

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Literatuur en observantie : de Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding
Dlabacova, A.

Citation

Dlabacova, A. (2014, May 22). *Literatuur en observantie : de Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding. Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/25817>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/25817>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/25817> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Dlabacova, Anna

Title: Literatuur en observantie : de Spieghele der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding

Issue Date: 2014-05-22

LITERATUUR EN OBSERVANTIE

De Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en
de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding

ANNA DLABAČOVÁ

Ende als hi aldus sat, so quam een eerbaer persoen tot hem
[...] ende brochte hem een boec ende een penne ende yncet.
Ende gaf desen broeder die penne in die hant
ende seyde ende sprac tot hem: scrijff.

Vertroestinghe der ghelatenre menschen, Leiden, 1502, f. t3v

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door financiële steun van NWO (Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek).

Middeleeuwse Studies en Bronnen CXLIX

Afbeelding op het omslag: Brussel, KB : 213, f. 2r. Bartholomeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*. Oudergem bij Brussel, regulieren Sint-Paulus/Rooklooster. Vijftiende eeuw (voor 1490) (zie p. 318).

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.

Het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-418-3.

© 2014 Anna Dlabáčová & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Literatuur en observantie

*De Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp
en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding*

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 22 mei 2014
klokke 16.15 uur

door
Anna Dlabačová
geboren te Praag
in 1983

Promotiecommissie:

Promotor: Prof. dr. W. van Anrooij

Copromotor: Dr. G. Warnar

Overige leden: Prof. dr. Y. Desplenter (Universiteit Gent)
Prof. dr. K. Goudriaan (Vrije Universiteit Amsterdam)
Prof. dr. P.G. Hofstijzer
Prof. dr. Th. Mertens (Universiteit Antwerpen)

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7
Verantwoording en siglen	9
Inleiding	11
I Auteur en tekst	
1 Hendrik Herp, observant en auteur van de <i>Spiegel</i>	27
2 Vóór de <i>Spiegel</i>	28
3 Herp schrijft de <i>Spiegel</i>	42
4 Na de <i>Spiegel</i>	50
5 De <i>Spiegel</i> : sterven en verenigen	55
II De vroegste verspreiding	
1 Het eerste contact met lezers en teksten	80
2 Herp, haring en een handvol kennis	82
3 Het werk van een priester	94
4 Een leesboek voor Amsterdamse lekenbroeders?	106
III De <i>Spiegel</i> en de minderbroeders-observanten	
1 De franciscaanse observantie als distributiekring	118
2 Boetendaal en Jericho	123
3 Literatuurvoorziening in gemeenschappen van tertiariissen	135
4 Van distributie in eigen kring naar een bredere receptie	149
IV Literatuur en observantie	
1 Een eeuw van hervorming: (regel)observantie en literatuur in de vijftiende eeuw	156
2 Geschied voor gevorderden	164
3 Op zon- en feestdagen geschreven	172
4 Ziekenverzorging en zielzorg	177
5 De <i>Spiegel</i> als deel van grote bibliotheekcollecties	181
6 Windesheim en de <i>Spiegel</i>	191
7 Observantie en mystiek	203

V De *Spiegel* in druk

1	Antwerpen, observanten en de drukpers	210
2	De weduwe aan zet	214
3	Herdrukken door Henrick Eckert van Homberch	219
4	Mystiek handboek en contrareformatorisch strijdschrift	224
5	Decoratie en devote dames	230

VI De *Spiegel* in veelvoud

1	Materiële tekst en <i>Mitüberlieferung</i> – leeswijze en tekstervaring	261
2	De materiële tekst in handschriften	265
3	De materiële tekst in druk	284
4	Algemene aspecten van de <i>Mitüberlieferung</i>	291
5	Veertiende-eeuwse mystiek in vijftiende-eeuwse <i>Spiegel</i> -handschriften	295
6	Herps handboek en contemporaine teksten voor kloosteronderricht	304
7	Oud en nieuw werk	306

Slotbeschouwing	311

Afkortingen	317

Lijst van tabellen en afbeeldingen	318

Bronnen en literatuur	320

Summary	347

Signaturenregister	353

Register	356

Curriculum vitae	368

Woord vooraf

In juli 2009 maakte ik samen met Robert een rondreis door Ierland. In een van de B&B's waar we verbleven las ik het mailtje van NWO (ik herinner me het groezelige toetsenbord nog levendig). Hierin stond dat mij een Mozaïeksubsidie was toegekend voor mijn onderzoeksvoorstel over de *Spiegel der volcomenheit* van Hendrik Herp. Een van mijn begeleiders schreef mij dat het altijd al 'kat in het bakkie' was, maar voor mij was het verlossende woord van NWO toch een hele opluchting. Nu kon ik vier jaar lang onderzoek doen naar de overlevering van deze fascinerende tekst. Ik maakte in 2006 voor het eerst kennis met de *Spiegel* tijdens een studieopdracht die ik aan de Universiteit Leiden, bij dr. Geert Warnar, uitvoerde in het kader van mijn onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

De opluchting en blijdschap zorgden evenwel niet voor veel rust. Op 1 september 2009 begon ik aan mijn promotieonderzoek en sindsdien is Herp – tot spijt van menig vriend en vriendin – niet meer uit mijn leven weggeweest. LUCAS (Leiden University Centre for the Arts in Society) en de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur boden een bijzonder fijne werkomgeving. Bij mijn directe collega's Sanne de Vries, Ingrid Falque, Joni De Mol, Yves Van Damme, Ludo Jongen, Helga Dierckx, en in het begin ook Lydeke van Beek en Esther Jonker, kon ik altijd terecht – hun steun was onmisbaar. Onze lunches waren altijd een welkome en vooral gezellige onderbreking, vaak mede door Ernst-Jan Munnik, die hier niet mag ontbreken.

Het werden vier jaren (door onderwijs aan de VU zelfs iets langer) met veel ideeën, handschriften, versies van hoofdstukken en nog veel meer te lezen boeken en artikelen, maar ook congressen en 'networkmeetings'. Dat laatste kwam door het Marie Curie Initial Trainingnetwork 'Mobility of Ideas and Transmission of Texts' (MITT) dat in 2010 werd gehonoreerd door de Europese Commissie en waar ik als 'associate member' aan heb kunnen deelnemen. MITT bood een inspirerende en internationale omgeving met promovendi en senior onderzoekers die zich bezighielden met allerlei facetten van het literaire, religieuze en filosofische bedrijf in het Rijnland van de late middeleeuwen.

Mijn dank gaat uit naar iedereen die deel uitmaakte (en hopelijke deel blijft uitmaken) van dit prachtige onderzoekscollectief. Graag wil ik hier een aantal van hen bij name noemen, omdat zonder hen dit boek er misschien wel nooit was gekomen, of er in ieder geval anders had uitgezien. Daniëlle Prochowski en Markus Polzer, mijn kamergenootjes tijdens mijn onderzoeksverblijf aan het Ruusbroecgenootschap in het voorjaar van 2010, waren een grote steun voor mij. Het onderzoek van Daniëlle naar de Mechelse observant Hendrik van Santen en mijn onderzoek sloten mooi op elkaar aan. Later, in 2013, heb ik met veel plezier samen met Daniëlle in de Leidse Universi-

teitsbibliotheek een symposium en tentoonstelling over de minderbroeders-observanten georganiseerd. De maanden in Antwerpen heb ik als uiterst productief ervaren en ik wil dan ook iedereen van het Ruusbroecgenootschap en de 'oudere letterkundigen' van de opleiding Nederlands bedanken voor hun openheid. Ik noem hier in het bijzonder prof. dr. Thom Mertens. Ik heb veel geleerd van zijn op- en aanmerkingen bij mijn analyse van de inhoud van de *Spiegel*. Ik leer nog altijd van zijn immer kritische doch uiterst vriendelijke en vooral nuttige opmerkingen waar ik ook in de laatste fases van de afronding van dit boek van heb mogen profiteren.

Mijn sparringpartner bij uitstek, Marieke Abram (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), heeft op onnavolgbare wijze geluisterd, geanalyseerd en geadviseerd. Onze samenwerking rond de inleiding bij de Middelhoogduitse vertaling van de *Spiegel* resulteerde in veel onderzoek en omzwervingen. Het gezamenlijke onderzoek heeft mijn begrip van de tekst en de overlevering verbeterd en veranderd. De verblijven in Freiburg, Lecce en Oxford, met de enorme aandacht en inzet van Prof. dr. Maarten Hoenen (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), Prof. dr. Dagmar Gottschall (Università del Salento) en Prof. dr. Nigel Palmer (University of Oxford), waren hierbij van grote waarde.

Een studie naar de overlevering van een Middelnederlandse tekst leidt een onderzoeker onherroepelijk langs allerlei bibliotheken, archieven en andere instellingen. Op deze plaats wil ik dan ook alle medewerkers van de Leidse Universiteitsbibliotheek en alle andere bibliotheken waar ik het voorrecht gehad heb onderzoek te mogen doen bedanken voor hun vriendelijkheid, hulpvaardigheid, en het af en toe niet zo strikt nemen van de regels.

In de zomer van 2013, toen ik het manuscript klaarmaakte voor de leescommissie, wist ik mij weken achtereen verzekerd van het gezelschap van onze kater Sobek (Biebster voor intimi). Het oordeel van de commissie over wat wij al die tijd hadden uitgespookt, heeft hij niet meer gehaald, maar hij zal altijd in mijn gedachten komen als ik terugdenk aan de afrondingsfase van dit boek.

Tot slot noem ik degene met wiens naam dit stukje begon: Robert. Dat ik hem niet in de tussenliggende regels heb genoemd, betekent geenszins dat hij niet aanwezig was in het proces dat tot dit boek geleid heeft. Hij zat er met zijn neus bovenop, en verdient alleen al daarom de allergrootste lof. Zijn geduld en liefde zijn maar een paar redenen waarom ik zoveel van hem houd.

Amstelveen, 12 januari 2014

Verantwoording en siglen

Citaten uit de *Spiegelhel* neem ik over uit de editie van Verschueren, echter wel met aanpassing van de interpunctie en het gebruik van i/j en u/v/w aan hedendaags gebruik. In de voetnoten verwijs ik naar de editie van Verschueren als *Spiegelhel*, en geef ik steeds de relevante pagina- en regelnummers, gevolgd door het hoofdstuknummer. Citaten uit andere edities neem ik letterlijk over. Citaten uit onuitgegeven handschriften en drukken zijn geïnterpungeerd, het gebruik van i/j en u/v/w en het gebruik van hoofdletters is aan hedendaags gebruik aangepast. In citaten worden weglatingen, toevoegingen van mijn hand en passages waarvan de lezing onzeker is tussen vierkante haken geplaatst.

Siglen (*Spiegelhel*-handschriften)

De siglen zijn gelijk aan de siglen gebruikt door Verschueren (1931b). Zijn editie bevat de tekst van *W1*, met in de noten varianten uit *Wē*. Alleen in het geval een handschrift nog niet door Verschueren is beschreven, wordt een nieuwe sigle aan de codex toegekend, met inachtneming van de siglen die al door Verschueren zijn toebedeeld.¹ Siglen die nog niet in de studie van Verschueren voorkomen zijn in het overzicht vetgedrukt.

A1	- Amsterdam, UB : I G 24
A2	- Amsterdam, UB : I G 40
Aa	- Den Haag, KB : KA 30
Aa1	- Den Haag, KB : KA 37
B1	- Brussel, KB : 2136
B5	- Brussel, KB : IV 37
Be	- Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088
Br	- Breslau, Domarchiv : 312
Bs	- Brussel, SA : 2915
De	- Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL)
G	- Gent, UB : 1351
H1	- Den Haag, KB : 128 G 18
He	- Heverlee, NP : 8

¹ Freienhagen-Baumgardt (1998) gebruikt in haar studie naar de Middelhoogduitse *Spiegelhel* siglen die afwijken van de siglen die Verschueren toekende aan de hem bekende handschriften met de vertaling.

Ko	- Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96
L1	- Leiden, UB : LTK 1129
L2	- Leiden, UB : LTK 340
L3	- Leiden, UB : LTK 222
Mi	- München, BSB : Cgm 5205
Ne	- New York, JTSa : NH 108
R	- Olim Rijsenburg, GS : 105/54
U1	- Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022)
W1	- Weert, GM : CMW 39
W2	- Weert, GM : CMW 30
Wa	- Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10
We	- Wenen, ÖNB : 15228
Wu	- Würzburg, UB : M.ch.o. 32

Inleiding

Herp en de franciscaanse observantie als literaire beweging

Gouda, voorjaar 1447. De bewoners van de stad hebben na het bijwonen van de zondagsmis in de Sint-Janskerk verschillende mogelijkheden om hun innerlijke leven te verrijken. Op het kerkhof staat de minderbroeder-observant Jan Brugman klaar om een preek te houden die de toehoorders nog lang zal bijblijven. De mensen kunnen ook kiezen voor religieus onderwijs in de volkstaal dat binnenshuis wordt gegeven. Rond hetzelfde uur wordt in een huis aan de Spieringstraat, niet ver van de Sint-Jan, een preek of collatie – een leerzaam gesprek met preekachtige elementen – verzorgd door Hendrik Herp. Als broeder van het gemene leven maakt hij deel uit van de Moderne Devotie. Spoedig zal ook hij zwichten voor Brugmans overredingskracht en kiezen voor de hervormingsbeweging binnen de minderbroederorde, de franciscaanse observantie.

Terwijl Jan Brugman als charismatisch volksprediker spreekwoordelijk is geworden, klinkt de naam Hendrik Herp veel minder bekend in de oren. Hoewel ook Herp een begenadigd prediker moet zijn geweest, heeft hij vooral als (mystiek) auteur sporen nagelaten. Geboren rond 1410 was Herp in 1426 waarschijnlijk een van de eerste studenten aan de Leuvense universiteit.¹ Nadat hij zich eerst binnen de beweging van de Moderne Devotie had toegelegd op de verkondiging van het woord Gods, vond hij in 1450 zijn roeping bij de minderbroeders-observanten. Na deze overstap maakte Herp snel carrière binnen de franciscaanse observantie en begon hij met het schrijven van religieuze traktaten en preken in het Latijn. De *Spieghel der volcomenheit*, waar deze studie zich op richt, is tegelijkertijd zijn *magnum opus* én het enige werk waarvoor hij zich van de volkstaal bediende.

Met de *Spieghel* (1455–1460) voldeed Herp aan de vraag van een geestelijk dochter. Zoals hij zelf schrijft in de proloog had zij hem herhaaldelijk verzocht een beknopte uitleg en handleiding op schrift te stellen om tot een volmaakt leven te komen:

In Cristo gheminde dochter. Om uwer groter oetmoedigher ende devoter begheerten ghenoech te sijn nae mijnen vermoeghen, daer ghij menichvoldelic in begheert hebt van mij te ontfanghen ene corte leere ende onderwijs, hoe men comen mocht tot een recht volcomen leven daer men God alre ghelijcste mede moechte werden ende inden gheest alre meest verenicht.²

1 Over de stichting van de Leuvense universiteit zie Nelissen 2000.

2 *Spieghel*, p. 17, r. 6–12 (*Prologus*).

De *Spiegel* werd een helder gestructureerd handboek dat de volledige mystieke opgang beschrijft en een breed publiek aanspreekt. Herp voert de lezer mee van de basisprincipes voor een verdieping van de eigen spiritualiteit, zoals de onthechting van het materiële, tot de mogelijkheid God tijdens het leven op aarde te schouwen.

Naast zijn activiteiten als auteur (net)werkte Herp stevig aan een bestuurlijke carrière. Hij onderhield vele contacten met hooggeplaatste personen en landsbestuurders. Van 1470 tot 1473 gaf hij als provinciaal vicaris leiding aan de minderbroeders-observanten van de Keulse kerkprovincie. De positie die hij het langst bekleedde, was die van gardiaan (hoofd) van het Mechelse observantenklooster. Dit ambt vervulde hij met enkele tussenpozen al vanaf 1454, toen het klooster nog maar pas door de observanten was hervormd, tot aan zijn dood in 1477. Herp overleed vier jaar nadat zijn Goudse ‘concurrent’ en latere compagnon Jan Brugman in Nijmegen zijn laatste adem uitblies.³

Vanaf de jaren zestig van de vijftiende eeuw kent de *Spiegel*, zeker gezien zijn omvang, een snelle en brede verspreiding. Het vroegst gedateerde handschrift noemt het jaartal 1462.⁴ *Spiegel*-handschriften – thans zijn er nog zesentwintig handschriften met de *Spiegel* of een deel ervan bekend – werden al snel op verschillende plaatsen in de Lage Landen gekopieerd. Zo raakte de *Spiegel* onder steeds meer lezers bekend. In 1501 bereikte de tekst de Antwerpse drukkerij van de weduwe van Roland van den Dorpe en kreeg de verspreiding van de *Spiegel* een nieuwe impuls. Vanaf dat moment kwam de tekst binnen bereik van een veelvoud aan lezers: nu verscheen in één keer een oplage in plaats van een enkelvoudige kopie. In vertalingen naar het Latijn en verschillende andere Europese talen, waarover later meer, bereikte Herps pennenvrucht een internationaal lezerspubliek.

In de persoon van Herp en zijn *Spiegel* wordt de veelvormigheid en veelzijdigheid van religie in de vijftiende eeuw weerspiegeld. De auteur en zijn tekst overschrijden verschillende grenzen: tussen religieuze en seculiere sferen, klooster en wereld, Latijn en volkstaal, universitaire studie en volkstalige mystiek, handschrift en druk, wereldlijk en religieus gezag en tussen Moderne Devotie en franciscaanse observantie. Het laatste punt is van essentieel belang en bepalend voor de invalshoek van deze studie. Uit de beknopte gegevens over het leven van Herp bleek al dat de franciscaanse observantie een belangrijke rol speelt in zijn loopbaan. Dat Herp, zijn *Spiegel* en de verspreiding van de tekst ook daadwerkelijk binnen de context van de franciscaanse observantie te begrijpen zijn, is de centrale these van deze studie.

Ofschoon Herp in 1450 naar de observantiebeweging van de minderbroeders overstapte, vrijwel direct een hoge functie binnen de beweging kreeg als gardiaan van het klooster te Mechelen en zijn *Spiegel der volcomenheit* een paar jaar later schreef, probeert onder anderen Georgette Épiney-Burgard zijn werk als product van de Moderne Devotie te interpreteren.⁵ Men lijkt welhaast te vergeten dat Herp met zijn overstap iets nieuws begon in een andere, nieuwere én ambitieuzere hervormingsbeweging: de franciscaanse observantie die zich door heel Europa verspreidde. In het artikel ‘Hendrik

3 Over het leven van Herp: Dlabáčová 2008b. Verschuieren 1931a en 1931b, dl. 1. De Troeyer 1974, p. 108–110. Over Brugman: Lettinck 1999. De Troeyer 1974, p. 65–72. Van den Hombergh 1967.

4 Leiden, UB : LTK 1129, f. 185v. Zie hoofdstuk II over de datering van dit handschrift.

5 Épiney-Burgard 1989, m.n. p. 96. Zie ook De Baere 1997, p. 14. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 15. Huizinga 1919, p. 259–260.

Herp: observant en mysticus. De *Spiegel der volcomenheit* (ca. 1455/1460) in nieuw perspectief' heb ik een aantal aanzetten gegeven voor de beschouwing van Herps *Spiegel* vanuit het gezichtspunt van de franciscaanse observantie.⁶ Hoofdstuk I van deze studie laat zien dat Herp – vanuit zijn biografie en bredere historische achtergrond – als minderbroeder-observant in het onderzoek gepositioneerd moet worden met zijn *Spiegel* als een van de eerste werken ontstaan vanuit de franciscaanse hervormingsbeweging in de Nederlanden.

De brede verspreiding van de oorspronkelijk Nederlandstalige *Spiegel* in Europa toont het elan waarmee de minderbroeders-observanten zich een plek verwierven in het laatmiddeleeuwse religieuze landschap van de Lage Landen. Vreemd genoeg is naar de franciscaanse observantie en haar invloed op de literaire cultuur van die tijd nog maar weinig onderzoek verricht. In de afgelopen decennia is bijvoorbeeld geen grote studie gewijd aan het werk van de tot de verbeelding sprekende Jan Brugman, een van de belangrijkste leiders van de minderbroeders-observanten in de Nederlanden. Dit terwijl hij zich kan meten met een figuur als Bernardinus van Siena, de Italiaanse hervormer en voorvechter van de franciscaanse observantie die algemene bekendheid geniet in de internationale literatuur.⁷ Herp evenaart, in ieder geval 'op papier', Brugmans populariteit. Met de Europese verspreiding van zijn *Spiegel* streeft hij Brugman zelfs voorbij. Een tijdgenoot van de beide minderbroeders zou wellicht met evenveel overtuiging een gezegde als 'schrijven als Herp' bezigen als wij nu doen met 'praten als Brugman'.⁸

Dat de franciscaanse observantie als literaire beweging in de Lage Landen recentelijk weinig aandacht heeft gekregen, wordt des te verwonderlijker wanneer we een blik werpen op het begin van de studie naar de geestelijke letterkunde van de vijftiende eeuw. Die leek de minderbroeders-observanten nog gunstig gezind. De Amsterdamse hoogleraar Willem Moll stelde meer dan anderhalve eeuw geleden Brugman centraal in zijn studie van de vijftiende-eeuwse religieuze literatuur. Moll zag hem als dé bepalende figuur in het geestelijk leven van die tijd, getuige de titel van zijn tweedelige studie: *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*.⁹ Ook in het werk van Jan Knuttel over het geestelijke lied in de middeleeuwse Nederlanden uit 1906, speelden de minderbroeders-observanten, en in het bijzonder Brugman, een voorname rol.¹⁰ Vervolgens werden de minderbroeders-observanten steeds meer weggelaten uit het brede beeld van cultuur en religieuze literatuur in de vijftiende-eeuwse Nederlanden. Wel ontstonden overzichtsstudies waarin teksten geschreven door min-

6 Dlabáčová 2008b.

7 Wel zijn kleinere studies verschenen, meest recent Lettinck 1999. In 1967 verscheen het proefschrift van Frederik van den Hombergh, dat het meest complete overzicht geeft van het leven en werk van Brugman: Van den Hombergh 1967.

8 *Praten als Brugman, schrijven als Herp. Minderbroeders-observanten en het culturele leven in de laatmiddeleeuwse Lage Landen* (2013) is de titel van een webtentoonstelling die ik samen met Daniëlle Prochowski (Universiteit Antwerpen) samenstelde uit de collectie van de Leidse Universiteitsbibliotheek. De tentoonstelling geeft een indruk van de invloed van de minderbroeders-observanten op het laatmiddeleeuwse literaire landschap in de Nederlanden: https://socrates.leidenuniv.nl/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=2944898.

9 Moll 1854.

10 Knuttel 1906, bijvoorbeeld p. 16 e.v.

derbroeders afzonderlijk worden behandeld.¹¹ Meer recentelijk is de overlevering van de preken van Brugman nader onderzocht door de Antwerpse literatuurhistoricus Thom Mertens en heeft de Amsterdamse historica Mirjam Schaap aandacht besteed aan de vroegste kloosterhervormingen door de observanten in de Nederlanden.¹²

Het belang van de franciscaanse observantie voor de Middelnederlandse literatuur is evenwel nog onvoldoende onderkend. In de loop van de twintigste eeuw werd de tendens om de volkstalige geestelijke literatuur uit de vijftiende eeuw te associëren met de door Geert Grote geïnitieerde beweging van de Moderne Devotie steeds sterker. Dit heeft ongetwijfeld te maken met onderzoekszwaartepunten, het feit dat de Moderne Devotie haar oorsprong in de Nederlanden had en inderdaad een belangrijke beweging was die de geestelijke letterkunde door haar idealen diepgaand heeft beïnvloed. Ook tussen de minderbroeders-observanten en de verschillende takken van de vijftiende-eeuwse Moderne Devotie bestaan verbanden.¹³ Toch is niet alle geestelijke literatuur in de Nederlanden te danken aan de Moderne Devotie en niet alle ontwikkelingen rond het lezen van volkstalig religieus proza zijn met Grotes hervormingsbeweging in verband te brengen.

Bekijken we Herps *Spiegel* en de verspreiding van de tekst vanuit het perspectief van de franciscaanse observantie, dan wordt het mogelijk de invloed van de minderbroeders-observanten op het geestelijke en literaire leven in de laatmiddeleeuwse Nederlanden en het samenspel met andere bewegingen te onderkennen. Omdat Herps mystieke handboek een van de eerste teksten was die uit de beweging voortkwam, kan de *Spiegel* in deze context geïnterpreteerd worden als 'pionierstekst'. Wanneer de tekst, de handschriftelijke overlevering en de drukgeschiedenis in het licht van de franciscaanse observantie worden gezien, ontvouwt zich een verhaal van actieve literatuurvoorziening en (klooster)hervorming, waarbij de (regel)observantie boven individuele ordes komt te staan. Herps *Spiegel* was een mystieke gids die in verschillende gemeenschappen zorgde voor geestelijke verdieping, de juiste leefwijze ondersteunde, gezamenlijk gebruikt werd tijdens geestelijk onderricht en individuele lezers inwijdde in de mystiek.

De verspreiding en het functioneren van Herps *Spiegel* in de laatmiddeleeuwse cultuur en maatschappij – als werk dat binnen de franciscaanse observantie is ontstaan – biedt zicht op nieuwe contacten, netwerken, verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende actoren binnen de pluriformiteit van het laatmiddeleeuwse christendom.¹⁴ De interactie tussen de tekst, de franciscaanse observantie en de verschillende

11 De studies van Schmitz (1936) en De Troeyer (1969 en 1974) plaatsen alle teksten bij elkaar die door minderbroeders van verschillende richtingen in de Nederlanden zijn geschreven, zowel in het Latijn als in de volkstaal. Een uitgebreider en recenter overzicht is te vinden op de website van de Nijmeegse historicus Bert Roest: <http://users.bart.nl/~roestb/franciscan/>. Zijn website beperkt zich niet tot de Nederlanden en er zijn ook zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse auteurs en teksten te vinden. Zie ook zijn uitgebreide studie: Roest 2004.

12 Schaap 2005 en 2008. Mertens 2007. Mertens heeft ook gepubliceerd over de *Mystieke Pinksterpreken van 1492*, opgenomen in een handschrift met verschillende religieuze teksten (uitgegeven in Stracke 1932, zie ook al Mertens 1995a, p. 132–133) geschreven voor een getrouwde vrouw uit een aanzienlijke familie, vermoedelijk door een minderbroeder in Brugge. Mertens wijst op de rol van Gersons oeuvre (met name *La montaigne de contemplation*) in laatvijftiende-eeuwse mystieke werken van minderbroeders: Mertens 2010, m.n. p. 80 en 96–98.

13 Deze relatie komt aan bod in hoofdstuk IV. Vgl. Stracke 2013, p. 107–126.

14 Vgl. Van Engen 2008b. Hij beschrijft de laatmiddeleeuwse omstandigheden wat betreft de religie als een situatie van 'multiple options'.

vijftiende-eeuwse religieuze bewegingen, leefvormen en andere geestelijke literatuur, is hierbij van groot belang. Door de tekst binnen de franciscaanse observantie te interpreteren, maar zowel de tekst als de hervormingsbeweging niet geïsoleerd te beschouwen, kunnen we de dynamiek terugvinden rond de statische ‘overblijfselen’ van de vijftiende en vroege zestiende eeuw die nu nog tot onze beschikking staan en in deze studie geanalyseerd worden: de tekst en de handschriften en drukken waarin het werk is overgeleverd.

Nu volgen eerst een overzicht en karakterisering van de verspreiding van de *Spiegel* en daaraan gekoppeld de afbakening van het onderzoeksterrein. Vervolgens komt de benadering aan bod die gebruikt wordt om de dynamiek achter het ontstaan en de verspreiding van de *Spiegel* te achterhalen. Tot slot schetst de laatste paragraaf kort de structuur van deze studie.

Een mystieke bestseller

Toen Herp zich rond 1455 aan het schrijven van de *Spiegel* zette, kon hij niet vermoeden dat zijn boek een kleine honderd jaar later in een breed scala van Europese talen voorhanden zou zijn voor de lezer die geïnteresseerd was in mystiek. De *Spiegel* werd in de loop van de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw vertaald naar het Duits, Latijn, Italiaans, Spaans, Portugees en Frans.

Kristina Freienhagen-Baumgardt heeft de Hoogduitse vertaling van de *Spiegel* onderzocht. De eerste vertaling naar het Middelhoogduits kwam tussen 1466 en 1473 tot stand in Neurenberg en wordt toegeschreven aan Heinrich Haß, een biechtvader van het hervormde dominicanessenklooster van Sint-Katharina.¹⁵ Naast de oorspronkelijke vertaling bestaan er twee bewerkingen.¹⁶ In de ‘eerste redactie’ draagt de *Spiegel* de titel *Leben der minnenden Seele* en is de tekst aan de hand van een Middelnederlands handschrift gecontroleerd en aangepast. Deze bewerkingsronde maakte de tekst volgens Freienhagen-Baumgardt toegankelijk voor een publiek dat niet erg vertrouwd was met theologische terminologie.¹⁷ Evenals de oorspronkelijke vertaling is deze redactie in zes handschriften overgeleverd. In de zogenoemde traktaat-redactie (zeven handschriften) wordt de tekst voorafgegaan door een uitgebreide inhoudsopgave en een inleidend traktaat, *Von den Kräften der Seele und den geistlichen Lebensformen*. In de tekst zelf zijn verklarende opmerkingen en gebeden ingevoegd. Deze toevoegingen laten zien dat een onbekende redacteur de *Spiegel* beter wilde ontsluiten en het mystieke gedachtegoed nog toegankelijker wilde maken dan Herp zelf al gedaan had.¹⁸ De oorsprong van een

¹⁵ Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 44. Steinke 2007, p. 150. Dlabáčová 2008b, p. 161. Zie hoofdstuk IV.

¹⁶ Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 51-63.

¹⁷ Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 63-79, m.n. p. 76: ‘Durch die Bearbeitung des Redaktors entsteht ein in Struktur und Ausdruck überarbeiteter Text, der sich auch einem in theologischer Terminologie weniger bewanderten Leser erschließt.’

¹⁸ Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 79-110, 109: ‘Durch die Rezeption von Ruusbroecs Werken stellt Herp den *Spiegel* in die Tradition der spekulativen Mystik des 14. Jahrhunderts, erleichtert aber dem Leser den Zugang zu den Lehren Ruusbroecs, indem [er] den Stoff neu strukturiert, klar formuliert und auf die praktische Lebensgestaltung bezieht. Spekulation wird so aus der blutleeren Gelehrten-diskussion herausgenommen und für die alltägliche Lebenspraxis fruchtbar gemacht. In den Erweite-

tweede Hoogduitse vertaling is onbekend. De vertaling is slechts in één handschrift overgeleverd.¹⁹ Daarnaast is er nog een handschrift met een soort bewerking van de *Spiegel* in het Hoogduits.²⁰ Opvallend is dat de meeste handschriften met de Middel-hoogduitse *Spiegel* gelezen werden in kloosters waar sprake was van een hervorming.²¹

De *Spiegel* dook ook op langs de Rijn, in verschillende dialecten. Er is één handschrift bekend in een Nederrijns dialect.²² Peter Schoeffer, drukker te Mainz, legde in 1474 de *Spiegel* in het Rijnfrankisch op zijn drukpers en maakte zo de eerste gedrukte editie van de tekst. Herp was ten tijde van de uitgave nog in leven.²³ De druk werd waarschijnlijk vervaardigd naar een handschrift dat in het kartuizerklooster Salvatorberg bij Erfurt bewaard werd. Op basis van een van de exemplaren van de druk is een handschrift met excerpten uit de *Spiegel* samengesteld.²⁴ Daarnaast is er nog een viertal handschriften met de tekst van de *Spiegel* in het Ripuarisch, de taal van Keulen en omgeving.²⁵

Het was Petrus Blomevenna, afkomstig uit Leiden en vanaf 1507 prior van het Keulse kartuizerklooster van Sint-Barbara, die als eerste de *Spiegel* naar het Latijn vertaalde. Zijn biechtvaders waren leerlingen van Herp en in het Keulse klooster bevond zich vanaf 1489 wel een Middelnederlandse *Spiegel*, maar de taal vormde een hindernis voor de receptie van het werk door *literati*.²⁶ Daarom vertaalde Blomevenna in 1496 de *XII Stervinghen*. Toen dit een succes bleek, ook onder theologen van de Keulse universiteit, die het handschrift lieten kopiëren, voltooide hij in 1504 zijn vertaling van het tweede deel van de *Spiegel*. De vertaling gaf hij de titel *Directorium aureum contemplativorum* mee: een handboek of handleiding voor het contemplatieve leven, precies zoals Herp zijn werk in het Middelnederlands omschreef (*leer ende onderwijs hoe men comen mocht tot een recht volcomen leven*).²⁷ Een uitgave van de gehele Latijnse vertaling

rungen der schwäbischen Redaktion wird diese Verbindung von Spekulation und Lebenspraxis verstärkt.' Vgl. Williams-Krapp 2003, p. 50–51. Over het inleidende traktaat zie ook Ruh 1985. Samen met Marieke Abram (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg) bereid ik een studie en editie voor van de inhoudsopgave en het daaropvolgende traktaat. Een artikel waarin we het traktaat interpreteren als volkstalig commentaar zal binnenkort verschijnen: Abram en Dlačáková (in voorbereiding). De traktaat-redactie vormt een mooi voorbeeld van de mobiliteit van ideeën en de rol die lezers in dit proces vervulden. Dlačáková (in voorbereiding).

19 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 110–113.

20 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 37.

21 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 137: 'Die oberdeutschen *Spiegel*-Handschriften befanden sich vor allem im Besitz von Klöstern, die in besonderer Weise durch Reformbestrebungen geprägt waren.' Zie ook p. 139.

22 Metz, BM : 560. Het handschrift, dat gekopieerd is in 1480, is gesignaleerd door Geert Warnar (2001).

23 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 97 en 23. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 119–122: zij spreekt hier niet zo zeer van een vertaling, als wel van een *Umschrift*.

24 München, BSB : Cgm 836. Zie Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 112 e.v. en hoofdstuk IV.

25 Keulen, HA : GB Oct. 130; Keulen, HA : GB Oct. 89; Keulen, HA : GB Qu. 120; Berlijn, SBB-PK : Germ. Qu. 1261. Over de handschriften in het Ripuarisch zie Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 28–29. Zij kende nog niet het Berlijnse handschrift. In dit handschrift zijn de *XII Stervinghen* verbonden met een traktaat dat aan Herps tekst voorafgaat: *Hie begynt eyne suverliche lere we men zo eyne vortgaenden leven comen sal* (f. 71r). De *XII Stervinghen* volgen op f. 85v: *Hie begynt de lere van den vurgananten xii sterven der gebreche de eynen mynschen hynderen an eyne vortgaynden leven*. Om de verhouding tussen de teksten te bepalen, is nader onderzoek nodig.

26 *Spiegel*, p. 1, r. 2–12 (*Prologus translatoris*). Het is niet duidelijk of de Keulse kartuizers een handschrift of een druk met de Middelnederlandse tekst bezaten: Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 131, n. 2.

27 *Spiegel*, p. 1, r. 12–17 (*Prologus translatoris*). Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 131–135 en 99–102. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 32–33. Verschuieren 1931a, p. 364. Vennebusch 1978, p. 85–86. De Troeyer 1974, p. 112.

kwam in 1509 tot stand bij de Keulse drukker Jan Landen. In 1513 verscheen een door Blomevenna herziene *Spiegel*, die drie jaar later in Antwerpen werd gedrukt bij Henrick Eckert van Homberch, reeds ervaren in het drukken van de Middelnederlandse *Spiegel*. Vanaf 1538 werd deze herziene vertaling opgenomen in de verzameluitgave van Herps mystieke traktaten, de *Theologia mystica*, die bezorgd werd door de Keulse kartuizer Dirk Loer.²⁸

Een tweede vertaling naar het Latijn verscheen in 1524 in Venetië, nu onder een letterlijke vertaling van de Nederlandse titel: *Speculum perfectionis*. Waarschijnlijk circuleerde de vertaling al langer in Italië.²⁹ De Italiaanse (*Specchio della perfettione humana*), Spaanse (*Espejo de perfección*) en Portugese (*Espelho de perfeycam*) vertalingen en uitgaven van de *Spiegel* (uit respectievelijk 1522, 1532(?) en 1533) gaan mogelijk terug op deze vertaling.³⁰ Gezien de titel, *Directoire des contemplatifs*, is voor de Franse vertaling waarschijnlijk de vertaling van Blomevenna gebruikt. De Franse vertaling verscheen in twee delen verspreid over de jaren 1549 en 1552. Het eerste deel bevatte de *XII Stervinghen* en het *werken-de* leven, het tweede deel het *gheestelick* en *overveselick* schouwende leven. Daarnaast was in het eerste deel nog een werk van Johannes Gerson te vinden. Uit de opdracht in het boek blijkt dat de vertaling gemaakt werd voor Madeleine de Savoie († 1586), hofdame van de koningin van Frankrijk en vrouw van hertog Anne de Montmorency († 1567).³¹

Naast het Europese succes kende de *Spiegel* een ruime verspreiding in de Nederlanden zelf. De rijke overlevering maakt de tekst tot een uiterst geschikt studieobject voor een verkenning van de literaire dimensie van de franciscaanse observantie in de Lage Landen. Van de zesentwintig handschriften die thans van de Middelnederlandse tekst bekend zijn, bevatten twaalf de volledige *Spiegel* en veertien een deel. Meer dan twee derde van de handschriften uit de laatste groep bevat in ieder geval het meer praktische eerste deel: de *XII Stervinghen*.

Voor de studie van Herps volkstalige werk is het onderzoek naar de *Spiegel der volcomenheit* en de editie van de tekst door Lucidius Verschuieren O.F.M. († 1950) onmisbaar.³² Volgens Verschuieren kent de tekst in de handschriften maar weinig varianten.

28 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 99–102. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 32–33. De Troeyer 1974, p. 112. Vennebusch 1978, p. 88–89.

29 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 103. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 33. De verspreiding van de *Spiegel* naar Italië kwam mogelijk tot stand door monniken die in de vijftiende eeuw vanuit de Nederlanden en Duitsland naar Italië reisden en handschriften in hun eigen volkstaal meenamen. Deze reizen lijken verband te houden met kloosterhervormingen (vgl. Huijben 1930, p. 179). Velen reisden bijvoorbeeld tussen 1410 en 1450 naar Padua, alwaar een centrum van de benedictijnse hervorming ontstond, en twee invloedrijke hervormde benedictijner abdijen, te Subiaco en Farfa, werden in de veertiende en vijftiende eeuw vrijwel uitsluitend door *Teutonici* bevolkt. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 137. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 33. Huijben 1930, p. 174–175, 180.

30 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 137–139 en 102–105. De Troeyer 1974, p. 112. Zie verder Orcibal 1964 over de Italiaanse, Spaanse en Portugese vertalingen. De Italiaanse vertaling werd opnieuw uitgegeven in 1522, 1523, 1539 en 1546.

31 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 108–111. Verschuieren 1930, p. 186–189. (p. 186: ‘Avec le Miroir de la court compose par maistre Jehan Gerson.’) De Troeyer 1974, p. 112. Een beknopt overzicht van alle *Spiegel*-edities is te vinden in De Troeyer 1974, p. 116–120.

32 Deze twintigste-eeuwse ordegenoot van Herp werd geboren in Venlo en trad in 1913 op achttienjarige leeftijd in bij de minderbroeders. Nadat hij in 1920 zijn priesterwijding had ontvangen, studeerde hij vanaf 1923 aan de pas opgerichte Rooms-katholieke Universiteit Nijmegen. Titus Brandsma was zijn leermeester in het vakgebied van de mystieke literatuur. Vanwege een slechte gezondheid bleek Verschuieren niet in staat om zijn studie af te ronden, maar zijn interesse in de Middelnederlandse geeste-

Hij volstond daarom met het schetsen van drie grote families, die hij aanduidde met de letters A, B en C.³³ Verreweg de meeste handschriften bevatten de A-tekst. Verschuieren koos zijn editiehandschrift (*W1*) dan ook uit deze groep codices. De B-tekst kent korte uitweidingen en is in twee handschriften overgeleverd (*Wē* en *R*). Deze varianten nam Verschuieren op in zijn editie op basis van handschrift *Wē*. In de C-tekst is de proloog ingekort. Deze tekst, die daarnaast ook ‘bedorven’ plaatsen bevat, is in eveneens twee handschriften bewaard (*Wu* en *Be*). De tweede Latijnse vertaling van de *Spiegel*, vervaardigd in Italië in 1524, zou op deze laatste tekstfamilie gebaseerd zijn; Blomevenna werkte op basis van de B-tekst.³⁴ Verschuierens grove schets geeft een weinig betrouwbaar beeld van de tekstgeschiedenis. De C-tekst lijkt na de proloog hoofdzakelijk de B-tekst te volgen en sommige passages uit de B-tekst komen ook in handschriften met de A-tekst voor.

Het bezit en de productie van *Spiegel*-handschriften lijkt zich te hebben geconcentreerd in de Noordelijke Nederlanden. Maar liefst zeven handschriften werden in Hollandse steden vervaardigd en/of gelezen: Delft (*W2*, *L3*, *Aa1*), Leiden (*L2*), Hoorn (*U1*), Alkmaar (*R*) en Amsterdam (*Wu*).³⁵ De meeste handschriften waren in het bezit van vrouwelijke religieuze gemeenschappen, waarbij de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus – behorende tot (of: onder toezicht van) diverse kapittels – de meerderheid vormen. Van vier handschriften weten we dat ze gelezen werden door mannelijke religieuzen. De Maastrichtse tertianen van Sint-Michael en Sint-Bartholomeus (*W1*), de Kampense celledoers van Sint-Augustinus en Sint-Alexius (*A2*) en de kartuizers in Amsterdam (*Wu*) en Roermond (*Wē*) hadden de tekst of een deel daarvan tot hun beschikking.

De Nederlandstalige *Spiegel* werd in 1501 gedrukt door de eerste vrouwelijke drukker van de Lage Landen, de Antwerpse weduwe van Roland van den Dorpe. Vervolgens verschenen nog drie edities: de eerste twee wederom in Antwerpen, nu bij Henrick Eckert van Homberch (1502 en 1512), de laatste in Leuven bij Jan Waen (1552(?)).³⁶

Uit dit beknopte overzicht van handschriften en drukken die thans nog van de *Spiegel* bewaard zijn, blijkt hoe rijk en wijd de verspreiding van de tekst geweest is. Herps mystieke tekst werd in vertaling door heel Europa gerecipieerd. Het begin van dit succesverhaal ligt in de Nederlanden en het is dan ook cruciaal om de overlevering in dit gebied te onderzoeken. Zo kunnen we de voorspoedige verspreiding van Herps mystieke handleiding beter begrijpen.

Deze studie beoogt de gebeurtenissen en ontwikkelingen te laten zien – met name in de franciscaanse observantie waartoe Herp behoorde – die leidden tot het ontstaan en de verspreiding van de *Spiegel* in handschrift en druk in de Nederlanden. Daarom concentreer ik mij op de Middelnederlandse tekst. Dit is de taal waarin het werk oor-

lijke letterkunde bleef hij vervolgen, wat resulteerde in de uitgebreide inleiding op en editie van Herps *Spiegel*. Polman 1950–1951, p. 204–206, m.n. p. 204.

33 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 129–131.

34 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 130–131.

35 Op basis van het dialect heeft Jos Biemans ook hs. *K1* van de lokalisering ‘waarschijnlijk Holland’ voorzien: Biemans 1985, nr. 219.

36 Druk 1501: Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 97–98; NK 1062. Druk 1502: Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 98; NK 1063. Druk 1512: Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 100; NK 1064. Druk [1552?]: Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 112.

spronkelijk door Herp werd geschreven en in tegenstelling tot de Duitse vertaling van de *Spiegel*, die door Freienhagen-Baumgardt werd onderzocht, is aan de tekst in zijn oorspronkelijke taal recentelijk geen uitgebreide studie gewijd.³⁷

Een studie naar de *Spiegel* als tekst ontstaan en verspreid binnen de observantie in de Nederlanden is goed mogelijk door het werk dat al door Verschueren en Freienhagen-Baumgardt is verricht. Het werk van de germanist Werner Williams-Krapp over vijftiende-eeuwse observatiebewegingen en literatuur biedt daarnaast de mogelijkheid om de situatie in de Nederlanden af te zetten tegen de omstandigheden in het zuiden van Duitsland, waar ook Herps mystieke handboek gelezen werd.³⁸

Met de keuze voor de Middelnederlandse *Spiegel* lijkt een duidelijke afbakening van het onderzoekscorpus te zijn gemaakt. Toch is deze minder eenduidig dan op het eerste gezicht het geval lijkt te zijn. De taalgrenzen waren in de middeleeuwen lang niet zo duidelijk als tegenwoordig – sommige talen vloeiden als het ware in elkaar over – en van een ‘nationale’ (i.e. Nederlandse of Duitse) literatuur kan in deze periode evenmin sprake zijn. In de middeleeuwen was er een veel groter taalcontinuüm en het Middelnederlands maakte deel uit van een groter taal- en literatuurgebied.³⁹ In een deel van het Rijngebied werd bijvoorbeeld Ripuarisch gesproken, dat raakvlakken heeft met het Middelnederlands en het Duits.⁴⁰

De vier bovengenoemde *Spiegel*-handschriften in het Ripuarisch kunnen op even goede gronden zowel niet, als wel tot het corpus van dit onderzoek gerekend worden. Omdat deze studie zich in de eerste plaats op de situatie in de Lage Landen richt en de Middelnederlandse overlevering van de *Spiegel* al ruim materiaal biedt om deze specifieke context te onderzoeken, zijn de handschriften in het Ripuarisch niet in het onderzoekscorpus opgenomen. Deze keuze is ook met betrekking tot de franciscaanse observantie zinvol: in de Lage Landen kwamen de eerste observantenkloosters in de Keulse kerkprovincie tot stand en de observantenkloosters bereikten daar uiteindelijk de hoogste dichtheid.⁴¹ Daarnaast bestond er een praktische reden om de Ripuarische handschriften niet in deze studie te behandelen: drie van de handschriften berustten in het Keulse stadsarchief dat in 2009 instortte en konden derhalve niet geraadpleegd worden. Bovendien brengt de metropool Keulen als belangrijk cultureel en intellectueel centrum met een eigen universiteit, en als ‘overgangsgebied’ tussen de Nederlanden en Duitsland, een geheel eigen dynamiek met zich mee, die een diepgaande analyse verdient.⁴²

37 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 28. Tijdens mijn onderzoek heb ik de tekst in de handschriften op beperkte schaal vergeleken. Ik heb steeds gekeken naar de *XII Stervinghen* en de eerste en laatste hoofdstukken van elk van de drie levens. Zie voor resultaten van deze vergelijking bijvoorbeeld hoofdstuk IV over hs. *De*.

38 Bijvoorbeeld Williams-Krapp 1995. Zie verder hoofdstuk IV.

39 Ruh 1964. Williams-Krapp 2003. Vgl. Schlusemann en Wackers 1997.

40 Over volkstalige literatuur in het cultuurgebied tussen de Rijn en de Maas: Tervooren 2006. Over Herp en zijn *Spiegel* zie m.n. p. 68–69.

41 Stracke 2013, p. 57, vgl. p. 60. Hij stelt in zijn studie naar de franciscaanse observantie in Noordwest-Duitsland dat de observantenkloosters in de Keulse provincie vijf relatief goed afgegrensde regionale clusters kennen, waarbij het Rijnland, inclusief de Keulse regio, een groep vormen, afzonderlijk van de clusters die de kloosters in de Lage Landen omvatten.

42 De omgang met volkstalige teksten zoals Herps *Spiegel* binnen de Keulse context is nog niet diepgravend onderzocht en verdient een zelfstandig onderzoek. Zie Chaix 1981 over het Keulse kartuizerklooster van Sint-Barbara waar naast de *Spiegel* diverse andere volkstalige teksten werden gerecipeerd. Over Keulen als vijftiende-eeuws universitair centrum zie bijvoorbeeld Rutten 2007 en Hoenen 2011.

Naast een geografische afbakening is een beperking in tijd noodzakelijk. De studie beslaat ongeveer een eeuw, van circa 1450 tot circa 1550. Zoals gezegd noemt het vroegst gedateerde handschrift het jaartal 1462 en werd de *Spiegel* ongeveer tussen 1455 en 1460 geschreven. Voor zover zij van belang zijn, worden natuurlijk ook gebeurtenissen van voor 1450 betrokken in het onderzoek. Dit geldt bijvoorbeeld voor Herps biografie en de introductie van de franciscaanse observantie in de Lage Landen. De einddatum, 1550, wordt eveneens soepel gehanteerd. De druk van de *Spiegel* uit 1552(?) bevat een nieuwe inleidende brief en plaatst Herps werk voor het eerst duidelijk in de contrareformatie. Deze expliciete inzet van de *Spiegel* in de strijd tegen de verbreiding van reformatorisch ideeëngoed luidt een nieuwe fase in met betrekking tot de opzet en intentie van de verspreiding van de *Spiegel*. De druk vormt een afsluiting van de voorgaande fase en tegelijkertijd een nieuw begin. Daarom sluit deze studie met deze druk.

Achtergrond van de gekozen benadering

De handschriften en drukken van de *Spiegel* moeten binnen de historische context geanalyseerd worden om de dynamiek – de ontwikkelingen in het religieuze landschap, en in de laatmiddeleeuwse cultuur, literatuur en boekproductie – achter de verspreiding en de receptie te kunnen begrijpen. Pas wanneer we deze dynamiek kunnen zien, wordt duidelijk wat de betekenis is van de *Spiegel* en van de overlevering van de tekst in handschrift en druk voor het religieuze leven en de daarmee samenhangende maatschappelijke en culturele ontwikkelingen. Hieronder komen twee verschillende benaderingen aan bod om de statische objecten die de verspreiding van een of meer teksten van een auteur heeft nagelaten, te interpreteren binnen de (tekst)cultuur van de late middeleeuwen. De twee benaderingen – van respectievelijk Frits van Oostrom en Daniel Hobbins – worden in deze studie gecombineerd en aangevuld met een nieuwe aanpak, die aan het einde van deze paragraaf kort uiteen wordt gezet.

In een artikel over de receptie van de *Tafel van den kersten ghelove* van Dirc van Delft (1404) onderscheidt Frits van Oostrom een drietal stadia, dat in het beperkte kader van het artikel als ‘gedeeltelijk representatief’ voor de lezersgeschiedenis van de tekst dient.⁴³ De primaire receptiefase van de *Tafel* heeft betrekking op de directe ontstaansituatie, het geïntendeerde lezerspubliek, ofwel Dircs ‘meest geïntendeerde lezer’ en opdrachtgever, hertog Albrecht van Beieren, en een eerste golf van receptie in aristocratische kring.⁴⁴ Binnen de secundaire receptie verlaat de *Tafel* het primaire, wereldlijke functiemilieu. Een tweede receptiegolf (ca. 1450 tot begin zestiende eeuw) heeft plaats in milieus van geestelijken, waar echte belangstelling voor de inhoud van de tekst ontstaat. Typierend voor deze tweede lezerskring is een intensievere omgang met de tekst, die in sommige handschriften van een aantal wereldse elementen ontdaan wordt. Hoofdstukken over de natuurwetenschappen, het menselijk lichaam en fysiognomie lagen blijkbaar niet in de lijn der interesse. De sterkere betrokkenheid van dit leespubliek bij de inhoud van de tekst blijkt ook uit de talrijke handschriften waarin alleen excerpt-

43 Van Oostrom 1987a, p. 50. Later nogmaals verschenen met aanvullingen: Van Oostrom 1992.

44 Van Oostrom 1992, p. 157–160.

ten (tekstgedeelten) van de *Tafel* zijn overgeleverd die men in dit functiemilieu waardevol achtte.⁴⁵ Tot slot wordt de derde receptiefase gevormd door een druk van circa 1480. Onder de titel *Tafelboec* wordt de lezers ‘het kale, verhalende stramien van Dircs verhandeling’ in een getijdenstructuur voorgeschoteld.⁴⁶ Het leespubliek lijkt hierbij niet te verschillen van de tweede receptiefase.⁴⁷

Zoals Van Oostrom zelf al betoogde, zijn de bovengenoemde receptiefasen slechts een vereenvoudigde reconstructie van de complexe historische werkelijkheid.⁴⁸ De ge(re)construeerde fases vormen een nuttig en bruikbaar (beschrijvings)model voor de interpretatie van de verspreiding en receptie van een middeleeuws werk.

Hoewel de ‘drietrapsraket’ van primaire receptie (ontstaanssituatie, geïntendeerd publiek en bijbehorende handschriften), secundaire receptie (handschriften uit een latere, tweede receptiegolf) en tertiaire receptie (tekst in druk) die Van Oostrom in het onderzoek naar de *Tafel van den kersten ghelove* onderkende slechts gedeeltelijk standhoudt in de studie naar de *Spiegel*, biedt zijn benadering van een chronologische receptiegeschiedenis aangrijpingspunten om twee ‘fases’ te onderscheiden: enerzijds het ontstaan van de tekst voor een direct beoogd publiek en anderzijds de verspreiding in handschrift en druk. Daarnaast is de benadering van belang om de ontstaanssituatie van de tekst vanuit Herp, zijn directe omgeving en geïntendeerde lezer(s) te analyseren.

Deze aspecten van de chronologische receptiegeschiedenis worden in deze studie verbonden met het idee van ‘distributiekringen’, dat van belang is om de tweede fase – de verspreiding in handschrift en druk – te interpreteren. De historicus Daniel Hobbins bracht de notie van distributiekringen naar voren in zijn studie naar de publicatie en verspreiding van de werken van Johannes Gerson († 1429).⁴⁹ Volgens Hobbins werd een tekst in de late middeleeuwen eerst persoonlijk door de auteur gepresenteerd aan een lokale, en min of meer besloten, lezerskring. Dit initiële lezerspubliek hing in het geval van geestelijke literatuur vaak samen met de *cura animarum* die de auteur verzorgde. Net als Gerson vaak deed, schreef Herp zijn volkstalige werk in antwoord op een verzoek – de *Spiegel* was zijn antwoord op de vraag van een geestelijk dochter om een *corte leere ende onderwijs*. Om los te komen van de initiële lezerskring en een breder publiek te bereiken, moest een tekst zijn weg vinden naar een distributiekring: een organisatie die een infrastructuur bood voor de verspreiding (van kopieën) van een tekst.⁵⁰

In de verspreiding van Gersons teksten herkent Hobbins drie distributiekringen die belangrijk waren voor de verbreiding van de teksten van de Parijse kanselier. Voor het in omloop brengen van Gersons werk was in de eerste plaats het grote Concilie van Konstanz (1414–1418) van belang. Kloosters van kartuizers voorzagen in een tweede distributiekring. Na Gersons dood zorgde het Concilie van Basel (1432–1443) voor een nog bredere verspreiding van zijn werk en vormde zo een derde distributiekring.⁵¹ De

45 Van Oostrom 1992, p. 161–164.

46 Van Oostrom 1992, p. 165–166. Later is nog een tweede druk boven water gekomen, omstreeks 1478 en 1480 in Zwolle gedrukt door Johannes van Vollenhove. Deze editie bevat alleen twee hoofdstukken uit Dircs *Tafel*: Pleij 1990 en Van Oostrom 1992, p. 170.

47 Vgl. Van Oostrom 1992, p. 166.

48 Van Oostrom 1992, p. 168.

49 Hobbins 2009, p. 186.

50 Hobbins 2009, p. 185–191.

51 Hobbins 2009, p. 193–205.

succesvolle distributie van de werken van de Parijse geleerde en de snelle verspreiding van Herps *Spiegel* kunnen tot op zekere hoogte met elkaar vergeleken worden en de notie van distributiekringen is ook toepasbaar op de verspreiding van Herps tekst.

Een distributiekring opende de weg naar een (inter)nationale verspreiding en dito publiek. De kloosters die in de Nederlanden in het kader van de franciscaanse observantie in snel tempo werden gesticht en hervormd, boden Herp en de minderbroeders-observanten een infrastructuur langs welke teksten konden circuleren en nieuwe teksten succesvol in omloop gebracht konden worden.⁵² Bovendien maakte de franciscaanse observantie deel uit van een veel bredere observatiebeweging in heel Europa, die als distributiekring een nog ruimere verspreiding mogelijk maakte via vertalingen.⁵³

De benaderingen van Van Oostrom en vooral Hobbins worden gecombineerd met een aanpak die verschillende gegevens over de handschriften en drukken bij elkaar brengt. In een (cultuur)historische analyse van de verspreiding en receptie van een tekst zijn gegevens van belang over een drietal aspecten van de handschriften en drukken waarin de tekst is overgelegd: de herkomst en provenance van het handschrift of (exemplaar) van de druk, het handschrift of druk als geheel, en de vorm die de tekst in het desbetreffende boek aanneemt. Deze gegevens bieden informatie over de historische context en kunnen helpen om de codices die van een werk bewaard zijn te analyseren en te interpreteren om zo de dynamiek van de middeleeuwse tekstverspreiding te achterhalen.

Bij gegevens over het eerste aspect – de herkomst en provenance van het handschrift of de druk – valt te denken aan de datering, de producenten en de eigendomsgeschiedenis van het boek. Deze gegevens bieden informatie over de historische en culturele context waarin de tekst zijn vorm kreeg (waarin de ‘materiële tekst’ ontstond, zie hieronder) en al dan niet in combinatie met andere teksten functioneerde. De herkomst en provenance zijn in gelijke mate belangrijk voor het vaststellen van de ideeënsfeer en het milieu waarin belangstelling voor de tekst bestond. De producenten, bezitters en lezers maken deel uit van religieuze en intellectuele netwerken (mogelijke distributiekringen), die informatie bieden omtrent de mobiliteit en de receptie van de *Spiegel*. De literaire en religieuze kringen waarin men zich beweegt, beïnvloeden de wijze waarop men de *Spiegel* leest en gebruikt, en omgekeerd. Bijvoorbeeld: contacten van bezitters met leden van andere kloosters en ordes beïnvloeden de manier waarop de *Spiegel* in een gemeenschap functioneert. In het Brusselse regularissenklooster Jericho, waar een van de zusters de *Spiegel* kopieerde, werden rond dezelfde tijd preken verzorgd door de broeders van een door Herp gesticht observantenklooster (Boetendaal). Het contact met de observanten zal de manier waarop de zusters de *Spiegel* lezen beïnvloeden hebben, evenals de preken of andere geestelijke literatuur die zij naast Herps tekst kopieerden en lezen.⁵⁴

Via de gegevens over de herkomst en provenance kunnen zo ook andere handschriften, die met dezelfde religieuze gemeenschappen en netwerken in verband zijn te brengen, in het onderzoek betrokken worden en aanvullende informatie bieden. Het boe-

52 Zie bijvoorbeeld De Troeyer 1974, p. xxxiii en Schoengen 1941.

53 Over de vijftiende-eeuwse observatiebeweging zie Elm 1989 en Roest 2009.

54 Zie hierover hoofdstuk III.

kenbezit en de boekproductie in een klooster (de ‘externe *Mitüberlieferung*’, ook wel *codexübergreifende Mitüberlieferung*) waren mede bepalend voor de manier waarop tegen de *Spiegel* werd aangekeken.⁵⁵ Zo zullen de regularissen van Nazareth in Geldern, die veel mystieke werken bezaten, Herp wellicht anders hebben gelezen dan de tertiariissen in Leiden of Hoorn, die juist weer persoonlijk in contact stonden met de minderbroeders-observanten. Bezitters vallen vaak samen met de gebruikers van een codex. De notities die zij in het handschrift of de druk maakten, vormen een belangrijke bron van informatie voor het receptieonderzoek. Hoe lazen zij de tekst? Bestudeerden zij de tekst aandachtig, lazen zij de tekst eerder globaal door of werd de tekst in delen voor-gelezen, bijvoorbeeld tijdens de maaltijd in de refter?

Een tweede bron van informatie over de receptie van een tekst biedt het boek, handschrift of druk, waarin de tekst zich bevindt. Het gaat hierbij dus niet enkel om de tekst van de *Spiegel* in handschrift of druk, maar om het handschrift of de druk als geheel, als een zelfstandige entiteit. Teksten die in een handschrift bijeen zijn gebracht kunnen elkaars functie beïnvloeden. De *Spiegel* is meestal niet de enige tekst die in een codex is afgeschreven. Een aantal handschriften bevat tekstcollecties – al dan niet van te voren uitgedacht volgens een bepaalde ratio – waar de *Spiegel* een onderdeel van is (geworden). In vrijwel ieder handschrift kwam de *Spiegel* zo in aanraking met andere geestelijke literatuur en iedere nieuwe combinatie zorgde in potentie weer voor een andere leeswijze van de tekst.

De werken die een tekst in een handschrift vergezellen of de werken die de tekst vergezelt, worden aangeduid met de term *Mitüberlieferung*. De *Mitüberlieferung* oefent invloed uit op de manier waarop Herps tekst gelezen en gebruikt wordt, en op zijn beurt beïnvloedt de *Spiegel* de receptie van de teksten die in hetzelfde handschrift zijn gekopieerd. Gegevens over de receptie van teksten die samen met de *Spiegel* zijn overgeleverd, kunnen vervolgens weer ontleend worden aan de andere handschriften waarin deze teksten overgeleverd zijn (paralleloverlevering). Op deze manier kunnen grote aantallen handschriften met elkaar in verband worden gebracht.

Het derde en laatste aspect waarover gegevens van belang zijn om de receptie van een tekst te achterhalen, behelst de uiterlijke vorm die de met inkt geschreven of gedrukte tekst (i.e. de *Spiegel*) in een handschrift of druk aanneemt; de manier waarop de tekst gepresenteerd en georganiseerd wordt. Bij de vorm van de met inkt geschreven of gedrukte tekst – die ik als ‘materiële tekst’ aanduid – kan gedacht worden aan de oppervlakte die de geschreven of gedrukte tekst beslaat (tekstspiegel – dit houdt uiteraard verband met codicologische gegevens zoals het formaat van het boek), het lettertype dat is gebruikt, de indeling van de tekst (gebruik van (kop)titels, rubrieken en initialen), het aantal tekstkolommen (*mise-en-page*) en de aanwezigheid van paratekstuele elementen zoals een titelblad of een inhoudsopgave. Al deze aspecten bepalen mede de

55 Vgl. Schnell 1992, p. 32 en 40. Schnell spreekt van een *codexübergreifende Mitüberlieferung* tegenover de eigenlijke (intra-handschriftelijke) *Mitüberlieferung* (‘Der ergiebigste Zugang scheint mir aber die Auswertung der “Mitüberlieferung” und der “codexübergreifenden Mitüberlieferung”, d.h. der Einbettung des einzelnen Textes in Seine Umgebung, zu sein. Bei der “Mitüberlieferung” geht es um die Frage, unter welchem Aufnahme- bzw. Anordnungsprinzip Texte in einem Codex vereint wurden; bei der “Codexübergreifende Mitüberlieferung” hingegen, welcher Stellenwert einer Handschrift innerhalb einer Bibliothek zukommt.’) Zie ook: Schnell 1985, m.n. p. 222–223.

(on)mogelijkheden voor gebruik van een tekst en geven een idee van de receptie. De materiële tekst komt op zijn beurt tot stand door een complex patroon van interacties tussen verschillende (f)actoren. Dit zijn bijvoorbeeld de auteur en de tekst zelf (lengte, maar ook het onderwerp, genre en de indeling door de auteur), de taal waarin de tekst is opgesteld (Latijn/volkstaal), conventies binnen de handschrift- en/of drukproductie (formaat, schrift of drukletter), producenten (kopiisten, drukkers) en opdrachtgevers, het (beoogde) lezerspubliek enzovoorts. Soms kunnen actoren met elkaar samenvallen, bijvoorbeeld wanneer een zuster een handschrift voor eigen gebruik afschrijft en zij dus producent en consument is.

De manier waarop de materiële tekst het gebruik van een tekst beïnvloedt en omgekeerd (het gebruik de materiële tekst), is bijvoorbeeld mooi te zien aan het functioneren van een inhoudsopgave. In een kleine meerderheid van de handschriften met de volledige *Spiegel* wordt Herps tekst door een inhoudsopgave voorafgegaan (*Be, De, Ko, Li, U1, W1* en *Wu*). De inhoudsopgave bood de lezers een overzicht en indruk van de inhoud en opbouw van de *Spiegel* en functioneerde – in samenspel met rubrieken en initialen – als navigatiesysteem. Waarschijnlijk diende de inhoudstabel eveneens als geheugensteuntje.

Het samenbrengen van de gegevens die de receptie van een tekst in een handschrift of druk mede beïnvloeden, maakt het mogelijk om in één hoofdstuk of zelfs één paragraaf grote lijnen te schetsen op een algemeen, (cultuur)historisch niveau en tegelijkertijd in te zoomen op details in een handschrift of druk. Bovendien vertonen de drie aspecten een sterke samenhang en kan informatie over het ene aspect helpen om gegevens over een ander aspect te verfijnen en andersom. Het handschrift als geheel van bijeengebrachte teksten kan bijvoorbeeld informatie bieden over de provenance. Is de *Spiegel* samengevoegd met allerlei teksten die zich expliciet op vrouwen richten, dan wijst dit in de richting van vrouwelijke bezitters. Een luxueuze uitvoering van de materiële tekst duidt op herkomst uit een gefortuneerd milieu. Soms kunnen gegevens over de producenten of bezitters helpen bij de duiding van gegevens over de *Mitüberlieferung* en de materiële tekst. Samen bepalen de gegevens over de drie aspecten – de herkomst, *Mitüberlieferung* en materiële tekst – de gebruiks- en leeswijze van een tekst.

In een ideale situatie worden dan ook gegevens over alle drie de aspecten van alle handschriften en drukken verzameld. In de praktijk is het echter zo dat niet alle handschriften en drukken evenveel informatie bieden. Van veel laatmiddeleeuwse handschriften is bijvoorbeeld niet bekend door wie zij gemaakt zijn of in wiens bezit ze waren.

De studie van Herps *Spiegel* en de handschriften en drukken waarin de tekst is overgeleverd, vraagt om een benadering die vanuit deze overblijfselen de dynamiek kan afleiden die leidde tot het ontstaan en de verspreiding van de tekst. Van Oostroms chronologische receptiegeschiedenis biedt handvatten om twee fases te onderscheiden – de ontstaanssituatie van de *Spiegel* en de verspreiding in handschrift en druk – en om de ontstaanssituatie vanuit de auteur en zijn directe omgeving te interpreteren. Voor de analyse en interpretatie van de tweede fase zijn Hobbins' distributiekringen van belang. Het concept kan helpen om de netwerken en patronen in de verspreiding van de *Spiegel* te herkennen en te definiëren. De gegevens die nodig zijn om de verspreiding van de *Spiegel* te kunnen interpreteren, bieden de drie aspecten van ieder handschrift of (exemplaar van een) druk: herkomst, *Mitüberlieferung* en materiële tekst.

Structuur van de studie

Deze studie positioneert Hendrik Herp als minderbroeder-observant en de *Spiegel* als een van de eerste volkstalige teksten die in de Nederlanden binnen de context van de franciscaanse observantie ontstaan zijn. De franciscaanse observantie heeft als literaire beweging in de Lage Landen niet eerder de volle aandacht gekregen. Een studie naar Herps *Spiegel* onderzoekt zodoende niet alleen een van de wijdst verspreide geestelijke teksten van de vijftiende eeuw. De analyse van de tekst en de rijke overlevering biedt ook zicht op de invloed van de minderbroeders-observanten op het literaire landschap in de laatmiddeleeuwse Nederlanden.

Evenmin als de verschillende aspecten van ieder handschrift of druk, zijn ook de zes hoofdstukken waarin deze studie uiteen valt geen afgesloten eenheden. Verschillende onderzoekslijnen komen in meer hoofdstukken aan bod en worden in verschillende hoofdstukken (nader) uitgewerkt. De twee fases, de ontstaanssituatie en de verspreiding in handschrift en druk, worden belicht in respectievelijk hoofdstuk I en de hoofdstukken II tot en met VI.

Om de verspreiding van de *Spiegel* te begrijpen, is het in de eerste plaats nodig om naar de ontstaanssituatie van de tekst te kijken. De presentatie van de biografie van Herp parallel aan de ontstaanssituatie van de *Spiegel* in hoofdstuk I, plaatst en interpreteert het ontstaan van de tekst binnen Herps levensloop. Vervolgens wordt de tekst vanuit Herps achtergrond als minderbroeder-observant geanalyseerd en samengevat. In de beschrijving van de *Spiegel* gaat de aandacht uit naar Herps geïntendeerde leespubliek en het proces van *sterven* en verenigen dat Herp in zijn handboek uitwerkt. In de daaropvolgende hoofdstukken wordt het leven van Herp en de beschrijving van de *Spiegel* als achterdoek voor de studie naar de eigenlijke verspreiding van de tekst gebruikt.

De hoofdstukken II tot en met VI richten zich op de tweede fase: de verspreiding van de *Spiegel* in handschrift en druk in de periode van circa 1460 tot 1550. De hoofdstukken II tot en met IV behandelen verschillende aspecten van de handschriftelijke overlevering. In deze hoofdstukken worden steeds clusters van handschriften besproken, waarbij meestal primair wordt uitgegaan van de herkomst, maar waarbij ook de twee andere aspecten die de tekstreceptie mede bepalen – *Mitüberlieferung* en materiële tekst – in de analyse betrokken worden.

Achtereenvolgens richten de hoofdstukken zich op de vroegste handschriften van de *Spiegel* en de netwerken van tekstverspreiding die in de initiële receptie een rol speelden (hoofdstuk II), op de bemoeienissen van de minderbroeders-observanten met de handschriftelijke verspreiding van de *Spiegel* (hoofdstuk III) en op de *Spiegel* als algemeen toepasbare mystieke gids binnen de brede vijftiende-eeuwse observatiebeweging (hoofdstuk IV). In de twee laatstgenoemde hoofdstukken wordt de verspreiding geanalyseerd in termen van distributiekringen: in eerste instantie vormt de franciscaanse observantie een distributiekring en in het verlengde hiervan functioneert de bredere vijftiende-eeuwse observatiebeweging als een distributiekring met een ongekend bereik. Een institutionele hervorming en het meer algemene streven naar een oorspronkelijke, zuivere spiritualiteit en een intense religiositeit – de innerlijke, geestelijke pendant van een institutionele hervorming, maar ook zonder een ‘officiële’ hervorming

mogelijk – werd ondersteund door religieuze literatuur. Soms was hierbij zelfs sprake van een waar literatuuroffensief.⁵⁶

De beschrijving van de drukgeschiedenis van de *Spiegel* in hoofdstuk V wordt ge-complementeerd met een analyse van de verspreiding en functie van de verschillende exemplaren. Patronen die al in de handschriftelijke overlevering aanwezig zijn, zoals de actieve bemoeienis van de minderbroeders-observanten met literatuurvoorziening en de verspreiding van Herps tekst, komen terug in de drukgeschiedenis: aanzetten worden nu door contacten met commerciële drukkers op grote schaal verwezenlijkt.

Na deze vier hoofdstukken over de verspreiding van de tekst worden in het laatste hoofdstuk alle handschriften en drukken samengebracht en wordt de *Mitüberlieferung* en de materiële tekst op een metaniveau geanalyseerd. Op deze manier ontstaat een overzicht van hoe de *Spiegel* een eeuw lang gestalte kreeg. De verschillende manieren waarop de presentatie van de tekst en de combinatie met andere teksten de *Spiegel*-receptie kon beïnvloeden, worden inzichtelijk gemaakt. Zo laat ik aan het einde van de studie zien hoe de diverse mogelijkheden die het laatmiddeleeuwse christendom gelovigen bood om op een eigen manier hun religieuze leven gestalte te geven in de overlevering van één tekst te zien zijn. De slotbeschouwing biedt vervolgens een breed perspectief op Herps *Spiegel*, observantie en literatuur in de Lage Landen aan het einde van de middeleeuwen en het begin van een nieuwe tijd.

56 Over het verband tussen hervormingen en literaire bloei zie bijvoorbeeld Williams-Krapp 1995, p. 1–15 en Goudriaan 2010a, m.n. p. 18.

I Auteur en tekst

1 Hendrik Herp, observant en auteur van de *Spiegelhel*

Gedurende zijn leven begaf Hendrik Herp zich in verschillende kringen.¹ Van wereldlijk tot religieus en van universitair geschoolden tot eenvoudige gelovigen – zijn netwerk reikte over allerlei grenzen heen. Herps leven is exemplarisch voor de West-Europese religieuze cultuur in de vijftiende eeuw. Het was een tijd van grote religieuze dynamiek, hervorming en regionale diversiteit. Steeds meer mensen namen actief deel aan het religieuze leven. Hierdoor ontstond een veelvormigheid die een eigen keuze en invulling van het innerlijke leven mogelijk maakte.² Waar Herp zich eerst tot de idealen van de broeders van het gemene leven aangetrokken voelde, vond hij later een stimulerende omgeving in de franciscaanse observantie.

Herps persoon en functie binnen de vijftiende-eeuwse franciscaanse observantie vormden een aanbeveling om zijn *Spiegelhel der volcomenheit* te lezen. Wie in de eerste jaren van de zestiende eeuw een gedrukt exemplaar van Herps *Spiegelhel* opensloeg, vond direct op de titelpagina een aantal biografische gegevens over de schrijver:

Dits die groote ende nieuwe Spiegelhel der volcomenheit. Ende heeft ghemaect een zeer devoet minderbroeder, gheheyten broeder Heynric Herp, gardiaen tot Mechelen.³

De auteur was een minderbroeder van onberispelijke levenswandel. Met zijn uiterst devote leefstijl was hij een inspirator voor lezers. Daarnaast had hij ook nog een leidinggevende functie in Mechelen. Een aantal decennia later, rond het midden van de zestiende eeuw, werd op het titelblad niet alleen vermeld dat Herp een devote minderbroeder was en aan het hoofd van het klooster in Mechelen had gestaan, maar ook dat hij *provinciael* was geweest – leider van de minderbroeders-observanten van de Keulse kerkprovincie.⁴

Voor een (vroeg-)zestiende-eeuwse lezer zullen de vermelde gegevens veelzeggend zijn geweest. Om de huidige lezer de volle betekenis van deze woorden te doen beseffen

1 Samenvattend over het leven van Herp zie bijvoorbeeld Verschuieren 1931a, p. 346–356, Mees e.a. 1969, p. 346–351, De Troeyer 1974, p. 108–110, De Troeyer 1981, p. 1127–1135, Ruh 1999, p. 219–228 en Dlabáčová 2008b, p. 148–151.

2 Cf. Van Engen 2008b.

3 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a1r; druk 1502, ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. a1r en druk 1512, ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. a1r. Herps tekst werd vermoedelijk als ‘groot’ en ‘nieuw’ gepresenteerd vanwege de eerder in druk verschenen anonieme *Spiegel der volcomenheit*, zie hierover hoofdstuk V.

4 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A1r: [...] *ghemaect bij den eerwerdighen pater broeder Henrick Herp, minderbroeder, provinciael ende gardiaen van Mechelen.*

fen, is meer informatie nodig. Daarom wordt in de volgende paragrafen Herps levensverhaal onder de loep genomen en wordt de ontstaanssituatie van de *Spiegel* vanuit zijn levensloop geïnterpreteerd. Hoe kon de *Spiegel* ontstaan vanuit Herps intellectuele achtergrond en de bredere historische context van religieuze ontwikkelingen waar hij in het midden van de vijftiende eeuw deel van uitmaakte?

Het leven van Herp en zijn activiteiten als auteur, prediker, biechtvader en geestelijk en bestuurlijk leider worden in chronologische volgorde besproken. De totstandkoming van zijn *Spiegel* – zijn *magnum opus* en de enige tekst die hij in het Middelnederlands schreef – wordt in zijn levensverhaal centraal gesteld. Zijn biografie is daarom verdeeld in drieën: Herps omzwervingen voor hij als gardiaan in Mechelen belandde, de directe historische context waarin hij tot het schrijven van zijn mystieke handleiding kwam en zijn activiteiten en contacten nadat hij zijn mystieke gids had voltooid. Vervolgens wordt vanuit zijn achtergrond als minderbroeder-observant ingegaan op de opbouw en de inhoud van de *Spiegel*.

In het vervolg van deze studie dient de biografie van Herp als het achterdoek waartegen zich de verspreidings- en receptiegeschiedenis van de *Spiegel* afspeelt. De vrij goed gedocumenteerde bezigheden van de auteur bieden een mooie kans om het ontstaan en de (vroeg) verspreiding van de *Spiegel*, waarin Herp zelf een actief aandeel moet hebben gehad, van een rijke historische context te voorzien. Dit maakt het mogelijk om patronen in de verspreiding in handschrift en druk te herkennen en de verspreiding te plaatsen in het juiste perspectief van ontwikkelingen op het gebied van religie, maatschappij en literatuur. Op deze manier worden auteur en tekst opnieuw in het onderzoek gepositioneerd in de vijftiende-eeuwse hervormingsbeweging binnen de minderbroederorde.

2 Vóór de *Spiegel*

In de wereld van het vijftiende-eeuwse Europa raakte het openbare en kerkelijke leven steeds sterker met elkaar verweven. De samenleving werd gekenmerkt door een alsmear groter wordende diversiteit aan vormen van geloofsbeleving en religieuze leefwijzen.⁵ Toen Herp aan het begin van de eeuw ter wereld kwam, was in de Nederlanden de beweging van de Moderne Devotie, geïnitieerd door Geert Grote († 1384), tot bloei gekomen.⁶ In Deventer, Kampen en Zwolle waren de eerste huizen ontstaan waarin groepen devote vrouwen en mannen samenleefden. De broeders van het gemene leven verrichtten schrijfwerk en raakten op den duur steeds actiever betrokken bij de huisvesting en vorming van scholieren.⁷ In deze beweging verwierf Herp zijn eerste leidinggevende functie en deed hij ervaring op als geestelijk en bestuurlijk leider. In een kroniek van de Goudse broeders van het gemene leven, samengesteld door Hendrik van Arnhem, wordt Herp in 1445 als rector en priester van de gemeenschap van broeders te Delft genoemd.⁸

5 Van Engen 2008b, m.n. p. 266–267, 269 en 284.

6 Verschuieren 1931a, p. 346 en De Troeyer 1974, p. 108.

7 Van Engen 2008a, p. 69–75, 144–154.

8 Verschuieren 1931a, p. 347. De kroniek is uitgegeven in Hensen 1899.

Er zijn aanwijzingen dat Herp zijn religieuze loopbaan liet aansluiten op een universitaire studie. De *Heinricus Erppe, clericus Cameracensis dioecesis* die in 1426 in de matrikels van de universiteit van Leuven werd ingeschreven, is mogelijk de latere auteur van de *Spiegel*.⁹ In dat geval was Hendrik Herp een van de eerste studenten aan de Leuvense universiteit, die maar een jaar eerder, in 1425, was opgericht. Evenals de andere studenten was hij rond de vijftien of zestien jaar oud toen hij zijn studie aan de *artes*-faculteit begon. De toevoeging dat hij een geestelijke van het bisdom Kamerijk was, lijkt vreemd in verband met het in de literatuur wijd verbreide vermoeden dat Herp geboren zou zijn in Erp (thans gelegen in Noord-Brabant), dat tot het Luikse bisdom behoorde. De mogelijkheid bestaat dat Herp zich van te voren van een betrekking als *clericus* in Kamerijk had weten te verzekeren. Een andere verklaring is dat Herp niet geboortig was van Erp gelegen in het noorden van Brabant, maar in Erpe in het oosten van Vlaanderen ter wereld kwam.¹⁰

Naast de vermelding van de naam Heinricus Erppe in het inschrijvingsregister van de Leuvense universiteit is in de stadsrekeningen van Mechelen een tweede indicatie te vinden dat Herp een groot deel van zijn jeugd aan een universitaire studie wijdde. In Mechelen was Herp vanaf 1454, met een aantal onderbrekingen, gardiaan van de minderbroeders-observanten. In de stadsrekeningen van 1458-1459 wordt een Hendrik de minderbroeder genoemd. De leider van het plaatselijke minderbroederklooster is de eerste die ons bij deze aanduiding te binnen schiet. Als beloning voor zijn diensten als biechtvader ontving Hendrik samen met twee anderen zes stopen wijn van de stedelijke magistraat. De wijn – twee stopen per persoon – werd opgehaald in de herbergen *Inden Drake* en *Inde drie Coppe*:

Item vi stoop wyns gepresent Meester Jan Ruysche, Meester Roelof van Beerigen ende Meester Henric den minderbroeder, doctoer; biechtvaders, elken ii stuk. Waeren gehaelt de iiij stuk inden Drake ende ii stuk inde iii Coppe, xxv in meerte, paesdage.¹¹

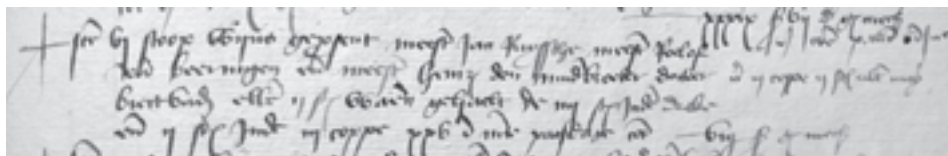
Dat een stadsklerk *doctoer* na de naam noteerde – een titel die in de stadsrekening niet vaak voorkomt – is een aanwijzing dat Herp een doctorsgraad van een van de hogere faculteiten bezat. In Herps geval moet dit de theologische faculteit zijn geweest. Het is goed mogelijk dat hij na het behalen van zijn magistertitel zijn studie in Leuven gecontinueerd heeft, waar in 1432 een theologische faculteit was opgericht. Vanaf 1435 werd de nieuwe faculteit geleid door de voormalige rector van de Keulse universiteit, Heymericus de Campo of Van de Velde († 1460).¹² Een van de studenten van Heymericus in Keulen (1425-1426) was de theoloog Nicolaas van Cusa, die later als pauselijk legaat de Nederlanden bezocht en betrokken was bij de doorvoering van verschillende monastieke hervormingen. Een aantal van deze hervormingen had betrekking op religieuze gemeenschappen waar de *Spiegel* verspreid raakte en gelezen werd. Zijn vermoede doctorsgraad verleent Herp als schrijver van een groot Middelnederlands werk een bijzondere positie. Wat betreft opleidingsgraad en vooral het vermogen om zijn kennis

9 Reusens 1903, p. 64. Vgl. De Troeyer 1974, p. 108.

10 De Troeyer 1981, p. 1127-1128.

11 Mechelen, SA : Stadrekeningen 1458-1459, f. 139r. Fredericq 1909, p. 83.

12 Black 1977, p. 289. Over Heymericus en de context waarin zijn werken tot stand kwamen: Hoenen 1990.

Afb. 1 Post in de Mechelse stadsrekeningen waarin de uitgaven met betrekking tot de beloning voor meester Hendrik de minderbroeder, doctoer, en andere biechtvaders genoteerd zijn. Mechelen, SA : Stadsrekeningen 1458-1459, f. 139r (detail).

in een omvangrijke volkstalige tekst te verwerken, kan alleen de dominicaan Dirc van Delft, auteur van de *Tafel van den kersten ghelove*, zich met Herp meten.¹³

De voorloper van de Delftse gemeenschap van broeders van het gemene leven (Sint-Hiëronymusdal), waarover Herp in 1445 de leiding had, werd in 1403 vanuit Deventer gesticht. Waarschijnlijk gebeurde dit op verzoek van de stedelijke magistraat. Bij het besluit moet de betrokkenheid van de broeders bij de opvang van scholieren een belangrijk motief zijn geweest.¹⁴ In 1418 namen de broeders de regel van Augustinus aan. Samen met de rond dezelfde tijd naar deze regel overgestapte gemeenschappen van Sint-Michael in Den Hem bij Schoonhoven en Stein bij Gouda (Sint-Gregorius/Emmaus) vormden zij het Kapittel van Holland. Rond 1435 verlieten de regulieren Delft om in Rijswijk een ruimere behuizing te vinden, waardoor het huis en erf, gelegen aan de westzijde van de Oude Delft tegenover de Nieuwstraat, vrijkwamen.¹⁵ Vanuit Zwolle werd op deze plaats een nieuwe gemeenschap van broeders van het gemene leven gesticht. De eerste rectoren van het huis kwamen uit Deventer en Zwolle.¹⁶ Rond deze jaren moet Herp zich bij de gemeenschap gevoegd hebben. Zijn functie als priester en rector in het Delftse huis doet vermoeden dat hij zich op een zeker moment na zijn studie bij de broeders in Zwolle of Deventer aansloot. Misschien vond hij als scholier al onderdak bij de broeders.

Als broeder van het gemene leven toonde Herp zich een zeer gedreven prediker en geestelijk leider. Zijn reputatie reikte tot buiten de stadsmuren van Delft. Uit de kroniek van Hendrik van Arnhem blijkt dat Herp in 1445 – hij moet dan ongeveer vijfendertig jaar oud zijn – rector en prediker met faam was.¹⁷ Zijn studie zal bij dit werk een belangrijke basis gevormd hebben en ook in het Delftse Hiëronymusdal hoefde Herp zijn interesses op intellectueel gebied geenszins een halt toe te roepen. Het huis beschikte over een collectie van bijna honderd handschriften, die weliswaar in eerste instantie door de vertrekkende regulieren waren meegenomen, maar die tijdens Herps verblijf alweer grotendeels terug moeten zijn gebracht naar het huis in het centrum van Delft. In 1436 was namelijk in een gerechtelijke uitspraak bepaald dat de broeders de boeken terug zouden krijgen.¹⁸ Een van de twee handschriften die uit het broeder-

¹³ Van Oostrom 1987b, p. 180–181. Vgl. Warnar 2007, p. 240–241.

¹⁴ De broeders kregen een gebouw voor arme scholieren toegewezen. Drossaers 1916, p. 321–322. Weiler 1997, p. 71 en Weiler 2004, p. 82–83.

¹⁵ Drossaers 1916, p. 322–323. Weiler 1997, p. 71–72 en Weiler 2004, p. 83–84.

¹⁶ Weiler 1997, p. 72–73. Weiler 2004, p. 84.

¹⁷ Verschuieren 1931a, p. 347 e.v. De Troeyer 1974, p. 108.

¹⁸ Weiler 1997, p. 74 en 196. Weiler 2004, p. 80–81.

huis bewaard zijn gebleven, bevat onder andere werk van Caesarius van Heisterbach. Herp liet zich in de *Spiegel* door Caesarius' exempelen inspireren, bijvoorbeeld bij zijn beschrijving van onoprechte en zelfzuchtige mensen. Eigenlijk zouden zij niet in de geestelijke opklimming voort mogen gaan. Toch ontvangen ook mensen met een egoïstische instelling soms hogere kennis van God. Desondanks zullen ze de straf voor hun zonden niet ontlopen:

[...] ghelikerwijs dat wi lesen van graef Willem van Gulick – die een bose tyran was – dat hi op eenen kerstnacht tweewerf of driewerf also grote geestelike sueticheit ontfinc, dat hi na seide: mocht hi noch eens die sueticheit bevoelen, hi wolde daerom gheven half sijn rijk. Ende nochtan wert hi verтоont na sijn doot dat hi mit Maxentius, den bosen keyser, was gheset in een verdoemenisse.¹⁹

De gebeurtenissen die Hendrik van Arnhem ertoe brachten Herp in zijn kroniek van het Goudse huis ten tonele te voeren – de Heilige Geestmeesters van Gouda zaten met een leegstaand Collatiehuis in hun maag en zagen in Herp de man die het huis nieuw leven kon inblazen – brachten een eerste belangrijke verandering in Herps loopbaan, die voor het verdere verloop van zijn leven bepalend zou zijn. In het genoemde jaar 1445 bereikte hem vanuit Gouda het verzoek om naar de stad te komen, zich er te vestigen en de lokale bevolking met volkstalige collaties te stichten.²⁰ Herp zou zich volledig kunnen toelagen op het verzorgen van de leerzame, aansporende gesprekken met preekachtige elementen die in Gouda algemeen toegankelijk waren voor de stedelijke bevolking.

Het Goudse Collatiehuis had zijn bestaan voor een deel te danken aan de groeiende welvaart die de stad vanaf het einde van de veertiende eeuw meemaakte. De opkomende bierbrouwerij en de gunstige ligging van de stad op de vaarroute tussen de Hanzesteden en het dichtbevolkte Vlaanderen zorgden voor een bloeiende economie. Maar vooral de sterke toename van religieuze activiteit in de stad was een voedingsbodem voor de stichting.²¹ In de eerste helft van de vijftiende eeuw werden in Gouda zes religieuze gemeenschappen gesticht en tegen het einde van de eeuw telde de stad er maar liefst elf.²² Hoewel de economische en religieuze ontwikkelingen met elkaar in verband stonden – de vele religieuze gemeenschappen konden niet zonder de (financiële) steun van de stad en haar bewoners – is bij een verklaring voor de religieuze bloei de invloed van de Moderne Devotie niet te onderschatten. Een relatief groot aantal van de stichtingen in Gouda kan namelijk met deze beweging in verband worden gebracht.²³

19 Het handschrift met de exempelen van Caesarius: Utrecht, UB : 4.J.17 (cat. 350). *Narrationes variae e vitis sanctorum et patrum, patribus et aliis scriptoribus (ut Caesario Heisterbacensi, Vincentio Bellovacensi) excerptae et ordine materialium dispositae*; vijftiende eeuw. De teksten zijn alfabetisch geordend naar onderwerp. Bezittersaantekening: *Pertinet ad librariam domus clericorum vallis sancti Hieronymi in Delft*. Het andere bewaarde handschrift dateert zeker van na Herps vertrek (1461): Olim Utrecht, ABM : 46 (verloren). Verschueren 1931b, dl. 1, p. 152–153 en 172. Het gegeven citaat over graaf Willem van Gulik: *Spiegel*, p. 299, r. 94–101 (hfst. 48). Voor het exempel bij Caesarius zie: Bartelink 2004, dl. 2, p. 362–366 en Strange 1851, p. 318–322.

20 Verschueren 1931a, p. 347. De Troeyer 1974, p. 108.

21 Goudriaan 2001a, p. 13–15.

22 Goudriaan 1996, m.n. p. 16. Goudriaan 2001a, p. 17–18.

23 Goudriaan 1995, m.n. p. 141. Goudriaan 2001b, p. 171.

Ondanks de snelle religieuze groei werden er in de stad tegen het einde van 1425 nog geen collaties gehouden op zon- en feestdagen. Deze korte, stichtelijke preken in de volkstaal hield men bijvoorbeeld wel in Zwolle. Daar verkreeg het huis van Dirc van Herxen – het Gregoriushuis – in 1418 het privilege om collaties voor scholieren en devote burgers te organiseren.²⁴ De Goudse priester Dirk Florisz besloot de lacune in de geestelijke verzorging van zijn stadsgenoten niet langer met lede ogen aan te zien. Hij woonde in een oud huis met een klein erf aan de Spieringstraat.²⁵ In 1425 gaf hij zijn woonhuis inclusief alle toebehoren, waaronder zijn boeken, aan de regulieren van het Hollands Kapittel. Tot dit kapittel behoorden ook de regulieren van het klooster Stein, van wie hij het huis in 1418 had gekocht, en de regulieren die uit Delft waren vertrokken en plaats hadden gemaakt voor het broederhuis waarvan Herp in 1445 rector was. Aan de schenking van zijn huis verbond Dirk een belangrijke voorwaarde: in het huis moesten steeds twee of drie devote priesters wonen die de verplichting zouden aangaan om in de namiddag van iedere zon- of feestdag een collatie *ofte eenige goede vermaningen* in de volkstaal te houden, *dewelcke oorbaerlijck, profijtlijck, ende nut meughen wesen die gemeyne volckeren*.²⁶ De collaties waren dus algemeen toegankelijk voor de stadsbevolking. Ze werden dan ook in een direct aan de straat gelegen ruimte in het huis gehouden.²⁷ Vaker waren collaties besloten en alleen toegankelijk voor de leden van de gemeenschap zelf. Dat de collaties in Gouda een volledig open karakter hadden, verleende het huis een uitzonderingspositie binnen de collatiepraktijk van de moderne devoten.²⁸ Vandaar dat het huis ook wel bekend stond als Collatiehuis en de bewoners als Collatiebroeders werden betiteld.

Na de schenking van het huis door Dirk in 1425 hielden de regulieren van het Hollands Kapittel (of: Kapittel van Sion) zich bijna twintig jaar lang aan de afspraak om de collaties voor te bereiden en uit te spreken. Zelfs de brand die in 1438 een groot deel van Gouda verwoestte, inclusief het huis aan de Spieringstraat, maakte hier geen einde aan. Pas in 1443 besloten de prioren Claes (regulieren in Den Hem bij Schoonhoven) en Jan Claesen (Stein bij Gouda) om in naam van het Kapittel van Sion van de taak af te zien en de gebouwen over te dragen aan de Heilige Geestmeesters van de stad.²⁹ Nu waren het de Heilige Geestmeesters die voor de doorgang van de stichtelijke bijeenkomsten verantwoordelijk waren. Het was kennelijk niet eenvoudig voldoende priesters te vinden die zich voor de zaak wilden inzetten, want na twee jaar verzochten de

24 Van Beek 2009a, p. 46–47 en 61 e.v.

25 Over de regulieren en hun vertrek naar Stein: Goudriaan 1996, p. 12–13. Taal 1960, p. 5–6. Hensen 1899, p. 10.

26 Verschuieren 1931a, p. 347. Goudriaan 2001b, p. 189. Weiler 1997, p. 139 en Weiler 2004, p. 214. Taal 1960, p. 35. De tekst van de akte is uitgegeven in Walvis 1714, p. 139–140.

27 Goudriaan 2001b, p. 192. Zoals hierboven al vermeld, waren bij de collaties in Zwolle scholieren en ‘devote burgers’ welkom. In het Sint-Catharinaconvent (Oude Hof) te Alkmaar werden rond 1468 op bepaalde tijden, als er geen dienst in de parochiekerk was, eveneens collaties met ‘open deuren’ gehouden. Een soortgelijke situatie bestond waarschijnlijk ook in het Amersfoortse Sint-Agathaconvent: Van Beek 2009a, p. 174. De Amersfoortse zusters bezaten een kopie van een deel van Herps *Spiegel*. Zie verder hoofdstuk IV over dit handschrift.

28 Van Beek 2009a, p. 72 en Lem 1991, p. 133–135 (p. 135: ‘In geen bron van enig ander fraterhuis van de broeders van het gemene leven komt men de formulering *collatio pro communi populo* tegen.’).

29 Verschuieren 1931a, p. 347. Goudriaan 2001b, p. 189. Walvis 1714, p. 140–141. Over het functioneren van de Heilige Geestmeesters in Gouda zie Goudriaan e.a. 2002, p. 144–145.

Heilige Geestmeesters Herp om het in verval geraakte huis nieuw leven in te blazen.³⁰

Al direct vanaf het begin voelde Herp er wel iets voor om in het bloeiende Gouda aan de slag te gaan. De omstandigheden waren hem echter niet gunstig gezind. In de eerste plaats verzetten de Delftse broeders zich hevig tegen de onderneming, in eerste instantie omdat Herp toen nog van plan was om Cornelius Corneliuszoon, geliefd bij zijn Delftse medebroeders, tot rector in Gouda te maken. Ten tweede was er het Zwols Colloquium. Deze overkoepelende vergadering van de broederhuizen, die erop moest toezien dat de discipline en eenheid van de huizen gehandhaafd bleef, moest eerst haar toestemming verlenen.³¹ Toch was Herp niet zomaar op andere gedachten te brengen en wachtte hij niet op een officieel fiat. Hij reisde af naar Gouda, bracht een bezoek aan de Spieringstraat en na enig onderhandelen met de Heilige Geestmeesters richtte hij het Collatiehuis als het ware opnieuw op. Zelf reisde hij terug naar Delft en zond broeder Bernardus van Lochem naar Gouda om de collaties te verzorgen.³² Goedkeuring van zowel het Zwols Colloquium als van zijn Delftse collega's moest kennelijk later maar komen.

Ondertussen werd het Delftse Hiëronymusdal gespleten door een tweestrijd die het gezamenlijke leven bemoeilijkte: een minderheid van de broeders pleitte voor de Goudse 'herbevolking', maar een meerderheid was faliekant tegen, niet het minst omdat zij zelf over zeer beperkte financiële middelen beschikten. Die zouden allesbehalve toereikend zijn voor de (her)inrichting van nog een gemeenschap. Om aan de woelige situatie een einde te maken, reisde de procurator van Hiëronymusdal, verantwoordelijk voor het financiële welvaren van het huis, in het geheim af naar Zwolle. Daar aangekomen lichtte hij het colloquium in en vroeg om hulp van hogerhand. Vrijwel direct werd het vrijelijk handelen van Herp een halt toegeroepen totdat de zaak onderzocht zou zijn. Dit gebeurde een aantal maanden later, in de zomer van 1446. Drie leiders van het Zwols Colloquium, onder wie Dirc van Herxen, ondernamen een reis naar Gouda. Het geschil werd beslecht door het nemen van een vrij eenvoudige maatregel: degene die de stichting was aangegaan moest zelf zorgen dat de zaak goed afliep.³³ Zo verwisselde Hendrik Herp Delft voor Gouda.

Samen met twee priesters, Thomas van Arnhem en Peter van der Veer, en een broeder in opleiding, Jacobus Trajecti, betrok Herp het huis aan de Spieringstraat.³⁴ De straat was een voorname woonstraat in het midden van Gouda, waaraan ook het Sint-Margarethaklooster (regularissen behorend tot het Kapittel van Sion) en het klooster van de minderbroeders-observanten lag.³⁵ Een klein huisje op het erf van de broeders werd bewoond door Supina, een vrome dame. Zij had de woning na de brand van 1438

30 Verschuieren 1931a, p. 347. Hensen 1899, p. 4-5 en 13-14.

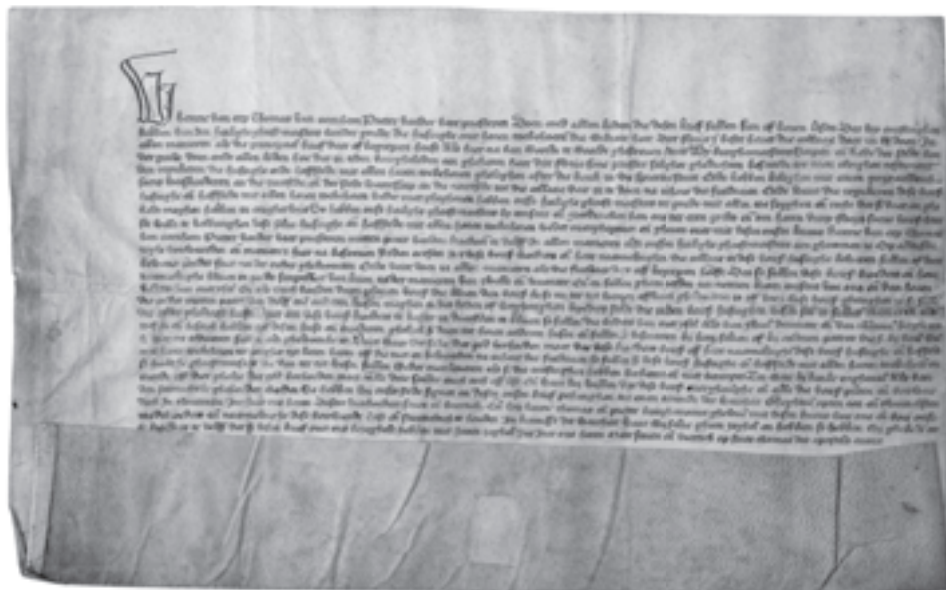
31 Verschuieren 1931a, p. 348. Hensen 1899, p. 14. Over het Zwols Colloquium: Van Engen 2008a, p. 227-229. Van Beek 2009a, p. 54-55.

32 Verschuieren 1931a, p. 348. Hensen 1899, p. 14-15.

33 Verschuieren 1931a, p. 348. Hensen 1899, p. 5 en 15-16. Weiler 1997, p. 139 en Weiler 2004, p. 215. Taal 1960, p. 35. Zie ook Axters 1956, p. 64.

34 Hensen 1899, p. 16-17. Verschuieren 1931a, p. 349. Verschuieren schrijft over een 'Johannes Trajecti', maar in de kroniek van Hendrik van Arnhem wordt de jonge broeder Jacobus genoemd (Hensen 1899, p. 16). Taal 1957, inv. nr. 9. De akte van 1447 waarbij het huis aan de broeders wordt overgedragen is uitgegeven in Walvis 1714, p. 141-143. Zie ook: Weiler 1997, p. 140 en Weiler 2004, p. 215-216.

35 Goudriaan 2001b, p. 172.

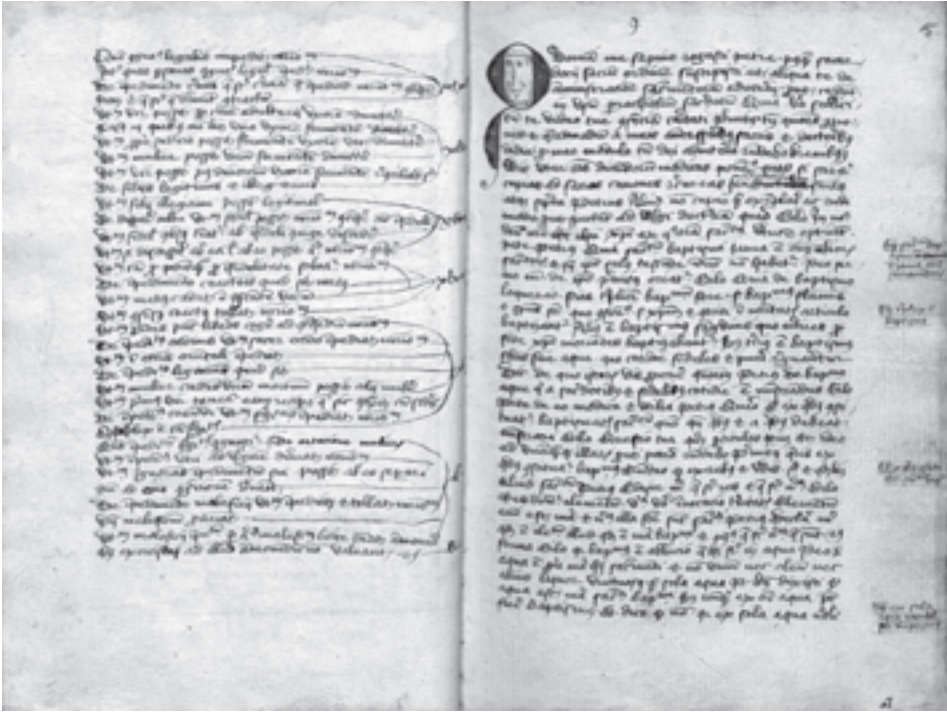
Af. 2 Akte waarbij het huis aan de Goudse Spieringstraat wordt overgedragen aan Hendrik Herp en zijn Delfse confraters Thomas van Arnhem en Peter van der Veer. Omdat zij nog niet over een eigen zegel beschikten, vroegen zij hun voormalige medebroeders in Delft de brief te bezegelen. Het zegel is thans verloren. Gouda, Streekarchief Midden-Holland, toegangsnummer 0090, inv.nr. 81.

van de regulieren gekocht en hen zo geholpen bij de financiering van de herstelwerkzaamheden.³⁶ Binnen wachtte de vier broeders geen grote luxe: Herp en zijn confraters moesten het doen met niet veel meer dan vier bedden en vier paar slaaplakens, benevens acht dekens en oorkussens. In de keuken troffen zij onder meer zeven tinnen schotels, twee zoutvaten, vier koperen potten, *ij cleyn ij groot*, twee waskommen, drie kandelaars, een *metalen vuer vat* en een *yseren spit*. Daarnaast beschikten zij over een *voutafel*, waar zij met vier eveneens aanwezige driepotige krukjes gezamenlijk aan konden zitten. De in het huis voorhanden zijnde zitkussens werden waarschijnlijk voor het begin van een collatie onder de toehoorders verdeeld.³⁷

De eenvoudige leefomstandigheden zullen voor Herp geen probleem zijn geweest. Hij concentreerde zich op het voorbereiden van de collaties die hij zeer inspirerend wist te maken. Hendrik van Arnhem schrijft over Herp en zijn collaties het volgende in

³⁶ Goudriaan 2001b, p. 191–192. Hensen 1899, p. 11–12.

³⁷ In het Streekarchief Midden-Holland (Gouda) bevinden zich drie verschillende inventaris- en boekenlijstjes van ca. 1447, die, afgezien van de aanvullingen in het laatste deel van de derde lijst, niet veel van elkaar verschillen. Taal 1957, inv. nr. 16. Liefinck (1958–1959) heeft geprobeerd om deze lijstjes in chronologische volgorde te plaatsen en dateerde het eerste rond 1438 (vlak na de brand), het tweede rond 1443 (bij de overhandiging van de goederen door de regulieren aan de Heilige Geestmeesters) en het laatste rond 1447 (bij de overname van het huis door Herp en zijn Delfse medebroeders). De hier genoemde gegevens zijn aan de laatste inventarislijst ontleend. Boven deze lijst staat *Item dit sijn die cleynoden die wi ontfingen mitten huse*. Tot slot heeft Hendrik van Arnhem in zijn kroniek ook een inventarislijstje overgenomen: Hensen 1899, p. 19–22. Vgl. Van Beek 2009a, p. 72. Zie ook: Weiler 1997, p. 143 en 207–209 en Weiler 2004, p. 201–202. Taal 1960, p. 58–59.

Afb. 3 Een van de handschriften die Herp aantrof in het Goudse Collatiehuis. De Latijnse tekst van Guillelmus de Parisiis over het toedienen van de zeven sacramenten, *Summa de administratione VII sacramentorum*, wordt voorafgegaan door een inhoudsopgave, een element waarvan Herp ook zijn *Spiegel* voorzag (zie hoofdstuk VI). Leiden, UB : BPL 166, f. 4v-5r.

zijn kroniek: *vir bene facundus, conspicuus, industrius et graciosus, fecit tunc deinceps collaciones populo valde gratas quia gratiam verbi habuit* [een zeer welbespraakte, opvallende, bedrijvige en vriendelijke man, verzorgde dan achtereenvolgens voor het volk zeer genoeglijke collaties, daar hij de gave van het woord bezat].³⁸ In Gouda kon Herp zijn talenten vrijelijk verder ontwikkelen. In huis zal hij dan ook meer oog hebben gehad voor de boeken die er lagen dan voor de inrichting. De kleine gemeenschap beschikte over relatief veel boeken, gedeeltelijk nog uit het bezit van Dirk Florisz.³⁹

De lijst telt negentien titels, waaronder Boëtius' *De Consolatione Philosophiae* en Gersons *Tractatus de consolatione theologiae*, twee werken van Johannes Chrysostomus – *Ad Amanticum lapsus de reparatione lapsi* en *De compunctione cordis ad Demetrium* –, *De clastro animae* van Hugo van Sint-Victor, *De perfectione spiritualis vitae* van Thomas van Aquinas.

³⁸ Hensen 1899, p. 17. Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 6; Verschuieren 1931a, p. 349 en Taal 1960, p. 160-161.

³⁹ Liefstijn 1958-1959, p. 169 (*Item dit sijn die boeken die si hier vonden*) en 162-165 (nr. 1-14, 16, 19 en 20). Van twee handschriften is bekend dat ze bewaard zijn gebleven: Gouda, SAHM: Librije 103a-b (bijbel in twee delen, in gebruik gegeven aan de regulieren in Stein, waarschijnlijk rond 1449) en Leiden, UB : BPL 166 (Guillelmus de Parisiis: *Summa de administratione VII sacramentorum*). Van het laatste handschrift, gekopieerd door Dirk Florisz zelf, is het vrijwel zeker dat Herp het in handen heeft gehad (afb. 3). Zie Dlabáčová en Prochowski 2013, nr. 2.1.

no en *Vitis mystica* van Bonaventura. Inspiratie voor zijn collaties kon Herp ook in het Middelnederlands opdoen, bijvoorbeeld uit het eerste stuk van *Des coninx summe*. De *Vier utersten* (een vertaling van *Cordiale de quator novissimis* door Gerard van Vliederhoven) was samengebonden met een vertaling van Bonaventura's *Soliloquium de quatuor mentalibus exercitiis*. Geen van de werken die Herp in Gouda kon raadplegen zijn direct in de *Spiegel* te herkennen. Wel kunnen verschillende andere werken van dezelfde auteurs tot de bronnen van de *Spiegel* gerekend worden.⁴⁰

Veel materiaal zou Herp ook gehaald kunnen hebben uit een *Duyts collaci-boek van allerhande materie dat begint: Petrus Damiani*. Het *Eerste Collatieboek* van Dirc van Herxen kan een goede indicatie geven van de inhoud van dit collatieboek: een rijke verzameling van excerpten over uiteenlopende onderwerpen, die zeker ook voor leken relevant waren.⁴¹ De inhoud van een ander nog bestaand handschrift met collaties komt misschien nog dichter in de buurt van wat Herp in het Goudse collatieboek kon lezen. Vermoedelijk in Holland gekopieerd, begint de eerste collatie in deze codex met de woorden *Petrus Damianus seit in eenren epistele die hi screef totter grafinnen*. Daarnaast herbergt het handschrift een bewerking van *Des coninx summe* en exempelen uit de *Vier utersten*, *Vitae patrum* en *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré.⁴² Enkele exempelen staan op naam van Caesarius van Heisterbach. Over Willem van Gulick, die door Herp in de *Spiegel* werd opgevoerd in een exemplen, wordt in het handschrift eveneens verhaald, overigens zonder verwijzing naar Caesarius.⁴³

Het waren niet alleen de collaties die Herp in Gouda met succes verzorgde. Hij was ook daadkrachtig wat de organisatie van het Collatiehuis betrof. Op de zolder van het huis aan de Spieringstraat liet hij zes cellen voor hem en zijn medebroeders maken. De voornaamste kostwinning van de broeders bestond uit het kopiëren, verluchten en binden van handschriften.⁴⁴ De inventaris van het huis werd dan ook al snel uitgebreid met vijf *scrijft stoelen mit pulmenteren* [lessenaars] *ende ander reescappen*.⁴⁵ Ook zitkussens werden bijgekocht.⁴⁶ Verder verzorgden de broeders de bediening van het Heilige Geestaltaar in de Sint-Janskerk.⁴⁷ Herp toonde zich een uiterst capabel en inspirerend leider van de gemeenschap, zowel in geestelijk als in praktisch opzicht. Na zijn overstap naar de franciscaanse observantie bleef de combinatie van een sterk geestelijk en bestuurlijk leiderschap steeds de rode draad in Herps loopbaan.

Hoewel Herp uiteindelijk maar vier jaar doorbracht in Gouda, moet het aantal contacten en indrukken dat hij in deze korte periode opdeed des te groter zijn geweest. In

40 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 171–179.

41 Over het *Eerste Collatieboek* zie de studie van Lydeke van Beek: Van Beek 2009a, m.n. p. 96–160 over inhoudelijke aspecten van het werk. Zie hierover ook: Van Beek 2009b. Een excerpt in het *Eerste Collatieboek*, dat echter niet aan het begin staat, begint met *Petrus Damiani inden boeke van versmadenisse der werlt doerlopende die heilige scrijft betughet segghende aldus* [...]: Leiden, UB : BPL 2231, f. 98r.

42 Het gaat om Brussel, KB : 19549. Over het handschrift: Van Beek 2009a, p. 180–185.

43 Brussel, KB : 19549, f. 34r. *Spiegel*, p. 299, r. 94–101 (hfst. 48). Hierboven is de passage geciteerd. Zie ook Bartelink 2004, dl. 2, p. 362–366 en Strange 1851, p. 318–322.

44 Hensen 1899, p. 17 en 23. Verschuieren 1931a, p. 349. Weiler 1997, p. 139 en Weiler 2004, p. 215. Taal 1960, p. 116 en 145–146. Goudriaan 2001b, p. 190.

45 *Pulmenteren* komt waarschijnlijk van *pulmter*, een variant van *pulpit* (lessenaar). Zie Cd-rom Middelnederlands, MNW, lemma 'pulpit'.

46 Liefstinck 1958–1959, p. 161 en 170.

47 Goudriaan 2001b, p. 190. Weiler 1997, p. 139 en Weiler 2004, p. 215.

Gouda waren vertegenwoordigers van vrijwel alle religieuze stromingen van die tijd aanwezig. Als publiek figuur ontmoette Herp veel mensen. Stedelijke bestuurders en religieuzen van verschillend pluinage zullen met hem in gesprek zijn geraakt, evenals de mannen en vrouwen die naar zijn collaties kwamen luisteren – onder wie zich waarschijnlijk ook de vrome dame bevond die bij de broeders op het terrein woonde. Naast de ervaring met het voorbereiden en uitspreken van de collaties was de aanwezigheid van de minderbroeders-observanten in de stad ongetwijfeld de invloedrijkste factor voor Herps spirituele ontwikkeling en het verloop van zijn verdere religieuze en bestuurlijke carrière. In Gouda moet Herp al snel in contact zijn gekomen met de leden van de franciscaner orde die een strikte inachtneming (observantie) van de kloosterregel voorstonden. Op een steenworp afstand van Herps Collatiehuis gevestigd, diende het Goudse observantenklooster – het eerste in de Lage Landen – als een uitvalsbasis van waaruit nieuwe stichtingen en hervormingen van bestaande kloosters werden ondernomen.⁴⁸

De aanwezigheid van deze nieuwe, actieve hervormingsbeweging op een paar honderd meter van het Collatiehuis, en Herps aansluiting bij de minderbroeders-observanten in 1450, staan niet los van elkaar. Omdat de franciscaanse observantie een leidende rol in Herps loopbaan zal innemen en daarmee van belang is voor de historische context waarin de *Spiegel* ontstond, is het belangrijk om stil te staan bij deze beweging, waarvan de geschiedenis in de Lage Landen begon in Gouda.⁴⁹

De Franciscaanse observantie in de Lage Landen

Terwijl in de rest van de Lage Landen de minderbroeders nog op de oude voet voortgingen, was het Goudse klooster aan het begin van de jaren veertig als eerste tot de observantie overgegaan. Deze vijftiende-eeuwse hervormingsbeweging binnen de minderbroederorde bepleitte een terugkeer naar de oorspronkelijke regel van Sint-Franciscus. Het oorspronkelijke armoede-ideaal – de algehele bezitloosheid – stond hierbij voorop. Naar het Latijnse *observare*, letterlijk: het in acht nemen (van de regel), noemden de hervormingsgezinde minderbroeders zich ‘observanten’.⁵⁰

De observantie bereikte de Lage Landen vanuit Frankrijk. In 1415 richtten Franse hervormingsgezinde broeders zich tot het Concilie van Konstanz met het verzoek eigen oversten aan te mogen stellen. Het concilie stond hun toe een eigen bestuursstructuur op te zetten, maar aanvankelijk alleen voor de Franse provincies, waar zij al kloosters hadden gesticht.⁵¹ In 1443 werd een voorlopige regeling getroffen die de observanten toestond ook buiten deze provincies kloosters te stichten. De Lage Landen, grotendeels behorend tot de Keulse kerkprovincie, vielen ook onder deze overeenkomst. In rap tempo werd de observantie in bestaande kloosters ingevoerd (Gouda,

⁴⁸ Verschueren 1931a, p. 349–350. Zie verder hieronder.

⁴⁹ Het belang van de franciscaanse observantie voor Herps auteurschap van de *Spiegel* heb ik in een eerder verschenen artikel bepleit: Dlabáčová 2008b (zie Inleiding). Delen van de volgende paragraaf zijn aan dit artikel ontleend.

⁵⁰ Over het begrip observantie (en het daaraan verwante *reformatio*), zie Stracke 2013, p. 136–138 en verder Schaap 2005, p. 451 en Schaap 2008, p. 18–19. De Smet en Trio 2004, p. 10–11. Over de franciscaanse observantie in bredere, Europese context zie Nimmo 1989 en hoofdstuk IV.

⁵¹ Schaap 2008, p. 19–20. De Smet en Trio 2004, p. 8. Nimmo 1987, p. 546 e.v.

Mechelen) en werden nieuwe kloosters gesticht: Leiden, Alkmaar (beide 1445), Antwerpen (1446) en Delft (1449).⁵² De succesvolle hervorming in Gouda en de snelle bloei van de beweging deden de behoefte aan een eigen leiding op provinciaal niveau ontstaan. In 1446 werd een afzonderlijke Keulse observantenprovincie opgericht. Vanaf dat moment fungeerden de observanten in de Nederlanden onder eigen oversten (de provinciaal vicaris) en konden zij onafhankelijk van de orde functioneren. In feite werd op deze manier een parallelle franciscaanse orde gecreëerd.⁵³

De nieuwe orde had een sterke band met de wereldlijke overheden en in het bijzonder met het landsbestuur. De Bourgondische hertogen en hun echtgenotes, Filips de Goede (1396-1467) en Isabella van Portugal (1397-1472), en later Karel de Stoute (1433-1477) en Margaretha van York (1446-1503), waren ijverige bevorderaars van de observantie in de Nederlanden.⁵⁴ Zowel de steun die zij de observanten vanuit bestuurlijk oogpunt verleenden als hun meer persoonlijke interesse in de beweging laten zien hoe sterk kerkelijke aangelegenheden, publieke kwesties en het privéleven in de vijftiende eeuw met elkaar waren vervlochten. Vooral Isabella was intensief betrokken bij de franciscaanse observantie.

Met haar persoonlijke steun zal ook zij ten dele politieke bedoelingen hebben gehad, uiteraard mede ingegeven door haar echtgenoot, hertog Filips de Goede. Naar de mening van de landsheren had de vestiging van een striktere kloosterorde in een stad verscheidene voordelen. Voor de stedelijke samenleving had zo'n vestiging een grote spirituele waarde. De prediking en pastorale activiteiten van de observanten kwamen de persoonlijke religiositeit en morele standaard van de stedelijke bevolking ten goede.⁵⁵ Verder probeerden de Bourgondiërs de macht van de niet-hervormde, rijke kloosters in de steden te doorbreken en zo de hertogelijke macht te versterken. In steden waar de hertog een kloosterhervorming steunde, kreeg hij voet aan de grond: de observanten voelden zich immers door de verleende steun in zekere mate verplicht aan de hertog. Hierdoor hadden de observanten een sterkere band met de landsheer dan met de stad. De hervormingsbeweging paste uitstekend binnen de politieke ambities van de Bourgondiërs om hun macht te centraliseren.⁵⁶

De invoering van de observantie in bestaande kloosters verliep echter lang niet altijd soepel en zorgde nogal eens voor onrust en commotie binnen een stad.⁵⁷ Ook de hervorming van het minderbroederklooster in Gouda verliep niet zonder slag of stoot. De minderbroeders waren sinds 1418 in de stad aanwezig. Vanaf 1439 werden er op ver-

52 Schaap 2008, p. 20. Zie ook Schoengen 1941, dl. 1, p. 14-15, 78-79, 132-133 en Houbaert 1973.

53 Schaap 2008, p. 17 en 20. Nimmo 1987, p. 593-596. Vgl. Stracke 2013, p. 54.

54 De Smet en Trio 2004, p. 12-14. Averkorn 1998, p. 256-274. Over Margaretha van York, die zich vooral rond Mechelen inzette voor de hervorming van religieuze gemeenschappen, de begarden van Leuven ertoe wist te brengen over te gaan naar de franciscaanse observantie en een observantenklooster stichtte in Greenwich tijdens een bezoek aan Engeland in 1480, zie Taylor 2013, p. 277 e.v. Uit het observantenklooster in Greenwich is een fragment van een handschrift bewaard: Londen, BL : Arundel 71.

55 De Smet en Trio 2004, p. 16-17 en 21-22. Roest 2005, p. 413-414 en Hamm 2004, p. 16.

56 De Smet en Trio 2004, p. 14-16, vgl. p. 32.

57 Volgens Van den Hombergh veranderde in de loop van de jaren vijftig van de veertiende eeuw de strategie van de minderbroeders-observanten vanwege de problemen en het geringe succes bij de invoering van de observantie in bestaande kloosters. Dit werd besproken tijdens het kapittel in Haarlem (1458): men probeerde nu vooral steun te vinden voor nieuwe stichtingen. Van den Hombergh 1967, p. 22-23. Zie ook Mertens 2007, p. 256. Vgl. Stracke 2013, p. 37-45.

zoek van het stadsbestuur pogingen gedaan om de oude minderbroeders te vervangen door observanten vanuit Sint-Omaars, de hoofdzetel van de observanten van de *provincia Franciae*. Het gezelschap dat in 1440 naar Gouda kwam, stond onder leiding van Hendrik Berninck. Hij was een belangrijke figuur binnen de observantie en zal later nog opduiken in het verhaal over de verspreiding van Herps *Spiegel*. De Goudse minderbroeders ‘oude stijl’ verzetten zich tegen de hervorming, waardoor er strijd en tweespalt onder het stadsvolk ontstond. De observanten werden steeds gesteund en beschermd door het stadsbestuur en Filips de Goede.⁵⁸ Pas rond de tijd dat Herp naar het Goudse Collatiehuis verhuisde, in 1446, verwierven de observanten het recht op het leven onder eigen oversten, waardoor de broeders ‘oude stijl’ daadwerkelijk verplicht werden de stad te verlaten.⁵⁹ Net in Gouda aangekomen, maakte Herp de eerste schreden van de observanten op het religieus-politieke toneel van de Nederlanden van nabij mee.

Als het eerste observantenklooster in de Nederlanden speelde het Goudse klooster een belangrijke rol in de geschiedenis van de hervormingsbeweging in deze streken. In het klooster verbleven de pioniers die de observantie in de Nederlanden verder zouden verspreiden en binnen de orde hoge bestuurlijke functies zouden vervullen. Onder hen bevond zich de bekende prediker Jan Brugman. Ook Hendrik Berninck, onder wiens leiding het klooster was hervormd, verbleef er. In de kapittelzaal van het klooster werden vaak de provinciale vergaderingen, ook wel kapittels genoemd, gehouden.⁶⁰ In 1447 hield men er het eerste kapittel van de pas opgerichte Keulse observantenprovincie en kon Herp met eigen ogen de omvang van de beweging aanschouwen en buiten de officiële vergaderingen om kennismaken met de wegbereiders van de franciscaanse observantie. Tijdens de vergadering werd Jan van der Goes tot leider van de provincie – *vicarius provincialis* – gekozen. In de stad zelf was de invloed van de minderbroeders ook groot, onder andere door hun goede verhouding met het stadsbestuur, steun van burgers en voornamelijk door de prediking van de broeders.⁶¹ Op het laatste vlak waren zij directe collega's van Herp.

Herp kon in Gouda, letterlijk en figuurlijk, niet om de observanten heen. Zij woonden aan het einde van zijn straat. Herps werkzaamheden, het houden van openbaar toegankelijke collaties, hadden veel gelijkenis met de prediking van de observanten. Een Gouwenaar kon makkelijk de ene zondag naar een preek van een observant luisteren en een week later – of zelfs nog op dezelfde dag – een collatie van Herp bijwonen.

⁵⁸ Van Heel 1947a, p. 20–22. Over Sint-Omaars zie Nimmo 1987, p. 532–537.

⁵⁹ Van den Hombergh 1986, p. 100, 103–105 en 108–109. Meer recentelijk is de gang van zaken rond de invoering van de observantie in het Goudse klooster beschreven en geïnterpreteerd door Schaap 2008, p. 28–39, m.n. 32–34. Zie ook Goudriaan 2001b, p. 187 en Van Heel 1947a, p. 15–20.

⁶⁰ Vgl. Stracke 2013, p. 60.

⁶¹ Verschuieren 1931a, p. 349–350. Over het kapittel van 1447 zie ook Stracke 2013, p. 43. Goudriaan 2001b, p. 187–188. Met vier auteurs die in het klooster een opleiding hadden gehad (Willem van Gouda, Gerrit vander Goude, Martijn vander Goude en Jan Adriaens vander Goude), genoot het klooster lange tijd bekendheid bij lezers buiten de stad. Zie: De Troeyer 1989 en Van Heel 1947a, p. 68–94. Over Berninck: De Troeyer 1974, p. 128. De observanten waren ook bij de burgers niet onpopulair: in 1455 ontvingen zij van ene Coman Lou een aantal kostbare handschriften (o.a. de bijbel in vier delen en de *Glose* van Nicolaas van Lyra) onder voorwaarde dat zij geen geld in het openbaar zouden ontvangen, vrouwen in het klooster zouden toelaten of renten zouden verkrijgen: Van Heel 1947a, p. 22–24, vgl. p. 38–39 over andere schenkingen.

Afb. 4 Stadsplattegrond van Gouda, circa 1550. Voor Herp was het slechts een korte wandeling van zijn Collatie-huis (1) naar het observantenklooster (2), en omgekeerd. Den Haag, NA : Binnenlandse Kaarten Hingman, inv. nr. 4. VTH_3282.

Herp kwam in aanraking met de observanten, hun strenge leefwijze en strijdlustige en vernieuwende houding. Het Goudse klooster werd een tijdelijk hoofdkwartier van de hervormingsbeweging en daarmee een verzamel- en ontmoetingsplaats voor bekende ordeleden. Vanuit Gouda werd in 1447 bijvoorbeeld het Mechelse minderbroederklooster hervormd.⁶²

De wens om zich bij de observanten aan te sluiten werd wel vaker aangewakkerd door de aanwezigheid van een lokaal observantenklooster.⁶³ Aan de andere kant hadden de observanten zelf genoeg redenen om een getalenteerd prediker en geestelijke leider in de dop als Herp bij hun hervormingsbeweging te betrekken. De jonge franciscaanse observantie was genoodzaakt geschikt personeel te rekruteren ter versterking van de eigen, snelgroeiende beweging.⁶⁴ Bovendien was Herp goed geschoold, wat goed paste bij de franciscanerorde en een bijkomende reden was om hem bij de nieuwe beweging te betrekken. Hierboven kwam al de dominicaan Dirc van Delft ter sprake, van wie zeker is dat hij een doctorstitel bezat, en ook Brugman had een universitaire studie genoten.⁶⁵ Dat zij lid waren of werden van een bedelorde is niet toevallig. Dominicanen en minderbroeders waren belangrijk voor de verspreiding van academische kennis in steden, naar leken toe, en speelden een rol van belang in de professionalisering van de volkstalige literatuur.⁶⁶ Herp had zijn opleiding weliswaar buiten de fran-

⁶² Baetens 1989, p. 16-17. Taal 1960, p. 161.

⁶³ Stracke 2013, p. 64-66.

⁶⁴ Stracke 2013, p. 69.

⁶⁵ Van Oostrom 1987b, p. 180-181.

⁶⁶ Warnar 2007, p. 239-245. Zie ook Courtenay 2007 over de opleiding binnen bedelorden.

ciscaanse observantie genoten, maar het kwam binnen de jonge hervormingsbeweging vaker voor dat leden pas op latere leeftijd toetraden tot de orde.⁶⁷

Zeker is dat Herp van de franciscaanse observantie veel verwachtte voor de toekomst, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor de clericus in opleiding van het Collatiehuis, Jacobus Trajecti. In het jubeljaar 1450 besloot Herp namelijk om Gouda te verlaten en samen met Jacobus naar Rome te reizen, om daar in het franciscaner klooster *Ara Coeli* het noviciaat te volbrengen en toe te treden tot de orde der minderbroeders-observanten.⁶⁸ In hetzelfde jaar lukte het de observanten om de belangrijkste vertegenwoordiger van hun beweging, de Italiaanse minderbroeder-observant Bernardinus van Siena (1380–1444), heilig te laten verklaren. De canonisatie verleende de franciscaanse observantie, die in deze periode al een buitengewone dynamiek kende, nog meer kracht en zorgde voor een legitimatie van de leefwijze van de observanten.⁶⁹

De heiligverklaring van Bernardinus kan voor Herp de laatste aanmoediging zijn geweest om naar de franciscaanse observantie over te stappen. Het is vrijwel zeker dat zijn overstap al in Gouda was besproken en beraamd, maar de redenen voor het plotselinge vertrek kunnen slechts uit de context worden opgemaakt.⁷⁰ De keuze voor het klooster *Ara Coeli* doet vermoeden dat Herp in Gouda nogal eens het gezelschap van Jan Brugman opzocht en zowel religieuze als persoonlijke aangelegenheden met hem besprak. Een aantal jaar eerder had Brugman zich in hetzelfde klooster tot de observantie bekeerd.⁷¹ Volgens de historicus Frederik van den Hombergh voerde Brugman in eerste instantie een felle strijd tegen de vestiging van de observanten in Gouda, maar na een misgelopen missie naar Rome, tijdens welke de paus ook het klooster van Brugmans verblijf, *Ara Coeli*, aan de observanten overdroeg, zou Brugman van kamp zijn gewisseld en als voorvechter van de franciscaanse observantie in de Keulse provincie aan de slag zijn gegaan.⁷²

Hoe Herps verblijf in Rome verliep is niet precies te achterhalen.⁷³ Al snel na zijn terugkomst werd hij als gardiaan aan het hoofd van het Mechelse klooster geplaatst onder de in Gouda tot provinciaal vicaris gekozen Jan van der Goes. Waarschijnlijk gebeurde dit in 1454 tijdens het kapittel te Leiden.⁷⁴ Ook na zijn terugkeer naar de Nederlanden bleef Herp zo in zekere zin Brugman volgen: in zijn nieuwe functie te Mechelen was hij diens directe opvolger.

Het Collatiehuis in Gouda was na Herps vertrek in verval geraakt.⁷⁵ Nadat hij er in 1454 alleen voor was komen te staan, besloot ook de rector die Herp had opgevolgd,

67 Stracke 2013, p. 127.

68 Verschuieren 1931a, p. 349. Hensen 1899, p. 23–24. Weiler 1997, p. 140 en Weiler 2004, p. 216.

69 Stracke 2013, p. 45.

70 Vgl. Taal 1960, p. 161. Verschuieren 1931a, p. 349–350.

71 Van den Hombergh 1985, p. 364–366 en Van den Hombergh 1986, p. 104 en 113.

72 Vgl. Stracke 2013, p. 63. Opmerkelijk genoeg maakt Lettinck 1999, p. 11, geen melding van Brugmans aanvankelijke verzet tegen de invoering van de observantie; voor zijn overgang van het Goudse naar het Mechelse klooster zou niets over hem bekend zijn. Op basis van zeventiende-eeuwse geschiedschrijving wordt ook wel beweerd dat Brugman zich al begin jaren twintig van de vijftiende eeuw bij de observanten in Sint-Omaars aansloot: bijvoorbeeld Nimmo 1987, p. 582–583. Vgl. Van den Hombergh 1967, p. 9–11. Zie ook Schaap 2008, p. 34.

73 Verschuieren 1931a, p. 350–351. Een aantal colofons in handschriften met Herps *Eden* en een van de uitgaven van zijn verzameld werk (*Theologia mystica*) vermelden dat Herp in oktober 1456 nog op de Alvernaberg verbleef. Volgens Verschuieren is een verblijf mogelijk, maar zijn de data onjuist.

74 Verschuieren 1931a, p. 350. Hensen 1899, p. 23–24.

75 Zie Weiler 1997, p. 144.

Johannes Pupper van Goch, te vertrekken. Uiteindelijk kwam hij na een studie in Keulen evenals Herp in Mechelen terecht, waar hij in 1459 een augustinessenklooster volgens door Nicolaas van Cusa aangepaste statuten hervormde.⁷⁶ Na een aantal jaar herstelde de Goudse gemeenschap zich. De boekproductie bleef een belangrijke bron van inkomsten voor de broeders en vanaf 1486 beschikten zij zelfs als een van de weinige religieuze gemeenschappen in de Nederlanden over een drukpers.⁷⁷ In 1506 drukten de Collatiebroeders bijvoorbeeld het *Boexken vander missen* van de minderbroeder-observant Gerrit vander Goude.⁷⁸ Dat hij in zijn inleiding vermeldt dat het werk tot stand kwam op herhaaldelijk verzoek van in het bijzonder de Collatiebroeders, duidt op intensief contact en een goede verstandhouding tussen de minderbroeders-observanten en de bewoners van het Collatiehuis.⁷⁹

Herps overstap naar de franciscaanse observantie was cruciaal voor de ontwikkeling van zijn loopbaan, zijn ontplooiing als zielzorger en zijn intellectuele groei. Tijdens zijn opleiding, vermoedelijk aan de Leuvense universiteit, maakte Herp kennis met vele Latijnse, theologische werken. Vervolgens stonden hem in Delft en Gouda bibliotheken ter beschikking met handschriften in het Latijn en het Middelnederlands. Zijn 'herstichting' van het Goudse Collatiehuis, dat met collaties toegankelijk voor een ieder een uitzonderingspositie binnen de Moderne Devotie innam, was een voorafschaduwning van Herps overstap naar de franciscaanse observantie in 1450. De minderbroeders-observanten preekten veelvuldig en waren als zielzorgers sterk naar buiten gericht, inspelend op de behoeftes die zij in de samenleving meenden te herkennen.⁸⁰ Onder de stadsbevolking bestond een groeiende behoefte aan religieuze instructie die een actief leven in de wereld met contemplatie en spirituele verdieping combineerde. De actieve, naar buiten gerichte houding van de minderbroeders-observanten wordt weerspiegeld in de geestelijke literatuur die de beweging voortbracht. Deze literatuur vormde tevens een instrument in de eigen beweging, en daarbuiten, ter bevordering van de hervorming.⁸¹ Toen Herp de *Spiegel* schreef, was hij een van de eerste auteurs van de franciscaanse observantie in de Lage Landen.

3 Herp schrijft de *Spiegel*

Deze paragraaf bespreekt de directe context waarin Herp de *Spiegel* schreef. Het verhaal begint in Mechelen, waar Herp, zelf nog maar pas minderbroeder-observant, in 1454 de leiding kreeg over het kort tevoren hervormde minderbroederklooster. In deze stad in de Zuidelijke Nederlanden ontplooiëde Herp niet alleen zijn bestuurlijke kwa-

76 Weiler 1999, p. 317-319.

77 Van Eck e.a. 2002, p. 222-223. Goudriaan 2010b geeft een overzicht van de productie van de drukpers van de Collatiebroeders.

78 NK 982.

79 De Troeyer 1969, p. 7-11. Goudriaan 2013, m.n. p. 93-96. Ook schijnt er een zekere verwantschap te bestaan tussen het *Boexken vander missen* en de tekst over dertig punten uit het leven van Jezus in het *Spiegel*-handschrift Leiden, UB : LTK 222, f. 142r-146r (De Troeyer 1969, p. 8).

80 Vgl. Stracke 2013, p. 69 over het belang van preken en zielzorg voor de verbreiding van de franciscaanse observantie.

81 Zie hoofdstuk III en IV.

liteiten en zijn talenten als prediker. Hij versterkte ook zijn positie als geestelijk leider door zijn adviezen en raadgevingen op schrift te stellen, onder andere in de *Spiegel*.

Om een idee te krijgen van de sfeer waarin Herp het gardiaanschap overnam, is het goed om enige aandacht te besteden aan de gebeurtenissen rond de invoering van de observantie in het klooster. Zoals vermeld werd Mechelen in 1447 vanuit Gouda hervormd.⁸² In de vroege zomer van dat jaar, om precies te zijn op 7 juni, namen Goudse observanten hun intrek in het Mechelse klooster. Bij hun onderneming werden ze gesteund door Filips de Goede.⁸³ Brugman was bij deze ‘overname’ naast Jan van der Goes een van de leidende figuren.

Hoewel de conventuelen wel het klooster verlieten – waarbij ze veel spullen en vooral boeken meenamen – legden zij zich niet zo maar neer bij de hervorming. Ze trokken in bij verschillende, hun goedgezinde stadsbewoners.⁸⁴ Zo bleef hun aanwezigheid in de stad nog jarenlang voelbaar en bleef de rivaliteit tussen de observanten en de voormalige kloosterbewoners, inclusief de met hen sympathiserende lieden uit de stadsbevolking, nog lang in de stad doorsmeulen. De betrokkenheid en tegenstand van stedelingen bij een hervorming is niet vreemd wanneer men bedenkt dat er, vaak al generaties lang en op basis van familieverbanden, betrekkingen bestonden tussen het lokale minderbroedersklooster en de burgers.⁸⁵ De conventuelen waren bijzonder gedreven om het Mechelse klooster te behouden, maar de observanten konden steeds rekenen op steun van de hertog. Om de beschermde status van de observanten bekend te maken, liet Filips de Goede zijn wapen op de poorten en deuren van het klooster aanbrengen.⁸⁶ In Mechelen ontstond zo een felle en langdurige strijd tussen de observanten en conventuelen, waarbij uiteenlopende middelen werden ingezet.⁸⁷

De conventuelen schrokken er niet voor terug om fysiek geweld te gebruiken. Nikolaas Roelants, een conventueel die zich eerst tot de observantie bekeerd had maar later op zijn beslissing terugkwam en het observantenklooster ontvluchtte, vormde in 1449 samen met drie anderen een soort roversbende. Verkleed als gewone burgers en voorzien van wapens maakten zij de streek tussen Antwerpen en Mechelen onveilig en pleegden diverse gewelddaden tegen observanten. Ze drongen het observantenklooster binnen en lieten twee broeders ernstig gewond achter. De hertog verzocht om hun arrestatie. Aan het einde van hetzelfde jaar liep het nog eens uit de hand. Een groep gewapende conventuelen verschaftte zich ’s nachts met geweld toegang tot het klooster

82 Baetens 1989, p. 16–17. Over de algemene geschiedenis van het Mechelse klooster: Gouverneur 1981 en, niet geheel gespeend van fantasie, Van Puymbrouck 1893.

83 Schaap 2005, p. 452–456. Baetens 1989, p. 17. Van Puymbrouck 1893, p. 75–140. De documenten betreffende de Mechelse kloosterhervorming zijn uitgegeven in Ceyssens 1937. Zie ook: Bouritius 1985, p. 189 en Van Doren en Hermans 1859–1896, dl. 6, p. 240–241.

84 Withof 1930, p. 48. Van Doren en Hermans 1859–1896, dl. 3, p. 105, nr. CV en p. 107, nr. CVI. Over de bezittingen en boeken van de conventuelen: Ooms 1990, p. 77–86 en Foncke 1916, p. 291–292. Zie Witthof 1930, p. 52 en Van Doren en Hermans 1859–1896, dl. 1, p. 126, nr. 184 en dl. 6, p. 241, nr. 4 over de verdere afwikkeling van de bezittingen en m.n. schulden van de conventuelen.

85 Stracke 2013, p. 40.

86 Schaap 2005, p. 454. Ceyssens 1937, p. 401–403. Vgl. Stracke 2013, p. 41: de hervorming kon alleen slagen wanneer de bevolking de leefwijze van de minderbroeders-conventuelen als ongepast beschouwde, of wanneer de observanten door een sterkere macht gesteund werden – in Mechelen was dit de hertog.

87 Schaap 2005, p. 453 e.v. Over de bescherming door de hertog: De Smet en Trio 2004, p. 33–43 en 46–47. Van Doren en Hermans 1859–1896, dl. 1, p. 121, nr. 176; dl. 3, p. 108, nr. CVII; dl. 6, p. 241, nr. 3.

van de observanten. Deze actie liep eveneens uit op handgemeen tussen de broeders.⁸⁸

De strijd werd ook op een meer beschaafde wijze gevoerd, en wel met de pen. De conventuelen stelden bijvoorbeeld een protestbrief op, waarin zij hun verdrijving als tiranniek en volledig arbitrair beschreven. Vervolgens hingen zij de brief aan de deuren van alle Mechelse kerken. Een ieder kon de tekst lezen en zich een mening vormen.⁸⁹ Hoezeer de stadsbewoners met de gebeurtenissen meeleeften, blijkt uit een Mechels verbod op het schrijven en ten gehore brengen van gedichten en liedjes *aengaende de saken van de minderbroederen*. Het verbod werd twintig dagen na de hervorming door de stad uitgevaardigd, op 27 juni 1447. In een van de liederen die gezongen werden, werd de levensstijl van de observanten op de hak genomen en klonk telkens het refrein *ben ick noch een goet observant* door de straten of herberg. Nog in 1450 werd het verbod overtreden. Ene Katheline Goblijns had zich niet in kunnen houden en moest voor twee jaar haar thuisstad verlaten.⁹⁰ Lieden uit de stadsbevolking waren kennelijk ook niet bang om klappen op te lopen. Rond dezelfde tijd dat een groep conventuelen 's nachts hun voormalige klooster binnendrong, klom een aantal burgers door een venster de kerk van het convent binnen. Weer volgde een gevecht dat zo hevig verliep dat er bloed vloede.⁹¹

Brugman, de eerste gardiaan van de Mechelse observanten, schreef tussen 1447 en 1452 een traktaat waarin hij de conventuelen met valse profeten vergeleek en ze van overmoed en overgave aan vleselijke lusten beschuldigde. Zijn tirade gaf hij de titel *Speculum imperfectionis* (*Spiegel der onvolkomenheid*).⁹² Met zijn titel refereerde Brugman waarschijnlijk aan de oudere *Spieghel der volcomenheit daer die minrebrueders staet in begonnen is* (*Speculum perfectionis*). Deze tekst raakte – samen met andere franciscaanse traktaten – eind veertiende en begin vijftiende eeuw ruim verspreid in de Nederlanden.⁹³ Herp moet deze teksten gekend hebben, want hij nam in zijn *Spieghel* een dialoog uit een van de werken op. Franciscus en zijn geliefde broeder Leo bespreken in de passage de verlichting van het verstand.⁹⁴ Het ligt voor de hand dat Herp met de titel van zijn mystieke handleiding op de twee eerdere titels voortbouwde. In het licht van zijn functie in Mechelen en zijn vriendschappelijke relatie met Brugman is het aannemelijk dat Herp ook diens *Speculum imperfectionis* kende. Met zijn *Spieghel der volcomenheit* wilde Herp het publiek een meer universeel toepasbaar handboek voor verdieping van het geestelijk leven schenken.

88 Withof 1930, p. 50–51. Van den Hombergh 1967, p. 13–14. Schaap 2005, p. 454–455. Van Doren en Hermans 1859–1896, dl. 3, p. 88, nr. LXXXIX (arrestatiebevel van Filips de Goede om Roelants aan te houden).

89 Withof 1930, p. 48–50. Schaap 2005, p. 453–454. Van Doren en Hermans 1859–1896, dl. 6, nr. 2.

90 Withof 1930, p. 51–52: 'Want haer Katheline Goblijns mesdragen heeft tegen den Heer ende der stad, en dien zij contrarie der ordonnancien bij den gemeynen Raede vande stad openbaerlic liedekens gesongen heeft ... soe es de selve Lyne daer om gecorrigeert dat zij verbeurt heeft twee jaer de stad, ende bij daechslichte de stad te ruymen ende niet eer inne te comen op tvorste let [kootje] van den vingher'. Zie ook Van den Hombergh 1967, p. 12. De Smet en Trio 2004, p. 26–27. Van Doren en Hermans 1859–1896, dl. 8, 11, nr. VI.

91 Withof 1930, p. 51. Schaap 2005, p. 454–455. Van Doren en Hermans 1859–1896, dl. 2, 52, nr. 1006.

92 Van den Hombergh 1967, p. 12–15 (editie van het traktaat op p. 118–138). Goyens 1909. Schaap 2005, p. 455. Vgl. Stracke 2013, p. 107.

93 Nimmo 1987, p. 583. De tekst vormde samen met een aantal andere teksten rond Franciscus een overleveringscluster. Zie Kruitwagen 1905. Ruh 1956, p. 217 e.v. en Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 211.

94 Verschueren 1931b, dl. 1, p. 152 en *Spieghel*, p. 331, r. 12–24 (hfst. 52). Zie ook Kruitwagen 1905, p. 152 en 170 e.v.

In de tijd dat Herp het bestuur over het minderbroederklooster in Mechelen had overgenomen, bleven de relaties tussen de verschillende groeperingen in de stad problematisch. In 1455 beval Filips de Goede de stedelijke magistraat te verhinderen dat de observanten tijdens de uitoefening van hun religieuze werkzaamheden werden mishandeld.⁹⁵ Herp liep dus fysiek gevaar in zijn nieuwe omgeving. Zelfs in 1464 was de beroering rond de hervorming van het minderbroederklooster nog niet helemaal bekoeld. Om hier een einde aan te maken werd in opdracht van de hertog onder hooggeplaatste burgers een peiling van de sympathieën tegenover de observanten en conventuelen gehouden. Doordat de onderzoekers ook ambachtslieden en minder goed gesitueerde burgers naar hun mening vroegen, liepen de gemoederen hoog op en ontstond in de stad een ware volksoptocht.⁹⁶

Herp maakte de commotie in Mechelen vanaf 1454 van nabij mee. Dat Herp door de leiding van de Keulse observantenprovincie op deze positie werd gezet, laat zien hoe zwaar de verantwoordelijkheid was die hem al zo snel werd opgelegd en hoe groot het vertrouwen van de bestuurders in zijn kunnen. Binnen de franciscaanse observantie probeerde men talenten zo goed mogelijk en op de juiste plek in te zetten. Leidinggevende functies vereisten de gave om ondanks felle kritiek en tegenstand van buiten toch op een diplomatieke wijze de belangen van de observanten te behartigen.⁹⁷ Kennelijk achtte men hier Herp uitstekend toe in staat. Als gardiaan van het Mechelse klooster kon hij nog twee collatiebroeders uit Gouda – Matheus en Fredericus Fysonis – verwelkomen. Ook zij maakten de overstap naar de franciscaanse observantie.⁹⁸

Ondertussen vond Herp in zijn nieuwe omgeving toch de rust om te schrijven. In Mechelen begon zijn literaire werkzaamheid. Hier schreef hij volgens Hendrik van Arnhem boeken en verzamelde hij sermoenen: *ubi libros composuit et collegit sermones valde notabiles*.⁹⁹ Het vroegste gedateerde handschrift van de *Spieghel der volcomenheit* noemt het jaar 1462.¹⁰⁰ Met enige zekerheid kan er dus van uit gegaan worden dat Herp de *Spieghel* tussen 1455 en 1462 geschreven heeft.¹⁰¹ Naast de Nederlandstalige *Spieghel* vervaardigde Herp in de jaren 1452-1468 ook een aantal preken en mystieke traktaten in het Latijn. De traktaten zijn inhoudelijk aan de *Spieghel* gerelateerd. Met zijn Latijnse werken richtte Herp zich voornamelijk tot zijn ordegenoten.¹⁰²

Zijn preken zijn overgeleverd in drie verzamelingen: *Speculum aureum de praeceptis divinae legis*, *Sermones de tempore, de sanctis, de tribus partibus poenitentiae, de Adventu* en *De processu humani profectus*.¹⁰³ In hoeverre de inhoud van de preken geïnspireerd is op en overeenkomt met Herps Goudse collaties, is niet bekend. Het is waarschijnlijker dat het om preken gaat die hij als observant in Mechelen hield, tijdens zijn tweede ambtsperi-

95 Van Doren en Hermans 1859-1896, dl. 3, p. 123, nr. CXX.

96 Withof 1930, p. 54. De Smet en Trio 2004, p. 43-44. Schaap 2005, p. 455. Van Doren en Hermans 1859-1896, dl. 3, p. 140-143, nr. CXLVII en CXLVIII.

97 Stracke 2013, p. 69-70.

98 Verschuieren 1931a, p. 350. Hensen 1899, p. 31.

99 Verschuieren 1931a, p. 347-375. Hensen 1899, p. 24.

100 Leiden, UB : LTK 1129. Over de datering van dit handschrift zie hoofdstuk II.

101 Verschuieren 1931a, p. 374-375.

102 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 8-9.

103 De laatste prekenyclus is ook wel bekend onder de langere titel *Sermones de diversis materiis vitae contemplativae* en is uitgegeven door Georgette Épiney-Burgard: Épiney-Burgard 1982.

ode als gardiaan vanaf 1462.¹⁰⁴ De leefwijze van de minderbroeders-observanten, de *vita activa*, is een belangrijk onderwerp in de eerste twee prekenverzamelingen. Het *Speculum aureum de praeceptis divinae legis* is een prekenrepertorium bedoeld voor biechtvaarders en predikers.¹⁰⁵ De stap naar de *vita contemplativa* maakt Herp in *De processu humani profectus*. Vier van de zes groepen waarin deze preken verdeeld kunnen worden, bevatten preken over het contemplatieve leven. Achtereenvolgens gaat het om sermoenen die de volledige mystieke opgang beschrijven en gebaseerd zijn op Jan van Ruusbroecs *Vanden seven sloten* – geschreven voor een claris – en op preken van Johannes Tauler, om preken voor een vrouwelijk publiek over de wijze waarop Christus in de ziel kan neerdalen, preken waarin de weg naar volmaaktheid op de voorgrond staat en preken over de verschillende treden van goddelijke liefde.¹⁰⁶

Herps mystieke teksten zijn niet exact te dateren.¹⁰⁷ Gebaseerd op het eerdere onderzoek van Verschuieren geeft Freienhagen-Baumgardt een helder overzicht van Herps Latijnse traktaten.¹⁰⁸ Een van Herps eerste werken was waarschijnlijk *Eden*, waarin hij zich op de contemplatie en de verschillende vermogens van de ziel richt. De leer die Herp in *Eden* ontvouwt, is ten dele gebaseerd op de werken van Ruusbroec. Het werk kan gezien worden als een ontwerp tekst voor de *Spiegel*. In *Scala amoris novem distincta scalaribus* behandelt Herp vanuit het thema *Amice, ascende superius* (Luc 14,10) de godsvereniging in negen opeenvolgende vormen van liefde die ook in de *Spiegel* opduiken, verspreid over de tekst.¹⁰⁹ Van deze tekst is een Middelnederlandse vertaling bekend.¹¹⁰ Het werk *Soliloquia super Cantica* richt zich aan de hand van verschillende passages uit het Hooglied op de opgang van de ziel tot de mystieke bruiloft. Tot slot vormen de *Tres collationes* een samenvatting van de leer die Herp in de *Spiegel* diepgaand uit de doeken doet.¹¹¹

Deze studie richt zich weliswaar alleen op de geschiedenis van de *Spiegel*, maar het is belangrijk om te beseffen dat Herps volkstalige werk voorstadia kende, en wel in het Latijn. Ik zie af van een studie van de Latijnse teksten, maar ben mij ervan bewust dat met een onderzoek naar de Latijnse traditie nog veel te winnen is, ook in verband met bepaalde vraagstukken rond de *Spiegel*. De invloed van zijn Latijnse werken en hun verspreiding – in handschrift, maar vooral ook in druk – op de reputatie van Herp als geestelijk auteur en autoriteit mag niet onderschat worden.¹¹² Zij zullen een positieve uitwerking hebben gehad op de status die hij bij geestelijken en geleerden genoot, en zij maakten in eerste instantie dat hij ook internationaal bekendheid verwierf.

104 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 9–10.

105 Pansters 2007, p. 115.

106 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 10–11. Zie ook Épiney-Burgard 1982 en Willeumier-Schalij 1986.

107 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 19. Verschuieren 1931a, p. 374–375 probeert wel een chronologische volgorde aan te brengen. Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 8, n. 22.

108 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 13–14. Ruh 1999, p. 220–221. Verschuieren schrijft uitgebreid over Herps Latijnse werk: Verschuieren 1931a, p. 356–362 en 369–375. Samenvattend ook in Axters 1956, p. 292–294.

109 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 144–145.

110 Lievens 1973. Vgl. De Troeyer 1981, p. 1129. Het handschrift, Münster, UB : 698, is vernietigd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voor een deeluitgave van de tekst zie Jostes 1886. Zie verder hoofdstuk IV.

111 Volgens Viller zou deze 'samenvatting' mogelijk het werk zijn van de franciscaan J. Bourcelli: Viller 1922. Over de tweede collatie zie Imberechts 2005. De eerste collatie is in Middelnederlandse vertaling overgeleverd in Brussel, KB: IV 37, f. 111r–115r. Zie hierover hoofdstuk VI.

112 Over de verspreiding van de Latijnse werken: Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 15 e.v.

Zoals gezegd voldeed Herp met zijn *Spiegel* aan een herhaaldelijk geuit verzoek van een geestelijk dochter – hij begon zijn handboek althans zo dat het leek of hij zich in eerste instantie tot een devote dame richtte.¹¹³ In de loop van de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw werden steeds meer gegevens openbaar gemaakt over de devote dame die Herp gevraagd zou hebben de *Spiegel* te schrijven. In de inleiding bij zijn Latijnse vertaling van de *Spiegel* (1496-1504) schrijft de Keulse kartuizer Petrus Blomevenna dat de geadresseerde een vrome, gefortuneerde weduwe was, en een weldoenster van de minderbroeders-observanten. Hij vernam dit van twee minderbroeders die Herp nog persoonlijk hadden gekend.¹¹⁴ Nog weer later, in een inleidende brief bij de vierde Middelnederlandse druk uit 1552(?), is de geestelijk dochter Herps biechtdochter geworden en is zij ook nog eens woonachtig te Mechelen.¹¹⁵

De alsmar prominenter plaats die Herps opdrachtgeefster in de prologen toebedeeld krijgt en de toegevoegde details rond haar steun aan de observantie, wekken de indruk dat haar betekenis en (daarmee) de betekenis van de franciscaanse hervormingsbeweging voor het ontstaan van de *Spiegel* beduidend was. De geestelijke dochter – voor zover we weten een dame uit het lekenmilieu – representeert het beoogde publiek, dat zich vooral bediende van teksten in de volkstaal. Dat Herp als auteur van verder alleen Latijnse werken voor het Middelnederlands koos, is uitzonderlijk. Het maakt de *Spiegel* en de positie van Herp en zijn schrijverschap tot een zeer belangwekkende casus met betrekking tot de verhouding tussen volkstaal, Latijn en een al dan niet bestaande tegenstelling of overlap in het lezerspubliek.

Nog vóór de inhoud van de tekst vormt de taal dan ook een belangrijke eerste aanwijzing voor Herps intentie en het lezerspubliek dat hem voor ogen stond. Door te kiezen voor het Middelnederlands opende Herp de denkwereld van de geleerde theologie en filosofie voor bredere lagen van de bevolking. Met een mystiek handboek in de volkstaal kon Herp zijn ruime theologische kennis toegankelijk maken voor personen die het Latijn in het geheel niet machtig waren, of onvoldoende om een ingewikkeld mystiek betoog te kunnen volgen.

Herps keuze voor de volkstaal raakt aan het debat dat de laatste jaren rond de zogenoemde *vernacular theology* gevoerd is. Het gebruik van de volkstaal zou een omvorming van theologische en filosofische kennis met zich mee brengen, wat resulteerde in een wezenlijk ander soort kennis dan in de Latijnse teksten van academisch geschoolde theologen naar voren werd gebracht.¹¹⁶ In plaats van een afzonderlijke, alternatieve volkstalige theologie, pleit de literatuurhistoricus Geert Warnar met betrekking tot de Nederlandse en Duitse mystieke literatuur voor een ‘theologie in de volkstaal’ – auteurs hadden door hun studie of via hun netwerk toegang tot professionele, academische kennis en sloten met hun volkstalige teksten juist aan bij het academisch discours rond actuele kwesties.¹¹⁷ Dit gaat ook op voor Herp en zijn *Spiegel*, en ook hier kan Herp

113 *Spiegel*, p. 17, r. 6-12 (*Prologus*).

114 *Spiegel*, p. 13-14, r. 231-236 (*Prologus translatoris*) en Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 129.

115 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A3r. De brief werd geschreven door Adriaan van Mechelen. Zie over deze auteur: De Troeyer 1963, p. 3-7 en De Troeyer 1969, p. 188-191 en verder hoofdstuk V.

116 Over *vernacular theology*: Watson 1995 en 1997. Vgl. Warnar 2007, m.n. p. 229-231, 237. Vgl. ook Pansters 2007, p. 221-222 over de (schijnbare?) tegenstelling tussen het Latijn en de volkstaal met betrekking tot geestelijke werken.

117 Warnar 2007, p. 229-230.

als geleerde die zijn theologische kennis in een omvangrijk, volkstalig werk beschikbaar maakte weer vergeleken worden met Dirc van Delft.¹¹⁸ Herp was waarschijnlijk universitair geschoold, had zo direct toegang tot theologische kennis en wist vraagstukken ook in de volkstaal te beschrijven. Alleen al de nauwe relatie tussen de *Spiegel* en Herps Latijnse teksten wijst erop dat de tekst niet een wezenlijk ander soort geleerdheid bevat, maar juist dezelfde kennis in de volkstaal. Even indicatief is het gegeven dat de *Spiegel* binnen afzienbare tijd naar het Latijn werd vertaald.

Bij het mecenaat van Herps opdrachtgeefster moet niet zozeer aan een verhouding worden gedacht waarbij de vrome vrouw Herp vroeg een handboek specifiek voor haar te schrijven. Aan de manier waarop Herp het verzoek uitwerkte is te zien dat de vraag van de vrouw breder was, of in ieder geval door de auteur breder werd opgevat: de *Spiegel* is een uitgebreid handboek waar Herp langere tijd aan gewerkt moet hebben en de tekst is geschikt voor leken en religieuzen. Het ligt daarom meer voor de hand dat de dame Herps kennis op schrift gesteld wilde zien voor een ieder die zich geestelijk in eenzelfde positie bevond – voor personen die wilden werken aan een verdieping van hun innerlijke leven, in een klooster of in de wereld. Dit soort lieden zou onnoemelijk veel profijt van een tekst als de *Spiegel* kunnen hebben. Hoewel dit niet met volle zekerheid is vast te stellen, lijkt het om een mecenaat te gaan waarbij een meer algemeen belang voorop stond. Het kan zo zijn dat de *Spiegel* niet primair bedoeld was om door de dame gelezen te worden, maar dat zij Herp stimuleerde te schrijven omdat zij wist dat zijn op schrift gestelde raad en richtlijnen velen in hun innerlijke leven zouden kunnen steunen.

Hoewel het niet meer te achterhalen is wie de opdrachtgeefster was, is er wel een vrouw bekend, zeker niet de minste, die de beweging van de observanten steunde en met wie Herp in contact heeft gestaan: Isabella van Portugal, de echtgenote van de landsheer. Zij was bij diverse observante stichtingen en hervormingen betrokken, en in haar testament werden de minderbroeders-observanten ruim bedacht.¹¹⁹ Haar status als publieke en wereldlijke figuur probeerde Isabella met haar intense belangstelling voor religie en spiritualiteit te verenigen. In 1456 trok ze zich terug uit het hofleven om in haar kasteel La Motte-au-Bois een ascetisch leven te leiden.¹²⁰ In deze jaren ondersteunde Isabella ook veel vertaalactiviteiten van geestelijke literatuur, waaronder de vervaardiging van een Portugese vertaling van de *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis.¹²¹ Opmerkelijk is dat de *Spiegel* in de eerste helft van de zestiende eeuw (1533) in het Portugees werd gedrukt.

Rond 1450, vlak na de invoering van de observantie in het Mechelse klooster, woonde Isabella juist daar steeds vaker de zondagsmis bij. Na de mis bood zij de broeders een maaltijd aan.¹²² Isabella begaf zich zo in de directe omgeving van Herp. Persoonlijk contact tussen beiden is in deze periode aannemelijk. In latere jaren is er zeker contact geweest, bijvoorbeeld rond de stichting van de observantenkloosters Boetendaal

118 Vgl. Warnar 2007, p. 241.

119 Lemaire e.a. 1991, p. 70. Averkorn 1998, p. 267-269. Zie ook Sommé 1989 en Sommé 1998.

120 Lemaire e.a. 1991, p. 35 en 48.

121 Willard 1996, p. 310-312 en Willard 1965.

122 Lemaire e.a. 1991, p. 47.

Afb. 5 Isabella van Portugal (?) rond 1450, toen zij contacten onderhield met het Mechelse observantenklooster. New York: The Metropolitan Museum of Art.

en Herentals.¹²³ Hoe nauw het contact tussen adellijke begunstigers en de observanten kon zijn, is te zien aan de connecties die graaf Jan V van Nassau-Dillenburg († 1516) met het observantenklooster in het Westfaalse Siegen onderhield. Samen met zijn echtgenote Elisabeth van Hessen woonde hij niet alleen de mis in de kerk bij, maar kwam hij ook – net als Isabella – in de conventsgebouwen om daar samen met de broeders te eten. Op latere leeftijd is hij zelfs in het klooster gaan wonen, maar leidde daar zeker geen geïsoleerd bestaan: in zijn comfortabele woonruimte ontving hij vaak bezoekers.¹²⁴ Het is denkbaar dat dit soort intensieve contacten tot de vraag naar, en het ontstaan van religieuze literatuur leidden, en dat Isabella Herp de vraag om een mystieke handleiding voorlegde. Behalve bij Isabella stonden de observanten ook in de gunst van andere dames uit de adel en burgerij.¹²⁵ Misschien ging Herp als wederdienst in op het verzoek van de devote dame om zijn geestelijke lessen op papier te zetten. De Antwerpse observanten bijvoorbeeld kregen een aantal (land)schenken, alle vastgelegd

¹²³ Houbaert 1975, p. 83. Verschuieren 1931a, p. 353–355. Houbaert 1985.

¹²⁴ Stracke 2013, p. 201 en 241–242.

¹²⁵ Averkorn 1998, p. 276. Zie bijvoorbeeld ook Paquay 1990, m.n. p. 150–151 over Maria van Loon-Heinsberg († 1502). Zij liet geld na aan verschillende observantenkloosters, waaronder Mechelen en Boetendaal (p. 188–189).

in testamenten van vrouwen. Onder hen bevond zich ene Catherina van Schoonhoven, begijn te Mechelen.¹²⁶

Naar de identiteit van Herps geestelijke dochter kunnen we slechts gissen. Wel toont het milieu waarin de *Spiegel* tot stand kwam wat voor soort publiek Herp in het Mechelen van rond 1455 aanzette de *Spiegel* te schrijven. Herp onderkende de behoefte van stedelingen aan een spirituele verdieping en een tekst die hen daarbij kon instrueren en begeleiden. Tegelijkertijd beseftte hij dat zijn tekst relevant was voor mensen die zich bij een religieuze gemeenschap hadden aangesloten. Zo'n tekst paste ook goed bij de gerichtheid van de observanten op de maatschappij en individuele gelovigen. De steun die zij van wereldlijke leiders ontvingen, geeft eveneens een indicatie van de invloed van de observanten op het openbare leven. Herps schrijverschap is stevig verankerd in het hervormingsstreven van de franciscaanse observantie en de *vita activa* van de broeders. Teksten en literatuur vormden binnen de beweging – naast het preken en de persoonlijke zielzorg die zij als biechtvaders verleenden – een instrument om de boodschap over te brengen van het belang van een strikte naleving van de regel en een breder observantie ideaal: een intensivering van en een streven naar een zuiver religieus leven. Men denke bij deze functie van teksten en literatuur ook aan Brugmans *Speculum imperfectionis*. De *Spiegel* was een 'hervormingstekst' in bredere zin: de tekst kon een verdieping en intensivering van het geestelijke leven ondersteunen, zowel in de wereld als in het klooster.

4 Na de *Spiegel*

Het verdere verloop van Herps leven en carrière nadat hij de *Spiegel* had voltooid, is van belang met betrekking tot de verspreiding van de tekst en het functioneren van het werk in de laatmiddeleeuwse maatschappij. Gedurende zijn loopbaan bouwde Herp een indrukwekkend netwerk op en groeide hij uit tot belangrijk leider van de franciscaanse observantie. Het eerste gardiaanschap van Herp in Mechelen duurde vermoedelijk tot 1457. In 1460 reisde hij samen met de toenmalig provinciaal vicaris Michael de Lyra naar Antwerpen, waar hij zijn talent voor conflictbeheersing liet gelden door een geschil te beslechten tussen het Onze Lieve Vrouwe-kapittel en de observanten over het begrafenisrecht.¹²⁷ Herp bleef in Antwerpen en volgde Hendrik van Utrecht op als gardiaan van het minderbroederklooster, gelegen op het Raamveld tussen de Blindestraat en de Brilstraat.¹²⁸

De Antwerpse gardiaan die door Herp werd vervangen, mocht volgens de overeenkomst gesloten met het Onze Lieve Vrouwe-kapittel niet meer preken of zelfs wonen binnen een omtrek van negen mijl rond de stad.¹²⁹ Hij had de kanunniken in zijn preken ernstig beledigd en de stadsbewoners tegen hen opgestookt. Om de vrede met het

126 Schoutens 1908, p. 21.

127 Schoutens 1908, p. 25–29. Verschuieren 1931a, p. 352–353. Bouritius 1985, p. 190–191. Houbaert 1973, p. 47–48. De Troeyer 1974, p. 109, n. 2. Zie ook: Nieuwenhuizen 1880, p. 185 e.v.

128 Houbaert 1973, p. 45–46, 53. Hendrik van Utrecht vergezelde Brugman op een van zijn preekcampagnes: Van den Hombergh 1967, p. 22 en 27.

129 Verschuieren 1931a, p. 352.

machtinge kapittel te herstellen gingen Herp en De Lyra zelfs zo ver dat zij accepteerden dat de provinciaal vicaris, de gardiaan en twee broeders geknield hun schuld zouden bekennen en om vergiffenis vragen in de kapittelzaal van de kanunniken, onder toezien oog van tien getuigen. Daarnaast zouden de observanten een jaargetijde zingen voor het kapittel.¹³⁰

Een kleine twee jaar na Herps diplomatieke optreden in het Antwerpse conflict, hielden de observanten een kapittel te Hamm. De vergadering van de Keulse observantenprovincie besloot om Jan Brugman tot provinciaal vicaris te benoemen, Michael de Lyra tot gardiaan van Antwerpen en Herp wederom met het gardiaanschap in Mechelen te belasten.¹³¹ Dat Herp deze taak op voortvarende wijze vervulde, blijkt onder andere uit het feit dat hij vrijheid van belasting verkreeg voor de Mechelse observanten van de zoon en opvolger van Filips de Goede, Karel de Stoute.¹³² Verderop zal blijken dat Herp bij de uitvoering van zijn bestuurlijke activiteiten vaker te maken kreeg met Filips' zoon Karel, en de weduwe van Filips, Isabella.

In 1464 hielden de observanten een generaal kapittel in Herps klooster te Mechelen. De kosten van de vergadering, waar vertegenwoordigers vanuit alle provincies naar toe kwamen, werden mede door de stad gedragen.¹³³ Eén besluit tijdens dit kapittel is opvallend in het licht van de functie en verspreiding van de recent voltooide *Spieghel*. De vergadering vaardigde in Mechelen een verbod uit op het opschrijven en in omloop brengen van visioenen, zonder dat ze goedgekeurd waren door het kapittel. Broeders moesten zich richten op geestelijke ascese (*mortificatio*) en predikers en biechtvaders werden aangemoedigd om gelovigen tot overweging van Jezus' lijden aan te sporen.¹³⁴

De verhouding tussen dit besluit en Herps werk is zeer interessant. Het besluit laat zien dat men streng keek naar de teksten die binnen de observantie geschreven en in omloop werden gebracht – mystieke teksten werden niet zonder meer als onproblematisch gezien. Door de gerichtheid op visioenen pleit de maatregel absoluut niet tegen Herp en zijn *Spieghel*. Herp was waarschijnlijk zelf betrokken bij de besluitvorming en het werk zou deze vorm van precensuur dan ook glansrijk doorstaan. Uit de verspreiding van de tekst zal bovendien blijken dat de *Spieghel* een succesvol instrument bleek

130 Schoutens 1908, p. 28–29. Verschuieren 1931a, p. 352.

131 Verschuieren 1931a, p. 353.

132 Verschuieren 1931a, p. 353. De Troeyer 1974, p. 109. Van Puymbrouck 1893, p. 133. Van Doren en Hermans 1859–1896, dl. 3, p. 191, nr. CCVIII en p. 193, CCXIV.

133 Van Puymbrouck 1893, p. 131–132.

134 Verschuieren 1931a, p. 382: 'Niemand van welke leeftijd, wetenschap of waardigheid hij ook zij, mag verkondigen hetzij in het openbaar hetzij partikulier, dat hem iets door God is geopenbaard. Want ernstige mannen houden dergelijke openbaringen voor waardeloos, bedrieglijk, verzonnen, ja zelfs voor ingebeeld, veroordelenswaardige illusies. Eveneens is het verboden een nieuwe leer, die dergelijke waardeloze openbaringen inhoudt, te schrijven of te publiceren binnen of buiten de Orde, al is het onder de schijn van profetie, vóór dat ze door het kapittel zijn onderzocht en goedgekeurd; daarenboven moet iedere predikant er voor waken twijfels te wekken over geloofspunten of scrupulen te veroorzaken en zich onthouden van alle oneerbiedigheid jegens de oversten. Van dit alles wordt onderhouding gevorderd onder bedreiging met strenge straffen. De predikanten en biechtvaders moeten integendeel de gelovigen aansporen tot de overweging van Jezus' lijden en Zijn navolging; alle broeders worden vermaand zich toe te leggen op grote ingetogenheid, versterving en voorbeeldige levenswandel.' Door Verschuieren geciteerd en vertaald naar de editie van de kroniek van Glassberger (Glassberger 1887, p. 411).

binnen de beweging.¹³⁵ Herps mystieke tekst was niet gericht op individuele openbaringen, maar – zoals in de volgende paragraaf zal blijken – op een ontwikkeling van het geestelijk leven die binnen een religieuze gemeenschap (en daarbuiten) zonder problemen mogelijk was.¹³⁶ Het *sterven*, een vorm van actieve geestelijke ascese en onthechting, is fundamenteel voor de leer die Herp in zijn mystieke gids ontvouwt. Met visioenen diende men volgens Herp uiterst voorzichtig om te springen, want zij kunnen evengoed het werk van de duivel zijn. Wie al te naarstig op zoek is naar kennis van God en zintuiglijke ervaring en devotie in plaats van zich te richten op de innerlijke liefde tot God en het actief afbreken van verkeerde, wereldlijke verlangens, loopt het gevaar bedrogen uit te komen:

Si begheeren te sien mitten uutwendeghen oghen die enghelen, dat ewighe leven, dat kindeken in den sacrament ende diesghelijcs, of te horen die enghelen singhen, of te smaken uutwendeghe sueticheit in den sacrament ende diesghelijcs van allen sinnen. Ende dit selve begheeren si inwendich in alle bekennen dat men ontfanghen mach in visioenen, in beelden, in formen, in ghelikenissen, in gheestelic verstant ende in dat weselike bekennen Gods. Ende dese menschen hierin haer ghenoecht ende begheerte settende, arbeiden seer tevergeheefs ende staen seer in een sorchelike staet van bedrieghenisse. Want dicwijl als die viant dit merket, so bedriecht hi dese menschen overmids die verhenghenisse Gods mit menigherhande vertoeninghe, beide uutwendich in den sinnen ende oec inwendich, of in den slaep. Ende dit ontfanghen dese menschen mit groter begheerten ende ghenuechten ende besittent mit eyghenheit. Si glorieeren ende verheffen hen daerin. Si voelen grote dinghen van hen selven. Si werden eyghenwijs. Si verharden in haeren eyghenen sinne ende si werden duvels kinderen.¹³⁷

Het navolgen van Christus, de andere pijler van het Mechelse kapittelbesluit, is in de *Spiegel* eveneens op meer plaatsen terug te vinden.¹³⁸

De maatregelen, door de observanten genomen in Herps aanwezigheid, vertonen een zekere gelijkenis met een besluit van het Kapittel van Windesheim uit 1455. Dit besluit verbood de kloosterzusters behorend tot het kapittel mystieke teksten te schrijven.¹³⁹ Er zijn echter ook verschillen. De Windesheimse bepaling lijkt strikter en het verbod breder. Naast ‘openbaringen’ is hier ook sprake van ‘filosofische’ werken en het verbod is specifiek gericht op vrouwelijke auteurs. Maar ook de algemene houding in de verschillende takken van de Moderne Devotie tegenover mystiek lijkt eerder afwijzend, temeer omdat een volledige mystieke leer, zoals Herp die biedt, in de literaire productie van de moderne devoten ontbreekt.¹⁴⁰

Terug naar Herps levensloop. Het jaar 1467 markeerde opnieuw een belangrijke stap in zijn carrière. In dat jaar schonk Filips Hinckaert, ridder en raadsheer van de hertog van Bourgondië, een eremitorium (Boetendaal) in het Zoniënwood onder Brussel aan Isabella van Portugal.¹⁴¹ De kluis was al in 1343 opgericht op grondgebied van

135 Vgl. Clemens 2006, p. 7 en Wiest 1953, p. 15 over algemene precensuur bij de minderbroeders, die er ervoor moest zorgen dat ketterse opvattingen niet schriftelijk gingen circuleren.

136 Dlabáčová 2008b, p. 159.

137 *Spiegel*, p. 71–73, r. 100–127 (hfst. 9).

138 Bijvoorbeeld: *Spiegel*, p. 47–49, r. 66–96 (hfst. 5); p. 89–91, r. 154–171 (hfst. 12); p. 315–317, r. 2–44 (hfst. 49, § 3). Vgl. Ruh 1999, p. 226.

139 Mertens 1995a, p. 126 en n. 38 (op p. 207–208).

140 Dlabáčová 2008b, p. 162.

141 Verschueren 1931a, p. 353. Averkorn 1998, p. 270. Lemaire e.a. 1991, p. 70–71.

Henricus Hinckaert en werd vanaf 1364 bewoond door minderbroeders.¹⁴² Isabella droeg Boetendaal over aan de observanten, met het verzoek er een klooster te stichten ter ere van Sint-Antonius van Padua. Deze franciscaanse heilige stond in bijzondere verering bij de weduwe van de hertog.¹⁴³ De oprichtingsgeschiedenis kent parallellen met de stichting van Ruusbroecs klooster Groenendaal rond 1345. Ook hier schonk de hertog, Jan III, landerijen met een kluizenaarswoning en gaf hij toestemming aan Ruusbroec, zijn oom Jan Hinckaert en Vranke vanden Coudenberg om de woning te betrekken.¹⁴⁴ Op Isabella's verzoek werd Herp gedelegeerd om leiding te geven aan de stichting. Hij verkreeg de leiding op gezag van de observant Zeger van Dixmuiden.¹⁴⁵ Waarschijnlijk werd Herp als eerste gardiaan van het nieuwe Boetendaalse klooster aangesteld.¹⁴⁶

Herps bestuurlijke carrière bereikte haar hoogtepunt in 1470, toen hij door de kapittelvergadering te Düren tot provinciaal vicaris werd gekozen, ongetwijfeld vanwege zijn ruime ervaring op het gebied van het geestelijk en bestuurlijk leiderschap. Als provinciaal vicaris was hij verantwoordelijk voor alle observantenkloosters in de provincie en moest hij de kloosters visiteren en toezicht houden op het geestelijk welzijn van de broeders.¹⁴⁷ Herp was dus vrijwel constant onderweg en bewoog zich voortdurend binnen het steeds dichter wordende netwerk van observantenkloosters. Onder zijn provinciaalaat van 1470 tot 1473 werd de observantie ingevoerd te Bolsward (1472) en kwamen nieuwe stichtingen tot stand in Amersfoort (1471) en Herentals (1471-1472). Bij de laatstgenoemde stichting was Herp intensief betrokken. Hij onderhield contact over de stichting met de stad en, wederom, met Isabella van Portugal en na haar overlijden in december 1471 met haar zoon Karel de Stoute. Ook voor deze stichting werd de grond eerst aan Isabella afgestaan, die het land vervolgens aan de observanten schonk.¹⁴⁸

Als provinciaal vicaris speelde Herp een belangrijke rol bij de introductie van gemeenschappen van observante clarissen in de Noordelijke Nederlanden. In eerste instantie bestond bij de observanten enige zorg over de vervulling van de (omvangrijke) zielzorgtaak voor de zusters. Toch begonnen zij vanaf het midden van de vijftiende eeuw stichtingen van 'arme claren' te bevorderen. Dit gebeurde eveneens met steun van de Bourgondische landsheren. Het eerste observante clarissenklooster werd tussen 1455 en 1461 in Antwerpen gesticht.¹⁴⁹

142 Houbaert 1975, p. 82.

143 Houbaert 1975, p. 83.

144 Warnar 2003a, p. 168-169.

145 Mogelijk kenden Herp en Zeger elkaar al uit hun studietijd in Leuven. In een promotieregister van 1431 wordt ene 'Zegerus de Dixmundia' vermeld: Van de Velde 1824, p. 12. Zegerius wordt ook vermeld bij Herps stichting van het clarissenconvent te Haarlem in 1471 (Verschuieren 1931a, p. 355). Vgl. De Moor 2011, p. 48.

146 Houbaert 1975, p. 83. Met de stichting van Boetendaal maakte Isabella van Portugal gebruik van haar recht om binnen het rechtsgebied van haar echtgenoot, de hertog van Bourgondië, vijf of zes kloosters van observanten en clarissen te stichten. Dit recht had zij in 1458 van paus Pius II ontvangen. Houbaert 1975, p. 82-83 (zie ook p. 87). Verschuieren 1931a, p. 353.

147 Stracke 2013, p. 55-56.

148 Verschuieren 1931a, p. 354-356. Houbaert 1985, p. 91-92. De Troeyer 1973, m.n. p. 7-9. Over een eerder bezoek van Brugman aan Bolsward (1455) en zijn vermeende invloed op de stedelijke wetgeving: Ro-bijn 2005, p. 99-103.

149 Roest 2008, p. 49-50. Na Antwerpen kwamen de volgende clarissenkloosters tot stand: Wamel (1461),

Al sinds 1458 hadden de observanten pauselijke toestemming om ook in Haarlem een clarissenklooster te stichten, maar er waren onvoldoende financiële middelen; bovendien ontstonden er conflicten betreffende de parochiale rechten. In 1469 verklaarden hertog Karel de Stoute en de bisschop van Utrecht hun steun aan de stichting. De welvarende Haarlemse patriciërsvrouw Gisberta van Heussen zorgde voor aanvullende financiële ondersteuning.¹⁵⁰ Dat er schot in de zaak kwam, werd mogelijk bevorderd door de goede verhouding tussen Herp en Isabella's zoon Karel – de laatste had eerder bijvoorbeeld al de Mechelse observanten, op dat moment onder leiding van Herp, belastingvrijheid verleend. Herp bemoeide zich met de ontwikkeling van de Haarlemse stichting en maakte werk van een juiste opleiding van de nieuwe zusters. Hij zond drie clarissen van het Antwerpse klooster naar Haarlem om de op 7 april 1471 ingetreden nonnen in te wijden in het leven volgens de *Regula prima* van Clara van Assisi.¹⁵¹

Herp hield in hetzelfde jaar een kapittel in zijn voormalige woonplaats Gouda (1471), en daarna in Alkmaar (1472) en Bergen op Zoom (1473). Op het laatste kapittel werd hij opgevolgd door Henricus de Bercha. Herp werd opnieuw gardiaan te Mechelen.

In 1474 werd nog eens een beroep gedaan op Herps bestuurlijke kwaliteiten, en wel door diens opvolger in de functie van provinciaal vicaris. Het observantenklooster te Herentals was in moeilijkheden gekomen door verzet tegen de stichting van de parochiegeestelijkheid en de bisschop van Kamerijk, die de broeders wegens een 'onrechtmatige kloosterstichting' geëxcommuniceerd verklaarde. Aan Herp de taak om dit ongedaan te maken, en de problemen op te lossen die ondertussen ontstaan waren tussen de observanten en de lokale bevolking. In een open brief ontsloeg hij de broeders uit de excommunicatie, die hijzelf – mede gesterkt door de theologen van verschillende faculteiten die hij had geraadpleegd – als niet bestaand beschouwde.¹⁵² Drie jaar later, in 1477, overleed Herp. Hij werd begraven in het koor van de kerk van het Mechelse minderbroederklooster.¹⁵³

In de jaren na de voltooiing van de *Spieghel* legde Herp een onvermoeibare activiteit binnen de franciscaanse observantie aan de dag. Hij was betrokken bij het oplossen van conflicten, bij hervormingen en nieuwe stichtingen van zowel observanten- als clarissenkloosters. Zijn werkzaamheden door de hele Keulse provincie en de Lage Landen in het bijzonder, stelden hem in staat een groot netwerk op te bouwen, dat voor de verspreiding van de *Spieghel* van belang zou zijn. Zijn biografie dient in het verhaal over de verspreiding van de tekst dan ook steeds als achterdoek waartegen zich de verspreidings- en receptiegeschiedenis van de *Spieghel* afspeelt.

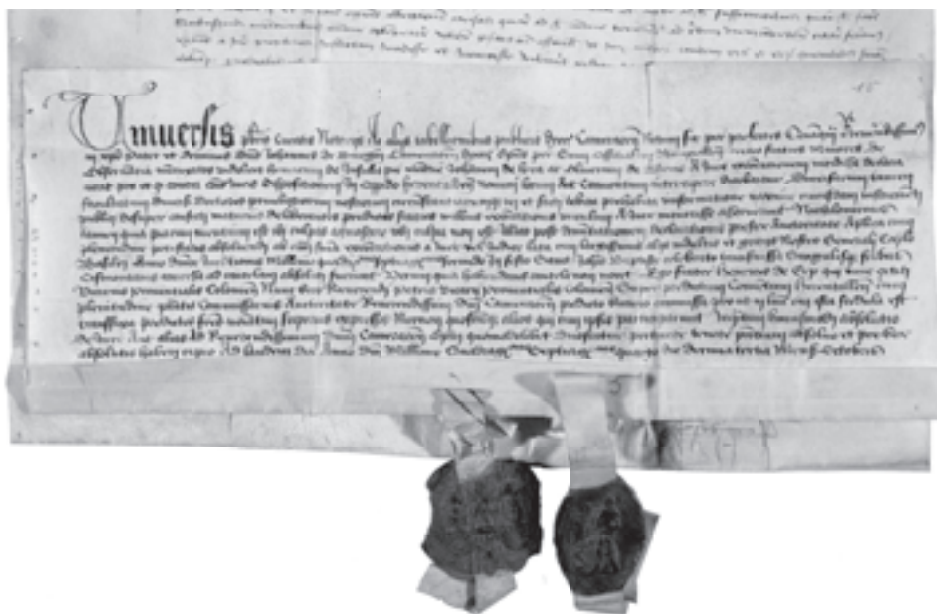
Haarlem (1471), Veere (1478), Delft (1475/1481), Brielle (1483), Gouda (1490), Alkmaar (1492/1509), Boxtel (1512) en Amsterdam (1513).

150 Roest 2008, p. 50–51.

151 Roest 2008, p. 51. Verschuieren 1931a, p. 355.

152 De Troeyer 1973, p. 14–23 en 22–23. Verschuieren 1931a, p. 355–356. De Troeyer 1974, p. 109.

153 Verschuieren 1931a, p. 356. De Troeyer 1974, p. 109. De kerk is vernietigd in de zestiende eeuw, waardoor er van Herps graf niets meer te zien is. Zie Gouverneur 1981 en Baetens 1989, p. 8.

Afb. 6 Brief van Herp uit 1474. Leuven, KADOC : Archief van de Vlaamse Minderbroedersprovincie Sint-Jozef, BE/942855/1649, dossier nr. 340.

5 De *Spiegel*: sterven en verenigen

Uit Herps biografie kunnen we weinig anders concluderen dan dat Herp – zowel intellectueel als bestuurlijk – een sleutelfiguur was in de beweging van de franciscaanse observantie. De inhoud van de volkstalige tekst die uit zijn pen vloeide, bevat verdere aanwijzingen over het beoogde publiek en de functie die de tekst moest gaan vervullen. De opvattingen die thans in het onderzoek leven over Herps *Spiegel*, zijn grotendeels bepaald door Verschuieren's inleiding en teksteditie, die als deel I en II verschenen in de reeks Tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf. In de inleiding steekt Verschuieren van wal met een korte introductie op 'leven en werken van Herp', waarna hij in de hoofdstukken 2 en 3 alle handschriften en drukken die hem bekend waren de revue laat passeren.¹⁵⁴ Na deze hoofdstukken gevuld met minutieuze beschrijvingen, waaraan zijn voorliefde voor de geschiedenis van het boek ongetwijfeld bijgedragen had, volgen nog twee hoofdstukken over de 'geschiedenis van de tekst' en de 'bronnen van de *Spiegel*'.¹⁵⁵ In het eerste van de twee hoofdstukken behandelt Verschuieren de tekstfamilies die hij in de handschriftelijke overlevering van de *Spiegel* onderscheidde, de Latijnse vertaling door de Keulse kartuizer Petrus Blomevenna, de *Editio purgata* uit 1585

¹⁵⁴ Verschuieren 1931b, dl. 1, Hoofdstuk 1 (p. 13–20) is een samenvatting van Verschuieren's eerder dat jaar verschenen artikel 'Leven en werk van Hendrik Herp': Verschuieren 1931a. De hoofdstukken 2 en 3 beslaan het overgrote deel van de inleiding (p. 21–127).

¹⁵⁵ Vgl. Polman 1950–1951, p. 205.

Afb. 7 Omslag van het tweede deel van de editie met inleiding van Lucidius Verschueren uit 1931.

en de verspreiding van het gedachtegoed uit hoofdstuk 60 (*Vander bereijdinghe des overweseliken levens ghelegghen in ghelatenheit des willes*) van de *Spiegel*.¹⁵⁶ Het vijfde en laatste hoofdstuk geeft een overzicht van de auteurs wier werken en gedachtegoed in Herps *Spiegel* te ontwaren zijn.¹⁵⁷

Herp kon in zijn tijd de vruchten plukken van de overweldigend rijke middeleeuwse mystieke traditie. In een aantal opzichten vormt de *Spiegel* zo de neerslag van een eeuwenlange ontwikkeling in de mystiek en de hiermee gepaard gaande geschriften. Het werk van de dertiende-eeuwse kartuizer Hugo de Balma vormde een belangrijke bron voor Herp. Hij zou De Balma's affectieve gebedstechniek met schietgebeden (*aspirationes*) verfijnen en verhelderen – het zogenoemde *toegeesten*, waarover later meer.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Verschueren 1931b, dl. 1, p. 128–141.

¹⁵⁷ Verschueren 1931b, dl. 1, p. 143–158.

¹⁵⁸ Verschueren 1931b, dl. 1, p. 145–147. Over de ontwikkeling van schietgebeden zie Janssen 1956 en Mertens 1984b. Volgens Janssen zijn er vier fases te onderscheiden, waarbij Herps *Spiegel* het laatste stadium vormt: hier krijgen de schietgebeden een definitieve plaats in het geestelijk leven, en een nieuwe Middelnederlandse term, *toegeesten*. Janssen stelt verder dat de ontwikkeling aan de moderne

Veel lijkt Herp aan de werken van de grote Brabantse mysticus Jan van Ruusbroec († 1381) ontleend te hebben, wat hem in de twintigste eeuw zelfs de – nogal hardnekkige – titel ‘heraut van Ruusbroec’ opleverde.¹⁵⁹ Maar Herp gebruikte nog verschillende andere volkstalige en Latijnse werken, en bovendien is de relatie tussen de werken van de beide auteurs gecompliceerder dan op het eerste gezicht lijkt. Zo verliep de ontlending aan Ruusbroec in ieder geval voor een deel via de Latijnse vertaling van Willem Jordaens en Herps eigen *Eden*.¹⁶⁰ Het lijkt erop dat Herp in *Eden* citaten nog letterlijk uit (de Latijnse vertaling van) de werken van Ruusbroec overnam, maar in de *Spiegel* – dus gelijktijdig met de overgang naar de volkstaal – overging naar het parafraseren van Ruusbroec. Om de kennis toegankelijker te maken voor het meer algemene publiek van de *Spiegel* meende Herp ook een ander soort formulering te moeten gebruiken.

Naast kerkvaders en exempolverzamelingen van onder anderen Caesarius van Heisterbach, noemt Verschuieren verder Rudolf van Biberach, Rulman Merswin (i.e. het *Neunfelsenbuch*), Hugo en Richard van Sint-Victor, Bonaventura en David van Augsburg als auteurs door wie Herp zich in meer of mindere mate liet inspireren.¹⁶¹ Herp moet daarnaast over een handschrift met een Middelnederlandse prekencollectie van de veertiende-eeuwse dominicaan Johannes Tauler hebben beschikt.¹⁶² Volgens Moereels zijn er overeenkomsten tussen Herps *Spiegel* en Willem Jordaens’ *Mystieke mondkus* (*De oris osculo*) aan te wijzen.¹⁶³ Verder gebruikt Herp maar weinig werken van auteurs uit de kringen van de vroege Moderne Devotie. Er zijn volgens Verschuieren alleen reminiscenties aan Gerard Zerbolt van Zutphen in de *Spiegel* te vinden.¹⁶⁴

In verband met de bronnen is de vraag naar Herps fysieke werkplek interessant. Bij het schrijven van de *Spiegel* moet hij beschikt hebben over een grote hoeveelheid handschriftelijk materiaal. Of alle benodigde handschriften in zijn klooster in Mechele aanwezig waren, is niet te achterhalen. Het is goed mogelijk dat Herp tijdelijk elders verbleef waar hij een uitgebreide bibliotheek kon raadplegen. Zijn eerste ambtsperiode als gardiaan duurde immers vermoedelijk tot 1457, waarna hij pas weer in 1460 met zekerheid opduikt als bemiddelaar in Antwerpen.¹⁶⁵ Een schrijfretraite is niet uit te sluiten.

De grote kwaliteit en waarde van de *Spiegel* ligt ongetwijfeld in de synthetiserende kracht van het werk: Herp ontleent weliswaar vaak en veel, maar hij brengt hierdoor ook belangrijke zaken bij elkaar en systematiseert alles tot een eigen eenheid.¹⁶⁶ Zo volgt hij in het tweede deel van de *Spiegel* veelal *Die geestelike brulocht* van Ruusbroec,

devoten voorbij is gegaan. Vgl. Mertens 1984b, m.n. p. 303 en 317–319. Hij laat zien dat het schietgebed binnen de traditie van de moderne devoten een eigen functieontwikkeling doormaakt, vooral bij Hendrik Mande. De ‘Herpianse gebedsmethode van het toegheesten’ werd in 1594 tijdens het kapittel van de kapucijnen te Gent zelfs officieel aangeraden: Porteman 1977, p. 153. Zie ook Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 26. Vgl. Ruh 1999, p. 222–223.

159 Verschuieren 1931a, p. 384; Reypens 1932, p. 273 en verder Lievens 1973, p. 6 en Mommaers 1995, p. 135.

160 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 148.

161 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 143–158.

162 Dlabáčová 2013.

163 Moereels 1974a, m.n. p. 133–138, 140–141. Zie verder ook Moereels 1974b.

164 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 15. Vgl. Van den Hombergh 1985, p. 364.

165 Verschuieren 1931a, p. 352–353 en De Troeyer 1974, p. 109.

166 Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 25.

maar is zijn werk meer doordrongen van het affectieve aspect en helderder geformuleerd.¹⁶⁷ Door de systematische opzet van zijn boek, zijn manier van brongebruik, zijn herformulering en parafrasering, wordt veel gedachtegoed toegankelijker en begrijpelijker dan in zijn bronteksten.¹⁶⁸ Herp werkt zijn bronnen om tot een leer die ook voor theologisch minder geschoolde lezers begrijpelijk en bruikbaar was. Freienhagen-Baumgardt plaatst Herp daarom binnen de zogenoemde *Frömmigkeitstheologie*.¹⁶⁹

Het begrip *Frömmigkeitstheologie* – geïntroduceerd door de Duitse theologiehistoricus Berndt Hamm – doelt op een vijftiende-eeuwse ontwikkeling waarin tradities uit de ‘hoge’ theologie omgevormd en in verband gebracht werden met de alledaagse vroomheid en levenspraktijk van niet theologisch geschoolden. De *Frömmigkeitstheologie* speelt zich niet af binnen de grenzen van één orde, of enkel binnen de scholastiek of mystiek. De grensoverschrijdende dynamiek biedt interessante aanknopingspunten voor de analyse van de verspreiding van de *Spiegel*, evenals de veelheid van factoren die in de vijftiende eeuw tot bemiddeling tussen vroomheid en theologie kunnen leiden, waaronder de monastieke observantie.¹⁷⁰

Herps werk past niet geheel in het concept van de *Frömmigkeitstheologie*. Herp geeft de speculaties over mystieke schouwing niet helemaal op en mensen te bewegen tot een juiste geestelijke levenswijze, leidend tot verlossing, is niet zijn enige doel. Hiermee is de *Spiegel* geen werk in de geest van de traditionele Moderne Devotie, die in de tweede helft van de vijftiende eeuw de mystiek vrijwel eenduidig lijkt af te wijzen.¹⁷¹ Op grond van de biografie van Herp is reeds betoogd dat de *Spiegel* vanuit de franciscaanse observantie moet worden gezien. Primair wordt de inhoud van het werk hieronder uiteengezet vanuit dit interpretatiekader.

De inhoud van Herps *Spiegel* is niet eenvoudig te bevatten. Dit komt niet alleen doordat het om een omvangrijke tekst gaat die ook nog eens zeer rijk aan informatie is, maar vooral doordat de tekst ver van onze beleavingswereld staat. Met de samenvatting die hieronder volgt kan dan ook geen recht worden gedaan aan de inhoudelijke rijkdom en subtiliteit van de *Spiegel*. Zij vormt niet meer dan een, weliswaar onmisbare, introductie in dienst van de verdere studie naar de verspreiding en receptie van de *Spiegel*.

Het is belangrijk dat wij ons bewust zijn van een zekere discrepantie tussen het Midelnederlands van Herp en de huidige terminologie. De materie die Herp uitwerkt, moeten we proberen te vangen in moderne bewoordingen die zo goed mogelijk, maar in veel gevallen niet volledig, de lading van Herps middeleeuwse terminologie dekken. Een voorbeeld van een term waarbij de moderne vertaling blijft wringen, is het veelvuldig

167 Mees e.a. 1969, p. 354 en Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 26.

168 Verschuieren zelf schreef al: ‘In alle gevallen heeft Herp ten minste Ruusbroec in een geheel bijzondere zin geïnterpreteerd’ (Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 148). Ook Kurt Ruh (1999) zag in dat Herp zijn bronnen op een eigen manier benutte: p. 228: ‘Gewiß ist er ein «Kompilator», indes kein Abschreiber oder gar ein Verfälscher seiner Quellen, ein «Kompilator», der eigenständig, auch eigenwillig mit seinem Vorlagen umgeht. Präzis zu untersuchen, in welcher Weise dies geschieht, ist eine dringliche Aufgabe der Forschung.’

169 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 21–22 en 26.

170 Hamm 1999, m.n. p. 18–20.

171 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 26. Over mystiek en Moderne Devotie zie ook Ruh 1982, p. 13; Koorn 1992; Mertens 1995a, p. 121–122; De Baere 1997 en Heene 2012.

door Herp gebruikte *sterven* of *stervinghe(n)*. Het Middelnederlands woordenboek geeft als betekenis ‘den dood der zinnen sterven, naar het vleesch sterven; leven naar den geest en voor het onzienlijke, in God.’¹⁷² Het hedendaagse ‘versterven’ is als vertaling problematisch, omdat de ontwikkeling die Herp beschrijft een veel actievere houding en een veel radicaler proces impliceert van geestelijke ascese leidend tot een totale afbraak van de eigen wil en gehechtheid aan de wereld. Omdat in het geval van het *sterven* een vertaling categorisch tekort schiet, heb ik er voor gekozen om het oorspronkelijke begrip te gebruiken.

Om de inhoud van de *Spiegel* inzichtelijk te maken, is het in de eerste plaats van belang om greep te krijgen op de structuur van het werk. Regelmatig omschrijft Herp zelf de opbouw van zijn tekst en voorziet de lezer van verwijzingen naar onderwerpen die al besproken zijn of nog (uitgebreider) aan bod zullen komen. Een mooie manier om Herps systematische werkwijze aanschouwelijk te maken, is te vinden in een artikel van Thom Mertens. Hij laat zien dat wanneer de prologen en inleidende hoofdstukken uit de *Spiegel* achter elkaar worden geplaatst, een *Spiegel* in het klein ontstaat.¹⁷³

De *Spiegel* als geheel heeft Herp ingedeeld in twee delen. Helemaal aan het begin van de tekst is een proloog te lezen. In de proloog – opgesteld in briefvorm – richt Herp zich na een gebruikelijke zegenspreuk tot zijn opdrachtgeefster met de woorden *In Cristo gheminde dochter*.¹⁷⁴ Direct na de aanspreking van de geadresseerde zet Herp twee zaken uiteen die nodig zijn om op te klimmen tot een vereniging tussen de menselijke ziel en de godheid. Eerst moet men zich volledig op het *sterven* richten. Vervolgens moet de mens het proces leren kennen en begrijpen dat tot een rechtstreekse vereniging tussen God en de vermogens van onze ziel kan leiden:

Hierom suldi weten dat daer twee dinghen principalick noet sijn. Dat een is dat een mensche doen moet een volcomen sterven ende een afceiden van allen dinghen die eenighen hinder doen moechten gode te ghenaken ende daarmede verenicht te werden. Dat ander is dat wij hebben moeten een bekennen hoe dat wij vercrighen sullen een minlike biblivende vereeninghe sonder alle middel tusschen Gode ende den crachten van onser zielen.¹⁷⁵

Dit zijn de twee delen waaruit de *Spiegel* bestaat. Het eerste deel is voor een mystiek geschrift ongewoon en nieuw. Het stuk vormt een solide basis waarop de mens in het tweede deel voortbouwt. In twaalf hoofdstukken, de *XII Stervinghen*, moet men beginnen met het teniet doen van gevoelens, verlangens en gewoontes die de geestelijke opgang hinderen.¹⁷⁶ Uiteindelijk moet het proces van *sterven* leiden tot een volledige vernietiging van de eigen wil ten gunste van de wil van God. Het is overigens niet de bedoeling dat de mens dit proces in een keer volledig doorloopt en perfectioneert. In het tweede deel van de *Spiegel* wordt namelijk naast het verkrijgen van kennis en inzicht over de godsvereniging het *sterven* steeds verder uitgediept en vervolmaakt.

172 Cd-rom Middelnederlands, MNW, lemma ‘sterven’.

173 Mertens 2000. Vgl. Verschuieren 1931a, p. 378.

174 *Spiegel*, p. 17, r. 7–12 (*Prologus*). Citaat wordt hierboven weergegeven.

175 *Spiegel*, p. 17, r. 12–20 (*Prologus*).

176 Herp geeft zelf een opsomming in de proloog: *Spiegel*, p. 17–19, r. 23–38 (*Prologus*). Zie verder bijvoorbeeld Ruh 1999, p. 221–222 en Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 22–23.

Want ghelikerwijs als wi ons selven moeten sterven, sullen wi in God leven, also moeten wi oec alleynken in God leeren leven ende rusten mit een werkelic uytvloeyen der minnen Gods die ons mit God verenicht, sullen wi ons waerachtelic leeren sterven; ende alsoe moeten wi dat een mitten anderen vercrighen. Ende hoe wi meer toenemen in dat een, hoe dat wi oec meer toenemen in dat ander. Ende dat een en moeghen wi niet waerachtelic ende profitelic hebben sonder dat ander. Want daer sijn twee eynden: dat een eynde is God; dat ander sijn wij selve. Ende onse wille staet in dat middel. Keert haer dan die wil mitter minnen tot God, so keert si haer oec mitter minnen van ons. Ende hoe si haer meer keert tot God, hoe si haer meer keert van ons selven, also dat si ten laetsten haer so volcomeliken keert mitter minnen tot God ende in God dat si oec haer volcomelic keert van ons selven mit een volcomen versmaetheit ons selves. Ende desghelijcs wederom, als die wille mitter minnen haer keert tot ons selven, so keert si haer van God, also dat die toekeer tot ons soe groet wort ten laetsten dat si God mit allen versmaet, also dattet afkeeren van allen creaturen ende van ons selven ende dat toekeeren tot God tegader in eenen werck volbrocht wort, al willen wijt vervolghen in twee punten om volcomeliker te begripen.¹⁷⁷

De differentiatie tussen het *sterven* en verenigen bleek een gouden greep van Herp. Het was origineel – niemand had een dergelijk onderscheiding in de mystieke opklimming eerder aangebracht. De distinctie zorgde voor de beoogde aanschouwelijkheid en daarmee voor een betere toegankelijkheid van de materie die hij bespreekt. Bovendien verleende de opsplitsing zijn mystieke handleiding een grote mate van flexibiliteit. Het liet de mogelijkheid open om het eerste deel onafhankelijk van het tweede deel te lezen. Wilde iemand alleen meer weten over het *sterven*, dan hoefde hij alleen de eerste twaalf hoofdstukken te lezen of te (laten) kopiëren. Het kon zijn dat men het vaker beschreven verenigingsproces in een ander werk bestudeerde of dat men de beschrijving van de hoge mystiek überhaupt niet wilde (of misschien niet mocht) lezen. Daarnaast zorgden de eerste twaalf hoofdstukken voor een bewustwording bij de lezers van de zwaarte en ernst van het zich toeleggen op de mystieke opgang. Vanwege het zelfstandige karakter van de *XII Stervinghen* kon dit deel bovendien dienen als een ‘passe-partout’ voor andere geestelijke literatuur. Het aantal handschriften met alleen de *XII Stervinghen*, gecombineerd met andere religieuze teksten (*A1, A2, Br, Aa, Aa1, L2, L3* en *N*), bewijst dat de *Spiegel* zo gebruikt werd.

Het tweede deel van de *Spiegel* beschrijft de opklimming tot God en het verloop van de mystieke vereniging in een driedeling die klassiek is in de mystieke literatuur: het *werkende* leven, het *gheestelick* schouwende (schouwen in de geest) en het *overweselick* schouwende leven (een schouwen dat boven het wezen van de geest is verheven). Pas in het *overweselick* schouwende leven kan de mens een volmaakte vorm van het *sterven* bereiken – hij kan dan immers ook tot de hoogst mogelijke vereniging met God komen.

Naast de algemene proloog bij het tweede deel, waaruit hierboven geciteerd wordt, voorzag Herp voor de beschrijving van ieder leven eveneens een inleidend hoofdstuk.¹⁷⁸ Binnen de drie levens of *staten* zijn telkens drie onderliggende aspecten te onderkennen: het *bereitsel* (de voorbereiding), de *vercieringhe* (de ontplooiing of ontwikkeling) en de *voertganc* of *opclimminghe* (de groei/het doorgroeien).¹⁷⁹ Hierbij moet opgemerkt worden dat de letterlijke betekenis van *vercieringhe* ‘voltooien’ of ‘bekronen’

¹⁷⁷ *Spiegel*, p. 93–95, r. 16–38 (hfst. 13).

¹⁷⁸ *Spiegel*, p. 91–97 (hfst. 13); p. 163–165 (hfst. 27, § 1); p. 371–373 (hfst. 59).

¹⁷⁹ Zie onder andere Verschuieren 1931a, p. 365.

is.¹⁸⁰ De voorbereiding richt zich voornamelijk op het *sterven*. De ontplooiing is gericht op de beoefening van deugden en het verenigen van de zielsvermogens. De mens die in het *sterven* zo veel mogelijk zijn eigenheid heeft afgebroken, ‘veredelt’ zich nu als het ware door deugden. Het laatste aspect, de groei, is gericht op de vereniging met God. De eerste twee aspecten zijn voorbereidend en moeten ervoor zorgen dat de mens de verlichting en vereniging die hem in het laatste aspect ten deel valt op een goede manier zal ontvangen.

In ieder leven wordt het proces van *sterven* steeds strenger en heviger, terwijl de vereniging een steeds hogere vorm aanneemt. De *Spiegel* kent zo over het algemeen een logische voortgang die een dynamisch proces beschrijft. Herp behoudt zich de vrijheid voor om af en toe op de zaken vooruit te lopen. In een opsomming in het *werkende* leven noemt hij bijvoorbeeld ook alvast de stadia behorend tot het schouwende leven, of hij legt de complete structuur van de ziel alvast – of opnieuw – uit.¹⁸¹ Ook last hij af en toe een hoofdstuk in waarin hij een oefening of theorie uitlegt die van algemeen belang is in de complete mystieke opgang. Zo wordt de lineaire opbouw doorkruist met terzijdes. Dergelijke paragrafen en hoofdstukken kunnen het eenvoudigst als autonome eenheden gelezen worden. Omdat zij eerder een afgesloten geheel vormen, hebben zij – net als de *XII Stervinghen* – de potentie om afzonderlijk te worden overgeleverd. Andere opsommingen splitst Herp juist weer uit en voegt losse onderdelen steeds in op de juiste plaats in het diachrone verhaal, zoals het geval is met de negen treden van liefde uit zijn traktaat *Scala amoris novem distincta scalaribus*.¹⁸²

Het eerste deel van de Spiegel: de XII Stervinghen

In het eerste deel van de *Spiegel* gaat alle aandacht uit naar het *sterven*. Herp beschrijft het proces in twaalf punten.¹⁸³ Door de bestudering en vooral uitvoering van de *XII Stervinghen* moet men de lagere vermogens van de ziel zo veel mogelijk bedwingen zodat zij de hogere vermogens niet zullen hinderen in hun opgang tot God. De lagere of uitwendige zielsvermogens – de zintuigen, begeerte, (instinctieve) afkeer – moeten volledig ondergeschikt gemaakt worden aan en in dienst gesteld worden van de hogere vermogens van de ziel: memorie, intellect en wil. Al in dit eerste deel is de samenhang van de *Spiegel* met Herps Latijnse werken duidelijk. Zeven van de *XII Stervinghen* komen in kort bestek voor in *Eden*.¹⁸⁴

Wie Herps handboek wil toepassen, moet eerst al het materiële en lichamelijke genot loslaten, om vervolgens innerlijk hetzelfde door te kunnen maken en los te komen van de eigen wil. Uiteindelijk moet de eigen wil volledig in de wil van God opgaan. Het *sterven* is een onafgebroken proces. In de ontwikkeling die het tweede deel van de *Spiegel* beschrijft, wordt het proces telkens vervolmaakt. Daarom herhaalt Herp af en

180 Vgl. Warnar 2003a, p. 109 e.v. over het begrip *chierheit* in verband met Ruusbroecs *Brulocht*.

181 Zie bijvoorbeeld het kapittel waarin Herp de structuur van de ziel bespreekt aan de hand van de drie *woensteden*: *Spiegel*, p. 119–121 (hfst. 20).

182 Vgl. Verschuere 1931b, dl. I, p. 144.

183 Vgl. Verschuere 1931a, p. 365.

184 Verschuere 1931b, dl. I, p. 145.

toe punten uit de *XII Stervinghen* of verwijst hij terug naar het eerste deel. Hoewel de *XII Stervinghen* niet direct aan hoge mystieke zaken raken, vormen zij zo toch een uiterst belangrijk deel van de *Spieghel*. Vooral met dit deel lijkt Herp zich tot een algemeen publiek te richten, waartoe ook leken gerekend moeten worden. Tegelijkertijd brengt hij meer dan eens het leven in een religieuze gemeenschap ter sprake.¹⁸⁵ Hieronder worden alle twaalf *stervinghen* kort langsgelopen.

In de eerste van de twaalf *stervinghen* wordt de lezer doordrongen van het belang van het *sterven* van zijn verlangen naar het wereldlijke en het materiële. De kloostergeloften van onder andere armoede zijn voor dit proces wel gunstig, maar zeker niet noodzakelijk. Zij vormen geen garantie voor volmaaktheid omdat echte armoede niet uitwendig, maar inwendig is.¹⁸⁶ De beschrijving van het uitroeien van zelfzucht (*eijghensoekelicheit*) is de tweede van de *XII Stervinghen*. Degenen die handelen uit zelfzucht zijn vaak alleen uit op geestelijke troost en visioenen. Al kiezen zij voor het leven in een klooster en houden zij zich strikt aan de regel, dan nog zullen hun goede werken geen waarde hebben omdat zij voortkomen uit verkeerde bedoelingen en verlangens.¹⁸⁷

De gerichtheid op zintuiglijk en lichamelijk genot (*eijgensenlicheit*) – het verlangen naar *leckerre spisen ende dranck, saechte clederen ende bedden*, lofprijzingen, de laatste roddels en extravagante kleding – hindert de deugdbeoefening en maakt geestelijke oefeningen zwaar. Daarom schrijft Herp in de derde *stervinghe* dat men ook deze verlangens moet loslaten. Het gebruik van (luxueuze) materiële zaken staat hij in principe wel toe, maar alleen als men er niet naar verlangt en alleen voor zover nodig in verband met iemands maatschappelijke positie of lichamelijke behoefte.¹⁸⁸

Het vierde punt van *sterven* leert hoe men alle soorten liefde behalve de liefde tot God kan beheersen. Het verlangen om in het bijzijn van een dierbare te verkeren, betekent een verdere opgang in de mystiek. Al gaat het om de persoon die je geestelijke ontwikkeling begeleidt – een biechtvader – dan nog is het niet juist om in zijn gezelschap te willen verkeren.¹⁸⁹ Het volgende wat de mystieke opgang hindert, zijn alle gedachten, zorgen en verwachtingen die in de ziel beelden van wereldlijke zaken oproepen.¹⁹⁰ Herp wil zijn lezers echter niet helemaal beeldloos achterlaten en geeft hen het beeld van Christus, dat zij zowel lichamelijk als geestelijk dienen na te volgen.¹⁹¹ Hij baseert deze gedachtegang op de preken van Tauler.¹⁹²

De beschrijving van de noodzaak van het uitbannen van onnodige, uitwendige zorgen gaat gepaard met de introductie van het verschil tussen het *werkende* en het schouwende leven. In het schouwende leven is men een dienaar van God en kan men tot de verborgen vriendschap met God worden uitgenodigd. Wie het schouwende leven wil bereiken, moet niet te veel waarde hechten aan uitwendige oefeningen en de daarmee gepaard gaande bezorgdheid over zonden die men al begaan heeft.¹⁹³

185 Bijvoorbeeld *Spieghel*, p. 25, r. 64–65 (hfst. 1), p. 55–57, r. 30–53 (hfst. 7) en p. 85–89, r. 47–135 (hfst. 12).

186 *Spieghel*, p. 21–23, r. 3–63 (hfst. 1).

187 *Spieghel*, p. 27–31, r. 3–66 (hfst. 2).

188 *Spieghel*, p. 33–35, r. 3–37 (hfst. 3).

189 *Spieghel*, p. 39–43, r. 3–95 (hfst. 4).

190 *Spieghel*, p. 43–47, r. 2–66 (hfst. 5).

191 *Spieghel*, p. 47–49, r. 66–96 (hfst. 5).

192 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 150 en Dlabáčová 2013.

193 *Spieghel*, p. 49–51, r. 2–24 (hfst. 6).

De verbittering die zich door vijf oorzaken (eigenwaan, onvolmaakt proces van *sterven*, afgunst, behaagzucht en een slecht geweten) in het hart nestelt, is het zevende punt dat men teniet moet doen.¹⁹⁴ Wat Herp het meeste aan het hart lijkt te gaan, is de verbittering die voortkomt uit een nog ontoereikende voortgang in het proces van *sterven* (de *onghestorvenheit*). De ongehoorzaamheid en opstandigheid die hieruit voortkomen, kunnen grote gevolgen hebben voor het leven in een klooster. Als gedreven kloosterhervormer zal Herp dit soort gevallen meermaals aan de hand hebben gehad:

Ende dese bitterheit heeft men meest teghen die prelaten of oversten die regieren, als si niet en volghen die begheerten van dusdanighen [onghestorven] menschen, mer oefenense meer in die dinghen die contrarie haere eijghenre begheerten sijn. Want dan so werden si murmurerende ende ruijnende teghen haeren oversten ende begheren oec anderen menschen tot onweerdicheit van horen oversten te trecken. Ende ic segghe u voerwaer dat gheen dinc den mensche verdoe-meliker en is voer Gode dan murmuracie, sonderlinghe teghen die prelaten ende oversten. [...] Ende van dusdanighe menschen en is oec nauwe hoop dat si voertgaen sullen in duechden; want murmuracie is een eenighe dochter des viants vander helle die hij alle cloesteren bevolen heeft te voeden, ende sodanighe menschen hebben se ghetrouwet. O vermalendide sonde. O hatelike beeste. Want du verslindes alle guede werken. [...] Du maecste die ziel niet godformich, mer du-velfformich.¹⁹⁵

In de achtste *stervinghe* leert de mens hoe hij zijn begeerte naar lof van anderen over kan laten gaan in een verlangen om door iedereen veracht, bespot en verstoten te worden.¹⁹⁶ Het negende punt in de *XII Stervinghen* stelt vervolgens het vernietigen van de inwendige of geestelijke genoegens centraal. Gevoelde genade, troost, devotie en geestelijke genoegens die men in de hogere zielsvermogens kan ontvangen – *als in visioenen, beelden, in formen, in ghelikenissen of in weselike God te scouwen ende te bekennen* – moeten geen doel op zichzelf zijn, maar slechts als hulpmiddelen functioneren om de mens tot een volledige overgave aan God te bewegen.¹⁹⁷ Vormen visioenen wel een doel op zich, dan loopt men al snel het gevaar door de duivel bedrogen te worden.¹⁹⁸ Hier spreekt Herp zich uit in lijn met het verbod op het beschrijven en verspreiden van openbaringen uitgevaardigd door het observantenkapittel te Mechelen in 1464.

In de tiende *stervinghe* vestigt Herp de aandacht op het bedwingen van een bedrukt gemoed of de angstvalligheid die ontstaat vanuit een buitensporige eigenliefde (*Want hoe si hen selven meer minnen, hoe si voer die doot, dat oerdel, die pijn der hellen meer vreesen*) en een al te geringe liefde tot God (*want cleine minne maect clein betrouwen*).¹⁹⁹ Verder beschrijft hij hoe men kan leren te berusten in tegenspoed en tegenslag gelaten te ondergaan. Een vergelijking tussen God en een beeldhouwer maakt aanschouwelijk hoe God door middel van beproevingen de ziel van zijn vrienden omvormt tot een volmaakte gelijkenis met Christus – een vergelijking waarop Herp later nog eens varieert door God met een schilder te vergelijken. Hierbij heeft hij zich wederom laten inspireren door Tauler.²⁰⁰

194 *Spiegel*, p. 53–59, r. 3–96 (hfst. 7).

195 *Spiegel*, p. 55–57, r. 30–53 (hfst. 7).

196 *Spiegel*, p. 59–65, r. 6–93 (hfst. 8).

197 *Spiegel*, p. 65–67, r. 5–46 (hfst. 9).

198 *Spiegel*, p. 71–73, r. 73–94, citaat r. 108–119 (hfst. 9). Vgl. *Spiegel*, 157–161, r. 2–70 (hfst. 25).

199 *Spiegel*, p. 73–75, r. 2–57 (hfst. 10).

200 *Spiegel*, p. 75–79, r. 2–46 (hfst. 11). Vgl. *Spiegel*, p. 315–317 (hfst. 49, § 3) en Dlabáčová 2013.

In de laatste van de *XII Stervinghen* is te lezen dat de mens uiteindelijk zijn eigen wil – het edelste dat God de mens heeft gegeven en waarin alle deugden, maar ook alle zonden hun oorsprong hebben – volledig zal moeten opgeven. Om dit te bereiken zullen sommige mensen in een religieuze gemeenschap moeten intreden. Voor anderen, die de inwendige aanraking van God voelen, is dit niet nodig. Misbruiken zij hun vrijheid niet, dan mag men hun leefwijze niet afkeuren. In zijn negatieve oordeel over het algemene niveau van kloosteroversten en hun voeling met het innerlijke leven is Herp als observant te herkennen:

Dese menschen en ist gheen noet dat si onder ghehoersaemheit staen ende gheregiert worden, want si staen onder die ghehoersaemheit Gods hen selven te laten ende die wille Gods in allen dinghen te volghen na allen haren bekennen, sonderlinghe in desen tiden dat ghemeenlic alle oversten die andere menschen regieren meer ghekeert sijn tot uutwendicheit dan tot inwendicheit, also dat si seer weinich of niet en bevoelen van eenen inwendighen leven. Ende daerom so sijn si haren ondersaten die van gode totten inwendighen leven ghetoghen werden, vele meer een hinder dan een hulpe.²⁰¹

In verband met het *sterven* van de eigen wil komt ook het thema van gehoorzaamheid als vanzelf naar boven. Dit doet Herp wederom aan het kloosterleven refereren: in de lagere, onvolmaakte, stadia van gehoorzaamheid komt het nogal eens voor dat men de overste probeert te manipuleren. Volmaakte gehoorzaamheid ontstaat alleen tussen God en zijn vrienden, die Gods wil opvolgen als waren zij zijn schaduw.²⁰²

Voordat hij met de beschrijving van de mystieke opgang in het tweede deel van de *Spiegel* verdergaat, sluit Herp de *XII Stervinghen* af met een korte recapitulatie: *Ende hiermede eijndet dat ierste punt dat ic voer ghenomen hadde, als hoe dat een mensche doen solde een volcomen sterven van allen dinghen die enich belet doen mochten God te ghenaken ende ver-eenicht te werden.*²⁰³

In de *XII Stervinghen* geeft Herp praktische beschrijvingen van alle zaken die men moet loslaten, wil de ziel op kunnen klimmen tot God. Direct aan het begin van de tekst maakt Herp duidelijk dat zijn handleiding ook voor leken openstaat – de drie kloostergeloften vormen volgens hem immers geen voorwaarde om een volmaakt geestelijk leven te bereiken. Wel gebruikt hij vanuit zijn achtergrond als (leidinggevend) minderbroeder-observant voorbeelden uit de kloostersituatie, die hij ook voor leken relevant acht.

Het tweede deel van de Spiegel: de drie levens

Herp introduceert het tweede deel van de *Spiegel* met een proloog waarin hij aangeeft dat nu de vereniging van de ziel met God aan bod komt.²⁰⁴ Voor een goed begrip van dit deel vertelt hij kort over de structuur van de ziel en de essentie van de mystieke opgang. De lagere vermogens van de ziel (de *onderste, sinlike* of *uutwendighe crachten*; dit zijn de zintuigen, begeerte, ‘mijdingsinstinct’) moeten als een beest getemd worden en in

201 *Spiegel*, p. 81–83, r. 5–27, citaat r. 27–41 (hfst. 12).

202 *Spiegel*, p. 85–89, r. 47–135 (hfst. 12). Vgl. Verschuere 1931a, p. 381.

203 *Spiegel*, p. 91, r. 178–181 (hfst. 12).

204 *Spiegel*, p. 91–93, r. 3–9 (hfst. 13).

dienst gesteld worden van de hogere zielsvermogens (de *overste, verstandelike* of *inwendighe crachten*; dit is de memorie, het intellect of verstand en de wil of liefde). Hier blijkt weer hoe belangrijk het proces van *sterven* – uitgebreid beschreven in de *XII Stervinghen* – voor de mystieke opgang is. Tegelijk moet de ziel via haar hogere vermogens in God vloeien en uiteindelijk door zijn genade en liefde in haar wezen in hem rusten. Herp vergelijkt dit met de zon en haar stralen – een beeldspraak die vaak terugkomt in de *Spiegel* – *ghelikerwijs als die raden der sonnen altoes vereenicht moeten zijn ende hanghen inde sonnen onversceidelic, sullen si weselic blivende zijn*.²⁰⁵

Het werkende leven

In het inleidende hoofdstuk bij het *werkende* leven introduceert Herp eerst de drie levens. De bijbelse zusters Lea en Rachel staan respectievelijk voor het *werkende* en het *gheestelick* schouwende leven. Maria Magdalena – zij had het beste deel verkozen – staat symbool voor het *overweselick* schouwende leven. Ook noemt Herp de drie aspecten die in elk van de levens besloten liggen: *bereitsel, vercieringhe* en *voertganc* of *opclimminghe*.

In het *werkende* leven kan de mens zich tot een trouwe dienaar van God ontwikkelen, maar niet alleen de mate waarin hij zich in dit leven oefent en voorbereidt bepaalt het verdere verloop van zijn innerlijke ontwikkeling.²⁰⁶ Zijn karakter (*condicien der natueren*) is mede bepalend:

Want die gheen die swaer of bitter of melancoliechtich sijn van natueren, of scrupuloes of opgeblasen, die moghen alte swaerlic comen tot een inwendich leven; ende die ghene die blide ende minlic of medelidende of bewegelic sijn van herten, die hebben veel reescappen tot enen inwendeghen leven willen si hem selven leeren sterven ende die gracie Gods waernemen ende heel alle ghescapenen dinghen versmaden.²⁰⁷

Tijdens de voorbereiding in het *werkende* leven moet de mens zich oefenen in waarheid (zelfkennis) en in het tonen van berouw voor de zonden die men begaan heeft. *Corte ghebedekijns mit vierighe suchten* hebben in deze oefening een reinigende werking: *Want als een vijl werket in dat yser ende nemt alleynken in elken trecken wat van die rust, also nemet elc begheerlic suchten des herten wat af van den rust der sonden ende maket alleynken reyn die ziel [...]*.²⁰⁸ Door vervolgens de onmetelijke barmhartigheid van God te beseffen, verkrijgt men oprechte hoop en vertrouwen.²⁰⁹ Deze oefeningen brengen tweevoudige gevoelens voort: angst uit *knechtlike vreese* (angst voor pijn en straf) of liefde uit *kintlike vreese* (ontzag voor God). Hoe meer men de liefde voelt, hoe beter de oefening voor de ziel en haar mystieke opgang. Op basis hiervan kent Herp zes rangen toe aan verschillende onderwerpen voor meditatie in het *werkende* leven. De hoogste rang wordt bezet

205 *Spiegel*, p. 95–97, r. 39–66 (hfst. 13). Vgl. *Spiegel*, p. 239, r. 54–56 (hfst. 40).

206 *Spiegel*, p. 97–99, r. 2–32 (hfst. 14).

207 *Spiegel*, p. 99, r. 38–43 (hfst. 14).

208 *Spiegel*, p. 103, r. 23–29 (hfst. 15).

209 *Spiegel*, p. 101–105, r. 10–70 (hfst. 15). Vgl. Verschuieren 1931a, p. 365–366.

door het overdenken van de goddelijke liefde aan de hand van het lijden van Christus.²¹⁰

Heeft de mens zich een tijdlang aan deze oefeningen gewijd, *iii maende of vi of een jaer*, dan wordt hij geacht zich drie dingen voor te nemen. Ten eerste moet hij alleen zijn belangrijkste zonden biechten (om zich te behoeden voor angstvalligheid), ten tweede moet hij zijn dagelijkse zonden teniet doen (hiervoor verwijst Herp naar de *XII Stervinghen* – *Mer want ic van desen sterven gheseyt hebbe in dat ierste deel van desen boec, soe latic nu staen te vervolghen*) en tot slot moet hij het *toegeesten* oefenen.²¹¹

Hoewel hij al eerder over *corte ghebedekijns mit vierighe suchten* sprak, introduceert Herp hier het *toegeesten*, dat in de *Spiegel* een belangrijke plaats inneemt, maar nog zonder uitgebreide uitleg. Deze oefening die de goddelijke liefde in de ziel opwekt, vergelijkt hij met de houten boogconstructie die bij de bouw van een gewelf ter ondersteuning wordt neergezet. Na voltooiing van het metselwerk – de mystieke opgang – wordt het hout verwijderd. De mystieke vereniging komt dan, gelijk de stenen boog, op zichzelf te staan.²¹² Wanneer Herp in het schouwende leven het *toegeesten* verder toelicht komt hij op deze vergelijking terug.²¹³ Eenzelfde soort vergelijking komt voor in de *Mystica Theologia* van Hugo de Balma, wiens *aspirationes* Herp inspireerden bij het ontwerp van zijn *toegeesten*.²¹⁴

Na de voorbereiding in het *werkende* leven last Herp een kort hoofdstuk in waarin hij de lezer informatie geeft die voor alle drie de levens van belang is. Het gaat om een drietal kenmerken waaraan men dienaren van God kan herkennen die niet uit liefde en trouw, maar alleen voor loon werken: de zogenoemde *huerknechten*. Zij zijn alleen uit op eigen voordeel en het ontlopen van straf of pijn. Ze hechten meer belang aan hun eigen deugden en oefeningen dan aan God en bovendien zouden ze God niet dienen als ze wisten dat ze geen beloning zouden ontvangen.²¹⁵

Het tweede aspect van het *werkende* leven, de *vercieringhe*, is gelegen in de zedelijke of kardinale deugden (voorzichtigheid, rechtvaardigheid, sterkte en matigheid). Deze deugden kan ieder mens van nature – zonder Gods genade – bezitten.²¹⁶ Herp wijst op de Griekse filosofen Diogenes van Sinope en Stilpon, die als *heidensche filosofen* net zo gevorderd waren in het *sterven* van hun lagere zielsvermogens en de zedelijke deugden evengoed ontplooid hadden als christelijke heiligen. Toen Diogenes beseftte dat hij ook met zijn handen water kon scheppen, wierp hij zelfs zijn nap weg. De zedelijke deugden zijn zonder de genade van God echter niet zaligmakend, evenals Gods genade zonder deugden niet zaligmakend zijn kan. Daarom, en omdat het perfectioneren van de deugden de enige manier is waarop de mens vanuit zichzelf aan de onmiddellijke vereniging met God kan werken, moet men in alle drie de levens aan de vervolmaking van deze deugden werken. Om dit voor zijn lezers inzichtelijk te maken, licht Herp

210 *Spiegel*, p. 105–109, r. 2–58 (hfst. 16).

211 *Spiegel*, p. 111, r. 37–51 (hfst. 17).

212 *Spiegel*, p. 111–113, r. 51–88 (hfst. 17).

213 *Spiegel*, p. 179–185, r. 2–93 (hfst. 31).

214 *Spiegel*, p. 111 en Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 145–147. Zie ook Mertens 1984b.

215 *Spiegel*, p. 113–115, r. 2–36 (hfst. 18). Herp laat zich hier inspireren door Ruusbroec in diens *Blinkende Steen*, die zich op zijn beurt baseert op Bernardus.

216 In zijn studie over de kardinale deugden in de Nederlanden (van 1200 tot 1500) wijst Krijn Pansters alleen op een van de Latijnse prekenbundels van Herp (*Speculum aureum de preceptis divinae legis*) en laat de *Spiegel* buiten beschouwing: Pansters 2007, m.n. p. 115.

toe hoe de structuur van de ziel zich tot de mystieke opklimming verhoudt en welke rol deugden in de opgang spelen.²¹⁷

De lezer leert dat zich in de ziel een drietal plaatsen bevindt die hij door deugdbeoefening moet perfectioneren (*vercieren*) tot plaatsen waarin God kan worden ontvangen. De eerste, *onderste woenstede*, is het hart. Het hart is de oorsprong van de lagere vermogens van de ziel, die haar met het lichaam verbinden – ze geven het lichaam leven en gevoel. In het *werkende* leven kunnen de lagere vermogens door het *sterven* en door de zedelijke deugden in het hart verenigd worden.²¹⁸ De tweede *woenstede* is het *ghedanc* of *ghedacht* van de mens, de oorsprong van de drie hogere zielsvermogens: de memorie, het verstand en de wil of liefde. Deze drie *verstandelijke crachten*, die samen de geest vormen en vrij zijn van al het stoffelijke, kunnen in de *vercieringhe* van het *gheestelick* schouwende leven verenigd worden. Dit gebeurt door de gaven van de Heilige Geest, die de in het *werkende* leven verkregen zedelijke deugden vervolmaken.²¹⁹ De hoogste plaats waarin de mens God kan ontvangen is het hoogste stukje van de ziel; het naakte wezen dat in de godheid ‘hangt’. De manier waarop deze plek *verciert* wordt, beschrijft Herp als onderdeel van het derde, *overweselick* schouwende leven. Aan het einde van zijn mystieke gids zal hij hierover schrijven voor zover hij kan: *daer wi in dat eijnde af spreken willen na onsen vermoeghen*.²²⁰ Maar eerst moet men in het *werkende* leven de lagere zielsvermogens in het hart verenigen door de zedelijke deugden.

Bij zijn beschrijving van de zedelijke deugden liet Herp zich inspireren door Ruusbroec, en met name door zijn beschrijving van de deugden in diens *Brulocht*.²²¹ Het fundament van nederigheid dat de mens legt door overdenking van Gods menswording brengt een dochter voort, namelijk gehoorzaamheid. Gehoorzaamheid zet hem ertoe zijn wil volledig aan Gods wil te onderwerpen. Deze verzaking van de eigen wil brengt wederom een dochter voort: lijdzaamheid. Idealiter zal de mens door haar berusten in alles wat hem toekomt.²²² Achtereenvolgens ontstaan zo zachtmoedigheid, barmhartigheid, medelijden en compassie, mildheid, moed en volharding in alle deugden, matigheid en ten slotte reinheid van lichaam en ziel, die de ziel uiteindelijk zonder enige hinder in God doet vloeien.²²³

Het laatste aspect, de *opclimbinghe*, is in ieder van de drie levens gericht op de vereniging met God en kent twee manieren. De eerste is goddelijk, verloopt via de wil of streefvermogen (*begheerlike cracht*) en behoort vooral tot het schouwende leven. Deze manier kan niet door *sterflike meysters* geleerd worden, wat wel voor de tweede manier geldt. De tweede manier van ontplooiing wordt in het *werkende* leven beoefend. In beide manieren van de *opclimbinghe* geschiedt de vereniging met God via de drie goddelijke deugden, namelijk geloof, hoop en liefde. Herp houdt zijn lezers voor dat dit in ieder van de levens wel steeds anders gebeurt, *als wi na hoeren sullen*.²²⁴

217 *Spiegel*, p. 115–117, r. 2–35 (hfst. 19).

218 *Spiegel*, p. 119, r. 5–24 (hfst. 20).

219 *Spiegel*, p. 119–121, r. 24–47 (hfst. 20).

220 *Spiegel*, p. 121, r. 48–53 (hfst. 20).

221 *Spiegel*, p. 121, n. 2–239. Vgl. Alaerts 1988, p. 213–253, r. 497–807.

222 *Spiegel*, p. 121–125, r. 2–74 (hfst. 21). Vgl. Verschuere 1931a, 366.

223 *Spiegel*, p. 126–135, r. 74–239 (hfst. 21).

224 *Spiegel*, p. 135–137, r. 9–43 (hfst. 22). Vgl. Verschuere 1931a, p. 366.

In het *werkende* leven moet de mens eerst de juiste intentie in het geloof vinden, want goede werken die gedaan worden vanuit verkeerde bedoelingen verliezen hun waarde en handelingen die niet per se goed of slecht zijn, worden door een juiste intentie – ten volle gericht op Gods wil – toch lonend. Herp geeft aan dat een goede intentie drie stadia kent: er zijn een *rechtverdighe meijninghe*, een *simpel meijninghe* en een *godformighe meninghe* te onderscheiden. De eerste twee behoren respectievelijk tot het *werkende* en het *gheestelick* schouwende leven.²²⁵

Naast een goede intentie is de goddelijke liefde, die een verenigende kracht bezit, van belang. De liefde moet langs negen treden opklimmen tot er niets meer tussen de ziel en haar gemeente in staat. De eerste drie treden horen thuis in het *werkende* leven: *onghelike minne* (die met geen andere liefde in de mens te vergelijken is), *beruerlike* of *onbevleete minne* (die het hart opricht tot God) en *opholdelike minne* (die de mens in de geestelijke opgang voort blijft stuwten).²²⁶ Zoals gezegd beschrijft Herp de negen graden van liefde in het traktaat *Scala amoris novem distincta scalaribus*. Zowel de leer van de juiste intentie als de treden van de liefde baseert hij op *De septem itineribus aeternitatis* (ten dele naar het Nederlands vertaald), het meesterwerk van de in Straatsburg residierende minderbroeder Rudolf van Biberach (circa 1270 – na 1326). Het nieuwe van Biberach was de manier waarop hij zich positioneerde in een traditie van auteurs die de voorkeur gaven aan de affectieve weg in de mystiek, maar daarbij absoluut geen vijandige houding tegenover intellectuele kennis van God aannamen.²²⁷ Bij de bespreking van het schouwende leven zal blijken dat Herp eenzelfde denkwijze volgt, vermoedelijk in navolging van Biberach, die met betrekking tot deze kwestie door meer vijftiende-eeuwse auteurs werd aangehaald. Onder hen bevond zich ook Nicolaas van Cusa.²²⁸

Tot slot geschiedt de *opclimminghe* in het *werkende* leven door de hoop. De mens zal zich verheffen boven alles wat beneden God is en in God rusten zodat *die ziel in God ende God inder zielen omhelset* wordt. Is iemand zover gekomen, dan heeft hij het *werken-de* leven en daarmee het eerste deel van de geestelijke opgang doorgrond:

Als een mensche dan ghecomen is tot een rechte meninghe ende tot een werkelijke voertdrivende minne ende can hem selven boven alle dinck verheffende alleen in God laten rusten, verciert mitten zedeliken doechden, dan is hi ghecomen tot een recht werkende leven. Ende dat is dierste deel van een gheestelic voert[ganc].²²⁹

Het gheestelick schouwende leven

Het schouwende leven is alleen toegankelijk voor degenen die door God worden uitgenodigd; *trouwe knechten moeten buten staen so langhe waent [totdat] si in gheroepen werden tot verborghen vrienſcap [...]*.²³⁰ De voorwaarde van een uitnodiging betekent dat het schou-

225 *Spiegel*, p. 137–145, r. 3–143 (hfst. 23).

226 *Spiegel*, p. 151–157, r. 3–88 (hfst. 24).

227 Verschueren 1931b, dl. 1, p. 149. Over Rudolf van Biberach: Schmidt 1992, p. 312–321, m.n. p. 312–315, en Mertens 1984a over de Middelnederlandse overlevering.

228 Schmidt 1992, p. 318.

229 *Spiegel*, p. 161–163, r. 2–23, citaat r. 18–23 (hfst. 26).

230 *Spiegel*, p. 163–165, r. 4–28, citaat r. 11–15 (hfst. 27, § 1).

wende leven – in tegenstelling tot het *werkende* leven – niet voor iedereen is weggelegd.

Het eerste aspect van het *gheestelick* schouwende leven, het *bereitsel*, richt zich net als in het *werkende* leven in eerste instantie op een verdieping en vervolmaking van het *sterven*. De mens kan in zijn geestelijke opgang door vier zaken gehinderd worden die Herp al grotendeels besproken heeft in de *XII Stervinghen*: lichamelijke pijn, ziekte, gebrek; zorgen over alledaagse beslommingen; zonden die aan het geweten knagen; en gedachten, beelden en fantasieën die de ziel verstrooien.²³¹ De laatste zijn in drie categorieën in te delen, van zeer schadelijke beelden tot beelden die op zich goed lijken, maar de mens er valselijk toe brengen geloofszaken met het verstand te doorgronden.²³² Met de drie categorieën – gebaseerd op Tauler – heeft de lezer al in de vijfde van de *XII Stervinghen* kennis gemaakt.²³³

Na deze herhaling beschrijft Herp de twee geestelijke ‘voeten’ die de mens nodig heeft om de weg van het schouwende leven te doorlopen: begeerte (die haar oorsprong in de Heilige Geest heeft of via het *sterven* bereikt kan worden) en verstand. Ook de leer en het beeld van de twee voeten ontleent Herp aan *De septem itineribus aeternitatis* van Rudolf van Biberach.²³⁴ Het verstand wijst de begeerte de weg en de begeerte draagt het verstand: *want dat verstant sonder minlike begheerte is cropel ende mach niet voertgaen. Ende die minlike begheerte sonder verstant is blind ende en weet die wech niet, mer dwaelt inden weghe.*²³⁵

Net als in de *opclimminghe* in het *werkende* leven kan de eerste voet (de begeerte) twee wegen volgen – de *menschelicke* (uitwendig/lichamelijk) en de *godlicke* (innerlijk/geestelijk).²³⁶ In de eerste weg ontstaat *begracide minne*. Deze liefde laat het verstand voorgaan en is daardoor minder volmaakt dan de *werkelijke* of *bevoelike minne*, die in de tweede weg ontstaat. Haar volgt het verstand op grote afstand.²³⁷ Welke weg iemand volgt, hangt sterk af van zijn karakter, ofschoon oefening eveneens een rol speelt.²³⁸ Voor de lezers die de tweede, meer edele weg willen volgen, legt Herp in het volgende hoofdstuk zo goed mogelijk uit wat het *toegeesten* en de verenigende liefde – die de ziel met God verenigt – inhouden.²³⁹

Omdat het *toegeesten* zich veelal op de lagere zielsvermogens richt, kan het gezien worden als het fysieke ‘lichaam’ waarmee de affectieve of goddelijke weg afgelegd wordt. Vanwege haar werking in de hogere zielsvermogens is de verenigende liefde vervolgens als het ware de geest. Heeft een mens de *werkelijke* of *bevoelike minne* verkregen, dan zal hij de liefde geschikter maken voor de geestelijke opgang. Dit doet hij door zijn denken te stoppen en zich in de liefde tot God te oefenen door onophoudelijk een on-eindige reeks *corte ghebedekijns* in zijn hart te dragen. Ter inspiratie geeft Herp een aantal voorbeelden:

231 *Spiegel*, p. 165–167, r. 3–52 (hfst. 27, § 2).

232 *Spiegel*, p. 167–171, r. 2–47, citaat r. 41–47 (hfst. 28).

233 *Spiegel*, p. 45–49 (hfst. 5). Vgl. Dlabáčová 2013. Liesbeth Zuidema behandelt de drie categorieën in de context van het gebruik van kunst in kartuizerkloosters: Zuidema 2010, p. 121–122.

234 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 149. Het beeld van de twee voeten komt al voor in de werken van pseudo-Dionysius de Aereopagiet.

235 *Spiegel*, p. 171, r. 3–14 (hfst. 29). Vgl. Verschuieren 1931a, p. 366 en Ruh 1999, p. 223–224.

236 *Spiegel*, p. 175, r. 3–10 (hfst. 30).

237 *Spiegel*, p. 175–179, r. 10–62 (hfst. 30).

238 *Spiegel*, p. 179, r. 59–62 (hfst. 30) en 179–181, r. 5–23 (hfst. 31).

239 *Spiegel*, p. 179–185, r. 2–93 (hfst. 31).

Ende dese ghebedekijns mach hi maken in deser manieren: ‘O heer, wanneer sal ic u volcomelic minnen?’ ‘O heer, wanneer sal ic u bloot ontfanghen in den armen mijnre zielen?’ ‘O heer, wanneer sal ic mi selven ende alle der werlt versmaet hebben om uwer minnen wille?’ ‘O heer, wanneer sal mijn ziel heel in u versonken ende verslonden werden?’ ‘O heer, ic begheer u heel te besitten ende mi heel te offeren ende een in een ewelic ende onverseidelic te rusten.’²⁴⁰

Deze gebeden wekken de zogenoemde *toegeestinghe* op, tijdens welke de geest in de peilloze goddelijke liefde wordt gevoerd en leeg wordt van alles wat lager is dan God. In principe kan een mens dit honderd- of duizendmaal per dag beleven, maar omdat de oefening zeer krachtig kan zijn, is enige voorzichtigheid geboden. Herp belooft hier nog op terug te komen.²⁴¹

De bespreking van de verenigende liefde brengt het bekende theologische probleem van de (on)mogelijkheid van de vereniging tussen de ziel en God met zich mee. Hier zien we concreet hoe Herp een probleem uit het theologisch en filosofisch debat in de volkstaal bespreekt.²⁴² De vereniging tussen God en ziel die in het eeuwige leven plaatsvindt, kan volgens hem niet beschreven worden. Wel kunnen sommige mensen door de genade van God ook al in dit leven deze vereniging voelen. Herp beschrijft een aantal beelden – *nochtan sijn si al soe onghelijc der rechter vereeninghe* – om het probleem van de vereniging tussen de ziel en God aanschouwelijk te maken: een tak die op een boom wordt geënt, een druppel water die in een vat wijn valt, een ijzer dat men in een vuur legt en twee spiegels die tegenover elkaar staan.²⁴³ Zoals het lichaam de materie is en de ziel haar ‘vorm’, zo is de ziel nu steeds de materie en is God haar vorm. De *verenighende minne*, die men met behulp van de genoemde beelden kan oefenen, is te verkiezen boven andere soorten liefde omdat zij de ziel het snelst, eenvoudigst en het meest volmaakt met God verenigt. De toekeer tot God maakt zij bijvoorbeeld zo vurig, dat alle verzoeken weggejaagd worden: *Want si is oec so heet dat alle becoringhe daer af verjaghet werden mit een toekeer tot God, recht als die vliegen niet en dorren ghenaken eenen pot die daer siet [kookt], mer si vlieghe daerop soe langhe als hij lauwe is.*²⁴⁴

Om het verstand – de tweede voet – op het schouwende leven voor te bereiden moet de mens de hogere zielsvermogens in orde brengen. De *memorie* (het ‘geheugen’) moet rein zijn van alle beelden en gedachten die de ziel tot de lagere zielsvermogens trekken en het verstand vrij van alle zonden, nieuwsgierigheid en ijdelheid. Zijn de vermogens niet gezuiverd, dan kunnen zij de goddelijke verlichting niet goed ontvangen, *als een spiegel dat een menschelic aensicht niet claelic en ontfanghet wanneer dattet is verduistert mit eens menschen adem oft mit anderen dinghen*. Ook moet de mens nagaan of hij tot alles bereid is om de wil van God te volgen.²⁴⁵

De goddelijke verlichting (*verstandelike claeheit* – letterlijk ‘licht in het verstand’) kan hij in zijn voorbereide geest vervolgens op uiteenlopende manieren ontvangen. Herp

240 *Spiegel*, p. 185–187, r. 2–35, citaat r. 23–30 (hfst. 32).

241 *Spiegel*, p. 187–189, r. 35–62 (hfst. 32).

242 Dit probleem is ook te vinden in het werk van Ruusbroec. Warnar 2007, p. 242–243. Ruusbroec probeert hierover uitleg te geven in het *Boesken der verclaringhe*: Warnar 2003a, p. 255 e.v.

243 *Spiegel*, p. 189–197, r. 3–110 (hfst. 33).

244 *Spiegel*, p. 197–199, r. 2–53, citaat r. 14–17 (hfst. 34).

245 *Spiegel*, p. 201–203, r. 3–31 (hfst. 35) en 203–207, r. 2–55 (hfst. 36).

maakt een vergelijking met de verschillende manieren waarop je de zon kan waarnemen: van het licht dat op een voorwerp valt en dat je via het voorwerp waarneemt tot de hoog aan de hemel staande zon waarvan je de stralen direct opvangt. Wordt de geest direct door God verlicht, dan valt het zwaar om vervolgens weer met aardse zaken bezig te zijn. Dit gebeurde bijvoorbeeld de Heilige Clara (van Montefalco † 1308), die zich na dertig dagen in God verheven te zijn weer als abdis om de dagelijkse gang van zaken in haar klooster moest bekommeren. Overigens schenen haar de dertig dagen er maar drie te zijn geweest.²⁴⁶

Heeft een mens zich goed voorbereid, dan zal hij in de *vercieringhe* in het schouwende leven de zeven gaven van de Heilige Geest ontvangen. Ook hier baseert Herp zich op Ruusbroec. Als een fontein met zeven stromen doorvloeien de zeven gaven de zielsvermogens vanuit de Heilige Geest.²⁴⁷ De eerste drie gaven vervolmaken de zedelijke deugden die de mens in de *vercieringhe* van het *werkende* leven verkregen heeft. Het zijn de vrees voor God (*timor* – *kintlike vrese*), godsvrucht (*pietas* – *goddiensticheit*) en kennis (*sciencia* – *wetenheit*).²⁴⁸ De vier resterende gaven zijn achtereenvolgens sterkte of kracht (*fortitudo* – *starcheit*), raad (*consilium* – *beraden ende seker verkiesinge der dingen die God behaghelixte sijn*), verstand (*intellectus* – een overnatuerlic licht, dat ons verstand verclaert ende versubtijlt) en wijsheid (*sapiencia* – *smakende wijsheit*). Deze gaven veredelen en verenigen de hogere zielsvermogens in de geest.²⁴⁹

De eerste voorwaarde voor een juiste ontwikkeling in het laatste aspect van het schouwende leven (*opclimminghe*), is dat men zich alleen op de inwendige oefening concentreert (*inkeer*) en bijvoorbeeld niet vrienden op zoekt om met hen te praten over de laatste nieuwtjes.²⁵⁰ Pas als de ziel niet meer door het uitwendige wordt afgeleid, kan zij aan de *opclimminghe* in het *gheestelick* schouwende leven beginnen. In dit proces worden elk van de drie delen van de ziel (de lagere zielsvermogens, de hogere vermogens en het wezen van de ziel) op een eigen manier met God verenigd. Voor de lagere vermogens gebeurt dit in vier stadia.

Eerst raken zij doorvloed met Gods genade en vervolgens wordt het hart vervuld van goddelijke rijkdom. Dit kan een geestelijke dronkenschap veroorzaken die via het lichaam tot uiting komt:

[...] in die een mit godliken sanck ende jubilacie, in die ander mit overvloedighe tranen ende suchten, in die derde mit menigherleiden onghewoenliker stemmen oft gheluit [...]. Die ander beven mit allen leden of si sijn onrustich mit eneghen lede, also dat si werden ghedwonghen te loopen, ghelikerwijs dat wi lesen van broeder Bernardus, die ierste geestelike soen van Sinte Franciscus, dat hi dicwijl meneghen dach plach te loopen over berch ende dal. Die ander moeten springhen, die ander mit handen te gader slaen, die ander smelten van binnen uut groetheit der weelden, die ander hebben also crachtighe driften dat hem duncket dat si van overvloedicheit bersten sullen, recht als een vat dat mit al besloten is ende ghevollet mit nieuwen most.²⁵¹

246 *Spiegel*, p. 207–213, r. 2–91 (hfst. 37). Vgl. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 153; Herps kennis over het leven van Clara van Montefalco zou zijn vermeende verblijf op de Alvernaberg tijdens zijn Romereis kunnen bevestigen, want daar zou hij over deze heilige gehoord of gelezen kunnen hebben.

247 Vgl. Verschuieren 1931a, p. 366.

248 *Spiegel*, p. 213, r. 3–17; p. 217, r. 2–12; p. 221–223, r. 2–5 (hfts. 38, § 1–3).

249 *Spiegel*, p. 223–225, r. 2–39; p. 227–229, r. 2–38; p. 229–231, r. 2–36 (hfst. 38, § 4–6). Vgl. *Spiegel*, 121, r. 40–47 (hfst. 20).

250 *Spiegel*, p. 233–237, r. 3–70 (hfst. 39).

251 *Spiegel*, p. 237–245, r. 3–144 (hfst. 40) en 245–249, citaat r. 45–59 (hfst. 41). De geestelijke dronkenschap

Bij het tweede stadium van vereniging tussen God en de lagere vermogens van de ziel moet de mens twee dingen onthouden. Ten eerste kan het gebeuren dat zijn lichaam, hoofd en hart gekwetst worden door de geweldige kracht van het *toegeesten*, zeker wanneer hij over weinig ervaring in de oefening beschikt en van nature een tomeloze begeerte bezit. Om te voorkomen dat zijn hart, en daarmee de lagere vermogens, zich zo goed als voor altijd voor liefde en devotie sluiten en ongeschikt worden om de geest te dienen, moet hij in de oefening met beleid te werk gaan en het juiste onderscheidingsvermogen aan de dag leggen.²⁵² Men moet zich ook realiseren dat het niet de bedoeling is in de gaven van God te rusten, maar als een vlijtige bij van gave op gave te vliegen, de geestelijke nectar verzameland, en zo tot Gods liefde op te vliegen om zijn wil met Gods wil te versmelten.²⁵³ Hierbij hoort de vierde van de negen treden van liefde, de zogenoemde *heete minne*. De mens is zo dicht bij God gekomen dat hij zich aan zijn liefde kan warmen.²⁵⁴

In het derde stadium van vereniging via de lagere zielsvermogens wordt het hart ontsloten door een onbeschrijflijke zoetheid en vreugde. Bij de opening van het hart hoort de vijfde trede van liefde: de *scerpe minne*, die door dik en dun gaat *om alleen in haer gheminde te rusten*.²⁵⁵ Zij trekt alle zielsvermogens naar God. Mocht het gebeuren dat de mens door deze beweging een visioen krijgt, dan moet hij zich andermaal hoeden voor bedrog door de duivel, want *ongestorven* mensen ontvangen duivelse openbaringen alsof zij van God zelf komen. Vervolgens zijn ze niet meer op andere gedachten te brengen en worden ze van binnen verteerd door hun ijdelheid.²⁵⁶

Op dit punt in de geestelijke opgang moet de mens zich tijdens het *toegeesten* en via de *verenighende minne* vervolmaken door vier oefeningen: *offeren*, *eyschen*, *gheliken*, *verenighen*. Zij hebben als doel de eigen wil volledig in Gods wil op te laten gaan, vooral in tijden van tegenspoed.²⁵⁷ Herp werkt dit verder uit in het vierde en laatste aspect van vereniging tussen de lagere zielsvermogens en God. In dit stadium wordt de mens geestelijke verlichting, genade en troost onthouden – de verlatenheid (*ghelatenheit*) door God. Bij dit aspect hoort de zesde trede van liefde: *amor fervidus* – *siedende*, kokende liefde.²⁵⁸

De *ghelatenheit* is door God bedoeld als een beproeving om na te gaan of iemand in staat is zonder troost en goddelijke gaven met zijn oefeningen door te gaan. Trouwe minnaars worden zo van ontrouwe gescheiden.²⁵⁹ Herp beschrijft vijf manieren waarop ontrouwe vrienden zich verraden wanneer hun geestelijke troost ontzegd wordt: zij tonen meteen hun zelfzucht, worden zwaarmoedig, prikkelbaar en zeer lastig in de omgang. Ze worden onberekenbaar, vragen veel raad aan evenveel biechtvaders, maar denken het uitein-

wordt ook besproken door Ruusbroec in de *Brulocht*, maar zonder verwijzing naar Bernardus: Alaerts 1988, p. 329–331, r. b 395–422.

252 *Spiegel*, p. 249–253, r. 3–64 (hfst. 42). Over dit hoofdstuk zie Verschuieren 1931a, p. 380–381.

253 *Spiegel*, p. 253–255, r. 3–39 (hfst. 43).

254 *Spiegel*, p. 255–257, r. 39–68 (hfst. 43). De eerste drie treden van liefde heeft Herp behandeld in de *opclimminghe* van het *werkende* leven.

255 *Spiegel*, p. 257–263, r. 2–86 (hfst. 44).

256 *Spiegel*, p. 263–267, r. 2–73, m.n. r. 63–69 (hfst. 45). Zie ook Vekeman 1986, p. 206–209. Hij gebruikt Herps woorden als opmaat voor een verkennende studie van het visioen als genre in de Middelnederlandse literatuur.

257 *Spiegel*, p. 267–269, r. 3–42; citaat 261, r. 72–73 (hfst. 46, § 1).

258 *Spiegel*, p. 281–283, r. 2–44 (hfst. 46, § 5).

259 *Spiegel*, p. 291–293, r. 102–133 (hfst. 47). Over de vier stadia van opklimmen in de ‘zinlike vermogens’ zie Verschuieren 1931a, 366.

delijk zelf beter te weten. Ze willen geen richtlijn (*ondervijls*) ontvangen. Ze zetten al hun hoop op lichamelijke ascese, op *waken, vasten, haren cleederen te draghen ende dies ghelijcs*, terwijl het juist af te raden is om de mystieke opgang met zware lichamelijke penitentie gepaard te laten gaan. De innerlijke begeerte tot God verzwakt het lichaam al. Soms zelfs zo sterk dat ook deze ontwikkeling gematigd moet worden, zoals Herp bij het *toegeesten* uitlegde. In plaats van boetedoening is het veel beter om je op het *sterven* te concentreren.²⁶⁰ Het pleidooi voor het ontzien van het lichaam tijdens de mystieke opgang komt terug in een dictum op naam van Herp, overgeleverd in een handschrift uit 1487:

[...] Die [...] syn te onbesceiden in vasten, in waken, in coude te liden, in lesen, in disciplinen, in arbeit, ende anderen dinghen ende doen dit uut hem selven ende en willen haren biecht vader gheens raets vrighen. Dese vallen oec lichtelic in crancheit ende verliesen die crachte daer si Gode mede dancken dienen ende loven soude, alsoe langhe als si leven. Ende sommich die corten haer leven daer mede of si werden sinneloos. Ende die somighe staen alsoe seer op haer uuttwendighe oefeninghe dat si die inwendeghe luttel achten in hem selven, noch in anderen menschen, ende willen alle dinc ordeelen na haren sin.²⁶¹

Degenen die zich al bewezen hebben als trouwe vrienden van God worden eveneens beproefd in *ghelatenheit* omwille van het profijt voor hun geestelijke opgang. Soms gebeurt dit omdat zij zich onfinzinnig hebben getoond in hun geestelijke oefeningen. Herp wijst nogmaals op het gevaar dat dit het hart beschadigt, *recht als een harpe die men haer snaren alsoe seer recket dat si ontween springhen*. De beproeving van de trouwe vrienden kent drie stadia. Eerst onthoudt God alle geestelijke troost en genade. Vervolgens laat hij hen over aan de duivel en zijn verzoeken. Tot slot komen hier bovenop menselijke smaad en spot. Door deze kwelling wil God zijn meest geliefde vrienden modelleren tot een volmaakte gelijkenis met Christus, als ware hij een begaafd schilder die zijn model op het doek perfect nabootst.²⁶²

De vereniging tussen God en de hogere zielsvermogens in het *gheestelick* schouwende leven leidt Herp in met een hoofdstuk waarin hij de structuur van de ziel nog eens samenvat en het belang van de scheiding tussen de geest (hogere zielsvermogens) en de lagere zielsvermogens (ook: de ziel) benadrukt:

Hier is te weten, dat die ziele in drien ghedeilt wert in der scriftueren ende elc heeft sinen sonderlinghen naem. Dat onderste deel als naden ondersten crachten, soe hietse een ziel, want si mit dien deel vereenicht is mitten lichaem ende ghevet den lichaem een leven. Dat middelste deel hietet een geest te wesen als na desen drien oversten crachten, daer die mensche alsoe seer mede mach God ghenaken overmids stadighen scouwen, dat hi mit God wordet een geest. Dat overste deel der zielen, daer dese drie crachten oerspronghelic in verenicht sijn ende daer si uuttvloyen als raden uter sonnen ende daer si weder invloyen, hietet een ghedanck. Ende het is dat punct in der zielen, daer dat beelt der heyligher drievoldicheit in gheprent is. Ende dat is alsoe edel dat men hem gheen proper naem gheven en can, mer men bescrijvet mit veel namen als men best mach. Ende het is dat overste in der zielen. In die opclimminghe dan des geestes (dat sijn die overste crachten) moet voertgaende sijn [moet voorafgaan] een sceydinghe der zielen als tusschen die ziele ende die geest, want dese opclimminghe moet gheschieden mit eenen geest die al vry is.²⁶³

260 *Spiegel*, p. 293–301, r. 3–83 en r. 101–150 (hfst. 48).

261 Londen, BL : Egerton 676, f. 298v–300r (citaat 299r–299v). Dlabáčová 2011, p. 19, vgl. p. 26–27.

262 *Spiegel*, p. 303–305, r. 3–57 (hfst. 49, § 1), p. 305–309, r. 2–67 (hfst. 49, § 2) en p. 2–44 (hfst. 49, § 3). Vgl. p. 75–79, r. 2–46 (hfst. 11).

263 *Spiegel*, p. 317–319, r. 4–39; citaat r. 6–25 (hfst. 50). Vgl. Verschuere 1931a, p. 367. Vgl. Alaerts 1988, p. 471–483, r. b 1626–1730.

Heeft een mens zijn geest van de lagere zielsvermogens losgemaakt, dan is hij verheven *in de geest*. In het *gheestelick* schouwende leven kan hij vervolgens *boven de geest* en in het *overweselick* schouwende leven *sonder geest* verheven worden.²⁶⁴

De vereniging tussen God en de hogere zielsvermogens is lastig te beschrijven en moeilijk met het verstand te doorgronden. Daarom zegt Herp er alleen kort iets over kwijt te willen. Bovendien gaat de vereniging van God uit. Wat de mens zelf kan doen, lijkt erg op hetgeen hij hiervoor al heeft gedaan; alleen zijn de oefeningen nu diepzinniger en is de te ontvangen verlichting stralender, *als die sonne claeerre is dan die sterren*.²⁶⁵ Om de verschillen en tegelijkertijd sterke overeenkomsten tussen de oefeningen in de *opclimminghe* beter te kunnen doorzien, vergelijkt Herp de manier waarop het ongeschapen licht door de drie verschillende delen van de ziel ontvangen wordt met zonlicht dat door zwart, geel of wit glas steeds anders gefilterd wordt.²⁶⁶

De vereniging in het schouwende leven is als een fontein van Gods genade, die door de eenheid van de geest in de drie hogere vermogens van de ziel stroomt. Net als de zee bij eb vloeit zij ook terug en trekt dan alle zielsvermogens mee tot haar (en hun) oorsprong. Herp ontleent deze beeldspraak aan de *Brulocht* van Ruusbroec.²⁶⁷ Een eerste stroom vervult het geheugen van stilte, rust en kalmte en berooft het herinneringsvermogen van alle herinneringen aan aardse zaken.²⁶⁸ Het verstand wordt doorvloed met kennis van de onmetelijkheid van God en de Heilige Drie-eenheid in de vorm van geestelijke beelden en gelijkenissen.²⁶⁹ Een derde stroom doorvloedt de wil met *ghebruykelike minne* (genietende liefde), die puur en volmaakt is en de strijd aangaat met de *werkelijke minne* (actieve liefde). Tot dit stadium van *opclimminghe* behoort de zevende trede van liefde: *amor superfervidus* – *een minne die van groter hetten oversiedet* en de ziel uitwerpt boven alles wat niet tot het schouwende leven hoort.²⁷⁰

De vereniging tussen God en het hoogste deel van de ziel in het *gheestelick* schouwende leven wordt opgewekt door een aanraking (*tuck*) of trek (*treck*) in het binnenste van de geest; vooral gevoeld door de wil. De precieze aard van deze aanraking is onkenbaar. De *treck* is zowel naar binnen (*intreck*) als naar buiten (*uuttreck*) gericht en de twee aspecten versterken elkaar.²⁷¹

Na de introductie van de *tuck* of *treck* staat Herp stil bij de verschillende namen waarmee de liefde wordt aangeduid (bijvoorbeeld de *werkelijke minne* en de *ghebrukelike minne*), om vervolgens de werking van de *uuttreck* en *intreck* nader te beschrijven.²⁷² In de uitkerende *tuck* vloeit de Heilige Geest uit door alle zielsvermogens. In de inkerende *tuck* wordt de geest inwaarts getrokken tot haar oorsprong, het goddelijke ongeschapen licht. Het verstand wordt hier verblind en alleen de liefde mag voortgaan.²⁷³ Ook al is de *intreck* veel begerlijker, toch is het voor een juiste geestelijke opgang noodzakelijk af en toe de goddelijke

264 *Spiegel*, p. 319–321, r. 39–73 (hfst. 50). Zie over de opheffing van de geest ook Smits van Waesberghe 1945, p. 8 e.v.

265 *Spiegel*, p. 321–323, r. 73–119 (hfst. 50).

266 *Spiegel*, p. 323–327, r. 119–159 (hfst. 50).

267 *Spiegel*, p. 327, r. 2–11 (hfst. 51). Vgl. *Spiegel*, p. 147–149 (hfst. 23).

268 *Spiegel*, p. 327–329, r. 2–58 (hfst. 51).

269 *Spiegel*, p. 329–333, r. 2–57 (hfst. 52).

270 *Spiegel*, p. 335–341, r. 3–90 (hfst. 53).

271 *Spiegel*, p. 341–347, r. 3–98 (hfst. 54). Vgl. Verschueren 1931a, p. 367.

272 *Spiegel*, p. 347–351, r. 2–60 (hfst. 55). Over dit hoofdstuk zie Ruh 1999, p. 224–225.

273 *Spiegel*, p. 355–361, r. 2–104; citaat p. 361, r. 99–104 (hfst. 57).

eenheid te verlaten en als een bij met een verlicht verstand uit te vliegen, honing uit Gods gaven te verzamelen en vervolgens weer beladen met geestelijk voedsel in de bijenkorf (de eenheid) terug te keren. Het verstand wacht dan buiten totdat de wil weer uitvliegt.²⁷⁴

In de inkerende *tuck* openbaart het ongeschapen goddelijk licht zich op drie manieren – *als gene weten mach, niet diet scrijft oft leest, mer diet bevoelt*. In het hoogste stadium van vereniging in het *gheestelick* schouwende leven versmelt de ziel – met behoud van haar eigen wezen – door de smeltende liefde (*amor liquidus*) in God: *also dat si beholdende haer wesen, alle dinck uut trecket dat menschelic is ende antrecket dat godlic is, salichlic mit allen crachten overgheformt in God ende ghewrocht van God. Want alle die onderste crachten sijn verdroncken ende die overste drie crachten sijn in God verhaven, verenicht, veredelt ende verandert*. Herp vergelijkt de mensen die op deze manier met God verenigd zijn met serafijnen, de engelen die het hoogst in de hiërarchie staan en het meest op God gelijken.²⁷⁵

Het overweselick schouwende leven

Omdat niemand God mag smeken om gaven die nog niet bij zijn staat van volmaaktheid passen, moet de mens ook in het *overweselick* schouwende leven eerst een voorbereiding en *vercieringhe* doorlopen. Alleen zo kan hij de hoogste vorm van verlichting en vereniging die hem ten deel valt gelukzalig ontvangen.²⁷⁶

Tijdens de voorbereiding moet men de ontmanteling van de eigen wil vervolmaken in negen stadia, waarin veel bekende punten terugkomen, zoals het gevaar om door de duivel bedrogen te worden en het hechten van te veel waarde aan uitwendige oefeningen, lichamelijke penitentie en geestelijke troost. Heeft de mens het achtste stadium van *ghelatenheit* (van de wil) bereikt, dan kan hij openbaringen ontvangen *in beelden, formen of ghelikenissen*, maar pas als hij dit geheel onbewogen ondergaat zal hij de beeldloze, *overweselicke* openbaring ontvangen, het *sterven* vervolmaakt hebben en daarmee overgegeven zijn aan de inwerking van de Heilige Geest.²⁷⁷ Dit hoofdstuk over de negen stadia van *ghelatenheit* van de eigen wil kent een ingewikkelde tekstgeschiedenis en gaat terug op het *Neunfelsenbuch* (*De novem rupibus*), toegeschreven aan de Straatsburgse bankier Rulman Merswin.²⁷⁸

Zoals Herp al in het *gheestelick* schouwende leven vertelde, wordt God met de ziel verenigd als een ‘vorm’ (*forma*) met haar materie. Dit is alleen mogelijk als de materie zo gedisponeerd is dat zij ontvankelijk is voor de vorm. De voorbereiding van de ziel is het enige waar de mens zelf invloed op kan uitoefenen. De vereniging of schouwing is een genade die alleen de uitverkoren ziel ontvangt: *alleen dien God uut sijnre grondeloser*

274 *Spiegel*, p. 351–355, r. 2–26 (hfst. 56).

275 *Spiegel*, p. 367–369, r. 94–103 (hfst. 58).

276 *Spiegel*, p. 371–373, r. 4–51 (hfst. 59).

277 *Spiegel*, p. 375, r. 3–43; p. 375–377, r. 43–76; p. 377–379, r. 76–109; p. 379–381, r. 109–145; p. 381–383, r. 145–170; p. 383–385, r. 170–204; p. 385–386, r. 204–250; p. 387–391, r. 251–302; p. 391–393, r. 302–372 (hfst. 60). Over hoofdstuk 60 zie Ruh 1999, p. 225–226 en Verschuere 1931a, p. 367.

278 Verschuere 1931b, dl. 1, p. 139–141. Ruh 1999, p. 225–226. De Troeyer 1974, p. 114. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 34–35. Een redactie van dit hoofdstuk wordt bijvoorbeeld opgenomen in de Keulse Tauler-editie van Petrus Canisius uit 1543, maar de tekst werd eerder al in handschrift tussen Taulerpreken overgeleverd.

miltheit ghelievte te verenighen mit sinen gheest ende mitten licht der glorien [...] die mach God weselic scouwen ende niemant anders. De mens moet dus streven naar de beste dispositie om het wezen van God te schouwen en te genieten, te *ghebruken*.²⁷⁹ Om hem hierbij te helpen beschrijft Herp zes punten die de mens in een toestand moeten brengen waarin hij in zijn wil de *tuck* van de Heilige Geest voelt, zijn verstand verlicht is met kennis van God en zijn memorie leeg is van alle beelden. Pas dan zal hij mogelijk uitgenodigd worden tot de *overweselicke* vereniging met God.²⁸⁰

Wat de *opclimminghe* in het *overweselic* schouwende leven betreft, is Herp zeer terughoudend. Eigenlijk valt er door de diepzinnigheid (*subtijlheit*) en veelvormigheid van de inwerking van de Heilige Drie-eenheid weinig zinnigs over te zeggen.²⁸¹ De wil (*minnende cracht*) wordt door de Heilige Geest doorgeloeid en opgetrokken in het onbegrensde vuur van eeuwige liefde dat God is.²⁸² Vervolgens kan het hoogste deel van de geest als door een bliksem verlicht worden en de geest wordt in de eeuwige liefde verslonden. Opdat ook eenvoudige mensen (*simpel menschen*) zich hier een voorstelling van kunnen maken, voorziet Herp in een wat onnauwkeurige vergelijking (*grof exempel*) die hij ontleent aan Ruusbroecs *XII Beghinen*:

Nemet een hool spiegel (datmen hiet een berntspiegel) ende settet teghen der sonnen als si seer clær schijnt, ende neemt voert een papier in zwevel ghesteken, ende dat suldi holden omtrent twee hant breet vanden spiegel, dat is in dat rechte scarpe vanden wederschijs die van dit spiegel gaen sal, ende holdent daer stille teghen een Miserere lanc ende het sal ontsteken werden vanden punt des wederschijs. [...] so inschijnt die clærheit der godliker gracen in dat spiegel der zielen [...].²⁸³

De Zoon werkt in het verstand, waarin God zich in verschillende beelden en gelijkenissen toont, maar niet in zijn wezen. En al zou hij dit wel doen, dan nog zou het verstandelijk oog door de onmetelijke schittering verblind worden. Alleen de wil of liefde kan dit met haar enkelvoudige oog (*simpel oghe*) schouwen, *mer wat den geest des menschen dan gheboert, ende wat hi bekent op die tijt, dat en is niet te bewoerden, noch hi en bekent dat selve niet volcomelic als hi weder comt tot hem selven*.²⁸⁴

Tot slot werkt de Vader in het herinneringsvermogen. Hij laat in de geest een onbevattelijk, helder, licht neerdalen, dat alleen een vlekkeloze spiegel – een geheugen vrij van alle beelden – kan ontvangen. Deze manier van schouwen heet ook wel *contempleren*. Wordt de ziel direct door het eeuwige licht verlicht, dan kan zij God wezenlijk schouwen. Voor degenen die dit nooit hebben meegemaakt is deze vereniging onbegrijpelijk, *ende daer om so waert grote vermetelheit daer wat af willen te scriven*. Herp zegt alleen nog dat de negende en hoogste vorm van liefde, de ontoegankelijke liefde of *amor inaccessibilis*, de ziel tot het schouwen van dit ongenaakbare licht brengt. Dan besluit Herp met de vaststelling dat hij, zo goed als hij kan, de lezer de ingang tot het *overweselic* schouwende leven heeft laten zien:

279 *Spiegel*, p. 395–399, r. 3–70; citaat r. 49–52 (hfst. 61).

280 *Spiegel*, p. 399–403, r. 71–137 (hfst. 61) en p. 403–405, r. 2–42 (hfst. 62).

281 *Spiegel*, p. 405–407, r. 2–17 (hfst. 63, § 1). Vgl. Verschuieren 1931a, p. 367.

282 *Spiegel*, p. 407–411, r. 3–55 (hfst. 63, § 2). Over dit hoofdstuk zie Ruh 1999, p. 226.

283 *Spiegel*, p. 411–413, r. 55–92, citaat r. 67–74 (hfst. 63, § 2). Vgl. Kors 2000, 43–44.

284 *Spiegel*, p. 413–415, r. 2–65; citaat 415, r. 52–55 (hfst. 64). Over dit hoofdstuk zie Ruh 1999, p. 226–227.

Aldus heb ic nu den wech na minen vermoghen ghewesen totten inganc des overweseliken scouwenden levens. Mer wat die ziele ontfanghet als si dair in ghetoghen is, dat bevele ic den ghenen te overdencken die dat bevoelike bekenkende sijn ende mit Paulo ontfanghen hebben op ghetoghen te wesen inden derden hemel.²⁸⁵

★ ★ ★

Uit Herps biografie blijkt dat zijn auteurschap diep geworteld is in de beweging van de franciscaanse observantie. Vanaf zijn tijd in Gouda laten de gegevens een dusdanig direct contact met de observanten zien, dat Herp niet anders gepositioneerd kan worden dan als minderbroeder-observant. Het feit dat Herp zich vanaf het begin sterk inzette voor de herbevolking van het Goudse Collatiehuis, zegt iets over zijn ambities. Kennelijk lag zijn hart bij een sobere leefwijze en een zeer actieve houding naar buiten. Als geestelijke binnen de Moderne Devotie waren zijn mogelijkheden beperkt. In Gouda deed zich door de voorwaarden die Dirk Florisz aan het huis had verbonden een uitzonderingssituatie voor, die Herp al beter in staat stelde om zijn talenten en visie verder te ontplooien. Hij verzorgde collaties voor de stedelijke bevolking.

Uiteindelijk bracht de aanwezigheid van de minderbroeders-observanten in Gouda hem ertoe nog een stap verder te gaan. Binnen de franciscaanse observantie was nog veel werk te verrichten dat Herp na aan het hart lag. Het preken in het openbaar zagen de minderbroeders van oudsher als prioriteit. Als prediker, zielzorger en auteur kon hij zich binnen de relatief nieuwe hervormingsbeweging vrijer bewegen, ontwikkelen en de standpunten – bijvoorbeeld tegenover mystiek en mystieke literatuur – mede bepalen, zoals tijdens het generaal kapittel in Mechelen gebeurde.

Herps overgang naar de observantie markeerde dan ook een belangrijke wending in zijn carrière en was bepalend voor de verdere loop van zijn leven. Hij kwam vanuit Holland via Rome naar de Zuidelijke Nederlanden, waar hij in Mechelen al snel een leidinggevende functie kreeg. Hij kwam in contact met welgestelde leken die een grote religieuze interesse aan de dag legden en hervormingsbewegingen als de franciscaanse observantie steunden. Herps publieke bestaan was dat van een sterk leider, bestuurder en *troubleshooter*. In tegenstelling tot zijn nogal losse omgang met het gezag bij de broeders van het gemene leven, deed hij er binnen de observantie steeds alles aan om de vrede te bewaren en de contacten van de orde zo gunstig mogelijk te stemmen. Samen met Kurt Ruh kunnen we ons dan ook verbazen over het feit dat Herp naast al zijn bestuurswerkzaamheden nog tijd wist te vinden voor het schrijven van literatuur.²⁸⁶ Toch begon Herp in zijn nieuwe omgeving, waar de observanten en de Bourgondische vorsten gemeenschappelijk hervormingen doorvoerden, met het schrijven van de *Spiegel*. De vraag van de devote dame vormde de directe aanleiding, maar tijdens het schrijven had Herp een breder publiek en gebruik voor ogen. Hij onderkende de behoefte aan

285 *Spiegel*, p. 417–421, r. 2–94, citaat r. 69–74 (hfst. 65). Vgl. Moereels 1974b, p. 226 e.v.

286 Ruh 1999, p. 220: 'Die Aktivitäten, denen Seine intensive Predigtstätigkeit und zahlreiche Klostergründungen hinzuzufügen sind, widerlegen die im Blick auf Seine zahlreichen Werke naheliegende Vorstellung, Herp sei (wie etwa Thomas a Kempis) ein Mann am Schreibpult gewesen. Er muß sehr schnell gearbeitet haben, mutmaßlich hatte er auch – das legen Seine Ämter nahe – Mitarbeiter, denen er Texte diktieren konnte oder die Quellentexte kopierten.'

een tekst die mensen konden gebruiken om hun geestelijke leven te verdiepen en die breed kon worden ingezet.

Herp stelde zijn *Spiegel* nadrukkelijk open voor zowel een religieus als een wereldlijk publiek. Als een gids neemt Herp in zijn handleiding – hij beschrijft zijn werk als een *corte leere ende onderwijs* – de lezer aan de hand, verduidelijkt verbanden en verwijst telkens terug of vooruit. Hij maakte mystiek en theologische kennis toegankelijk voor mensen die in de wereld leefden en zich vanuit een diepe religieuze belangstelling aan een devoot leven wilden wijden. Herp wilde met de *Spiegel*, net als Brugman met zijn preken, een groot aantal mensen bereiken. In deze lijn ligt ook de systematische structuur die aan de *Spiegel* ten grondslag ligt. Het proces van *sterven* en *verenigen* splitst hij op en geeft mystiek zo een meer praktische en uitvoerbare dimensie.

Herps mystieke leer is goed te verenigen met het eenvoudige leven in een religieuze gemeenschap zoals de observanten dat voorstonden. Tegelijk wordt een publiek van leken aangesproken en worden voorbeelden uit het religieuze gemeenschapsleven ook voor hen relevant geacht. We zien hier een toenadering tussen de wereldlijke samenleving en de kloosterpraktijk, die eveneens belichaamd wordt in het actieve leven van Herp, de vraag van zijn geestelijk dochter, en de franciscaanse observantie als hervormingsbeweging gesteund door de landsbestuurders en met voordelen voor de gehele samenleving. Herp waarschuwt de lezer dat bepaalde vormen van de beoefening van mystiek het leven in een religieuze gemeenschap kunnen ontregelen. Ook wijst hij momenten aan waarop tijdens de mystieke opgang gevaar dreigt op lichamelijk en geestelijk vlak.

De *Spiegel* richt zich vooral op de voorbereiding van de eigenlijke mystieke vereniging. Het *sterven*, deugdbeoefening en het verrichten van geestelijke oefeningen staan voorop. Herp besteedt nogal eens aandacht aan de geschiktheid of predispositie van bepaalde karakters voor de mystieke opgang, iets wat goed past in de vijftiende-eeuwse wereld van religie en spiritualiteit, waarbij steeds grotere groepen betrokken raakten. Niet iedereen had meer dezelfde (monastieke) leefvorm en de *Spiegel* is berekend op deze pluriformiteit. Voor veel zaken in de hogere sferen van de mystieke opklimming biedt Herp geen kant-en-klare gebruiksaanwijzing. Hij probeert het proces zo goed mogelijk te beschrijven en biedt zo bouwstenen en handvatten voor de eigen beleving; hij maakt het proces inzichtelijk.

Na de voltooiing van de *Spiegel* zat Herp allerm minst stil. Zijn bestuurlijke activiteiten binnen de franciscaanse observantie brachten hem in contact met verschillende wereldlijke en religieuze bestuurders, kloosters, religieuze gemeenschappen en gelovigen door de hele Nederlanden, en daarbuiten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn mystieke tekst al snel verspreid raakte en zijn weg vond naar lezers op verschillende plaatsen en met een uiteenlopende achtergrond. In de volgende hoofdstukken wordt de dynamiek achter deze verspreiding onderzocht aan de hand van de bewaard gebleven handschriften en drukken. Eerst komen de vroegst bewaarde handschriften aan bod om het begin van de succesvolle distributie te kunnen duiden en de eerste lijnen in de verspreiding in kaart te brengen.

II De vroegste verspreiding

I Het eerste contact met lezers en teksten

Herp wilde met zijn *Spiegel der volcomenheit* ook leken bewegen tot een streven naar volmaaktheid. Maar hoe kon je als laatmiddeleeuwse leek – overdag in beslag genomen door werk, zaken en zorg voor familieleden – geestelijke verdieping in je leven brengen en uiteindelijk zelfs het schouwende leven bereiken dat Herp in de *Spiegel* beschreef? Het antwoord wordt gegeven in *Vander kersten ewe* [Over de christelijke (zede)wet], een kort werk overgeleverd in het vroegst gedateerde handschrift van Herps *Spiegel* (1462). De tekst biedt een richtlijn voor een goede manier van leven en is geschreven door een anoniem gebleven minderbroeder-observant.¹ Hij adviseerde om je dagelijkse werkzaamheden goed gestemd tegemoet te treden, in het besef dat je de wil van God vervult. Tijdens het werk dien je God constant aan te roepen *mit corten woerden of mit ghedachten*, aldus: ‘O lieve Heren, ontfermt u mijne’. Op momenten dat niemand in de buurt is, kan je tijdens het uitspreken van het schietgebed je handen vouwen en de knieën buigen, om vervolgens weer snel op te staan. Ben je moe van het werk, dan kan je terwijl je op adem komt toch nog twee of driemaal het *Ave Maria* bidden.²

Zonder dat het werk eronder hoefde te lijden, kon men zo geestelijke oefening in het dagelijkse bestaan incorporeren:

Siet, soe en is u dit dan ghenen hinder aen uwen werken. Ende aldus soe beghint ghi te leeren slipen ende wenden, dat is dat werkende leven in u te planten ende dat scouwende leven in u te planten, ende op te wasschen met Martha ende met Magdalena in allen duechden so lanc so meer dat ghi ten lesten daer toe comen selt dat ghi alsoe blide ende alsoe soet selt worden van herten, dat alle goede menschen van u gesticht sullen sijn. Ende alle dat u te voren zwaer was dat sal u soet worden ende licht te doen ende ghi selt hier mede alsoe groten wonderliken gracie vercrighen van Gode dat ics u niet ghesegghen en can.³

De auteur van *Vander kersten ewe* achtte een chronisch tijdgebrek geen onoverkoombare hindernis voor een hardwerkende leek om zijn weg tot het werkende en het schou-

1 Leiden, UB : LTK 1129, f. 157r. Het hs. is online te raadplegen: https://socrates.leidenuniv.nl/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=2939872. In de tekst staan citaten van Sint-Franciscus en van een *heilig minderbroeder*. Verder pleit de auteur nadrukkelijk voor inwendige armoede: Bange 2000, p. 14–16, 59. Bange 1982, p. 145–147. De Troeyer 1974, p. 104, 106–107. Hoewel de nuance dat de auteur een minderbroeder-observant zou zijn niet eerder expliciet in de literatuur is verwoord, noemt De Troeyer wel twee voor-aanstaande observanten als potentiële auteurs: Brugman en Herp zelf.

2 Leiden, UB : LTK 1129, f. 174v. Bange 2000, p. 89–90.

3 Leiden, UB : LTK 1129, f. 174v–175r. Bange 2000, p. 90. De tekst wordt weergegeven naar de editie van Bange op basis van het Leidse handschrift.

wende leven te vinden. Om meer te weten te komen over deze aspecten van innerlijk leven zou hij vervolgens een meer mystieke verhandeling moeten lezen. Wel zo handig dat Herps *Spiegel* in hetzelfde handschrift staat.

Uit de combinatie met *Vander kersten ewe* is af te leiden dat de *Spiegel* direct in franciscaans-observante context werd overgeleverd en dat we hier te maken hebben met tekstoverlevering en -verspreiding in of dicht bij de franciscaanse hervormingsbeweging.

De vroegst bewaarde handschriften met de *Spiegel* laten zien dat de tekst al snel terecht kwam bij lezers met een uiteenlopende achtergrond. Naast het vroegst gedateerde handschrift met *Vander kersten ewe*, dat dicht bij het milieu staat waarin Herp zijn tekst schreef, werd de *Spiegel* in 1466 afgeschreven in de gemeenschap van begarden of tertianen van Sint-Michael en Sint-Bartholomeus te Maastricht (*W1*). Bij de tertianen leefde een belangstelling voor geestelijke literatuur, die voortkwam uit een hernieuwde observantie van de eigen regel.⁴ Rond 1470 lazen ook de kartuizers in Amsterdam de *Spiegel* (*Wu*). Zij hadden als meest voorbeeldige orde geen hervorming nodig, maar hadden wel een belangrijke plaats in de vijftiende-eeuwse observatiebeweging, die zij mede voedden met hun belangstelling voor religieuze teksten.⁵

Aan de hand van deze handschriften worden in dit hoofdstuk twee lijnen uitgezet: ten eerste de verbondenheid van de verspreiding van Herps *Spiegel* met de franciscaanse observantie en ten tweede de verspreiding van de tekst in de context van de bredere vijftiende-eeuwse observatiebeweging. De interactie tussen de verspreiding van de *Spiegel*, de minderbroeders-observanten en de observantie in brede zin wordt verder uitgewerkt in de hoofdstukken III en IV. Eerst verkent dit tweede hoofdstuk het begin van de handschriftelijke verspreiding van de *Spiegel*.

De drie handschriften die hier onder de loep worden genomen, zijn op basis van hun ouderdom bijeengebracht: het zijn de overblijfselen van de vroegste verspreiding van Herps mystieke gids in de Lage Landen. Alle drie zijn ze ontstaan binnen ongeveer tien jaar nadat Herp de *Spiegel* had geschreven (1455–1460). Ze werden nog tijdens Herps leven gemaakt. Dit maakt het mogelijk om het begin van het netwerk van de *Spiegel*-overlevering in kaart te brengen. De meeste handschriften met de *Spiegel* zijn niet nauwkeurig te dateren. Voor zover dit wel het geval is, liggen de dateringen in de meeste gevallen dicht bij elkaar. Hierdoor is het, zoals betoogd in de inleiding, niet goed mogelijk om in de receptie *fases* te onderscheiden.⁶ De volgende hoofdstukken zullen zich dan ook veeleer richten op verschillende *aspecten* van de verspreiding en receptie van de *Spiegel* en de hierboven genoemde lijnen uitwerken. De drie vroegst bewaarde handschriften bieden evenwel een kans om de initiële verspreiding te duiden en een aantal patronen te signaleren die in de verdere verspreiding en receptie doorwerken of juist veranderen.

In de drie volgende paragrafen worden de handschriften in chronologische volgorde besproken. Steeds wordt eerst het handschrift geïntroduceerd. Vervolgens worden ge-

4 Weert, GM : CMW 39. Zie paragraaf 3 van dit hoofdstuk.

5 Würzburg, UB : M.ch.o. 32. Roest 2009, p. 454.

6 Vgl. Van Oostrom 1987a, p. 50. Zie Inleiding.

gevens over de drie aspecten verzameld die de receptie van een tekst in een handschrift mede bepalen en die in de inleiding uiteen zijn gezet. De gegevens over de herkomst, de *Mitüberlieferung* en de materiële tekst zijn nodig om de verspreiding van een tekst te kunnen analyseren. In het vroegst gedateerde handschrift vertelt de *Mitüberlieferung* ons dat de herkomst van het handschrift niet ver van de ontstaanssituatie van de *Spiegel* gezocht moet worden. De herkomst van de twee andere handschriften, de gemeenschap van de Maastrichtse tertianen en het Amsterdamse kartuizerklooster, biedt zicht op de externe *Mitüberlieferung* (hun bibliotheken) en op de contacten van de gemeenschappen. Zo wordt het mogelijk om de intellectuele netwerken aan te wijzen waarlangs teksten werden verspreid. Omdat de materiële tekst uitgebreid geanalyseerd wordt in hoofdstuk VI, wordt er hier alleen zijdelings aandacht aan besteed.

2 Herp, haring en een handvol kennis

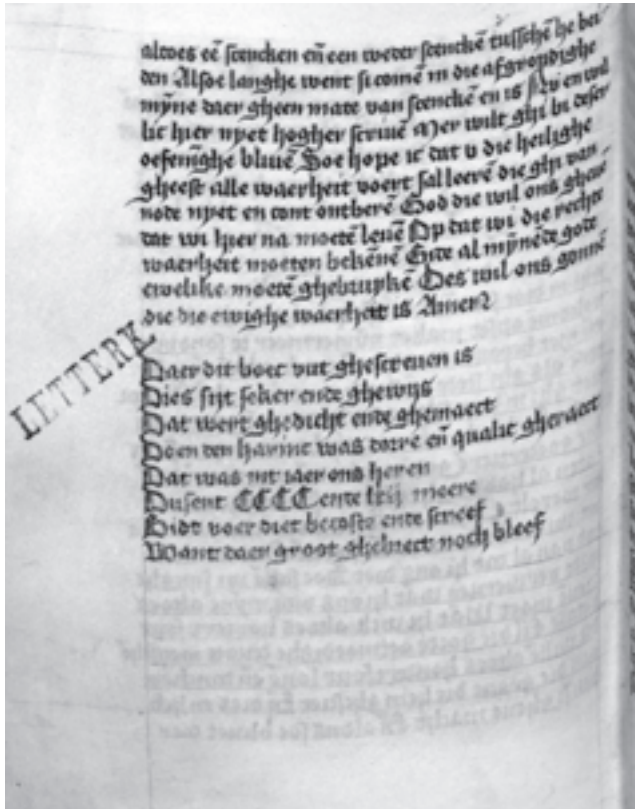
Het thans vroegst gedateerde handschrift van de *Spiegel* bevat na Herps handboek nog *Vander kersten ewe*.⁷ Na *Vander kersten ewe* volgt in het handschrift op een nieuw blad een reeks gebeden tot de Heilige Maagd, een aantal dicta en opsommingen van goede punten. De vrouwelijke vorm in de zin die de gebeden afsluit – *O weerde goedertiere moeder Gods bidt voer mij arme sonderse* – duidt erop dat de codex voor, of door, een vrouw is samengesteld.⁸

Het handschrift – gebonden in een contemporaine bruinlederen band op houten platten – is qua formaat een van de kleinste handschriften van de *Spiegel* en een van de twee bewaard gebleven afschriften van de tekst op perkament.⁹ Alle teksten in het handschrift zijn door dezelfde hand geschreven in een verzorgde littera hybrida, steeds in een kolom. Het penwerk dat in het afschrift van de *Spiegel* rond een aantal initialen is aangebracht, doet vermoeden dat het handschrift in Zuid-Holland gedecoreerd werd.¹⁰

In het berijmde colofon dat direct na het einde van *Vander kersten ewe* is afgeschreven, wordt het jaar 1462 genoemd:

- 7 Leiden, UB : LTK 1129. Het handschrift is beschreven in Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 35–37, Gumbert 1988, nr. 578 en Bange 2000, 54–56. Het is tweemaal van een moderne foliëring voorzien. De foliëring aangebracht in de rechter bovenhoek telt het eerste blad niet mee en nummert de folio's 158–161 als 156a–156d. De foliëring in de rechter onderhoek telt het eerste blad wel mee (156a is dus 158) en nummert ook de bladen 156a–156d door, dus als 158–161. Hier wordt, in overeenstemming met Verschuieren, de tweede foliëring aangehouden.
- 8 Leiden, UB : LTK 1129, f. 190r. Bange 2000, p. 56. Tegen het einde van de zestiende eeuw was de codex in het bezit van een vrouw, getuige de aantekening op de versozijde van het schutblad voor in het handschrift: *Gerijcken Janss hoert dit boeck toe anno 1584*.
- 9 Het andere handschrift dat op perkament werd afgeschreven is Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022).
- 10 Byvanck-database. Vgl. Korteweg 1992, p. 68–73 over Zuid-Hollands penwerk. Petty Bange noemt in haar editie van *Vander kersten ewe* Brabant als ontstaansregio van het handschrift (Bange 2000, p. 54). Zij baseert zich op de karakterisering van de taal van *Vander kersten ewe* door De Troeyer (vgl. Bange 2000, p. 16). Zijn constatering over de taal van de auteur deed De Troeyer echter op basis van de druk van *Vander kersten ewe* van omstreeks 1521 door Willem Vorsterman (Antwerpen); hij was toen alleen nog op de hoogte van het bestaan van deze editie (De Troeyer 1969, p. 53, vgl. De Troeyer 1974, p. 104).

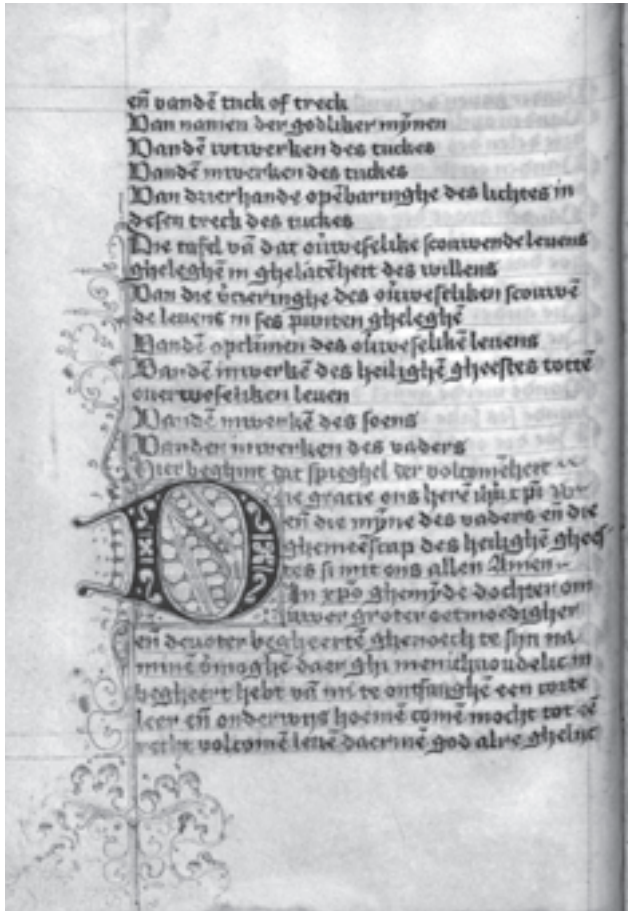
Afb. 9 Colofon met het jaartal 1462
aan het einde van Vander kersten
ewe. Leiden, UB : LTK 1129, f. 185v.

Daer dit boec uut ghescreven is,
dies sijt seker ende ghewijs,
dat wert ghedicht ende ghemaect
doen den harinc was dorre ende qualic gheraect.
Dat was int jaer ons heren
duisent CCCC ende lxii meere.
Bidt voer diet becoster ende sreef,
want daer groot ghebrect noch bleef.¹¹

Waaruit dit boek is overgeschreven
zoveel is wel zeker,
dat werd geschreven en gemaakt
toen de haring smakeloos en slecht was geworden.
Dat was in het jaar van onze Heer
duizend vierhonderd en nog tweeënzestig meer.
Bid voor degene die het bekostigde en schreef,
omdat de armoedige toestand nog lang zo bleef.

11 Leiden, UB : LTK 1129, f. 185v. Bange 2000, p. 99.

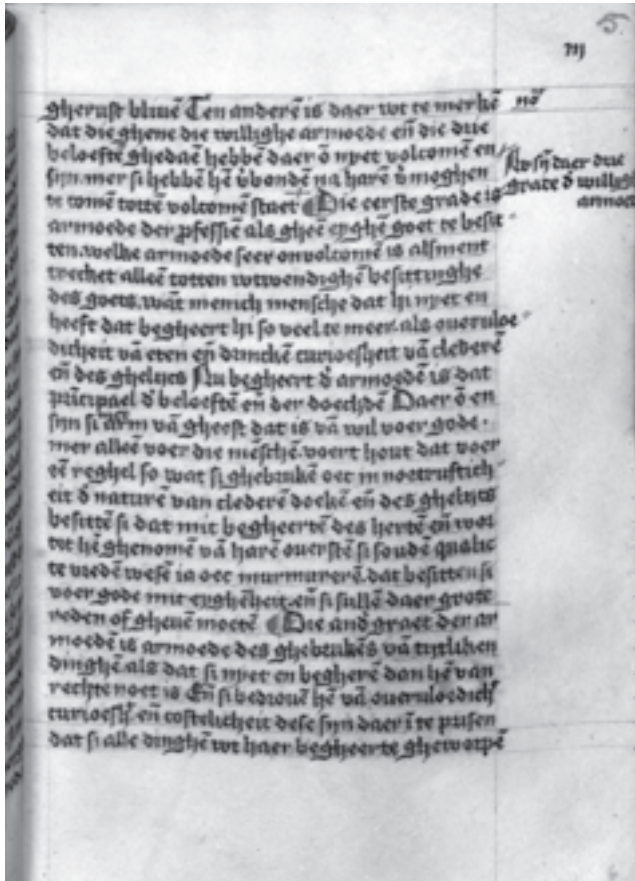
Afb. 10 Einde van de inhoudsopgave en begin van de Spiegel met een penwerkinitiaal. Leiden, UB : LTK 1129, f. 3v.

Het jaartal heeft betrekking op de legger waaruit de kopiist *Vander kersten ewe* afschreef.¹² Kennelijk was dat jaar in de plaats waar de kopiist (en de auteur?) verbleef, iets misgelopen met het conserveringsproces van de haring. De gepekeldde vis, ingemaakt in vaatjes, raakte bedorven. Dat in het colofon verwezen wordt naar de slecht geworden haring als oriëntatiepunt in de geschiedenis, is minder vreemd dan het lijkt. Haring was in de loop van de late middeleeuwen een belangrijk onderdeel van het voedingspakket geworden – zeker tijdens de vasten – en de geconserveerde vis werd een steeds belangrijker handelsproduct.¹³

12 Gumbert 1988, nr. 578. Peter Gumbert plaatst een vraagteken achter de datering op basis van zijn vaststelling dat een deel van het jaartal, *lxii*, op rasuur is geschreven. Het jaartal – waarschijnlijk het jaar van voltooiing van *Vander kersten ewe* – zou omgewerkt zijn tot het jaar waarin het handschrift is afgeschreven (vgl. Bange 2000, p. 14 en p. 54 en De Troeyer 1974, p. 106). Ik heb het handschrift op de plaats van het jaartal samen met Karin Scheper (restaurator Universiteitsbibliotheek Leiden) onder een microscoop bekeken. Hierbij bleek dat het perkament in het handschrift op meer plaatsen dusdanig bewerkt is, dat de inkt niet altijd even goed aan het oppervlak hecht en de indruk van een rasuur kan wekken. Dit blijkt ook het geval te zijn op de plaats van het jaartal. Er is dus geen sprake van een rasuur en daarmee ook niet van een aanpassing van het jaartal.

13 Over de Hollandse haringconsumptie en -productie zie onder andere Van Dam 2003, p. 490–491 en 495–496. Poulsen 2008, p. 72–74. Lauwerier en Laarman 2006.

Afb. 11 Nota bij Herps stelling dat enkel de gelofte van armoede niet zal volstaan in de mystieke opgang. Op het blad is ook een door de kopiist gemaakte correctie te zien. Leiden, UB : LTK 1129, f. 6r.

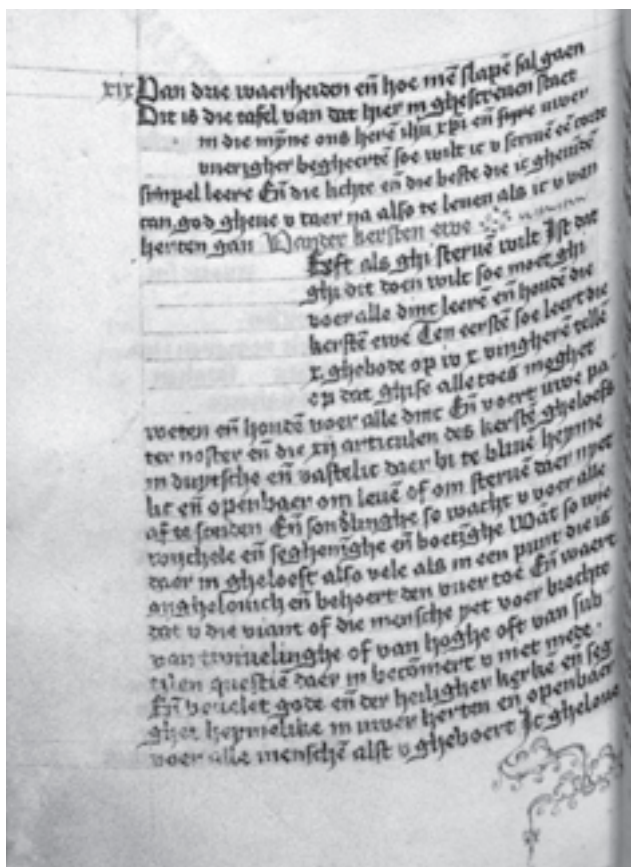
De *Spiegel* is de hoofdtekst van het handschrift. Dit blijkt niet alleen uit de lengte en de plaats van de tekst in de codex – de *Spiegel* is verreweg de langste tekst en de tekst waarmee het handschrift opent. De decoratie wijst eveneens in die richting. De proloog in briefvorm aan het begin van de *Spiegel* begint met een blauwe, opengewerkte initiaal van zes regels hoog.¹⁴ Wat betreft het penwerk is dit de best verzorgde initiaal in het handschrift. Direct voor het begin van de proloog is eerst nog een inhoudsopgave van de *Spiegel* afgeschreven.¹⁵

Bij de *Spiegel* is een aantal correcties geplaatst en een aantal notities te lezen, toegevoegd door de kopiist(e). In het eerste deel van de *Spiegel* plaatste hij of zij in de marge drie maal het woordje *nota*. Twee passages waar de kopiist in de *XII Stervinghen* de aandacht van de lezer op wilde vestigen, komen uit het eerste hoofdstuk en hebben betrekking op de *willighe armoede* en de *weselijke armoede*.¹⁶ De lezer werd zich op deze manier dadelijk bewust van het wezenlijke verschil tussen de uitwendige en de echte,

¹⁴ Leiden, UB : LTK 1129, f. 3v.

¹⁵ Leiden, UB : LTK 1129, f. 2r–3v.

¹⁶ Leiden, UB : LTK 1129, f. 5v en 6r. *Spiegel*, p. 23, r. 49–52 en 60–63 (hfst. 1).

Afb. 12 Einde van de inhoudsopgave bij Vander kersten ewe en begin van de tekst. De ruimte voor de initialen is niet ingevuld. Leiden, UB : LTK 1129, f. 162v.

inwendige armoede waar Herp voor pleitte. Tot slot trekt een *nota valde* de aandacht van de lezer naar de laatste regels van de vierde *stervinghe*. In deze passage stelt Herp dat de mate waarin men het verlangen naar zoet smakende devotie, geestelijke troost en wereldlijke liefde heeft losgelaten, bepalend is voor de liefde die men van God mag ontvangen.¹⁷ In feite geven deze regels de kern van de *Spiegel* weer: hoe verder de mens komt in het proces van het *sterven*, hoe dichter hij de vereniging met God nadert.

Na een aantal blanco bladen volgt *Vander kersten ewe*. Net als de *Spiegel* wordt de tekst voorafgegaan door een inhoudsopgave.¹⁸ De in totaal negentien hoofdstukken zijn genummerd in Romeinse cijfers, die meestal achter de hoofdstuktitel zijn geplaatst.¹⁹ Ook hier begint de tekst direct na de inhoudsopgave. Aan het begin van de tekst is ruimte opengelaten voor een initiaal van zes regels hoog. De initialen in de katernen na de *Spiegel* zijn niet ingevuld, waardoor alleen de *Spiegel* (penwerk-)initialen kent.

¹⁷ Leiden, UB : LTK 1129, f. 13r. *Spiegel*, p. 43, r. 93–95 (hfst. 4).

¹⁸ Leiden, UB : LTK 1129, f. 158r–161v (blanco) en f. 162r–162v (inhoudsopgave).

¹⁹ Leiden, UB : LTK 1129, f. 2r en f. 162r–v. De nummering is met rode inkt aangebracht en niet geheel foutloos (i t/m xix; hoofdstuk 12 genummerd als 13, waarna is doorgeteld; hoofdstuk 18 genummerd als viii).

Teksten die in een handschrift naast elkaar werden overgeleverd, konden elkaars werking beïnvloeden. Daarom verdient *Vander kersten ewe* op deze plaats meer aandacht. De tekst kan ons bovendien meer vertellen over de literaire productie binnen de franciscaanse observantie en de ideeën die de minderbroeders-observanten in hun teksten naar voren brachten. De relatie tussen *Vander kersten ewe* en Herps mystieke handboek wordt nog intrigerender wanneer we beseffen dat het *Spiegel*-handschrift het enige handschrift is waarin *Vander kersten ewe* bewaard is gebleven. Toch moet het werk populair zijn geweest in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Voor zover bekend is de tekst vijfmaal gedrukt: viermaal als incunabel in Antwerpen (1482) en Delft (1490/1491, 1491 en 1497), en eenmaal als postincunabel (circa 1521).²⁰ De druk van 1497 werd verzorgd door Christiaen Snellaert of Henrik Eckert van Homberch. De laatstgenoemde drukte later in navolging van de weduwe van Roland van den Dorpe ook Herps *Spiegel*. In zowel Antwerpen als Delft hadden de minderbroeders-observanten een klooster. In hoeverre zij invloed uitoefenden op de verspreiding van *Vander kersten ewe* en de drukker(s) met de tekst bekend maakten, is niet met zekerheid te zeggen.²¹

In de incunabelen draagt de tekst een andere titel. Het korte *Vander kersten ewe* is vervangen door het langere *Spiegel der kersten gheloofs of der kersten eeuw*. Hierdoor ontstaat een zekere congruentie met de titel van Herps mystieke handleiding. Maar al in de tekst zelf zijn verschillende parallellen met de *Spiegel* te ontdekken. Beide teksten beginnen met een opdracht. Herp droeg de *Spiegel* op aan een geestelijk dochter die hem meermaals om een *corte leere ende onderwijs* had gevraagd. De auteur van *Vander kersten ewe* willigde naar eigen zeggen eveneens een verzoek in:

Spiegel der volcomenheit

In Cristo gheminde dochter. Om uwer groter oetmoedigher ende devoter begheerten ghenoech te sijn nae mijnen vermoeghen, daar ghij menichvoldelic in begheert hebt van mij te ontfanghen ene corte leere ende onderwijs hoe men comen mocht tot een recht volcomen leven [...].²²

Vander kersten ewe

Om die mynne ons heren Jhesu Christi ende uwer vuerigher begheerten soe wilt ic u scriven een corte simpel leere. Ende die lichte ende die beste die ic ghevinden can. God gheve u daer na also te leven als ic u van herten gan.²³

Aan het einde van een van de hoofdstukken spreekt de auteur van *Vander kersten ewe* degene die van hem een op schrift gestelde levensrichtlijn verlangde nogmaals aan: *O ghemynde vriend in Christo, doe op uwe oghen ende siet, uwe oren ende hoert ende uwe verstant ende merket hoe cort, hoe goet ende hoe licht dat dese leringhe is om een goet heilich mensche te worden ende kersten leven te leyden*.²⁴ Waarschijnlijk is de tekst, evenals de *Spiegel*, samengesteld op aandringen van een bekende van de schrijver, in dit geval een man.²⁵

Waar de *Spiegel* nogal eens abstract aandoet, blinkt *Vander kersten ewe* uit in concreet-

²⁰ Incunabelen: ILC 2019; ILC 2020; ILC 2021; ILC 2022. In ILC wordt per abuis nog een eerdere druk van 1 september 1478 genoemd (ILC 2018). Het gaat hier om een andere tekst, die bekend staat onder de iets kortere titel *Spiegel des kersten gheloefs*. Postincunabel: NK 4432. De Troeyer 1974, p. 105. Bange 2000, p. 56–57. Volgens Bange is waarschijnlijk een aantal uitgaven verloren gegaan.

²¹ Vgl. Sloots 1947, p. 79. In hoofdstuk V komt de relatie tussen de observanten en de drukpers aan bod.

²² *Spiegel*, p. 17, r. 7–12 (*Prologus*).

²³ Leiden, UB : LTK 1129, f. 157v. Bange 2000, p. 60.

²⁴ Leiden, UB : LTK 1129, f. 162v. Bange 2000, p. 69.

²⁵ Vgl. Bange 1982, p. 149.

heid. De beschrijvingen van feitelijke situaties en menselijke worstelingen in *Vander kersten ewe* laten mooi zien hoe we ons de kwesties die Herp aanstipte in het alledaagse leven van de late middeleeuwen moeten voorstellen. In tegenstelling tot de *Spiegel* wordt de lezer in *Vander kersten ewe* vaker en directer (*ghi*) aangesproken. Bovendien veronderstelt de auteur een situatie waarin de lezer persoonlijk bij hem te rade gaat. Hierdoor doet de stijl van de tekst aan een preek denken:

Nu moghet ghi mi vrighen: o lieve broeder, hoe sal ick mi daghelics voert regieren als ic mi aldus des morghens ende des heilighen daghes gheoeffent hebbe inden dienste Gods [...] want ic alsoe veel onleden hebbe dat ic mijn ghedachten altoes niet bewaren en can? Ic antwoerde u, alre liefste, uut den gronde mijns herten met een simpelre corter ende lichter leringhe, want hoghe ende langhe materien en souden u niet dienen.²⁶

Uit de beschrijving van de manier waarop hij de vraag van de lezer wil beantwoorden, blijkt dat de auteur goed op de hoogte is van wat zijn lezer nodig heeft – geen ingewikkeld, zwaar werk, maar een korte, heldere richtlijn die rekening houdt met de beperkt beschikbare tijd.

Iets over de maatschappelijke positie en leefwereld van het beoogde leespubliek van *Vander kersten ewe* – dat evenals bij de *Spiegel* ruimer is dan de persoon die de auteur verzocht een tekst op schrift te stellen – is af te leiden uit passages waarin verwezen wordt naar het huishouden. Dat het om een publiek van leken gaat (man of vrouw, jong of oud, dienstbode of hoofd van een huishouden), blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop de lezer verondersteld wordt de auteur aan te spreken en zijn vraag in te leiden: *als dat ghi my mocht vrighen ende segghen: lieve broeder, ic hebbe enen goeden man of een goet vader oft een goet meester of een goede vrouwe alsoe dat wi seer vreedsam sijn binnen huys; des danc ic Gode*.²⁷

In het geval dat hij een leidinggevende functie heeft, wordt de lezer verzocht om niet te hard te zijn in zijn oordeel over zijn ondergeschikten, want daarvan wordt hij alleen maar humeurig. Zo moet hij zijn dienstbodes, wanneer zij in gebreke blijven, maar eenmaal voor hun fout straffen. Werkt de lezer in dienst en komt hij een wispelturige baas tegen, dan zal hij tweemaal het *Ave Maria* bidden voor zijn baas en eenmaal voor zichzelf, opdat *hem onse lieve Here daer af verlossen wil ende u gracie gheven wil dat ghi dat verduldelijc moghet liden*.²⁸ Volgens de auteur gedragen veel mensen zich devoot in de kerk, maar eenmaal thuisgekomen doet men de deur niet snel genoeg voor ze open, is het vuur in de haard niet aangestoken, het eten nog niet klaar en hun bed niet met de zachtste lakens en kussens opgemaakt.²⁹ Sommigen zijn zo gierig dat ze onder het mom van een gezond en deugdelijk leven de leden van hun huishouden zo weinig mogelijk te eten geven en de voorraad achter slot en grendel bewaren. Hun dienstbodes en knechten worden onderbetaald en onrechtvaardig behandeld.³⁰

26 Leiden, UB : LTK 1129, f. 163r. Bange 2000, p. 70. Vgl. *Spiegel*, p. 239, r. 45-48 (hfst. 40) en p. 197, r. 2-4 (hfst. 34): *Nu mocht een mensche vrighen wat die sake is van deser pijnliker oefeninghen ende gheweldigher drift des geestes, daer die natuer also in verandert ende beroert wert. Hier op is te antwoorden [...]* en *Nu mocht een mensche vrighen wat oerbaer dat in dese minne die vereenicht gheleghen is meer dan in anderen ghemeyne werkelijke minne*.

27 Leiden, UB : LTK 1129, f. 173v-174r. Bange 2000, p. 88. Het is overigens niet uit te sluiten dat de tekst ook in religieuze gemeenschappen werd gelezen: vgl. Bange 2000, p. 36.

28 Leiden, UB : LTK 1129, f. 164r-164v. Bange 2000, p. 71-72.

29 Leiden, UB : LTK 1129, f. 165r. Bange 2000, p. 73.

30 Leiden, UB : LTK 1129, f. 171v-172r. Bange 2000, p. 84-85.

Om verandering te brengen in deze situatie, wordt de lezer gevraagd erop toe te zien dat zijn ondergeschikten en kinderen hun catechese goed kennen en Gods woord 's avonds samen bespreken. En heeft hij tijd, dan moet hij iedere avond voor het slapen gaan een *capittel van goeder leringhe der heiligher scriften* lezen.³¹ Aan de hand van het begin van *Vander kersten ewe* kon de catechetische kennis goed opgefrist worden: de minderbroeder-observant stelt dat een goed christen ten eerste het Onzevader, het *Ave Maria*, de Tien Geboden en de geloofsartikelen dient te kennen. Vervolgens bespreekt de auteur vijf punten die samen een *hant vol wijsheden* vormen en zo eenvoudig in het geheugen opgeslagen kunnen worden. De opzet en de punten zijn verwant aan een jonger excerpt (*Dit is een hant vol wijsheyden door die welcke een mensche mach voort gaen in gratien en devotien*) op naam van de minderbroeder-observant Dirk Coelde van Münster.³² Het eerste punt is opvallend in verband met Herps *Spiegel*:

Aenden eersten vingher suldi leren alle uren God aen te roepen in uwer herten, dat is also dicke als ghi cunt ende segghen mit corten woerden of ghedachten aldus: o lieve Here, ontfermt U mynre, of: God wilt dencken in mijn hulpe, Here coemt mi te hulpe haesteliken, oft: o soete maghet Maria, bidt voer my. Ende somtijt seldi u selven toe spreken: nu willic dit ende dat doen om Gods wil, nu wilic dit ende dat laten om Gods wille. Alst u qualic gaet: nu willic dit ende dat liden om Gods wil. Alst u wel gaet: nu wil ic God dancken ende loven om synre goetheit willen.³³

De beschreven oefening van schietgebedjes – ook al aangedragen als oplossing voor een tekort aan tijd voor geestelijke verdieping – vertoont overeenkomsten met de gebedstechniek die Herp beschrijft en die de *toegeestinghen* kon opwekken. Door de rol van het *toegeesten* in de mystieke opgang nam het schietgebed in de *Spiegel* een prominente plaats in. Dat het karakter van de voorgeschreven schietgebeden verschilt, komt voort uit de verschillende doeleinden van de twee teksten. Het *toegeesten* maakt in de *Spiegel* deel uit van Herps beschrijving van de mystieke opgang, terwijl *Vander kersten ewe* een eenvoudige richtlijn voor een goed leven geeft.

De genoemde bereidheid om te lijden om Gods wil is eveneens in overeenstemming met Herps aanwijzingen voor de mystieke opgang.³⁴ Het gelaten lijden komt vaker voor in *Van der kersten ewe*. In een hoofdstuk waarin besproken wordt wat je kunt doen als alle devotie en geestelijke genoegens je ontnomen zijn, stelt de auteur dat het geen kwaad kan om eerst op je knieën driemaal het *Ave Maria* te bidden en de *suver maghet ende moeder Gods* om hulp te vragen. Blijft je situatie ongewijzigd, dan is het raadzaam om je er niet alleen bij neer te leggen, maar je eigen toestand als een bevoorrechte positie te beschouwen en de eigen wil in Gods wil op te laten gaan:

Ende dat u dan niet saligher en is dan altoes verworpen ende bedroeft te sine, het si van Gode of vanden viant of vanden menschen of van u selven, het si inwendich of uutwendich. Ende dan so sult ghi u van al dat ghi vermoghет gheheelic overgeven inden liefsten wille Gods alle dat te liden dat hi u in deser tijt te liden wil gheven [...].³⁵

31 Leiden, UB : LTK 1129, f. 173r-173v. Bange 2000, p. 87-88. Zie over deze passage ook Folkters 2013, p. 197-198.

32 Brussel, KB : 15003-48, f. 364. Verjans 1933, p. 348-352, m.n. 351-352.

33 Leiden, UB : LTK 1129, f. 158r. Bange 2000, p. 61-63. De vier andere punten zijn dagelijks gewetensonderzoek, maandelijks biechten, ter communie gaan en de zorg voor een testament. Zie De Troeyer 1974, p. 103 en Bange 2000, p. 39.

34 Bijvoorbeeld: *Spiegel*, p. 85-89, r. 47-135 (hfst. 12). Zie verder hoofdstuk I.

35 Leiden, UB : LTK 1129, f. 162r. Bange 2000, p. 68.

Aan het einde van een exempel over een *weerlic man* die een devote broeder vroeg hoe het toch kwam dat hij altijd zo kribbig werd wanneer hij tegenslag ervoer, vergelijkt de anonieme auteur God met een pottenbakker. Dit is een variatie op de vergelijkingen die Herp, geïnspireerd door Tauler, tussen God en een schilder en tussen God en een beeldhouwer maakt.³⁶ Zoals de pottenbakker eerst de aarde bewerkt om datgene te kunnen maken wat hij wil, zo boetseert God de mens tot hij geschikt is om zijn genade te ontvangen:

Want die quade [mensen] sijn instrumenten den goede daer u God mede salich maken wille. Want ghelijc als die potmaker doet als sijn eerde wel ghebouwet is, soe ist [die eerde] bequaem daer af te maken dat hi wil; alsoe doet God met ons soe wanneer dat wi wel gheoeffent werden ende wi lijdsam ende oetmoedich sijn, soe sijn wi eerst bequaem die gracie Gods tonfane ende te ghebruken.³⁷

Naast de waardering voor de *ghelatenheit* door God, wordt de lezer in overeenstemming met Herps mystieke handleiding tot matigheid gemaand in lichamelijke penitentie. Het is voldoende wanneer zijn lichaam (bij Herp de lagere zielsvermogens) in dienst staat van de geest:

Voert in uitwendighen dogheden daer sijt besceiden in, het si in vasten, in waken, in lesen, in disciplinen, in armoede, in ghebrecklicheit van coude ende van hitten, mer siet dat ghi dat lichaem regiert alsoe dattet den gheeste onderdanich blive. Ende dat is daer mede ghenoech, want in alle oefeninghe is te houden mate, mer God salmen minnen ende betrouwen sonder mate.³⁸

Steeds is in het innerlijke leven de juiste intentie (*simpel rechtveerdighe godlike meninghe*) het belangrijkste.³⁹ Ook dient men er voor te waken dat het hart niet bezoedeld wordt met gedachten en beelden die een hindernis in de opgang tot God vormen. Zo wordt de *inkeer* (de inwendige oefening) tot God niet verstoord.⁴⁰ Mochten er toch op de een of andere manier – *slapende in drome oft wakende overmits sien ende horen of ghedachten of inbringhen des viants* – beelden in het hart komen, dan moet men zich in zijn gebeden op de passie van Christus concentreren.⁴¹ Herp hield de lezer in dit geval eveneens het beeld van de lijdende Christus voor.⁴²

Naast dit beeld kan ook de naam van Jezus bescherming bieden:

[...] als du becoert werdeste soe roepet den suete naem Jhesus aen om hulpe. Ende segghet Jhesus, Jhesus, Jhesus, Jhesus, Jhesus, alsoe langhe thent die becominghe wech gaet of als ghi die hulpe Gods ghevoelt. Want die suete name Jhesus is machtich ghenoech alle die werelt te bescremen. [...] Daer om soude een yeghelijc mensche dien sueten name Jhesus [aanbrengen] in sijn camer aender doren ende aen alle weeghen van sinen huysse daer hi meest wandelende is, op dat hi Jhesus nyet en verghete in sijnre herten.⁴³

36 *Spiegel*, p. 75–79, r. 2–46 (hfst. 11) en p. 315–317, r. 22–30 (hfst. 49, § 3). Vgl. Dlabáčová 2013.

37 Leiden, UB : LTK 1129, f. 165v–166r. Bange 2000, p. 74–75.

38 Leiden, UB : LTK 1129, f. 161r–v. Bange 2000, p. 67. *Spiegel*, p. 293–301, r. 64–150 (hfst. 48). Vgl. p. 323 (hfst. 50) en 379 (hfst. 60). Vgl. ook het in hoofdstuk I van deze studie geciteerde dictum op naam van Herp.

39 Leiden, UB : LTK 1129, f. 163v. Bange 2000, p. 71, vgl. p. 94–97. *Spiegel*, p. 137–145, r. 3–143 (hfst. 23). In de *Spiegel* is sprake van drie stadia in de juiste intentie: een *rechtveerdighe, simpel en godformighe meninghe*.

40 Leiden, UB : LTK 1129, f. 175v. Bange 2000, p. 91. Vgl. *Spiegel*, p. 233–237, r. 3–70 (hfst. 39).

41 Leiden, UB : LTK 1129, f. 176r–v. Bange 2000, p. 92–93.

42 *Spiegel*, p. 43–49, r. 2–96 (hfst. 5) en p. 167–171, r. 2–50 (hfst. 28).

43 Leiden, UB : LTK 1129, f. 176v. Bange 2000, p. 93.

Afb. 13 Bernardinus van Siena afgebeeld als heilige met in zijn handen een schildje met het IHS-monogram. Tempera op paneel. Eind vijftiende eeuw, Siena, Italië. Assisi: Museo Diocesano.

De herhaling van de naam van Jezus in deze passage is opvallend en lijkt nogmaals te wijzen in de richting van de franciscaanse observantie als ontstaanscontext van *Vander kersten ewe*. Het gebruik van Jezus' naam als beschermingssymbool werd namelijk gepropageerd door de charismatische prediker en leider van de franciscaanse observantie in Italië, Bernardinus van Siena. Tijdens zijn preken, waar honderden mensen op af kwamen, hield hij een schildje met de naam van Jezus omhoog. Hij adviseerde een ieder om Jezus' naam duidelijk zichtbaar op de deurpost van zijn huis aan te brengen. De predikers van de franciscaanse observantie zorgden in navolging van Bernardinus voor de verdere verspreiding van dit gebruik. Het IHS-monogram werd zowel aan de buitenzijde van publieke gebouwen (kerken, kloosters – ook van kartuizers) als in woonhuizen aangebracht.⁴⁴

⁴⁴ De Vries 2004, p. 91 e.v. Hierbij moet worden aangetekend dat de verering van de naam van Jezus geen exclusief franciscaans observante aangelegenheid was. In de vite van Johannes Brinckerinck († 1419), een van de voormannen van de Moderne Devotie, wordt melding gemaakt van een preek waarin Brinckerinck inging tegen lieden die klaagden over het veelvuldig aanroepen van Jezus' naam door de zusters van het gemene leven (Pohl 1922, p. 224–225). De actieve prediking van de minderbroeders-observanten zorgde wel voor een stimulans van de verering. De verwijzing naar de vite van Brinckerinck dank ik aan Thom Mertens (Universiteit Antwerpen).

In de Nederlanden werd dit gebruik overgenomen kort na 1450 – het jaar waarin Bernardinus heilig werd verklaard – waarschijnlijk aangemoedigd door Brugman en andere minderbroeders-observanten. In Zwolle, waar Brugman samen met een aantal andere observanten in 1455 verbleef, werd in hetzelfde jaar een meester Marten betaald om *IHUES [Jezus] an dat Raethuys te vergulden ende 2 stat waepen te verluchten*.⁴⁵ Ook in de schilderkunst uit de tweede helft van de vijftiende eeuw duikt het monogram op.⁴⁶ Dat de devotie tot Jezus' naam – mede door het visuele gebruik gepropageerd door de minderbroeders-observanten – breder ingang vond en een ruime populariteit genoot in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw, is bijvoorbeeld te zien aan de wijd verspreide vertaling van een gebed tot de naam van Jezus van de dominicaan Vincentius Ferrerius.⁴⁷

Hoewel hier nog weinig onderzoek naar is gedaan, ligt het gezien hun gemeenschappelijke achtergrond in de franciscaanse observantie voor de hand dat de minderbroeders-observanten in de Nederlanden ook de verspreiding van het literaire werk van Bernardinus van Siena aanspoorden. Benardinus' preek *De sanctissima passione et myste-riis crucis* werd in de Lage Landen voor het eerst in 1457 afgeschreven. Vertalingen naar de volkstaal volgden vanaf 1467.⁴⁸

Niet alleen het pleidooi voor het (zichtbaar) gebruik van Jezus' naam lijkt de achtergrond van de auteur van *Vander kersten ewe* in de franciscaanse observantie te bevestigen. De berisping van een jonge broeder waarover de auteur verhaalt, past bij het streven van de observanten naar een strikte inachtneming van de kloosterregel:

Hets corst gheboert dat daer een van onsen broeders scerpelic over wert ghehaelt. Ghelijc alst castumelic is datmen een beer of bers [mannelijk zwijn] die tanden af brecht, om dat si nyement biten en souden als si onder die lude comen, alsoe ist behoerlijc dat die jonghe broeders eerst scerpelijc ghecorrigeert ende gheleert werden om dat si bequaem moghen wesen onder die broeders te sijn ende alle menschen goet exempel te gheven.⁴⁹

De strenge opvoeding die geschetst wordt, was bevorderlijk voor het beeld dat de observanten van hun levenswijze wilden uitdragen.

Een ander verband met de observantie – misschien zelfs direct met Herp – vormt een drietal exempelen in de tekst. Telkens getuigt de auteur ervan dat hij persoonlijk aanwezig was bij de gebeurtenissen die hij beschrijft.⁵⁰ Achtereenvolgens spelen de exempelen in Antwerpen, Delft en Gouda.⁵¹ Het zijn steden die een belangrijke rol speelden

45 DeVries 2004, p. 99–102. Ook in Deventer werd rond dezelfde tijd dat Brugman bij de broeders van het gemene logeerde het IHS-monogram op het raadhuis en in de Lebuinuskkerk aangebracht.

46 Op een door Quinten Massys (c. 1466–1530) geschilderde triptiek van de broederschap van de Heilige Anna in Leuven is een los blad met het geschilderde monogram te zien. Het blad ligt bij een verlucht handschrift, dat geraadpleegd wordt door een kind. Silver 1984, pl. 1 en 5 (detail).

47 In de digitale BNM zijn meer dan tachtig handschriften met dit gebed opgenomen. Het gebed wordt in de overlevering ook wel toegeschreven aan Bernardus.

48 Boeren 1964. De legger van het Latijnse afschrift was mogelijk afkomstig van de Antwerpse minderbroeders-observanten. Zie ook Dlabáková en Prochowski 2013, nr. 1.4 en 1.5.

49 Leiden, UB : LTK 1129, f. 166v. Bange 2000, p. 75–76.

50 In de editie van ca. 1521 is de persoonlijke betrokkenheid van de auteur bij zijn exempelen aangepast of afgezwakt. Zie De Troeyer 1974, p. 106. Volgens De Troeyer is het mogelijk dat Herp rond 1462 te Antwerpen herinneringen aan zijn Delftse en Goudse tijd ophaalde.

51 Alle exempelen in *Vander kersten ewe* – dus ook deze drie – komen voor zover bekend in geen andere tekst voor: Bange 2000, p. 34.

in de vroege verbreiding van de observantie in de Lage Landen. Gouda was het eerste klooster dat naar de observantie overging. In Antwerpen en Delft werden al vroeg observantenkloosters gesticht, respectievelijk in 1446 en 1449. Precies in deze steden bracht Herp een deel van zijn leven door. Bij de volgende passage is het dan ook niet moeilijk ons Herp voor te stellen, onderweg van Gouda naar Antwerpen, al dan niet met een aantal handschriften veilig in zijn buidel weggestopt:

Ende aldus soe seldi uwe ghebreken int leste verwinnen want die goede ghewoensten sullen verdriven die quade. Een exempel hier op dat mi selve gheboerde. Ic quam eens ghevaren in een scip vander Gouwen. Ende ic vraghede dien scipman wanen hi was. Hi seide mi hi ware een Vlaminc. Ic vraghede hem weder: hoe comet dan toe dat ghi nyet en zweert noch en vloeket? Doen seide hi mi weder: doe ic in Hollant ierst quam doen wert ic telken van anderen menschen berispet ende bescaemt als ic zwoer, ende si seiden: ghi moet seker een Vlaminc sijn want ghi cont wel zweren. [...] Mer nu binnic daer toe ghecomen dat ic nyet zweren noch vloecken en can, al hoe qualiken dattet mi somwile gaet. Daer om soe seitmen een veersken: soe wie dat daer staet na enen gulden waghén die ghecrighet licht daer af enen gulden naghel. Dat is te verstaen nae dien gulden waghén der volmaectheit, want daer een bi sit daer een bi leert.⁵²

Toen de auteur van *Vander kersten ewe* in Delft woonde, zou een van zijn stadsgenoten een rijke vrouw zijn geweest die, nadat *een mensche* al haar geld gestolen had, zelfmoord pleegde.⁵³ Daarnaast schreef hij over een man die hij in Antwerpen kende: *Ic weet een goet eerbaer man in Antwerpen ende levet noch*.⁵⁴ De vader van deze Antwerpenaar was eens door iemand zodanig toegetakeld, dat hij overleed aan zijn verwondingen. Steeds als de man de dader op straat zag, moest hij zich bedwingen om niet aan zijn wraakgevoelens toe te geven. Hij vroeg raad aan een broeder, die adviseerde om – als hij hem nog eens tegen kwam – de dader om vergiffenis te vragen. Toen hij dat deed begon de dader te huilen en zich te verontschuldigen. Hierna verdwenen alle haatgevoelens die hij tegen de dader had gekoesterd.⁵⁵

Met *Vander kersten ewe* is in het thans vroegst gedateerde *Spiegel*-handschrift een belangrijke connectie met de minderbroeders-observanten aanwezig. De teksten in het handschrift zijn niet geordend op moeilijkheidsgraad. Wanneer een ijverige lezer het handschrift van voor naar achter zou doorlezen, zou hij of zij eerst allerlei kennis over de mystieke opgang opdoen, om daarna een veel minder theoretische tekst te bestuderen.⁵⁶ De lengte van de teksten kan bepalend zijn geweest voor de volgorde in het handschrift.

Na *Vander kersten ewe* volgen nog verschillende kortere tekstjes. Zowel de dicta als de ‘puntenlijstjes’ die na *Vander kersten ewe* in het handschrift gekopieerd zijn, stemmen overeen met de leer van de *Spiegel* en *Vander kersten ewe*. Ze richten zich op lijd-

52 Leiden, UB : LTK 1129, f. 179r. Bange 2000, p. 96–97. De Troeyer 1974, p. 106. Over dit exempel: Bange 2007, p. 40–41. Het *veersken* (soe wie dat daer staet na enen gulden waghén die ghecrighet licht daer af enen gulden naghel) komt ook voor bij Hendrik Mande in *Van drien staten*: Moll 1854, dl. 1, p. 286: ‘[...] want het is een segghen int gemeen: so wye staet na enen gulden waghén, hy crighet dairof enen naghel; want byblivende arbeyt die verwint grote dingen’. Ik dank deze verwijzing aan Thom Mertens (Universiteit Antwerpen).

53 Leiden, UB : LTK 1129, f. 168v–169r. Bange 2000, p. 80.

54 De Troeyer 1974, p. 106–107. Vgl. Bange 2000, p. 15 en 77–78. Leiden, UB : LTK 1129, f. 167v.

55 Leiden, UB : LTK 1129, f. 167r–168r. Bange 2000, p. 77–78.

56 Vgl. Bange 2000, p. 29 e.v.

zaamheid en op het bereiken van volmaaktheid. Zo wordt in een dictum op naam van een meester het belang van het tenietdoen van de eigen wil benadrukt en worden zes punten opgesomd die de mens tot volmaaktheid zullen brengen.⁵⁷ Het handschrift eindigt met vijf punten die zeer schadelijk zijn voor geestelijke mensen (*Vijf poente die zeere scadelec zijn onder gheesteleke menschen*). Deze opsomming kent rond dezelfde tijd een paralleloverlevering in onder andere de gemeenschappen waar de twee eerstvolgende *Spiegel*-handschriften tot stand kwamen: de tertianen van Sint-Michael en Sint-Bartholomeus in Maastricht en het Amsterdamse kartuizerklooster van Sint-Andreas.⁵⁸

Tussen de twee langere teksten die in de hier besproken codex bij elkaar zijn geplaatst – de *Spiegel* en *Vander kersten ewe* – bestaat een intrigerend verband, zowel inhoudelijk als contextueel. Beide teksten zijn in het handschrift zonder auteursnaam overgeleverd. Of er nu sprake is van een (Hendrik Herp) of twee auteurs, feit is dat beide teksten diep geworteld zijn in de franciscaanse observantie. Het vroegst gedateerde *Spiegel*-handschrift moet gemaakt zijn in een observantenmilieu.

3 Het werk van een priester

Een volgend *Spiegel*-handschrift werd niet ver van een van de nieuwe kloosters van de observanten in de Lage Landen – de stichting te Lichtenberg (1455–1456) in de huidige provincie Limburg – afgeschreven. Het handschrift kwam tot stand bij de tertianen in Maastricht en laat zien dat de *Spiegel* gerecipeerd werd in een gemeenschap waar veel aandacht was voor een hernieuwde observantie van de regel en de aanvullende statuten. De herbezinning ging gepaard met de opbouw van een bibliotheek rijk aan religieuze literatuur, die een innerlijke verdieping ondersteunde.

Jan de Test van Emmerick († 1503), priester binnen de gemeenschap van tertianen gevestigd in de Maastrichtse Witmakersstraat, kopieerde Herps *Spiegel* aan het begin van de zomer van 1466.⁵⁹ Hij beëindigde zijn schrijfarbeid op de octaaf van Maria-Visitatie.⁶⁰ Het afschrift van de *Spiegel* maakte hij voor de gemeenschap zelf. Deze gegevens zijn te vinden in het colofon dat Jan aan het einde van Herps tekst noteerde:

Int jaer ons heren M^o cccc^o ende lxvi, op die octave van onser sueter vrouwen visitacie, ghescreven tot Maestricht int convent der broederen der derder regulen Sinte Francisci, overmids die hant broeder Jans van Emmerick, presbiter. Ende dit boec hoert toe den selven voerscreven broederen.⁶¹

57 Leiden, UB : LTK 1129, f. 191r: *Noch seit hi alsoe dicke als die mensche sinen eyghenen wille laet om gode hoe cleyne dat si wert, alsoe dicke wert God gheestelic in synre sielen gheboren* en f. 191r–192r: *Soe wie begheert een volcomen mensche te werden hi houde dese ses punten* [...].

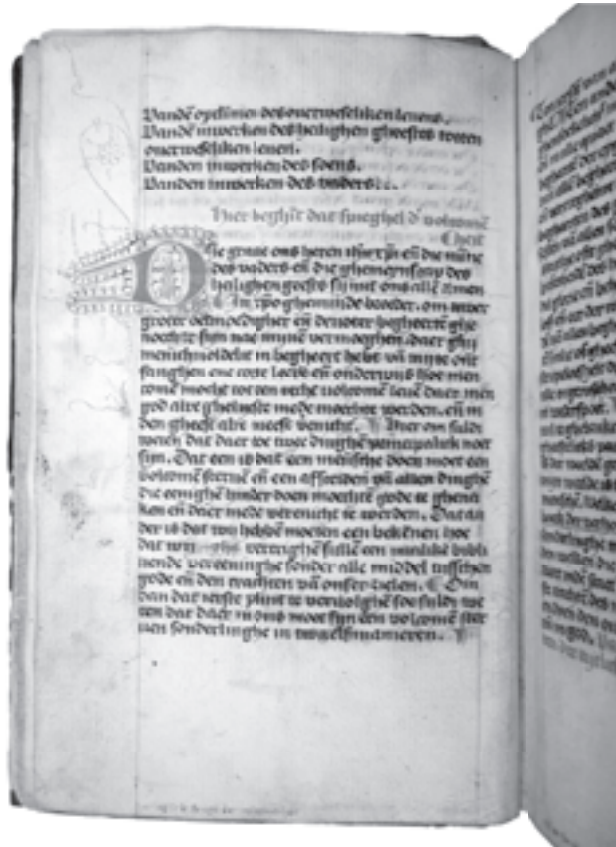
58 Brussel, KB : II 112, f. 60v–61r en Würzburg, UB : M.ch.q. 144, f. 134r–135v.

59 Deschamps 1958, p. 75. In het obituarium van het klooster komt zijn naam voor als *Johannes de Test de Embrica*. Zie Doppler 1927, p. 28.

60 De feestdag van Maria-Visitatie (2 juli) viel in 1466 op een woensdag. De octaaf van de feestdag is exact één week later, op 9 juli en eveneens een woensdag. Grotefend 1960.

61 Weert, GM : CMW 39, f. 137v. Over dit handschrift: Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 26–29. Deschamps 1972, nr. 86. Ampe en Lemaire 1981, nr. 128. Gumbert 1988, nr. 768. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 886.

Afb. 14 De Spieghel gekopieerd door Jan de Test. Na het einde van de inhoudsopgave begint de proloog met een penwerkinitialiaal. Weert, GM : CMW 39, f. 5v.

Dat priester Jan de *Spieghel* kopieerde voor de broeders die onder zijn hoede stonden, blijkt niet alleen uit het hierboven genoemde colofon. Aan het begin van de proloog, waar Herp zijn geadresseerde aanspreekt als *In Cristo gheminde dochter*, voerde Jan een eenvoudige, doch veelzeggende, wijziging door. Door de aanspreekvorm te veranderen in *In Cristo gheminde broeder*, maakte hij de tekst meteen toegankelijker voor de ter-tianen.⁶²

Evenals in de hiervoor besproken codex (*L1*), wordt de *Spieghel* voorafgegaan door een inhoudsopgave.⁶³ De titels uit de inhoudsopgave komen hier steeds terug als rubrieken in de tekst. Dit verhelderde de indeling van het werk en vereenvoudigde het zoeken naar een bepaald stuk tekst of naar informatie over een bepaald onderwerp.⁶⁴ Jan plaatste eveneens (penwerk)initialen van verschillende grootte aan het begin van de verschillende delen van de tekst. De proloog in briefvorm begint bijvoorbeeld met

62 *Spieghel*, p. 17, r. 6 (*Prologus*). Weert, GM : CMW 39, f. 5v. De mogelijkheid bestaat natuurlijk dat deze aanspreekvorm al in de legger stond, maar dan nog paste ze uitstekend bij Jans doelgroep.

63 Weert, GM : CMW 39, f. 4r–5v.

64 De kopiist noteerde de titel die in de rubriek moest komen steeds helemaal onderaan het blad. Voorbeelden op f. 38r, f. 53v en f. 133r.

een rode initiaal van vier regels hoog, versierd met eenvoudig rood en zwart penwerk.⁶⁵ Daarnaast is het handschrift groter van formaat dan het vroegst gedateerde handschrift (215 x 145 mm tegenover 142 x 117 mm), waardoor de codex – meer dan het vorige handschrift – geschikt was om uit voor te lezen.⁶⁶ Zoals de meeste kopiisten kopieerde Jan de *Spiegel* op papier, in een littera hybrida, en schreef hij de tekst in een kolom.

Het handschrift is een convoluut in drie delen. Het eerste deel (de *Spiegel* en enkele korte tekstjes) werd door Jan in 1466 voltooid; de twee andere delen worden rond 1470 gedateerd. Het tweede en derde deel van het convoluut zijn niet door Jan de Test geschreven. Wel trad hij op als corrector van het derde deel. In het tweede deel is een drietal teksten over de eucharistie samengebracht. De eerste en langste tekst is *Dat boeck vanden weerdigen sacrament*. Daarna volgt een bewerking van de *Twintig vruchten van de eucharistie* en tot slot een Middelnederlandse vertaling van Guyard van Laons *Sermo de duodecim fructibus sacramenti*.⁶⁷ Het derde en laatste deel van het convoluut bevat alleen het op de biecht gerichte *Cancellierboek*. Een deel van deze tekst is gecompileerd uit Robert de Sorbons *De conscientia* en *De tribus deitis*.⁶⁸

Het deel met de *Spiegel* functioneerde mogelijk eerst afzonderlijk. De drie delen moeten echter al snel, in ieder geval nog in de vijftiende eeuw, bij elkaar zijn gebonden. Op het eerste schutblad staat namelijk een uit die periode stammende bezitters-aantekening, waarin alle teksten worden genoemd die zich thans nog in het convoluut bevinden.⁶⁹

Bij de *Spiegel* is een aantal notities gemaakt, waarschijnlijk door Jan de Test zelf. Passages die naar zijn mening extra aandacht verdienden, benadrukte hij door in de marge het woordje *note* of *nota* te schrijven. Waarschijnlijk was dit een middel om de studie van de tertianen te sturen en hun aandacht bijvoorbeeld op een dictum van Johannes Chrysostomus te vestigen. Diens autoriteit gebruikt Herp in de *XII Stervinghen* ter ondersteuning van de argumentatie dat de mens de verbittering in zijn hart niet kan opheffen zolang hij zich voor laat staan op zijn eigen deugdbeoefening en oordeelt over de prestaties van anderen:

Want Sinte Johan Guldemont seit dat diegene die wredelike ondersoect ende oerdeelt ander luden ghebreken, die en sal nummermeer vercrighen ghenade van sijn eyghen sonden: ja also langhe als hij hen daer niet af en betert.⁷⁰

Een van Jans andere *nota's* vestigt de aandacht op een citaat uit het bijbelboek Exodus. Wanneer kloosterlingen zich de geestelijke ascese van het *sterven* nog onvoldoende ei-

65 Weert, GM : CMW 39, f. 5v.

66 Vgl. Haverals 1969, p. 367–368.

67 Weert, GM : CMW 39, f. 164r–170v. Volgens de digitale database *MMDC* is dit deel van het convoluut gekopieerd door de zogenoemde Servaeskopiist. In de secundaire literatuur wordt hier geen melding van gemaakt.

68 Weert, GM : CMW 39, f. 176r–222r. Kessen 1931, p. 133–139. Deschamps 1972, p. 239.

69 Weert, GM : CMW 39, f. 1r (vijftiende-eeuwse hand): *Dit is dat Spiegel der gheysteliker volcomenheyt ende dat Boec vander biechten ende Vanden heylichen sacrament, toehoerende den broederen vander derder orden Sancti Francisci der stat van Maestricht wonende in die Witmekers straet*. Van dezelfde hand is nog een kortere bezittersaantekening te lezen op f. 3v: *Dit boeck hoert toe den bruederen vander derder oerden Sancti Francisci bynnen der stadt van Maestricht te Sinte Bartholomeus ons patrons*.

70 Weert, GM : CMW 39, f. 18r. *Spiegel*, p. 55, r. 24–27 (hfst. 7).

gen hebben gemaakt en in opstand komen tegen hun oversten, zijn ze in principe ongehoorzaam aan God zelf: *Als Moyses seit in Exodo: U murmureren en is niet teghen ons, mer teghen God.*⁷¹ In de elfde *stervinghe* staan *nota's* naast dicta over het gelaten ondergaan van hoon en smaad.⁷²

In het *werkende* en *gheestelick* schouwende leven blijft Jan de lezers wijzen op bijbelcitaten en dicta. In de *vercieringhe* van het *werkende* leven laat een *nota* bij het hoofdstuk over de zedelijke deugden de ogen van de lezer vallen op een citaat uit de Psalmen: *Ik ben een worm ende gheen mensche, een laster der menschen ende een verworpelinc des volcs.*⁷³ Bij de vierde gave van de Heilige Geest (*fortitudo* – *starcheit*) in de *vercieringhe* van het *gheestelick* schouwende leven maakte Jan de tertianen attent op een dictum van Cassiodorus. Berusting in tegenspoed is belangrijk, want *die lijdsamheit verwinnet wederspoet, niet vechtende mer lidende, niet murmurerende mer dancker wesende.*⁷⁴ De manier waarop Jan de Test door middel van *nota's* de aandacht van de lezer stuurde, is een voorbeeld van hoe men in een tekst accenten kon leggen op aspecten die het best aansloten bij het beoogde publiek en de (lees)situatie.

De Maastrichtse priester haalde niet alleen dicta en citaten naar voren door in de marge korte notities te plaatsen. Tegen het einde van het *werkende* leven vestigde hij de aandacht op de dwalingen die uit een verkeerde liefde tot God – te veel gericht op uiterlijke devotie – voortkomen: *Aldus dwalen si oec die soe onghoeordenierde driften hebben ten Heylighen Sacrament te gaen ende devocie te pleghen ende dies ghelijc.*⁷⁵ Vervolgens liet Jan de lezer Herps alternatief voor deze verkeerde houding zien. Hij schreef een *note* in de marge bij het antwoord op de vraag hoe de mens echte liefde tot God kan vinden.⁷⁶ Ook exemplen bracht hij onder de aandacht van de lezer. Dit deed hij door *ex m* in de marge te noteren. Zo liet hij het oog van de lezers vallen op een verwijzing naar een exemplen uit het *Biënboec* van Thomas van Cantimpré en op een exemplen over een heilige vader wiens geest dusdanig verheven was, dat hij volkomen beeldloos was geworden.⁷⁷

Op Herps mystieke handboek liet Jan korte tekstjes en opsommingen van goede punten volgen, waaronder de *Tien geboden*, *Zes punten die Jezus zijn discipelen leerde* en *Van tien scaden die van woerden comen.*⁷⁸ Hoewel hier geen gebeden zijn opgenomen zoals in het Leidse handschrift (L1), bestaat wat betreft de lijstjes en opsommingen toch een zekere gelijkenis in de aard van de *Mitüberlieferung*.

Een aantal teksten geeft de *Mitüberlieferung* in Jans handschrift een franciscaanse tint. Zo nam hij een excerpt uit Bonaventura's *Regula novitiorum* op, waarin verhaald wordt over een jonge broeder die het Parijse minderbroederklooster bezocht toen dit onder leiding van de grote Bonaventura stond. De jongeling had weliswaar veel

71 Weert, GM : CMW 39, f. 18v. *Spiegel*, p. 57, r. 44–45 (hfst. 7). Exodus 16, 8.

72 Weert, GM : CMW 39, f. 25v en f. 26r. *Spiegel*, p. 79, r. 46–50 en p. 79–81, r. 64–68 (hfst. 11).

73 Weert, GM : CMW 39, f. 40r. *Spiegel*, p. 123, r. 26–29 (hfst. 21). Psalmen 22, 7.

74 Weert, GM : CMW 39, f. 73v. *Spiegel*, p. 225, r. 17–21 (hfst. 38, § 4).

75 Weert, GM : CMW 39, f. 52v. *Spiegel*, p. 159, r. 19–22 (hfst. 25).

76 Weert, GM : CMW 39, f. 53r. *Spiegel*, p. 161, r. 56 e.v. (*Nu is te vrighen, waer sullen wi die rechte minne vinden [...]*) (hfst. 25).

77 Weert, GM : CMW 39, f. 85r en f. 108v. *Spiegel*, p. 259, r. 29–32 (hfst. 44) en p. 329, r. 42 e.v. (hfst. 51). Het laatste exemplen ontleende Herp aan een preek van Tauler, zie Dlabáčová 2013.

78 Weert, GM : CMW 39, f. 138r–v en f. 139v–140r.

gestudeerd, maar was nog niet tot een goed leven gekomen. De tekst eindigt met zes punten van advies om hem hier alsnog toe te brengen.⁷⁹ Daarnaast kopieerde Jan *De ses clagen* (*Dit sijn ses claghen dair onse lieve heer hem in beclaghet over sijn liefste vrienden*), die in de handschriftelijke overlevering ook wel aan Jan Brugman worden toegeschreven.⁸⁰

Voor de franciscaans gekleurde *Mitüberlieferung* zijn twee verklaringen te geven. Jan de Test was zich terdege bewust van het feit dat hij met de *Spiegel* een tekst afschreef die ontstaan was binnen de franciscaanse observantie. Jan is de enige *Spiegel*-kopiist die Herp bij naam noemt. Aan het einde van zijn afschrift noteerde hij: *Opusculum fratris Henrici Erp*.⁸¹ Hij was op de hoogte van Herps achtergrond. Een tweede verklaring voor Jans franciscaanse interesse is het feit dat hij – en de mannen voor wie hij de codex schreef – in een gemeenschap van de derde orde van Sint-Franciscus leefden. De positie van de derde-ordelingen komt hieronder nog ter sprake.

De tertianen hadden geen institutionele band met de minderbroeders, maar toch moeten zij zich met Franciscus geïdentificeerd hebben.⁸² Zowel in handschriftelijke colofons, waaronder die van Jan de Test, als in bezittersaantekeningen vermelden zij consequent de orde: *bruederen vander derder oerden sancti Francisci*.⁸³ De belangstelling voor Franciscus werd in het geval van de Maastrichtse tertianen mogelijk mede aangezwengeld door hun aansluiting bij het Kapittel van Zepperen, waardoor zij hun identiteit (her)definieerden. Ook de aansluiting bij het kapittel wordt hieronder besproken. Een convoluut dat in 1477 en 1479 gedeeltelijk door Jan de Test werd afgeschreven, bevat zelfs alleen legendes rond de Heilige Franciscus en de *Spiegel der volcomenheit daer die minrebrueders staet in begonnen is* (*Speculum perfectionis*).⁸⁴

Om de context waarin Jan de Test aan zijn afschrift van de *Spiegel* werkte inzichtelijk te maken, de opzet van zijn handschrift juist te kunnen interpreteren en inzicht te krijgen in de netwerken waarvan de tertianen deel uitmaakten, is het van belang om ons in de achtergrond van de Maastrichtse gemeenschap te verdiepen. De begarden waren al vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw in Maastricht gevestigd.⁸⁵ Al vóór 1320 hadden zij de derde regel van Sint-Franciscus aangenomen, en werden zij dus tertianen.⁸⁶ Zij voorzagen in hun levensonderhoud met weven en in 1453 lieten ze zich opnemen in het gilde van lakenwevers.⁸⁷

79 Weert, GM : CMW 39, f. 138v-139r.

80 Weert, GM : CMW 39, f. 140v. Zie Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 28 en Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 50, 419, 886, 998, 1124 en 1143. Ampe 1966, p. 194-195.

81 Weert, GM : CMW 39, f. 137v. Waarom Jan juist dit ene gegeven in het Latijn noteerde, is niet duidelijk. Wel is bekend dat hij vaker colofons – en in Utrecht, UB : 5.E.14 (cat. 291) en Cambridge, HUL : Lat. 268 hele teksten (Suso's *Horologium aeternae sapientiae*) – in het Latijn schreef: Deschamps 1958, p. 75-76.

82 Over de verhouding tussen het Kapittel van Utrecht, het Kapittel van Zepperen en de minderbroeders zie Van Engen 2006, p. 66-67 en 82-84.

83 Weert, GM : CMW 39, f. 137v, 1r en 3v.

84 Den Haag, KB : 73 H 12. De *Spiegel der volcomenheit daer die minrebrueders staet in begonnen is* staat op f. 115r-195r. Zie over dit overleveringscluster hoofdstuk I.

85 Doppler 1927, p. 1.

86 Haverals 1969, p. 104-105. Vgl. Deschamps 1958, p. 56.

87 Deschamps 1958, p. 56. De productie van de tertianen moet aanzienlijk zijn geweest, want ongeveer dertig jaar later – in 1484 – kwamen bij de stad klachten binnen van andere lakenarbeiders, die de broeders van oneerlijke concurrentie betichtten: Doppler 1927, p. 2. Van Heel 1952-1953, p. 97.

Kort voordat de Maastrichtse tertianen lid werden van het lakengilde sloten ze zich aan bij het Kapittel van Zepperen.⁸⁸ Dit kapittel was de vereniging van de tertianen in het bisdom Luik, genoemd naar de gemeenschap van Sint-Hiëronymusveld te Zepperen (iets ten oosten van Sint-Truiden in het huidige België). In 1435 voerden de broeders van deze gemeenschap een hervorming in hun levenswijze door en verzochten de bisschop de organisatie van hun gemeenschapsleven te wijzigen. Ongeveer zes jaar later, op 22 april 1441, verenigde de bisschop van Luik, Jan van Heinsberg, de derde-ordeelingen in zijn bisdom in het nieuwe Kapittel van Zepperen. De gemeenschappen binnen de congregatie mochten zelf een priester als minister-generaal kiezen en jaarlijks een generaal kapittel houden in Zepperen, op de vierde zondag na Pasen. In een bisschoppelijke oorkonde van 16 april 1447 worden negen gemeenschappen genoemd die op dat moment deel uitmaakten van de Zepperse congregatie. Achtereenvolgens zijn dit Leuven, Den Bosch, Aken, Maastricht, Zoutleeuw, Roermond, Aarschot, Maasbracht en Zepperen.⁸⁹ De Maastrichtse tertianen hadden dus in ieder geval in dat jaar aansluiting bij de kloostervereniging gezocht.⁹⁰

Het Kapittel van Zepperen kwam voort uit een observantiestreven van de Luikse tertianen, die een hervorming van hun levenswijze binnen de kaders van de eigen orde, de derde orde van Sint-Franciscus, voor ogen stond. Het Kapittel van Zepperen was sterk beïnvloed door het Utrechts Kapittel – het kapittel van derde-ordeelingen in het bisdom Utrecht dat was geworteld in de Moderne Devotie. Als hervormingsbeweging was het Kapittel van Utrecht een vroege exponent van de vijftiende-eeuwse Europese observantiebewegingen.⁹¹ Op haar beurt kan het Kapittel van Zepperen beschouwd worden als een van de vroegste uitingen van monastieke observantie in het Luikse bisdom. Het Utrechts Kapittel bood de Luikse derde-ordeelingen een bruikbaar model om de gewenste hervorming tot stand te brengen, wat vastgesteld kan worden aan de hand van de verwantschap tussen de statuten van de beide congregaties.⁹²

De hervormingsgezindheid van het Kapittel van Zepperen wordt bevestigd door de aanpassing en goedkeuring van de statuten door Nicolaas van Cusa.⁹³ De bemoeienis van de pauselijke legaat met de statuten, op verzoek van de minister-generaal van het kapittel, vond plaats in 1452 tijdens een bezoek van Cusa aan de Zuidelijke Nederlanden.⁹⁴ Kennelijk werden vóór zijn tussenkomst de statuten van het kapittel nog niet door alle Luikse tertianen even streng nageleefd. Er was onder andere sprake van verschil in kleding en levenswijze, ongehoorzaamheid aan het generaal kapittel en overtreding van de gelofte van kuisheid. In de aangepaste statuten werd de tertianen elke vorm van privaat bezit uitdrukkelijk verboden. Bovendien moesten op straffe van suspensie alle bepalingen uiterst consequent nageleefd worden.

88 Deschamps 1958, p. 56–57. Over het Kapittel van Zepperen: Van Heel 1952–1953, Haverals 1969 (over het ontstaan van het kapittel m.n. p. 177–194) en Van Engen 2006, p. 344–350. De volgende alinea's zijn voornamelijk op de laatste gebaseerd.

89 Van Engen 2006, p. 344–346.

90 Vgl. Deschamps 1958, p. 56: 'omstreeks 1450'.

91 Zie verder over de vijftiende-eeuwse observantie hoofdstuk IV.

92 Van Engen 2006, p. 347 en 349–350. Zie ook p. 344–345: aanvankelijk leek het de bedoeling dat de gemeenschap van Zepperen zich bij het Kapittel van Utrecht zou aansluiten.

93 Van Engen 2006, p. 349.

94 Van Engen 2006, p. 346–347, 349. Haverals, p. 195 en 198–200.

Met hun aansluiting bij het Kapittel van Zepperen begon voor de Maastrichtse tertianen een periode van religieuze hervorming en geestelijke bezinning. Vooral bij het laatste speelde religieuze literatuur een voorname rol. Een hervorming werd vaak ondersteund door geestelijke literatuur die de leden van een gemeenschap kon helpen hun hernieuwde observantie te consolideren en de innerlijke, geestelijke pendant van de institutionele hervorming te ondersteunen en in goede banen te leiden.⁹⁵ Rond dezelfde tijd dat de tertianen met de aansluiting bij het Kapittel van Zepperen het streven naar observantie omarmden, begonnen zij met het afschrijven van handschriften. De ruime productie van handschriften in Maastricht is met de hervorming in verband te brengen. Uit het convent zijn 22 Middelnederlandse codices bewaard. Het leeuwendeel van de handschriften is gedateerd in de tweede helft van de vijftiende eeuw.⁹⁶ Door de toegenomen handschriftenproductie ontwikkelde de gemeenschap zich tot een centrum van tekstreceptie en -verspreiding.

Bij deze constatering dient een aantal kanttekeningen te worden geplaatst: de overlevering van de vele handschriften hangt samen met de toevallige negentiende-eeuwse vondst van een groot aantal handschriften en incunabelen in elf boekenkisten in het Maastrichtse gouvernementsgebouw.⁹⁷ Bovendien zal hieronder blijken dat de kopieeractiviteit meer een individueel initiatief was van twee of drie kopiisten dan een collectieve onderneming. Dit neemt niet weg dat bij de tertianen na hun aansluiting bij het Kapittel van Zepperen in rap tempo een redelijk aantal handschriften werd vervaardigd. Zij lijken hiermee geen uitzonderingspositie te hebben ingenomen binnen het kapittel.

Het is waarschijnlijk dat alle gemeenschappen behorend tot het Kapittel van Zepperen over een bibliotheek van zekere omvang beschikten of deze probeerden op te bouwen. Vrijwel alle bewaarde handschriften uit het bezit van tertianen stammen uit gemeenschappen behorend tot dit kapittel.⁹⁸ De verspreiding van de eerste twaalf collaties uit Cassianus' *Collationes patrum* illustreert de kopieeractiviteit in de gemeenschappen behorend tot het kapittel, en de onderlinge tekstverspreiding en -uitwisseling. In het hoofdconvent te Zepperen werd in 1456 een handschrift met de Middelnederlandse vertaling van deze tekst voor de tertiariissen in Hasselt afgeschreven.⁹⁹ Dezelfde tekst werd door de Maastrichtse tertianen afgeschreven en bij de tertianen in Roermond kopieerde in 1459 Jan van Lanschot, de eerste minister-generaal van het kapittel, de tekst in het Latijn.¹⁰⁰ Eind vijftiende eeuw kwam het laatste handschrift in het bezit van de tertianen te Zepperen. Een tweede voorbeeld van tekstuitwisseling binnen het kapittel

95 Vgl. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 42-44. In hoofdstuk IV wordt het verband tussen hervorming en literatuur uitgebreid besproken. Zie bijvoorbeeld Williams-Krapp 1995 en Williams-Krapp 2004.

96 Biesheuvel e.a. 2008, p. 230-232. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 115 en 139.

97 Over de handschriften en drukken zie Deschamps 1954 en Hermans 1987.

98 Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 340. Ook dit zal voor een deel weer samenhangen met de geschiedenis van de gelukkige overleveringen van de handschriften, maar de bewaard gebleven handschriften stammen niet allemaal uit Maastricht.

99 Berlijn, SBB-PK : Germ. Qu. 1109, f. 2r: *Dit boeck is ghescreven te Zepperen inden convent der broedere vander derder ordenen Sint Francisci, gheheiten Sint Jheronimus Camp, voir die religiose devote besloeten susteren der selver ordenen wonende tot Hasselt. In den jare ons Heren MCCCC ende LVI.* Mogelijk schreven de broeders ook hs. Londen, BL : Add. 15310-1 voor hetzelfde tertiariissenklooster.

100 Weert, GM : CMW 37. Brussel, KB : 19820-21.

vormt een afschrift van *Der vader boec*. De tekst werd in Maastricht afgeschreven en in Zepperen gerecipieerd.¹⁰¹

Het moge duidelijk zijn dat na de totstandkoming van het kapittel, en vooral na de goedkeuring van de statuten door Nicolaas van Cusa, in meer gemeenschappen behorend tot het kapittel de interesse voor religieuze teksten opbloede. Tegelijk laten de voorbeelden zien dat ook de mobiliteit van teksten toenam.¹⁰² De aandacht voor boekenbezit en lectuur van geestelijke werken in de statuten van het Kapittel van Zepperen werkte als een stimulans om geestelijke literatuur te verwerven en te lezen.¹⁰³ Een van de functies beschreven in de statuten, is de functie van bibliothecaris.¹⁰⁴ Hij moest een lijst van de codices opstellen. Voor het uitlenen van boeken was toestemming vereist van de minister (het hoofd van de gemeenschap) en boeken moesten binnen een van tevoren vastgestelde uitleentermijn teruggebracht worden. Om de uitgeleende boeken gemakkelijk terug te vinden, was een ieder verplicht om duidelijk aan te geven welke boeken hij meenam naar zijn cel.

De tertianen gebruikten hun boeken niet alleen individueel. In de statuten is een aantal bepalingen opgenomen betreffende het gebruik van boeken tijdens de gezamenlijke maaltijd. Om de beurt dienden de broeders voor te lezen uit een stichtelijk boek in het Latijn of in de volkstaal, al naar gelang de aard van het convent. Al etend moesten de broeders zich zo veel mogelijk concentreren op het geestelijk voedsel dat de lezing hun bood. Om deze innerlijke concentratie te bewerkstelligen waren zij verplicht stil en met neergeslagen ogen aan tafel te zitten.¹⁰⁵ Mede gezien het formaat van de codex met de *Spiegel* uit Maastricht, is het denkbaar dat ook Herps volkstalige werk niet alleen individueel bestudeerd werd, maar eveneens voor de lezing tijdens de maaltijd werd gebruikt.¹⁰⁶

Het overgrote deel van de codices uit de Maastrichtse gemeenschap werd afgeschreven door maar twee kopiisten: de Servaeskopiist, zo genoemd naar zijn afschrift van Vel-

101 Den Haag, KB : 133 E 5 (nr. 8 in de lijst van Deschamps 1958). Deschamps 1958, p. 73. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 166 en 216.

102 Stooker en Verbeij (1997) zien de Maastrichtse tertianen als een uitzondering binnen het Kapittel van Zepperen. Naar hun mening 'werd de verspreiding van de volkstalige literatuur onder de begarden/tertianen waarschijnlijk minder systematisch bevorderd, doordat het Kapittel van Zepperen op dit gebied haar invloed minder deed gelden dan andere kapittels, zoals Windesheim en Utrecht.' (p. 118). Naar mijn mening geeft de vergelijking met het Kapittel van Utrecht en Windesheim een vertekend beeld doordat deze laatste kapittels langer bestonden. In het relatief veel jongere Kapittel van Zepperen lijkt de interesse voor geestelijke teksten zeker niet gering. Bovendien moet de rol van handschriften met Latijnse teksten niet onderschat worden. In de statuten wordt immers expliciet vermeld dat men bij de keuze voor religieuze werken de taal moet kiezen die het best aansloot bij de broeders die in een gemeenschap woonachtig waren. We zagen al dat in de bibliotheekcollectie van de Maastrichtse tertianen een soort symbiose tussen de twee talen bestond. Zie verder: Van Heel 1952-1953; hij geeft op p. 366 e.v. een lijst met handschriften die aan gemeenschappen binnen het kapittel toebehoorden.

103 Vgl. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 56-57. Zij spreken over een 'principiële belangstelling voor boeken'.

104 Haverals 1969, p. 361. De hierna genoemde gegevens zijn gebaseerd op zijn beschrijving van de functies die in de statuten vastgelegd zijn. Vgl. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 56-58.

105 Haverals 1969, p. 367-368. Zie verder ook: Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 131 en aldaar n. 19.

106 Mocht dit het geval zijn geweest, dan werd de *Spiegel* in kleinere delen gelezen en niet op achtereenvolgende dagen, maar onderbroken door de verplicht te lezen teksten – referlezingen waren gekoppeld aan het liturgisch jaar, aan het *temporale* en het *sanctorale*. Lingier 2000, m.n. p. 143-144.

dekes *Servaeslegende*, en Jan de Test, die onder andere de *Spiegel* afschreef.¹⁰⁷ Een derde kopiist, Adam de Beeck, legde zich voornamelijk toe op Latijnse teksten. Van zijn hand zijn drie handschriften bewaard, waarvan hij er één samen met Jan de Test en de Servaeskopiist schreef.¹⁰⁸ Dit kopiistencollectief wist de hand te leggen op zeldzaam tekstueel materiaal, wat de bibliotheek van de tertianen tot een intrigerende – en voor de Middelnederlandse literatuur belangrijke – collectie maakt. Uit de bibliotheek stamt bijvoorbeeld het enige bewaard gebleven handschrift van Dirc Potters *Blome der doechden* en zijn *Mellibeus*.¹⁰⁹

De meeste handschriften bevatten geestelijke literatuur. Een van de vroegste handschriften (van circa 1450) bevat bijvoorbeeld twee werken uit het klooster Groenendaal, gesticht door Jan van Ruusbroec: *Vanden geesteliken tabernakel* van Ruusbroec zelf en *Vanden twaelf dogheden* van Godfried Wevel.¹¹⁰ Daarnaast werden werken van Tauler, Eckhart, Suso en Marquard van Lindau afgeschreven, maar ook Thomas a Kempis' *Imitatio Christi* en *Profectus religiosorum* van David van Augsburg.¹¹¹ Een handschrift van rond 1470 bevat een nog onbestudeerd traktaat met de handschriftelijke titel *Vanden geesteliken staet*.¹¹²

Een aantal teksten werd tweemaal afgeschreven en van sommige werken was zowel in het Latijn als in het Middelnederlands een kopie aanwezig. Mogelijk had dit te maken met het uitlenen van de codices en met het intellectuele niveau van de broeders. Aan het laatste werd in de statuten gerefereerd in verband met de lezing tijdens de maaltijd.¹¹³

Binnen een gemeenschap was het de priester die de broeders de zin en betekenis van de hernieuwde regel moest uitleggen. Hij was verantwoordelijk voor het religieus onderwijs en de naleving van de regel.¹¹⁴ Dit verklaart waarom Jan de Test verantwoordelijk was voor zoveel handschriften. Samen met de man die we als de Servaeskopiist hebben leren kennen, werkte hij hard aan de opbouw van een bibliotheek. Hij wilde de broeders niet alleen leren leven volgens hun statuten, maar hun ook de mogelijkheid tot geestelijke verdieping bieden door middel van een breed palet van religieuze literatuur voor het voorlezen op momenten dat hier ruimte voor was en voor (zelf)studie. De *Spiegel*, door Herp opgezet als een gids voor geestelijke opklimming, was hiervoor uitermate geschikt. Dat de tekst in religieuze gemeenschappen ook daadwerkelijk voor-gelezen werd, bijvoorbeeld tijdens het dagelijkse werk waarbij we aan spinnen en weven moeten denken, blijkt uit een aantekening in een exemplaar van de eerste druk van de

107 Deschamps 1958, p. 2 e.v. over de Servaeskopiist. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 74–75.

108 Weert, GM : CMW 41 (samen met Jan de Test en de Servaeskopiist); Utrecht, UB : 5.F.4 (cat. 368) en Groningen, UB : 9.

109 Corbellini 2000, p. 81–88. Biesheuvel e.a. 2008, p. 232–234.

110 Den Haag, KB : 73 H 17.

111 Den Haag, KB : 73 H 15. Olim Reekheim, Minderbroeders : A 31. Cambridge, HUL : Lat. 268. Maas-tricht, RHCL : 22.001 hss. GAM 479. Over de Eckhart-preek: Biesheuvel e.a. 2008, p. 233 en Scheepsmma 2008, p. 24.

112 Utrecht, UB : 1024. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 883.

113 Het gaat bijvoorbeeld om *Vanden twaelf dogheden* van Godfried Wevel: Den Haag, KB : 73 H 17, Den Haag, KB : 73 H 15 en Olim Reekheim, Minderbroeders : A 31 (Latijn).

114 Doppler 1927, p. 2. De priester was meestal afkomstig uit het moederklooster te Zepperen. Of Jan de Test voor zijn komst naar Maastricht in dit klooster verbleef, is niet duidelijk. Vgl. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 74–75.

Spiegel: Dit boecxken behoort [toe] het clooster van onser [liever] vrouwen te galijleen ende [es] om de lessen in te leesen in onser weerckcamer [...].¹¹⁵ Eventueel kon de tekst gelezen worden onder begeleiding van een biechtvader – hier breed opgevat als geestelijk raadsman. Herp zelf had een dergelijke functie immers gesuggereerd door in de proloog de relatie met zijn (biecht)dochter te beklemtonen. De *Spiegel* zou nog vaker en in verschillende andere religieuze gemeenschappen op een soortgelijke manier functioneren.¹¹⁶

Het verzorgde uiterlijk van het afschrift van de *Spiegel* wijst erop dat Jan de Test als geestelijk leider de broeders kwalitatief goede teksten wilde laten lezen, die ook nog eens overzichtelijk en daarmee handzaam waren vormgegeven. Zijn werk als corrector kan eveneens met dit streven in verband worden gebracht. Omdat hij niet iedereen steeds persoonlijk bij zijn studies kon begeleiden, schreef Jan in de marge van het *Spiegel*-handschrift bovendien een aantal aanwijzingen. Zo wisten de broeders aan welke punten ze extra aandacht konden besteden – niet alleen tijdens de bestudering van de *Spiegel*, maar ook in hun dagelijkse gemeenschapsleven. In dit licht is het tekenend dat Jan de Test veel belang hecht aan passages over gehoorzaamheid, gelatenheid en lijdzaamheid.

Zowel de historicus Dalmatius van Heel als de filoloog Jan Deschamps vermelden dat de Maastrichtse tertianen zich – vanaf het moment dat ze tot het Kapittel van Zepperen toetraden – ook toelagden op het geven van onderwijs.¹¹⁷ Deschamps noemt vier aantekeningen van telkens dezelfde persoon in het handschrift met Veldekes *Servaeslegende*. De persoon in kwestie, ene Henricus Lenssen, noemt zich in een van de notities *grammaticus in scholâ secunde*. Wellicht kan deze Henricus geïdentificeerd worden met een Maastrichtse poorter die tot het lakengilde behoorde en schoolmeester was in de tijd dat hij in het handschrift schreef.¹¹⁸ De onderwijsactiviteit zou de verscheidenheid van de Maastrichtse collectie kunnen verklaren. Herps *Spiegel* werd evenwel – samen met teksten als Ruusbroecs *Tabernakel* en Van Wevels *Tivaelf dogheden* – eerder voor intern onderwijs gebruikt dan voor onderwijs aan leerlingen van buiten.

De toetreding tot het Kapittel van Zepperen betekende voor de Maastrichtse tertianen niet alleen een intensivering van het gemeenschaps en geestesleven. Het bracht hen in contact met de bij het kapittel aangesloten conventen en maakte hen zo deel van een netwerk van eensgezinde gemeenschappen. Eens per jaar kwam een aantal leden van iedere gemeenschap samen op het generaal kapittel te Zepperen. De intensivering van de contacten en de gezamenlijke interesse voor geestelijke literatuur brachten onderlinge uitwisseling van teksten tot stand. Hierboven werden al enkele voorbeelden van tekstuitwisseling binnen het kapittel genoemd: de handschriften met de *Collationes patrum* en *Der vader boec*. De belangstelling voor geestelijke literatuur bracht de Maastrichtse tertianen echter ook in contact met gemeenschappen buiten het kapittel.

115 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13, binnenzijde voorplat. Zie verder hierover hoofdstuk V.

116 Zie bijvoorbeeld Corbellini 2005 en Steinke 2007.

117 Van Heel 1952–1953, p. 97 en Deschamps 1958, p. 56–57 en 72. Idem in Doppler 1927, p. 2 en Biesheuvel e.a. 2008, p. 232. Van Heel wijst er vervolgens alleen op dat er in de achttiende eeuw een 'theologische cursus' werd gegeven en wijst in dit verband op een aantal theses dat in het klooster geschreven zouden zijn.

118 Vgl. Deschamps 1958, p. 72.

Een van deze conventen was het regularissenklooster van Sint-Agnes te Maaseik.¹¹⁹ Tussen twee handschriften met Bonaventura's *Vitis mystica* uit Maaseik en Maastricht lijkt een direct verband te bestaan.¹²⁰ De inhoud van de handschriften is namelijk exact hetzelfde. Beide bevatten eerst een vertaling van de uitgebreide versie van Bonaventura's tekst – in beide handschriften toegeschreven aan Bernardus – en *Van VII calumpnen der wijsheit*.¹²¹ Het Maaseikse handschrift is ouder, het werd voltooid in 1445; het handschrift uit Maastricht werd rond 1460 geschreven.

Het *Spiegel*-handschrift dat Jan de Test kopieerde, biedt eveneens een indicatie voor uitwisseling van handschriften met gemeenschappen buiten het kapittel. Op de versozijde van het laatste schutblad is onder de bezittersaantekening van de tertianen een gedeeltelijk vervaagde en/of uitgekraste aantekening van een andere hand te zien: *Dit boeck hoert toe den s[usteren ...]*.¹²² Als we ervan uitgaan dat er *susteren* gestaan heeft, duidt de notitie erop dat het handschrift aan een gemeenschap van religieuze vrouwen werd gegeven of uitgeleend. Of het hier om het Maaseikse regularissenklooster gaat, waar de 'vierde kopiïste van Maaseik' rond 1490 inderdaad een handschrift met een gedeelte van Herps *Spiegel* afschreef (*M1*), is niet met zekerheid vast te stellen.

Wel kunnen we zo het netwerk waarin de *Spiegel* circuleerde uitbreiden met de Maaseikse regularissen. Zij schreven naast de *Spiegel* verschillende teksten af die in de franciscaanse observantie tot stand kwamen. De achtergrond en tekstproductie van de regularissen komt nog aan bod in hoofdstuk IV.¹²³ Een aantal van de handschriften die zij vervaardigden, stuurden de regularissen naar het kartuizerklooster Alle Apostelen te Luik. Hier werden ze gebonden door Jacobus van Gruitrode († 1475).¹²⁴ Tijdens het bezoek van Nicolaas van Cusa aan de Nederlanden – waarbij hij ook de Zepperse statuten controleerde – was Jacobus waarschijnlijk goed bevriend geraakt met de Roermondse kartuizer Dionysius van Rijkkel, die met de pauselijke legaat meereisde.¹²⁵ Jacobus en Dionysius bleven met elkaar in contact via een briefwisseling en zonden elkaar waarschijnlijk ook eigen werk toe.

Naar aanleiding van een verzoek van Jacobus schreef Dionysius een vijftal religieuze werken.¹²⁶ Jacobus zelf schreef ook geestelijke literatuur.¹²⁷ Bij het terugzenden van de

119 Stooker en Verbeij noemden als mogelijk voorbeeld van onderlinge tekstuitwisseling tussen de gemeenschappen het *Cancellierboek*: deze tekst werd afgeschreven in Maaseik, bij de Maastrichtse tertianen, en in het norbertinessenklooster Leliëndaal te Hombeek bij Mechelen. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 104. Een afschrift van de tekst bevond zich rond 1400 al in het Rooklooster, zie Kwakkel 2002, p. 27, n. 65 en p. 32–33.

120 Brussel, KB : IV 848 (uit Maastricht) en Den Haag, KB : 73 H 3 (Maaseik).

121 Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 816 (Den Haag, KB : 73 H 3) en 869 (Brussel, KB : IV 848). *Vijf jaar aanwinsten* 1975, nr. 32. Bij de laatste tekst (*Van VII calumpnen der wijsheit*) gaat het niet om het aan Bernardus toegeschreven traktaat *De interiori domo: Vijf jaar aanwinsten* 1975, p. 70.

122 Weert, GM : CMW 39, f. 3v.

123 Willemien van Dijk (2004) geeft in haar scriptie een overzicht van alle teksten die door de Maaseikse kopiïsten werden afgeschreven (p. 93–97).

124 Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 4, n. 7. Zie over Jacobus van Gruitrode: Verjans 1931. Van Dijk 2004, p. 39.

125 Het laatste gegeven is niet zeker; het wordt pas door zestiende-eeuwse biografen van Dionysius vermeld: Nissen 2009, p. 161. Rüthing 1989, p. 49. Verjans 1931, p. 483. Dionysius beschreef Jacobus als *vir benignus, doctus, humilis ac devotus*.

126 Verjans 1931, p. 439. Het gaat om de volgende titels: *Translatio Cassiani*, *Translatio Climaci*, *De natura veri et aeterni Dei*, *De vita et fine solitarii* en *De fructuosa temporis deductione*.

127 Voor een overzicht zie Verjans 1931, p. 440–469. Zijn Latijnse werken werden ook gedrukt, o.a. in 1487

gebonden handschriften naar Maaseik kon hij op verzoek van de ontvangende partij ook iets uit zijn eigen werk toevoegen aan het pakket. Zijn teksten kwamen zo niet alleen in Maaseik terecht.¹²⁸ Een handschrift van de Maastrichtse tertianen, geschreven door de Servaeskopiist en Jan de Test rond 1470, opent met zijn dialoog tussen Jezus en een zondaar: *Eyn samenspreken Ihesu ende des sondaers*.¹²⁹ Op het werk van Jacobus volgen (excerpten uit) de werken van Thomas a Kempis, Godfried Wevel, Jan van Ruusbroec en een lied van Jan Brugman met de titel *Och ewelick is so lanc*. In hetzelfde handschrift zijn ook de *Vijf poente die zeere scadelec zijn onder gheesteleke menschen* te lezen, die in het Leidse handschrift (L1) als *Mitüberlieferung* bij de *Spiegel* functioneerden. De tekst van Jacobus komt ook voor in een *Spiegel*-handschrift van de Leidse tertiariissen van Nazareth (L2), waarin eveneens dezelfde versie van Bonaventura's *Vitis mystica* is afgeschreven als in de twee handschriften met de tekst uit Maastricht en Maaseik.¹³⁰

Jacobus' vriend Dionysius van Rijkel was een centrale figuur voor de (verspreiding van) geestelijke literatuur binnen de vijftiende-eeuwse observantie in de Nederlanden. Hij droeg een van zijn werken op aan Jan Brugman, die hij persoonlijk kende, en een ander werk aan de weduwe van Filips de Goede en weldoenster van de minderbroeders-observanten, Isabella van Portugal. Volgens de kerkhistoricus Peter Nissen had de kartuizer op deze manier – via zijn geschriften – een tamelijk intensief contact met de buitenwereld.¹³¹ Dionysius vond dat kerk en samenleving een innerlijke hervorming nodig hadden. De monastieke hervorming, de observantie, was voor hem het model voor de gewenste vernieuwingen in kerk en samenleving.¹³² In een werk dat hij mogelijk voor Filips de Goede schreef, pleit hij voor de hervorming van in het bijzonder de bedelorden. Uit liefde voor God en zijn volk diende de vorst zich hier ruimhartig voor in te zetten.¹³³ Dionysius beschrijft hier de verbondenheid van politiek, wereld en religie die we ook telkens in Herps biografie tegenkwamen.

Dionysius moet Herp – of in ieder geval zijn (Latijnse) werk – gekend hebben. In een van zijn werken omschrijft hij hem als een even geleerd als verlicht man: *Harpius vir contemplativus non minus doctus quam illuminatus*.¹³⁴ Bovendien is uit Dionysius' klooster te Roermond een convoluut uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw bewaard,

en 1488 door Gerard en Claes Leeu te Antwerpen (ILC 1295-1299). Een aantal van zijn werken werd ten onrechte onder de naam van Dionysius van Rijkel uitgegeven.

128 Den Haag, KB : 73 H 20. Bevat de tekst *Die roesenghaert Ihesu ende Marie*.

129 Brussel, KB : II 112. Deschamps 1958, p. 64. Verjans 1931, p. 449 – hij geeft ook de volledige tekst uit op p. 451-460. Een handschrift met een Franstalige vertaling van een van zijn teksten stamt uit de bibliotheek van de Bourgondische hertogen: Valenciennes, BM : 240.

130 Leiden, UB : LTK 340, f. 134v-139v en f. 149r-277v.

131 Nissen 2009, p. 161. Vgl. Dückers 2009, p. 152. Isabella was niet de enige die raad van Dionysius ontving. Ook de Gelderse hertog Arnold van Egmond trok naar Roermond om bij Dionysius raad te zoeken in het conflict met zijn zoon Adolf (1458/1459). Over Dionysius en Brugman zie Mertens 2007, p. 255. Dionysius adviseerde Brugman om niet te hard te werken, want dat zou hij lichamelijk niet volhouden.

132 Nissen 2009, p. 164. Aan de kerkelijke en maatschappelijke vernieuwingen legde hij het monastiek-ascetische leven ten grondslag. Vgl. Hamm 1999, p. 21 e.v. Hij plaatst Dionysius eenduidig binnen de *Frömmigkeitstheologie*. Zie verder over Dionysius het werk van Kent Emery Jr. (bijvoorbeeld Emery 1983). Hoenen 1995, m.n. p. 308 over Dionysius als albertist. Zo ook Hoenen 1994, p. 401, waar hij hem in een 'Nederlandse albertistische traditie' plaatst.

133 Schaap 2005, p. 461.

134 Ruh 1999, p. 219. Hij geeft bij het citaat echter geen bronvermelding.

waarvan een van de delen de *Spiegel* bevat (*We*).¹³⁵ De verbondenheid van Dionysius' literaire activiteit met het observantie- en hervormingsstreven blijkt eveneens uit een kort werk over gehoorzaamheid dat hij schreef op verzoek van de minister-generaal van het Kapittel van Zepperen. Waarschijnlijk becommentarieerde Dionysius op verzoek van het Zepperse Kapittel ook de derde regel.¹³⁶

Het Maastrichtse handschrift met de *Spiegel* werd geschreven door een priester die de broeders binnen zijn tot het Kapittel van Zepperen toegetroten gemeenschap van religieuze literatuur voorzag en hun zo de mogelijkheid gaf hun innerlijke leven te verdiepen en te verrijken. De toetreding tot het Zepperse Kapittel bracht de tertianen in intensief contact met andere religieuze gemeenschappen en op die manier werden zij deel van een netwerk van tekstuitwisseling, dat echter niet beperkt bleef tot de eigen orde en het eigen kapittel. In hun streven naar een zuiver religieus leven kwamen verschillende invloedssferen samen: de Moderne Devotie, de franciscaanse observantie, de kartuizerorde en via Nicolaas van Cusa zelfs de pauselijke curie. De rol van de kartuizers in het netwerk en in de verspreiding van geestelijke literatuur brengt ons bij het volgende handschrift van Herps *Spiegel*.

4 Een leesboek voor Amsterdamse lekenbroeders?

Herps mystieke gids vond al snel zijn weg naar het Amsterdamse kartuizerklooster van Sint-Andreas of Haven der Zaligheid. De vroege belangstelling van de kartuizers voor de *Spiegel* werkte de verspreiding van de tekst in de hand. De kartuizerorde had van oudsher een belangrijke band met boeken en boekproductie. Kartuizers leven in stilte en hun leefwijze staat hun niet toe te preken. Via het kopiëren en verspreiden van teksten konden kartuizers toch een bijzondere vorm van apostolaat uitoefenen. In plaats van te preken konden zij via het geschreven woord hun idealen uitdragen. De kartuizers ontleenden hun bestaansrecht dan ook voor een belangrijk deel aan het schrijven en kopiëren van religieuze teksten.¹³⁷ Met de verspreiding naar de kartuizerorde kwam de *Spiegel* in een belangrijk netwerk van tekstverspreiding terecht, dat tevens een belangrijke rol vervulde in de vijftiende-eeuwse observatiebeweging. Het is daarom van belang om de vroege verspreiding in deze orde nader te bekijken en de receptie van de tekst door de kartuizers na te gaan.

Het handschrift met de *Spiegel* is een van drie handschriften die uit het Amsterdamse kartuizerklooster bewaard zijn. Alle drie de handschriften zijn in het Middelnederlands geschreven. Het is mogelijk dat de handschriften in het klooster zelf tot stand kwamen, maar geheel zeker is dit niet.¹³⁸ In de drie codices is door dezelfde hand

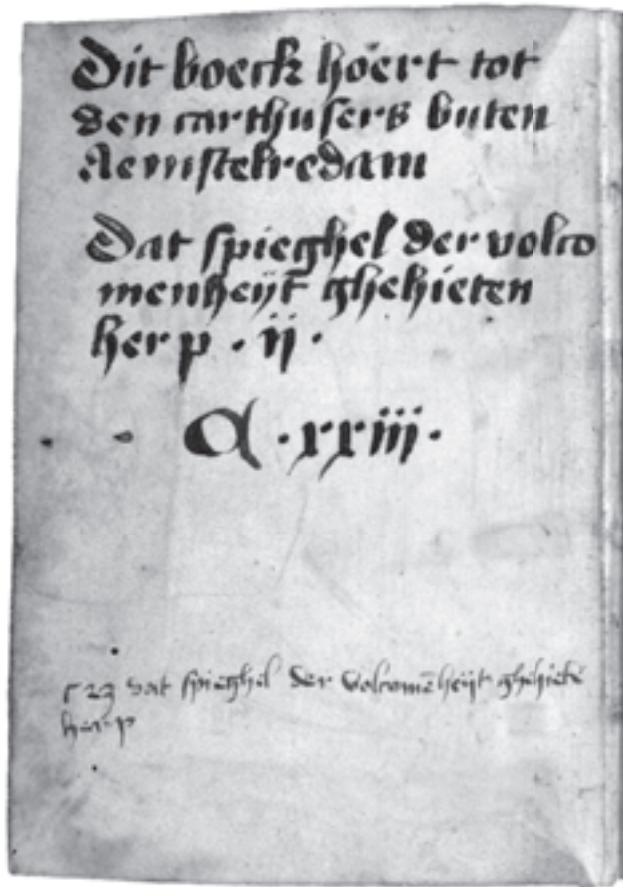
¹³⁵ Wenen, ÖNB : 15228. Het handschrift is beschreven in Verschuere 1931b, dl. 1, p. 29-35 en Menhardt 1961, dl. 3, p. 1390-1391 (nr. 15228 [Suppl. 2663]). Zie ook *Tabulae codicum* 1893, p. 141-142 en Dücker 2007, p. 78-99.

¹³⁶ Van Engen 2006, p. 345, n. 23.

¹³⁷ Verschuere 1935, p. 373-375: '[...] omdat de Kartuizer door middel van het boek "met de handen het Woord God preekt", dat hij met de mond niet kan prediken.' Algemeen over de boekcultuur en -productie bij de kartuizers zie Kwakkel 2002, p. 90-96.

¹³⁸ Volgens Thurn en Williams-Krapp (1990) zijn de banden van de drie handschriften in dezelfde werkplaats vervaardigd. Vgl. Obbema 1996b, p. 215 en Carasso-Kok 2004, p. 400.

Afb. 15 Twee bezittersaantekeningen aan het begin van het handschrift uit het bezit van het Amsterdamse kartuizerklooster. Universitätsbibliothek Würzburg, M.ch.o. 32, f. 1v.

– waarschijnlijk de hand van de bibliothecaris – een bezittersaantekening genoteerd in een grove littera cursiva.¹³⁹ De aantekening in het *Spieghel*-handschrift luidt als volgt:

Dit boeck hoert tot den carthusers buten Aemstelredam.
 Dat Spieghel der volcomenheit gheheten, Herp .ii.
 C .XXIII.¹⁴⁰

Het Romeinse cijfer *ii* achter de auteursnaam impliceert dat er meer exemplaren van Herps handboek in de kloosterbibliotheek aanwezig waren.¹⁴¹ Handschriften werden door kartuizers in hun cel gelezen en niet in de bibliotheekruimte geraadpleegd. Het gevolg hiervan was dat er van veelgelezen teksten – waaronder dus ook Herps *Spieghel* – meer dan één exemplaar aanwezig moest zijn.¹⁴²

¹³⁹ Het gaat om de handschriften Würzburg, UB : M.ch.o. 32 (*Spieghel*), Würzburg, UB : M.ch.q. 144 en Würzburg, UB : M.ch.q. 145.

¹⁴⁰ Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 1v. Onderaan het blad worden titel en signatuur (C 23) door een andere, eveneens contemporaine, hand herhaald: C 23 dat *Spieghel der volcomenheit gheheten, Herp*. Op f. 131r staat een derde bezittersaantekening: *Dit boeck hoert dat convent der carthusers buten Aemstelredam*.

¹⁴¹ Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 41–43. Obbema 1996b, p. 216.

¹⁴² Kwakkel 2002, p. 93–94.

De Amsterdamse kartuizers legden de boeken in hun bibliotheek op een bijzondere manier in de kast: plat op de plank.¹⁴³ De signatuur in het Amsterdamse *Spiegel*-handschrift verwijst mogelijk naar een kast aangeduid met de letter 'C'. De signaturen in de twee andere bewaard gebleven handschriften zijn *C VI* en *C VII*. Dit doet vermoeden dat de drie handschriften in dezelfde kast lagen.¹⁴⁴ Deze boekenkast zou bestemd zijn geweest voor boeken in de volkstaal en in een apart deel van de kloosterbibliotheek hebben gestaan, afgezonderd van de Latijnse codices. Volgens de codicoloog Pieter Obbema, die een artikel aan de drie handschriften wijdde, was dit deel van de bibliotheek alleen bedoeld voor lekenbroeders.¹⁴⁵

Het *Spiegel*-handschrift dat bij de kartuizers in Amsterdam op de plank lag, wordt rond 1470 gedateerd.¹⁴⁶ Het is een kleine, papieren codex. De kopiist schreef de tekst af in een littera hybrida, in één kolom. Net als bij de twee voorgaande *Spiegel*-handschriften (*L1* en *W1*) bevat het handschrift de volledige *Spiegel* en wordt de tekst voorafgegaan door een inhoudsopgave.¹⁴⁷ Na de inhoudsopgave is in een iets grotere letter een Latijnse spreuk te lezen: *Nil nisi divinum stabile est, sed humana laborant* [Alleen het goddelijke is bestendig; de mensheid verkeert in nood].¹⁴⁸ Aan het einde van de *Spiegel* noteerde de kopiist de titel van het werk in het Latijn en in de volkstaal: *Explicit speculum perfectionis. Dats hier eyndet dat Spiegel der volcomenheit*.¹⁴⁹

Na de *Spiegel* volgen twee korte teksten die zich concentreren op het inwendige lijden van de mens tijdens het leven hier op aarde. Onder de rubriek *Van drie inwendige gebreken* is een gedeelte van Suso's preek over *Lectulus noster floridus* afgeschreven.¹⁵⁰ Daarop volgt een tekst waarin het nut van het lijden besproken wordt.¹⁵¹ Vervolgens schreef de kopiist op een nieuw blad twee dicta op naam van de Heilige Catharina van Siena en twee spreuken.¹⁵² Zowel de dicta als de spreuken hebben het lijden en de afkeer van wereldlijke zaken tot onderwerp. Uit Catharina's mond zou men het volgende opgetekend hebben: *mijn alre meeste ghenoecht is als ic wat verdriets ende pijn lide [...]*. Bovenaan het blad staat *nota* en na de spreuken is nog driemaal (achtereenvolgens in het Grieks, Latijn en Middelnederlands) het devies *Ken u zelf* genoteerd.¹⁵³ Afgezien van dit drietalige devies komt de volledige *Mitüberlieferung* in een tweede *Spiegel*-handschrift voor,

143 In een van de handschriften is namelijk een perkamenten strook bewaard die bevestigd is aan de ondermarge van het eerste blad. Op de strook staan de titel en signatuur van het handschrift vermeld. De bibliothecaris kon de strook terugvouwen tegen het boekblok en op die manier direct zien wat de inhoud van het handschrift was en of het boek op de juiste plek was teruggelegd. In de twee andere handschriften zijn alleen nog de priemgaten in de ondermarge van het eerste blad te zien. Obbema 1996b, p. 218–219. Vgl. Verschuieren 1937, p. 451–452.

144 Obbema 1996b, p. 216 en Thurn en Williams-Krapp 1990, p. 139 en 149. Obbema vermeldt abusievelijk *C V* en *C VI*. Vgl. Verschuieren 1937, p. 450–451: hij geeft de signaturen als *A. vi.*, *C. vij.* en *C. xxiii.*

145 Obbema 1996b, p. 218. Verschuieren 1937, p. 452–453. Vgl. Kwakkel 2002, p. 94 en Gumbert 1974, p. 175.

146 Het handschrift is beschreven in Thurn en Williams-Krapp 1990, p. 151–152 en Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 41–43. Zie ook Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 57.

147 Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 2r–3v.

148 Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 3v. Na de inhoudsopgave volgen twee blanco bladen (f. 4r–5v). Nader codicologisch onderzoek zou kunnen uitwijzen of de inhoudsopgave mogelijk pas na het afschrijven van de hoofdtekst tot stand kwam.

149 Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 29v, 48v, 107v en 122v.

150 Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 123r–128v.

151 Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 127v–129v.

152 Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 130r.

153 Thurn en Williams-Krapp 1990, p. 152. Vgl. Obbema 1996b, p. 215.

uit het bezit van de Gelderse regularissen van Sint-Maria/Nazareth (*Be*).¹⁵⁴ Mogelijk werden beide handschriften van dezelfde legger afgeschreven.

Het *Spiegel*-handschrift van de kartuizers van Sint-Andreas was, zeker wat betreft formaat, inhoudsopgave en de aanwezigheid van foliëring, uiterst geschikt voor zelfstudie. Daarnaast lijken ook de deviezen in het handschrift op een individueel gebruik te wijzen. Misschien gebruikte de kopiist zelf de codex, al dan niet alvorens het handschrift – als doublet – in de gemeenschappelijke bibliotheek werd opgenomen. De twee andere uit het klooster bewaard gebleven handschriften lijken eveneens bedoeld voor zelfstudie. We zagen al dat ze in de bibliotheek in dezelfde kast stonden en ook inhoudelijk staan ze niet ver van de *Spiegel*.

De twee handschriften, gedateerd rond 1478-1479, zijn van een groter formaat dan het *Spiegel*-handschrift.¹⁵⁵ Afgezien van een laatste katern in een van de handschriften zijn ze beide door dezelfde hand geschreven.¹⁵⁶ De kopiist kan mogelijk geïdentificeerd worden met de verder onbekende donaat van het Sint-Andreasklooster, Gerrit Claeszoon.¹⁵⁷ De codices bevatten veel teksten die in andere handschriften met de *Spiegel* zijn overgeleverd. Het gaat om teksten als *Een spiegelkijn van bekeering*, Suso's preek over *Lectulus noster floridus*, de Middelnederlandse vertaling van *De spiritualibus ascensionibus* van Gerard Zerbolt van Zutphen, exempelen uit de *Vitae patrum*, het *Neunfelsenbuch*, een traktaat over vrede en onvrede, delen van de *Tafel van den kersten ghelove* en de *Vijf poente die zeere scadelec zijn onder gheesteleke menschen*. De laatste tekst staat in het hiervoor besproken Leidse *Spiegel*-handschrift (*L1*) en werd rond 1460 door de Maastrichtse Servaeskopiist gekopieerd.¹⁵⁸ Het is een tamelijk wijd verspreide tekst, die in de eerste helft van de vijftiende eeuw al bij de tot de observantie bekeerde dominicanessen te Wijk bij Duurstede werd gereciperd. Ze schreven de tekst zelfs af in combinatie met hun statuten.¹⁵⁹ Deze overlevering verbindt de tekst met de (regel)observantie in de Lage Landen. In het Amsterdamse kartuizerklooster stonden al de genoemde teksten niet in hetzelfde handschrift als de *Spiegel*, maar vormden zij een externe *Mitüberlieferung*.

Obbema gaat ervan uit dat de kartuizermonniken zelf alleen Latijn lazen – de volkstalige handschriften waren uitsluitend bestemd voor de lekenbroeders. Op de zeldzame momenten dat de monniken wel een Middelnederlands werk ter hand kwam, zou dit volgens hem zeker niet gepaard zijn gegaan met een grondig studie van de desbetref-

154 Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 118r-124v. In dit handschrift is direct na de spreuken nog een excerpt uit het tweede hoofdstuk van *Een spiegel der eeuwighe salicheit* van Ruusbroec opgenomen. Over dit handschrift: hoofdstuk IV.

155 De datering is van Obbema 1996b, p. 214-215. Hij meent dat de datering van het handschrift Würzburg, UB : M.ch.q. 144 niet veel zal afwijken van het tweede handschrift (Würzburg, UB : M.ch.q. 145), dat expliciet de jaren 1478 en 1479 vermeldt (f. 136v). Vgl. Thurn en Williams-Krapp 1990, p. 139-149.

156 Obbema 1996b, p. 215. Thurn en Williams-Krapp 1990, p. 139. Het katern van een andere hand (*littera cursiva*) bevindt zich in Würzburg, UB : M.ch.q. 144.

157 Obbema 1996b, p. 215 en 217. Gerrit Claeszoon wordt in de inhoudsopgave van een van de handschriften als oorspronkelijk bezitter genoemd: *Item dit boec hoert toe ghericht claes [s/o/en?] donaat tot den kartusers buten Amsterdam* (Würzburg, UB : M.ch.q. 144, f. 8v).

158 Een overzicht van de inhoud van de handschriften is te vinden in Thurn en Williams-Krapp 1990, p. 139-150. Leiden, UB : LTK 1129, f. 192r-192v en Brussel, KB : II 112, f. 60v-61r.

159 Utrecht, MCC : BMH 120, f. 45v-46v. Warnar 2005, p. 39-41 over de dominicanessen, observantie en literatuur. Het vroegst bewaarde handschrift komt uit het bezit van het Brusselse begijnhof/Molenbeek: Brussel, KB : II 1039, f. 14r-15r. Over dit handschrift zie ook Dlabáčová 2013, p. 130.

fende tekst.¹⁶⁰ De strikte grens die zo tussen het Latijn en de volkstaal wordt getrokken is kunstmatig – zeker in de vijftiende eeuw. Herp zelf overschreed in zijn werk de grens tussen Latijn en volkstaal en de Keulse kartuizer Blomevenna vertaalde de *Spiegel* naar het Latijn.¹⁶¹ De volkstalige boeken werden bij de kartuizers misschien wel in de Middelnederlandse bibliotheek bewaard, maar waren daardoor zeker niet ontoegankelijk voor de monniken. Boekhistoricus Erik Kwakkel wijst erop dat de productie van Middelnederlandse en Latijnse handschriften bij de kartuizers van Herne niet gescheiden was.¹⁶² Tevens noemt hij een aantal lokaal geproduceerde handschriften – in het Middelnederlands – bedoeld voor gebruik door de monniken zelf. Onder deze handschriften bevond zich het verzamelhandschrift met werken van Ruusbroec, dat aangelegd en van een proloog voorzien werd door broeder Gerard.¹⁶³ Gerard zelf vertaalde ook teksten vanuit het Latijn naar het Middelnederlands.¹⁶⁴

Het is dan ook goed mogelijk dat Herps *Spiegel* door de Amsterdamse kartuizermonniken werd gelezen. Een additionele aanwijzing hiervoor is het *Spiegel*-handschrift uit het bezit van het Roermondse kartuizerklooster van Dionysius van Rijkkel (*Wē*).¹⁶⁵ Het afschrift van de *Spiegel* maakt deel uit van een convoluut met verschillende Latijnse teksten, waaronder werken van Dionysius zelf.¹⁶⁶ Bovendien staat de kopie van de Roermondse kartuizers vol met aantekeningen in het Latijn die Herps leer samenvatten en als een toegang tot de tekst kunnen functioneren. Van vrijwel ieder blad is de marge beschreven met notities en andersoortige marginalia, zoals nummeringen.¹⁶⁷ Soms wordt ook de Latijnse vertaling van een Middelnederlands woord gegeven.¹⁶⁸ De marginalia duiden op een intensieve studie van Herps volkstalige tekst door de kartuizermonniken van Roermond.

Een klein aantal gebruikssporen in het Amsterdamse *Spiegel*-handschrift laat zien dat de *Spiegel* ook bij de Amsterdamse kartuizers niet op de plank bleef liggen. Zo zijn in de *vercieringhe* in het *werkende* leven de zedelijke deugden onderstreept. Hetzelfde is gebeurd met de drie aspecten die Bernardus aan de contemplatie over Christus' toeschreef (*opus, modum et causam*) en die Herp opgenomen heeft in zijn bespreking van de verschillende stadia in deze oefening.¹⁶⁹ Door middel van een kruisje in de marge gaf een lezer aan dat een passage in het hoofdstuk over de zaken die een

160 Obbema 1996b, p. 214.

161 Volgens Verschuere had de vertaler dezelfde versie van de tekst tot zijn beschikking die ook uit Roermond is overgeleverd (de B-tekst): Verschuere 1931b, dl. 1, p. 130.

162 Verschillende kopiisten waren betrokken bij de productie van zowel Latijnse als Middelnederlandse handschriften. Ook wat de kwaliteit van de handschriften betreft werd er geen onderscheid gemaakt tussen beide talen. Kwakkel 2002, p. 119–120.

163 Kwakkel 2002, p. 129.

164 Kwakkel 2002, p. 138–139.

165 Contacten tussen het Amsterdamse kartuizerklooster en het klooster in Roermond zijn vastgelegd in het Amsterdamse *Liber benefactorum*: Scheltema 1856, p. 53.

166 Wenen, ÖNB : 15228, f. 31r–31v (Verschuere 1931b, dl. 1, p. 30–31), f. 68r–94v (niet vermeld door Verschuere). De *Spiegel* staat op f. 108r–220v. Ook in het verloren gegane hs. Breslau, Domarchiv : 312 is de *Spiegel* in een convoluut met Latijnse teksten gecombineerd.

167 Wenen, ÖNB : 15228. Marginalia bijvoorbeeld op f. 111v, 112v, 113r, 122r, 125r, 129v, 131v, 132r, 132v, 133r–v, 134r–v, 135r–v, 136r–138r.

168 Op f. 130r is in de marge bijvoorbeeld voor *versiert* (*Spiegel*, p. 115, r. 3 (hfst. 19)) *ornatus* als vertaling genoteerd.

169 Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 36v–41r en 32v. *Spiegel*, p. 121–135 (hfst. 21) en 107, r. 35 (hfst. 16).

mens tijdens het *toegeesten* kunnen overkomen voor hem belangrijke informatie bevatte. In de aangestreepte passage weidt Herp uit over de negatieve gevolgen die de oefening kan hebben wanneer men deze niet met beleid uitvoert. De schietgebeden kunnen zo krachtig worden dat het bloed rond het hart stroperig wordt. Uiteindelijk zal het hart zich afsluiten voor alle inwendige, geestelijke oefening en devotie.¹⁷⁰

De datering van dit soort gebruikssporen is zeer lastig. Het is immers niet uitgesloten dat zij pas op een later tijdstip in het handschrift werden aangebracht. Dit kan bijvoorbeeld in het kartuizerklooster Tüchelhausen bij Würzburg gebeurd zijn, waar alle drie de handschriften uit het Amsterdamse klooster terecht kwamen.¹⁷¹ Over de vraag hoe, waarom en wanneer de drie handschriften van Amsterdam naar Tüchelhausen zijn verhuisd, lopen de meningen uiteen. Obbema stelt dat de handschriften in de tweede helft van de zestiende eeuw – tijdens de reformatie – door een Amsterdamse lekenbroeder werden meegenomen.¹⁷² Omdat hij geen Latijn kon lezen, wilde hij zich op zijn logeeradres in de buurt van Würzburg van voldoende leesmateriaal verzekeren.¹⁷³ Het is enigszins bevreemdend dat hij als lectuur drie codices uitzocht die toen al honderd jaar oud waren. Volgens Freienhagen-Baumgardt schonken de kartuizers van Amsterdam het handschrift met de *Spiegel* als dubbel exemplaar aan de kartuizers van Tüchelhausen.¹⁷⁴ De kartuizers zouden hun waardering voor de *Spiegel* hebben laten blijken door de tekst van klooster naar klooster door te geven, wat zij bijvoorbeeld ook deden met de werken van Gerson.¹⁷⁵ Bij deze hypothese moet echter aangetekend worden dat Freienhagen-Baumgardt geen rekening houdt met het feit dat uit Tüchelhausen drie Amsterdamse handschriften bewaard zijn.

Mogelijk werden de handschriften toch door een broeder meegenomen die van Amsterdam naar Tüchelhausen reisde, maar op een eerder tijdstip dan Obbema veronderstelt. Tussen kartuizerkloosters bestond namelijk een intensief leenverkeer van boeken. Dionysius van Rijkel is al genoemd als belangrijke spil in de verspreiding van geestelijke literatuur. Hoe moeten we ons het literaire leenverkeer, de tekstverspreiding en -uitwisseling tussen kartuizerkloosters voorstellen? En welke plaats had het Amsterdamse klooster – en daarmee het *Spiegel*-handschrift – in dit netwerk?

Het Amsterdamse kartuizerklooster werd aan het einde van de veertiende eeuw gesticht, in de jaren 1392–1393. De stichting kwam tot stand op initiatief van stad en burgrij en met steun van hertog Albrecht van Beieren.¹⁷⁶ De prioren van de kloosters bij

170 Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 73r. *Spiegel*, p. 251, r. 41 e.v. (hfst. 42).

171 Obbema 1996b, p. 216.

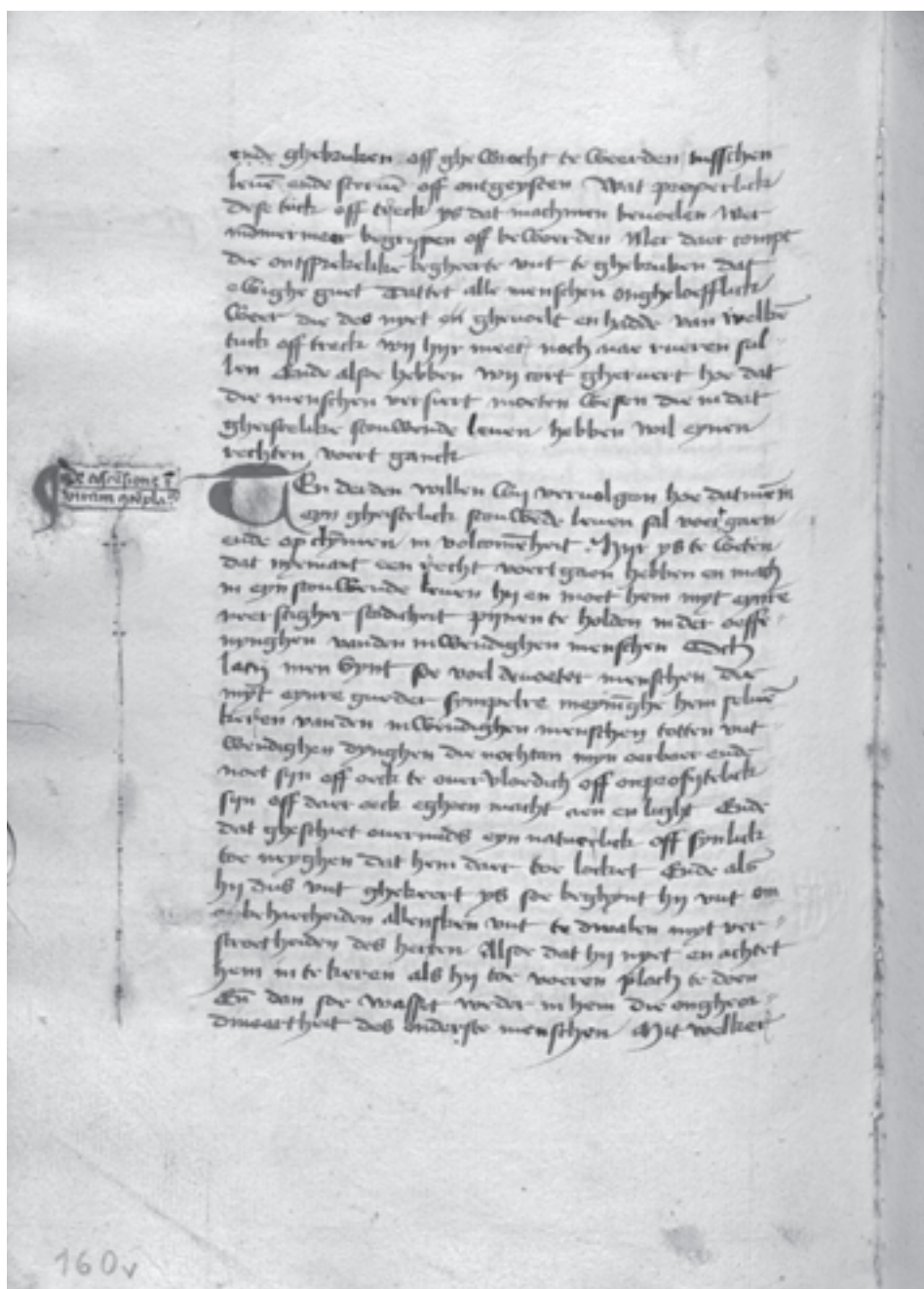
172 Obbema 1996b, p. 216. Tijdens de Beeldenstorm in 1566 werd het kartuizerklooster daags na het observantenklooster bestormd. Zie ook Scheltema 1856, p. 28–30 en Scholtens 1937, p. 71–73.

173 Obbema 1996b, p. 216–218. Carasso-Kok 2004, p. 400. Carasso-Kok neemt de hypothese van Obbema zondermeer over: 'Ze [de drie bewaarde handschriften] zijn gered dankzij een lekenbroeder die ze op zijn vlucht heeft meegenomen naar de Beierse kartuize Tüchelhausen.' Zie Scholtens 1937, p. 76–79.

174 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 30. Vgl. Gumbert 1974 over boekenverkeer tussen verschillende kartuizerkloosters.

175 Hobbins 2009, p. 197–203.

176 Obbema 1996b, p. 212. Zie ook Scheltema 1856, p. 15–17 en Gruijs 1975, p. 211–214. Het cartularium van het klooster is uitgegeven in Bessem 1997. Over de bescherming van Albrecht aan de kartuizers zie: Scheltema 1856, p. 17–18 en 20–21. Scholtens 1937, p. 6–7. De Melker 2002, p. 102. De stichting van het kartuizerklooster was nauw verweven met de oprichting van twee Windesheimse regulierenkloosters: Gaens 2008, p. 84–91 (over de relatie tussen de kartuizers en de Moderne Devotie rond de eeuwwisseling en in de vroege vijftiende eeuw). De Melker 2004, p. 275–277 en De Melker 2002, p. 92 e.v.

Afb. 16 Marginalia in het Latijn in het handschrift uit het kartuizerklooster van Roermond. Wien, Österreichische Nationalbibliothek : Cod. 15228, f. 160v-161r.

Straatsburg en Tüchelhausen bij Würzburg – het Amsterdamse klooster had dus vanaf het begin een bijzondere relatie met dit klooster – kozen Hendrik Beckbeeck uit Monnikenhuizen bij Arnhem tot rector van de nieuwe stichting.¹⁷⁷ Het kartuizerklooster werd net buiten de stad opgetrokken, in de buurt van de Haarlemmerpoort (in de late middeleeuwen de ‘Kartuizerpoort’).¹⁷⁸ De kartuizers werden op allerlei manieren gesteund door de Amsterdamse bevolking. Tussen belangrijke families uit de Amsterdamse burgerij en het klooster bestonden nauwe relaties.¹⁷⁹ De bescherming van Albrecht en later van diens zoon Willem VI werd regelmatig vernieuwd en ook de Bourgondische hertog Filips de Goede toonde zich een begunstiger van het Amsterdamse kartuizerklooster. Tijdens een bezoek aan het klooster zou hij van een van de monniken, Dirk Minghelen, een handschrift hebben gekocht.¹⁸⁰

Het staat vast dat de Amsterdamse kartuizers in de vijftiende eeuw een bibliotheek hadden, maar de omvang en inhoud zijn lastig vast te stellen.¹⁸¹ Meinsma distilleerde een lijst van 67 Latijnse titels uit het *Liber benefactorum*, waarin de schenkingen aan het klooster werden bijgehouden. Veel van de boeken werden geschonken door intredende broeders; enkele door weldoeners van het klooster.¹⁸²

Verder was er ook tussen kartuizerkloosters onderling sprake van tekstverspreiding en van uitwisseling van boeken en teksten. Zij gaven elkaar boeken in bruikleen, of als geschenk.¹⁸³ Monniken die naar een ander klooster werden overgeplaatst, namen vaak verschillende boeken met zich mee. Door dit leenverkeer hadden de kartuizers een belangrijk aandeel in de verspreiding van teksten.¹⁸⁴ De kloosters van de kartuizers speelden zo in de vijftiende eeuw een belangrijke rol in de verspreiding van de werken van Gerson.¹⁸⁵ Dat de mobiliteit van kartuizermonniken groot was, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat prioren vaak uit een ander klooster kwamen. De prioren van het Amsterdamse klooster kwamen uit Herne, Arnhem (Monnikhuizen), Vught, Luik, Antwerpen, Gent en in de zestiende eeuw ook Zeelhem bij Diest.¹⁸⁶

177 Scheltema 1856, p. 19. Scholtens 1937, p. 36–37 en 39–40. De Melker 2002, p. 103–104. Volgens Scholtens (1937, p. 40–41) en Meinsma (1903, p. 247) schreef hij ook boeken.

178 Scheltema 1856, p. 16. Scholtens 1937, p. 4–8. De Melker 2002, p. 103.

179 De Melker 2004, p. 251, zie ook p. 282–283. Scheltema 1856, p. 22 en 26 (schenking van een Amsterdamse priester, Reinier Simonszoon, die mogelijk zelf in het klooster intrad). Scholtens 1937, p. 6 e.v. De Melker 2002, p. 197–198. Over de familie Boelen zie Zuidema 2010, p. 65–66 e.v.

180 Scheltema 1856, p. 23–27. Zie ook Scholtens 1937, p. 50. Vgl. De Melker 2002, p. 104–105. Hij stelt dat er geen diepgaande relatie was tussen het klooster en de landsheren.

181 Obbema 1996b, p. 212–213. Scheltema 1856, p. 26. De bibliotheek was gevestigd in de ‘kapel der heilige maagd Maria’. De kapel zou zijn gesticht door de moeder van een van de monniken, Hendrik Jan Oetenszoon.

182 Meinsma 1903, p. 249–251. Obbema 1996b, p. 213. Obbema noemt ook nog enkele Latijnse incunabelen die aan de kartuizers toebehoorden. Een aantal boekschenkingen wordt vermeld in Scheltema 1856, p. 26, 49 en 51–53. Zie tevens Scholtens 1937, p. 16–20 over bewaard gebleven archiefstukken uit het klooster en p. 28 e.v. over boekschenkingen.

183 Gumbert 1974, p. 166. Scholtens 1937, p. 28–29. De kartuizers van Geertruidenberg schonken de Amsterdamse monniken bijvoorbeeld een grote bijbel en een *collectionarium* bij de stichting van hun klooster. Zie Gruijs 1975 voor een overzicht van kartuizerkloosters in de Nederlanden en hun onderlinge, institutionele relaties.

184 Gumbert 1974, p. 176–178. Scholtens (1937, p. 28) noemt een voorbeeld uit de eerste helft van de zestiende eeuw: toen Franciscus van Amsterdam van het klooster in Leuven overging naar het klooster in Amsterdam, bracht hij een groot aantal boeken mee.

185 Hobbins 2009, p. 197–203.

186 Scholtens 1937, p. 51 en 41, 44, 46–47, 50, 55, 70.

Het uitlenen van handschriften geschiedde ook tussen kloosters in verschillende taalgebieden, waarbij het opvallend genoeg niet alleen Latijnse codices betrof. Kwakkel geeft voorbeelden van leenverkeer waarbij de Frans-Nederlandse, Duits-Nederlandse en Engels-Nederlandse taalgrens werd overschreden.¹⁸⁷ Bovendien vervaardigde Peter Schoeffer in 1474 zijn *Spiegel*-druk waarschijnlijk naar een handschrift dat in het kartuizerklooster Salvatorberg bij Erfurt bewaard werd.¹⁸⁸ Het is dus denkbaar dat het Amsterdamse *Spiegel*-handschrift – samen met de twee andere Middelnederlandse codices – al in de tweede helft van de vijftiende eeuw naar Tüchelhausen werd gebracht.¹⁸⁹

Net als de gemeenschappen van het Kapittel van Zepperen vormden kartuizerkloosters geen gesloten circuit van tekstverspreiding. Handschriften werden ook uitgeleend aan geïnteresseerden die niet tot de orde behoorden. De kartuizers van Herne produceerden tegen het einde van de veertiende eeuw zelfs handschriften specifiek voor lezers buiten de eigen kloostermuren. Het kon hierbij om leden van andere religieuze gemeenschappen gaan, maar ook om stedelingen of boekhandelaren.¹⁹⁰ Hetzelfde geldt voor de literaire productie van de kartuizers in de vijftiende eeuw. Dionysius van Rijkel schreef teksten voor Brugman, maar ook voor (hooggeplaatste) leken.¹⁹¹ In dezelfde periode ontstonden bovendien contacten tussen kartuizers en drukkers. De kartuizers van Keulen en Vught leverden teksten aan stedelijke drukkers en konden hun 'apostolaat met de pen' zo op een grotere schaal voortzetten.¹⁹² Door bemiddeling van de kartuizers kwam aan het begin van de zestiende eeuw ook de Latijnse *Spiegel* op een Keulse drukpers terecht.

In het Amsterdamse klooster werden handschriften vervaardigd en er was sprake van literaire activiteit. Het *Liber benefactorum* maakt melding van twee monniken die *vele boeken* schreven. De in 1471 ingetreden Amsterdammer Jan Janszoon Ketelaer liet in zijn cel een lessenaar maken waaraan hij kon schrijven.¹⁹³ Tevens vertoefde in het klooster – korte of langere tijd – een drietal auteurs: Gerrit van Schiedam († 1442), Albert Kivet († 1449) en Jan Versaren († 1471). De eerste schreef verschillende geestelijke traktaten en preken en was eveneens prior van het klooster bij Luik. Scholtens rekent hem tot een groep geestelijke schrijvers die vooral in de kartuizerkloosters van Keulen, Luik en Roermond actief was, met als belangrijkste vertegenwoordiger Dionysius van Rijkel.¹⁹⁴ Albert Kivet liet een collectie exemplen na onder de titel *Referendarius exemplorum*.¹⁹⁵ De laatste, Jan Versaren, studeerde en doceerde aan de Leuvense universiteit – de universiteit waar ook Herp vermoedelijk studeerde – in de jaren dertig en veertig van de vijftiende eeuw. Van een reis die hij in 1469 ondernam naar het dominicanenklooster in Marseille, schreef hij een reisverslag.¹⁹⁶

187 Kwakkel 2002, p. 95.

188 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 97 en 23. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 119-122. Zie verder over de *Spiegel* in Salvatorberg hoofdstuk IV (Rebdorf).

189 Vgl. Obbema 1996b, p. 216-218.

190 Kwakkel 2002, p. 137 e.v.

191 Nissen 2009, p. 161.

192 Kwakkel 2002, p. 152-153. Verschuieren 1935, p. 375-378. De drukken werden ook wel door de kartuizers bekostigd. Zie Marks 1974 (Keulen) en Verschuieren 1935 (Vught).

193 Scheltema 1856, p. 38 en 41. Vgl. Scholtens 1937, p. 29-31.

194 Scholtens 1937, p. 31-33 en 41-43. Zie ook Gruijs 1975, p. 169 en 212.

195 Scholtens 1937, p. 33-34 en 37-38.

196 Scholtens 1937, p. 34-35 en 52-53. De titel van de reisbeschrijving luidt: *Itinerarius domini Johannis van*

In verband met Herps *Spiegel* was de stichting van een nieuw observantenklooster in Amsterdam van belang voor de connectie met het literaire netwerk van de kartuizers. Het initiatief voor de stichting werd genomen door Jan Brugman. De komst van de observanten werd, ook financieel, gesteund door een kleine groep binnen de stadselite. Deze zogenoemde *alinge vroedschap* verbond zich met de Bourgondische hertogen, die op hun beurt een nieuwe stichting van hun favoriete orde in de stad verkregen. Met zijn preken probeerde Brugman de stadsbevolking voor de zaak van de observanten te winnen.¹⁹⁷ In 1463 dwong Filips de Goede de stadsbestuurders om met de stichting akkoord te gaan. De observanten nam hij onder zijn bescherming. Niet lang daarna werd het nieuwe observantenklooster gebouwd aan de Oudezijds Achterburgwal, dicht bij de Nieuwmarkt.

Vanaf dat moment waren de observanten letterlijk en figuurlijk in de stad aanwezig. Zowel Brugman als Dirk Coelde van Münster preekten actief om vrede te stichten tussen de Hoeken en de Kabeljauwen.¹⁹⁸ In 1474 hielden de observanten een kapittelvergadering in de stad. Volgens historicus De Melker nam de populariteit van de minderbroeders-observanten gestaag toe. Het jonge klooster symboliseerde voor de stadsbevolking vernieuwing, zuiverheid en betrouwbaarheid. De populariteit van de kartuizers vertoonde volgens hem vanaf circa 1430 juist een dalende lijn door de toenemende verzakelijking in het klooster en een daarmee gepaard gaande verminderde zichtbaarheid van de gemeenschap.¹⁹⁹ Het *Spiegel*-handschrift dat in de bibliotheek van de kartuizers bewaard werd, laat echter zien dat de kartuizers belangstelling hadden voor nieuwe religieuze literatuur die ontstaan was binnen de franciscaanse observantie. In een van de twee andere handschriften uit het klooster is een exemplaar uit een preek van Brugman genoteerd.²⁰⁰ De kartuizers zullen zeker contact hebben gehad met de nieuwkomers. Ze toonden interesse in de nieuwe hervormingsbeweging en in Herps tekst, die in lijn met de idealen van Dionysius van Rijkel religieuzen en leken een mogelijkheid bood voor geestelijke verdieping.

Uit de verkenning van het begin van de verspreiding van de *Spiegel* aan de hand van de vroegst bewaarde handschriften, blijkt dat religieuze teksten in de tweede helft van de vijftiende eeuw een grote mobiliteit kenden. Kort na voltooiing werd Herps *Spiegel* op verschillende plaatsen gelezen en geraadpleegd: bij tertianen, kartuizers en in samenhang met andere teksten uit het milieu van de minderbroeders-observanten. De eerste handschriften van de *Spiegel* bevatten zonder uitzondering de volledige tekst. Bovendien is in alle drie de handschriften een inhoudsopgave te vinden. Op basis van de handschriften uit Maastricht en Amsterdam kan vastgesteld worden dat mannelijke

der Saren sacrae Theologiae baccalarii et prioris Cartusiensium domus Vallis Regalis iuxta Gandavum, qui contigit anno Domini M CCCC LXIX.

197 Schaap 2005, p. 456–459. De Melker 2004, p. 289. Mertens 2007, p. 256–258. Zie ook: Lettinck 1999, p. 8–10.

198 Schoengen 1941, dl. 1, p. 23. Vgl. De Melker 2004, p. 282–283. De Kabeljauwen gebruikten het kartuizerklooster als platform voor de verspreiding van hun politieke boodschap.

199 De Melker 2004, p. 239 en 291–293.

200 Würzburg, UB : M.ch.q. 144, f. 95v–97r.

religieuzen in de vroegste verspreiding van de *Spiegel* de boventoon voerden. Dit in tegenstelling tot latere decennia, toen juist vrouwelijke lezers een groot aandeel in de overlevering hadden.

Voor de mobiliteit van teksten was in de eerste plaats de belangstelling voor (nieuwe) geestelijke werken van wezenlijk belang. In het geval van de Maastrichtse tertianen kwam deze belangstelling voort uit een hernieuwde observantie van de eigen regel. Met zijn afschrift van de *Spiegel* bouwde Jan de Test aan een bibliotheek met geestelijke literatuur. Hij deed dit in het kader van de aansluiting van de gemeenschap bij het Kapittel van Zepperen en de hiermee gepaard gaande religieuze hervorming. Herps *Spiegel* – ontstaan in de observatiebeweging van de minderbroeders – paste uitstekend bij het hervormingsstreven. Het handschrift laat zien dat de tertianen in hun streven naar observantie niet alleen – via hun statuten – beïnvloed werden door het Kapittel van Utrecht, maar ook inspiratie vonden in de franciscaanse observantie. Bij de tertianen kwamen zo verschillende vijftiende-eeuwse hervormingssferen samen.

Voorts waren de contacten van een religieuze gemeenschap met andere kloosters doorslaggevend voor de verspreiding van religieuze literatuur. Het boekenverkeer binnen de kartuizerorde (leenverkeer en tekst- en boekproductie) heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de verspreiding van de *Spiegel*. In Amsterdam konden lekenbroeders, maar zeker ook monniken, de *Spiegel* lenen en in alle rust in hun cel bestuderen. De kartuizers beschikten waarschijnlijk over twee exemplaren van Herps handboek, zodat twee monniken en/of lekenbroeders de tekst tegelijkertijd konden raadplegen. Misschien was de materie die Herp aanreikte interessant genoeg om te bespreken in de twee uur die de in stilte levende monniken op zondagmiddag na de maaltijd met elkaar mochten spreken.²⁰¹ De monniken uit het klooster van Dionysius van Rijkel bestuurden Herps tekst intensief en zullen zeker de behoefte gevoeld hebben om de tekst te bediscussiëren. De rol van geestelijke literatuur en tekstverspreiding in de vijftiende-eeuwse, ordeoverschrijdende observatiebeweging, waarbinnen ook de kartuizers een belangrijke rol speelden, wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk IV.

Om een tekst succesvol in omloop te brengen, was in eerste instantie het netwerk van de auteur zelf van belang. Door hun publieke optreden als predikers en hun functie als biechtvaders hadden Herp en de andere minderbroeders-observanten zicht op de behoeftes die onder gelovigen leefden, en hun volkstalige teksten ontstonden dan ook vanuit hun zielzorgtaak. Dezelfde werkzaamheden maakten het vervolgens vrij eenvoudig gelovigen te interesseren voor de *Spiegel* en andere, meer praktische teksten die binnen de beweging ontstonden, zoals *Vander kersten ewe*.

Het thans in Leiden bewaarde *Spiegel*-handschrift is een voorbeeld van dergelijke tekstverspreiding. De aanwezigheid van *Vander kersten ewe* in de codex wijst in de richting van een leek als opdrachtgever.²⁰² Samen met de vroege datering doet de nauwe relatie met de franciscaanse observantie vermoeden dat het handschrift nog dicht in de buurt van de auteur en de oorspronkelijk (door Herp zelf voorziene) receptie stond. De samenhang tussen de verspreiding van Herps *Spiegel* en de franciscaanse observatiebeweging in de Lage Landen wordt besproken in het volgende hoofdstuk.

201 Vgl. Kwakkel 2002, p. 91.

202 Vgl. Bange 1982, p. 172. Waarschijnlijk gaat het om een vrouw. Vgl. de afsluitende zin op f. 190r (*O weerde goedertiere moeder Gods bidt voer mij arme sondersche*) en Bange 2000, p. 56.

III De *Spiegel* en de minderbroeders-observanten

I De franciscaanse observantie als distributiekring

Rond 1470 maakte Elisabeth van Poyle – zuster in het Brusselse regularissenklooster van Onze Lieve Vrouwe/Notre-Dame ter Rosen geplant in Jericho – een kopie van Herps *Spiegel*.¹ Het werd een sober handschrift, geschreven op papier, met aan het begin van de tekst een eenvoudige, rode initiaal met paars penwerk.² Achter in de codex maakte Elisabeth haar identiteit bekend in een colofon:

Dit boec hoert toe den cloester van Jericho binnen Bruesel bij Sinte Katherinen. Ende het hevet ghescreven suster Lijsbeth van Poelc.³

Op het moment dat Elisabeth de bibliotheek van de zusters met de *Spiegel* verrijkte, was er contact tussen de regularissen en de minderbroeders uit het observantenklooster Boetendaal, dat door Herp was gesticht. De observanten kwamen naar Jericho om voor de zusters te preken. Elisabeth woonde de preken van de broeders bij en werkte haar aantekeningen uit op schrift.⁴ Dit doet vermoeden dat Elisabeth via de Boetendalers de hand wist te leggen op de legger voor haar *Spiegel*-handschrift.

Het handschrift waarin de *Spiegel* samen met *Vander kersten ewe* (L1) is overgeleverd, liet zien dat er een verband was met de franciscaanse observantie vanaf het begin van de verspreiding van Herps mystieke handleiding. Dit hoofdstuk verkent de samenhang tussen de verspreiding van de *Spiegel* en de franciscaanse observantie in termen van distributiekringen.

De notie van distributiekringen, die Hobbins aanwendde om de verspreiding van de werken van Gerson te duiden, is eveneens toepasbaar op de verspreiding van Herps *Spiegel*.⁵ De kloosters die vanaf de jaren veertig van de vijftiende eeuw in snel tempo door de minderbroeders-observanten in de Lage Landen werden hervormd en gesticht, boden auteurs als Herp een netwerk waarin teksten succesvol in omloop konden worden gebracht. Begin jaren zestig hadden de observanten kloosters in Gouda, Mechelen, Antwerpen, Leiden, Alkmaar, Delft, Gorinchem, Lichtenberg, Nijmegen, Haarlem, Zutphen, Leeu-

1 Brussel, KB : 2136. Dit handschrift is beschreven in: Van den Gheyn, dl. 3, nr. 2390. Stoop 2013, p. 403-404. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 38. Deschamps 1972, p. 238. Stoker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 216. Deschamps en Mulder 2002, p. 2-3. Datering op basis van watermerken.

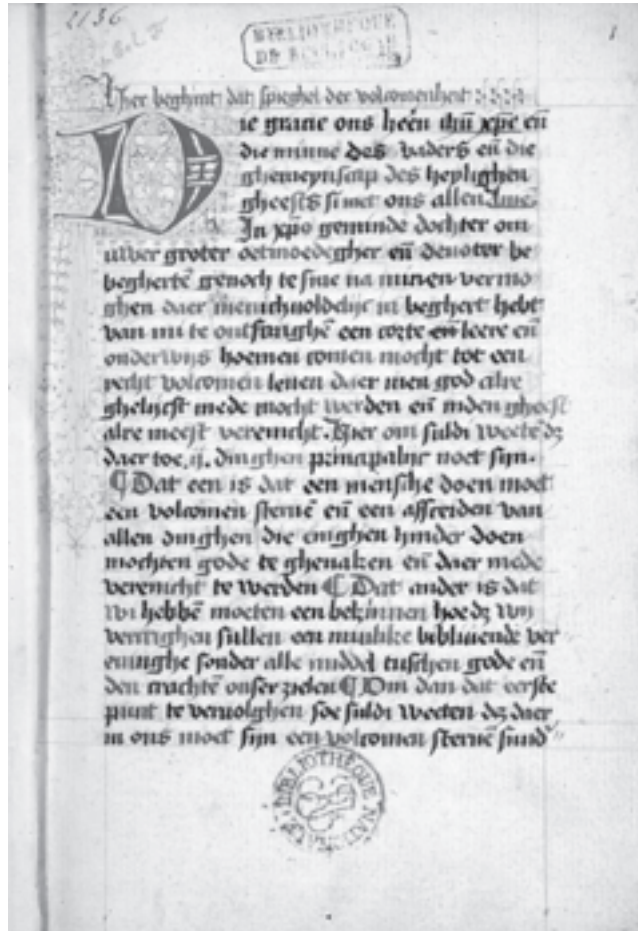
2 Brussel, KB : 2136, f. 1r.

3 Brussel, KB : 2136, f. 155v.

4 Stoop 2013, p. 279 en 359.

5 Hobbins 2009, p. 185 e.v. Zie Inleiding.

Afb. 17 Begin van de Spieghel in het handschrift uit het Brusselse Jericho, gekopieerd door Elisabeth van Poyle. Brussel, KB : 2136, f. 1r.

warden, Weert, Bergen op Zoom en Amsterdam en was het kloosternetwerk groeiende.⁶

Hoe efficiënt de communicatiekanalen tussen deze kloosters konden functioneren, is te zien aan de verspreiding van doodsbrieven. Het overlijden van een broeder werd in het laatste kwart van de vijftiende eeuw schriftelijk door de hele kloosterprovincie bekend gemaakt.⁷ Maar ook de organisatie rond de regelmatig – tijdens Herps provinciaal zelf jaarlijks – in een van de kloosters gehouden kapittelvergaderingen, demonstreert de doelmatige en intensieve communicatie tussen de kloosters van de franciscaanse observantie. Het kapittel werd bijeengeroepen door de provinciaal en alle observantenkloosters van de Keulse provincie stuurden gezanten. Meestal was dit de gardiaan met aanvullende vertegenwoordigers. Om een kapittelvergadering in een bepaalde stad te houden, moest het lokale observantenklooster aan bepaalde voorwaarden voldoen: alle afgevaardigden moesten meer dagen van kost en inwoning worden voor-

6 De Troeyer 1974, p. xxxiii. Schoengen 1941.

7 Stracke 2013, p. 62, vgl. p. 115.

Afb. 18 Portret van een minderbroeder uit de Lage Landen. Jan Provoost, Kruisdraging en portret van een minderbroeder, 1522, Sint-Janshospitaal, Brugge. © Lukas - Art in Flanders VZW, foto Hugo Maertens.

zien en er moest een grote zaal met voldoende capaciteit voorhanden zijn om de bijeengekomen mannen een geschikte vergaderlocatie te bieden. Het vaakst kwamen de observanten van de Keulse provincie in een van de kloosters in de Nederlanden bijeen; hier was de dichtheid van observantenkloosters het grootst. Vooral Gouda en Mechelen waren populaire plaatsen voor het houden van een kapittel.⁸

In Leiden, waar een van de vier hieronder te bespreken handschriften gekopieerd werd, kwam het provinciaal kapittel van de observanten vóór de eeuwwisseling viermaal bijeen, in de jaren 1454, 1466, 1477 en 1494.⁹ Waarschijnlijk werd Herp tijdens het eerste kapittel – onder voorzitterschap van Jan van der Goes – tot gardiaan van het klooster in Mechelen gekozen.¹⁰ Als gardiaan van dit klooster moet hij ook tijdens het Leidse kapittel van 1466 aanwezig geweest zijn. Tijdens dit kapittel aten de observanten, bestuurders en poorters van de stad gezamenlijk. Voor de maaltijd – genuttigd bij de minderbroeders – liet de stad allerlei lekkernijen aanrukken: gezouten vlees, gebraad, pasteien en verschillende soorten gevogelte. Aan wijn ontbrak het evenmin:

8 Stracke 2013, p. 56–57, 60–61, zie ook de tabellen 3 en 4 op p. 289. De vergaderfrequentie in de Lage Landen laat de dominantie van deze regio binnen de beweging zien.

9 Schoengen 1941, dl. 1, p. 132. Hij vermeldt de jaartallen 1454 en 1494. Zie verder Sloots 1947, p. 95–97. Tijdens het belangrijke generaal kapittel van 1527, toen besloten werd tot afscheiding van de Nederlandse provincie (*Germania Inferior*) van de Keulse provincie, waren circa tweehonderd broeders aanwezig. Ook toen werd de broeders van stadswegen een *eerlike maeltijt* aangeboden. Zie over de totstandkoming van de Nederlandse provincie: Van den Borne 1931.

10 Verschuieren 1931a, p. 350. Hensen 1899, p. 23–24.

Item opten xviiien dach in Junio ghingen tgerecht mit sommige vander vroescap ende poorterye eten totten mynrebroeders, by den generail vicarius ende broeders die dair te capittel gecomen waren. Des [daarom] deden tgerecht die cost bereden, dat dair gesent wordt vander stede wegen an sprenget [gezouten] vleysch, an pasteysen, an gebraden spijsse ende alrehande vogelen mit wenen vleysch, dat tsamen coste iiiii pond, vii st. iiiii den. Ende dair gesent viii stede canne [door de stad geijkte kannen] wyns [...].¹¹

De precieze functie van de kapittelvergaderingen is van belang om beter te begrijpen hoe de franciscaanse observantie een distributiekering vormde voor de verspreiding en uitwisseling van volkstalige teksten. De gang van zaken rond het kapittel in Leiden laat zien dat de kapittelvergaderingen – mede door de stedelijke situering van de observantenkloosters – geen volledig interne aangelegenheid waren.¹² In Mechelen, waar Herps collegae uit alle provincies in 1464 in zijn klooster bijeen kwamen, werd rond het generale kapittel een processie georganiseerd. Na de processie nodigde ook hier het stadsbestuur de observanten uit voor een avondmaal.¹³ Daarnaast voorzag de stedelijke magistraat de broeders die zich in de stad hadden verzameld vrijwel dagelijks van een aangename hoeveelheid wijn, die ze in de herberg *Dmoleneyser* ophaalden.¹⁴

Door de festiviteiten rond de kapittels gingen de vergaderingen niet onopgemerkt voorbij aan de stadsbevolking. De observanten konden zo in contact komen met bestuurders, (potentiële) begunstigers, stedelingen en bezoekers die naar de stad kwamen om de gebeurtenissen bij te wonen. De kapittels en daaraan gekoppelde vormen van collectieve devotie voorzagen de minderbroeders van een platform om voor de observante zaak te pleiten – mondeling, maar waarschijnlijk ook via teksten, die immers een belangrijk instrument vormden in hun zielzorg en voor de verbreiding van hun idealen. Ze konden hun basis in de stad versterken door nieuwe bevorderaars aan te trekken en een ondersteuningsnetwerk te creëren dat ook voor de afzet en verspreiding van volkstalige teksten functioneel kon zijn.¹⁵ Het stedelijke en betrekkelijk open karakter van de kapittelvergaderingen verleende de franciscaanse observantie als distributiekering voor geestelijke literatuur – en voor Herps *Spieghel* in het bijzonder – een grotere radius dan alleen de eigen beweging.

Individuele reizen die de minderbroeders-observanten ondernamen waren eveneens van belang voor het functioneren van de franciscaanse observantie als distributiekering. In Leiden ontvingen de broeders het gehele jaar door verschillende bezoekers in hun

11 Sloots 1947, p. 95–96 (RAL, SA I (1290–1575, inv. nr. 533–536 (Burgemeestersrekeningen 1465–1466), f. 12). Geciteerd naar Sloots. Vgl. Overvoorde 1917, dl. 1, p. vi. Ook in andere steden waren het steeds de begunstigers die de broeders van levensmiddelen voorzagen: Stracke 2013, p. 155.

12 Vgl. Stracke 2013, p. 219–221, 232 en 250 over de situering van observantenkloosters en de franciscaanse observantie als urbane beweging.

13 Mogelijk hielden de observanten zelfs twee processies. Mechelen, SA : Stadsrekeningen 1463–1464, f. 141r, 160r en 164v. Zie Joosen 1988, p. x–xi en 60. Over processies als ‘civic religion’: Brown en Small 2007, p. 239 e.v. en vgl. Stracke 2013, p. 247–249 over de deelname van observanten aan processies en andere openbare feestelijkheden.

14 Mechelen, SA : Stadsrekeningen 1463–1464, f. 141r. Op zaterdag (*opten sinxen avent*), zondag (*opten sinxen dach*), maandag en dinsdag kregen de observanten steeds 24 stopen wijn. Eén stoop omvatte waarschijnlijk ongeveer twee liter (Cd-rom Middel Nederlands, MNW, lemma ‘stoop’).

15 Vgl. Stracke 2013, p. 163, 182–183 en m.n. 187. De observanten werden in de loop van de tijd steeds geliefder in een stad en het aantal bevorderaars werd steeds talrijker. Door dit soort ‘crowdfunding’ ontstond een ondersteuningsnetwerk.

klooster. Jan Brugman kwam bijvoorbeeld in 1462 langs. De provinciaal vicaris was uiteraard een frequent bezoeker. Hij deed het klooster soms wel tweemaal per jaar aan.¹⁶

De regelmatig gehouden provinciale (en generale) kapittelvergaderingen van de observanten kunnen met betrekking tot hun functie in de verspreiding en distributie van teksten – uiteraard op een veel beperkter schaal – vergeleken worden met de grote vijftiende-eeuwse concilies. De concilies van Konstanz en Basel boden auteurs de kans om hun tekst in omloop te brengen. Hobbins beschrijft hoe deze concilies een uitgelezen gelegenheid waren om teksten te publiceren, uit te wisselen, en in contact te komen met de netwerken van andere deelnemers. De concilies waren markten voor allerlei soorten teksten.¹⁷

Naar tekstverspreiding en -distributie bij de minderbroeders-observanten in de vijftiende-eeuwse Lage Landen is nog weinig onderzoek verricht. Over het boek en boekenbezit bij de minderbroeders in de middeleeuwse Nederlanden bestaat een artikel van Herwig Ooms uit 1974, dat zich vooral richt op bepalingen rond boekenbezit in de constituties van de minderbroederorde.¹⁸ Voor studie en de voorbereiding van preken konden minderbroeders over de nodige handschriften beschikken. De aandacht diende uit te gaan naar de inhoud van het boek en uiterlijke *curiositas* moest worden vermeden. Het beheer van het gemeenschappelijk boekenbezit in een klooster lag hoofdzakelijk bij de gardiaan; de *armarista* – de beheerder van de gemeenschappelijke boekenkast – was medeverantwoordelijk. De gardiaan zorgde voor een inventaris die steeds up-to-date was.

Tijdens zijn visitatie diende de provinciaal streng toe te zien op het boekenbezit en eventuele overvloedige boeken mee te nemen. Bij verhuizing naar een ander klooster mocht een broeder zijn boeken meenemen. Lag het klooster in een andere provincie, dan diende de broeder een lijst met boeken die hij meenam achter te laten. Boeken die uit andere provincies terugkwamen (bijvoorbeeld na een sterfgeval) en boeken die als overvloedig werden beschouwd (dubbele exemplaren, ongebruikte codices), kregen tijdens het generaal of provinciaal kapittel een nieuwe bestemming of werden geruild voor andere werken. Naar kapittelvergaderingen werden ook binnen andere ordes vaker boeken meegenomen en de bijeenkomsten vormden een gelegenheid voor informele boekdistributie.¹⁹

Herps *Spiegel* biedt een interessante casus voor een eerste verkenning van volkstalige tekstverspreiding en -distributie bij de minderbroeders-observanten in de vijftiende-eeuwse Lage Landen. In de initiële verspreiding ging de tekst in eigen kring circuleren. Dit hoofdstuk laat zien hoe dit in zijn werk ging en hoe een bijna modern systeem van boekdistributie ontstond. De relatie tussen de verspreiding van de *Spiegel* en de franciscaanse observantie blijkt zich te openbaren in een viertal handschriften. Twee handschriften – uit Leiden (*L2*) en Hoorn (*U1*) – werden gelezen door tertiariissen die direct onder de zielzorg van de minderbroeders-observanten stonden. Een handschrift uit Alkmaar (*R*) laat zien hoe de literatuurvoorziening in eigen kring tot een bredere

16 Sloots 1947, p. 71 en 97–98 (RAL, SA I (1290–1575), inv. nr. 527 (Burgemeestersrekeningen 1461–1462), f. 72). Geciteerd naar Sloots.

17 Hobbins 2009, p. 193–197 en 203–205. Vgl. Van Engen 2008b, p. 262–263.

18 Ooms 1974, p. 373–385. De volgende alinea's zijn op dit artikel gebaseerd.

19 Goudriaan 2001c, p. 43, 48 en 53–54.

verspreiding van de *Spiegel* leidde en de tekst ook beschikbaar kwam in conventen die niet institutioneel aan de observanten verbonden waren. Het hierboven ter sprake gekomen handschrift van Elisabeth van Poyle is treffend in verband te brengen met Herps reizen, zijn bestuurlijke activiteiten en de preek- en zielzorgactiviteiten van de minderbroeders-observanten.

2 Boetendaal en Jericho

Het observantenklooster Boetendaal, waar de regularissen van het niet ver gelegen Jericho-klooster van Elisabeth mee in contact stonden, werd door Herp gesticht in 1467. Hij vervulde de taak op verzoek van Isabella van Portugal. Waarschijnlijk werd Herp de eerste gardiaan van het nieuwe klooster in het Zoniënwood.²⁰ Als getalenteerd, kundig prediker en auteur van geestelijke literatuur zal Herp contact met gelijkgestemden binnen de franciscaanse observantie hebben onderhouden. Hij zal zich er voor hebben ingezet dat hij in Boetendaal door begaafde predikers werd omringd en opgevolgd. De zielzorg en preekactiviteiten van de Boetendaalse observanten besloegen al snel een groot gebied. Uit een begin zestiende eeuw aangelegde agenda van broeder en onderoverste Gerardus de Gouda – mogelijk te identificeren met de Gerrit vander Goude die bij de observanten in Gouda was opgeleid en wiens werk de Goudse collatiebroeders in druk uitgaven – blijkt dat de activiteiten van de Boetendalers het volledige Zoniënwood en de stad Brussel besloegen.²¹

Als predikers bezochten de broeders in de jaren 1475–1477 ook het klooster van Elisabeth.²² Referenties aan aspecten van het leven in de wereld in sommige preken van de observanten, duiden er op dat de preken voor een ruimer publiek dan alleen de regularissen toegankelijk waren; de zusters zouden weinig hebben gehad aan tips voor opvoedende ouders.²³ Met hun preken in de kloosterkerk van Jericho konden de minderbroeders wellicht ook stadsbewoners bereiken.

Het Jericho-klooster ontstond in 1457 door samenvoeging van twee gemeenschappen. De witte zusters van Sint-Victor (ook wel dames Victorinen) van het in Brussel aan de Oude Graanmarkt gelegen Catharinaklooster gingen samenleven met regularissen uit het pas – op 5 april 1456 – afgebrande convent van Onze Lieve Vrouwe ter Cluysen in Eigenbrakel.²⁴ De eerstgenoemde zusters hadden hun regel verwaarloosd, wat met de stichting van Jericho rechtgezet moest worden. De samenvoeging en hervorming vonden plaats door directe tussenkomst van Isabella van Portugal en haar echtgenoot, hertog Filips de Goede.²⁵ De interventie door de landsheer en zijn vrouw

20 De stichting van het klooster is kort besproken in hoofdstuk I. Verschuieren 1931a, p. 353. Averkorn 1998, p. 270. Lemaire e.a. 1991, p. 70–71. Houbaert 1975, p. 82–83.

21 De Troeyer 1965, p. 95–103. Uit de lijst van Gerardus blijkt dat de observanten nog aan het begin van de zestiende eeuw regelmatig in Jericho kwamen preken.

22 Stoop 2013, p. 274. Al in 1467 was er vermoedelijk contact tussen Boetendaal en Jericho: Stoop 2103, p. 314. Zie verder hieronder.

23 Stoop 2013, p. 296–297: dit zou ook verklaren waarom een sermoen in een van de prekenbundels werd uitgewerkt door een *werlyke joffrouwe*.

24 Stoop 2013, p. 47–49. *Monasticon Belge*, dl. 4, 1970, p. 1247–1261. Mertens 2004, p. 126.

25 Stoop 2013, p. 47. Vgl. Lemaire e.a. 1991, p. 71.

gebeurde volgens achttiende-eeuwse bronnen op instigatie van Jan Storm, de eerste rector van Jericho en voormalig rector van het afgebrande Ter Cluysen.²⁶ Storm zou er persoonlijk bij het hertogelijk paar op hebben aangedrongen om de zusters van Ter Cluysen het Catharinaklooster over te laten nemen om zo een strengere tucht in dit convent te realiseren.²⁷

Hoewel het niet zeker is dat Jan Storm de verandering in de leefwijze van de zusters bij de hertog en zijn echtgenote bepleitte, moet er wel degelijk sprake zijn geweest van een strenge hervorming. Dit wordt bevestigd door het feit dat niet alle witte zusters geëdiend waren van de verandering in levensstijl.²⁸ Storm zelf spreekt in zijn *Cronice* over een *reformatio*.²⁹ Het nieuwe Jericho kwam onder invloed van het Kapittel van Windesheim te staan, evenals het voormalige Ter Cluysen. De prioren van Groenendaal en Rooklooster bleven aangesteld als visitatoren en waren daarmee mede verantwoordelijk voor het spirituele leven en welzijn van de zusters. In een bul van 1475 wordt niet alleen gesteld dat zij Jericho moeten *visiteren*, maar ook *reformere*.³⁰

Om de innerlijke pendant van hun institutionele hervorming te ondersteunen, begonnen de zusters actief geestelijke literatuur af te schrijven. Door het onderzoek van de Antwerpse literatuurhistorici Thom Mertens en Patricia Stoop zijn de zusters vooral bekend om de prekenbundels die zij aanlegden op basis van preken gehouden door hun biechtvaders en andere priesters die naar Jericho kwamen om met hun woorden het spirituele leven van de zusters te verrijken.³¹ De inleiding bij een van de bundels refereert aan het talent van de Boetendaalse observanten voor de prediking.³² De preken van de observanten waren uiterst inspirerend voor het spirituele leven van de zusters. Vooral Dionysius van Holland, na Herp de tweede gardiaan van Boetendaal, was naar de mening van de conversin Mergriete van Steenberg, die de prekenbundel kopieerde en van een inleiding voorzag, een inspirerende prediker.³³ Eigenlijk was ze van plan geweest om alleen zijn preken in de bundel bijeen te brengen:

[...] soe heb ick er dus vele ghescreven, want ick en hadde maer voerghenomen te scriven die sermoene vanden eerwerdeghen gaerdiaen brueder Dyonijs van Hollant, der welker ic hebbe xvii. Dese man was alsoe luter [zuiver] ende recht godminnende dat hi mijn herte wonderlijke zere bewechde ende recht raecte [...].³⁴

26 Lemaire e.a. 1991. Mertens 2004, p. 126. Vgl. Stoop 2013, p. 47-48.

27 Lemaire e.a. 1991, p. 71: 'Op zekere dag, in 1457, kreeg Jan Storm zijn zin. Processiegewijs, een kaars in de hand, en met de hertogin vooraan trokken de nonnen naar hun nieuwe verblijfplaats.' Vgl. Stoop 2013, p. 47-48.

28 Stoop 2013, p. 49. Slechts vijftien zusters stemden in met de gang van zaken. Wat het totale aantal zusters was, is niet duidelijk.

29 Stoop 2013, p. 49 en 441-442 over Storms *Cronice*.

30 Stoop 2013, p. 50. De rectoren van Jericho werden geleverd door de regulieren van Onze Lieve Vrouwe ten Troon te Grobbendonk bij Herentals (Stoop 2013, p. 72). De prior van Ten Troon mocht ook optreden als vervangend visitator.

31 Mertens 2004 en Stoop 2013.

32 Gent, UB : 902, f. 1r-2v (de zogenoemde Jericho-collectie). Reynaert 1996, p. 52-67. Stoop 2013, p. 450-451. Mertens 2004, p. 121-141, met name 138-139.

33 In 1459 was Dionysius de eerste gardiaan van het observantenklooster te Haarlem en in 1475 gardiaan van Boetendaal. Houbaert 1975, p. 83 en 94. Stoop 2013, p. 274. Vijf van zijn preken zijn geëditeerd in Defloor 1960. Een preek is uitgegeven in Verjans 1936, p. 40-45 (Gent, UB : 902, f. 44v-49r). Over Mergriete van Steenberg: Stoop 2013, p. 106-107 en 271-272.

34 Gent, UB : 902, f. 2r. Stoop 2013, p. 451.

Aan de bundel werkte ook Elisabeth mee, de zuster die de *Spiegel* kopieerde. Ze woonde de predicaties van de observanten bij en werkte de preken naderhand uit.³⁵ In de proloog prijst Mergriete haar om haar intelligentie en uitstekende geheugen.³⁶ De bundel bevat verschillende biechtvader- of conventspreken van observanten die relevant zijn voor de connecties tussen Jericho en Boetendaal.³⁷ De preken en Herps *Spiegel* laten eenzelfde soort thematiek zien en kunnen zo beschouwd worden als teksten in een franciscaans-observant discours. Om dit inzichtelijk te maken, zal ik op deze plaats twee preken uitlichten.

Een preek van de Boetendaalse gardiaan Leo richt zich op het proces van *sterven*, dat Herp in zijn mystieke handboek van het verenigen scheidde omwille van de helderheid.³⁸ Broeder Leo presenteert drie zaken die een belangrijke rol spelen in dit proces. Men moet een *volcomen sterven alder passien ende quader beweghinghen des vleeschs* – een volledig loslaten van lichamelijke en zintuiglijke verlangens – nastreven.³⁹ Van de begeerte naar materieel bezit en alle tijdelijke zaken moet men loskomen, de intentie volledig op God richten en alle zelfzucht versmiden.⁴⁰ In deze context spreekt de prediker zelfs van *dodinghen alder sinlijcheit*.⁴¹ Zijn terminologie is een indicatie voor de manier waarop we het *sterven* bij Herp moeten interpreteren: als een actief proces van geestelijke ascese dat de mens voor een groot deeld zelf dient te bewerkstelligen.⁴² In verband met het onvoltooide proces gebruikt Leo evenals Herp de term *onghestorvenheit*.⁴³

De rubriek bij de tweede preek – uitgewerkt door Barbara Cuyermans, de schrijfmeesteres van Jericho – vermeldt dat de preek werd gehouden door de leider van de minderbroeders-observanten van de Keulse provincie:

Een uitnemende werdich ende schoen sermoen op die feeste van Onser Liever Vrouwen concepcie der onbevleeter maghet Marien, den welken dach gheviel opden anderen sondach vanden advente, doen dit werdich sermoen ghepredict was. Het welke predicte die eerwerdighen provinciael der ordenen van Sinte Franciscus observanciën.⁴⁴

Vermoedelijk gaat het om een preek van Michael de Lyra, die het ambt van *vicarius provincialis* bekleedde van 1476 tot 1479.⁴⁵ De Lyra en Herp kenden elkaar persoonlijk. Sa-

35 Zij zou dit – net als andere zusters – uit haar geheugen hebben gedaan: Stoop 2013, p. 181–182, 325.

36 Gent, UB : 902, f. 1v. Stoop 2013, p. 182 en 451.

37 Stoop 2013 geeft een overzicht van de inhoud van de bundel (p. 456–458). Over de termen biechtvaderpreek en conventspreek, zie Stoop 2013, p. 11–12 en Mertens 2009, p. 41–43.

38 Gent, UB : 902, f. 31r–33r. Over deze preek zie Stoop 2013, p. 289–290. Zie verder p. 294–298 en 288 over twee van de preken van Dyonisius.

39 Gent UB : 902, f. 31v.

40 Gent UB : 902, f. 32r–33r.

41 Gent UB : 902, f. 32v–33r.

42 Zie hoofdstuk I over het *sterven* en *stervinghe(n)* en de (on)mogelijkheid van een moderne vertaling.

43 Gent, UB : 902, f. 31v (*Ende wat es ons onse boese onghestorven natuere anders dan een verrader ende verderver onser zielen*) en f. 32r (*Want een op recht herte moet verhaven sijn, niet alleen van alder quaetheit ende dolinghe, mer oeck van alder onghestorvenheit*). Vgl. bijvoorbeeld *Spiegel*, p. 55, r. 30: *Ten anderen soe coemt die bitterheit uut een traghe onghestorvenheit sijns selves* (hfst. 7) en p. 163, r. 7–9: *Alsoe is dat scouwende leven dicwijl onvruchtbaer in dat begin om die onghestorvenheit ende onbekentheit des menschen* (hfst. 27, § 1). Zie over de term in de preek van Leo ook Stoop 2013, p. 290.

44 Gent UB : 902, f. 17r. Stoop 2013, p. 274.

45 Stoop 2013, p. 274. Een tweede kandidaat is Herp zelf. Gezien de tijdsperiode waarin de andere minderbroeders-observanten naar Jericho afreisden (tussen Kerkwijding 1475 en december 1477) is het het meest waarschijnlijk dat Michael de Lyra de prediker was. Stoop bespreekt de preek op p. 276–279. De preek is ook bewaard in hs. Averbode, NA : 313, zie Ermens en Van Dijk 2008, dl. 4, p. 104–105.

men hadden zij begin jaren zestig in Antwerpen het conflict opgelost tussen het Onze LieveVrouwe kapittel en de observanten.⁴⁶ Dit maakt het aannemelijk dat De Lyra ook met Herps literaire werk vertrouwd was. Verschillende elementen uit de preek lijken dit vermoeden te bevestigen.

In de preek komen de concrete, uiterlijke, strikte observantie van de regel en een innerlijke, spirituele hervorming en verdieping met mystieke aspecten, samen. De preek gaat uit van een thema uit het bijbelboek Prediker: *Tempus flendi, et tempus ridendi. Tijd es van weenen, ende tijd es van lachen*.⁴⁷ De tijd om te huilen is verbonden met Gods oordeel. De pijn die de ziel in het vagevuur wacht, is met niets te vergelijken. De provinciaal drukt de zusters dan ook op het hart om vooral de observantie van de regel in acht te houden, zodat de onbeschrijflijke pijn voor hen fictie zal blijven: *Hierom moghen wij wel voer ons sien in tijts, ende pinen ons regule observancie ende beloefften nauwe te houden*.⁴⁸

Tegen het einde van de preek wordt het belang van de regelobservantie herhaald. Net als Maria moeten de zusters door hun werken en deugden – door een strikte observantie van hun regel – andere mensen tot goede daden aanzetten:

Want den cloesterlieden hoirt toe driefte ende neersticheit te hebben tot alder goeder observancien. Ende een yeghelijk sal hem pinen dair in die vuerichste ende wackerste te wesene, opdat sijn werken toenen dat hi den tragen mach trecken ende vermanen tot alle dien datmen van Gods wegen sculdich es te doene ende te latene.⁴⁹

Tegelijkertijd moeten de vrouwen zich alleen op God richten. Tijdens het laatste oordeel, wanneer de aarde opgeslokt zal worden door vuur, zal ook de ziel branden die rust in *yet dat God niet en es*.⁵⁰ Het achterwege laten van alles wat God niet is, is een van de centrale thema's in Herps *Spiegel*. Door het *sterven* moeten de lagere vermogens van de ziel bevrijd worden van al het aardse zodat de hogere zielsvermogens tot God kunnen opklimmen. De zedelijke deugden (in de *vercieringhe* in het *werkende* leven) zuiveren de ziel en veroorzaken een *edel reynicheit die daer die ziel van al dat God niet en is vry maket*.⁵¹ De belangrijkste zonden moet de mens kort overdenken en biechten. Alle andere zonden werpt hij in de grenzeloze liefde van God, *daer si in verteert sullen worden als een dropel waters in een groet vier*.⁵² Zo wordt de ziel vrij en geschikt om God te ontvangen.

De Lyra gebruikt een exempel van een brandspiegel om de zusters uit te leggen hoe de ziel God direct kan ontvangen en waarom de ziel eerst omgevormd moet worden, door zich volledig van al het wereldse los te maken, om hiertoe in staat te zijn. Een ziel met een goede dispositie is als een brandspiegel – zij ontvangt God niet op een diffuse manier, maar rechtstreeks:

Nemt exempel eens spiegels dat niet hol en es ende settet teghen der zonnen, het sal die zonne in hem ontfæen bij deelen ende verscheyden formen. Mer nemdi een hol spiegel teghen der zonnen, het sal die zonne gheheel ontfæen sonder ander forme. Aldus eest met ons: wij heb-

46 Verschueren 1931a, p. 352–353. Schoutens 1908, p. 25–29. Houbaert 1973, p. 47–48. Zie hoofdstuk I.

47 Gent UB : 902, f. 17r. Prediker 3, 4.

48 Gent, UB : 902, f. 18r.

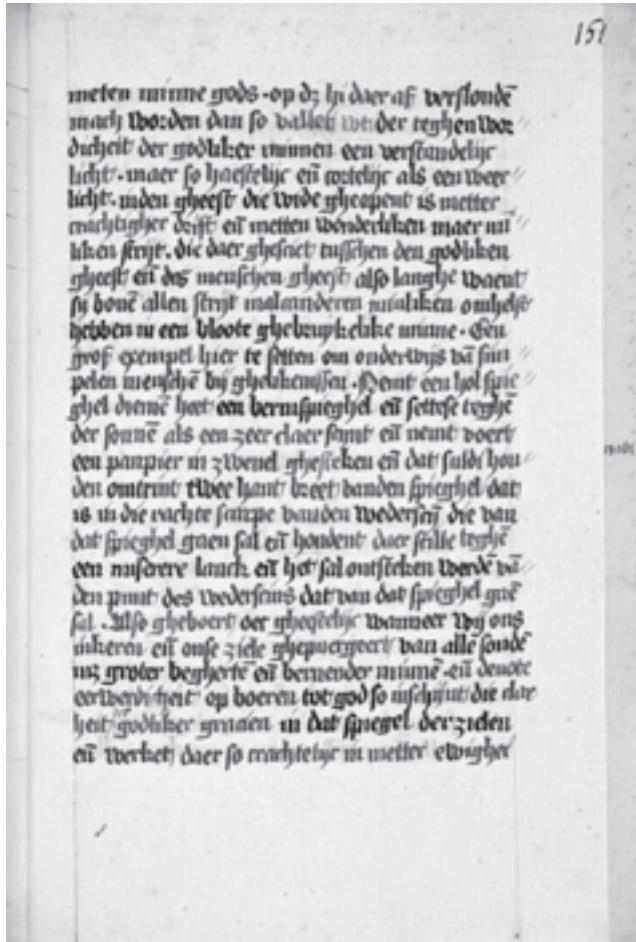
49 Gent, UB : 902, f. 23v.

50 Gent UB : 902, f. 19r.

51 *Spiegel*, p. 133, r. 232–236 (hfst. 21).

52 *Spiegel*, p. 111, r. 23–24 (hfst. 17).

Afb. 19 Nota bij Herps exempl over de brandspiegel in het door Elisabeth van Poyle gekopieerde handschrift. Brussel, KB : 2136, f. 151r.

ben wel dat inlichten der gracie Gods, mer want wij niet hol en sijn – ons selfs uitghegaen bij grondegher oetmoedicheit – soe en connen wij niet tot rechter gheenichder liefden Gods ghecomen.⁵³

Dit exempel, gebaseerd op Ruusbroecs *XII Beghinen*, legde ook Herp voor aan zijn lezers zodat zij zich een beeld konden vormen van hoe het hoogste deel van de geest door God verlicht wordt.⁵⁴ In het *Spiegel*-handschrift dat Elisabeth kopieerde, is juist bij dit exempel een *nota* in de marge geschreven.⁵⁵ Herkende zij (of een van de andere zusters) de metafoor uit de preek van de provinciaal? Een *nota* zien we ook bij een opmerking met betrekking tot het onvoltooide proces van *sterven* (*ongestorvenheit*), waar broeder Leo zich in zijn preek op richtte. Vooral voor mensen beneden de veertig jaar is het las-

⁵³ Gent UB : 902, f. 21v–22r.

⁵⁴ *Spiegel*, p. 411–413, r. 67–74 (hfst. 63, § 2). Het exempel wordt geciteerd in hoofdstuk I van deze studie. Voor het exempel bij Ruusbroec zie Kors 2000, p. 43–44.

⁵⁵ Brussel, KB : 2136, f. 151r.

tig om in het proces van *sterven* alle zelfzucht (*eijghensoekelicheit*) achter zich te laten.⁵⁶

De preken en de *Spiegel* bemiddelen dezelfde ideeën – een aanwijzing te meer dat de *Spiegel* observantenliteratuur is. Via de preken (zowel de predicaties als de uitgewerkte teksten) en Herps mystieke handboek kwamen de zusters met het franciscaans-observante discours in aanraking.⁵⁷ De bundels met de preken die door de zusters werden uitgewerkt, werden gebruikt voor studie, onderwijs en de refferlezing.⁵⁸ De notities van de zusters in het *Spiegel*-handschrift laten zien dat zij niet alleen de ontvangende partij waren van literatuur, maar de *Spiegel* actief bestudeerden. De codex werd zelfs zo vaak ter hand genomen dat de titel – *Dat spiegel der volcomenheit* – op de band afsleet en opnieuw met inkt moest worden aangebracht.⁵⁹ De zusters legden zelf verbanden met andere teksten – bijvoorbeeld met de preken van de Boetendaalse broeders. Daarnaast is het goed mogelijk dat de *Spiegel* de broeders inspireerde bij de voorbereiding van hun preken.⁶⁰ Deze interactie en continue wisselwerking tussen zielzorg in gesproken woord en geschreven tekst is belangrijk om te begrijpen waarom de zusters van Jericho zich toelegden op het kopiëren van geestelijke literatuur, en de *Spiegel* in het bijzonder.

In Jericho functioneerde de *Spiegel* als een verlengstuk van de zielzorg die de observanten mondeling verleenden. Onderwerpen met betrekking tot de mystieke opklimming waar in de preken alleen kort aan werd gerefereerd, kon men uitgebreid beschreven vinden in de *Spiegel*. Op hun beurt vulden de preken Herps tekst aan met praktische, religieuze instructie, gericht op de dagelijkse kloosterpraktijk en met een klemtoon op de gewenste levenshouding en deugdbeoefening. Ze vertelden de zusters wat er van ze verwacht werd en hoe ze hun oude gewoonten ten goede konden veranderen.⁶¹

De belangstelling van de zusters voor geschreven materiaal dat de minderbroeders-observanten meebrachten en hun enthousiasme om de teksten – zelfs onder tijdsdruk en in een niet al te comfortabele positie – af te schrijven, blijkt uit een kopie van een preek van de gardiaan van Boetendaal (tussen 1475 en 1477) en een van de grootste mannen binnen de franciscaanse observantie in de Lage Landen, Hendrik Berninck.⁶² Het sermoen is in dezelfde bundel te vinden als de preken van De Lyra en broeder Leo. Elisabeth, de kopiïste van de *Spiegel*, moet op een dag in het jaar 1475 kans hebben gezien om een preek rechtstreeks uit het werk van de bijna tachtigjarige Berninck over te schrijven. De preek is niet zoals alle andere sermoenen in de bundel met bruinzwarte inkt in een littera hybrida geschreven, maar in *cursiva* met inkt van een purperen tint. In de ondermarge is de verklaring genoteerd voor het afwijkende uiterlijk van de preek: *Dit was aldus ghescreven, om dat ic gheen en hadde, ende anxt dat mi den boeck ontgaen soude, met groter haesten op eenen knye. God hebs lof.*⁶³

56 Brussel, KB : 2136, f. 91v. *Spiegel*, p. 255, r. 35–39 (hfst. 43).

57 Voor de term 'predicatie' zie Mertens 2009, p. 17.

58 Stoop 2013, p. 325–326, 334.

59 Brussel, KB : 2136. Het stukje perkament afkomstig van de oorspronkelijke band is thans aan de binnenzijde van het voorplat bevestigd. Zie Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 38.

60 Vgl. Willeumier-Schalij 1986.

61 Stoop 2013, p. 294–295 en 360.

62 Over Berninck: De Troeyer 1974, p. 128–138. Zie ook hoofdstuk I. Vgl. Stoop 2013, p. 32, m.n. n. 43 over zogenoemde 'preekboekjes' waarin predikanten hun preken uitschreven.

63 Gent, UB : 902, f. 228r. Reynaert 1996, p. 53. In tegenstelling tot wat Patricia Stoop schrijft (Stoop 2013, p. 345), lijkt mij deze notitie niet met groene inkt, maar met de gebruikelijke zwartbruine inkt geschreven. De preek van Berninck is uitgegeven in Verjans 1936, p. 46–47 en 90–96. Vgl. Stoop 2013, p. 160–161,

Het afschrift van Bernincks preek is een mooi voorbeeld van tekstverspreiding en literatuurvoorziening uit Herps directe omgeving, en van de wisselwerking en samenhang tussen mondelinge en 'schriftelijke' zielzorg. Waarschijnlijk droeg Berninck uitgeschreven versies van zijn preken bij zich en stelde deze beschikbaar aan geïnteresseerden, in dit geval de zusters van Jericho. Berninck was op deze manier actief bezig – niet alleen mondeling tijdens de predicatie – zijn werk te verspreiden.⁶⁴

Gezien Herps rol bij de stichting van het klooster Boetendaal, zijn gardiaanschap en zijn status binnen de orde, is het aannemelijk dat de Boetendaalse observanten bekend waren met Herps *Spiegel* – zeker De Lyra, die de auteur persoonlijk kende – en dat zij het mystieke handboek bewust aan de zusters van Jericho verstrekten. Het kwam vaker voor dat er in de literatuurvoorziening een wisselwerking, en zelfs een zekere mate van onderhandeling bestond tussen mannelijke religieuzen en de belangstelling van vrouwelijke lezeressen.⁶⁵ Maar bij wie lag het initiatief? Waren het de broeders die met een kopie van Herps tekst kwamen aanzetten, of hadden de zusters om een handschrift van de *Spiegel* gevraagd waaruit zij de tekst konden kopiëren? Of formuleerden zij hun verzoek meer algemeen en vroegen zij de broeders om een tekst waarmee ze hun innerlijke, geestelijke leven konden verdiepen en waarin ze meer konden lezen over de thema's die de observanten in hun preken aanstipten? Vroegen de zusters, net als Herps geadresseerde, om instructies met betrekking tot de mystieke opgang?

Voorals zusters met een leidinggevende functie bepaalden wat de vrouwen in Jericho lazén. Hun belangstelling voor boeken en geestelijke literatuur zwengelde het schrijfbedrijf in Jericho aan en het waren deze vrouwen met grote intellectuele capaciteit die de literaire koers van het klooster bepaalden.⁶⁶ Op initiatief van de priorin Maria van Pee werd in 1466 het scriptorium verbouwd en uitgebreid.⁶⁷ Ook Elisabeth vervulde op den duur een leidinggevende functie: van 1482 tot 1486 was zij priorin.⁶⁸ Haar afschrift van de *Spiegel* maakte deel uit van een breder, geestelijk leiderschap en was onderdeel van haar intellectuele profiel, dat zich kenmerkte door een bijzonder sterke interesse voor het literaire werk van de observanten.⁶⁹

Naast de observanten die vanuit het Zoniënwood naar Jericho kwamen, verstrekten ook de andere religieuzen die betrokken waren bij het geestelijk welzijn van de re-

over de aanschaf en het gebruik van verschillende kleuren inkt in Jericho. Overigens lijkt de notitie in de rechtermarge wel met groene inkt te zijn geschreven.

64 Vgl. Stoop 2013, p. 345. Stoop gaat ervan uit dat de kopiïste tijdelijk kon beschikken over een handschrift van elders. Dit roept direct de vraag op hoe men buiten Jericho aan preken kwam die in het klooster werden gehouden. Hoewel in het afschrift niet expliciet vermeld wordt dat het sermoeen in Jericho werd gehouden (in de marge bij het begin van de preek staat alleen *Dit heeft ghepredict die eervuerdighé gardiaen brueder Heynric Berrinck*) is het gezien de relatie tussen de kloosters wel zeer waarschijnlijk dat Berninck als gardiaan van Boetendaal naar Jericho kwam om te preken. Bovendien wordt bij de andere preken ook niet steeds melding gemaakt van het klooster als plaats van predicatie. Men zou verwachten dat als de predicatie elders plaats had gevonden en de preek toch – bij wijze van uitzondering – in de bundel werd opgenomen, dit in de marge-aantekening vermeld zou worden.

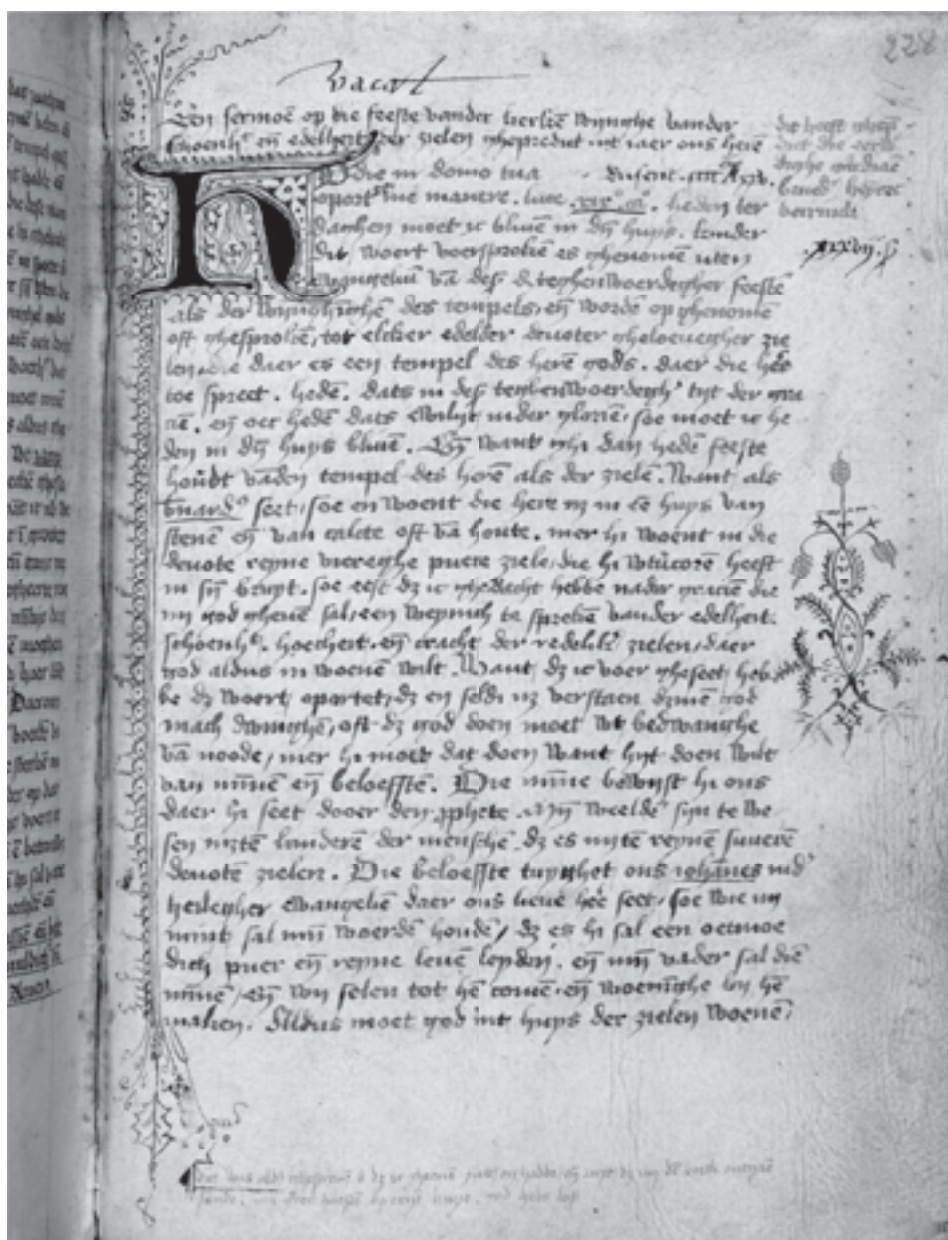
65 Grisé 2002, p. 209.

66 Over het verband tussen intellectuele capaciteiten, leiderschap en boekproductie vgl. Mertens 2004, p. 135. Zie verder Stoop 2013, o.a. p. 70-71, 115, 145 en 359.

67 Stoop 2013, p. 89 en 111-112. Over de inrichting van het scriptorium zie Stoop 2013, p. 111-115.

68 Stoop 2013, p. 63 en 65. Over Elisabeth van Poyle: p. 103-105.

69 Naast de preken van de minderbroeders-observanten werkte Elisabeth ook de preken van de observanten dominicanen uit. Zie hieronder en Stoop 2013, p. 279 en 359.

Afb. 20 De in cursiva en met paarse inkt geschreven preek van Hendrik Berninck. Onderaan het blad staat de verklarende notitie voor het afwijkende uiterlijk van de preek. Gent, UB : 902, f. 228r.

gularissen teksten aan de zusters. Van een van hun visitatoren, de Groenendaalse prior Thomas Moonincx, ontvingen de zusters een handschrift met een becommentarieerde passieharmonie.⁷⁰ Zuster en latere priorin Catharina van Ghiseghem kopieerde in haar schaarse vrije uren in de jaren 1472–1473 een handschrift met *Vanden geesteliken tabernakel* van Ruusbroec, de grondlegger van Moonincx' klooster.⁷¹ In de kloosterkerk van de zusters werden zelfs relieken van de grote mysticus bewaard.⁷² De legger voor hun afschrift van de Middelnederlandse vertaling van het *Malogranatum* – een tekst ontstaan binnen de Boheemse hervormingsbeweging rond het midden van de veertiende eeuw – verwierven de regularissen waarschijnlijk via hun biechtvader Paul van Someren.⁷³ De familiebanden van sommige regularissen met bewoners van andere kloosters brachten eveneens literatuur naar Jericho. Twee zusters kochten boeken van hun broer Adam, die biechtvader was in het regularissenklooster Sint-Nicolaasberg bij Aarschot.⁷⁴ Daarnaast is bekend dat de predikers hun sermoenen vaker op papier uitwerkten en de zusters in staat stelden van dit schriftelijke materiaal gebruik te maken, net zoals Berninck vermoedelijk zijn preek door Elisabeth liet kopiëren. Bij het samenstellen van een bundel met preken van Jan Storm maakte zuster Janne Colijns gebruik van *rollen, brieven ende ouden quaternen* van de hand van de prediker en ze beschikte over een preek die hij woordelijk uitgeschreven zou hebben.⁷⁵ Mogelijk werd het afschrift van Bernincks preek in oorspronkelijke vorm in de bundel opgenomen omdat de zusters, indien beschikbaar, toch het liefst direct vanuit een legger kopieerden om over een zo betrouwbaar mogelijke tekst te beschikken.⁷⁶

De functie van de *Spieghel* in Jericho maakte zo deel uit van een bredere literatuurvoorziening van mannen voor vrouwen in het convent en in andere Brabantse kloosters. In dit literaire bedrijf zijn invloeden van de Brabantse mystiek aanwezig, maar bijvoorbeeld ook van Eckhart. Een handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw dat in de Leidse Universiteitsbibliotheek wordt bewaard en afkomstig is uit het Brabantse regularissenklooster Barberendal – door Willem de Vreese voorzien van de bijnaam 'Dikzak' – bevat een verzameling teksten bedoeld voor een publiek van vrouwelijke religieuzen. Mogelijk werden de teksten bijeengebracht door een (assistent-) biechtvader die verschillende kloosters bezocht.⁷⁷ Jan van Meerhout († 1476), kanunnik van Korsendonck, stelde voor de regularissen van Sint-Margaretha in Bergen op Zoom een nieuwe tekst samen uit excerpten en citaten van onder anderen Hadewijch, Ruus-

70 Stoop 2013, p. 148, 256.

71 Brussel, KB : 15136. Vgl. Stoop 2013, p. 146, 157, 236–237.

72 Stoop 2013, p. 53–54.

73 Stoop 2013, p. 152. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 101. Brussel, KB : 15156. Over het *Malogranatum*, waarin Gallus van Königssaal de drievoudige weg tot volmaaktheid ontvouwt, in relatie tot het hervormingsstreven in Bohemen, zie Gerwing 1986 en 2004.

74 Stoop 2013, p. 108.

75 Stoop 2013, p. 181, 217 en 267. Mertens 2004, p. 128–129, 132 en Stoop 2013, p. 257–261. Ook de biechtvader en prediker Paul van Someren werkte zijn preken waarschijnlijk uit op papier: Stoop 2013, p. 307.

76 Hoewel dit voor een groot deel geïnterpreteerd dient te worden als een bescheidenheidstopos, is in dit verband toch opmerkelijk dat de zusters Maria van Pee en Janne Colijns expliciet hun spijt betuigen omdat ze slechts een deel van de gehouden preken hebben kunnen op- of uitschrijven (Stoop 2013, p. 447–448 en 449–450). Ook uit het gegeven dat de uitwerkingen van Elisabeth naar Mergrietes smaak niet altijd zo volledig waren als zij zou willen, blijkt dat zusters veel waarde hechtten aan de volledigheid van een tekst (Stoop 2013, p. 342).

77 Leiden, UB : BPL 2473. Warnar 2006.

broec en Jan van Leeuwen. Van Meerhout gaf de tekst de titel *Dboec der passien ons liefs heeren Ihesu Cristi* mee en verwees ook naar de Latijnse preken van Herp.⁷⁸ De Latijnse citaten en verwijzingen – naar Herp, maar ook naar Gerson, Bernardinus van Siena en Heymericus de Campo – doen volgens de literatuurhistorica Willeumier-Schalij vermoeden dat Van Meerhout de tekst ook zelf gebruikte.⁷⁹ Herps *Spieghel*, oorspronkelijk geschreven voor een geestelijk dochter, kon zonder verdere bewerking verstrekt worden aan de regularissen in Jericho. Het hierna te bespreken handschrift van de Leidse tertiariissen van Sint-Clara (*L2*) laat zien dat de minderbroeders-observanten de tekst ook anders inzetten in het kader van de zielzorg die ze verleenden.

Afgezien van de netwerken van literatuurvoorziening die de zusters onderhielden in het kader van hun zielzorg, hadden de vrouwen in Jericho ook (indirect) contact met mannelijke religieuzen via hun schrijfbedrijf *pro pretio*. Tegen een vergoeding vervaardigden en verlichtten de regularissen handschriften voor de buitenwereld. Zij deden dit zowel voor individuen – onder hen bevonden zich ook welgestelde leken – als voor instellingen.⁸⁰ Het schrijfwerk van de zusters maakte hen deel van een netwerk van in geestelijke literatuur geïnteresseerde stadsbewoners, begijnen, clerici en kloosters – van Groenendaal, Rooklooster, Zevenborren, de Brusselse en Antwerpse dominicanen tot de benedictinessen van Vorst en de norbertinessen van Leliëndaal in Hombeek bij Mechelen.⁸¹ Janne Colijns kopieerde onder andere een *boexken* voor broeder Thomas (Mooninx?) uit Groenendaal.⁸² Barbara Cuyermans vervaardigde in de jaren 1480/1481 een prekenbundel voor de abt van de abdij Park in Heverlee bij Leuven.⁸³ Elisabeth van Poyle, de kopiïste van de *Spieghel*, was sporadisch actief binnen dit schrijfbedrijf *pro pretio*.⁸⁴

Het *Spieghel*-handschrift uit Jericho laat zien dat de franciscaanse observantie met verwante kringen in het Zoniënwoud een distributiekring voor Herps tekst vormde. De centrale positie van Herp in de franciscaanse hervormingsbeweging maakte dat de *Spieghel* vanwege de auteur een zeker gezag genoot. In het kader van hun zielzorg verstrekten de observanten de tekst aan vrouwen met wie zij een spirituele verwantschap hadden; vrouwen met eenzelfde religieuze oriëntering. De regularissen van Jericho en de minderbroeders-observanten uit Boetendaal vonden elkaar in een gezamenlijk streven naar een strikte handhaving van de kloosterregel.

Dat deze verwantschap diep geworteld was, blijkt uit het gegeven dat het contact tussen de minderbroeders-observanten en de regularissen van Jericho nog verder te-

78 Willeumier-Schalij 1983, m.n. p. 323–328. Jan van Meerhout werd geboren te Diest, vermoedelijk tegen het einde van de veertiende eeuw.

79 Willeumier-Schalij 1983, p. 326–327. Heymericus was vanaf 1435 rector van de Leuvense universiteit waar Herp vermoedelijk studeerde. Zie hoofdstuk I.

80 Stoop 2013, p. 153–168. Mogelijk werden ook boeken gebonden in het convent (p. 161–162). Alleen door de week mocht men voor de verkoop schrijven. Boeken die op zon- en feestdagen werden gekopieerd konden in de kloosterbibliotheek worden opgenomen of waren bestemd voor eigen gebruik.

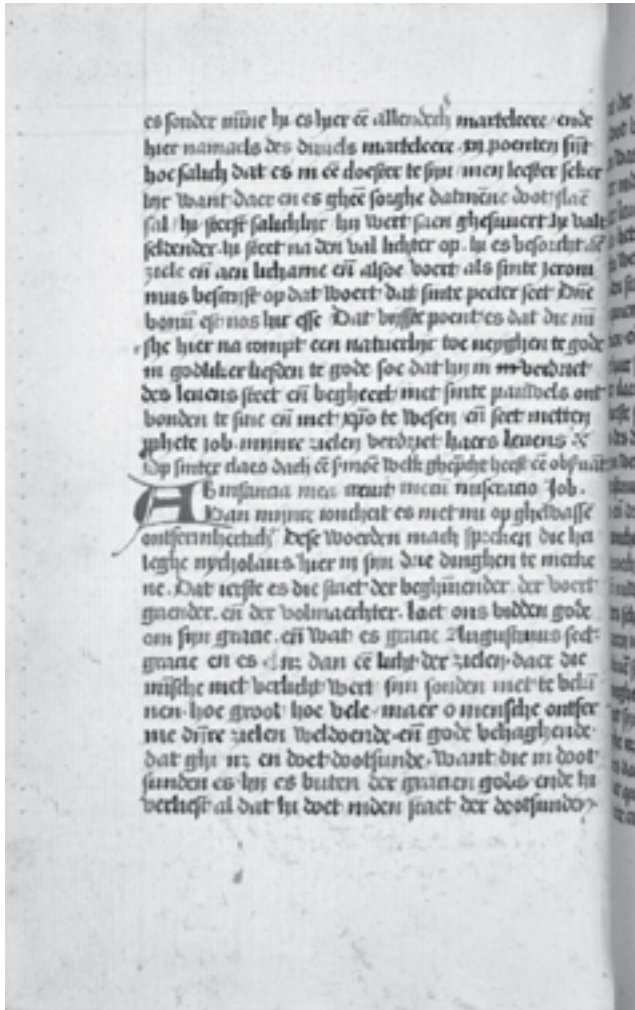
81 Stoop 2013, p. 162–168.

82 Stoop 2013, p. 164–165.

83 Stoop 2013, p. 164. Misschien komt het handschrift Heverlee, NP : 8, met een collectie Tauler-preken en een gedeelte van Herps *Spieghel*, in aanmerking: Dlabáčová 2013, p. 138. Uit Jericho is geen handschrift met preken van Tauler bewaard, maar uit een proloog bij een zeventiende-eeuwse prekenbundel blijkt dat zusters preken van Tauler in de refter lazen: Stoop 2013, p. 326.

84 Stoop 2013, p. 153–164.

Afb. 21 Preek van een anonieme minderbroeder-observant gehouden in het Brusselse Jericho-klooster in de periode dat het observantenklooster Boetendaal in het Zoniënwoud gesticht werd (1467). Brussel, KB : 4367-68, f. 306v.

ruggaat dan de stichting van Boetendaal. In een prekenbundel met sermoenen van Jan Storm, uitgewerkt door Maria van Pee, zijn twee preken van een anonieme minderbroeder-observant overgeleverd. Het deel van het handschrift waarin deze preken zijn afgeschreven, voltooide zij op 6 september 1467.⁸⁵

De preken zijn mystiek getint en tussen de preken en de *Spiegel* zijn wederom inhoudelijke verbanden aan te wijzen. Het eerste sermoen bespreekt de komst van God in de ziel.⁸⁶ Wie wil dat Christus in zijn ziel komt en bij hem blijft, moet een aantal zaken in zichzelf bewerkstelligen en zo een voorbereiding doorlopen. Het hart moet ontdaan worden van alle wereldlijke verlangens, zoals vleeselijke lusten, streven naar lof

85 Brussel, KB : 4367-68, f. 304r-306v en 306v-310v. Van deze bundel bestaat nog een later afschrift (1486): Brussel, KB : IV 402. In dit handschrift zijn de preken van de anonieme observanten te vinden op f. 325r-327v en 327v-331v. Zie Stoop 2013, p. 314 en 317. Mertens 2004, p. 127.

86 Haggai 2:8 (*veniet desideratus cunctis gentibus*). Brussel, KB : 4367-68, f. 304r-v.

van anderen en naar tijdelijke, materiële zaken. Het moet zich, vol van liefde, oprichten tot God en de eigen wil verliezen. Uiteindelijk zal de ziel zich tot God neigen en verlangen om met *Sinte Pauwels ontbonden te sine ende met Christo te wesen*.⁸⁷ In de tweede preek richtte de anonieme minderbroeder-observant zich op de opklimming in het geestelijk leven in de *staet der beghinnender, der voertgaender ende der volmaeckter* [mensen].⁸⁸

De elementen van het verenigingsproces dat in de eerste preek besproken wordt, vormen de belangrijkste onderdelen van het proces van *sterven* dat Herp beschrijft. Door het *sterven* zal de ziel ten laatste uit zichzelf in God vloeien.⁸⁹ Net als Herp is de prediker terughoudend wat betreft de beoefening van uitwendige, lichamelijke penitentie en wijst hij op het gevaar bedrogen te worden door de duivel. De prediker stelt dat de duivel al *die gheen die vasten ende waken, beden ende lesen, die oec hert ligghen ende dunne van slape sijn* in zijn val zal leiden.⁹⁰

In 1467 – het jaar dat Maria van Pee de preken op schrift stelde – was Herp reeds in de buurt om zich te bekommeren om de nieuwe Boetendaalse stichting. Gezien de latere contacten tussen Jericho en Boetendaal is het waarschijnlijk dat hijzelf, of iemand uit zijn gezelschap en al dan niet in zijn opdracht, met deze predicaties de eerste contacten legde die later zouden uitgroeien tot het meer intensieve preek- en zielzorgverkeer vanuit Boetendaal naar Jericho.⁹¹ Nader onderzoek zou uitsluitsel kunnen geven over het auteurschap van de twee sermoenen, bijvoorbeeld door vergelijking met Herps Latijnse preken.

In dezelfde prekenbundel is nog een exemplaar afgeschreven onder de rubriek *Vanden hertoghe van Burgoendien een merkelyc visioen*. Het exemplaar verhaalt over de ontvanger van het visioen (mogelijk Jan Storm), die door de vader van de hertog vanuit het hiernamaals gevraagd werd om een boodschap aan zijn zoon, de huidige hertog, door te geven en zo het zielenheil van de vader veilig te stellen. Om dit te bereiken moest de zoon onder andere een klooster stichten.⁹² Het visioen laat de vervlochtenheid van politiek en religie zien. Het is wederom een aanwijzing voor het contact tussen hervormers die een striktere regelobservantie voorstonden, hervormde gemeenschappen en de landsheren. Hervormers als Herp en Jan Storm onderhielden persoonlijk contact met de hertog en zijn vrouw. De betrokkenheid van Filips de Goede en Isabella van Portugal bij de hervorming van Jericho en de stichting van Boetendaal laat bovendien de verwantschap tussen de twee religieuze gemeenschappen zien en biedt mede een verklaring voor de diepgaande contacten tussen beide.

In dit klimaat van een breed hervormings- en observantiestreven werd de *Spiegel* in Jericho geïntroduceerd. De regularissen van Jericho hadden niet alleen contact met de minderbroeders-observanten, maar ook met de Brusselse dominicanen, die even-

87 Brussel, KB : 4367-68, f. 304v-305v. Cf. Fil. 1 : 23.

88 Brussel, KB : 4367-68, f. 306v-310v.

89 Over het *sterven* en verenigen in de *Spiegel* zie hoofdstuk I en *Spiegel*, p. 93, r. 10-13 (hfst. 13).

90 Brussel, KB : 4367-68, f. 306r. Vgl. bijvoorbeeld *Spiegel*, p. 293-301, r. 3-83 en r. 101-150 (hfst. 48) en p. 71-73, r. 73-119 (hfst. 9). Zie ook hoofdstuk I.

91 Vgl. Stoop 2013, p. 314.

92 Brussel, KB : 4367-68, f. 185v-186v (afschrift in: Brussel, KB: IV 402, f. 188v-190r). Zie Dlabáčová 2008b, p. 153. In het exemplaar staat *des hertogen philips [...] die overleet int iaer ons heren m.cccc.lxviij*. Deze gegevens zijn echter op rasuur geschreven. Het exemplaar is vermoedelijk geschreven toen Filips de Goede overleed in 1467.

eens een strikte observantie nastreefden. Net als in Boetendaal was Isabella van Portugal betrokken bij de stichting van hun klooster – zij vroeg goedkeuring aan de paus – en de dominicanen sloten zich aan bij de hervormde Hollandse congregatie. Elisabeth van Poyle werkte twaalf preken uit van de observante dominicanen.⁹³ De distributiekring die door het gemeenschappelijke observantiestreven ontstond en individuele ordes oversteeg, wordt in het volgende hoofdstuk besproken. Op deze plaats bekijken we eerst nauwkeuriger het directe verband tussen de franciscaanse observantie en de verspreiding van Herps handboek.

3 Literatuurvoorziening in gemeenschappen van tertiariissen

Drie handschriften die Herps *Spiegel* of een deel ervan bevatten, waren in de vijftiende eeuw in het bezit van zusters van de derde orde van Sint-Franciscus, ofwel tertiariissen. In totaal stonden zeven tertiariissenconventen in de Noordelijke Nederlanden onder de zielzorg van de minderbroeders-observanten.⁹⁴ Uit het bezit van twee van deze gemeenschappen is een *Spiegel*-handschrift bewaard. Zo op het eerste gezicht lijkt dit aantal niet erg indrukwekkend. Wanneer we ons realiseren dat in dezelfde periode meer dan honderd tertiariissenconventen bestonden die tot het Kapittel van Utrecht behoorden, en uit maar één van deze gemeenschappen een handschrift met een gedeeltelijke *Spiegel* bewaard is, dan opent dit een nieuw perspectief op de cijfers.⁹⁵ De institutionele verbondenheid van de minderbroeders-observanten met de zeven tertiariissenconventen is wel degelijk relevant met betrekking tot de verspreiding van de *Spiegel*.

In deze tertiariissengemeenschappen waren de observanten verantwoordelijk voor de visitatie van het convent, het afnemen van de biecht en het toedienen van de sacramenten.⁹⁶ De zielzorg voor tertiariissengemeenschappen die de observanten op zich namen, was erop gericht de observantie verder en breder – ook onder vrouwen – te propageren en te verspreiden. Het gaf de observanten de mogelijkheid zich nog sterker te profileren en betekende voor de vrouwen een mogelijkheid voor religieuze vernieuwing en intensieve zielzorg.⁹⁷ Na een aanvankelijke periode van terughoudendheid met betrekking tot de zielzorg voor vrouwenconventen – de taak was omvangrijk en de minderbroeders-observanten waren bang voor een nadelige uitwerking op hun

93 Stoop 2013, p. 279–298 en 456–458. Over de dominicanen: Lemaire e.a. 1991, p. 71. De ontstaansgeschiedenis van de Hollandse congregatie wordt besproken in Wolfs 1989.

94 Volgens Goudriaan (1998) en Van Engen (2006) gaat het om de volgende conventen: Clarendal in Harderwijk, Sint-Clara in Hoorn, Sint-Clara in Leiden, Sint-Liduina in Schiedam, Sint-Salvator (Middelhof) te Alkmaar, Sint-Clara in Enkhuizen en Sint-Cecilia in Vlaarding (na de splitsing in 1465; zie Van Engen 2006, p. 161, n. 14). Vanaf 1526 komt ook Sint-Catharina in Leiden onder de zielzorg van de observanten te staan. Het convent in Vlaarding wordt in 1556 bij de Leidse gemeenschap van Sint-Clara/Nazareth gevoegd, zie Van Luijk 2003, p. 223. Vgl. Schoengen 1941, dl. 1, p. 131 en Sloots 1947, p. 70. In Noordwest-Duitsland stonden acht tertiariissenconventen onder zielzorg van de minderbroeders-observanten: Stracke 2013, p. 80.

95 Over het Kapittel van Utrecht zie Van Engen 2006, Koorn 1992 en 1996. Zie ook Stracke 2013, p. 78, over het gegeven dat de aanname van de derde regel van Franciscus niet een automatische aansluiting bij de minderbroeders betekende.

96 Stracke 2013, p. 73.

97 Vgl. Stracke 2013, p. 103–104.

leefwijze – zetten de broeders zich zo in om ook observante vrouwengemeenschappen van de grond te krijgen.⁹⁸ Naast de zielzorg voor tertiariissenconventen begonnen de observanten clarissenkloosters te stichten. Herp speelde hierbij een voorname rol.⁹⁹ In 1471 stichtte hij een clarissenklooster in Haarlem. Aan Aleidis de Assendorff, Catharina Trevirgis en Agatha Goes – drie clarissen uit Antwerpen – vertrouwde hij de taak toe de zusters van het eerste clarissenklooster in de Noordelijke Nederlanden in te wijden in het leven volgens de regel van Clara van Assisi.¹⁰⁰

Het is denkbaar dat Herp met zijn *Spieghel* in een behoefte aan teksten voorzag die in eigen kring in het kader van de toenemende zielzorg voor vrouwen kon worden ingezet door biechtvaders en hun assistenten. De tekst is in de proloog immers aan een vrouw geadresseerd. Als provinciaal vicaris bemoeide Herp zich zeker met de zielzorg voor de vrouwenconventen in de Keulse provincie: hij was verantwoordelijk voor een goede uitvoering daarvan. Als visitorator kon hij een plaatsvervanger benoemen; meestal werd dit de gardiaan van een nabij het vrouwenconvent gelegen observantenklooster.¹⁰¹ De visitaties van vrouwenconventen, uitzendingen van zusters naar nieuwe kloosters en de aanstelling van biechtvaders en visitoratoren vormden een uitgelezen gelegenheid om de *Spieghel* en andere teksten in te zetten en verder te verspreiden. Aan de hand van de twee handschriften uit het bezit van tertiariissen onder zielzorg van de observanten kunnen we de manier waarop de observanten de *Spieghel* inzetten nader bepalen en het functioneren van de franciscaanse observantie als distributiekering voor geestelijke literatuur in de volkstaal verder verkennen.

Leiden

De eerste codex komt uit het bezit van de Leidse tertiariissen van Sint-Clara/Nazareth. De tertiariissen, ook wel grauwezusters genoemd, hadden een papieren handschrift met delen van de *Spieghel* tot hun beschikking.¹⁰² Het handschrift is sober uitgevoerd met alleen een aantal rubrieken en initialen in rood. Op de rectozijde van het eerste blad is bovenaan een strookje papier bevestigd, met daarop de volgende notitie: *dit boek heeft toebehoort de grauwezusters klooster genaamt Nazareth in Leijden*.¹⁰³ Obbema dateert het

98 Dit gebeurde vooral vanaf de jaren zestig van de vijftiende eeuw. Goudriaan 1998, p. 238. Vgl. Roest 2008, p. 49-50 en de opmerkingen hierover van Daniel Stracke: Stracke 2013, p. 75-76, m.n. n. 15.

99 Zie hoofdstuk I.

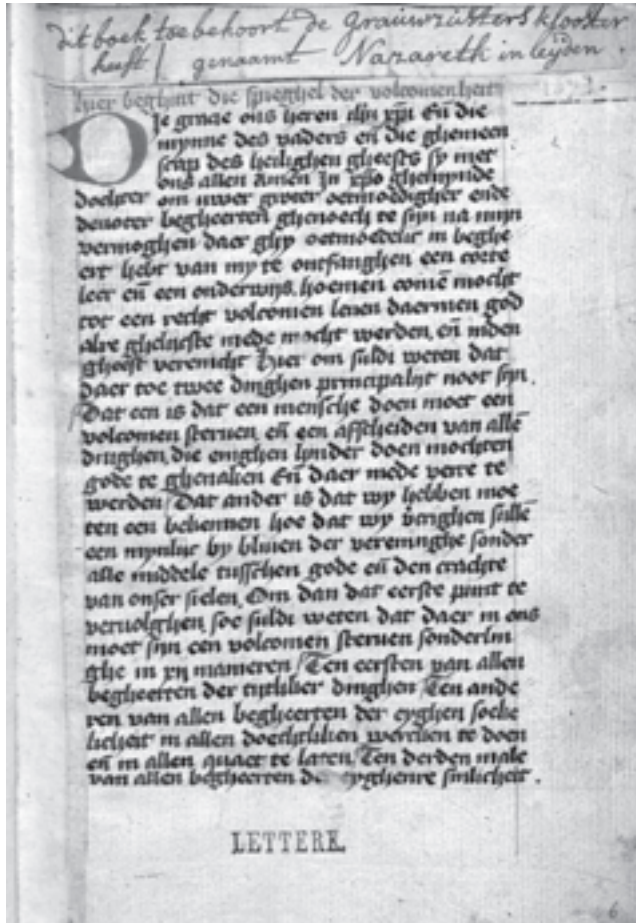
100 Roest 2008, p. 51. Verschuieren 1931a, p. 355.

101 Stracke 2013, p. 90-91. De visitorator was weer verantwoordelijk voor de biechtvader.

102 Leiden, UB : LTK 340. Het hs. is online te raadplegen: https://socrates.leidenuniv.nl/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=2942221. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 73-77. Van Vloten 1851, p. 137-148. Zie tevens Maximilianus 1948, p. 171 en 174. Over boekproductie en literaire cultuur in Leiden zie Bouwman e.a. 2008, m.n. p. 49-53 over geestelijke literatuur.

103 Leiden, UB : LTK 340, f. 1r. Zie Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 73-74. Zie ook Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 743. Onder het strookje papier bevindt zich nog een oudere notitie, die echter niet meer te ontcijferen is. Het handschrift is tweemaal gefolieerd. Verschuieren gebruikt een door hemzelf aangebrachte, nieuwere foliëring, waarin ook de later toegevoegde bladen worden meegeteld. Liefinck gaat uit van de oorspronkelijke foliumaanduiding, die ook hier gevolgd wordt. Voor in het handschrift zijn drie bladen toegevoegd met daarop het verhaal over de uit Leiden afkomstige priester Martinus van Velden (*1603), die tijdens zijn werkzaamheden in de buurt van Gouda dodelijk verwond werd. Hij overleed op 6 april 1639 en werd begraven in de Leidse Sint-Pieterskerk.

Afb. 22 De Spieghel uit het bezit van de Leidse tertiariissen van Sint-Clara. Leiden, UB : LTK 340, f. 1r.

handschrift rond 1470-1480.¹⁰⁴ De bouw van het Claraconvent begon vermoedelijk in 1474.¹⁰⁵ Dit maakt het aannemelijk dat het handschrift specifiek voor de Leidse tertiariissen vervaardigd werd.

De codex opent met de *XII Stervinghen* en een deel van Herps proloog bij de drie levens, aangekondigd door de rubriek *Hier beghint die Spieghel der volcomenheit*.¹⁰⁶ Direct na de gedeeltelijke proloog bij het tweede deel van de *Spieghel* volgt – zonder rubriek – *Vander dochtere van Syon*. Wel begint de tekst met een rode initiaal van drie regels hoog. Zo wordt de overgang van Herps *Spieghel* naar een andere tekst geïmpliceerd, maar niet expliciet duidelijk gemaakt. Deze manier van afschrijven maakt dat het lijkt alsof de teksten bij elkaar horen.

¹⁰⁴ Obbema 1996a, p. 64, nr. 21.

¹⁰⁵ Schoengen 1941, dl. 1, p. 131. Van Luijk 2003, p. 20. Orlers (1641) vermeldt dat de bouw van dit convent in 1474 begon en dat de stichter onbekend is. Zie ook Van Mieris 1762, p. 119.

¹⁰⁶ Leiden, UB : LTK 340, f. 1r-27v. De tekst van Herps proloog bij de drie levens breekt in nog drie andere handschriften op dezelfde plaats af: Aa1, A2 en W2. *Spieghel*, p. 17-95, r. 32. Zie ook hoofdstuk IV.

Vander dochtere van Syon is een allegorisch, uit het Latijn vertaald traktaat. Achtereenvolgens komen *cognicio* (kennis), *spes* (hope), *fides* (gheloef), *sapientia* (wijsheit) en *oracio* (ghebet) aan bod als middelen voor de minnende ziel om tot haar geliefde – tot God – te komen.¹⁰⁷ *Vander dochtere van Syon* functioneerde in de volkstaal ook elders in franciscaanse context, en in de context van monastieke observantie. In de dertiende eeuw werd de tekst door de minderbroeder Lamprecht van Regensburg naar het Duits vertaald. Een Middelnederlands handschrift uit de tweede helft van de zestiende eeuw combineert de tekst met werk van de zestiende-eeuwse minderbroeder-observant Frans Vervoort († 1555).¹⁰⁸ De observante dominicanessen in Wijk bij Duurstede bezaten eveneens een kopie van de tekst.¹⁰⁹

Na *Vander dochtere van Syon* kondigt de rubriek *een exempel*, een stichtelijk relaas uit de *Vitae patrum* aan. Het exempel verhaalt over een maagd die in haar eigen klooster beschouwd werd als een *sotinne*. Toen een engel de wijze kluizenaar Pitherius naar het klooster riep, wist hij de zusters ervan te overtuigen dat juist zij het dichtst bij God stond.¹¹⁰ Direct na het exempel volgt een gebed tot de ‘bruidegom’ en een langer traktaat dat de handschriftelijke titel *Van becoringhen* draagt. Na dit advies over hoe men weerstand moet bieden aan verzoeken is het korte tekstje *Van elf punten die een mynnaer begheert dat die sijn lief aen hem heb* afgeschreven. Vervolgens lezen we een langer traktaat over zuiverheid en maagdelijkheid. De tekst begint zonder rubriek en bevat een aantal exempelen, onder andere uit het bekende *Dialogus miraculorum* van de cisterciënzer Caesarius van Heisterbach, waardoor Herp zich eveneens liet inspireren.¹¹¹ Opmerkelijk genoeg wordt het exempel uit de *Vitae patrum* herhaald in deze tekst.¹¹²

Deze teksten richten zich vooral op maagdelijkheid en het huwelijk met de hemelse bruidegom. Nadat de tertiariissen van het belang hiervan doordrongen waren, lazen zij een tweeluik uit Herps *Spieghel*. Het gaat om twee hoofdstukken uit het *gheestelick* schouwende leven.¹¹³ Beide hoofdstukken zijn gericht op de *ghelatenheit* door God: de aanvaarding van de onthouding van geestelijke verlichting, genade en troost. Waarschijnlijk zijn deze hoofdstukken gekozen omdat zij door het gemeenschappelijke onderwerp goed bij elkaar aansluiten en een afgerond geheel vormen. Het was een van de ‘terzijdes’ in Herps tekst die ook goed zelfstandig konden worden overgeleverd. De tekst begint met een rode initiaal van twee regels hoog, maar zonder rubriek.

Details zijn aangepast om de tekst zo mooi mogelijk binnen de teksten in het handschrift in te passen. De mechanismen die we hier aan het werk zien, zijn algemener gel-

107 Leiden, UB : LTK 340, f. 27v-32v. Een editie van de tekst in het Leidse handschrift is te vinden in Van Vloten 1851, p. 137-144. Willeumier-Schalij 1949 geeft een editie op basis van drie handschriften en bespreekt de overlevering van de tekst. De tekst is in 1492 ook gedrukt door Gerard Leeu (Van Mierlo 1941).

108 Weinhold 1880 over Lamprecht van Regensburg. Leiden, UB : BPL 48 E. Het handschrift is afkomstig uit het Groot Begijnhof in Mechelen. Zie Schepers 1997, p. 261-264 en Dlabáčová en Prochowski 2013, nr. 1.9.

109 Stoker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 1321. Leeuwarden, Tresoar : 685 Hs.

110 Leiden, UB : LTK 340, f. 33r-34v. Het exempel is op naam van Basilius de Grote/van Caesarea overgeleverd, zie Williams 1996, p. 231-232.

111 Leiden, UB : LTK 340, f. 73v.

112 Leiden, UB : LTK 340, f. 78r-80r.

113 Leiden, UB : LTK 340, f. 83v-90r. Het gaat om de hoofdstukken 47 (*Vanden vierden graet deser opclimminghe ende van ses saken der ghelatenheit*) en 48 (*Hoe die ontrouwe vrienden hon toenen inder ghelatenheit in vijf manieren*). *Spieghel*, p. 285-301.

dig in de laatmiddeleeuwse tekstcultuur. Aan het begin is een zin weggelaten, die refereerde aan de vierde trede van de *voertganc* in het schouwende leven. Hierdoor wordt het ontbreken van de voorgaande hoofdstukken gecamoufléerd. Omdat het de samensteller van het handschrift primair ging om de *ses saken der ghelatenheit* – die wilde hij in het handschrift opnemen – paste hij ook het begin van de tweede zin aan. In plaats van *Hier is dan ten iersten te weten, dat die sake waerom God eenen mensche ontrectet die bevoelike gracie, devocie ende minne is menigherhande*, begint de zin algemener, maar eindigt juist specifiek, gericht op de zes te behandelen punten. We lezen *Het is te weten, dat die sake waerom dat God enen mensche ontrect die bevoelike gracie, devocie ende mynne is sesrehande*.¹¹⁴ Een verwijzing van Herp naar een eerdere passage, waarin hij broeder Rogier ter sprake bracht, is weggelaten.¹¹⁵ Door de zorgvuldigheid waarmee de hoofdstukken uit de *Spiegel* in het handschrift zijn ingepast, merkt de lezer niet dat er iets ontbreekt en is de structuur toch helder.

Op de *Spiegel*-hoofdstukken volgt een alleenspraak van Christus tot de ziel. Christus zegt gewond te zijn geraakt door de *scutten der mynnen* van de ziel.¹¹⁶ Dit beeld, ontleend aan Augustinus, komen we ook tegen in de term schietgebed en in Herps beschrijving van het *toegeesten*.¹¹⁷ Dan volgt nog een gebed, *Die bedienisse van der missen*, dicta over lijdzzaamheid, *Van nutticheit des swigens* en een traktaat over vrede en onvrede. Onder de rubriek *Een devote te samen spreken Ihesu Christi ende des sondaers* is een vertaling van de dialoog van de Luikse kartuizer Jacobus van Gruitrode afgeschreven.¹¹⁸

Via *Een prekel der sondaren* komt de lezer uit bij verreweg de langste tekst in dit handschrift: een Middelnederlandse vertaling van een uitgebreide versie van de *Vitis mystica*, geschreven door de dertiende-eeuwse minderbroeder en hervormer van de orde, Bonaventura.¹¹⁹ Het werk van Bonaventura wordt in het handschrift – zoals wel vaker in de handschriftelijke overlevering gebeurde – toegeschreven aan Bernardus (van Clairvaux), samen met Willem van Sint-Thierry een van de grondleggers van de christelijke mystiek: *hier beghint een tractaet vanden wijngaert die Sinte Bernaert ghemaect heeft*.¹²⁰ De *Spiegel* behoort tot de teksten waarmee de samensteller van het handschrift de tertiariissen naar dit slotstuk leidt. De concentratie op maagdelijkheid in de tekst past goed bij de andere teksten in de bundel.

Herps *Spiegel* maakt in dit handschrift deel uit van een zorgvuldig samengestelde spirituele syllabus. De manier waarop de teksten afgeschreven zijn, vaak zonder rubriek, en de kleine aanpassingen die bijvoorbeeld in Herps tekst zijn gemaakt, doen vermoeden

¹¹⁴ *Spiegel*, p. 285–287, r. 3–8 (hfst. 47). Leiden, UB : LTK 340, f. 83v.

¹¹⁵ *Spiegel*, p. 301, r. 134 (hfst. 48).

¹¹⁶ Leiden, UB : LTK 340, f. 90v–93v (f. 92r: *want sy mitten scutten der mynnen gewont is*).

¹¹⁷ *Spiegel*, p. 185–187, r. 12–16 (hfst. 32). Zie hoofdstuk I. Deze gebedstekst komt ook voor in een handschrift met de Middelhoogduitse vertaling van de *Spiegel*: München, SB : Cgm 5140, f. 337r–338v. Verschuieren 1931b, dl. I, p. 75, nr. 8 en p. 61, nr. 8. Freienhagen–Baumgardt 1998, p. 71–72.

¹¹⁸ Leiden, UB : LTK 340, f. 134v–139v. Deschamps 1985, p. 70. Zie hoofdstuk II. Over *Die bedienisse van der missen* zie Daniëls 1942 en Oudemans 1852.

¹¹⁹ Ruh 1956, p. 183–186, m.n. 184, nr. 3. In Herps Goudse Collatiehuis lag een handschrift met de Latijnse tekst: Liefwinck 1958–1959, p. 169. Zie hoofdstuk I. Over (de overlevering van) de tekst *Een prekel der sondaren* zie Ruh 1956, p. 184, Schmidt 1964, p. 446 en Studer 2013, p. 423.

¹²⁰ Leiden, UB : LTK 340, f. 149r. Idem in handschriften van de regularissen in Maaseik en de begarden in Maastricht: Stooker en Verbeij 1997, nr. 816 (Den Haag, KB : 73 H 3; Maaseik) en nr. 869 (Brussel, KB : IV 848; Maastricht). *Vijf jaar aanwinsten* 1975, nr. 32.

den dat de tertiariissen helemaal niet merkten dat passages uit allerlei teksten bijeen waren gezet. De *XII Stervinghen* functioneert als een raamtekst voor de werken die in het handschrift bijeen zijn gebracht en vervult zo eenzelfde soort functie als in de *Spiegel*. Men zou zelfs kunnen stellen dat de aankondigingen die Herp in het hier afgeschreven gedeelte van zijn proloog bij de drie levens doet (dat de mens zich naast het *sterven* ook op God moet richten, en dat het *sterven* en het verenigen met elkaar samenhangen), in het handschrift niet worden waargemaakt door de eigenlijke *Spiegel*, maar door andere geestelijke teksten, gericht op een vrouwelijk lezerspubliek.

Deze teksten reiken de lezeressen een ideaalbeeld van de religieuze vrouw aan. Zij is deugdzaam, deemoedig, kuis en idealiter maagd. Christus is haar geliefde. Zo ontstaat in de bundel een model van een *gendered reader*. De teksten vormen het leven en denken van de vrouwen – zij worden aangespoord om het aangedragen vrouwelijke ideaal te evenaren. Hun geslacht bepaalt voor een groot deel hun identiteit. Volgens literatuurhistorica Annette Gris  reguleerde het portret van de ideale vrouw het gedrag van vrouwen.¹²¹ Dit kan bepalend zijn geweest voor de keuze van de observanten om in de spirituele syllabus voor de tertiariissen slechts delen uit Herps mystieke handboek op te nemen en de tekst te combineren met geestelijke literatuur die een vrouwelijk ideaalbeeld propageerde. De *Spiegel* presenteert namelijk geen *gendered* model van de lezer. Herp spreekt aan het begin van de *Spiegel* weliswaar zijn vermeende opdrachtgeefster aan – *In Cristo gheminde dochter* – maar schrijft verder *gender*-neutraal. Met een eenvoudige verandering van het woord *dochter* in *broeder* kon de tekst voor een mannelijk publiek worden aangepast. Jan de Test deed dit bijvoorbeeld voor de Maastrichtse tertianen.¹²² Een neutrale aanspreekvorm – *Gheminde in Christo* – kwam eveneens voor en maakte de tekst in potentie geschikt voor een gemengd publiek.¹²³

Dat de minderbroeders-observanten de hand hadden in de samenstelling van de spirituele syllabus is vrijwel zeker. Zij waren immers verantwoordelijk voor het spirituele welzijn van de tertiariissen van het Claraconvent.¹²⁴ Zeker gezien het strenge toezicht van oversten op het boekenbezit van de broeders zelf, zullen zij als zielzorgers goed hebben toegezien op de boeken die de zusters in handen kwamen. Bovendien zorgde het veelvuldige contact in het kader van de zielzorg voor een persoonlijke band tussen de observanten en de vrouwen, die ook leidde tot het opstellen van teksten. De minderbroeder-observant Willem van Gouda schreef voor de zusters van een vrouwenconvent een traktaat met een meditatieve oefening.¹²⁵ Het persoonlijke contact en de verbondenheid van mannelijke zielzorgers met vrouwenconventen zorgde bovendien voor een uitbreiding van communicatiekanalen die ook voor de tekstverspreiding van groot belang waren. We zagen dit al in Jericho gebeuren.

Waar in Jericho de priesters uit Boetendaal de volledige tekst aan de regularissen beschikbaar stelden en zich in hun preken door Herps werk lieten inspireren, gebruikten

121 Gris  2002, m.n. p. 219.

122 *Spiegel*, p. 17, r. 6 (*Prologus*). Weert, GM : CMW 39, f. 5v.

123 Een neutrale aanspreekvorm komt voor in Weert, GM : CMW 30, f. 1r (*Ghemynde in Christo Ihesu*); Den Haag, KB : KA 30, f. 226r (*Gheminde in Christo*) en Leiden, UB : LTK 222, f. 83v (*In Christi gemint*).

124 Van Luijk 2003, p. 37 en p. 229, 231–232.

125 Stracke 2013, p. 94.

de Leidse observanten delen van de *Spiegel* als materiaal voor een zorgvuldig samengestelde bundel met selecties uit verschillende werken. Ook hier vormde de *Spiegel* een verlengstuk van de zielzorg. De manier waarop de broeders Herps tekst aan de zusters verstrekten, verschilt wezenlijk. De wens om het gedrag van de vrouwen die institutioneel met hen verbonden waren, te reguleren en ze te laten leven naar het model van de ideale devote, vrome en kuise vrouw, was een overweging die bij de samenstelling van de Leidse bundel een rol speelde.

De minderbroeders-observanten kwamen in 1445 naar Leiden. Het klooster was een van de eerste dat vanuit Gouda werd gesticht, naast Alkmaar (eveneens in 1445) en Antwerpen (1446).¹²⁶ De observanten vestigden zich net buiten de stad, in de Waard aan de Nieuwe Rijn.¹²⁷ Voor hun stichting verleende het stadsbestuur toestemming middels een brief waarin telkens wordt benadrukt dat de broeders zich strikt aan de observantie dienen te houden.¹²⁸ Uit de nadruk die op het onderhouden van de observantie gelegd wordt, blijkt het bewustzijn onder de leken in de stedelijke samenleving met betrekking tot het belang van de observante leefwijze – de stedelingen zagen de observantie als waardevol voor de gemeenschap.¹²⁹ De eerste gardiaan van het observantenklooster, Hendrik Berninck, die later dezelfde functie in Boetendaal vervulde, ondertekende de stichtingsbrief.¹³⁰

De observanten hadden goede contacten met zowel het stads- als het landsbestuur. In 1449 werd het klooster, samen met de andere tot dan toe hervormde of nieuw gestichte kloosters van de observanten, in bescherming genomen door hertog Filips de Goede.¹³¹ In de jaren 1455 en 1456 breidden de observanten de kerk en de andere kloostergebouwen uit met steun van de stad.¹³² In een uitbreiding van het observantenklooster, die in meer steden plaatsvond, weerklinkt de toenemende populariteit van de observanten.¹³³ De Leidse broeders ontvingen daarnaast jaarlijks verschillende wijnschenken van de stad.¹³⁴ Vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw waren de observanten verantwoordelijk voor het spiritueel welzijn van de tertiariissen van Sint-Clara.

126 Schaap 2008, p. 20. Schoengen 1941, dl. 1, p. 14. Zie ook Nieuwenhuizen 1859a, p. 303–304.

127 Le Sage ten Broek 1859, p. 134. Van Luijk 2003, p. 35. Overvoorde 1917, dl. 1, p. 54–55. Zie ook Schoengen 1941, dl. 1, p. 132 en Sloots 1947, p. 23 e.v. Na de stichting van het klooster zijn er in 1453 in opdracht van Filips de Goede door zijn stadhouder Jan van Lannoy nog pogingen ondernomen om de observanten binnen Leiden, in de buurt van de Haarlemmerstraat, te vestigen.

128 Le Sage ten Broek 1859, p. 134–135. Zie ook Schoengen 1941, dl. 1, p. 132 en Sloots 1947, p. 287–289. Vgl. Schaap 2008, p. 31–32.

129 Vgl. Stracke 2013, p. 146–147. Ook individuele burgers stelden bij schenkingen voorwaarden m.b.t. de leefwijze van de broeders. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Gouda: Van Heel 1947a, p. 22–24.

130 Le Sage ten Broek 1859, p. 136–137. Zie ook Schoengen 1941, dl. 1, p. 132 en Sloots 1947, p. 289–290 (afbeelding op p. 18; RAL, SA I (1290–1575), 501, inv. nr. 176).

131 Le Sage ten Broek 1859, p. 138. Schoengen 1941, dl. 1, p. 14. De Smet en Trio 2004, p. 34, n. 88. De bescherming gold voor de kloosters te Gouda, Alkmaar, Delft en Mechelen.

132 Sloots 1947, p. 41. Sloots baseert zich op het Vroedschapsboek 1449–1458, f. 35v, 46 en 59 (RAL).

133 Vgl. Stracke 2013, p. 163, 243.

134 Sloots 1947, p. 44–46 e.v. (RAL, SA I (1290–1575), inv. nr. 522 e.v.). Zie Overvoorde en Verburgt 1937, p. 60–61. Omdat de wijn steeds meer geld was gaan kosten, werd in 1474–1475 (inv. nr. 550 en 551) besloten om nog maximaal 16 pond aan wijn voor de minderbroeders uit te geven. Vanaf 1526 wordt bij de wijnschenking vermeld dat de minderbroeders *diverse goede sermonen binnen Leyden gedaen hebben*, zie Sloots 1947, p. 71. Overvoorde 1917, dl. 1, p. vi. Sloots 1947, p. 47 e.v.

De stichting van het Claraconvent is gehuld in de nevelen van de geschiedenis.¹³⁵ Met zekerheid wordt de gemeenschap voor het eerst vermeld in augustus 1483. De zusters zijn dan gevestigd in de Leidse Sint-Pancrasparochie, gelegen in Mareldorp tussen de Oude Vest, de Achtergracht, de Bouwen Louwenssteeg en de Duizendraadsteeg.¹³⁶ Als enige van de Leidse tertiariissenconventen behoorden de tertiariissen van Sint-Clara niet tot het Kapittel van Utrecht.¹³⁷ De gardiaan van het observantenklooster was de visitator van de zusters.¹³⁸

Tijdens de biecht, preken en collaties gaven de observanten religieuze instructie en geestelijke raad aan de tertiariissen. Nadere bepalingen betreffende de collaties die de broeders voor de zusters verzorgden, werden in 1497 vastgelegd in een verdrag tussen enerzijds de deken en het Sint-Pancras-kapittel en anderzijds de mater van de tertiariissen en de gardiaan van de Leidse observanten, Jacop van Alphen.¹³⁹ Collaties of sermoenen moesten in principe in besloten kring worden gehouden. Dit verbod op het openstellen van collaties voor stedelingen wijst erop dat men van de collatie of preek gehouden door de minderbroeders-observanten concurrentie verwachtte voor de dienst in de parochiekerk.¹⁴⁰ Alleen op dagen dat er een inkleding, *besluting*e of professie van een zuster plaatsvond, was het de tertiariissen toegestaan om de collatie of preek met 'open deuren' te houden.¹⁴¹ Op die dagen mochten dus ook stedelingen aanwezig zijn bij de collatie verzorgd door de minderbroeders.

Het handschrift met delen uit Herps *Spieghel* kon ook tijdens de collaties gebruikt worden. De kortere teksten, bijvoorbeeld over maagdelijkheid en over het niet toegeven aan verzoeken, richtten zich steeds op een specifiek onderwerp. Zo ook de selectie uit de *Spieghel*, waarin punten rond de verlatenheid door God opgesomd worden. In handschriften speciaal voor collaties samengesteld, werden teksten op een soortgelijke wijze per onderwerp gegroepeerd.¹⁴² Bovendien zullen de broeders, net als in Jericho, Herps handboek ook goed gekend hebben.

Van welke handschriften de broeders bij de voorbereiding van de leerzame en exhortatieve gesprekken met de tertiariissen precies gebruik maakten, is niet meer te achterhalen. Van het boekenbezit van de Leidse observanten is weinig overgebleven. Dat de observanten een bibliotheek aan het opbouwen waren, is op te maken uit een tes-

135 Van Luijk 2003, p. 20. Volgens Van Mieris (1762) zijn zowel stichtingsjaar als stichter onbekend. Zie over het convent: Overvoorde 1917, dl. 1, p. 55-56.

136 Van Luijk 2003, p. 93 en 20. Nadat het convent in 1572 onbewoonbaar was geworden, leverde de voormalig tertiariis Anna Adriaensdochter Scryc, ter verkrijging van alimentatie, alle papieren van het Sint-Claraconvent op het stadhuis in bij de stadssecretaris Jan van Hout. Gezien het gegeven dat het hier alleen om archivalia ging en Jan van Hout in zijn aantekening vermeldt dat *alle de volgende stucken aen den anderen opgeregen [zijn] aen een coppel, ende opten rugge geteyckent Nazareth, mit eens yegelijk getal*, is het niet waarschijnlijk dat zuster Anna ook het *Spieghel*-handschrift aan de stadsecretaris gaf. Vermoedelijk bleef het handschrift in de zestiende en zeventiende eeuw in katholiek bezit. (Vgl. het toegevoegde verhaal aan het begin van het manuscript over de Leidse priester-martelaar. Zie ook n. 103.) Zie: Van Mieris 1762, p. 122-123 en 142. Van Luijk 2003, p. 244-247 en Overvoorde 1917, dl. 1, p. xvi.

137 Van Luijk 2003, p. 37 en 229, 231-232.

138 Van Luijk 2003, p. 231. Vgl. Sloots 1947, p. 70.

139 Van Mieris 1762, p. 119-122. Hij geeft een afschrift van het verdrag tussen het kapittel van Sint-Pancras en de tertiariissen. Zie ook Van Luijk 2003, p. 67-68.

140 Van Luijk 2003, p. 74. Mertens 1996, p. 166.

141 Van Mieris 1762, p. 120-121.

142 Over de collatiepraktijk zie Van Beek 2009a en Mertens 1996.

tamentaire schenking van Bartholomeus Laurenszoon van Alphen uit 1516, biechtvader van Sint-Hiëronymus Roma. Hij schonk het observantenklooster een *Panthologiam in duobus voluminibus, tot augmentatie van haer liberarie*.¹⁴³ Slechts één handschrift dat aan de broeders zou hebben toebehoord is bewaard: een codex met de *Wechwisser naer den hemelschen Jherusalem* van de veertiende-eeuwse minderbroeder Marquard van Lindau, die evenals Herp zowel in het Latijn als in de volkstaal schreef.¹⁴⁴ Daarnaast weten we dat de observanten van schoolmeester Jan Gerritsz. vier boeken ontvingen, waaronder het leven van Jezus van Ludolphus van Saksen.¹⁴⁵

De tertiariissen hadden eveneens een ruimere bibliotheek. Met een tweede handschrift, evenals het *Spiegel*-handschrift een papieren codex met een sobere uitstraling, beschikten de tertiariissen over de Middelnederlandse vertaling van de tekst *De spiritualibus ascensionibus* van Gerard Zerbolt van Zutphen, modern devoot van het eerste uur.¹⁴⁶ Deze gids voor geestelijke opklimming is diep geworteld in het gedachtegoed van de Moderne Devotie en bevat aanwijzingen voor degenen die zich in een gemeenschap van de beweging van de wereld hadden afgekeerd.¹⁴⁷

Na het werk van Zerbolt van Zutphen volgt een Middelnederlandse vertaling van Bonaventura's meditatieve traktaat *De triplici via*.¹⁴⁸ Dit is een belangrijk werk in de mystieke traditie. Met de tekst legde Bonaventura de basis voor de mystieke opgang in drie levens – de drietrapsmystiek die we ook bij Herp terugzien. In het traktaat worden achtereenvolgens drie 'wegen' of oefeningen behandeld (reiniging, verlichting en volmaaktheid), die de mens moeten leiden naar een volmaakte liefde tot God.¹⁴⁹ Naast de *Vitis mystica*, gekopieerd in het *Spiegel*-handschrift (L2), beschikten de zusters met deze codex over nog een tekst van de dertiende-eeuwse minderbroeder en hervormer van de franciscaanse orde.

De codex uit het bezit van de tertiariissen is het vroegste handschrift met de Nederlandse vertaling van *De triplici via*.¹⁵⁰ Het ligt voor de hand dat de franciscaanse observantie ook voor teksten als *De triplici via* een distributiekring vormde, waarin niet alleen

143 Brinkman 1997, p. 286. Overvoorde 1917, dl. I, p. 261–262 (nr. 2213). Naast de boeken aan de minderbroeders liet hij ook verschillende stukken laken na aan de tertiariissen van Sint-Clara: Van Luijk 2003, p. 224.

144 Canterbury, Cathedral : HH O.9.2. Brinkman 1997, p. 286. Het schutblad achterin het handschrift is een document bestemd voor de minderbroeder Johannes Kerssloot ([...] *datum leyden sub sigillo monasterii minorum maiori Anno domini M ccc xlix mense* [...]). Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 753. Over de werken van Marquard van Lindau in Middelnederlandse handschriften zie Ampe 1960. Het meest recente werk over Marquard van Lindau is Mossman 2010.

145 Brinkman 1997, p. 286 geeft de volgende titels: *Cronicam magnam cum figuris, Augustinum de civitate dei, Vitam Ihesum Lendolphi, Bartholomeum de proprietatibus rerum*. (RAL, 503 Kloosters, inv. nr. 350).

146 Leiden, UB : LTK 1341, f. 11r–96v. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 744. Het handschrift wordt gedateerd in de vijftiende eeuw. Op f. 120v staat onder de rechter tekstkolom een bezittersaantekening: *dit boec hoert toe die regularijssen [sic] te Nazaret Leiden*. Niet in Brinkman 1997.

147 Vgl. Staubach en Legrand 2006, p. 7–8 en 18–28 (bevat een editie van de Latijnse tekst, met Franse vertaling). De Nederlandse tekst (het Middelnederlands is gemoderniseerd) is op basis van het handschrift Deventer, SAB : Hs. I, 53 (101 F 6 KL) uitgegeven in Mahieu 1941.

148 Leiden, UB : LTK 1341, f. 96v–119v. In hoeverre hier sprake is van een bewerking zou nader onderzoek moeten worden. In de BNM zijn slechts twee andere handschriften met een Middelnederlandse vertaling van deze tekst geïdentificeerd, waarvan een uit Mechelen (Brussel, KB : II 1278). Zie Ruh 1956, p. 117–119. Op f. 119v–120v wordt het handschrift afgesloten met een Middelnederlandse vertaling van het gebed *Concede mihi, misericors Deus*.

149 De drie 'wegen' beginnen achtereenvolgens op f. 97r, 100r en 102r.

150 Vgl. Ruh 1956, p. 117–119.

teksten in omloop werden gebracht, maar ook vertalingen van franciscaanse teksten tot stand kwamen. In hoofdstuk II is al betoogd dat er een verband bestaat tussen de vertaling en verspreiding van de werken van Bernardinus van Siena in de Lage Landen en de franciscaanse observantie. Het is mogelijk dat de observanten *De triplici via* in het kader van de zielzorg voor tertiariissen vertaalden, en de vertaling samen met de spirituele syllabus met Herps *Spiegel* bij de zusters in Leiden in omloop brachten.¹⁵¹

Hoorn

De receptie van Herps tekst in het milieu van de Leidse tertiariissen wordt des te opvallender wanneer we in ogenschouw nemen dat een tweede *Spiegel*-handschrift uit het bezit van een tertiariissengemeenschap eveneens gelezen werd door zusters onder zielzorg van de observanten. In tegenstelling tot de Leidse tertiariissen beschikten de tertiariissen van Sint-Clara in Hoorn niet over een bundel met geestelijke literatuur waarin delen van de tekst verwerkt waren, maar over een handschrift met de volledige *Spiegel*. In de perkamenten codex is Herps tekst in een littera hybrida afgeschreven. In de vakliteratuur wordt het handschrift in het vierde kwart van de vijftiende eeuw gedateerd, maar de argumenten voor deze datering zijn niet duidelijk.¹⁵² Het handschrift zou ook (iets) eerder gedateerd kunnen worden. We kunnen ervan uitgaan dat het in ieder geval rond 1475 in het bezit van de tertiariissen was. Het is het kleinste *Spiegel*-handschrift waarover we nu nog beschikken en een van de eenvoudigste handschriften die van Herps Middelnederlandse werk bewaard zijn. Het uiterlijk van het handschrift stemt volledig overeen met de richtlijnen van de minderbroeders betreffende het uiterlijk van boeken: alle aandacht diende naar de inhoud uit te gaan. In het handschrift zijn geen rubrieken te vinden en initialen aangebracht met rode inkt zijn eveneens schaars. Aan het begin van het boekje is een inhoudsopgave te vinden, voorzien van een uitgebreid zoekstelsel door middel van 'zoekletters'.¹⁵³

Na het einde van de *Spiegel* is de volgende aantekening te lezen: *Dit boeck hoert toe die susteren van Sinte Claren te Hoorn op dat noert*.¹⁵⁴ Deze bezittersaantekening is van een andere hand dan de rest van het handschrift, maar wel contemporain. Vermoedelijk voerde dezelfde hand ook een klein aantal correcties door.¹⁵⁵ Het kleine formaat van de codex en het uitgebreide zoekstelsel in de inhoudsopgave duiden op een individueel gebruik van het handschrift. Kennelijk werd een intensieve bestudering van Herps tekst door de tertiariissen voorzien.

Hoewel over het Claraconvent in Hoorn maar weinig bekend is – de kloostergebouwen stonden sinds 1468 op de Kleine Noord ten zuidoosten van de Mariakerk – kan deze gemeenschap evenals het Leidse convent van Sint-Clara gerekend worden tot de

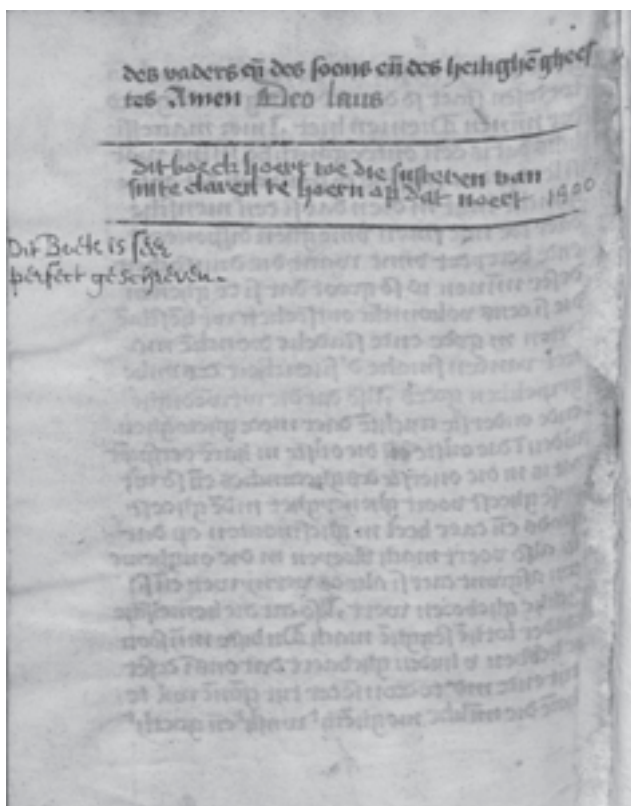
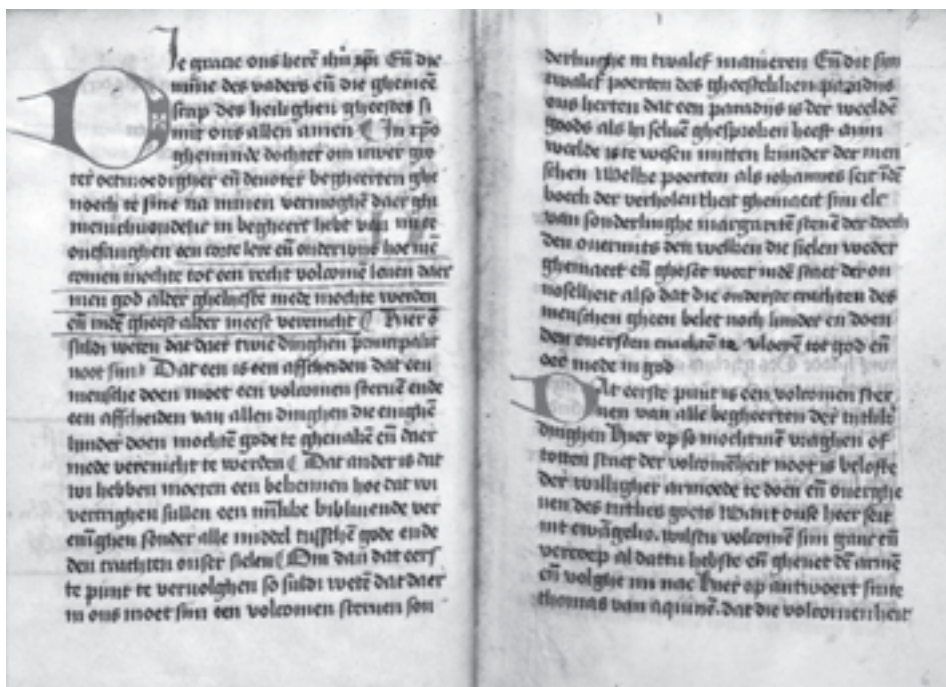
151 Vgl. Dlabáčová en Prochowski 2013, nr. 2.2.

152 Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022). Stooker en Verbeij 1997, dl.2, nr. 701. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 37: 'Hand van eind der 15^e eeuw'.

153 Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 1r-3r. Zie hoofdstuk VI.

154 Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 173v.

155 Correcties (ingevoegde woorden in de marge en/of tussen de regels) zijn te vinden op de bladen: f. 10r, 14v, 39r, 43r, 93v, 137r, 138v en 147v.

Afb. 23 Perkalmenten handschrift uit het bezit van de tertiariissen van Sint-Clara in Hoom. In de proloog is Herps 'samenvatting' van de Spieghel onderstreept. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 5.L.7 (cat. 1022), f. 3v-4r.

Afb. 24 Bezittersaantekening achter in het handschrift van de Hoomse tertiariissen. De toevoegingen 1400 en Dit boek is seer perfect geschreven zijn van later datum. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 5.L.7 (cat. 1022), f. 173v.

tertiarissengemeenschappen die in de tweede helft van de vijftiende eeuw institutioneel aan de minderbroeders-observanten gelieerd waren en onder hun zielzorg vielen.¹⁵⁶ Een aanwijzing hiervoor is dat de zusters ook wel *barrevoetzusteren* werden genoemd.¹⁵⁷ Vermoedelijk hielden de zusters zich bezig met textielhandwerk, want in februari 1527 gaven zij verschillende stukken (onder andere *fijne webben* [weefsels]) mee aan twee schippers die het textiel naar een koopman in Leiden moesten brengen.¹⁵⁸

Het is goed mogelijk dat de tertiariissen van Sint-Clara via de Alkmaarse minderbroeders-observanten hun exemplaar van de *Spiegel* verkregen. Zij zullen als biechtvaders bij de vrouwen over de vloer zijn gekomen, want in Hoorn zelf stond voor zover bekend geen observantenklooster. Het klooster in Alkmaar werd in hetzelfde jaar als het klooster in Leiden gesticht – in 1445 – en bezat een termijnhuis in Edam en waarschijnlijk ook een in Hoorn.¹⁵⁹ Termijnhuizen waren bedoeld voor het inzamelen van aalmoezen (termijngang), maar ze dienden tevens als uitvalsbasis voor de zielzorg aan gelovigen die in een kleinere stad verder weg van het eigenlijke klooster woonden. De bevolking van deze steden kwam zo in aanraking met de observanten, hun spiritualiteit en activiteiten.¹⁶⁰ Kennelijk verzorgden de observanten ook de zielzorg van vrouwenconventen vanuit de termijnhuizen. Een andere mogelijkheid is dat de observanten bij het tertiariissenconvent een broederhuis bouwden, waar de biechtvader en zijn assistent (*socius*) konden verblijven.¹⁶¹ Naast de kloosters speelden deze kleinere posten eveneens een rol in de verspreiding van religieuze teksten: een concreet voorbeeld is het hier besproken *Spiegel*-handschrift.

Evenals de Leidse zusters van Sint-Clara bezaten de Hoornse tertiariissen van het Claraconvent naast het handschrift met de *Spiegel* nog een klein aantal andere handschriften. Een van de codices, verbrand tijdens het bombardement van Rotterdam in 1940, had als openingstekst *Die gheestelike tien gheboeden*. Mogelijk was dit een excerpt uit het Tien geboden-traktaat uit Marquard van Lindaus *Wêchwisser naer den hemelschen Jherusalem* – dezelfde tekst die in het bezit was van de Leidse observanten.¹⁶² Een hierna te bespreken *Spiegel*-handschrift van tertiariissen uit Alkmaar opent met deze tekst.¹⁶³ Excerpten uit de *Wêchwisser* komen voor in meer handschriften die afkomstig zijn uit dezelfde middeleeuwse bibliotheken als handschriften met Herps *Spiegel*.¹⁶⁴ Excerpten uit Middelnederlandse vertalingen van het Latijnse werk van Marquard van Lindau (*De anima Christi*) zijn in minstens nog één *Spiegel*-handschrift te vinden.¹⁶⁵ Ook hier

156 Goudriaan 1998, p. 237-236. Vgl. Van Engen 2006, p. 166, n. 24. Van der Knaap en Veerkamp 1996, p. 161.

157 Minderbroeders stonden ook wel bekend als barrevoeters. Vgl. Stracke 2013, p. 145.

158 De stukken textiel zijn echter nooit in Leiden angekommen. Ze werden al op zee ingenomen door de Harderwijker Cornelis Toffelsz., waarna de zusters in een reeks rechtszaken verwickeld raakten: Van der Knaap en Veerkamp 1996, p. 162-163.

159 Schoengen 1941, dl. 1, p. 14. In de zeventiende eeuw stichtten de minderbroeders een statie in Hoorn: Van Heel 1947b. In Noordwest-Duitsland was het vaak zo dat de tertiariissengemeenschap waar de observanten de verantwoordelijkheid voor de zielzorg op zich namen in een andere stad lag dan het observantenklooster: Stracke 2013, p. 80-81.

160 Stracke 2013, p. 37, 70 en m.n. 224.

161 Stracke 2013, p. 92-93. Soms woonden de broeders in het vrouwenconvent zelf.

162 Olim Utrecht, ABM : 47. Zie Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 689-700.

163 Verschuere 1931b, dl. 1, p. 65. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 5r-126v.

164 De Marquard-excerpten bevinden zich in Würzburg, UB : M.ch.q. 144 (kartuizers Amsterdam) en Berlijn, SBB-PK : Germ. Qu. 1083 (regularissen van Sint-Maria/Nazareth te Geldern).

165 New York, JTSa : NH 108, f. 70r-80r. Zie Ruh 1956, p. 143-144.

lijken zich de contouren af te tekenen van de franciscaanse observantie als distributiekring voor geestelijke literatuur, in het bijzonder voor teksten uit franciscaanse kring.

Twee andere handschriften uit het bezit van de Hoornse tertiariissen zijn thans nog te raadplegen.¹⁶⁶ Het vroegste handschrift, uit 1487, bevat een traktaat over de mis. Het gaat om een afschrift van een druk van het *Boexken vander officien ofte dienst der missen* van Simon van Venlo, dat voor 1487 al viermaal in druk was verschenen, onder andere bij Gerard Leeu te Gouda.¹⁶⁷ Vervolgens werd de tekst ook in combinatie met twee andere mistraktaten uitgebracht, waaronder een tekst die dezelfde titel draagt als Herps mystieke handboek: *Die spiegel der volcomenheit*.¹⁶⁸ Gezien de talrijke (her)drukken was het *Boexken vander officien* een populaire, gewilde tekst. Men vond het zelfs de moeite waard de tekst uit de druk met de hand af te schrijven, en dit gebeurde niet alleen in Hoorn. Een tweede afschrift van de tekst is bewaard uit het bezit van de tertiariissen van Sint-Barbara/Bethanië in Leiden.¹⁶⁹ In Leiden is de tekst ook tweemaal gedrukt – in 1499 en 1502 – door Hugo Janszoon van Woerden.¹⁷⁰

Het derde handschrift uit het bezit van de Hoornse tertiariissen bevat onder meer het *Profectus religiosorum* van David van Augsburg en een aantal heiligenlegenden. Het handschrift werd voltooid in 1490.¹⁷¹ Degene die er in dat jaar de laatste hand aan legde was dezelfde persoon die ook het handschrift met het mistraktaat van Simon van Venlo kopieerde. Beide handschriften werden buiten het tertiariissenconvent vervaardigd. In de colofons geeft de kopiist zijn naam prijs – Syvert Allertszoon – en noemt zichzelf een *sympel clerck*.¹⁷² Op de versozijde van het laatste blad van het handschrift met het *Boexken van der officien* schreef hij met rode inkt het volgende vers:

Doemen dusent vierhondert telde
ende daer toe seven ende tachtich spelde,
doe wort dit boecxkijn ghescreven
ende in sinte Claren cloester ghegheven,
te Horn bij Onser Liever Vrouwen kerck.

166 Het gaat om de handschriften Den Haag, KB : 131 H 29 en Groningen, UB : PEIP 9. Van der Knaap en Veerkamp (1996, p. 161) noemen onder verwijzing naar pagina 9 van een ongepubliceerde inventaris van het Franciscanenklooster te Weert nog een handschrift, dat *Iste est ordo ad visitandum infirmos* getiteld zou zijn.

167 Den Haag, KB : 131 H 29, f. 1r: *Hier beghint een devoet nuttelic boexken vander officien ofte dienst der missen gheordineert bi enen gheesteliken ende devoten persoene tot sonderlinghe profijt alre goeder menschen*. ILC 1986, 1989, 1987 en 1988. Zie Andriessen 1982, p. 33. In dezelfde bundel ook een editie van de tekst (p. 69–125) en in het bijbehorende eerste deel een facsimile van de druk uit 1481.

168 Deze bundel verscheen in 1488 bij Gerard Leeu te Antwerpen, in 1490 te Delft, in 1499 te Schoonhoven en te Leiden, in 1502 te Leiden en in 1535 te Antwerpen bij Simon Cock. ILC 2024–2027 en NK 3892 en 01119. De andere tekst is getiteld *Die weerdighe bereijdinge om salichlijc dat heijlighe sacrament te ontfanghen*.

169 Den Haag, KB : 131 H 19, f. 57–129. Over de praktijk van het in handschrift afschrijven van drukken en het naast elkaar bestaan van handschrift en druk in geestelijke kringen zie o.a. Scheepsma 2007, m.n. p. 222 en 225–227.

170 ILC 2027 en NK 1940. Over Hugo Janszoon van Woerden en zijn fonds zie Bouwman e.a. 2008, p. 99–102.

171 Groningen, UB : PEIP 9.

172 Den Haag, KB : 131 H 29, f. 61v. Groningen, UB : PEIP 9, f. 131v: *Spreect een Ave Marie voer den sryver om Gods wille. Laus deo. Dit boeck hoert toe die susteren van Sinte Claren te Hoirn op 't noirt by Onser Liever Vrouwen kerck. Ende is ghescreven bij handen Syvert Allertszoen. M ccc ende xc. Deo gracias*. Stooker en Verbeij 1997, dl 2, nr. 697.

Die 't screef was een symfel clerck,
 Syvert Allertszoon was sinen naem,
 voer Gode moet hij wesen bequaem.
 Een pater noster voir sinen siele
 an God ende den enghel Sinte Michiel,
 opdat wij alte samen vrij van sonden
 voer Gode moeten werden ghevonden.
 Amen.¹⁷³

Zijn identiteit is bekend, maar verder weten we niets over de kopiist. Wellicht was hij een leek, misschien een professioneel schrijver, mogelijk ook een geestelijke met een lagere wijding.¹⁷⁴ Waarschijnlijk schreef Syvert voor de zusters op instigatie van de minderbroeders-observanten, die de zusters onder hun hoede naast Herps *Spiegel* ook van andere geschikte lectuur wilden voorzien. Het kan zijn dat we hier te maken hebben met een *socius*. Deze stond de biechtvader bij in zijn zielzorgtaak en kon soms ook een seculiere priester, of een geestelijke van een andere orde zijn. Er is een voorbeeld van een *socius* bekend die een taak had in de literatuurvoorziening. Peter Zwaninc kopieerde volkstalige teksten voor de tertiariissen van het Oude Hof in Weesp en Latijnse teksten voor de biechtvader die hij bijstond.¹⁷⁵

De twee door Syvert geschreven handschriften maken het plausibel dat de observanten ook het *Spiegel*-handschrift van de zusters buiten het convent lieten vervaardigen. Onder het versje van Syvert is eenzelfde bezittersaantekening geplaatst als in het handschrift met de *Spiegel*: *Dit boec hoert toe Sinte Claren susteren te Hoern op dat noert. Amen.*¹⁷⁶ Ook in dit handschrift zijn weer correcties te vinden, vermoedelijk van dezelfde hand die de bezittersaantekening plaatste.¹⁷⁷ Dit zou erop kunnen duiden dat een van de zusters – of een minderbroeder-observant die als biechtvader optrad – zorg droeg voor het boekenbezit van het Claraconvent, de handschriften van een bezittersmerk voorzag en de teksten naliep op onjuistheden. Er zijn geen aanwijzingen dat de Hoornse zusters zelf handschriften vervaardigden.

Voor de distributie van teksten werden door de minderbroeders in Hoorn (professionele) kopiisten van buiten de franciscaanse observantie ingezet. Rond dezelfde tijd – in het laatste kwart van de vijftiende eeuw – werden de contacten tussen minderbroeders-observanten en een ander soort professionele boekproducenten, commerciële drukkers, intensiever. Via hen brachten de observanten op veel grotere schaal teksten in omloop en waarschijnlijk verscheen ook de *Spiegel* door toedoen van de minderbroeders-observanten in druk (hoofdstuk V).

De handschriften met de *Spiegel* die uit Leiden en Hoorn bewaard zijn gebleven, laten zien dat de minderbroeders-observanten Herps tekst inzetten in de zielzorg die zij aan religieuze vrouwen verleenden. Als biechtvaders speelden zij de tekst door aan de

173 Den Haag, KB : 131 H 29, f. 61v.

174 Vgl. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 172 en 179. Van der Knaap en Veerkamp 1996 gaan er om onduidelijke redenen van uit dat hij kruisbroeder was in het kruisherenklooster Sint-Petrus/Sint-Pietersdal (p. 163 en 165). Voor de mogelijkheid dat hij in hetzelfde klooster donaat was geven zij wel een bron: laatste aantekening op p. 164.

175 Van Beek 2008, m.n. p. 51–52, 54, 62–72.

176 Den Haag, KB : 131 H 29, f. 61v. Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 173v.

177 Den Haag, KB : 131 H 29, f. 4v, 10r, 10v, 13r, 18r, 28r, 38v, 50r, 57v, 58v, 59v.

zusters en het mystieke handboek droeg zo bij aan de religieuze identiteit en spiritualiteit van de vrouwen. We hebben gezien dat de *Spiegel* volledig of gedeeltelijk en in combinatie met andere – voornamelijk op vrouwen gerichte – teksten aan de zusters werd verstrekt, en dat de tekst individueel gelezen of tijdens collaties gebruikt werd. Ook in de tertiariessengemeenschappen was er, net als in Jericho, sprake van een wisselwerking tussen de mondelinge zielzorg tijdens de biecht, preken en gesprekken en de op schrift gestelde werken als de *Spiegel*.

4 Van distributie in eigen kring naar een bredere receptie

De cijfers over het bezit van de *Spiegel* in tertiariessengemeenschappen – twee van de zeven conventen onder zielzorg van de observanten bezaten een handschrift met (een deel van) de *Spiegel* tegenover slechts een van de meer dan 150 gemeenschappen van het Utrechts Kapittel – maken aannemelijk dat meer tertiariessen onder de zielzorg van de minderbroeders-observanten de *Spiegel* tot hun beschikking hadden. Vanuit de gemeenschappen waar de *Spiegel* door de minderbroeders-observanten werd geïntroduceerd, raakte de tekst verder verspreid. Iedere religieuze gemeenschap en haar leden maakten immers deel uit van een netwerk: een hervormingsbeweging, een kloostervereniging, een stedelijke gemeenschap en familiale verbanden. Was een tekst eenmaal in een convent beschikbaar, dan maakte dit een verdere verspreiding naar andere gemeenschappen en leken mogelijk. Leden van religieuze gemeenschappen die in contact stonden met conventen waar de *Spiegel* was geïntroduceerd, konden kennismaken met Herps werk en de tekst (laten) kopiëren.

Een convent dat waarschijnlijk op deze manier in het bezit kwam van een kopie van de *Spiegel*, was dat van de tertiariessen van het Oude Hof of Sint-Catharina in Alkmaar. Dit was de enige tertiariessengemeenschap behorend tot het Utrechts Kapittel waarvan nu nog een handschrift van de *Spiegel* overgeleverd is. Het convent lag nota bene pal naast een tertiariessenconvent waar de zielzorg in handen was van de minderbroeders-observanten. Het handschrift werd vermoedelijk rond 1500 vervaardigd en is door verschillende handen in een littera hybrida geschreven. De meeste teksten zijn afgeschreven in twee kolommen. De huidige bewaarplaats van de codex is niet bekend. Verschuieren heeft het handschrift als laatste in autopsie gezien en volledig beschreven.¹⁷⁸

De codex opent met het Tien geboden-traktaat uit de *Wechwisser naer den hemelschen Jherusalem* van Marquard van Lindau.¹⁷⁹ Deze tekst werd hierboven in verband gebracht met de franciscaanse observantie als distributiekering voor volkstalige literatuur. Op het werk van de veertiende-eeuwse minderbroeder volgt het *Boexcken vander edelre doecht der verduldicheit*. Zoals blijkt uit de titel is dit een werk waarin de lezer aangespoord

¹⁷⁸ Olim Rijsenburg, GS : 105/54. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 64–68. In de literatuur over het handschrift worden verschillende folionummeringen gehanteerd. Hier wordt, evenals in de BNM, die van Verschuieren 1931b gevolgd. Van een gedeelte van het handschrift is nog wel een microfilm aanwezig bij het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen (f. 203r–221r/210r–228r, *Fili accedens*). Zie verder: De Vreese 1900–1902, hs. Ee. Axters 1966, p. 362. Kors 1988, p. 195–196. Pesch e.a. 1992, p. 88–89. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 8.

¹⁷⁹ Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 65. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 5r–126v. Ampe 1960, p. 395.

wordt zichzelf zo veel mogelijk te oefenen in de deugd van lijdzaamheid.¹⁸⁰ Ook deze tekst werd in meer handschriften met Herps *Spiegel* gecombineerd.¹⁸¹ Mogelijk ligt de reden hiervoor in de inhoudelijke overeenstemming van beide werken. In de *Spiegel* is de volledige overgave aan de wil van God een van de belangrijkste pijlers in de mystieke opgang.

Na een aantal blanco bladen volgt een Middelnederlandse vertaling van een brief van de dominicaan Humbertus van Romans over de drie geloften (*Die epistele van dien drie gheloften*).¹⁸² De Latijnse tekst van deze geestelijke brief (*Epistola de tribus votis substantialibus religionis*) treffen we onder meer aan in het *Spiegel*-handschrift uit het bezit van de Roermondse kartuizers.¹⁸³ Op het epistel volgen in het handschrift nog (een excerpt uit?) de Middelnederlandse vertaling van het *Liber soliloquiorum animae ad Deum* (pseudo-Augustinus), een tekst over de gesteldheid van de mens tijdens het bidden (*Van drie dinghen die die enen menschen dair toe helpen dat syn ghebet woert ghehoert*), het traktaat *Fili accedens* en Suso's preek over *Lectulus noster floridus*.¹⁸⁴ Met de eerstgenoemde tekst begint het thans in Kopenhagen bewaarde *Spiegel*-handschrift (Ko). Ook de twee laatste teksten komen veelvuldig voor in de *Mitüberlieferung* van Herps *Spiegel*.¹⁸⁵

Op Suso's preek volgt, na een blanco foliozijde, Herps *Spiegel*. De tertiarissen van het Oude Hof konden de *XII Stervinghen*, het *werkende* leven en het eerste aspect van het schouwende leven (het *bereitsel*) lezen.¹⁸⁶ De delen uit de *Spiegel* worden voorafgegaan door de volgende rubriek, die uit Herps proloog is genomen: *Een corte leer ende onderwys hoemen comen mach tot een recht volcomen leven*.¹⁸⁷ Met de tekst zelf is iets gekst aan de hand. De volgorde van de tekst is veranderd, maar dit lijkt te zijn gebeurd op een niet logische wijze. Volgens Verschuieren is de enige mogelijk verklaring dat de katernen in de legger waaruit de *Spiegel* werd afgeschreven verkeerd gebonden waren, wat door de kopiist niet opgemerkt zou zijn.¹⁸⁸ Maar is het niet ook mogelijk dat de kopiist (of degene die de legger vervaardigde) de volgorde van de tekst bewust veranderd heeft? En met welke reden zou hij dat gedaan kunnen hebben? Antwoorden op deze en andere vragen rond de aangepaste volgorde in de tekst van Herps *Spiegel* moeten voorlopig uitblijven.

180 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 66. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 127v-148v (149r-150v blanco). Zie over het *Boecxken vander edelre doecht der verduldicheit* Hoffmann 1994, p. 247-253. Hij noemt niet het Rijsenburgse handschrift. Zie ook Mertens 1986, p. 327-329.

181 In Leiden, UB : LTK 222 staan excerpten uit het *Boecxken*, die nauw aansluiten bij de *Spiegel*, onder de rubriek *Vander lijdsamicheit* (f. 133r-141v). In Den Haag, KB : KA 37 staat het *Boecxken* op f. 164v-176. Zie Hoffmann 1994, p. 247, nr. 107.

182 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 66. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 151r-178v. Vgl. Axters 1970, p. 157-158 (foutieve signatuuraanduiding).

183 Wenen, ÖNB : 15228, f. 5r-22r. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 30, nr. 2.

184 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 66-67. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 179r-202r (202v blanco) (Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 1r-68v), f. 203r-210r, 210r-228r en 228r-235r (235v blanco).

185 *Fili accedens* komt voor in de *Spiegel*-handschriften Bs (volledig); Aa1 en L3 (excerpten). Zie Kors 1988, m.n. p. 192-196. Twee identieke excerpten uit de preek over *Lectulus noster floridus* van Henricus Suso komen in twee *Spiegel*-handschriften voor: Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 123r-128v en Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 118r-123r.

186 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 67 e.v. en p. 130. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 236r-297r. Verschuieren noemt de tekst in het handschrift 'onvolledig en bedorven'.

187 Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 236r. Het gaat om een zinsdeel uit de proloog: *Spiegel*, p. 17, r. 9-11. In het hs. Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022) is dit zinsdeel onderstreept (afb. 23).

188 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 67, 70-71. Vgl. Spitz 1887.

Op de *Spiegel* volgt een korte tekst over het vermanen van de medemens (*Vander broederliker berespinghe*).¹⁸⁹ Omdat na deze tekst en voor de *Spiegel* een of meer blanco folio's te vinden zijn, is het waarschijnlijk dat de *Spiegel* en de korte, anonieme, praktische en moraliserende tekst, een (productie)eenheid binnen het handschrift vormen. Op een nieuw blad begint vervolgens een excerpt uit het negende boek uit de *Maechedenspiegel* (*Speculum virginum*). Een kort excerpt uit deze tekst komt in nog een tweede *Spiegel*-handschrift voor.¹⁹⁰ Het excerpt wordt gevolgd door twee korte traktaten over het tenietdoen van de eigen wil en over gehoorzaamheid op naam van Bernardus van Clairvaux.¹⁹¹ Na deze teksten volgt wederom een blanco foliozijkde.¹⁹²

Tot slot is in het handschrift nog een vijftal korte teksten afgeschreven. De eerste is een traktaat over vertroosting, dat gezien de aanspreekvorm aan het begin – *Gheminde in Cristo* – als geestelijke brief is opgesteld.¹⁹³ Daarna volgt *Een spiegelkijn van bekeering*, dat vaker samen met de daaropvolgende teksten *Van drie punten die toebehooren een volmacht leven* en *Van drie punten die behooren tot een beschouwende leven* is overgeleverd. De drie teksten vormen een overleveringscluster. Het *Spiegelkijn* is in nog een *Spiegel*-handschrift te vinden. Op de relatie tussen de teksten wordt nader ingegaan in hoofdstuk VI.¹⁹⁴ Vervolgens zijn nog excerpten gekopieerd op naam van Bernardus, Ambrosius en Gregorius.¹⁹⁵ Het handschrift eindigt met een lijst van statieaflaten gevolgd door een geschiedenis en beschrijving van Rome, en een lijst van dagen waarop men mag bidden voor vergiffenis van alle zonden.¹⁹⁶ De dagen die hiervoor in aanmerking komen zijn onder andere: *op die selfde dach van kermisse weghen van sint Salvatoers kerck* (dag van de kerkwijding van de Sint-Salvatorkerk) *op sinte Thomas de Aquino*, *op sint Barnaerdinus dach*, *op sinte Anthonius de Padua*, *op sinte Franciscus onse heilige vaersdach*.

De heiligen die genoemd worden duiden – met uitzondering van Thomas van Aquino – op een franciscaanse ontstaanscontext. Franciscus wordt zelfs *onse heilige vader* genoemd. De collectie van teksten samengebracht in het handschrift lijkt net als in het Leidse handschrift een soort studiebundel voor vrouwen in een religieuze gemeenschap te vormen. De teksten richten zich op gehoorzaamheid, op het afstand doen van de eigen wil ten gunste van de wil van God. Deze bundel lijkt echter – gezien de verschillende handen in de codex – in fases te zijn ontstaan. Mogelijk waren het de tertiariissen zelf die de teksten verzamelden. Het schrijven van boeken behoorde tot de dagelijkse werkzaamheden van tertiariissen van het Utrechts Kapittel.¹⁹⁷

De aantekeningen van verschillende handen voorin het handschrift wijzen eveneens in de richting van een in fases tot stand gekomen codex:

189 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 67, nr. 9. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 297v-300r.

190 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 68, nr. 10. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 302r-313v. Zie Berkenbusch 1995, p. 27, nr. 20 en Seyfarth 1990, p. 120*. Een excerpt komt ook voor in Leiden, UB : LTK 222, f. 67v-68r.

191 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 68, nr. 11 en 12. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 313v-317v en 317v-322r.

192 Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 322v.

193 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 68-69, nr. 13.

194 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 69, nr. 14. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 332v-338r. Het gaat om het handschrift *H1*. Over dit handschrift en het overleveringscluster zie hoofdstuk VI.

195 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 69, nr. 15. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 338r-338v.

196 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 69, nr. 16 en 17. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 338v-346v en 347r.

197 Vgl. Van Beek 2008, p. 57 en Corbellini 2005, p. 188.

Dit boeck is tot gebruyck van Maritgen Sijmens, onse moeder, ende Diemer Jans dochter. Ende wie lancste leeft, die sel dat boeck toeheoren.

Nu is die boeck tot ghebruyck van Cornelia de [...]

Dit boeck hoert toe Giertgen Coernelis¹⁹⁸

Het handschrift was in het Oude Hof steeds in het bezit van één of twee vrouwen. Zij had(den) de codex tot hun beschikking en konden het boek voor studie gebruiken. De aantekeningen duiden op een individueel gebruik ter ondersteuning van de ontwikkeling van het eigen geestelijk leven. De eerste zuster kan geïdentificeerd worden met Maritgen Symonsdr. van Loon, die van 1531 tot 1537 mater van het Alkmaarse convent was.¹⁹⁹ Nadat zowel Maritgen als Diemer waren overleden – degene die het langst in leven bleef, koos de volgende zuster die het boek zou krijgen – kon zuster Cornelia het handschrift vrijelijk voor haar spirituele ontwikkeling gebruiken. Mogelijk was zij degene die het handschrift doorgaf aan Giertgen Coernelis.

In de andere handschriften uit het bezit van de zusters zijn soortgelijke aantekeningen te vinden.²⁰⁰ Of de zusters hun boeken tussentijds ook aan andere vrouwen binnen de gemeenschap uitleenden, is niet met zekerheid vast te stellen, maar kan wel vermoed worden. In begijnhoven, waar boeken ook van zuster op zuster werden doorgegeven, gebruikte men de boeken ook voor gezamenlijke studie in informele leesgroepjes.²⁰¹

Het Catharinaconvent of Oude Hof was het oudste van drie naast elkaar gelegen tertiariessengemeenschappen in Alkmaar. De gemeenschap bestond al vóór 1394 als zusterhuis en had in haar beginjaren Hugo Goudsmit uit Haarlem als procurator. Hij was een belangrijke figuur uit de begintijd van de Moderne Devotie. In 1399 stond hij mede aan de wieg van het Kapittel van Utrecht.²⁰² In de loop van de eerste decennia van de vijftiende eeuw namen de Alkmaarse zusters de derde regel van Sint-Franciscus aan. Vanaf dat moment maakten ze als gemeenschap deel uit van het Utrechts Kapittel.²⁰³ Het is niet duidelijk of het convent in de loop van de tijd besloten werd.²⁰⁴

De zusters kregen in de tweede helft van de vijftiende eeuw toestemming om – indien er geen diensten in de parochiekerk werden gehouden – collaties met open deuren te houden. Hierbij mochten dus ook vrouwen en mannen van buiten aanwezig zijn.²⁰⁵ Als het *Spiegel*-handschrift ook bij deze collaties werd gebruikt, kwamen de

198 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 64–65. Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 3v.

199 Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 8. Van Heel 1939, p. 104. De andere vrouwen worden niet door Van Heel genoemd.

200 Den Haag, KB : 74 H 41. Aantekening voor in het handschrift: *Dit boeck hoert oude hof tAlcmaer tot ghebruyck suster Willem Damen dar ghecomen van Aecht Jacobsz dochter onse moer bid om Gods willen voer haer.* Zie Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 7. Olim Six van Hillegom (Amsterdam) : Cat. 1928 nr. 190, f. 198v: *Ytem dit boec is ghecomen van Griet Aelberts dochter tAlcmer int oude hof ende si wil entelic dat ment nommermeer uuten hof en sel veropen noch gheven.* Zie Axters 1966, p. 393.

201 Simons 2001, p. 83. Zie hoofdstuk V.

202 Corbellini 2002, p. 20–22. Van Engen 2006, p. 108–109, zie over Goudsmit p. 96–98 en 105–107.

203 De overgang naar de derde regel is niet exact te dateren: Corbellini 2002, p. 22. Zie eveneens over het convent Van Engen 2006, p. 237–238.

204 De zusters hadden in 1464 wel toestemming gekregen om zich te laten besluiten. Corbellini 2002, p. 22–23. Van Engen 2006, p. 247, n. 39.

205 Van Beek 2009a, p. 174. De bepaling omtrent de collaties is opgenomen in een charter uit 1468. Zie ook Corbellini 2002, p. 22–23. Reeds in 1457 hadden het Jonge Hof en het Middelhof soortgelijke privileges ontvangen.

aanwezigen met Herps tekst in aanraking. Zo bereikte de tekst mogelijk een breder publiek dan alleen de tertiariissen.

Naast het *Spiegel*-handschrift zijn uit het bezit van de tertiariissen nog drie handschriften bewaard. Het gaat om twee getijden- en gebedenboeken en om het vroegst gedateerde handschrift van het zogenoemde *Pseudo-Bonaventura-Ludolphiaanse Leven van Jezus*.²⁰⁶ Bij de verspreiding van deze tekst was vermoedelijk Wermbold van Boskoop betrokken, een collega van Hugo Goudsmit.²⁰⁷ Meer nog dan Hugo was Wermbold nauw betrokken bij de oprichting het Kapittel van Utrecht en daarmee bij het creëren van institutionele kaders voor vrouwen die een religieuze levenswijze nastreefden.²⁰⁸ Een vermoedelijk nog ouder handschrift van dit *Leven van Jezus* stamt uit het bezit van de observante dominicanessen in Wijk bij Duurstede. De tekst functioneerde zo vanaf het begin in een observantencontext – bij gemeenschappen die zich richtten op een hernieuwd geestelijk leven door een strenge regelobservantie.²⁰⁹ In het vorige hoofdstuk zagen we al dat de *Spiegel* in het vroegst gedateerde handschrift gecombineerd werd met een andere tekst uit precies deze omgeving: de *Vijf poente die zeere sca-delec zijn onder gheesteleke menschen*.²¹⁰

De tertiariissen van het Oude Hof verkregen de *Spiegel* waarschijnlijk via de distributiekring van de franciscaanse observantie. Niet lang na de stichting van het observantenklooster in Alkmaar (1445), werden de observanten in 1452 als biechtvaders verantwoordelijk voor de zielzorg van de zusters van het Sint-Salvatorconvent of Middelhof.²¹¹ Het nieuwe observantenklooster werd op minder dan tweehonderd meter afstand van het Middelhof gebouwd, op de huidige Paardenmarkt.²¹² Gezien de distributie van de *Spiegel* in Leiden en Hoorn, is het aannemelijk dat de minderbroeders-observanten in het kader van hun zielzorg de *Spiegel* ook aan de zusters van het Middelhof verstrekten.

Het Middelhof lag tussen het Catharinaconvent of Oude Hof en het Jonge Hof. De drie gemeenschappen, gelegen tussen de Gasthuisstraat en de Paternosterstraat, onderhielden onderling intensief contact.²¹³ Dat er ook tussen de vrouwenconventen behorend tot het Utrechts Kapittel en de observanten een goede verstandhouding bestond, blijkt uit de opname in 1475 van het Jonge Hof in de broederschap van Sint-Francis-

206 Olim Six van Hillegom (Amsterdam) : Cat. 1928 nr. 190 en Den Haag, KB : 74 H 41. Amsterdam, UB : I G 44. Bezittersaantekening van de tertiariissen op f. 135v: *Dit boec hoghen die susteren tAmaer [sic] int covents huus van sinte katrinen after die kerke*. Zie Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 6. Over de tekst en de vertaling: Warnar 2005 en verder Dlabáčová 2008a, 323–330.

207 Warnar 2005, p. 37–38.

208 Van Engen 2006, o.a. p. 105–110.

209 Vgl. Warnar 2005, p. 39–41. Hs. Amsterdam, UB : I D 21.

210 Leiden, UB : LTK 1129, f. 192r–192v. Zie hoofdstuk II.

211 Schaap 2008, p. 20. Schoengen 1941, dl. 1, p. 14. Zie ook Nieuwenhuizen 1859a, p. 303–304. In 1452 verkreeg het convent van de bisschop van Utrecht, Rudolf van Diepholt, de vergunning een biechtvader te kiezen uit de orde van de minderbroeders. Zie *Monasticon Trajectense*, nr. 006, onder 2.2 en 2.5. Bruinvis 1906, p. 413. Het oorspronkelijke document is niet teruggevonden. Er zijn geen documenten die erop wijzen dat het Middelhof net als de naastgelegen conventen van Sint-Catharina of Oude Hof en het Jonge Hof, tot het Kapittel van Utrecht behoorde: Corbellini 2002, p. 26.

212 Schoengen 1941, dl. 1, p. 14. Ruijsendaal 1998, p. 144–145 en 147.

213 *Monasticon Trajectense*, nr. 006, onder 1.3 en 2.6. Zie Ruijsendaal 1998, p. 147–148 en Bruinvis 1906, p. 413–414.

cus.²¹⁴ Het is dan ook opvallend dat het hier besproken *Spiegel*-handschrift afkomstig is uit het bezit van de andere aan het Middelhof grenzende tertiariessengemeenschap behorend tot het Utrechts Kapittel.²¹⁵

De infrastructuur van de minderbroeders-observanten bood in ieder geval voldoende gelegenheid om de tekst naar Alkmaar te brengen. In 1472 werd onder Herps voorzitterschap – hij was provinciaal van 1470 tot 1473 – een kapittel in de stad gehouden.²¹⁶ Herp of iemand uit zijn gezelschap kan een exemplaar van de *Spiegel* meegenomen hebben naar het kapittel. Bovendien werd tussen 1492 en 1509 een clarissenklooster in Alkmaar gesticht, dat vanaf het begin onder de zielzorg van de observanten stond. Een aantal van de eerste nonnen kwam uit Gouda om de nieuwe clarissen te onderrichten in de juiste levensstijl.²¹⁷ De clarissen uit Gouda namen zeker het een en ander aan leesmateriaal mee. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat vaker boeken werden meegenomen en ingezet bij een nieuwe stichting of hervorming van een gemeenschap. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de zusters in Maaseik.²¹⁸

De verspreiding van Herps *Spiegel* laat een patroon zien van actieve literatuurvoorziening en distributie van volkstalige teksten in het kader van de zich verbreidende franciscaanse observantie. De zielzorg die de minderbroeders-observanten voor vrouwelijke religieuzen verzorgden, was essentieel voor de verspreiding van de tekst. In deze context van zielzorg en literatuurvoorziening kon de *Spiegel* op verschillende manieren worden ingezet. De vrouwen konden over de volledige *Spiegel* beschikken, of over delen van de tekst ingebed in een tekstcollectie. Hoe de *Spiegel* binnen een gemeenschap functioneerde werd steeds bepaald door een wisselwerking tussen de wensen en behoeften van de vrouwen en het inzicht van de observanten. De manier waarop de vrouwen de *Spiegel* verkregen, bepaalde evenwel (mede) hun perceptie en receptie van de tekst. Waarschijnlijk schreef Herp zijn tekst reeds met dit soort gebruik in eigen kring voor ogen.

De verbondenheid van de Boetendaalse minderbroeders met de regularissen van Jericho in hun streven naar observantie en de inhoudelijke connecties tussen de preken van de broeders en de *Spiegel*, laten er weinig twijfel over bestaan dat de *Spiegel* bewust door de Boetendaalse observanten – mogelijk door Herp zelf – aan de Brusselse regularissen werd doorgespeeld. De belangstelling en de steun van het hertogelijk paar voor de monastieke observantie was in deze omgeving een stimulerende factor voor de productie en verspreiding van geestelijke literatuur.

214 Corbellini 2002, 24. Stracke 2013, p. 113–116 en 120–126 over de opname van kloosters en gemeenschappen in de broederschap van Franciscus en de coalities van observanten met andere gemeenschappen. Dit komt verder aan bod in hoofdstuk IV.

215 Olim Rijsenburg, GS : 105/54. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 64.

216 Verschuieren 1931a, p. 355–356. De Troeyer 1974, p. 109. Schoengen 1941, dl. 1, p. 14. Schoengen noemt 1473 i.p.v. 1472. De volgende kapittelvergaderingen in Alkmaar vonden plaats in 1499 en 1532.

217 Roest 2008, p. 50 en 55–56. Schoengen 1941, dl. 1, p. 15–16. Over de clarissen in Gouda zie ook Van Dolder-de Wit 1999.

218 Deschamps 1967, p. 169. Zie hoofdstuk IV.

Dat zusters die onder de zielzorg van de minderbroeders-observanten stonden meer dan eens over de *Spiegel* beschikten, hing samen met de activiteiten van de observanten om de observantie ook in vrouwengemeenschappen van de tweede en derde orde van de grond te krijgen.²¹⁹ Via de zielzorg en de stichting van clarissenkloosters en tertiariessenconventen werd een breder draagvlak voor de hervormingsbeweging gecreëerd. De distributie van geestelijke literatuur droeg hieraan bij. Mogelijk hing de distributie van de *Spiegel* samen met andere teksten, die veelal voortkomen uit de franciscaner orde. Een goed voorbeeld is de *Wechwisser naer den hemelschen Jherusalem* van Marquard van Lindau. Deze tekst duikt vaker op in handschriften die met de verspreiding van de *Spiegel* in verband zijn te brengen.

De besproken handschriften laten zien dat de franciscaanse observantie als een distributiekring voor de *Spiegel* bijdroeg aan de verspreiding van de tekst. Door toedoen van de minderbroeders-observanten raakte de tekst verspreid in gemeenschappen die institutioneel aan de franciscaanse observantie verwant waren, zoals de tertiariessen in Leiden en Hoorn. Vanuit deze gecontroleerde verspreiding raakte de tekst verder verspreid in gemeenschappen die (letterlijk) dicht bij deze conventen stonden. Het handschrift uit het Oude Hof in Alkmaar is hier een voorbeeld van.

De franciscaanse observantie stond als hervormingsbeweging en als distributiekring niet op zichzelf. We zagen dat de minderbroeders-observanten en de regularissen van Jericho elkaar vonden in hun gemeenschappelijke streven naar een strenge observantie van de regel, en in hoofdstuk II hebben we gezien dat de *Spiegel* al vroeg bij de kartuijzers in omloop kwam en gerecipieerd werd in een gemeenschap die zich bij een hervormingsgezind kapittel had aangesloten: het Kapittel van Zepperen. In het volgende hoofdstuk wordt de *Spiegel* besproken als een algemeen inzetbare mystieke gids in de vijftiende-eeuwse observatiebeweging.

219 Goudriaan 1998, p. 238. Roest 2008, p. 49.

IV Literatuur en observantie

1 Een eeuw van hervorming: (regel)observantie en literatuur in de vijftiende eeuw

Een paar jaar nadat Herp de *Spiegel* had voltooid, dook de tekst op in Beieren. Tussen 1466 en 1473 zorgde Heinrich Haß, biechtvader van de observante dominicanessen van Sint-Katharina te Neurenberg, voor een Middelhoogduitse vertaling van de *Spiegel*. De aantekening in de bibliotheekcatalogus van de dominicanessen betreffende de vertaling is dubbelzinnig: *unser peichtiger vater Haß, hat sy uns teutzsich lasen machen*. Het is niet duidelijk of Haß de tekst zelf vertaalde – waar in de moderne literatuur van uit wordt gegaan – of dat hij hiertoe opdracht gaf.¹ Zeker is dat de vertaling bestemd was voor de vrouwen onder zijn zielzorg. Op basis van aantekeningen in het handschrift en in de middeleeuwse bibliotheekcatalogus van de dominicanessen, waarin Peter Kirchsclag steeds genoemd wordt als degene die de tekst gepreekt zou hebben (*hat gepredigt der erwirdig vater meister Peter von Kirchsclag*), bestaat het vermoeden dat Kirchsclag, een belangrijke kloosterhervormer binnen de dominicaner orde, de *Spiegel* naar Neurenberg had meegebracht. Herps mystieke gids zou hij hebben leren kennen tijdens zijn hervormingsactiviteiten in het Rijnland. Vanaf 1464 hervormde hij het Keulse dominicanenklooster en in 1468 werkte hij onder andere mee aan de herinvoering van de observantie in het klooster te Mainz. Dat de *Spiegel* in deze gebieden circuleerde, blijkt uit het feit dat te Mainz in 1474 de vroegste druk van de tekst verscheen.²

In het Neurenbergse dominicanessenklooster werd de tekst na vertaling ingezet als ‘hervormingsliteratuur’ – literatuur ter geestelijke ondersteuning van de institutionele hervorming.³ De *Spiegel* in Neurenberg illustreert de soepelheid en flexibiliteit waarmee een geestelijke tekst verspreid kon worden vanuit de ene observante orde naar de andere. Een grote afstand en zelfs een andere taal vormden geen barrière voor de verspreiding van literatuur in hervormde gemeenschappen. De distributie van Herps *Spiegel* kan dan ook niet beschouwd worden als een geïsoleerd fenomeen in de Nederlanden, en hetzelfde geldt voor de franciscaanse observantie.

De hervorming van religieuze gemeenschappen, de striktere observantie van de regel en/of de aanname van een strengere regel, manifesteerden zich in het Europa van

1 Freienhagen-Baumgardt gaat er zondermeer van uit dat de genoemde Heinrich Haß als vertaler optrad: Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 44–45 e.v. [...] *hat sy uns teutzsich lasen machen* lijkt er eerder op te duiden dat hij iemand anders de vertaling heeft laten maken.

2 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 44–47. Vgl. Steinke 2007.

3 Steinke 2007, p. 150–153. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 44–47. Vgl. Dlabáčová 2008b, p. 159 en 161.

de vijftiende eeuw veel breder dan enkel in de franciscaanse orde. Tussen ongeveer 1370 en 1500 ontstond binnen vrijwel iedere religieuze orde een streven naar een zuiver religieus leven en een hernieuwde geestelijke puurheid.⁴ In tegenstelling tot de visie die lange tijd gangbaar was in de twintigste eeuw, was de vijftiende eeuw geen periode van religieus verval, waarin een teruggang plaatsvond in de individuele religiositeit en religie in toenemende mate verwerd tot een lege huls van rituelen en uiterlijkheden. De vijftiende eeuw kenmerkte zich juist door een grote dynamiek op religieus gebied.⁵ Deze dynamiek had grote invloed op de productie en verspreiding van volkstalige geestelijke literatuur. De verspreiding van de *Spiegel* naar de dominicanessen in Neurenberg laat zien dat het observantiestreven belangrijker was dan de individuele orde. De dominicaanse observantie speelde naast de franciscaanse observantie een belangrijke rol in de vijftiende eeuw, vooral in de Duitse landen en pas relatief laat in de Nederlanden.⁶

Maar het observantiestreven kwam niet alleen tot uiting binnen bedelorden. Ook in de benedictijner orde kwamen kloosterverenigingen op die voor een strengere naleving van de regel stonden. In de Duitse landen ontstonden de congregaties van Bursfeld en Melk, in de Noordelijke Nederlanden kwamen hervormingen tot stand in de abdij van Egmond en bijvoorbeeld in Rijnsburg.⁷ Binnen de orde van de broeders van het Heilige Kruis, de kruisbroeders, werd vanaf 1410 eveneens een striktere observantie van de kloosterregel (de regel van Augustinus) doorgevoerd.⁸ Bij de cisterciënzers kwam het in de Nederlanden in het begin van de vijftiende eeuw tot de oprichting van een hervormingsgezinde kloostervereniging, de Colligatie van Sibculo.⁹ Deze kwam mede onder invloed van de moderne devoten en de kartuizers tot stand. De kartuizers vervulden in het geheel van het vijftiende-eeuwse hervormings- en observantiestreven steeds de bijzondere rol van een voorbeeldige orde waar de kloostertucht nooit verzwakt was en die geen hervorming behoefde.¹⁰ Juist zij maakten in de vijftiende eeuw de grootste groei door.¹¹

Naast het observantiestreven in bestaande ordes kwamen nieuwe religieuze bewegingen tot stand die eveneens een terugkeer naar een oprecht religieus leven bepleitten. De Moderne Devotie, geïnitieerd door de Deventer patriciërszoon Geert Grote, was voor de Lage Landen de belangrijkste van deze bewegingen. De Moderne Devotie be-

4 Hervorming speelt binnen de gehele geschiedenis van het christendom een belangrijke rol. Over het (algemene) idee van hervorming – van *reformatio* – in de christelijke cultuur, zie Ladner 1959. De verschillende vijftiende-eeuwse hervormingsbewegingen komen aan bod in de bundel van Kaspar Elm (1989). Zie ook Roest 2009. Over de rol van vrouwen binnen de vijftiende-eeuwse observatiebeweging: Winston-Allen 2004.

5 Huizinga 1919. Duffy 1992. Van Engen 2008b.

6 Wolfs 1989, 1984 en 1988. Eerdere pogingen om de observantie door te voeren mislukten.

7 Van Engen en Verhoeven 2008, p. 12. Over een interessante figuur uit de hervormingsbeweging van Melk, Bernhard von Waging, die evenals Herp het observantiestreven met mystiek verenigde, zie Treusch 2011.

8 Van de Bosch 1969, m.n. p. 65.

9 Van Engen en Verhoeven 2008, p. 12. Van Dijk en Vonk 2007. In de hierna te bespreken Maaseikse exemplerverzameling waarin het exemplar over de minderbroeder-observant is opgenomen, staat ook een verwijzing naar Sibculo: Den Haag, KB : 73 F 27, f. 68.

10 Rüthing 1989. Roest 2009, p. 453–454. Zie ook hoofdstuk II waar de rol van de kartuizers in de verspreiding van de *Spiegel* en de bevordering van volkstalige literatuur ter sprake kwam.

11 Roest 2009, p. 454.

gon als hervormingsbeweging, waaruit huizen van broeders en zusters van het gemene leven ontstonden en kloostergemeenschappen gelieerd aan Windesheim.¹² Toen in de loop van de tijd steeds meer gemeenschappen de derde regel van Franciscus of de regel van Augustinus aannamen en zich aansloten bij een kapittel of kloostervereniging (Kapittel van Utrecht, Keulen en de kapittels van Windesheim en Sion), raakte het streven naar een sober en verinnerlijkt vroom leven geïstitutionaliseerd.¹³

Door de aanname van (strengere) kloosterregels – bijvoorbeeld wanneer een gemeenschap van de derde orde van Franciscus overging naar de regel van Augustinus – vond in de loop van de vijftiende eeuw binnen de verschillende takken van de Moderne Devotie een proces van verkloosteren en toenemende regelobservantie plaats.¹⁴ De aanname van een strengere regel gaat immers gepaard met een strikte observantie van de desbetreffende regel om de devotie in een gemeenschap te verbeteren. Vaak besloot men ook tot aansluiting bij een bestaand kapittel of vormde men een nieuwe kloostervereniging om de hervorming te consolideren en zich te verzekeren van een goede regeling van het toezicht op de naleving van de regel. Dit zagen we bijvoorbeeld gebeuren in het geval van de Maastrichtse tertianen, die zich bij het nieuwe Kapittel van Zeppen aan sloten. Doordat de aanname en strenge inachtneming van een kloosterregel steeds belangrijker werd, kan ook de Moderne Devotie als een exponent van de vijftiende-eeuwse observatiebeweging gezien worden.¹⁵

Binnen één orde kon tussen observanten en ‘niet-observanten’ een felle strijd woeden. Het gebruik van het begrip observantie had in dit geval een polariserende werking: het impliceerde immers dat de andere leden van de orde de regel niet correct navolgden.¹⁶ Bij de minderbroeders in de Lage Landen is de gewelddadige gang van zaken rond de invoering van de observantie in Mechelen illustratief. Tussen hervormde kloosters van verschillende ordes kwam juist een sterke onderlinge steun bij de doorvoering van hervormingsmaatregelen tot stand.¹⁷ Het observantie-begrip had in deze context juist een integrerende en verbindende werking. Binnen iedere orde had de observantie door de eigen regel en constituties een net iets andere betekenis – bij de minderbroeders stond de bezitloosheid voorop, terwijl in het hervormingsstreven van bijvoorbeeld de benedictijnen van de Congregatie van Bursfeld een correct beheer van de kloostergoederen voorop stond. Toch hadden alle hervormingsgezinde groepen hetzelfde grondbeginsel waarin zij een gemeenschappelijke basis vonden en waarvoor zij over de ordegrenzen heen hun krachten bundelden: de strikte inachtneming van de orderegel, en aanvullende statuten.¹⁸

12 Recentelijk over de Moderne Devotie: Bollmann e.a. 2008 en Van Engen 2008a.

13 Koen Goudriaan spreekt in dit verband van ‘geïstitutionaliseerde Moderne Devotie’: Goudriaan 2010a, p. 18–19.

14 Goudriaan 2010a, p. 18–19. Over het proces van verkloosteren binnen het Utrechts Kapittel: Van Engen 2006, m.n. p. 233–296.

15 Goudriaan 2010a, p. 19. Goudriaan 2009. Van Engen 2006, p. 136 e.v.

16 Stracke 2013, p. 139–140.

17 Vgl. Van Engen 2008b, p. 273. Stracke 2013, p. 107 e.v.

18 Stracke 2013, p. 108–109, 143–144. Zie ook Goudriaan 2008, p. 193–194 over de ‘Windesheimse observantie’. Ook de steun van (welgestelde) leken aan religieuze gemeenschappen toont een patroon van steun aan observante, hervormde gemeenschappen, waarbij de specifieke orde van ondergeschikt belang lijkt. Zie bijvoorbeeld Paquay 1990, p. 152–153, over Maria van Loon, die *reformerter cloester* steunde. De Bourgondische hertogen verleenden eveneens steun aan verschillende hervormingsbewegingen.

Uit het onderzoek van historicus Daniel Stracke blijkt dat er in Noordwest-Duitsland veel contact en samenwerking was tussen de minderbroeders-observanten en gelijkgestemden: broeders van het gemene leven, regulieren van Windesheim, benedictijnen van Bursfeld, kruisheren en kartuizers.¹⁹ Zo kon het gebeuren dat de minderbroeders-observanten onder toezicht kwamen te staan van hervormingsgezinde geestelijken van buiten de orde. Kartuziers en reguliere kanunniken moesten nagaan of de minderbroeders in het observantenklooster waarvan zij de controlefunctie vervulden wel echt observant waren in hun leefwijze. Op hun beurt werden de minderbroeders-observanten betrokken bij de hervorming van conventen van andere ordes en visiteerden zij samen met de bisschop kloosters van benedictijnen behorend tot de Congregatie van Bursfeld en huizen van broeders en zusters van het gemene leven in het diocees Münster.²⁰ Jan Brugman benadrukte in zijn *Speculum imperfectionis* de gemeenschappelijke kenmerken van de minderbroeders-observanten en de broeders van het gemene leven en zette zich in voor de aanname van de strengere regel van Augustinus door zusterhuizen. Deze actieve ondersteuning in het hervormingsproces was hoofdzakelijk gebaseerd op persoonlijk contact: in preken en gesprekken met de zusters lieten de observanten de betekenis en de waarde van een hervorming zien.²¹ We zagen echter al dat de observanten in het Brusselse Jericho dit soort contact aanvulden met geestelijke literatuur.

Bij de doorvoering van een hervorming en naderhand de instandhouding van de consequente naleving van de regel – de observantie – vervulden religieuze teksten naast persoonlijk contact dan ook een voorname rol.²² De verspreiding van geestelijk literatuur als de *Spiegel* van Herp laat eveneens zien dat het hervormingsstreven belangrijker was dan de orde. Bovendien was de observatiebeweging geen puur monastiek fenomeen. Het stedelijke karakter van de hervormingsbeweging zorgde ervoor dat het streven naar een zuivere en pure religieuze beleving gepaard ging met een sterke spirituele en pastorale opleving onder de stedelijke bevolking. De preekcampagnes van Jan Brugman en andere minderbroeders-observanten droegen hier ongetwijfeld aan bij.²³ De pastorale en spirituele bloei kwam ook tot uitdrukking in het (af)schrijven en verspreiden van geestelijke literatuur, zowel onder leken als geestelijken, en niet afgeschermd binnen het klooster of binnen één orde.

Het effect van de overgang naar de observantie op de bibliotheekbestanden van een klooster is al vaker gesignaleerd: de belangstelling voor geestelijke literatuur neemt toe, de bibliotheek wordt uitgebreid en vaak neemt ook de productie van handschriften met geestelijke teksten in de volkstaal toe. De groeiende bibliotheekbestanden ondersteunden de (her)vorming van het geestelijk leven van de bewoners of bewoonsters.²⁴

¹⁹ Stracke 2013, p. 130, 255.

²⁰ Stracke 2013, p. 110–113 en 144–145. De coalitievorming tussen observante gemeenschappen uitte zich tevens in een gezamenlijke memoria-cultuur: overleden broeders van één orde werden door observante leden van verschillende ordes herdacht (p. 115). Ook namen de observanten andere hervormingsgezinde gemeenschappen op in hun broederschap: p. 113–116 en 122–126. Dit gebeurde ook in de Lage Landen, bijvoorbeeld in Alkmaar, zie hoofdstuk III. In sommige tertiariessengemeenschappen onder zielzorg van de minderbroeders-observanten mochten ook leden van een andere orde als visitator aangesteld worden, zolang zij observant waren (Stracke 2013, p. 90).

²¹ Stracke 2013, p. 107, 117–120 en 131–132.

²² Williams-Krapp 1986–1987, p. 49 en Williams-Krapp 1995, p. 4 en 6.

²³ Roest 2009, p. 455.

²⁴ Werner Williams-Krapp heeft aan dit fenomeen een reeks artikelen gewijd die hierna nog uitgebreid

Wanneer een religieuze gemeenschap een strengere regel aanneemt of zich aansluit bij een hervormingsgezind kapittel, doen zich soortgelijke tendensen voor.²⁵ In het vorige hoofdstuk zagen we bijvoorbeeld de sterk toenemende productie van handschriften met geestelijke literatuur in het Brusselse Jericho-convent, dat na samenvoeging met Onze Lieve Vrouwe ter Cluysen onder toezicht van het Kapittel van Windesheim kwam te staan. Daarnaast bevorderden ook de kartuizers de verspreiding van volkstalige teksten.²⁶

De germanist Werner Williams-Krapp heeft veel onderzoek gedaan naar de effecten van de invoering van de observantie op het kloosterlijke boek- en literatuurbedrijf. Hij concentreerde zich daarbij op de dominicaanse observantie in Zuid-Duitsland, waar ook Herps *Spiegel* gereciperd werd. In navolging van de Berlijnse mediëvist Kasper Elm stelt hij dat de vijftiende-eeuwse observatiebewegingen *an sich*, en de effecten van deze beweging, niet te vergelijken zijn met eerdere hervormings- en observatiebewegingen. In de vijftiende eeuw werd een nieuw spiritueel landschap gecreëerd, waarbij de houding tegenover het lezen van volkstalige teksten door *illiterati* fundamenteel veranderde. De houding tegenover volkstalige teksten werd opener. Dit revolutionaire verschil met voorgaande eeuwen maakte geestelijke literatuur in de volkstaal tot een middel om de hervormde levenswijze door te zetten, vorm te geven en te stabiliseren.²⁷

Tegelijkertijd werd de interesse van leken in geestelijke literatuur gestimuleerd en het aanbod verrijkt door een toenemende productie van geestelijke traktaten. Kloosterhervormingen bevorderden namelijk activiteiten buiten de religieuze gemeenschappen. Stedelingen konden bijvoorbeeld door middel van boekschenkingen een hervorming steunen in de voor hen belangrijke kloosters, terwijl ze via de hervormingsbewegingen met meer teksten in aanraking kwamen.²⁸ De ontstaanscontext van Herps *Spiegel* vormt hier een concreet voorbeeld van. De opdrachtgeefster van de *Spiegel* was een belangrijke weldoenster van Herps observantenklooster in Mechelen.²⁹ Op haar beurt ontving zij – mogelijk als een soort wederdienst voor haar materiële steun aan de observanten – een tekst die haar spirituele ontwikkeling, en die van honderden anderen, kon begeleiden.

Terwijl de minderbroeders-observanten de *Spiegel* verstrekten aan gemeenschappen die institutioneel aan de orde verbonden waren, verspreidde Herps tekst zich dus ook snel in allerlei andere, verwante richtingen. In het vorige hoofdstuk is reeds besproken hoe in het Brusselse klooster Jericho de minderbroeders-observanten en de regularissen elkaar vonden in hun gezamenlijke streven naar een strenge observantie van de kloosterregel. Het uit Jericho afkomstige handschrift laat zien dat de verspreiding en receptie van de *Spiegel*, net als de prekenarbeid van de observanten, zich niet beperkten tot franciscaans-observante kring. Bovendien blijkt uit de hierboven genoemde

ter sprake komen. Zie ook Winston-Allen 2004, m.n. p. 169–204 over 'Libraries and Literary Activities'. De studie van Winston-Allen richt zich voornamelijk op de geschiedschrijving door vrouwen in kloosters die tot de observantie waren overgegaan.

25 Vgl. Goudriaan 2010a over het Sint-Agnes klooster in Arnhem.

26 Zie bijvoorbeeld Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 30 en 134–135. Zie hoofdstuk II.

27 Williams-Krapp 1995, p. 4–6; Williams-Krapp 1993, p. 301–302. Vgl. Elm 1980, p. 232 e.v.

28 Williams-Krapp 1995, p. 5–6; Williams-Krapp 1993, p. 301; Williams-Krapp 2004, p. 312 en 325.

29 Verschuereen 1931b, dl. 1, p. 129.

Middelhoogduitse vertaling dat Herps tekst ook gekopieerd en gelezen werd in andere observante gemeenschappen, waar de minderbroeders-observanten zelf in het geheel niet over de vloer kwamen. Het enige verband is het observantiestreven en de 'hervormingsgezindheid' van de ordes, gemeenschappen, biechtvaders, lezers en lezeressen.

Een mooi voorbeeld van ordeoverschrijdende literatuurvoorziening en tekstverspreiding is de casus van het clarissenklooster te Neurenberg. Rond 1410 wensten de nonnen van dit klooster een hervorming door te voeren. Om het initiatief te doen slaan zochten zij echter niet de steun van de lokale minderbroeders. In het mannenklooster van hun orde liet de leefwijze van de broeders te wensen over. De clarissen gingen daarom voor een geschikte biechtvader te rade bij de observante dominicanen in dezelfde stad, die de vrouwen vervolgens van geschikte literatuur voorzagen. De uitgebreide collectie van geestelijke literatuur in de volkstaal van de observante dominicanen was eveneens een motief voor de keuze van de clarissen.³⁰

In de Nederlanden stonden de observante dominicanessen in Wijk bij Duurstede rond 1400 onder toezicht van de dominicaan Hubertus Schenk, die nonnen uit het hervormde dominicanessenklooster van Schönensteinbach in de Elzas naar de Nederlanden haalde. Schenk was een voorstander van Geert Grote en de vrouwen in Wijk bij Duurstede associeerden zich liever met de moderne devoten dan met niet hervormde dominicanen. Ook hier was er sprake van tekstuitwisseling tussen verschillende hervormingsbewegingen: *Tleven ons heren Jhesu Christi*, ontstaan in de beweging van Geert Grote, kwam vermoedelijk via de nonnen van Wijk bij Duurstede bij de observante dominicanessen in Schönensteinbach terecht.³¹

Bij het observantiestreven en de daarmee gepaard gaande geestelijke verdieping en literaire opleving blijkt de individuele orde en de daaraan ontleende identiteit van ondergeschikt belang. Wel is het steeds zo dat literatuur door observanten (in brede zin) belangrijk wordt geacht voor het geestelijk leven. Zo zorgde de observatiebeweging voor een vergroting van het netwerk waarbinnen teksten uitgewisseld werden. Als distributiekring maakte de franciscaanse observantie deel uit van deze brede, vijftiende-eeuwse observatiebeweging, die een ongekend groot en internationaal bereik had. De kleinere distributiekringen van afzonderlijke ordes raakten met elkaar verbonden. Op deze manier ontstond een interregionale uitwisseling van volkstalige teksten, in het bijzonder tussen vrouwenkloosters en bibliotheken van lekenbroeders.³² De verspreiding van de *Spiegel* naar het observante dominicanessenklooster in Neurenberg is hier een voorbeeld van.

De rol die literatuur in een klooster of andersoortige religieuze gemeenschap speelde bij een oprechte verdieping en verinnerlijking van het geestelijke leven, is uiterst belangrijk omdat religieuze bezinning niet noodzakelijk met een institutionele verandering samen hoefde te gaan. De term observantie wordt dan niet zo zeer institutioneel, als wel functioneel gebruikt. Het kerkelijk-historisch perspectief en het literaire

³⁰ Williams-Krapp 2004, p. 321-322.

³¹ Warnar 2005, p. 39.

³² Williams-Krapp 2004, p. 322-323. Hierbij kan de bestudering van de tekstgeschiedenis van een tekst uitwijzen welke hervormde kloosters/gemeenschappen nauw met elkaar in verband stonden en contact onderhielden: Williams-Krapp 1986-1987, p. 45-46. Zo zou een nadere studie naar de tekstgeschiedenis van Herps *Spiegel* verdere aanwijzingen kunnen opleveren over de relaties tussen de kloosters en religieuze gemeenschappen waar de tekst gereciperd werd. Vgl. Schiewer 2000, p. 583.

perspectief hoeven niet altijd overeen te stemmen. Institutionele veranderingen beïnvloedden het literaire leven en de wijze waarop een tekst benaderd werd, maar het omgekeerde is eveneens mogelijk. De Gentse literatuurhistoricus Youri Desplenter heeft betoogd dat tussen 1415 en 1420 in een aantal tertiariissenconventen van het Kapittel van Utrecht het lekenbrevier simultaan en doelbewust werd ingevoerd door de geestelijke leiders van de vergadering. De introductie van de teksten bracht een verandering in het gebedsleven van de tertiariissen tot stand. Hun gebed werd gestructureerd en hun dag in een min of meer vaste structuur gegoten. De vertaalde liturgische teksten zorgden zo voor een mentaliteitsverandering bij de vrouwen en konden dienen als een voorbereiding op een institutionele verandering – de invoering van de regel van Augustinus – maar dit was niet noodzakelijkerwijs het geval.³³ Een rijk geestelijk leven kan leiden tot de invoering van de observantie of tot de aanname van een strengere regel, maar dit gaat niet altijd op. Soms is een herbezinning op de eigen, bestaande regel voldoende.

Aan de hand van een vergelijking tussen de situatie van voor en na de overgang naar de observantie in het dominicanessenklooster van Sint-Katharina in Neurenberg, laat Williams-Krapp zien dat de dominicanen (zelf al wel hervormd) zich al voor de hervorming inzetten voor vervaardiging en import van volkstalige werken van diverse aard. Mogelijk deden zij dit om de nonnen – ondanks een eerdere mislukte hervorming – voor de observantie te winnen.³⁴ Hier komt op een concrete manier de samenwerking tussen literatuur en observantie naar voren. Na de hervorming van het Katharinenklooster groeide de bibliotheek van de zusters sterk en kwam in Neurenberg meer literatuur beschikbaar. Vanuit het klooster werden de teksten door middel van schenkingen en kopieën verder verbreid. Daarnaast kwam via de connecties van het klooster met andere hervormde gemeenschappen weer nieuwe literatuur in de gemeenschap terecht. De tekstuitwisseling tussen kloosters binnen de orde nam sterk toe en ook de samenwerking tussen hervormde kloosters van verschillende ordes werd intensiever. Literatuur werd naar hervormde kloosters buiten de eigen orde gestuurd, bijvoorbeeld wanneer er in een kloosterbibliotheek te veel exemplaren van een bepaalde tekst aanwezig waren.³⁵

Williams-Krapp signaleert niet alleen dat de invoering van de observantie in een (vrouwen)klooster een uitgebreider aanbod van volkstalige literatuur tot gevolg kon hebben.³⁶ De zorg voor een goede kwaliteit van de tekst behoorde eveneens tot de effecten van hervorming.³⁷ Vaak ging een hervorming gepaard met de zorg voor tenminste elementair onderwijs of een vergrote aandacht voor het opleidingsniveau van de zusters. Het zelfbewustzijn van de vrouwen nam toe, wat ook hun belangstelling voor geestelijke literatuur stimuleerde.³⁸ We zagen dit bijvoorbeeld in Jericho gebeuren. Ook

33 Desplenter 2008, p. 265–298 en 556–561. Vgl. Goudriaan 2008, p. 186 over de overgang naar het koorgebed in regularissenkloosters aangesloten bij het Hollands Kapittel.

34 Williams-Krapp 2004, m.n. p. 313 en 315–316.

35 Williams-Krapp 2004, p. 326–328.

36 Hij ziet observantie zelfs als een voorwaarde voor het ontstaan van een uitgebreide bibliotheek: Williams-Krapp 1986–1987, p. 42 en Williams-Krapp 1995, p. 2.

37 Williams-Krapp 1986–1987, p. 50; Williams-Krapp 1995, p. 3.

38 Williams-Krapp 1995, p. 2. Zie verder over hervorming en onderwijs in de tweede helft van de vijftiende eeuw Schlotheuber 2004 en Schlotheuber 2008. Een hervorming zorgde in een klooster voor een

ontstonden nieuwe teksten: leiders binnen hervormingsbewegingen schreven (in hun opinie) geschikte werken voor vrouwen, voorzagen de zusters van vertalingen en stelden handschriften met (vertalingen van) reeds bestaande teksten samen.³⁹ Voorbeelden in de Nederlanden zijn de eerder genoemde Korsendonckse kanunnik Jan van Meerhout en het handschrift uit Barberendal in Tienen dat werd samengesteld door een rondreizende (assistent-)biechtvader.⁴⁰

Deze bemoeienis van biechtvaders met de literatuurvoorziening van de vrouwen voor wier geestelijk leven zij mede verantwoordelijk waren, was fundamenteel voor de totstandkoming van Herps *Spiegel*. We zien dit patroon ook steeds terugkeren in de verspreiding en receptie van de tekst. Vrouwen werden door de observantie actiever in het literaire leven als lezers en kopiïstes met een eigen intellectueel profiel.⁴¹ De relatie van de vrouwen met de zielzorgers is hierbij eveneens van belang. Biechtvaders konden – zoals Herp met zijn *Spiegel* deed – een tekst schrijven op verzoek van de vrouwen, maar zij konden ook als tekstbezorgers optreden en een handschrift met geschikte teksten samenstellen. Een tekstverzameling als in het handschrift van de Leidse tertiariësen van Sint-Clara (*L2*), dat in het vorige hoofdstuk besproken is en waar de *Spiegel* als een soort ‘raamtekst’ functioneerde, is het resultaat van dit soort activiteit in Herps eigen hervormingsbeweging.

Williams-Krapp merkt hierbij op dat geestelijken door de observatiebeweging een groot aandeel kregen in de samenstelling van het leespakket van leken. Weinig werken die in het kader van de observantie tot stand kwamen, waren specifiek monastiek. Het ontbreken van deze specifieke kloosterlijke signatuur maakte ze ook voor leken relevant. Iedereen die op volkstalige teksten was aangewezen, las over het algemeen genomen dezelfde geestelijke literatuur. Deze literaire toenadering bracht ook een toenadering van de monastieke levensvormen en het leven in de wereld teweeg, iets waar in geschriften ook voor gepleit werd: leken dienden hun leven in de wereld analoog aan de strenge dagindeling in het klooster te organiseren.⁴² Ook Herp achtte het leven in een klooster als voorbeeld relevant voor leken. De *Spiegel* past uitstekend binnen dit kader van geestelijke, instructieve literatuur en het verband tussen hervorming en volkstalige literatuur. De verdieping van het spirituele leven in zowel klooster als wereld ging gepaard met een leven in het teken van voorbereiding op de mystieke vereniging.

Het belang van geestelijke literatuur werd door de observanten dus ruimschoots onderkend, maar hoe werkte en uitte zich dit in de praktijk? In het begin van de Middeleeuwen is de *Spiegel*-verspreiding is de samenhang tussen de vijftiende-eeuwse observantie en literatuur evident, maar zijn er ook sporen van te zien in de Nederlandse overlevering? Functioneerde de ordeoverstijgende observantie in de Nederlanden als distributiekring? En was Herps *Spiegel* binnen de vijftiende-eeuwse religieuze ont-

groter zelfbewustzijn en voor verschriftelijking van kennis (Schlotheuber 2008, p. 250–255, op basis van gegevens over hervormde clarissenkloosters in Zuid-Duitsland).

39 Williams-Krapp 2004, p. 320–323; Williams-Krapp 1986–1987, p. 44. Schlotheuber 2008, p. 256 e.v.

40 Willeumier-Schalij 1983, m.n. p. 323–328. Warnar 2006.

41 Vgl. Winston-Allen 2004, p. 11.

42 Williams-Krapp 1995, p. 14–15. Mertens 1989a en Mertens 2013, m.n. p. 144–145. Vgl. Costard 2011, p. 104–106, over teksten in de handschriftencollectie uit Geldern die ook voor leken bedoeld/geschikt waren. Zij noemt ook Herps *Spiegel* als voorbeeld van een tekst die functioneerde in de elkaar overlappende *Bildungssphären* van vrouwenconventen en leken in de wereld.

wikkelingen daadwerkelijk breed inzetbaar als mystieke handleiding, passend bij de strengere observantie van een kloosterregel, maar tegelijkertijd ruimte biedend aan leken die (door aansporing vanuit de observatiebewegingen) eveneens op zoek waren naar verdieping van hun geestelijk leven?

Met de boeiende wisselwerking tussen observantie en literatuur als uitgangspunt, worden in dit hoofdstuk – wederom aan de hand van de aspecten herkomst, *Mitüberlieferung* en materiële tekst – gegevens over de institutionele geschiedenis van religieuze gemeenschappen verweven met gegevens over de verspreiding van Herps *Spiegel*. Aan bod komen het boekenbezit en de spirituele praktijk in achtereenvolgens Amersfoort, Delft, Kampen, Geldern, Maaseik, Rebdorf, Diepenveen en Antwerpen. Omdat Herps tekst – indien volledig overgeleverd – de lezer een complete mystieke handleiding en leer biedt, sluit dit hoofdstuk met een analyse van de rol van mystieke teksten in de context van de vijftiende-eeuwse observatiebewegingen.

2 Geschied voor gevorderden

In de loop van de vijftiende eeuw duikt de *Spiegel* op in Amersfoort bij de regularissen van Sint-Agatha. Herps mystieke gids wordt hier gelezen door vrouwen in een omgeving waar veel aandacht is voor een strengere religieuze leefwijze en observantie, zowel institutioneel als individueel. Het handschrift uit het bezit van Sint-Agatha wordt thans bewaard in de bibliotheek van het Catharijneconvent in Utrecht.⁴³ De papieren codex wordt tussen circa 1475 en 1500 gedateerd en is geschreven door één hand, die de *Spiegel* en Ruusbroecs *Die geestelike brulocht* afschreef in een littera hybrida in één kolom. Afgezien van een aantal rubrieken, eenvoudige initialen en paragraaftekens die met rode inkt zijn aangebracht, is het handschrift volledig met een bruinzwarte inkt geschreven, wat het geheel een sober uiterlijk verleent. Doorhalingen met rode inkt en enkele in de marge ingevoegde woorden geven aan dat het handschrift gecorrigeerd is nadat het schrijfwerk voltooid was.⁴⁴

De bezittersinscriptie op de rectozijde van het voorste schutblad luidt: *Dit boeck hoert dat convent der susteren van sunte Agathen tot Amersfoort*.⁴⁵ Waar het handschrift werd vervaardigd is niet bekend. Het opent met de volledige tekst van *Die geestelike brulocht* van Jan van Ruusbroec.⁴⁶ Na de *Brulocht* volgt meteen de *Spiegel*.⁴⁷ Van Herps mystieke handboek is niet de complete tekst, maar alleen de *XII Stervinghen* en het *werkende leven* te lezen.

Ruusbroecs *Brulocht* en Herps *Spiegel* werden in Amersfoort in nog een tweede religieuze vrouwengemeenschap met elkaar in verband gebracht. Tussen 1510 en 1512 stelde Jan de Wael (Johannes Gallicus), biechtvader van de tertiariissen van het Sint-Agnesconvent in de jaren 1489 tot aan zijn dood in 1531, een handleiding voor de geestelijke

43 Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 80. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 14.

44 Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10, f. 205r en 207v; 189v, 207r, 231r, 232v, 294v.

45 Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10, f. 1r.

46 De *Brulocht* werd in handschriften vaker met Herps *Spiegel* gecombineerd. Zie hoofdstuk VI.

47 Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10, f. 189r.

ontwikkeling van de zusters op schrift.⁴⁸ Hij deed dit op verzoek van de vrouwen zelf. Herps mystieke gids moet hij goed gekend hebben. Niet alleen was hij op de hoogte van de titel (*Dat spyghel der volcomenheit*) en de naam van de auteur (*heer Heynric Herp*), ook over de inhoud was hij goed geïnformeerd. In zijn *Informeringheboeck der jongen* schreef hij onder meer:

¶ Ten laetsten als die voirescreven religiose ende gheestelicke personen oult sijn omtrint van .xxxiii. jaren nae den iaren ons lieven heren Jhesu Christi, soe horen sy dan ten mynneste naerstelic te arbeyden ende in te treden inden hoghen graet of derden staet der volcomenheit, welck wert voirt ghedeylt in een werclick leven – als hier te voeren gheseyt is – ende nu voirt in een beschouwelic leven. Soe dat in dese voirescreven jaren ende hair naevolghenden jaren sullen sy grondelic oversyen ende studieren dese nae gheteykende boecken ende tractaten, oec in alle die voirgheseide ordinancien.⁴⁹ (1) Als die sevende voertganc in profectus. Van die godlike gaven ende manyeren. (2) Dat prekel der mynnen. Die ewighe wysheit. Sanctus Augustinus ende Bernardus eenlicke spraek. (3) Item die wercken der apostelen ende Apocalipsis. (4) Van der passien ende anderen misterien ons lyefs heren ende vanden ghebeden. (5) Item die leeraers op Cantica Canticorum [62r] (6) Jordanus sermoen. Item brueder Jan Rusbroeck van die Gheestelicke brulofen. (7) Dat Spyghel der volcomenheit, heer Heynric herp. (8) Ende Meyster Johannes Gerson vanden Berch der contemplacien, die hy screef tot sijn susteren. (9) Ende voirt alrehande boecken ende tractaten, ghedichten ende oefeningen, leeringhe ende onderwijningen die noetdurftich moegen wesen om te verrigen ende te begripen een volcomen leven [...].⁵⁰

Deze opsomming van religieuze literatuur maakt deel uit van een hoofdstuk waarin Jan de Wael uitgebreide instructies geeft voor de studie en lectuur van teksten. Literatuur was een belangrijk onderdeel van de geestelijke vorming van de tertiariissen. Omdat Jan de Wael zijn leeslijsten op de bibliotheekbestanden van het Agnesconvent baseerde, moeten de zusters over de *Spieghel* beschikt hebben.⁵¹ Of het om een handgeschreven of een gedrukt boek ging, is niet met zekerheid vast te stellen. Het is goed mogelijk – zeker gezien de titel- en auteursvermelding – dat Jan en de tertiariissen een exemplaar van een van de eerste twee drukken van de *Spieghel* bestudeerden.⁵²

In zijn *Informeringheboeck* nam Jan in totaal drie van zulke leeslijsten op.⁵³ De eerste lijst bevat literatuur bedoeld voor tertiariissen die nog maar pas zijn ingetreden. Deze lijst voor beginnelingen moest de eerste zeven jaar, of in ieder geval tot het dertigste levensjaar, volstaan. Verplichte lectuur was onder andere de vaak in druk verschenen *Kerstenspiegel* van de minderbroeder-observant Dirk Coelde van Münster.⁵⁴ Het leespro-

48 Corbellini 2005, p. 186–188 en Corbellini 2009, p. 184 e.v. Corbellini 2010, p. 391 e.v. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 21.

49 Met *voirgheseide ordinancien* doelt Jan de Wael op de voorgaande lessen; op de instructies en teksten die hij eerder in het *Informeringheboeck* heeft gegeven en opgelijst.

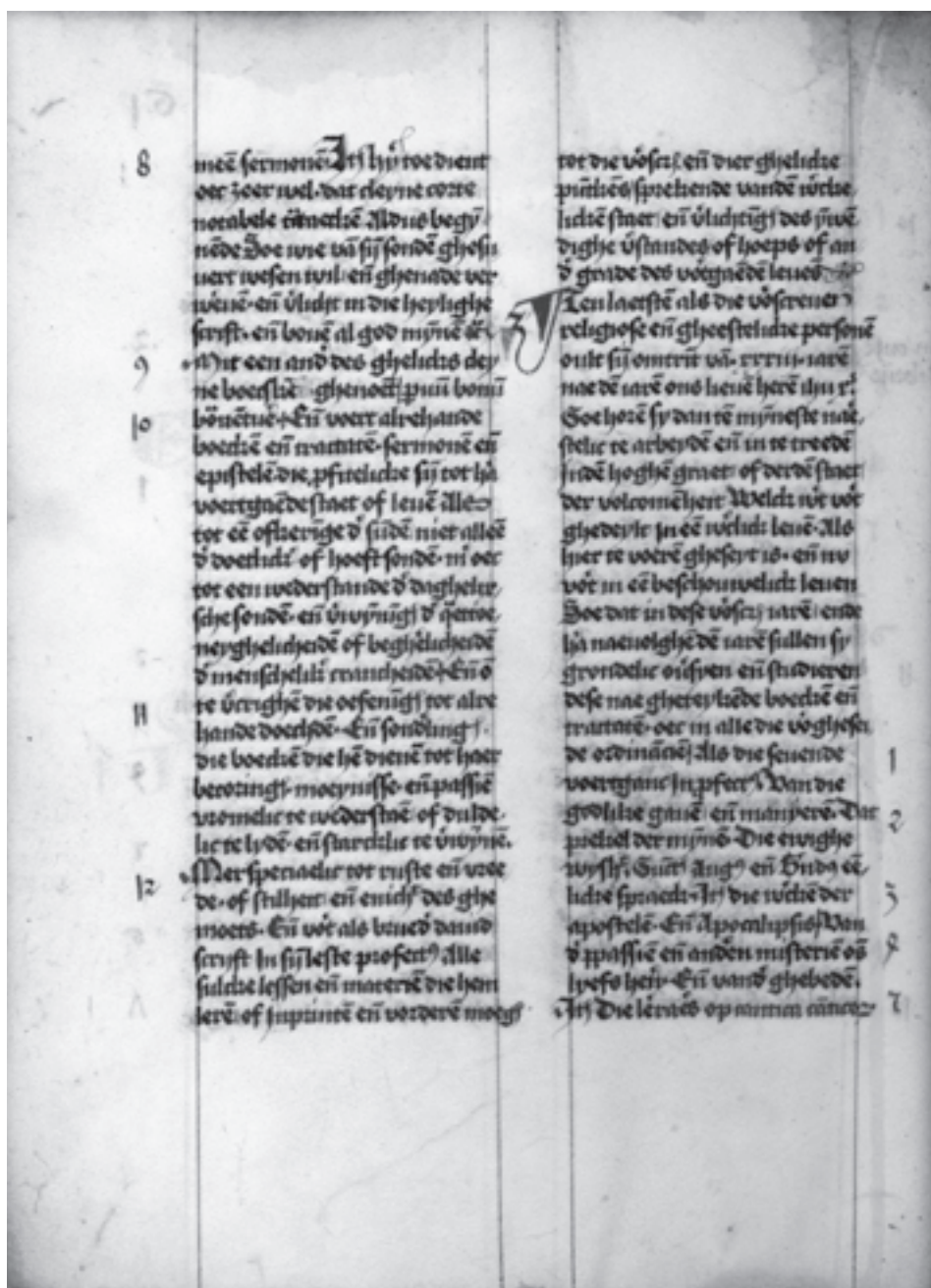
50 Haarlem, SB : 187 D 11, f. 61v–62r. De nummering die hier tussen haakjes wordt weergegeven staat in het handschrift in de marge. De verwijzing naar de passages in het *Informeringheboeck* met betrekking tot Herp dank ik aan Sabrina Corbellini (Rijksuniversiteit Groningen).

51 Corbellini 2010, p. 400.

52 De eerste twee drukken van de *Spieghel der volcomenheit* ontstonden in 1501 en 1502 te Antwerpen. Over de drukken zie hoofdstuk V.

53 Corbellini 2009, p. 186 en Corbellini 2005, p. 186.

54 Corbellini 2009, p. 186–188 (p. 186: *Die spyghelen [Le Miroir de l'Âme] Meyster Johannes Gerson ende bruder Derick van Munster*). Corbellini 2010, p. 398–399. Andere werken die de zusters worden aangereikt zijn het eerste boek van *Profectus religiosorum* van David van Augsburg, de Middelnederlandse vertaling van het *Speculum virginum*, vertalingen van Jan van Schoonhoven en Gerard van Vliederveen (*iiiij uuterste*), verschillende traktaten van Thomas a Kempis en mogelijk de *Tafel van den kersten ghelove* van Dirc van Delft.

Afb. 25 Jan de Waels leeslijst voor gevorderde zusters met de Brulocht van Ruusbroec en Herps Spieghel der volcomenheit. Haarlem, SB : 187 D 11, f. 61v-62r .

6 **Jordan's** sermonen. **Jes** brues ja
 7 **hu** vroet. **van** die gheestelicheit
 8 **ba**uloseit. **Dat** singhel der volco
 9 **me**lhar. **he** **ve**ymre **he**rp. **En**
 10 **h**erf. **johes** **ger**son **vande** **be**nd
 11 **do**templanc die **hy** **se**reef **tot**
 12 **sij** **sij**stien. **En** **vor** **alre**hande **boe**
 13 **ke** **en** **trant**re **ghed**icheit **en** **oe**
 14 **fen**g. **leer**ghe **en** **ond**ruifang
 15 **die** **noe**durftich **moeg** **we**sen
 16 **om** **te** **ver**g. **en** **te** **beg**rip **een**
 17 **vol**come **leue**. **En** **be**schep **delic**
 18 **te** **we**sen **in** **alle** **zeed**licheit **ding**.
 19 **of** **ghe**estelicheit **oef**enig. **en** **god**
 20 **dien**stg. **doet** **sam**el. **Al** **der** **son**
 21 **ding** **als** **per**fecte **relig**iose **per**
 22 **son**e **toe**beljore. **Als** **dat** **sy** **den**e
 23 **te** **ar**beid **fulle** **om** **te** **ver**
 24 **ne**. **Die** **god**liche **arm**me. **Engel**
 25 **sche** **virtu**ty. **pro**phetelicheit **ge**
 26 **loue** **en** **hoep**. **apost**elicheit **arm**oe
 27 **de** **en** **nae**stich. **ay** **arel**asche **lyd**
 28 **sam**el **en** **stant**ichad. **Confes**
 29 **so**etliche **den**otie **en** **voll**herdich.
 30 **hem** **re**licheit **ab**stinene **en** **pe**
 31 **nat**ene. **son**e **trou**velich **zeed**ich
 32 **en** **aus**el. **En** **doet** **licke** **ghe**
 33 **lat** **per** **en** **ghel** **sam**el. **En** **oer**
 34 **om** **die** **beg**ere **en** **tot** **die** **doet**
 35 **de** **te** **om**stelic. **Die** **mem**orie
 36 **te** **vel**are. **En** **die** **he**ste **gode**

62
 12
 en die myne haers ene moes
 re vmer. En vor alle die boer
 ke die tot alle doet samig oer
 licheit en salighe ding hertel
 vriede. **ay** **alre**hande **ghe**ay
 probierde **trant**re **en** **mat**erie.
 die **he** **mat**elicheit **lyst**ant **doen**
 moeg. **om** **te** **ver**ghe **en** **te** **be**
 grip. **alle** **die** **vo**ghenoede **en**
 d' **ghel**icheit **mat**erie **die** **da** **dra**
 ghe **op** **dese** **grote** **stae** **d' are**pla
 ne. **of** **om**steling d' **mat**elich **lyf**
 re **en** **de** **graz** **des** **vol**come **leues**
Do **niet** **noch** **in** **re** **u**stae
dat **die** **vo**ghenoede **jong** **en** **so**
ding **be**leefde **sij**stien **en** **relig**
ose **per**sonen **die** **boet** **en** **ant**
nate. **ghe**bede **en** **ghetude** **per**
ur **soe** **leere** **en** **vo**oefene **ful**len
op **ful**cheit **tijt** **en** **ord**inane **of**
uare. **als** **hi** **in** **gherey** **her** **stae**.
en **niet** **and**e. **ay** **hi** **is** **alles** **ghe**
serue **een** **re**hande **in** **form**ane
en **man** **per** **nae** **wel**che **Die** **is**
ghe **en** **ghe**estelicheit **per**sonen
fulle **moeg** **al** **ha** **stadi** **er**g
en **leer**ghe **beding**. **en** **oef**en
ghe **nat**uerlic **ord**inier **el**ic
nade **grade** **has** **selue** **ey**ghen
saptenisse. **En** **want** **die** **selue**
Religiose **ghe**estelicheit **per**sonen

gramma voor gevorderden bestond vervolgens onder meer uit de Middelnederlandse vertalingen van Gerard Zerbolt van Zutphens *De spiritualibus ascensionibus* en Bonaventura's *De triplici via*. De beide teksten zijn samengebracht in het handschrift uit het bezit van de Leidse tertiariessen van Sint-Clara, dat de zusters naast de spirituele syllabus met delen uit Herps *Spiegel* (L2) tot hun beschikking hadden.⁵⁵

De *Spiegel* voert Jan de Wael op in zijn leeslijst voor 'volmaakten'. Hij noemt de tekst vlak na *Die geestelike brulocht* van Herps inspirator Jan van Ruusbroec, en voorafgaand aan het werk van de Parijse kanselier Johannes Gerson. Jan de Waels waardering voor de *Spiegel* was dusdanig, dat hij het werk in de hoogste aspecten van ontwikkeling binnen de geestelijke opvoeding plaatste. Als waardevolle lectuur positioneerde hij Herps tekst tussen die van Ruusbroec en Gerson.

Jan bracht de *Spiegel der volcomenheit* zelfs nog een tweede keer als lezenswaardig werk naar voren in zijn *Informieringheboek*. De eeuwenoude indeling in drie wegen (*wech der reyne makynge*, *wech der verlichtinge* en *wech der vereenynge*) of ontwikkelingsstadia (*beghynnende*, *voertgaende* en *volcoemen staet*) in de contemplatieve opgang, beschrijft Jan onder verwijzing naar Hugo van Sint-Victor.⁵⁶ Vervolgens noemt hij een aantal werken dat deze indeling ook volgt. In zijn selectie neemt hij Herps *Spiegel* op.⁵⁷ Tussen grote namen als Hieronymus, Gregorius, Augustinus, Ambrosius, David van Augsburg en Thomas van Aquino valt de vijftiende-eeuwse minderbroeder-observant Hendrik Herp wel wat op. Nader onderzoek zou kunnen uitwijzen of Jan de Wael niet alleen naar Herps tekst verwees, maar ook delen uit het geschrift in zijn eigen betoog verwerkte.⁵⁸

Opvallend is dat Jan ook algemene leesaanwijzingen gaf. Hij spoorde de zusters aan om bij het bestuderen van boeken aandacht te besteden aan de proloog, de inhoudsopgave, hoofdstukindeling, paragraaftekens, initialen en andersoortige vormen van tekstgeleding.⁵⁹ In de *Spiegel*-handschriften zijn deze tekstelementen die de presentatie van de tekst bepalen steeds rijkelijk voorhanden en ze worden in het kader van de analyse van de materiële tekst besproken in hoofdstuk VI.

Van de Amersfoortse bibliotheek die – het *Informieringheboek* in ogenschouw nemend – begin zestiende eeuw van redelijke omvang moet zijn geweest, is nu nog maar een klein aantal handschriften over. Onder hen bevindt zich niet de *Spiegel* van Herp.⁶⁰ Een handschrift met Herps tekst is dus wel uit het bezit van het Amersfoortse

55 Corbellini 2005, p. 188. Corbellini 2010, p. 399–400. Over het Leidse Claraconvent zie hoofdstuk III.

56 Haarlem, SB : 187 D 11, f. 97v.

57 Haarlem, SB : 187 D 11, f. 97v–98r. De drie graden worden kort besproken waarna de volgende opsomming van werken en auteurs volgt: *Item die gloriose Iheronimus tot Eustochium ende S. Gregorius in sijn Omeyen of Moralien. Ende S. Augustinus in sijn boeck vander biecht. Mit S. Ambrosius ende veel anderen devoten leraeren, als broeder David in sijn sevende voirtganc van profectus. Ende Henricus Herpe in sijn boeck der volcomenheit. Des ghelicks S. Thomas van Aquinen mit noch ontellicke veel meer dan die gheen die hyer te voeren int .xxv. capittel gheteykent sijn*. Het vijftiëntigste hoofdstuk is het kapittel over lezen en studeren, waarin de reeds genoemde leeslijsten zijn opgenomen.

58 Dit lijkt niet onmogelijk, aangezien Jan delen van zijn in autograaf bewaarde *Informieringheboek* ontleende aan een ander werk dat voorkomt in de leeslijst die hij opstelde. Het gaat om de Middelnederlandse vertaling van het *Speculum virginum*, dat in de leeslijst wordt aanbevolen voor de eerste zeven jaar van de spirituele opvoeding van de tertiariessen: Corbellini 2009, p. 171–173. Van Aelst 2011, p. 80.

59 Corbellini 2005, p. 188 en Corbellini 2010, p. 405–406.

60 In de BNM zijn zeven handschriften uit (het bezit van) de gemeenschap opgenomen. De meeste stammen uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Het gaat om een missaal voor gebruik in het bisdom

Agathaconvent bewaard. Wat de inhoud van deze codex betreft, lijkt het alsof de kopiist het leesprogramma van Jan de Wael minutieus opvolgde. Na de *Brulocht* van Ruusbroec is immers direct Herps *Spiegel* afgeschreven: precies de volgorde waarin Jan de Wael de werken noemde in zijn hierboven geciteerde leeslijst, zij het dat de *Spiegel* maar gedeeltelijk is gekopieerd (*XII Stervinghen* en het *werkende* leven).⁶¹

Het *Spiegel*-handschrift uit Sint-Agatha en de vermelding in het *Informeringheboek* laten zien dat de *Spiegel* circuleerde in Amersfoortse vrouwenconventen. De vrouwen-gemeenschappen van Sint-Agatha en Sint-Agnes onderhielden nauwe betrekkingen met elkaar. Beide conventen ontstonden nog voor het einde van de veertiende eeuw in de context van de Moderne Devotie. Sint-Agnes werd in 1380 gesticht als gemeenschap van zusters van het gemene leven. Een kleine twintig jaar later, in 1399, nam de gemeenschap de derde regel van Sint-Franciscus aan. Als gemeenschap van tertiariissen stond het convent onder leiding van belangrijke persoonlijkheden uit de begintijd van het Kapittel van Utrecht, dat rond dezelfde tijd in Amersfoort was opgericht.⁶²

Sint-Agatha ontstond in het jaar dat de zusters van Sint-Agnes de derde regel van Sint-Franciscus aannamen. De gemeenschap werd op instigatie van een van de grondleggers van het Amersfoortse Sint-Janshuis (broeders van het gemene leven) gesticht als een huis van zusters van het gemene leven, evenals Sint-Agnes. Twee zusters uit het Agnesconvent, Wendelmoet Sambrincq en nog een anonieme zuster, werden door de broeders naar de nieuwe gemeenschap gezonden. Zij moesten als voorbeeld van het juiste geestelijke en gemeenschappelijke leven dienen.⁶³ De beide conventen hadden dezelfde biechtvader.⁶⁴

Vijf jaar na de overgang van Sint-Agnes naar de derde regel van Sint-Franciscus, in 1404, namen de vrouwen van de jongere stichting eveneens de derde regel aan en traden ook zij toe tot het Kapittel van Utrecht. In tegenstelling tot Sint-Agnes, dat voor de rest van haar bestaan de derde regel bleef volgen, stapte Sint-Agatha rond 1455, onder de toenmalige mater Belye Jan Gerritsdr, over op de regel van Augustinus. De zusters namen deze regel aan om tot een strengere religieuze levenswijze te komen; ofwel *om vestinge ende verbeteringe des levens*, zoals de reden omschreven wordt in de kroniek van het convent.⁶⁵ Met de aanname van de regel van Augustinus behoorde Sint-Agatha tot een 'tweede overgangsbeweging' (1450-1485) van tertiariissenconventen van het Kapittel van Utrecht naar een strengere regel. Als regularissenklooster stond het Agathaconvent uiterlijk vanaf 1458 onder toezicht van het Kapittel van Windesheim.⁶⁶

Utrecht (Enschede, RT : Inv. 381), twee getijden- en/of gebedenboeken (Leiden, UB : BPL 2706 (Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 23); Mulder (Linden) : Hs. 1), *Historiae Sanctorum* (Utrecht, MCC : BMH 125), een getijdenboek uit 1463 (Bloomington, IU : Poole 264) en tot slot een evenals het *Informeringheboek* door Jan de Wael geschreven *memoriale* (Den Haag, KB : 75 H 18 (Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 22)). Mogelijk was in het convent een verlichtingsatelier aanwezig; Nieuwstraten 1989, p. 60, n. 4.

61 Het is denkbaar dat er een tweede deel is geweest met de rest van de *Spiegel* en de tekst van Gersons (*Berch der contemplacien*).

62 Van Engen 2006, p. 391-392. Zie ook Corbellini 2009, p. 184-185.

63 Van Beek 2009a, p. 170 en Kemperink 1956, p. 41 en 64-65.

64 Goudriaan 2000, p. 58. Vgl. Kemperink 1956, p. 10 en 65. Van Beek 2009a, p. 170.

65 Kemperink 1956, p. 73. Zie ook Van Beek 2009a, p. 171. Over de tekstgeschiedenis van de Amersfoortse kronieken van Sint-Agnes en Sint-Agatha: Goudriaan 2000, m.n. p. 57.

66 Van Engen 2006, p. 278-279. Zie ook Van Beek 2009a, p. 170-175, Kemperink 1956 en Goudriaan 2008, p. 210.

Rond deze tijd beschikten de zusters al over het complete *Eerste Collatieboek* van Dirc van Herxen.⁶⁷ Het is onduidelijk of het handschrift in het Agathaconvent zelf tot stand kwam. Het colofon geeft aan dat de tekst tussen 8 maart en 21 juli 1445 gekopieerd werd. Dirc van Herxen vervulde op dat moment de functie van procurator van de broeders van het Sint-Janshuis en had zo directe connecties met Amersfoort. De verspreiding van zijn tekst naar het Agathaconvent kan direct via hem en zijn connecties gelopen zijn, maar dit is niet noodzakelijkerwijs het geval.⁶⁸

Het feit dat de zusters Dircs *Eerste Collatieboek* in hun bezit hadden, is een belangrijke aanwijzing voor de lees- en onderwijspraktijk in het Agathaconvent. Vermoedelijk was er al voor de overstap naar de striktere regel sprake van een collatiepraktijk, waarbij personen van buiten het convent aanwezig mochten zijn.⁶⁹ Eenzelfde vorm van religieuze instructie op zon- en feestdagen zagen we reeds bij de Leidse en Alkmaarse lezeressen van Herps handboek.⁷⁰ In Amersfoort voerde daarnaast een weduwe, met bijzondere toestemming van de bisschop, heilzame gesprekken (*colloquia salutaria*) met de zusters van Sint-Agatha.⁷¹

In de loop van de tweede helft van de vijftiende eeuw kwamen de regularissen ook in het bezit van de *Brulocht* en de *Spiegel*, dat een aantal jaar later door hun stadsgenoot Jan de Wael in zijn leesprogramma zou worden opgenomen. Naast het *Eerste Collatieboek* van Dirc van Herxen en Herps *Spiegel* beschikten de zusters over een band met een Middelnederlandse vertaling van het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré en een verzameling heiligenlegenden.⁷² Ook was in het convent een gebedenboek in het Latijn en Middelnederlands aanwezig.⁷³ Van geen van de handschriften is met zekerheid vast te stellen dat ze in het Agathaconvent tot stand zijn gekomen. Toch moeten de zusters ook zelf handschriften gekopieerd hebben – in de kroniek van Sint-Agatha wordt begin zestiende eeuw zuster Marie Roelofsdr als schrijfster van koorboeken vermeld.⁷⁴

De bibliotheekcollectie van de regularissen, en daarmee hun spiritualiteit, werd vermoedelijk ook direct beïnvloed door de minderbroeders-observanten. Zij speelden vanaf de vroege jaren zeventig een rol op het religieuze toneel in Amersfoort. In 1471, ten tijde van Herps provinciaalaat, reageerde paus Sixtus IV positief op een verzoek van het bestuur en de burgerij van Amersfoort om in de stad een nieuw observantenklooster te stichten.⁷⁵ De minderbroeders-observanten kwamen in mei van het jaar 1472 in de stad aan. De eerste dagen na hun aankomst vonden ze huisvesting bij een vrome we-

67 Het *Eerste Collatieboek* en de handschriften van dit werk zijn aan een uitgebreide studie onderworpen door Lydeke van Beek: Van Beek 2009a. De gegevens die hierna worden aangedragen zijn op haar studie gebaseerd. Het handschrift uit Sint-Agatha wordt thans bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht: Utrecht, UB : 3.L.6. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 15.

68 Van Beek 2009a, p. 170–171.

69 Van Beek 2009a, p. 173–174.

70 Zie hoofdstuk III.

71 Van Engen 2006, p. 254 en Van Beek 2009a, p. 174.

72 De afschriften worden thans in twee afzonderlijke banden bewaard: Brussel, KB : 19407 en Brussel, KB : 19408–09. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 11 en nr. 12.

73 Den Haag, KB : 135 G 21 en Olim Ph.J. van Alfen (Doorn), 21. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 10 en nr. 13. Verder konden de zuster gebruik maken van een *antifonarium*: Wellington, BS : 137 en mogelijk Den Haag, KB : 75 A 2 (6).

74 Van Beek 2009a, p. 172. Kemperink 1956, p. 86.

75 Schoengen 1941, dl. 1, p. 19–20. Over het minderbroederklooster in Amersfoort zie ook Van de Pavert 1978 en Nieuwenhuizen 1859b.

duwe, Anna Hanneken Valken.⁷⁶ Was zij de weduwe die met permissie van de bisschop heilzame gesprekken mocht voeren met de zusters van het besloten convent? Gezien de eerstvolgende beweging van de observanten lijkt dit niet onaannemelijk. Vanuit het huis van de devote Anna verhuisden de broeders namelijk naar het Agathaconvent, alwaar zij door de rector werden ondergebracht en verzorgd.⁷⁷ Na enkele weken of maanden in het Agathaconvent te hebben vertoefd, namen de observanten hun intrek in een klein gebouw achter het Sint-Pietersgasthuis om vervolgens, in 1479, hun verblijf naar een eigen klooster te verplaatsen.⁷⁸

Het gebeurde vaker dat minderbroeders-observanten in steden waar ze geen klooster hadden bij stedelingen of in de conventsgebouwen van een andere orde verbleven. In Keulen, waar het de observanten niet lukte een eigen klooster te stichten, waren ze toch geregeld aanwezig en woonden dan in privé-huizen van leken of bij andere religieuze instellingen.⁷⁹ In Münster hielden de observanten zich regelmatig op in het huis van de broeders van het gemene leven wanneer ze in de stad preekten. Bij de broeders kregen ze onderdak, kost, bier én vrij toegang tot het huis. Stracke vermoedt dat betrekkingen in dit geval gebaseerd waren op een gemeenschappelijk hervormingsstreven en intellectuele belangstelling – het huis van de broeders stond bekend als intellectueel centrum van geestelijke hervorming in het bisdom.⁸⁰ Dit soort contacten vergrootte het netwerk van de minderbroeders-observanten aanzienlijk en verleende ze verdere mogelijkheden tot tekstverspreiding en -uitwisseling.

Als de observanten die naar Amersfoort kwamen de *Spiegel* bij zich hadden – gezien het feit dat het werk geschreven was door de toenmalige leider van hun provincie is dit aannemelijk – dan was hun verblijf bij de zusters van Sint-Agatha een uitgelezen gelegenheid om de mystieke handleiding aan de biechtvader en de regularissen te presenteren en hun de mogelijkheid te bieden een kopie te (laten) vervaardigen. De regularissen waren institutioneel niet aan de observanten verbonden en de observanten waren niet verantwoordelijk voor de zielzorg van de zusters. Toch is ook hier weer sprake van direct contact tussen de minderbroeders-observanten en de leden van de gemeenschap waar de *Spiegel* verspreid werd.

De belangstelling voor Ruusbroecs *Brulocht* en Herps *Spiegel* past goed bij de geestelijke en institutionele ontwikkeling die de zusters van Sint-Agatha in de tweede helft

76 Dit gegeven wordt vermeld in de kroniek van Sint-Agatha: Kemperink 1956, p. 46-47 en 148. Zie ook Nieuwenhuizen 1859b. Van de Pavert vermeldt dat in 1472 door het stadsbestuur vijf voorname burgers werden aangewezen, die opdracht kregen om 'in alle mogelijk zaken voor de minderbroeders op te komen'. De gekozen bewaarders en helpers van het klooster waren Egbert Gosen Woutzoon, Cornelis Evertsen, Geert Vlug, Meeus van Westrenen en Gerrit Reinszoon (p. 105-106). Ook maakt hij melding van een aantal schenkingen van burgers aan de observanten (p. 107-108).

77 De toenmalige biechtvader van de zusters was volgens de kroniek van Sint-Agatha heer Henrick van den Broeck/Zon, die in 1483 stierf. Zie Kemperink 1956, p. 76.

78 Schoengen 1941, dl. 1, p. 20. Kemperink 1956, p. 46-47 en 148. In 1483 verbleef bisschop David van Bourgondië in het observantenklooster.

79 Stracke 2013, p. 50 (zie p. 45-47 over de mislukte stichting). In Keulen verzorgden de observanten vanaf de jaren zeventig de zielzorg van een tertiariissenconvent en hadden zij een bijzondere band met de regularissen van Sankt-Maximin: p. 85 en 123.

80 Stracke 2013, p. 115-116. Daarnaast kregen de observanten in Bielefeld handschriften van de broeders in Herford.

van de vijftiende eeuw doormaakten. Rond de aanname van de regel van Augustinus vond een verdieping van het geestelijk leven plaats. De contacten tussen de observanten die naar Amersfoort kwamen en de regularissen bij wie zij een logeeradres vonden, duiden op een gezamenlijke ideologische achtergrond – een gedeelde belangstelling voor de observantie. De situatie in het Agathaconvent vertoont gelijkenissen met de gang van zaken in Jericho, waar de observanten het regularissenklooster bezochten om voor de vrouwen te preken.

In het tertiariissenconvent van Sint-Agnes, dat in tegenstelling tot het Agathaconvent in de loop van de tweede helft van de vijftiende eeuw niet overging naar de striktere regel van Augustinus, lijkt onder de zusters toch een sterke hang naar een zuiver geestelijk leven te zijn ontstaan. Zusters die al enige tijd een bepaalde kloosterregel volgden, konden zich in de loop van de tijd op hun spirituele leven en op de eigenlijke navolging van de regel bezinnen. Het streven naar een herbezinning kwam bij de zusters van Sint-Agnes tot uiting in hun verzoek aan Jan de Wael om een instructieboek op schrift te stellen. Zijn *Informieringheboek* – gericht op innerlijke opvoeding – voorzag de zusters van een uitgebreid vormingsprogramma. Het werk van Jan de Wael moet waarschijnlijk gezien worden in het kader van een herdefiniëring van de eigen leefwijze.⁸¹ Herps *Spieghel* kreeg in zijn *Informieringheboek* een gewichtige plaats toebedeeld in de hogere aspecten van de geestelijke ontwikkeling van zusters die een volmaakt geestelijk leven wilden bereiken.

Hoe de zusters van Sint-Agatha precies aan de *Spieghel* kwamen is weliswaar niet meer met zekerheid te achterhalen, maar hun directe contact met de observanten wijst in de richting van de minderbroeders. Zeker is dat de *XII Stervinghen* en het *werkende* leven, in combinatie met Ruusbroecs *Brulocht*, het innerlijke leven van de vrouwen verrijkten en hun institutionele hervorming, de overstap naar de regel van Augustinus, ondersteunden. In een eveneens tot de regel van Augustinus overgestapt convent in Delft maakte een van de zusters in haar vrije tijd zelf een kopie van de *Spieghel*. Zo zorgde zij er voor dat de tekst voor haar medezusters beschikbaar kwam.

3 Op zon- en feestdagen geschreven

In Delft kwam tussen 1487 en 1488 een handschrift tot stand dat een meer persoonlijke omgang van een religieuze vrouw met de *Spieghel* laat zien. De kopiïste en – tot op zekere hoogte – bewerkster van de tekst, maakte zich bekend in het colofon aan het einde van de codex:

Dit boeck hoert tot Sinte Annencloester te Delft den regularissen ende het is ghescreven overmits der hant Lijsbet Meyster Jansdochter der nonnen. Ende het wart begonnen int jaer ons Heren M cccc ende lxxxvii ende het wort gheeyndet op den manendach naden vierden sondach inden advent [197r] int jaer ons Heren M cccc ende lxxxviii. Ende men en selt niet vercoppen, want het veel op heilige daghen ghescreven is. Bidt voer haer om Gods willen.⁸²

81 Jan de Wael onderstreept het 'hervormde' karakter van het convent waarin de novicen intreden. Corbellini 2010, p. 395: 'To begin, the novices [...] have to leave the world behind with all its pleasures to and serve God in a "reformed" convent.'

82 Weert, GM : CMW 30, f. 196v-197r. Het laatste stukje, *bidt voer haer om Gods willen*, is toegevoegd. Gumbert 1988, nr. 764.

Lijsbet Meyster Jansdochter werkte aan haar kopie van de *Spiegel* in het regularissen-klooster van Sint-Anna te Delft, vooral op *heilighe daghen*, op zon- en feestdagen.

Lijsbet begon een kleine twintig jaar na de overgang van haar gemeenschap naar de strengere regel van Sint-Augustinus aan haar afschrift van de *Spiegel*. Het klooster gewijd aan de Heilige Anna ontstond vanuit een gemeenschap van zusters van het gemene leven. In 1441 namen de zusters de derde regel van Sint-Franciscus aan om vervolgens – in of voor 1468 – over te stappen naar de regel van Augustinus. Als tertiariissen maakten de zusters deel uit van het Kapittel van Utrecht; na de aanname van de strengere regel kwamen zij onder toezicht van het Kapittel van Sion.⁸³ Eerder zagen we al dat in de eerste helft van de vijftiende eeuw het lekenbrevier in Delft, waar men een eigen vertaaltraditie van de liturgische teksten kende, in verschillende tertiariisengemeenschappen geïntroduceerd werd als voorbereiding op de aanname van de regel van Augustinus.⁸⁴ Hoewel het Annaconvent waarschijnlijk niet tot deze groep behoorde (het was pas vanaf 1441 een tertiariisconvent), is het interessant om de introductie van en omgang met deze teksten hier in herinnering te brengen. Volgens Desplenter werd het lekenbrevier van bovenaf in omloop gebracht – vermoedelijke vanuit het fraterhuis Hiëronymusdal, waarvan Herp in latere tijden rector zou worden – en ging de introductie gepaard met een grote passiviteit van de vrouwen zelf: het lekenbrevier werd ‘ontvangen’ en gelezen. Vaak werd de tekst niet door de tertiariissen zelf gekopieerd, maar door de mannelijke zielzorgers.⁸⁵ De verspreiding van de *Spiegel* in het Delftse Annaconvent roept een heel ander beeld op.

Lijsbet besteedde veel aandacht aan haar *Spiegel*-handschrift. De tekst schreef ze af in twee kolommen, ze bracht initialen aan, afwisselend in rood en blauw, en initialen in twee kleuren (duplex-initialen) verlucht met penwerk.⁸⁶ In de initiaal helemaal aan het begin van de tekst tekende Lijsbet een menselijke figuur: Maria met het kindje Jezus in haar armen.⁸⁷ Zo creëerde zij de enige gehistorieerde initiaal die – voor zover bekend – in een *Spiegel*-handschrift bewaard is gebleven.

Maar niet alleen de verluchting van het handschrift is bijzonder in vergelijking met de andere *Spiegel*-handschriften. Inhoudelijk is het Delftse handschrift eveneens uitzonderlijk.⁸⁸ Lijsbet schreef de *Spiegel* af met een unieke set van rubrieken en hoofdstuktitels. De aankondigingen van de verschillende delen van Herps tekst en de

83 Schoengen 1941, dl. 1, p. 39–40 en dl. 2, p. 43–44. Van Engen 2006, p. 278–279. Vgl. Goudriaan 2008, p. 197, 204–205, 206 en 210.

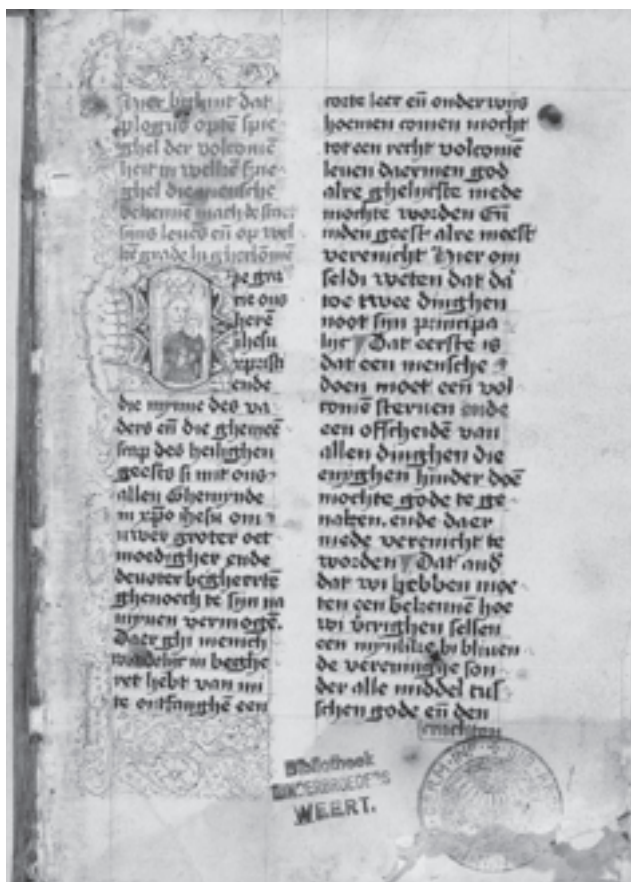
84 Desplenter 2008, p. 311 en 316. Het handschrift dat mogelijk bedoeld was voor de (toen) tertiariissen van Sint-Anna is New York, PML : M. 349 (c. 1440). Uit het convent is wel een brevier bekend, hoogstwaarschijnlijk in het Latijn (de huidige bewaarplaats is onbekend): Olim Six van Hillegom (Amsterdam) : Cat. 1928 nr. 197.

85 Desplenter 2008, p. 558–559.

86 De zogenoemde blokranden zijn echter niet helemaal ‘stijlzuiver’, zie Korteweg 1992 en Venner 1985.

87 Weert, GM : CMW 30, f. 1r.

88 Volgens Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 281 bevat het handschrift alleen het tweede en derde deel van Herps *Spiegel*. Ook Verschuieren schreef reeds dat uit de tekst, schijnbaar willekeurig, stukken zouden zijn weggelaten: Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 43. Misschien hebben de alternatieve titels en de afwijkende hoofdstukindeling Verschuieren op het verkeerde been gezet. Het handschrift bevat de volledige *Spiegel*, afgezien van het tweede deel van de proloog bij de drie levens; de tekst breekt af na de volgende regel: Verschuieren 1931b, dl. 1, 95, r. 31–32 [...] *mit een volcomen versmaetheit ons selves*. Precies hetzelfde gebeurt in nog drie handschriften (*A2*, *Aa1* en *L3*), die alle drie alleen de *XII Stervinghen* overleveren. Mogelijk wijst dit op een gemeenschappelijke legger (in de voorgeschiedenis).

Afb. 26 Gehistorieerde initiaal aan het begin van Lijsbets afschrift van de *Spiegel*. Weert, GM : CMW 30, f. 1r.

hoofdstuktitels die Lijsbet gebruikte, komen in geen enkel ander bewaard gebleven *Spiegel*-handschrift voor. Door deze rubrieken en titels kwam gedeeltelijk een andere indeling van Herps tekst tot stand, en zelfs een andere leeswijze.

In de *XII Stervinghen* zijn alle hoofdstukken van een ‘alternatieve’ titel voorzien. Indien Lijsbet de titels zelf samenstelde, getuigt dit van een zeer grondige en reproduceerbare kennis van Herps tekst. Lijsbet moet de hoofdstukken diepgaand bestudeerd hebben voordat zij de tekst kopieerde. Vrijwel alle titels bevatten meer informatie over de inhoud van het hoofdstuk en zijn daardoor langer dan de hoofdstuktitels in andere handschriften. Zo wordt, om een voorbeeld te noemen, het zevende hoofdstuk niet aangekondigd met de titel *Hoe dat men alle bitterheit des herten moet sterven*, maar staat in de rubriek een uitgebreidere beschrijving van wat komen gaat: *Hoemen alle murmuracie ende bitterheit des herten verwinnen sel ende van vijf punten daer die bitterheit wt coemt*.⁸⁹ Binnen de hoofdstukken over de drie levens zijn eveneens afwijkende titels te vinden, maar hier worden de rubrieken minder frequent en omvat een titel telkens (de inhoud van) meer hoofdstukken. De laatste vier hoofdstukken van de *Spiegel* zijn bijvoorbeeld sa-

⁸⁹ *Spiegel*, p. 53 (hfst. 7). Weert, GM : CMW 30, f. 21r.

mengevat in de volgende titel: *Hoe die drie overste crachten der sielen, als wille, verstant ende memorie, doorvloten ende verlicht worden vander heiligher drevoudicheit als bewijst wort mit fygueren in Moyses.*⁹⁰

De manier waarop de titels zijn geformuleerd laat het functionele karakter van literatuur in geestelijke (her)vorming zien. De titels van de *XII Stervinghen* beginnen telkens met *Hoe men ...* of *Hoe die mensche ...*. De hoofdstuktitels die Lijsbet gebruikt zijn hierdoor sterk instructief en hebben het effect dat Herps handboek nog veel sterker als een handleiding wordt gelezen.

De aangepaste titels en lay-out stuurden het gebruik van de *Spiegelhel*. De meer instructieve titels pasten uitstekend bij het idee dat zusters geïnstrueerd en onderwezen moesten worden in een zuivere leefwijze, waartoe eveneens een verdieping van de geestelijke discipline behoorde. Lijsbet schreef de *Spiegelhel* af met een extra didactisch accent. De vraag in hoeverre Lijsbet zelf of haar biechtvader daarvoor verantwoordelijk was, is interessanter met betrekking tot de rol van zielzorgers in de literatuurvoorziening binnen de vijftiende-eeuwse observantie. We zagen al dat zusters de *Spiegelhel* vaak via hun biechtvaders verkregen. Waar de biechtvaders van het Leidse Claraconvent Herps *Spiegelhel* in een spirituele syllabus verwerkten, zou de biechtvader in Delft – indien hij (mede)verantwoordelijk was voor de hoofdstuktitels in Lijsbets legger – in de tekst zelf geïntervenieerd hebben. Was het Lijsbet zelf die de titels verzorgde, dan leverde zij met haar intellectuele vermogen een belangrijke bijdrage aan de religieuze richting van haar convent.

Evenals in het Brusselse Jericho rijst ook hier de vraag bij wie het initiatief lag: was het haar biechtvader die het maken van een afschrift van Herps *Spiegelhel* als geestelijke oefening voorstelde, of was het Lijsbet zelf die om de tekst had gevraagd, of in ieder geval om zo'n soort tekst – om een mystieke handleiding. Bovendien kon de *Spiegelhel* na voltooiing dienst doen als handboek voor de geestelijke ontwikkeling van haar medezusters. Het handschrift bevat, evenmin als het handschrift van de Brusselse Elisabeth, geen andere teksten. Ook in Jericho kwam het handschrift in de gemeenschappelijke bibliotheek terecht, waar het een veelgelezen boek werd. In tegenstelling tot haar Brusselse naamgenote, die de *Spiegelhel*-codex binnen de context van een omvangrijk schrijfatelier vervaardigde, lijkt Lijsbets onderneming eerder een individueel initiatief.

De eigenlijke handeling van het afschrijven en verluchten van de tekst diende in eerste instantie nog een eigen doel: het was een geestelijke aandachtsoefening. Lijsbet maakte de kopie van Herps tekst in haar vrije uren op zon- en feestdagen. Om deze reden mocht het handschrift niet verkocht worden: het schrijfwerk dat Lijsbet verricht had, mocht immers geen materieel gewin opleveren.⁹¹ Werken aan winst op geestelijk vlak mocht daarentegen wel op deze dagen en zuster Lijsbet dacht dit goed te kunnen doen door zich langer dan een jaar aan het vervaardigen van een afschrift van de *Spiegelhel* te wijden. Ook in het Brusselse Jericho schreven de zusters teksten af in hun vrije uren: de toekomstige priorin Catharina van Ghiseghem maakte een kopie van Ruusbroecs *Vanden geesteliken tabernakel* op zon- en feestdagen.⁹²

90 Weert, GM : CMW 30, f. 187v–188r. Vgl. *Spiegelhel*, p. 405–421 (hfst. 63–65).

91 Weert, GM : CMW 30, f. 197r: *Ende men en selt niet vercopen, want het veel op heilige daghen ghescreven is.* Over het kopiëren van handschriften op feestdagen zie ook Kruitwagen 1907. Vgl. Scheepsma 1997, p. 64.

92 Brussel, KB : 15136. Vgl. Stoop 2013, p. 146. Verder kwam in het Leidse tertiariissenconvent Roomburg

Lijsbets hand lijkt redelijk geoefend in het schrijven. Dit zou erop kunnen duiden dat zij vaker plaatsnam achter de schrijffafel. Indien zij of haar medezuster ook handschriften voor de verkoop vervaardigden, zou dit de opmerking in het colofon over het verkoopverbod van dit specifieke handschrift een meer directe, praktische betekenis verlenen. Volgens de historicus Jos Venner zijn er evenwel geen aanwijzingen dat er op grotere schaal handschriften werden vervaardigd in het Delftse Sint-Annaklooster.⁹³ Uit het klooster is, afgezien van Lijsbets *Spiegel*-handschrift, een getijdenboek bewaard en een klein aantal handschriften, onder andere met preken van Jordanus van Quedlinburg.⁹⁴

Venner suggereert dat Lijsbet de 'schrijfoefening' op eigen initiatief uitvoerde; ze zou het afschrift hebben gemaakt uit een persoonlijke interesse en bewondering voor Herp, die een aantal jaren in haar stad verbleef.⁹⁵ Het verblijf van Herp in Delft waar Venner op doelt, had evenwel plaats vóór 1446, toen Herp rector van het broederhuis aldaar was. De *Spiegel* schreef hij pas zo'n tien jaar later, na zijn conversie tot de franciscaanse observantie. De mogelijkheid dat Lijsbet zich van deze geschiedenis bewust was, is niet volledig uit te sluiten, maar het ligt eerder voor de hand dat zij via de aanwezigheid van de minderbroeders-observanten te Delft in aanraking kwam met de *Spiegel*.

De minderbroeders stichtten in 1449 een nieuw observantenklooster in Delft.⁹⁶ Samen met Gouda, Leiden en Antwerpen behoorde het klooster tot de vroegste stichtingen in de Nederlanden. De broeders vestigden zich in het centrum van de stad, nog geen vijf minuten van de Nieuwe Kerk.⁹⁷ In 1475 stapte een Delfts regularissenklooster (Sint-Maria in Nazareth/Sint-Clara), dat in de loop van de jaren vermoedelijk reeds in de invloedssfeer van de minderbroeders-observanten was geraakt, over naar de regel van Sint-Clara. Het besloten clarissenklooster kwam onder de *cura monialium* van de observanten te staan en ook hier waren de zielzorgers actief bezig met literatuurvoorziening aan de vrouwen.⁹⁸ Het feit dat de Delftse clarissen al snel en frequent gevraagd

op eenzelfde manier een handschrift van de *Tafel van den kersten ghelove* tot stand: Brinkman 1997, p. 100. Den Haag, KB : 70 H 30 (1470). Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 745. Ook dit handschrift was niet voor de verkoop bestemd.

93 Venner 1985, p. 189-190.

94 Venner 1985, p. 189. Het gaat om het handschrift Den Haag, KB : 131 H 13. Voor de handschriften uit het bezit van het Sint-Annaklooster zie Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 279-281. In het archief van het Sint-Annaklooster bevindt zich een catalogus uit 1573 met maar liefst 520 'boekdelen' onderverdeeld in *libri iuris*, *libri medici*, *libri theologici*, *libri philosophici*, *libri grammatici*, *logici* en *retorici*, *libri musici* en *libri poetici*: Nationaal Archief: Den Haag, NA : Delftse Statenkloosters St. Anna, 1369-1573, nummer toegang 3.18.10, inventarisnummer 2: *Catalogus librorum omnium qui fuerunt Delphis in aede D. Annae anno LXXIII / Catalogus van de bibliotheek van het klooster St. Anna*. Het gaat hier echter niet om de bibliotheek van het klooster zelf, maar om een inventaris van boeken die voor (onder Spaans gezag) en na de Opstand in beslag zijn genomen. De catalogus bevat hierdoor veel dubletten. Het klooster van Sint-Anna fungeerde als een soort depot voor geconfisqueerde boeken: Corbellini en Verhoeven 2004. In de catalogus wordt het handschrift van Herps *Spiegel* uiteraard niet genoemd. Overigens zoekt men ook in de uitgebreide boekenlijst van het rijkere Barabaconvent, eveneens te Delft, tevergeefs naar Herps *Spiegel*: Moll 1866.

95 Venner 1985, p. 190.

96 Schoengen 1941, dl. 1, p. 49. Over het klooster: Florus 1946-1947 en Van Heel 1940.

97 Florus 1946-1947, p. 24. Vlak na de stichting greep Nicolaas van Cusa in in een conflict met de plaatselijke pastoor. Hij deed dit op verzoek van de stadhouder van de hertog van Bourgondië, Jan van Lannoy: Schoengen 1941, dl. 1, p. 49.

98 Roest 2008, p. 52-53. Florus 1946-1947, p. 163-165. Schoengen 1941, dl. 1, p. 49-50. Volgens Schoengen kwamen de zusters tot de overgang naar de strengere regel onder invloed van de 'hervormingsgeest der Broeders des Gemeenen Levens'; dit moeten vermoedelijk de minderbroeders-observanten zijn ge-

werd om bij nieuwe stichtingen te assisteren, doet vermoeden dat zij – mede door de intensieve zielzorg van de minderbroeders-observanten – spoedig goed vertrouwd waren met het observante clarissenleven.⁹⁹

In de jaren 1487–1488, toen Lijsbet de *Spiegel* afschreef, hadden de observanten zo een duidelijke zielzorgtaak in de stad. Naast Lijsbets kopie van Herps tekst zijn thans nog twee handschriften bewaard die een deel van de *Spiegel* bevatten en vermoedelijk uit Delft stammen (*Aa1* en *L3*). Deze twee handschriften en het handschrift van Lijsbet zijn direct met elkaar verbonden, doordat de proloog bij de drie levens op exact hetzelfde punt afbreekt.¹⁰⁰ Het gegeven dat deze handschriften niet de afwijkende titels bevatten, wijst nog eens in de richting van Lijsbet als bedenker van de alternatieve hoofdstuktitels. Opnieuw kan de verspreiding en receptie van de *Spiegel* in verband worden gebracht met een observantiestreven binnen de gemeenschap en is een kloosterstichting van de minderbroeders-observanten nabij.

4 Ziekenverzorging en zielzorg

Aan het begin van de zestiende eeuw kwam in het cellebroedersklooster te Kampen een handschrift met verschillende geestelijke teksten tot stand. De tweede tekst in het handschrift is het eerste deel van Herps *Spiegel* – de *XII Stervinghen* – en een deel van de proloog bij de drie levens.¹⁰¹ Aan de delen uit Herps handboek gaat een traktaat in briefvorm vooraf waarin veel nadruk wordt gelegd op gehoorzaamheid, de juiste leefwijze en correcte omgangsvormen in een religieuze gemeenschap. Net als de *Spiegel* was dit traktaat flexibel genoeg om zowel voor een publiek van vrouwen als mannen te dienen. Het traktaat komt in nog een *Spiegel*-handschrift voor. In dit handschrift is de tekst door gebruik van andere aanspreekvormen toegesneden op een publiek van zusters.¹⁰²

Na de *Spiegel* is in het Kampense handschrift direct *Vanden twaelf dogheden* afgeschreven.¹⁰³ Dit traktaat wordt thans toegeschreven aan Godfried Wevel, leerling van Jan van Ruusbroec en regulier kanunnik in Groenendaal. De term ‘leerling’ moet letterlijk worden opgevat: Godfried verwerkte passages uit Ruusbroecs *Brulocht* in zijn twaalf trappen van deugden. Zijn belangrijkste bron waren Eckharts *Erfurter Reden*, die eveneens naast de *Spiegel* zijn overgeleverd (*De*). Net als Herps *Spiegel* is *Vanden twaelf dogheden* oorspronkelijk in het Middelnederlands geschreven en later vertaald naar het Latijn. De vertaler was niemand minder dan Geert Grote.¹⁰⁴

weest. Uit het clarissenklooster is een gebedenboek bewaard gebleven: Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 271. Het handschrift is samengebonden met een gedrukte tekst van *broeder Peeter van Slupick bijder Goude, minderbroeder te Delft tot die clarissen*. Waarschijnlijk was hij de biechtvader van de clarissen.

99 Roest 2008, p. 53.

100 Zie hierboven n. 88. Desplenter stelde aan de hand van de consistente teksttraditie in Delftse lekenbrevieren vast, dat er tussen eventuele verschillende Delftse ateliers een grote eensgezindheid en coördinatie bestaan moet hebben: Desplenter 2008, p. 233 en 351–352. Dit lijkt ook in het geval van de *Spiegel* op te gaan.

101 Amsterdam, UB : I G 40, f. 49r–77r. Over dit handschrift zie De Vreese 1902, p. 390–403 (hs. u). Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 81. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, p. 237–238.

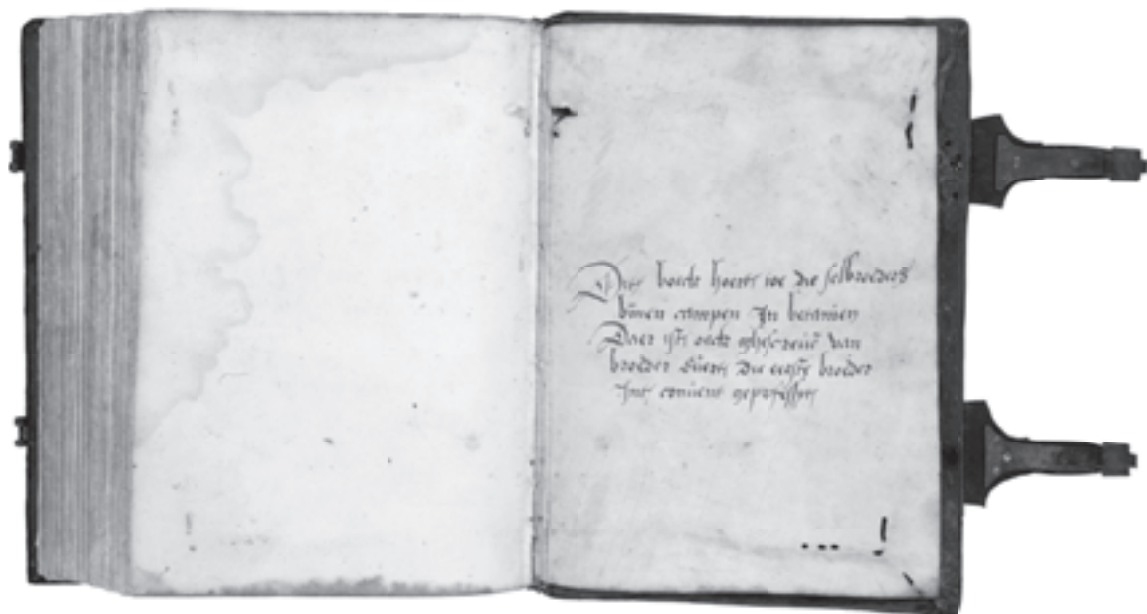
102 Amsterdam, UB : I G 40, f. 3r–48v. Brussel, SA : 2915, f. 5r–46r. Over dit handschrift zie hoofdstuk VI.

103 Amsterdam, UB : I G 40, f. 77r–127v. Over de overgang tussen de twee teksten: De Vreese 1902, p. 394.

104 Over *Vanden twaelf dogheden*: Scheepsma 2012, p. 138–145. Vgl. Warnar 2003a, p. 207 en 284.

Afb. 27 Overgang van de Spiegel naar Vanden twaelf dogheden in het handschrift van de Kampense cellebroeders. Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, I G 40, f. 76v-77r.

Afb. 28 Bezittersaantekening achter in het handschrift van de cellebroeders in Kampen. Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, I G 40, binnenzijde achterste plat.

De twaalf deugden van Godfried Wevel vormen in het Kampense handschrift een inleiding op het geestelijk leven na Herps *XII Stervinghen*, die op zichzelf ook een inleiding op het geestelijk leven geven. De twee teksten zijn als een tweeluik bij elkaar gezet. Op het tweeluik volgt nog een vijftal teksten: een traktaat over het Onzevader, een palmboomtraktaat (waarin het klimmen in en het plukken van vruchten van de daldelpalm uit de liturgische bijbellezing voor Palmzondag (Hooglied 7,8) geduid wordt als een symbool voor de mystieke opgang), een traktaat over de Heilige Drievuldigheid en het eerste en derde boek van David van Augsburgs *Profectus religiosorum*. Tot slot leest men nog een gedeelte uit het Middelnederlandse commentaar op het Hooglied, *Bedudinghe op cantica canticorum* (tweede redactie).¹⁰⁵

De teksten zijn door twee verschillende handen in een littera hybrida op papier gezet, steeds in één kolom. De eerste hand nam het brieftraktaat, de *Spiegel*, en een deel van *Vanden twaelf dogheden* voor zijn rekening, en vervolgens het traktaat over het Onzevader, het *Profectus religiosorum* en de *Bedudinghe op cantica canticorum*. De tweede hand kopieerde de resterende teksten.¹⁰⁶ Op het perkament dat achter in het handschrift aan de binnenzijde van het houten plat is bevestigd, is de volgende aantekening te lezen: *Dit boeck hoert toe die selbroeders binnen Campen in Betanien. Daer ist oeck ghescreven van broeder Evert, die eerste broeder int convent gheprofessijt*. Volgens De Vreese maakte een van de twee kopiïsten zich bekend door middel van deze aantekening. Het zou gaan om de tweede kopiïst.¹⁰⁷

De aantekening wijkt echter te veel af van beide handen en is met geen van de handen te identificeren; het gaat om een derde hand die vermoedelijk pas later noteerde dat het handschrift door de eerste in het Kampense klooster geprofeste broeder geschreven werd. Door deze conclusies is het onzeker welke delen broeder Evert schreef en welke delen aan een collega van hem toegeschreven kunnen worden. De aantekening verradt wel dat het handschrift niet lang na de stichting van het Kampense cellebroedersklooster gemaakt moet zijn. Dit is van belang om de functie van het handschrift in het klooster te bepalen. Om het laatste goed te kunnen doen, is enige achtergrondinformatie over de cellebroeders nodig.

In de veertiende eeuw ontstonden in het noordwesten van Europa groepen devote leken die een zwervend en bedelend bestaan leidden en zich bezighielden met het verzorgen van zieken en het begraven van doden.¹⁰⁸ Vaak volgden de gemeenschappen uit eigen beweging de derde regel van Franciscus. Na de grote pestepidemieën in het midden van de veertiende eeuw werd de organisatie strakker en vestigden veel groepen zich op een vaste plek. De cellebroeders en -zusters werden in 1459 als kloosterorden erkend door paus Pius II. Hier hoorde natuurlijk de aanname van een regel bij. De broeders en zusters werden verplicht om de derde regel van Franciscus te volgen en de drie kloostergeloften af te leggen. De cellebroeders kregen het recht om voor eigen gebruik kapellen in te richten. Op verzoek van de Bourgondische hertog Karel

105 Amsterdam, UB : I G 40, f. 129r-136v, 137r-160r, 161r-182r (182v en 183-185 blanco), 186r-224v (225-226 blanco) en 227r-324v. Over de palmboomallegorie: Scheepsma 2001 en Fleischer 1969 en 1976. Over *Bedudinghe*: Schepers 2006, m.n. dl. I, p. 134-135.

106 Amsterdam, UB : I G 40, f. 3r-88v, 129r-136v en 186r-324v (hand 1); 89r-127v en 137r-182r (hand 2).

107 De Vreese 1902, p. 400.

108 De volgende twee alinea's zijn grotendeels gebaseerd op Van der Hoeve e.a. 1999, p. 91-93.

de Stoute werd dit recht in 1472 bevestigd door paus Sixtus IV. Vanaf deze herbevestiging mochten ook lieden van buiten het klooster de mis bij de cellebroeders bijwonen. Met de regelaanname en verkloostering van de lekgemeenschappen ontstond ook een structuur van kapittelvergaderingen. Op het kapittel te Luik in 1468 werd een indeling in vijf provincies vastgelegd: Holland, Vlaanderen, Brabant, Rijnland en Saksen. Aan het hoofd van de orde stond een algemeen overste en aan het hoofd van iedere provincie een provinciaal.

In Kampen vestigden de cellebroeders zich in 1475. Zij ontvingen in dat jaar een huis en een erf van een priester, Hartwich van den Vene. In een overeenkomst uit 1477 betreffende de bouw van het klooster noemen de cellebroeders zichzelf *broederen vanden Cellebroederenhuys Sanct Augustini Ordi*. Deze aanduiding wijst erop dat de Kampense broeders de regel van Augustinus volgden.¹⁰⁹ De cellebroeders, die veel giften ontvingen van de burgerij, lieten een kapel bouwen waarin zij zielzorg boden aan zieken die de mis niet in de parochiekerk konden bijwonen.¹¹⁰ Het metselwerk van de kapel was rond 1481 zover gevorderd dat men de bouw van de houten koepel kon aanbesteden aan een ervaren timmerman. De aanbesteding vond plaats tijdens een bijeenkomst in het lokale minderbroederklooster, dat in 1478 – rond dezelfde tijd dat de cellebroeders naar de stad kwamen – overgedragen was aan de observanten. Zij waren vanuit Zutphen, Amersfoort en Bolsward naar Kampen gekomen.¹¹¹ Onderlinge spirituele beïnvloeding en uitwisseling van literatuur tussen de observanten en de cellebroeders is aannemelijk.

In de geschiedenis van de cellebroeders in de Lage Landen is evenals in de verschillende takken van de Moderne Devotie in toenemende mate sprake van institutionalisering en van aanname van een strengere regel.¹¹² Naar de spiritualiteit van de cellebroeders in de vijftiende eeuw is nog vrijwel geen onderzoek verricht. Dit is spijtig, aangezien zij door hun belangrijke stedelijke functie en hun veelvuldig contact met leken een belangrijke schakelpositie innamen tussen de leden van een religieuze gemeenschap die gericht waren op de observantie en het buiten-monastieke streven naar spirituele verdieping. Het *Spiegel*-handschrift van de Kampense cellebroeders lijkt primair bedoeld voor eigen gebruik. De teksten, die zich direct vanaf het begin concentreren op het leven in een religieuze gemeenschap, op gehoorzaamheid aan de overste en op de overgave van de eigen wil, vormden voor de broeders een basis voor hun geestelijk leven. Ze ondersteunden de navolging van hun regel en boden wellicht ook bemoediging voor hun – lichamelijk, maar ook geestelijk – zware werk. Verschillende teksten, waaronder Herps *Spiegel*, konden zij echter ook inzetten in hun omgang met leken en meer specifiek tijdens hun zielzorgtaak.

109 Vgl. Van der Pol 1990, p. 49. Over de Kampense cellebroeders zie ook Schoengen 1941, dl. 2, p. 105–106.

110 Van der Pol 1990, p. 49–50.

111 Van der Hoeve e.a. 1999, p. 98. Schoengen 1941, dl. 1, p. 121–123. Over de invoering van de observantie in Kampen zie Van den Hombergh 1991.

112 Van der Hoeve e.a. 1999, p. 92.

5 De *Spiegel* als deel van grote bibliotheekcollecties

Exemplaren van de *Spiegel* waren beschikbaar in verschillende regularissenkloosters: in het Brusselse Jericho, in het Amersfoortse Agathaconvent en in het convent van de Heilige Anna te Delft. In twee regularissenkloosters waarvan de bibliotheekbestanden naar verhouding zeer goed bewaard zijn gebleven, treffen we eveneens kopieën aan van de *Spiegel*. De bibliotheken van Sint-Agnes in Maaseik en Sint-Maria/Nazareth in Geldern zijn door het grote aantal bewaard gebleven handschriften van groot belang voor de handschriftelijke overlevering van geestelijke letterkunde.¹¹³ Zowel in Maaseik als in Geldern lijkt de aanname van een strengere kloosterregel – de regel van Augustinus – gepaard te zijn gegaan met de opbouw van een omvangrijke kloosterbibliotheek. Door de bijzonder sterke mystieke kleuring van beide door toevallige omstandigheden goed bewaarde bibliotheekcollecties zijn de kloosters wel getypeerd als gemeenschappen met ‘een verheven, naar mystiek neigende, spiritualiteit’.¹¹⁴

De beide bibliotheken geven een beeld hoe een goed voorziene (convents)bibliotheek eruitzag in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Kennelijk hoorde de *Spiegel*, of in ieder geval een deel van de tekst, standaard in een dergelijke bibliotheek thuis. Een aanwijzing hiervoor is eveneens het in hoofdstuk II besproken handschrift (*Wt*), dat deel uitmaakte van de ruime bibliotheekcollectie van de Maastrichtse tertianen. In Geldern hadden de regularissen net als de broeders in Maastricht een handschrift met de complete tekst tot hun beschikking; in Maaseik was een codex aanwezig waarin alleen een deel van een hoofdstuk over de voorbereiding tot het schouwende leven is gekopieerd.¹¹⁵

Maaseik

Het Maaseikse handschrift kwam al kort ter sprake in hoofdstuk II, als schakel in de intellectuele netwerken en kringen van tekstverspreiding rond de Maastrichtse tertianen van Sint-Michael en Sint-Bartholomeus. De mogelijkheid werd geopperd dat de Maaseikse regularissen van Sint-Agnes kennismaakten met de *Spiegel* via de tertianen, die een van de vroegste kopieën van de *Spiegel* produceerden.¹¹⁶

Het regularissenklooster in Maaseik kwam voort uit een gemeenschap van begijnen, die in 1429 de bisschop van Luik verzochten de regel van Sint-Augustinus aan te mogen nemen.¹¹⁷ Hun verzoek werd ingewilligd en al gauw konden zij een viertal zusters

113 Recentelijk bijvoorbeeld in Kienhorst 2010. In de zestiende eeuw ontwikkelde het Sint-Agnesklooster in Arnhem zich daarnaast tot een ‘toonaangevend centrum van zestiende-eeuwse mystieke vernieuwing’ (Scheppers 2008 en Kienhorst 2010, p. 39). Er is geen *Spiegel*-handschrift uit dit convent bewaard, maar de zusters recipieerden wel ander werk van Herp, *Scala amoris*, zie hieronder.

114 Mertens 1995a. Kienhorst 2010 geeft een overzicht van handschriften met ‘mystieke literatuur’ uit de desbetreffende kloosters.

115 Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088 en München, BSB : Cgm 5205. Het laatste handschrift komt niet voor in het overzicht van ‘Handschriften met mystieke literatuur uit Sint-Agnes in Maaseik’ in Kienhorst 2010, p. 60–63. Voor een overzicht van de inhoud van het handschrift uit Maaseik en de identificatie van het excerpt uit de *Spiegel* zie Schneider 1996, p. 549–552. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 853.

116 Vgl. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 104 over het *Cancellierboek*.

117 *Monasticon belge* 1976, dl. 6, p. 283–291. De geschiedenis van het klooster is beschreven in twee bewaard

uit Mariaweide/Sint-Ursula te Venlo in hun midden verwelkomen. Omdat deze gemeenschap de regel van Augustinus al langere tijd volgde, konden de vier vrouwen de nieuwe volgelingen in de gebruiken van de regel inwijden. Bij hun taak maakten zij gebruik van boeken die zij uit hun eigen klooster meenamen.¹¹⁸ Zo bestond tussen de verwante gemeenschappen direct een vorm van tekstuitwisseling en -distributie. Het daaropvolgende jaar werd de gemeenschap besloten en in 1432 werd de aanname van de nieuwe regel bevestigd door paus Eugenius IV.¹¹⁹

Zoals wel vaker gebeurde, besloten de zusters om naast de aanname van een strenge regel zich ook bij een congregatie aan te sluiten. Op deze manier konden de zusters zich verzekeren van de gewenste zielzorg en een goede toezichtregeling. Oorspronkelijk wilden de zusters toetreden tot het Kapittel van Windesheim. Dit lukte niet vanwege de beperking die ondertussen – in 1436 – gesteld was aan het aantal vrouwenkloosters dat daadwerkelijk tot de kloostervereniging kon behoren. Om toch een strenge kloostertucht te behouden, sloot het klooster zich aan bij het in 1457 opgerichte Kapittel van Venlo. Hierdoor stond de gemeenschap toch sterk onder invloed van het Windesheimse Kapittel.¹²⁰

Terwijl andere zusters hun dagen vulden met spinnen en weven, hield zich vanaf 1430 – kort na de aanname van de regel van Augustinus – steeds een klein aantal zusters bezig met de productie van handschriften en met het in goede staat houden van de boeken. De *libraria* of *boebewaerster* vervulde de belangrijkste functie. De handschriftenproductie richtte zich volledig op de eigen gemeenschap en daarmee op de eigen literaire behoefte.¹²¹ Deschamps onderscheidt een zestal kopiïstes die vanaf de jaren dertig van de vijftiende eeuw de gemeenschap van literatuur voorzagen, en daarmee van een grondslag voor het geestelijk leven. De eerste van hen was een van de vrouwen die uit Venlo waren overgekomen om de zusters te ondersteunen bij de invoering van de nieuwe regel.

De zuster die het kleine boekje afschreef waarin een excerpt uit Herps *Spieghel* te lezen is, wordt aangemerkt als de ‘vierde kopiïste van Maaseik’. Deschamps ziet haar vanwege een aantal eigendomskenmerken die zij in verschillende handschriften schreef niet alleen als kopiïste, maar ook als *libraria*.¹²² Tussen circa 1471 en 1497 kopieerde zij acht handschriften volledig en één band gedeeltelijk.¹²³

gebleven kronieken: Habets 1869. De zusters vluchtten in de tweede helft van de vijftiende eeuw onder andere naar Roermond, alwaar de kartuizers een afschrift van Herps *Spieghel* bezaten (Wenen, ÖNB : 15228).

118 Deschamps 1967, p. 169. Uit de bibliotheek is een handschrift bekend dat door een van de zusters uit Venlo in 1427 werd gekopieerd en daarna vermoedelijk meegenomen is naar Maaseik. Deze zuster werd de eerste kopiïste of *libraria* van Maaseik: Deschamps 1967, p. 190.

119 *Monasticon belge* 1976, dl. 6, p. 285.

120 Heere 1962. Van Dijk 1986, dl. 2, p. 591–648. Deschamps 1967, p. 169. Goudriaan 2008, p. 171 en 198.

121 Deschamps 1967, p. 170 en 191. De bibliotheek van Maaseik en de schrijfactiviteiten van de zusters zijn in kaart gebracht door Jan Deschamps (1967) en meer recentelijk door Willemien van Dijk (2004).

122 Deschamps 1967, p. 190. Een eigendomsaantekening van haar hand is bijvoorbeeld te vinden in Den Haag, KB : 70 E 14. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 809.

123 In de lijst van handschriften die Deschamps in zijn artikel heeft opgenomen gaat het om de nummers 32–38 en 39. Zie ook Deschamps 1972, p. 229, waar (overigens zonder argumentatie) ook het handschrift Den Haag, KB : 73 F 27 aan de vierde kopiïste wordt toegeschreven. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 807, 814, 821, 823, 826, 845, 853, 859 en 862.

Het *Spiegel*-handschrift dat zij schreef, neemt een bijzondere plaats in binnen de Middelnederlandse overlevering van Herps werk. Het is een van de weinige handschriften waarin een excerpt – een korte passage waarbij het niet om een of meer volledige hoofdstukken gaat – uit de *Spiegel* is opgenomen.¹²⁴ De zogenoemde vierde kopiïste begon het handschrift met twee hoofdstukken uit de *Tafel van den kersten ghelove* van Dirc van Delft, afgewisseld met een korte tekst over de vijf woorden van Boöz tot Ruth. Na de rubriek *Dit is van scouwenden leven* heeft ze een ingekorte versie van het eerste hoofdstuk uit de voorbereiding in het schouwende leven gekopieerd, waarin Herp spreekt over de vier zaken die de geestelijke opgang hinderen.¹²⁵ Niet alleen ontbreekt het begin en het einde van het hoofdstuk, ook in de tekst zelf zijn bekortingen en parafraseringen te vinden.¹²⁶ Beide strategieën lijken erop gericht de tekst compacter en eenvoudiger te maken tot een overzichtelijk excerpt rond een specifiek onderwerp. Aan het begin refereert Herp bijvoorbeeld aan zijn proloog en legt hij de structuur van dit leven uit: *Om dan te hebben een onderwijs van desen leven, soe moeten wi hier oec setten een bereydinghe, een vercieringhe, ende een voertganc of opclimmen des levens*. In het handschrift is dit weggelaten en begint de tekst met *Het is te weten dat vier dingen syn die benemen een scouwende leven*. De manier waarop de tekst bewerkt is, doet denken aan de techniek die in het handschrift van het Leidse Claraconvent toegepast werd (*L2*).

Na het *Spiegel*-excerpt volgt een tekst over de eucharistie, een verzameling spreuken en dicta bijeengebracht uit verschillende bronnen, *Die schole der hemelscher oeffeninge*, een tekst over het lijden van Christus en het exempel van het *Vroukijn van xxi jaren*.¹²⁷ De laatste tekst bevat een dialoog tussen een meester en een vrouw. Zij vertelt hem over de drie *uutwendighe* en de drie *inwendige oeffeninghen* die zij dagelijks uitvoert.¹²⁸ Het handschrift sluit af met nog een tweede tekst over de eucharistie.¹²⁹

Het feit dat uit Herps tekst geëxcerpeerd werd, veronderstelt een goede kennis en een zeker bewustzijn van wat in zijn werk te vinden was. De keuze viel op een stuk van de tekst dat ook goed afzonderlijk dienst kon doen: de vier punten die de mens beletten in het schouwende leven voort te gaan, konden zonder verdere context gelezen en ingezet worden in het geestelijk leven. Misschien beschikten de Maaseikse regularissen over een handschrift met de volledige *Spiegel* of hadden zij de complete tekst in bruikleen, wellicht van de Maastrichtse tertianen. Een andere mogelijkheid is dat de tekst als bestaand excerpt uit een ander handschrift werd overgenomen. Hoe dit ook

124 In de handschriften *L2*, *L3* en *A1* zijn wel (gedeeltes) van hoofdstukken opgenomen, maar steeds in combinatie met de *XII Stervinghen*. Overigens gaat het hier om min of meer volledige hoofdstukken.

125 München, BSB : Cgm 5205, f. 21r–23r. *Spiegel*, p. 165–167 (hfst. 27, § 2). Ook in de handschriften *A1* en *L3* komt de *Spiegel* voor in combinatie met de *Tafel*.

126 Zo is bijvoorbeeld *ons verwonderen vander onghemetenre goetheit Gods, ende onser afgrondegher snoetheit, ende daerna ons mit eenre onbecommerder begheerten ende mitten staderghen toegeesten oprichten in God; ende dan wordt die sonde achter rugge gheworpen* (*Spiegel*, p. 167, r. 37–41 (hfst. 27, § 2)) ingekort tot *dan ons richten in God die sunden achter rugge settende*.

127 München, BSB : Cgm 5205, f. 23r–50r.

128 München, BSB : Cgm 5205, f. 45r–50r. Dit exempel komt veelvuldig voor, onder andere in twee handschriften vervaardigd door de Maastrichtse tertianen (Maastricht, RHCL : 22.001 hss. GAM 479 en Brussel, KB : II 112) en in handschriften uit kringen van minderbroeders-observanten en clarissen (Brussel, KB : II 2779; Wrocław, BU : IV D 5).

129 München, BSB : Cgm 5205, f. 50r–51v.

zij, het Maaseikse excerpt getuigt van een milieu waarin (de studie van) de *Spiegel* geïntegreerd was in het religieuze leven.

Het is relatief zeldzaam dat er een excerpt uit de tekst werd gehaald. Slechts in één ander handschrift lijkt een soortgelijk procedé te zijn toegepast. Het gaat om een prekenbundel met overwegend Tauler-sermoenen, waarin uit de *Spiegel* een stuk over de drie graden van beproeving van de vrienden van God is geïntegreerd.¹³⁰ Daarnaast zijn gedeeltes uit de *Spiegel* wel opgenomen in nieuwe teksten en excerptverzamelingen zoals de *Verstroestinghe der ghelatenre mensen*, waarvan de eerste druk in 1502 te Leiden verscheen, maar dat toen al een handschriftelijke overlevering kende. De samensteller van dit werk moet een uitgebreide bibliotheek tot zijn beschikking hebben gehad, want hij neemt ook stukken over uit onder andere het werk van Ruusbroec, Jan van Leeuwen en Tauler.¹³¹ Een handschrift uit 1524 bevat Herps hoofdstuk over de oefening van het *toegeesten*, ingevoegd in een preek van Hendrik van Santen.¹³² Deze en andere hoofdstukken zijn ook opgenomen in de zestiende-eeuwse geestelijke pelgrimsreis *Een profytelycke ende scoen pelgrimagie*.¹³³ In de overlevering van de Middelhoogduitse *Spiegel* zijn excerpten eveneens zeldzaam. Een uitzondering vormt een handschrift uit het regulierenklooster Rebendorf.¹³⁴ Deze codex, waarin een hele verzameling excerpten is overgeleverd, komt hieronder nog ter sprake onder het kopje 'Windesheim en de *Spiegel*'.

De vierde kopiïste van Maaseik kopieerde verder een handschrift met een verzameling preken van Jan Brugman. Zij voltooide de codex in 1476, drie jaar na de dood van Brugman.¹³⁵ De overlevering van Herps volkstalige werk en Brugmans preken komt nog dicht bij elkaar in *L3*. In dit handschrift, vermoedelijk te Delft geschreven, zijn naast delen van de *Spiegel* (*XII Stervinghen* en het *overweselick* schouwende leven) excerpten uit een sermoen van Brugman overgeleverd. Brugman hield de preek in 1458 voor de tertiariissen van Sint-Elisabeth in Den Haag.¹³⁶ Naast de collectie preken uitgesproken door Brugman, kopieerde de vierde kopiïste van Maaseik een handschrift met Ruusbroecs *Vanden vier becoringhen* en het *Cancellierboek*.¹³⁷ De laatste tekst vormde het afsluitende deel van het convoluut afkomstig van de Maastrichtse tertianen waarin de *Spiegel* is overgeleverd.¹³⁸ In een handschrift volledig gericht op de passie van Christus en voor een deel door de vierde kopiïste geschreven, is een aantal punten over de pas-

130 Heverlee, NP : 8, f. 140v-143v. Over dit handschrift: Dlabáčová 2013 en Ermens en Van Dijk 2008, dl. 5, p. 478-485.

131 Willeumier-Schalij 1990, p. 243, 245 en 247. NK 2147. Herdrukken in Antwerpen: NK 2148-2150. Het handschrift van de *Verstroestinghe*: Utrecht, MCC : BMH 94, zie hierover Mertens 1984c en Bouwman e.a. 2008, p. 92. Op de volgende plaatsen zijn passages uit de *Spiegel* opgenomen: Leiden, UB : 1497 G 32, f. 12v-13r (*Spiegel*, p. 99-101, r. 32-56 (hfst. 14)), vgl. Willeumier-Schalij 1990, p. 242; f. p5r-p7r (*Spiegel*, p. 157, r. 2 - p. 161, r. 56 (hfst. 25)), f. k7r-v (*Spiegel*, p. 281, r. 19 - p. 283, r. 36 (hfst. 46, § 5)). Op f. p5r wordt de passage uit de *Spiegel* expliciet ingeleid: *Hier is noch te merken als int Spiegel der volcomenheit staet* [...].

132 Brussel, KB : 1268-69, f. 231v-232v. *Spiegel*, p. 185-189, r. 12-62 (hfst. 32). Ik dank deze verwijzing aan Daniëlle Prochowski (Universiteit Antwerpen).

133 Heeswijk, AB : B 7, f. 37r-59r. Dlabáčová 2011.

134 München, BSB : Cgm 836. Over dit handschrift: Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 122-128.

135 Gent, UB : 1301. Deschamps 1967, p. 181. Reynaert 1996, p. 145-149. Mertens 2007, p. 258.

136 Leiden, UB : LTK 222, f. 51r-52r. Dlabáčová en Prochowski 2013, nr. 1.3. Van den Hombergh 1967, p. 23.

137 Den Haag, KB : 73 H 16. Deschamps 1967, p. 181. Vgl. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 104.

138 Weert, GM : CMW 39, f. 176r-222r.

sie te vinden, geopenbaard aan een minderbroeder te Mechelen.¹³⁹ De vierde kopiïste nam ook een exemplen over een minderbroeder-observant op in een handschrift met visioenen van Hendrik Mande en een collectie exemplen.¹⁴⁰

De stijgende populariteit van de observanten blijkt zo niet alleen uit de uitbreiding van kerk en kloostergebouwen, zoals in Leiden gebeurde.¹⁴¹ Het feit dat de minderbroeders-observanten in exemplen gingen figureren laat zien dat de kopiïsten en lezers vertrouwd waren met de franciscaanse observantie en dat de observanten definitief een plek in het vijftiende-eeuwse religieuze landschap van de Lage Landen hadden veroverd. Het exemplen dat de vierde kopiïste afschreef wordt voorafgegaan door een rubriek – *Dit is een exemplen van enen broeder die in sijn uutterste lach* – en verhaalt over een minderbroeder-observant die op zijn sterfbed zijn geloof dreigt te verliezen. Zijn medebroeders houden hem een crucifix voor. Uit dwaasheid slaat hij het kruis weg, waarop de broeders een voor een het vertrek verlaten. Maar één broeder, die de stervende bijzonder lief heeft, durft te blijven en begint te bidden, zonder ook maar een moment op te houden, *segghende: here Ihesus Christus soen des levenden Gods ontferme di mijnre doer die aenneminghe dijnre menscheliker natueren van eenre ionfrouwen etc.*¹⁴² Onderwijl sterft zijn medebroeder. De anderen vrezen voor diens zielenheil, totdat de overledene aan zijn vriend verschijnt en hem zijn dank betoont; God heeft zijn gebeden verhoord alsof ze bij monde van de stervende zelf waren gesproken. Zo is zijn ziel behouden gebleven, *ende daerom en sal men niet aflaten goet te lesen of te segghen, ya hoe doef of hoe sot dat iement weer of onghestuer, of al scheen hi te wesen sonder verstant, men sal niet aflaten te segghen ende te roepen. God hoeret ende ontfanghet, die enghelen hoerent ende helpen, die duvelen hoerent ende vlien.*¹⁴³

Het gebed dat de minderbroeder-observant aan het sterfbed van zijn kameraad begint te prevelen, kwam daadwerkelijk voor in een ander handschrift vervaardigd door de Maaseikse regularissen. Waarschijnlijk bezaten ze nog een tweede kopie, afkomstig van een tertiariissenconvent in Maastricht.¹⁴⁴ Het gaat om een passiegebed waarin de zondaar zich direct tot Christus richt in de hoop door Zijn lijden van alle zonden verlost te worden.¹⁴⁵ In de rubrieken bij het gebed wordt ook weer verwezen naar het exemplen: *Eyn schoen gebet vander passien Christi ende eyn observant laest voer eyenen die in*

139 Utrecht, UB : 8.L.9 (cat. 1030), f. 164v–165v (f. 165v: *Dese voirescreven punten sijn geopenbaert enen minderbroeder te Mechelen* (onuitgegeven)). Deschamps 1967, p. 183. De ‘punten’ zijn vermoedelijk niet door de vierde kopiïste zelf afgeschreven. Zie ook Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 862.

140 Den Haag, KB : 73 F 27, f. 214v–216r. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 814.

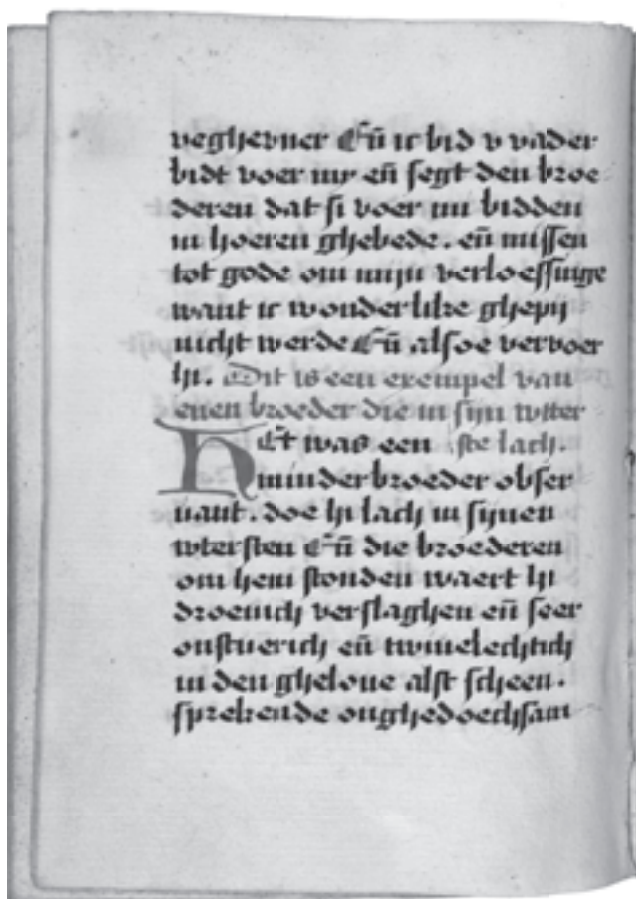
141 Zie hoofdstuk III. Vgl. Stracke 2013, p. 163, 243.

142 Den Haag, KB : 73 F 27, f. 215r (het exemplen is niet uitgegeven).

143 Den Haag, KB : 73 F 27, f. 216r.

144 Het gebed is als nummer G90 in de lijst van gebeden van Deschamps en Mulder 2008 opgenomen (p. 95–96). Een editie van het gebed is te vinden in Prims 1926, p. 15–17, op basis van het handschrift Antwerpen, SB : B 141155 (zie verder hieronder). Het Maaseikse handschrift: Brussel, KB : IV 31. Deschamps 1967, p. 186. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 803. Daarnaast bezaten de zusters in Maaseik vermoedelijk nog een tweede kopie in een handschrift met soortgelijke inhoud, mogelijk vervaardigd door de tertiariissen van Sint-Andreas en Sint-Barbara/Maagedendriesch te Maastricht: Brussel, KB : IV 94, f. 193r–195r. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 804. Beide handschriften werden rond 1510 gekopieerd.

145 Het gebed lijkt een mystieke tint te hebben. Er wordt bijvoorbeeld gesproken over het *versterven mynre vyf synnen* en *die doetlike gedaente dyns mynliken aenschyns die daer is een spiegel sonder vlec der godliker hoecheit ende een bielden uwer godheite* (Prims 1926, p. 16). Vgl. *Spiegel*, p. 47, r. 70 (hfst. 5).

Afb. 29 Exempel over een minderbroeder-observant, gekopieerd door de vierde kopiïste van Maaseik, die ook een excerpt uit de Spieghel afschreef. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 F 27, f. 214v.

*stervender noet lach ende hi waert daer mit behalden.*¹⁴⁶ In een codex uit het bezit van het aan Maaseik nauw verwante Mariaweide te Venlo, wordt het gebed op een vergelijkbare, doch iets uitgebreidere, manier ingeleid:

Dit gebet lase een broeder vander observancien orden enen broeder voer doe hi in sijnen utersten lach ende in stervender noet welc broeder hem naeden doet apenbaerden desen selven broeder ende dancken hem seer hier an ende seide hem dat hi ewelic verdoemt solde hebben geweest. Ende overmits der cracht van desen gebede soe wort verjaecht ende vlouwen alle boese geesten ende die ontfarmherticheit Gods heeft my verloest.¹⁴⁷

Deze rubriek met een uitgebreide samenvatting van het exempel komt in nog een vierde handschrift uit Limburg voor.¹⁴⁸ De vier genoemde handschriften worden tussen circa 1475 en circa 1510 gedateerd en bevatten oefeningen en meditaties, voorna-

¹⁴⁶ Brussel, KB : IV 31, f. 54v. Deschamps en Mulder 2000, p. 45. Brussel, KB : IV 94, f. 193r. Deschamps en Mulder, p. 41.

¹⁴⁷ Nijmegen, UB : 205, f. 48r. Huisman 1997, p. 154. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 1220.

¹⁴⁸ Antwerpen, SB : B 141155. Prims 1926, p. 15.

melijk gericht op het lijden van Christus. In een vijfde handschrift volgt het gebed onmiddellijk op het exempel.¹⁴⁹ Deze codex, gedateerd in 1542, kan waarschijnlijk ook in Limburg gelokaliseerd worden.¹⁵⁰ Tot slot komt het exempel in nog minstens twee andere handschriften voor. In een van de handschriften is het afgeschreven na een tweetal preken van Jan Brugman, in het andere als onderdeel van een gebedenboek met overwegend passiegebeden.¹⁵¹ Het laatste handschrift stamt waarschijnlijk eveneens uit Limburg.

Vermoedelijk is hier sprake van een regionaal geconcentreerde verspreiding van het exempel en gebed. Bovendien lijkt de verspreiding verbonden te zijn met de minderbroeders-observanten. De tekstuitwisseling binnen het Kapittel van Venlo – vooral tussen Marieweide en Maaseik – speelde een rol bij de verspreiding. Het is niet duidelijk in welke volgorde het exempel en het gebed ontstaan zijn: bestond het gebed al toen het exempel tot stand kwam? Aangezien het gebed – voor zover bekend – niet zonder verwijzing naar het exempel is overgeleverd, lijken de twee teksten in hun ontstaan nauw met elkaar verbonden. Ze lijken te stammen uit een milieu met een aanmerkelijke invloed van de observanten. Als ontstaansregio is Limburg aannemelijk: de overlevering van franciscaanse werken in Maaseik kan aangevuld worden met de vroege overlevering van de volledige *Spiegel* in Maastricht (*W1*) en het bezit van de *Spiegel* in het Roermondse kartuizerklooster (*Wē*), alwaar Dionysius vriendschappelijke contacten met Brugman onderhield. Delen van de *Spiegel* zijn ook overgeleverd in een codex die thans in het Brusselse stadsarchief bewaard wordt (*Bs*), en die naast de vermoedelijke Limburgse herkomst sterke banden met de minderbroeders-observanten heeft via preken van Dirk Coelde van Münster en van Hendrik van Santen.¹⁵²

De Maaseikse regularissen begonnen met de opbouw van hun bibliotheek op het moment dat zij met de aanname van een kloosterregel een religieuze hervorming doormaakten. Uit hun handschriftenproductie en boekenbezit valt vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw de toenemende literaire activiteit van de minderbroeders-observanten en een groeiende bekendheid van hun werk af te lezen. Vanaf die periode werd de spiritualiteit en identiteit van de regularissen mede gevormd door de teksten van de minderbroeders-observanten, waaronder Herps *Spiegel*.

Vanaf circa 1470 neemt in de collectie van Maaseik het aantal teksten uit de kring van de franciscaanse observantie gestaag toe. De ‘vijfde kopiïste’ nam een excerpt uit de *Collacien* van Hendrik van Santen op in een handschrift met preken van Jordanus van Quedlinburg.¹⁵³ Ook werden gedrukte boeken als de *Kerstenspiegel* van Dirk Coelde van Münster en later *De woestijne des Heeren* van Frans Vervoort door de vrouwen aangeschaft.¹⁵⁴ De komst van de drukpers intensiverde de distributie van geestelijke li-

149 Brussel, KB : IV 1228, f. 75r-83r. Het exempel staat op f. 73r-74v. Deschamps en Mulder 2001, p. 61.

150 Deschamps en Mulder 2001, p. 65.

151 Digitale database van de BNM: Jaspers (Aerdenhout) : z.s., f. 94r-94v. Deschamps en Mulder 2001, p. 60-66 (Brussel, KB : IV 1228, f. 73r-74v).

152 *Bs*. De Baere 1976, p. 73-74; nadere specificatie ‘Maastricht’ gebaseerd op watermerkenonderzoek. Over dit handschrift zie ook hoofdstuk VI.

153 Den Haag, KB : 73 F 28, f. 12r-14v (ca. 1540-1550). Deschamps 1967, p. 188-190.

154 Deschamps 1967, p. 193.

teratuur en maakte teksten beschikbaar voor een veelvoud aan lezers. De observanten beïnvloedden zo in steeds sterkere mate het religieuze leven, ook van leken buiten religieuze gemeenschappen. In het volgende hoofdstuk komt de relatie van de minderbroeders-observanten tot de drukpers nog uitgebreid ter sprake.

Geldern

In de bibliotheekbestanden van de regularissen van Sint-Maria/Nazareth te Geldern is door de germaniste Monika Costard eveneens een beduidend franciscaans aandeel onderkend.¹⁵⁵ Een tweede zwaartepunt vormt de zeer rijke overlevering van de werken van Ruusbroec en teksten uit de kring rond de Groenendaalse mysticus. Dit verleent de collectie een sterk mystieke signatuur. De mystieke oriëntatie wordt nog versterkt door de bijzonder omvangrijke overlevering van Eckhart in de prekenhandschriften uit het klooster.¹⁵⁶ Het aantal teksten dat aan auteurs uit de kringen van de Moderne Devotie toegeschreven kan worden, is daarentegen relatief klein, ondanks de directe verbondenheid van het klooster met de beweging.¹⁵⁷ Bij de belangstelling voor mystiek van de zusters past ook de kopie van Herps *Spiegel*.

In tegenstelling tot Maaseik beschikten de regularissen in Geldern niet over een klein deel van de *Spiegel*, maar over de complete tekst.¹⁵⁸ Over de herkomst van het handschrift valt te twisten. Volgens Costard bezit het handschrift geen van de standaardkenmerken die op een herkomst uit het klooster te Geldern duiden.¹⁵⁹ Wel is de rug van de boekband op eenzelfde wijze gerepareerd als een aantal andere banden uit het klooster.¹⁶⁰ In het handschrift is de *Spiegel* in een littera hybrida in twee kolommen afgeschreven. Opvallend is dat dit door twee handen gebeurde. Een eerste hand kopieerde het overgrote deel van het handschrift, inclusief de inhoudsopgave. De tweede hand kopieerde alleen het begin van de *Spiegel* en stopte onderaan folio 16 recto midden in een zin over de negende van de *XII Stervinghen*, om vervolgens afgewisseld te worden door de eerste hand.¹⁶¹ De initiaal aan het begin van de *Spiegel* is voorzien van penwerkdecoratie.¹⁶²

¹⁵⁵ Costard 1992, p. 217–218. Costard 2011, p. 95–96.

¹⁵⁶ Costard 1992, p. 217 en 218–219. Costard 2011, p. 81, 96–99 en 103–104.

¹⁵⁷ Costard 1992, p. 218. Costard 2011, p. 101.

¹⁵⁸ Costard 2011, p. 76. Het gaat om het handschrift Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088. Verschuere 1931b, dl. 1, p. 38–40. Reifferscheid 1884, p. 30–31. Een recente en zeer uitgebreide beschrijving in Costard 2011, p. 499–502.

¹⁵⁹ Costard 1992, p. 201–203 en 205 en Costard 2011, p. 71–72. Costard noemt de volgende kenmerken die op herkomst uit het Nazarethklooster duiden (in volgorde van afnemend belang): een bezittersnotitie, specifieke boekbandstempels, de notitie *Een ave Marie vor die schrijversche* (steeds door dezelfde hand aangebracht na het einde van een tekst of op het laatste blad) en initiaalverluchting/penwerk.

¹⁶⁰ Costard 2011, p. 71–72. Een tweede aanwijzing dat Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088 uit het (bezit van het) klooster zou stammen, is het gegeven dat het om een Middelnederlands handschrift uit de nalatenschap van Arnswaldt gaat. Vgl. Costard 2011, p. 69.

¹⁶¹ *Spiegel*, p. 65, r. 12 (hfst. 9). Iets soortgelijks gebeurde in het handschrift Brussel, KB : IV 37, waar de eerste hand de *Spiegel* begon, maar al op de verso zijde van het eerste blad stopte. Misschien gebeurde dit om esthetische redenen?

¹⁶² Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 3r.

Het *Spiegel*-handschrift uit Geldern heeft een nauwe band met het handschrift van de Amsterdamse kartuizers.¹⁶³ De handschriften uit Geldern en Amsterdam bevatten beide Verschuere's C-tekst. In de proloog is het eerste stuk, waarin Herp zijn adres-sante aanspreekt, weggelaten, wat meer zin heeft in het geval van de Amsterdamse kar-tuizers dan voor de regularissen in Geldern.¹⁶⁴ Daarnaast kennen de handschriften ook eenzelfde inhoud: een gedeelte uit Suso's preek *Lectulus noster floridus*, een korte tekst over het nut van inwendig lijden, twee dicta op naam van de Heilige Catharina van Siena en twee spreuken.¹⁶⁵ In het handschrift van de regularissen van Geldern is ver-volgens nog een excerpt afgeschreven uit het tweede hoofdstuk van de *Spiegel der eeu-wigher salicheit* van Jan van Ruusbroec.¹⁶⁶ De tekst gaat vergezeld van de naam van de mysticus, *Ruusbroec*.

De toevoeging van een excerpt uit Ruusbroec's tekst hoeft – indien het handschrift daadwerkelijk uit Geldern stamt – geenszins te verbazen. De regularissen bezaten een handschriftencollectie met een uitermate rijke overlevering van het werk van de be-roemde Brabantse mysticus en in de handschriften met zijn werk brachten ze ook tel-kens zijn naam te berde.¹⁶⁷ De literaire belangstelling van de zusters hing ook in Gel-dern samen met een overstap naar een strengere regel. De institutionele verandering die hieronder besproken wordt, werd verinnerlijkt door geestelijke literatuur te kopiëren, te lezen en te overdenken.

Het regularissenklooster in Geldern ontstond vanuit een zusterhuis gesticht in 1418, waar de vrouwen in gemeenschap van goederen leefden. De geestelijke leiding en zielzorg van de zusters was in handen van de regulieren van Gaesdonck.¹⁶⁸ De zus-ters namen de regel van Augustinus vermoedelijk al snel aan, waarna met de bouw van de kloostergebouwen begonnen werd. Rond dezelfde tijd, in de jaren veertig van de vijftiende eeuw, begon men ook met de productie van handschriften voor eigen ge-bruik.¹⁶⁹ De bibliotheek van de zusters groeide vanaf dat moment gestaag. De eigen handschriftenproductie eindigde in het laatste kwart van de vijftiende eeuw.¹⁷⁰ Het is niet duidelijk of de zusters daarna handschriften uit een ander scriptorium betrokken of in hun literaire behoeften voorzagen door de aanschaf van gedrukte boeken.¹⁷¹

163 Würzburg, UB : M.ch.o. 32. Verschuere's 1931b, dl. 1, p. 41–43. Zie ook Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 57. Over relaties tussen Geldern en kartuizers in het algemeen zie Costard 2011, p. 118–122.

164 Verschuere's 1931b, dl. 1, p. 130–131. Vgl. de kritische kanttekeningen van Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 28.

165 Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 118r–124v en Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 123r–130r.

166 Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 124v–125r. Hierna zijn in het handschrift nog twee tekstjes bijgeschreven door latere handen. De tweede tekst, die bovenaan f. 125r begint, is het begin van het tweede boek van *De imitatione Christi* van Thomas a Kempis: Costard 2011, p. 502.

167 Costard 1992, p. 217. Ook in andere handschriften uit Geldern is de *Spiegel der eeuwighe salicheit* te vinden: Berlijn, SBB-PK : Germ. Qu. 1083 (gedeeltelijk; ca. 1460) en Berlijn, SBB-PK : Germ. Qu. 1082 (volledige tekst; 1519).

168 Costard 1992, p. 196–197. Costard 2011, p. 49. Een van de prioren, Helmich van Joekeren (in functie van 1438–1475), onderhield contacten met Dionysius van Rijkel in Roermond (zie ook Costard 2011, p. 121).

169 Costard 2011, p. 30–33, 54 en 125. Vgl. Costard 1992, p. 198 en 206 e.v.

170 Costard 2011, p. 37.

171 Costard 1992, p. 206–207, 221.

In de handschriftencollectie uit Geldern zijn veel parallellen aan te wijzen met de bibliotheek van Maaseik. Hoewel directe uitwisseling tussen de twee conventen onwaarschijnlijk is, spreekt Costard toch van een Limburgs-Gelderse *Literaturzirkel*.¹⁷² Het franciscaanse accent of zwaartepunt dat Costard in de lectuur van de zusters signaleert, komt naar voren in de volgende werken uit de bibliotheekcollectie.

De zusters bezaten de *Gulden litanie* over het leven en het lijden van Christus van Magdalena van Freiburg († 1458), een visionaire en mystica die al op jonge leeftijd door haar moeder in het clarissenklooster in Freiburg werd ondergebracht.¹⁷³ Dit klooster was in tegenstelling tot het dominicanessenklooster waar haar moeder als weduwe intrad (Unterlinden te Colmar), niet tot de observantie overgegaan. De moeder, Margareta van Kenzingen, werd door de observante dominicanen en kloosterhervormers Johannes Nider (in zijn geschrift *Formicarius*) en Johannes Meyer (*Buch der Reformacio Predigerorden*) als voorbeeldige *Reformschwester* afgeschilderd. Zij wist haar neiging tot de hogere mystiek en mystieke ervaringen goed in toom te houden en werd zo een modelzuster voor de kloosterlijke deugdbeoefening en strikte observantie.¹⁷⁴ Haar dochter daarentegen bracht zichzelf in diskrediet, ondermeer door de dag van haar eigen dood te profeteren – een voorspelling die niet uitkwam. Was zij eveneens in een hervormd klooster ingetreden, waar de beste geestelijke verzorging voorhanden was – in de vorm van intensieve zielzorg door begenadigde biechtvaders – dan was het nooit zover gekomen, aldus Nider in zijn *Formicarius*.¹⁷⁵

De franciscaanse invloed in Geldern blijkt ook uit de aanwezigheid van twee verschillende preken van Jan Brugman – in twee verschillende handschriften – en twee afschriften van de *Devote oefeninge* van dezelfde auteur.¹⁷⁶ In 1459 hadden de inwoners van Geldern en omgeving de kans om het spreekwoordelijk geworden talent van de prediker in eigen persoon aan te horen.¹⁷⁷ Daarnaast bevat de collectie een excerpt uit een preek die uit de omgeving van Dirk Coelde van Münster moet stammen.¹⁷⁸

Verder is er een handschrift met een Middelnederlandse vertaling van Herps Latijnse werk *Scala amoris* uit het bibliotheekbezit van het klooster bewaard.¹⁷⁹ Op basis van co-

172 Costard 2011, p. 111–117.

173 Costard 1992, p. 217 en Costard 2011, p. 79. Berlijn, SBB-PK : Germ. Qu. 1100, f. 205r–209v. Over Magdalena van Freiburg (ook wel Beutlerin), zie: Dinzelbacher en Ruh 1985, p. 1117–1121.

174 Williams-Krapp 1990, p. 66. Williams-Krapp 1993, p. 306–307. Williams-Krapp 1995, p. 11–12. Overigens is de dominicaanse hervormer Johannes Nider in de vijftiende eeuw ook wel met Herp verward als auteur van de *Spiegel*: Williams-Krapp 2003, p. 51.

175 Williams-Krapp 1993, p. 307. Williams-Krapp 1995, p. 11–12.

176 Costard 1992, p. 212 en 217–218. Prekenhandschriften: Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1085, f. 246r–248r en Berlijn, SBB-PK : Germ. Oct. 353, f. 138r–142r. Handschriften met Brugmans *Devote oefeninge*: Berlijn, SBB-PK : Germ. Qu. 1096 en Berlijn, SBB-PK : Germ. Qu. 1097. Zie ook Costard 2011, p. 88. Brugmans preek *Dit is enen geystelicken wagen* komt alleen voor in handschriften uit Geldern en Maaseik, wat Costards hypothese van een gemeenschappelijke ‘literatuurkring’ ondersteunt: Costard 2011, p. 111.

177 De Troeyer 1974, p. 68 en 70. Vgl. Costard 1992, p. 222.

178 Costard 2011, p. 95–96.

179 Costard 1992, p. 218. Olim Münster, UB : 698. Costard 2011, p. 509–510. Het handschrift is verloren gegaan tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een gedeeltelijke editie is te vinden in Jostes 1886. De identificatie van de tekst geschiedt in Lievens 1973. Volgens De Troeyer identificeerde Lievens de tekst abusievelijk met *Eden seu Paradisus contemplativorum* en gaat het eigenlijk om een vertaling van *Scala amoris novem distincta scalaribus*, zie De Troeyer 1981, p. 1129. Vgl. Ruh 1999, p. 219. In veel studies wordt aan Lievens' conclusie vastgehouden.

dicologisch onderzoek betogen Hans Kienhorst en Mikel Kors dat dit handschrift in het Arnhemse Sint-Agnesklooster vervaardigd zou zijn en pas later, via de regulieren van Gaesdonck, naar Geldern kwam.¹⁸⁰ Voorts bezaten de zusters waarschijnlijk het hier besproken *Spiegel*-handschrift.

Costard schrijft het franciscaanse zwaartepunt in de bibliotheek van Geldern toe aan het verloop van de geschiedenis van de Moderne Devotie, waarbinnen een aantal gemeenschappen niet voor de regel van Augustinus koos, maar voor de derde regel van Franciscus. De gemeenschappelijke achtergrond van de conventen zou voor de receptie van franciscaanse teksten in regularissenkloosters hebben gezorgd.¹⁸¹ Het franciscaanse aandeel in de bibliotheek van Geldern, inclusief de *Spiegel*, moet echter veeleer in verband worden gebracht – evenals in Maaseik – met de toenemende (regel)observantie in de vijftiende eeuw, en meer specifiek met het toenemende belang van de franciscaanse observantie. De toenemende literaire activiteit van de minderbroeders-observanten in de tweede helft van de vijftiende eeuw bracht teksten voort die niet alleen in eigen kring, maar over de ordegrenzen heen gerecipeerd werden in gemeenschappen waar het observantie-ideaal leefde.

6 Windesheim en de *Spiegel*

Het klooster Windesheim bij Zwolle werd in 1387 vanuit de beweging van de Moderne Devotie gesticht. Windesheim vertegenwoordigt de tak van de Moderne Devotie die vanaf het begin volledig monastiek was, die van de regulieren en regularissen. Het Windesheimse klooster kwam aan het hoofd van een centralistisch georganiseerde congregatie van meer dan honderd kloosters te staan.

In Herps thuisstad Mechelen komen de auteur van de *Spiegel* en Windesheim dicht bij elkaar. In de stad waar Herp woonde en gardiaan was van het observantenklooster, vestigde zich rond 1455 de rijke Jacoba van Loon Heinsberg in het Bethaniëklooster, dat tot het Kapittel van Windesheim was toegetreden. Jacoba was een voormalige abdis van de benedictijner abdij te Thorn. Kennelijk kon zij daar niet het religieuze leven leiden waar ze naar streefde. Jacoba deed grote schenkingen aan het Mechelse klooster en toonde interesse in het werk van Ruusbroec en andere geestelijke teksten. Daarbij zou zij beschikt hebben over een eenvoudige drukpers.¹⁸² Bij haar komst naar Mechelen werd ze vergezeld door nog twee andere jonkvrouwen. De vrouwen zochten naar een zuiver geestelijk leven en hoopten in Mechelen de verdieping van hun spiritualiteit te vinden waar zij naar verlangden.¹⁸³

Jacoba's interesse voor geestelijke teksten, haar streven naar een strenger religieus bestaan en haar overstap samen met twee volgelingen naar het Windesheimse vrouwen-

180 Kienhorst en Kors 2005, p. 167–168. Vgl. Costard 1992, p. 202 en Costard 2011, p. 509.

181 Costard 1992, p. 218.

182 Jacoba zou in Bethanië een *schryfamer* en een *formerye* [drukkerij] hebben laten bouwen. In de *formerye* kon men met houtblokken (religieuze) afbeeldingen en teksten drukken: Scheepsmas 1997, p. 95–96, 149 en 224. Paquay 1990, p. 155. Dlabáčová 2008b, p. 161, n. 19. Over Bethanië: Kohl e.a. 1976, p. 211–221.

183 Scheepsmas 1997, p. 149.

klooster, passen in de Mechelse context waarin Herp tot het schrijven van zijn *Spiegel* kwam. Een vrouw als Jacoba staat wellicht niet ver Herps opdrachtgeefster. Concreet blijkt de belangstelling voor Herps *Spiegel* bij de bewoonsters van de Windesheimse kloosters uit twee overgeleverde handschriften, respectievelijk uit Diepenveen en Antwerpen (Facons/Mariëndaal).

Na 1436 weigerde het Kapittel van Windesheim vrouwenkloosters toe te laten – de zielzorg zou een te zware last op de regulierenkloosters leggen en de kloosterlijke discipline in gevaar brengen. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw assisteerden kloosterlingen van de congregatie bij de hervorming van verschillende mannenkloosters in Duitsland.¹⁸⁴ Binnen deze context werd in het Beierse Rebdorf de *Spiegel* gereciperd en kwam een bijzonder handschrift met de tekst tot stand.

Rebdorf

Het klooster Rebdorf sloot zich in 1458, mede door hulp van Nicolaas van Cusa, aan bij het Kapittel van Windesheim en voerde zo een belangrijke hervorming door.¹⁸⁵ Na de hervorming van het eigen kloosterleven begeleidden de reguliere kanunniken het geestelijk leven van de regularissen van het klooster Mariastein in Eichstätt, gesticht in 1470. Dit klooster trad niet toe tot de Windesheimse congregatie, maar werd via Rebdorf wel sterk beïnvloed door deze monastieke beweging. Zowel de hervorming in Rebdorf zelf als de nieuwe stichting van Mariastein ging vergezeld van een groeiende interesse in en receptie van geestelijke literatuur in de volkstaal, met een opvallend accent op (oorspronkelijk) Middelnederlandse teksten.¹⁸⁶

Na de aansluiting van Rebdorf bij Windesheim kwam een aantal personen uit de Nederlanden naar het Beierse klooster. Zij boden hulp bij de doorvoering en handhaving van de hervorming en brachten daarnaast mystieke en andersoortige geestelijke literatuur mee.¹⁸⁷ De eerste prior na de hervorming, Johannes Herden (1458–1483), gaf opdracht aan ene Petrus van Zutphen om vijf traktaten van de kok van Groenendaal, Jan van Leeuwen, te kopiëren.¹⁸⁸ Ook Herps *Spiegel* vond al spoedig zijn weg naar het Beierse klooster, maar vermoedelijk niet direct via de kloosterhervormers die uit de Lage Landen afkomstig waren. Aan het begin van een exemplaar van de druk van de *Spiegel* die in 1474 door Peter Schoeffer te Mainz werd vervaardigd, staat de aantekening *Das pûch ist des closters zu Rebdorff*; op de versozijde van het schutblad is de volgende notitie te lezen: *Das puch gehort den layen brudern in das gemein zu Rebdorff*.¹⁸⁹ In de

184 Goudriaan 2009, p. 409.

185 Kohl e.a. 1977, p. 359–360.

186 Williams-Krapp 2003, m.n. p. 49. Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 123. Over de bibliotheek in Rebdorf zie ook Kohl e.a. 1977, p. 347–351. Mayer 1989 richt zich op de overlevering van Tauler binnen de bibliotheek.

187 Williams-Krapp 2003, p. 47 en 49. Uit de bibliotheek schijnen echter opvallend weinig werken van modern devoten te stammen, wat ook het geval was in Geldern. Zie Kock 1999, p. 224.

188 Desplenter 2011, m.n. p. 291–296. Williams-Krapp 2003, p. 47–48 e.v. over andere kopiisten/vertalers uit de Nederlanden. Kohl e.a. 1977, p. 359 en 361.

189 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 119–122. Vgl. Verschueren 1931b, dl. 1, p. 96. Mogelijk gaat de tekst van de druk terug op een handschrift uit het kartuizerklooster Salvatorberg bij Erfurt. De kartuizers van Salvatorberg zouden uitgaven in druk ondersteund hebben en gezien een ingang (signatuur D 11) in

druk volgt direct na de *Spiegel* een traktaat over *ghestorvenheit* en *onghestorvenheit*, twee concepten die de auteur belangrijk achtte om Herps leer goed te kunnen begrijpen. Volgens Freienhagen-Baumgardt was de belangrijkste intentie van het stuk kritiek te leveren ten aanzien van de niet-hervormde kloosterlijke geloofspraktijk.¹⁹⁰

De regulieren van Rebdorf bezaten dus een exemplaar van deze druk, die nog tijdens Herps leven was uitgegeven en voorzien van een verklarende 'appendix'. Uit de bezit-terstnotitie blijkt dat de druk in het bijzonder werd bestudeerd door de lekenbroeders. De Windesheimse congregatie droeg de vorming van deze groep hoog in het vaandel.¹⁹¹ Uit het deel van de bibliotheek dat voor deze broeders bestemd was, is bovendien een handschrift met excerpten uit Herps handboek en de verklarende tekst uit de druk bewaard. Dit handschrift getuigt van een actieve en dynamische omgang met Herps tekst. De excerpten volgen niet de oorspronkelijke opzet en volgorde van de *Spiegel* – gericht op de stapsgewijze ontwikkeling van de mystieke opgang – maar zijn thematisch geordend.¹⁹² Daarnaast waren de koorheren ook in het bezit van een prekenbundel van Herp (*Speculum aureum de praeceptis divinae legis*) en blijkt uit de catalogusingang dat Herp zeker geen onbekende voor de mannen was: *Henricus Herpp, ordinis minorum, theologus ac iurisperitus*.¹⁹³

De vrouwen voor wier geestelijke verzorging de regulieren van Rebdorf de verantwoordelijkheid droegen, waren ook bekend met het mystieke handboek van Herp. Zij bezaten een handschrift van rond 1491, dat begint met de *XII Stervinghen*.¹⁹⁴ Na het eerste deel uit de *Spiegel* konden de regularissen stukken uit onder meer Tauler, Marquard van Lindau, Jordanus van Quedlinburg en Eckharts *Erfurter Reden* lezen. Verder zijn in het handschrift gebeden en geestelijke brieven overgeleverd. Het patroon van de *XII Stervinghen* als passe-partouttekst voor compilaties van religieuze werken, dat in de Middelnederlandse overlevering bijvoorbeeld te zien is in het handschrift van het Leidse Claraconvent (*L2*), zette zich voort in de Middelhoogduitse verspreiding van Herps

hun bibliotheekcatalogus, samengesteld door Jacobus Volradi, bezaten zij een *Spiegel*-handschrift met aansluitend een traktaat over *gestorbenheit* en *ungestorbenheit*. De *Mitüberlieferung* in de beschrijving is identiek aan de druk. Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 119–120. Onder signatuur D4 (*Diversi tractatus in vulgari*) gaat vermoedelijk nog een handschrift met de *Spiegel* schuil. In deze codex zou Herps tekst afgeschreven zijn tussen literatuur uit kringen van de godsvrienden in Staatsburg, o.a. Tauler en *De novem rupibus*. De verwijzing naar dit tweede handschrift dank ik aan Richard Fasching (Fribourg): Lehmann 1928, p. 307–308 en 312–314. Het exemplaar van de druk uit het bezit van Rebdorf wordt bewaard in de Bayerische Staatsbibliothek te München onder signatuur 4 Inc.s.a. 1691 en is volledig gedigitaliseerd: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00034347-3. Zowel voor als achter in het boek staat op de maculatuur nogmaals *Rebdorff*. Over Peter Schoeffer zie Geldner 1968, p. 30–39 (de drukken van Herps *Spiegel* en van andere werken van zijn hand worden niet genoemd).

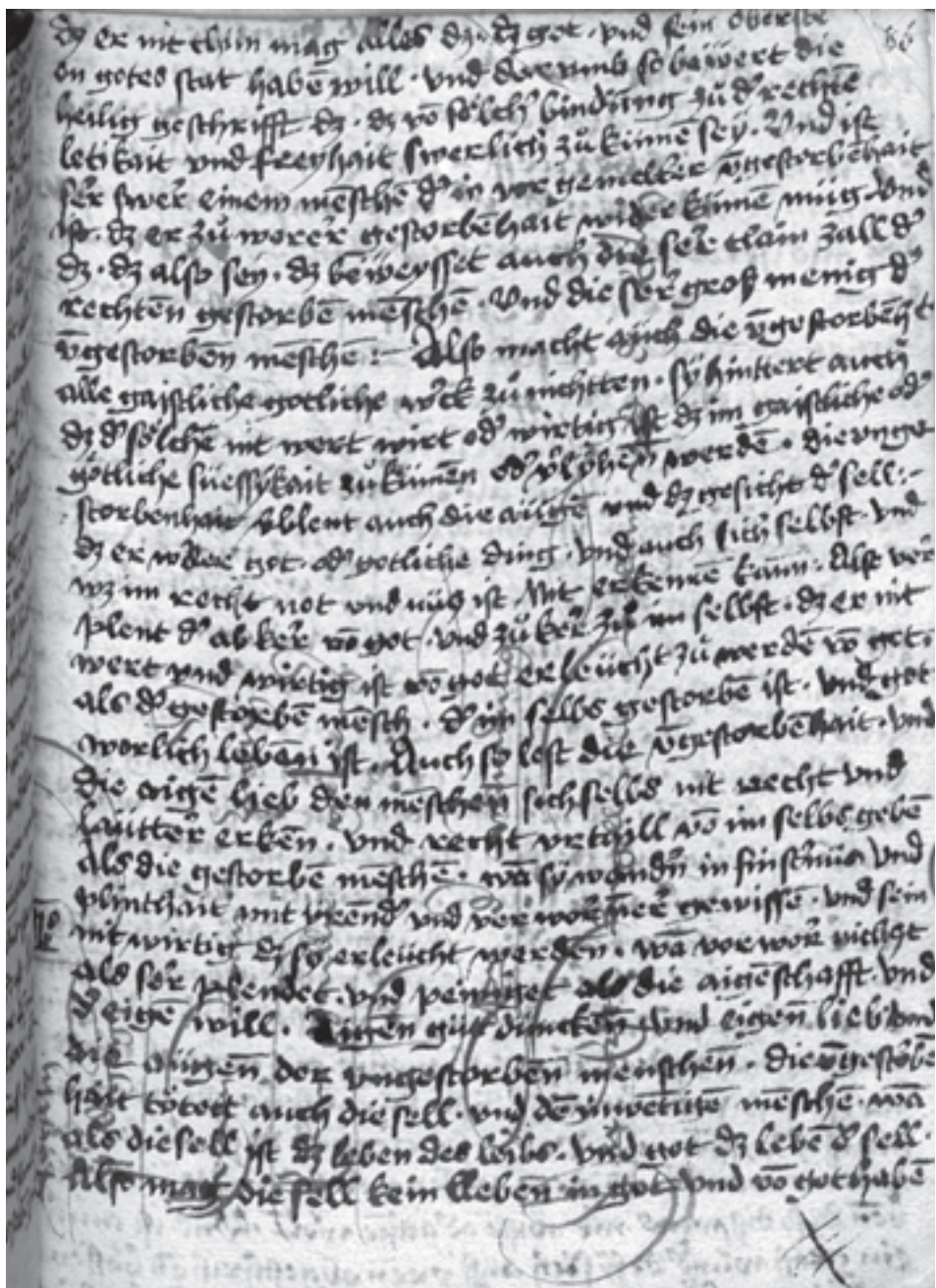
190 München, BSB : 4 Inc.s.a. 1691, f. 122v. Zie Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 124–126.

191 Kock 1999, p. 193–222.

192 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 122 e.v. De excerpten in het handschrift zijn door de broeder die de codex samenstelde wel naar het Middelhoogduits vertaald. In tegenstelling tot het excerpt uit Maaseik volgen de excerpten in dit handschrift de tekst woordelijk; de tekst is niet geparafraseerd. München, BSB : Cgm 836.

193 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 19. Freienhagen-Baumgardt stelt dat de aanduiding *iurisperitus* mogelijk te maken heeft met het gegeven dat Herp in het *Praeceptorium* het kerkelijk recht uitgebreid in zijn betoog betreft. Misschien was het *Praeceptorium*-exemplaar dat de regulieren bezaten van dezelfde drukker en uit hetzelfde jaar als hun exemplaar van de *Spiegel*. Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 15.

194 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 52–53 (München, BSB : Cgm 4715).

Afb. 30 De excerpten in het handschrift uit Rebdorf laten een actieve en dynamische omgang met de Spiegel zien. Ze zijn het resultaat van de studie van de vroege Spiegel-druk uit Mainz (1474), waarvan de broeders een exemplaar in hun bezit hadden. Bayerische Staatsbibliothek München, Cgm 836, f. 86r.

handboek. De regularissen van Mariastein schreven hun handschrift zelf af, evenwel niet op basis van de boeken uit (het bezit van) Rebberd – de *Spiegel* in het handschrift is volgens Freienhagen-Baumgardt nauw verwant aan de *Spiegel* in de codices uit het observante dominicanessenklooster in Neurenberg. Tussen het observante dominicanessenklooster en Mariastein bestonden dan ook talrijke connecties. In beide kloosters drukten de hervormingsbewegingen (respectievelijk de dominicaanse observantie en de vanuit de Moderne Devotie geïnspireerde ‘Windesheimse observantie’) een beslissend stempel op het geestelijke leven.¹⁹⁵ Zo werd ook tussen vrouwenkloosters onderling literatuur verspreid en uitgewisseld. In Maaseik, waar contact was met andere bij het Kapittel van Venlo aangesloten conventen, zagen we dit ook al gebeuren.

Diepenveen

Ook in vrouwenkloosters die wel volledig tot de kloostervereniging van Windesheim waren toegetreden en daarmee tot een selecte groep van dertien vrouwenkloosters behoorden, zorgde Herps *Spiegel* voor een verrijking van het spirituele, op observantie gerichte, klimaat. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Diepenveen, het bekendste Windesheimse vrouwenklooster. De Diepenveense koorvrouwen ontvingen een handschrift met de *Spiegel* als schenking van de weduwe en jonkvrouw Van Steenberg.¹⁹⁶ De schenking van de weduwe vormt een concreet voorbeeld van de toenadering tussen leken en klooster en het groeiende aanbod van geestelijke literatuur. Met de gift, die zich ergens in de tweede helft van de vijftiende eeuw voltrok, werd Diepenveen het enige vrouwenklooster behorend tot het Kapittel van Windesheim waarvan we weten dat het over een afschrift van de volledige *Spiegel* beschikte. De overgang van het handschrift van een vermoedelijk stedelijk milieu naar de gemeenschappelijke bibliotheek van de regularissen van Sint-Maria en Sint-Agnes, is vastgelegd in een aantekening op een van de eerste bladen voorin de codex:

Dit boeck heft gegeven jonfer van Steenberg saligen Johans van S[...] weduwe den susteren toe Dyepenveen ende behoert in die liberie int gemeen.¹⁹⁷

Achter in de codex is nog een tweede bezittersinscriptie te vinden, waarschijnlijk van later datum. Op een van de schutbladen lezen we de naam *Adriana Deelen*.¹⁹⁸ De precieze identiteit van de weduwe Van Steenberg blijft verscholen in de coulissen van de geschiedenis. Uit de aantekening is niet op te maken of de weduwe het boek di-

¹⁹⁵ Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 131 en 134.

¹⁹⁶ Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL). Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 40-41. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 382. Vgl. Deschamps 1972, p. 238. Over Diepenveen: Kohl e.a. 1980, p. 592-614 (hs. op p. 601); Scheepsma 1997 en Kühler 1914. Zie ook Axters 1956, p. 161 en 164.

¹⁹⁷ Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 2r. Het tweede deel van de aantekening (*den susteren toe Dyepenveen ende behoert in die liberie int gemeen*) is door een andere hand toegevoegd. Mogelijk was het handschrift eerst nog in het bezit van een zuster en kwam het boek daarna pas in de gemeenschappelijke bibliotheek terecht.

¹⁹⁸ In tegenstelling tot wat Verschuieren schrijft (Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 40) is deze aantekening vermoedelijk niet van dezelfde hand als de notitie op f. 2r. De aantekening van Adriana is waarschijnlijk van later datum. Rond 1600 was er in Diepenveen een procuratrix met deze naam: Scheepsma 2012, p. 135 en Kühler 1914, p. 131.

rect aan de monialen schonk of eerst nog zelf gebruikte. Las zij de tekst zelf, dan staat het handschrift in zijn oorspronkelijke functioneringsmilieu dicht bij de receptie die Herp – in nauwe zin – met zijn mystieke leerboek beoogde: hij droeg zijn werk op aan een vrome vrouw in de wereld, maar wel met een bredere receptie in gedachten. Uit de inleiding van Blomevenna bij zijn Latijnse vertaling van de *Spiegel* blijkt dat Herps adressante een vermogende weduwe was, die zijn orde een bijzonder warm hart toedroeg. De contacten van de weduwe Van Steenberg en met het Diepenveense klooster doen vermoeden dat ook zij zich op haar eigen spirituele ontwikkeling toelagde en tegelijkertijd de zusters in hun religieuze leven wilde steunen. De *Spiegel* zou bij haar persoonlijke, geestelijke verdieping een ideaal handboek gevormd hebben. De schenking toont in ieder geval de invloed van leken op de verspreiding van geestelijke literatuur en laat zien dat Herps handboek bekend was onder wereldlijke lezers.

Het afschrift van Herps tekst dat de weduwe Van Steenberg bekostigde, is met veel zorg vervaardigd. De *Spiegel* is geschreven in één kolom in een verzorgde littera hybrida door één hand. Het gaat om een vrij groot papieren handschrift met ruime marges.¹⁹⁹ Op grond van het schrift en de watermerken wordt de codex gedateerd tussen 1465 en 1485.²⁰⁰ Het handschrift bevat een opvallend gedegen afschrift van de *Spiegel*. Uit een kleinschalige vergelijking is bijvoorbeeld gebleken dat het handschrift twee korte passages bevat die in Verschuers controlhandschrift met de zogenoemde B-tekst staan, en die in het editiehandschrift, vermoedelijk door een *Augensprung* van de kopiist, verdwenen zijn.²⁰¹

De blauwe, met penwerk verluchte initiaal van vier regels hoog aan het begin van de *Spiegel*, vertoont volgens Lydia Wierda gelijkenissen met penwerkinitialen in andere handschriften uit Diepenveen, hoewel het handschrift zeer waarschijnlijk niet in het klooster gemaakt werd.²⁰² Maar er is dus toch een band met de handschriftenproductie in het klooster en jonkvrouw Van Steenberg zou de verluchting van het handschrift door de zusters zelf bekostigd kunnen hebben. Dit neemt niet weg dat de weduwe zich direct met de keuze voor Herps *Spiegel* en de totstandkoming van het handschrift bemoeide.

Het afschrift van de *Spiegel* is in een contemporaine bruinlederen band samengebonden met een tweede productie-eenheid, die de *Erfurter Reden* van Meester Eckhart bevat.²⁰³ Het afschrift van de *Reden* functioneerde vermoedelijk eerst nog zelfstandig. De *Reden* beginnen op de versozijde van het eerste blad van de productie-eenheid. Op de rectozijde, helemaal bovenaan, is een restant van een weggekrabde bezittersaanteke-

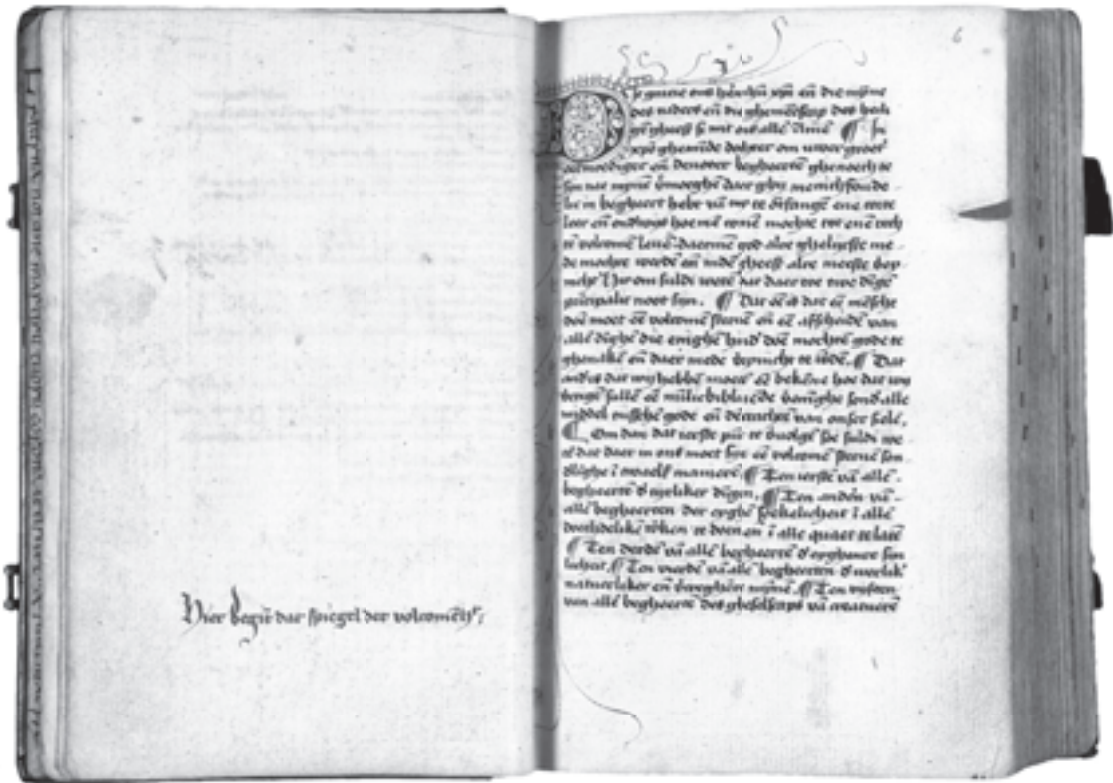
199 Vgl. Verschuers 1931b, dl. 1, p. 40.

200 Wierda 2000, nr. 12. Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 382.

201 *Spiegel*, p. 325, n. 154 (hfst. 50) en p. 351, n. 8 (hfst. 56). De passages, die voor de betekenis van de tekst niet onbelangrijk zijn, keren ook in andere handschriften terug (in ieder geval in B5 en Be), evenals in alle Middelnederlandse drukken van de *Spiegel*. Opvallend is verder dat de inhoudsopgave (f. 4r–5r) door twee handen is geschreven. Alleen de eerste hand nam bij iedere hoofdstuktitel een verwijzing op naar het blad alwaar het desbetreffende kapittel begint.

202 Wierda 2000, 26 (nr. 12). De initiaal lijkt vooral op de initialen in de handschriften Deventer, SAB : Hs. I, 72 (101 D 14 KL) en Hs. I, 73 (101 F 16 KL), geschreven door zuster Adriaen Mant († 1460). Zie Scheepma 1997, p. 62–65 over de handschriftenproductie in Diepenveen.

203 Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 135r–159v. Vgl. Scheepma 2012, p. 134.

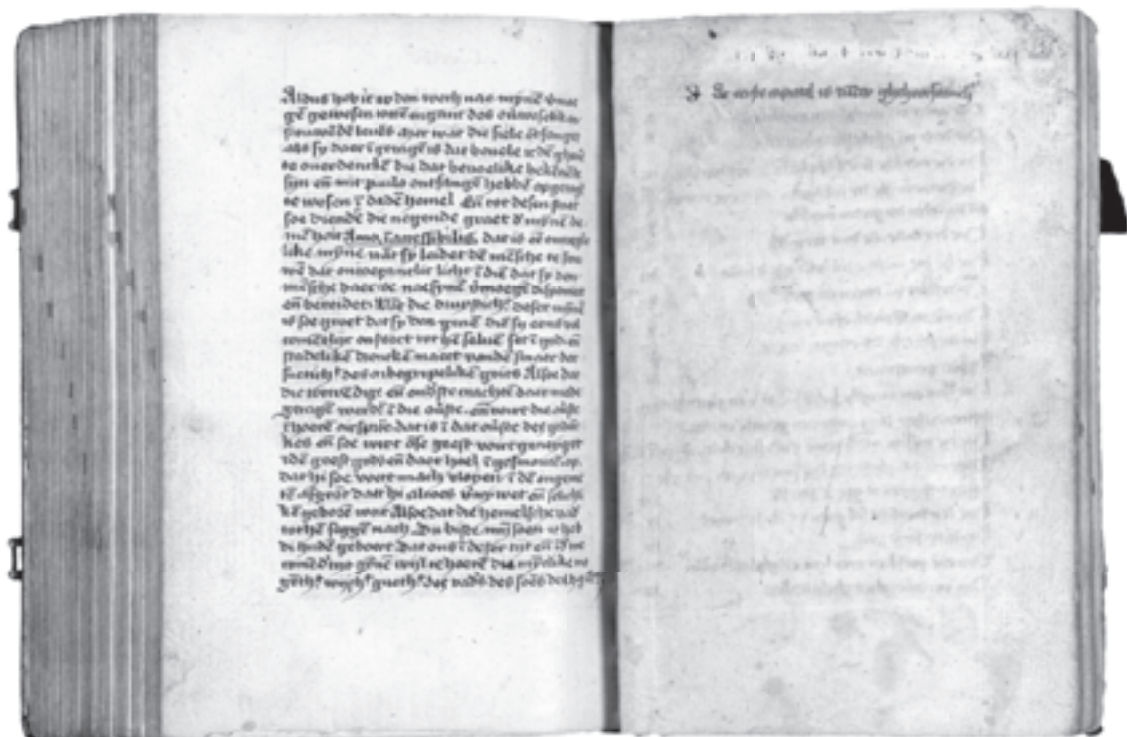
Afb. 31 Het Spieghel-handschrift dat door de weduwe Van Steenberghe aan de regularissen van Diepenveen werd geschonken. Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 5v-6r.

ning te herkennen. Hieronder is, mogelijk bij wijze van titel, de eerste hoofdstuktitel uit de inhoudsopgave van de *Reden* afgeschreven (dat eerste capittel is vander ghehoorsamichheit). Ook lijkt de rectozijde van het eerste blad vrij vies voor een blad dat altijd in het midden van een boek ingebonden zou zijn geweest en de aanwijshandjes in de marge bij de tekst zijn gedeeltelijk weggesneden. Vermoedelijk werden Herps *Spieghel* en Eckharts *Reden* in Diepenveen samengebracht en bijeengebonden.²⁰⁴

In het afschrift van de *Erfurter Reden* – het oudste van de twee bewaard gebleven afschriften van de volledige Middelnederlandse vertaling – ontbreken twee hoofdstukken en enkele andere tekststukken, terwijl een extra hoofdstuk met de titel *Van geduldiger gelatenheit* juist is toegevoegd.²⁰⁵ Dit hoofdstuk behoort niet tot de oorspronkelijke tekst

204 Deze informatie heb ik gedeeld met Wybren Scheepsma: Scheepsma 2012, p. 134-135. Wierda wijst erop dat de band veel lijkt op die van handschriften die zeker in Diepenveen tot stand kwamen: Wierda 2000, p. 26 (nr. 12).

205 Ubbink 1978, p. 165-166. Quint 1963, p. 139. De tekst in dit handschrift zou teruggaan op hetzelfde voorbeeld als de compiler, waarschijnlijk Godfried Wevel, van het traktaat *Vanden twaelf doghden* voor zijn passages uit de *Reden* gebruikte. In het Kampense celledoerskloosters werden Herps *XII Stervinghen* als tweeluik met deze tekst gerecipeerd (zie paragraaf 4 van dit hoofdstuk). Het enige

Afb. 32 Einde van de Spieghel en het eerste blad van de katernen met Eckharts Erfurter Reden in het handschrift uit Diepenveens bezit. Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 134v-135r.

van de *Reden*, maar hangt wel samen met de handschriftelijke overlevering van het werk van Eckhart. Inhoudelijk gezien zijn er eveneens overeenkomsten: de volledige overgave van de eigen wil aan Gods voorzienigheid, ook wanneer men door God verlaten schijnt te zijn, komt in Eckharts repertoire vaker voor.²⁰⁶ Het toegevoegde hoofdstuk heeft daarnaast een sterke inhoudelijke parallel met Herps *Spieghel*, doordat de tekst zich richt op lijdzaamheid en het geduldig dragen van de verlatenheid door God.²⁰⁷ Van

andere Middelnederlandse handschrift dat een min of meer volledige tekst van de *Erfurter Reden* bevat, is de zestiende-eeuwse codex Brussel, KB : IV 432. Dit handschrift is in tekstueel opzicht nauw verwant aan het Diepenveense handschrift, zie Ubbink 1978, p. 167-168. In het Brusselse handschrift staan onder andere excerpten uit de *Tempel onser sielen* van de *Schrijfster van de Evangelische peerle* (zie Ampe 1968, p. 168). Het handschrift is samengebonden met een Antwerpse druk van *Berch van myrren*, toegeschreven aan 'M. Anthonius van der Voort, Licentiaet in der Godtheydt ende Parochiaen van dat groot Bagijnhof van Mechelen', wat een pseudoniem is voor de Mechelse minderbroeder-observant en opvolger van Herp, Frans Vervoort. De enige twee handschriften die de volledige tekst van de Middelnederlandse vertaling van de *Reden* bevatten, zijn zo beide met de minderbroeders-observanten in verband te brengen. Ook zijn de *Reden* door Frans Vervoort verwerkt in een traktaat met de titel *Een leeringhe van der afghescheidenheit ende innicheit des herten* in Brussel, KB : 3646-48, zie Ubbink 1978, p. 179-180 en 181.

²⁰⁶ Ubbink 1978, p. 166.

²⁰⁷ Overigens komt de combinatie *Spieghel* – *Erfurter Reden* ook voor in *L3* (maar hier gaat het alleen om excerpten).

de passages die in het handschrift uit Eckharts *Reden* zijn geschrappt zijn, zijn wellicht enkele verwijderd vanwege de gewaagde wijze van formuleren.²⁰⁸

Facons/Mariëndaal (Antwerpen)

Het bezit van de *Erfurter Reden* was uitzonderlijk binnen de Windesheimse vrouwenkloosters, terwijl de *Reden* voor de moderne devoten nog de meest acceptabele tekst was van een auteur die wegens beschuldigingen van ketterij duidelijk een smet op zijn blazoën had.²⁰⁹ Het bezit van Herps mystieke handleiding was kennelijk minder zeldzaam, want in nog een vrouwenklooster dat officieel was toegetreden tot het Kapittel van Windesheim, het Antwerpse Facons of Mariëndaal, beschikten de zusters over een afschrift van het eerste deel van Herps handboek. De kopie van de *XII Stervinghen* bevindt zich in een convoluut, gebonden in een vroegmoderne band. Het convoluut bestaat uit vijf productie-eenheden die aan het einde van de vijftiende en in de eerste helft van de zestiende eeuw gedateerd worden.²¹⁰ Het handschrift wordt thans in New York bewaard en Herps *XII Stervinghen* vormen het eerste gedeelte van de bundel.²¹¹

Het afschrift, in een littera hybrida, begint direct met het eerste hoofdstuk, aangekondigd door de rubriek *Van .i. sterven alre begheerten der tijtliker dinghen*.²¹² De proloog ontbreekt volledig, evenals de eerste zin van het eerste hoofdstuk.²¹³ Het begin van de tweede zin is iets aangepast. De tekst krijgt zo een opening die leest als het begin van een vraaggesprek: *Men mach vrighen oft van noot es toten staet der volcomenheit die beloeft der willigher aermoeden te doene ende overgeven des tijtlijcs goets*.²¹⁴ Verder is uit het hoofdstuk een substantieel deel weggelaten.²¹⁵ Het gaat om de passage waarin Herp beargumenteert dat een mens ook zonder de drie kloostergeloften tot volmaaktheid kan komen en dat de wezenlijke, inwendige, armoede voor God boven de uitwendige, kloosterlijke, armoede staat. Kennelijk hebben we hier te maken met een kloostervriendelijke bewerking van de *Spiegel*. Hier is te zien hoe flexibel met Herps handleiding binnen de vijftiende-eeuwse observantie kon worden omgesprongen en vooral hoe het observantiestreven niet alleen de leeshouding – de manier waarop een tekst gelezen werd – beïnvloedde, maar ook de tekst zelf veranderde.

208 Ubbink 1978, p. 166, geeft twee voorbeelden.

209 Scheepssma 1997, p. 79.

210 New York, JTSA : NH 108. Een beschrijving plus een aantal foto's is te vinden in de database *Digital Scriptorium* (<http://app.cul.columbia.edu:8080/exist/scriptorium/individual/NNJ-26.xml??querytype=basic&term1=herp&field1=any&stringtype1=all&Submit=Search&howmany=30>). Het handschrift komt daarnaast ter sprake in het proefschrift van De Moor 2011, p. 59–60 en 587–588. Veel van de aldaar aangedragen gegevens m.b.t. de *Spiegel* zijn niet correct.

211 New York, JTSA : NH 108, f. 2r–44v.

212 New York, JTSA : NH 108, f. 2r.

213 *Spiegel*, p. 19–21, r. 2–3 (hfst. 1): *Dat ierste punct, dat is een volcomen sterven van allen begheerten der tijtliker dinghen*.

214 In plaats van: *Hierop soe moechten vrighen [...]* (*Spiegel*, p. 21, r. 3–5 (hfst. 1)).

215 Het gaat om het volgende stuk: *Nochtan mach men comen tot volcomenheit sonder dese drie beloften. Want Abram was volcomen, die nochtan rijk was [...] hen selven vrij overgeven inden liefste wille Gods ende inder overster redenen gherust bliven* (*Spiegel*, p. 21, r. 17–23, r. 59 (hfst. 1)). Het begin van de daaropvolgende zin is aangepast van *Ten anderen is daer uut te merken [...]* naar *Ende hier uut machmen merken [...]*.

Iets dergelijks is in nog een handschrift gebeurd, waarin het eerste deel van de *Spiegel* helemaal aan het einde is afgeschreven, na delen uit onder andere het zogenoemde *Pseudo-Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus*, de *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis en een aantal franciscaanse dicta.²¹⁶ Over de herkomst van dit handschrift is niets bekend, maar een toevoeging in het eerste hoofdstuk, een aantal regels na het begin van de passage die in het New Yorkse handschrift is verwijderd, wijst in de richting van een (observante) kloostergemeenschap. Leken die devoot leven, zullen nooit de verdiensten ervaren en evenaren die de leden van een religieuze gemeenschap toekomen:

Ende dit is wel waer dat een leec ende een waerlic[wereldlijk] mensch mach een volcomen staet houden ende leven ende daer toe comen, ja na sinen vermogen ende na sinen roepe, als Paulus [229r] seit. Mer hi en sel niet comen tot die graden ende verdiensten mit sinen volcomen leven daer toe comen sellen die religiosen in haren leven der volcomenheit.²¹⁷

Gezien de vergelijkbare aanpassingen die in de tekst gemaakt zijn, zullen de ontstaansmilieus van de twee hier besproken handschriften dicht bij elkaar hebben gelegen. In geen enkel ander *Spiegel*-handschrift vinden we echter een even sterke aanpassing van de tekst als in de New Yorkse codex. De weglating van de proloog doet zich eveneens in geen van de andere handschriften, waarin de *XII Stervinghen* zelfstandig zijn overgeleverd, voor.²¹⁸

Na de *XII Stervinghen* volgt in het New Yorkse handschrift een lijstje met drie leefregels onder de titel *Sinte Bernaerts testament*.²¹⁹ Vervolgens wordt de lezer een tekst over inwendige en uitwendige oefeningen voorgeschoteld, gericht op geestelijk onderwijs (mogelijk van novicen): *Hier beghint een devoet buesken van inwendighen ende uutwendighen oefeninghen seer leerlic ende nutte voir jonghe beghinnende menschen*.²²⁰ Deze tekst ontstond binnen het Kapittel van Groenendaal dat zich in 1413 bij de Windesheimse congregatie aansloot.²²¹ Op deze tekst volgt een Middelnederlandse vertaling of bewerking van het traktaat *De anima Christi* van de veertiende-eeuwse auteur en minderbroeder Marquard van Lindau.²²² Het laatste en langste deel van het convoluut bevat een af-

216 Den Haag, KB : KA 30, f. 226r-280v. Het handschrift bevat vrij omvangrijke dicta op naam van Franciscus van Assisi en Hubertinus de Casale.

217 Den Haag, KB : KA 30, f. 228v-229r. *Spiegel*, p. 21, r. 21 (hfst. 1).

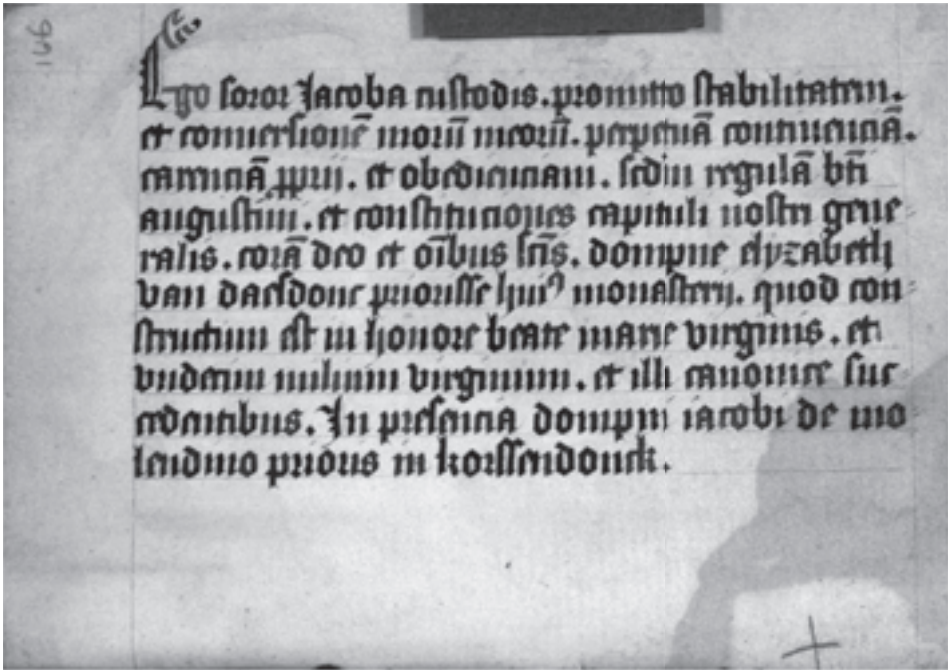
218 Nader onderzoek is nodig om te achterhalen of, en zo ja in hoeverre, zich de kloosterlijke lijn in het te New York bewaarde afschrift doorzet in de volgende hoofdstukken. De conservator van de bibliotheek van het Jewish Theological Seminary was vanwege de slechte toestand waarin het handschrift zich bevindt niet bereid om de codex te laten digitaliseren. Ik heb alleen gebruik kunnen maken van een beperkt aantal foto's (f. 1v, 2r, 46r, 57v, 58r, 70r, 84r, 166r).

219 New York, JTSa : NH 108, f. 44v. De tekst uit het handschrift wordt gegeven in De Moor 2011, p. 588. Over het testament van Bernardus zie Mertens 1989b, p. 83. In *Bs* komt na de *Spiegel* eveneens een dictum op naam van Bernardus voor; het gaat hier om een andere tekst.

220 New York, JTSa : NH 108, f. 46r-69v. Over deze tekst: Willeumier-Schalij 1990, p. 243-244 en Warnar 1995, p. 139.

221 Warnar 1995, p. 139-140.

222 New York, JTSa : NH 108, f. 70r-80r (f. 80v-83v blanco). Vgl. Ruh 1956, p. 143-144 (*Inspice et fac secundum exemplum*). Volgens de online beschrijving van het handschrift bevat de tekst zes punten (sermoeuen, vgl. Ruh 1956, p. 144) betreffende armoede, waarvan de laatste niet volledig is afgeschreven door de kopiist. Desondanks lijkt het om vrijwel de volledige tekst van *De anima Christi* te gaan, wat uniek is in de Middelnederlandse overlevering. Over Marquard van Lindau zie Mossman 2010.

Afb. 33 Professiebriefje van de hervormster Jacomijne Costers, bevestigd achter in het convoluut dat opent met het ver-
kloosterlijke afschrift van het eerste deel van Herps Spieghel, de XII Stervinghen. New York, JTSa : NH 108, f. 166r.

schrift van de Middelnederlandse vertaling van Thomas a Kempis' *De imitatione Christi*, een tekst die vaker in *Spieghel*-handschriften opduikt.²²³

Op basis van twee professiebriefjes – voor- en achterin bij wijze van schutbladen in de codex ingebonden – kan dit convoluut gerelateerd worden aan het Windesheimse klooster Facons of Mariëndaal in Antwerpen.²²⁴ Met het perkamenten briefje dat voorin te vinden is, legde Katherina van Mispelsteren haar kloostergeloften af.²²⁵ In het professieformulier wordt vermeld dat zij professie deed onder priorin Elisabeth van Daesdonck. Zij bekleedde het ambt van 1477 tot haar overlijden in 1486.²²⁶ Het document achter in de bundel bevestigt de aflegging van de kloostergeloften in 1483, dus onder dezelfde priorin, door Jacoba Custodis, beter bekend als Jacomijne Costers of Jacomijne Ziericx.²²⁷ Een zeventiende-eeuwse aantekening bovenaan het eerste blad van het afschrift van de *Spieghel* plaatst de codex eveneens in Facons, en wel in de directe kringen rond Elisabeth van Couweren, die in het midden van de zeventiende

223 New York, JTSa : NH 108, f. 86r-162r. De tekst wordt op de bladen 84r-85v voorafgegaan door een inhoudstabel van een andere hand dan de tekst zelf. Delen van *De imitatione Christi* komen ook voor in B, Aa en A1. Het gaat wel steeds om een andere 'selectie' uit de tekst. Zie over de Middelnederlandse vertaling van *De imitatione Christi*: De Bruin 1954.

224 Over het klooster: Kohl e.a. 1976, p. 223-235.

225 New York, JTSa : NH 108, f. 1v.

226 Scheepsmas 1997, p. 160.

227 New York, JTSa : NH 108, f. 166r. Vgl. Scheepsmas 1997, p. 155. De Moor 2011, p. 71.

eeuw belangstelling had voor de werken van Jacomijne Costers. De laatste werd in die tijd als de grondlegster van de spirituele hervorming van Facons gezien, niet zonder reden.²²⁸

Jacomijne Costers was een spiritueel zeer begaafde zuster.²²⁹ In het klooster Facons lijkt in de tweede helft van de vijftiende eeuw in toenemende mate sprake te zijn geweest van een verslapping van de regelobservantie. Het kwam zelfs zo ver dat paus Innocentius VIII een afgezant stuurde om zich van de situatie op de hoogte te stellen.²³⁰ Eer de afgezant het convent kon bereiken, werd het klooster in 1489 getroffen door een pestepidemie. Ook de 27-jarige Jacomijne werd ernstig ziek. Ze overleefde de ramp op bijna wonderbaarlijke wijze. Het visioen dat ze tijdens haar ziekbed kreeg, toen ze besefte dat ze tot dan toe de kloostertucht onvoldoende serieus had genomen, beschreef ze uitgebreid (*Visioen en exempel*), ondanks het Windesheimse 'schrijfverbod' van 1455. Het visioen omvat een reisverhaal van een tocht door de hemel, de hel en het vagevuur. In de hemel wordt Jacomijne voorbereid op haar taak als hervormster van Facons doordat zij inzicht ontvangt in de geestelijke staat van haar medezusters. In het vagevuur figureert waarschijnlijk Elisabeth van Daesdonck, de priorin die in de professiebriefjes genoemd wordt. Zij verblijft nog in het reinigende purgatorium omdat ze haar kloosterlingen oneerlijk behandelde. Bovendien was haar beleid van toelating van postulanten gericht op verwerving van wereldlijke goederen.²³¹

Met de beschrijving van haar visioen, die zij vermoedelijk met toestemming van de biechtvaders en visitatoren uit Korsendonck opstelde, maakte Jacomijne haar oproep tot een striktere observantie van de regel en een zuiver geestelijk leven aanschouwelijk.²³² De relatie met de regulieren van Korsendonck is interessant met betrekking tot de geestelijke vorming van de zusters in Facons. In het Korsendonckse klooster schreef Jan van Meerhout zijn syllabus voor de regularissen in Bergen op Zoom, rijkelijk puttend uit Jan van Ruusbroec en Jan van Leeuwen. Herps werk was hem eveneens bekend.²³³ Jacomijne Costers trof met een biechtvader uit Korsendonck – gezien de (litteraire) traditie in het klooster – een inspirerend zielzorger.²³⁴

Jacomijne bepleitte een striktere naleving van de regel van Augustinus en de Windesheimse constituties en begon het geestelijk leven van haar medezusters ook met andere teksten te ondersteunen.²³⁵ Evenals in het Amersfoortse Agnesconvent bleven de zusters dezelfde regel volgen, maar vond er een herbezinning op de eigen regel plaats. Jacomijne probeerde haar medezusters bewuster naar de kloosterregel en de aanvullende statuten te laten leven. In de opzet van haar tekst *Van de perfectie* zouden parallellen met Herps *Spiegel* gezien kunnen worden. Jacomijne zette de weg naar de volmaakt-

228 New York, JTSA : NH 108, f. 2r: f. *Norbertus van Couwervens utitur P.S.* Mogelijk was hij familie van Elisabeth Couwervens, zuster in Mariëndaal van 1614–1678. Over haar zie: Scheepsma 1997, p. 167, 246, 249 en 250.

229 Wybren Scheepsma heeft een hoofdstuk in zijn dissertatie aan Jacomijne Costers en haar geestelijke vriendin en vertrouweling Mechtild van Rieviren gewijd: Scheepsma 1997, p. 153–174. Het hierna volgende is voor het overgrote deel op deze studie gebaseerd.

230 Scheepsma 1997, p. 153–161.

231 Scheepsma 1997, p. 157. Over het Windesheimse 'schrijfverbod': Mertens 1995a, p. 126.

232 Scheepsma 1997, p. 161–162.

233 Willeumier-Schalij 1983, m.n. p. 325–326. Zie hoofdstuk III.

234 Scheepsma 1997, p. 167.

235 Scheepsma 1997, p. 163–164.

heid uiteen aan de hand van verschillende zonden en een reeks van twaalf punten die tot volmaaktheid leiden. De eerste van deze punten is, evenals in Herps *XII Stervinghen*, de armoede.²³⁶ Aan het belang van de kloostergeloftes wijdde Jacomijne zelfs nog een afzonderlijk werkje: *Van de drij beloften der religieusen*.²³⁷ Het belang dat Jacomijne aan de kloostergeloften hechtte, verklaart treffend waarom het stuk uit de *Spiegel* waarin Herp kloosterlingen en leken gelijkstelde in hun spirituele kunnen, geschrapt werd.

De teksten van Jacomijnes innige geestelijk vriendin en opvolgster Mechtild van Rieviren, lijken meer mystiek gericht te zijn. Dit brengt de literatuurhistoricus Wybren Scheepsma ertoe te suggereren dat in Facons een kleine mystieke kring ontstond, waartoe in ieder geval Jacomijne en Mechtild behoorden.²³⁸ Gezien de aanwezigheid van haar professiebriefje in het New Yorkse convoluut, behoorde Katherina van Mispelteren, over wie verder niets bekend is, vermoedelijk ook tot deze groep. Het klooster zou hiermee 'een andere koers hebben gevaren dan het toonaangevende Diepenveen'. Mystiek en hervorming gingen hier hand in hand. Binnen dit kloosterlijke hervormingsprogramma van de zusters moet ook het gemonasticeerde afschrift van de *XII Stervinghen* gezien worden.

7 Observantie en mystiek

In alle hierboven besproken *Spiegel*-handschriften is te zien dat de interesse voor Herps tekst boven ordegrenzen uitsteeg. Wat de bewoners van de gemeenschappen waar de *Spiegel* gereciperd werd gemeen hebben, is een herbezinning op hun religieuze leven. Zij konden dit doen door over te stappen naar een strengere regel. In Amersfoort, Delft en Geldern bijvoorbeeld, namen tertiariissen de regel van Augustinus aan. Een andere mogelijkheid was om, eventueel tegelijkertijd met de aanname van een strengere regel, zich aan te sluiten bij een hervormingsgezinde congregatie (Maaseik, Rebberf). Men kon ook teruggrijpen op de regel en de statuten die al van kracht waren en de kloostertucht hernieuwde aandacht geven (Facons, Sint-Agnes in Amersfoort). Het observantiestreven kon zich uiten door striktere eisen aan de zielzorg te stellen, zich te verdiepen in geestelijke literatuur en deze eventueel zelf te gaan produceren of, en dit gebeurde in de meeste gevallen, door een combinatie van deze mogelijkheden.

Niet minder interessant dan de samenhang tussen observatiebewegingen en de toenemende belangstelling voor literatuur is de relatie tussen hervorming, observantie en het karakter van de volkstalige teksten die het verlangen naar een zuiver geestelijk leven moesten voeden en leiden. We zagen al dat Herps *Spiegel* door de observante dominicanen werd meegebracht naar Neurenberg en vertaald werd voor de dominicanessen die onder de zielzorg van de observanten stonden. Kennelijk vonden de biechtvaders Herps *Spiegel* geschikte literatuur voor de vrouwen van Sint-Katharina.²³⁹ In gemeenschappen die onder de zielzorg van de minderbroeders-observanten stonden – in Lei-

²³⁶ Over *Van de perfectie*: Scheepsma 1997, p. 164–165.

²³⁷ Scheepsma 1997, p. 165. Vgl. ook p. 166 over een 'refrein' waarin Jacomijne betoogt dat de keuze voor het klooster uiteindelijk de meest lonende is.

²³⁸ Scheepsma 1997, p. 168–174.

²³⁹ Vgl. Steinke 2007.

den en Hoorn – en in kloosters waar de broeders direct bij de zielzorg betrokken waren, zoals in Jericho, werd de *Spieghel* eveneens aan de vrouwen verstrekt.

Volgens Williams-Krapp is het inderdaad zo dat in kloosters waar een hervorming was doorgevoerd, mystieke spiritualiteit weer een belangrijk thema werd. Mystiek en hervorming gaan in de late middeleeuwen hand in hand. De (her)vorming van het geestelijk leven in een religieuze gemeenschap kan uitstekend plaatsvinden via mystieke literatuur. Hier zijn echter wel voorwaarden aan verbonden. Door de vijftiende-eeuwse zielzorgers werd geageerd tegen de vorm die mystieke literatuur (met name in geschriften van vrouwen) in de dertiende en veertiende eeuw had aangenomen. Deze ‘egocentrische’ vorm van vroomheid werd niet bevorderlijk geacht voor een regelmatig, gemeenschappelijk, kloosterleven, waar binnen de observantie juist veel belang aan werd gehecht.²⁴⁰ In plaats van het leven binnen een hervormde gemeenschap te stabiliseren, konden bepaalde mystieke werken contraproductief en zelfs ontwrichtend werken door vrouwen (maar ook mannen) tot eigen, uiterst individuele, mystieke ervaringen aan te zetten.²⁴¹

In de vijftiende eeuw is een ruime overlevering van veertiende-eeuwse mystiek te constateren. In het onderzoek van Williams-Krapp gaat het voornamelijk om werken uit dominicaanse kring (Eckhart, Tauler, Suso), maar ook in de Nederlanden werden werken van Ruusbroec en auteurs uit zijn kring veelvuldig gekopieerd tussen 1400 en 1500.²⁴² Herp zelf maakte uitgebreid gebruik van deze teksten in zijn mystieke handleiding. De vijftiende eeuw kent zelfs de breedste overlevering en receptie van de veertiende-eeuwse werken. In de vijftiende-eeuwse overlevering lijkt echter, tot op zekere hoogte, sprake van selectieve receptie. De verspreiding van de teksten werd gekanaliseerd. Binnen de observante ordes propageerde men teksten die kritisch tegenover ‘ervarings’-mystiek stonden en handleidingen (mystagogische teksten) om de mystieke belangstelling in goede banen te leiden.²⁴³ De volkstalige literatuur moest een vroomheid bevorderen die verbleef van alle speculatie en overdreven ascetische praktijken. Gehoorzaamheid en volledige ondergeschiktheid aan de wil van God voerden de boventoon.²⁴⁴

Ook werden zusters aangespoord om tijdens het lezen een kritische houding aan te nemen zodat zij het werk van de duivel zouden herkennen. Zoals ook Herp schrijft, kunnen visioenen namelijk evengoed van God als van de duivel komen. Het was daarom belangrijk om echte begenadiging van valse te kunnen onderscheiden.²⁴⁵ Een biechtvader kon volgens de dominicaanse observant Mayer in zijn *Buch der Reformacio*, de vrouwelijke drang naar mystiek helpen beheersen en het gevaar beteugelen door de duivel bedrogen te worden.²⁴⁶ Daarnaast werd door de hervormers een beroep gedaan

240 Williams-Krapp 1990, p. 61. Williams-Krapp 1993, p. 312. Williams-Krapp 1995, p. 7–8.

241 Williams-Krapp 2004, p. 217.

242 Williams-Krapp 1995, p. 8–9. Willeumier-Schalijs 1981. Vgl. Williams-Krapp 2003, p. 41–42.

243 Williams-Krapp 1995, p. 8–9. Williams-Krapp 1993, p. 302 en 312. Williams-Krapp 1990, p. 61–63. Vgl. Mertens 1995a, p. 129 over de situatie in de Nederlanden.

244 Williams-Krapp 1995, p. 10–13. Vandaar ook de ruime overlevering van verschillende catechetische traktaten. Vgl. de *Frömmigkeitstheologie* van Berndt Hamm: Hamm 1999.

245 Deze deugd van het onderscheidingsvermogen, de *discretio*, is een belangrijk thema in vijftiende-eeuwse spiritualiteit. Vgl. bijvoorbeeld Deblaere 1968 over de *onderscheiding der geesten* bij Gerlach Peeters (1378–1411), m.n. p. 97–106.

246 Williams-Krapp 1990, p. 63 en 66–69. Williams-Krapp 1995, p. 11. Williams-Krapp 1993, p. 303–304. Gebaseerd op Mayers *Buch der Reformacio*.

op het verstand en werden potentiële mystica's door afschrikwekkende berichten – bijvoorbeeld het geval van Magdalena van Freiburg, die zichzelf *en plein public* in diskrediet bracht – op andere gedachten gebracht. Het was belangrijk dat men zich realiseerde dat mystieke ervaringen alleen in uiterst bijzondere gevallen voorkwamen, en dat men niet moest pogen deze bijzonder begaafde vrouwen te imiteren.²⁴⁷

Herps *Spiegel* lijkt te voldoen aan alle vijftiende-eeuwse voorwaarden die aan een mystiek werk werden gesteld. Zo staat gehoorzaamheid hoog in het vaandel, wordt overdreven lichamelijke ascese afgekeurd en waarschuwt Herp voor bedrog door de duivel.²⁴⁸ Het feit dat Herp zijn mystieke handboek nadrukkelijk ook voor leken openstelde, lijkt in een aantal gevallen wel te wringen met de strikte regelobservantie die in dit hoofdstuk besproken is. Dit was bijvoorbeeld het geval in Facons. In Amersfoort zouden de zusters van Sint-Agatha, gezien hun betrokkenheid bij het geestelijk leven van leken via de collaties, wellicht minder problemen hebben gehad met de manier waarop Herp zijn mystieke gids voor leken openstelde. De openheid van zijn tekst komt juist wel overeen met het streven van observanten om leken te interesseren voor geestelijke literatuur en ze te betrekken bij een maatschappelijke vernieuwing naar het model van de monastieke *reformatio*. De flexibiliteit maakte contact tussen leken en kloosterlingen mogelijk, zoals in Diepenveen gebeurde, waar een weduwe een handschrift met Herps *Spiegel* aan de regularissen schonk.

Om beter grip te krijgen op de situatie met betrekking tot mystiek in de vijftiende eeuw, introduceerde Thom Mertens het begrip 'mystieke cultuur'. De omschrijving die Mertens van zijn begrip geeft, luidt als volgt: 'een cultuur waarin het wereldbeeld, de waarden en de levensvormen bepaald worden door hetgeen mystici leren, een cultuur waarin het leven van de mystica of mysticus bij uitstek als het ideale, nastrevenswaardige voorbeeld geldt.'²⁴⁹ Aan dit begrip kunnen de verschillende vijftiende-eeuwse teksten – de veranderende mystieke geschriften en daaraan verwante werken – gerelateerd worden. Het beeld wordt gecomplementeerd door de functioneringscontext van deze teksten in de beschouwing te betrekken. Het relateren van de ontwikkelingen in de (mystieke) literatuur aan historische en culturele ontwikkelingen is van grote waarde voor onze kennis en begrip van mystiek.²⁵⁰ Het begrip mystieke cultuur is voor de tweede helft van de vijftiende eeuw echter problematisch. Zoals Mertens zelf al stelde, is de term alleen daar van toepassing waar 'het mystieke ideaal de daadwerkelijke levensvormen in concreto bepaald heeft en niet een abstract en hoog ideaal is gebleven waarvan men in feite geen werk maakte'.²⁵¹ Eveneens volgens Mertens wonnen de 'tegenstanders' van de mystieke cultuur steeds meer terrein binnen de Moderne Devotie (vgl. het geval Alijt Bake († 1455), wier mystieke apostolaat in het Gentse regularissenklooster Galiea met harde hand werd beëindigd) en kreeg de kloostercultuur, waarin het gemeenschapsleven voorop stond, uiteindelijk de overhand. Mystiek was alleen

247 Williams-Krapp 1993, p. 305–306; Williams-Krapp 1990, p. 63–65. Het gemis van mystieke ervaringen leidt tot het ontstaan van een complex van Middelnederlandse literatuur over vertroosting en gelatenheid die in het 'referentiekader van de mystiek functioneerde' en haar hoogtepunt bereikte tussen 1475 en 1525: Mertens 1995a, p. 118. Zie ook Mertens 1997b.

248 Dlabáčová 2008b, p. 154–157. Zie ook hoofdstuk I.

249 Mertens 1995a, p. 118–119.

250 Mertens 1995a, p. 118–119.

251 Mertens 1995a, p. 119.

welkom zolang zij de kloosterhervorming ondersteunde – en daarbij lijkt het leven van de mystica of mysticus niet (meer) het nastrevenswaardige ideaal te zijn.²⁵²

In de loop van de vijftiende eeuw was dus steeds meer sprake van een hervormde religieuze cultuur: een cultuur waarin niet zo zeer mystici en hun levenswandel centraal staan en navolging verdienen, als wel de voorbereiding op een godschouwing – een voorbereiding die in het dagelijks leven van zowel religieuzen als leken in te passen is en die de twee groepen dichter bij elkaar brengt. Het proces als zodanig, het streven naar de mystieke opgang, komt in het centrum van de belangstelling: een standpunt dat ook Herp in de *Spiegel* inneemt.²⁵³ De voorbereiding op de godschouwing door een zuiver, geestelijk leven wordt belangrijker dan de mystieke ervaring, eenwording en godschouwing.

Volgens Williams-Krapp bestonden voor hervormers grofweg twee opties: mystiek kon als dwaalweg volledig uitgesloten worden, of in de hervorming en observantie worden ingepast en zelfs geïnstrumentaliseerd.²⁵⁴ Het ging de observante dominicanen er in de vijftiende eeuw om spiritualiteit en vroomheid niet mystiek-persoonlijk of -individueel te maken, maar te incorporeren in gereguleerde en het gemeenschappelijk leven bevorderende vormen. Door visioenen als duivels en/of bespottelijk te doen voorkomen, werd de eerste, persoonlijke vorm, 'quasi verboden'. In Herps *Spiegel* komen dit soort afwaarderingen van visioenen herhaaldelijk voor.²⁵⁵ Naar de mening van Williams-Krapp verklaart dit waarom religieuze vrouwen in de vijftiende eeuw slechts zeer sporadisch literair actief waren. Uit de *vita contemplativa* van de vrouwen hebben de zielzorgers de interesse voor de hogere mystiek echter niet uit kunnen bannen.²⁵⁶ De interactie tussen mannen en vrouwen in het kader van de zielzorg laat zien dat vrouwen ook invloed konden uitoefenen op wat zij lazen.

Vaak lijkt in de vijftiende-eeuwse hervormingsbewegingen een zekere discrepantie te bestaan tussen de formele houding tegenover mystiek en de feitelijke omgang met literatuur. In statuten en kapittelbesluiten neemt men vaak een zeer voorzichtig en terughoudend standpunt in.²⁵⁷ Costard constateert bijvoorbeeld dat de moderne devoten sterk afwijzend tegenover Eckhart lijken te staan, terwijl de geestelijke verwantschap, die zeker ook aanwezig is, verzwegen wordt.²⁵⁸ In het begin van de Moderne Devotie, in de huizen van broeders en zusters van het gemene leven, komt deze – officiële – houding mogelijk voort uit de angst voor beschuldigingen van ketterij.²⁵⁹ Maar mystieke literatuur wordt in de tweede helft van de vijftiende eeuw juist wel, en vaak,

252 Mertens 1995a, p. 124–130.

253 Vgl. Willeumier-Schalijs 1990.

254 Williams-Krapp 1993, p. 312.

255 Bijvoorbeeld *Spiegel*, p. 71–73, r. 100–127 (hfst. 9) en p. 263–267, r. 2–73 (hfst. 45).

256 Williams-Krapp 1990, p. 70.

257 In 1455 vaardigde Windesheim een schrijverbod uit (zie Mertens 1995a, p. 126); in 1464 werd tijdens een kapittel van de minderbroeders-observanten een soortgelijk verbod uitgevaardigd (zie hoofdstuk I, Verschuieren 1931a, p. 384 en Dlabačová 2008b, p. 162). Volgens Williams-Krapp (2003, p. 41–42) was deze periode, met name door toedoen van de *Reformkelenis*, uitgesproken *mystikfeindlich*. Dit lijkt dus alleen voor de officieel ingenomen standpunten te gelden en zeker niet wat betreft de 'mystiek' die aan de juiste voorwaarden voldoet.

258 Costard 1992, p. 219. Vgl. Scheepsma 2012, p. 150–151.

259 Vgl. Hoenen 1994, p. 407 en Scheepsma 2012, p. 131–132 over de statuten van het Meester Geertshuis in Deventer en *De libris teutonicalibus* van Gerard Zerbolt van Zutphen.

gerecipieerd, zeker in gemeenschappen waar een (strengere) regel werd aangenomen. Is het zo dat hoe sterker de Moderne Devotie geïnstitutionaliseerd raakte en hoe strikter de regelobservantie in een klooster was, hoe meer ruimte en aandacht er voor de beoefening van mystiek kwam?

Voor vrouwengemeenschappen betekende de overgang naar of aansluiting bij een observatiebeweging een intensivering van de zielzorg en vaak ook een legitimatie van hun leefwijze.²⁶⁰ Mogelijk kreeg men door de toenemende verkloosterings onder invloed van de opleving van de monastieke observantie in heel Europa meer vrijheid om de geestelijke literatuur uit te breiden met mystieke werken. Door een hervorming en de daarmee gepaard gaande bloei van productie en interesse voor geestelijke letterkunde, kon het geestelijk leven binnen een convent uit een bepaalde religieuze invloedssfeer (bijvoorbeeld de Moderne Devotie) beïnvloed raken door andere contemporaine observatiebewegingen (bijvoorbeeld de franciscaanse observantie). Met betrekking tot de bibliotheekbestanden in Geldern en Rebdorf werd geconstateerd dat zij relatief weinig werken van moderne devoten bezaten en des te meer teksten die ontstaan waren in andere hervormingsbewegingen. Ook bij de Maastrichtse tertianen kwamen verschillende invloedssferen samen: hun statuten werden opgesteld naar het model van het Utrechts Kapittel en door hun literaire interesse maakten zij kennis met werk uit de franciscaanse observantie. De overgang naar een (striktere) regel gaf meer ruimte en vrijheid om mystieke werken te verwerven en te lezen. Dit zou ook verklaren waarom de *Spiegel* binnen de geïnstitutionaliseerde Moderne Devotie veelvuldig is overgeleverd. Het proces van verkloosterings moet derhalve beschouwd worden als een beweging met een nieuwe dynamiek die nieuwe ontwikkelingen teweegbracht en de literaire voorziening van kloosters uit de invloedssfeer van de Moderne Devotie openstelde voor andere invloeden. Deze interactie tussen de geïnstitutionaliseerde Moderne Devotie en de franciscaanse observantie kan goed geanalyseerd worden aan de hand van Herps *Spiegel*.

De *Spiegel* van Herp was als mystiek leerboek volledig toegesneden op de ‘hervormde religieuze cultuur’ van de tweede helft van de vijftiende eeuw. Het was een tekst die op een vertrouwenwekkende manier lezers in aanraking bracht met mystieke vroomheid. Door zijn sterke en heldere structuur – wat niet wil zeggen dat de *Spiegel* een eenvoudige tekst is – was het eveneens een werk dat de oudere, veertiende-eeuwse, mystiek goed kon begeleiden.²⁶¹ Dat Herps werk inderdaad als zodanig functioneerde, kan aan de hand van een groot aantal van de bewaard gebleven *Spiegel*-handschriften aannemelijk worden gemaakt. Stuk voor stuk stammen zij uit conventen waar een hervorming was doorgevoerd of waarin een streven naar een striktere regelobservantie ontstond, maar waar de minderbroeders-observanten niet op een directe manier bij betrokken waren. Vaak waren zij als inspiratoren van de vijftiende-eeuwse observantie wel aanwezig op de achtergrond en kunnen zij als zodanig ook een rol hebben gespeeld bij de introductie van de *Spiegel* in gemeenschappen uit de invloedssfeer van de in toenemende mate geïnstitutionaliseerde Moderne Devotie.

260 Vgl. Stracke 2013, p. 104.

261 Dlabáčová 2008b. Zie verder hoofdstuk VI.

De gerichtheid op een correcte naleving van de regel, de (regel)observantie, verbond religieuze gemeenschappen in de tweede helft van de vijftiende eeuw op een innige, misschien zelfs inniger wijze dan de navolging van eenzelfde, gemeenschappelijke regel. Het mooiste voorbeeld van samenwerking tussen observanten van verschillende ordes op literair gebied is wel de vertaling van Herps *Spiegel* naar het Middelhoogduits. In het Middelnederlandse taalgebied waren de meeste vrouwenconventen in eerste instantie binnen het kader van de Moderne Devotie ontstaan. In de loop van de tijd raakte de beweging steeds sterker geïnstitutionaliseerd en namen de gemeenschappen van broeders en zusters van het gemene leven steeds vaker een regel aan (de derde regel van Sint-Franciscus en/of de regel van Augustinus). De invoering van een strengere regel is, evenals de doorvoering van de strikte observantie in een gemeenschap van dominicanessen of clarissen, een vorm van hervorming en observantie. Dit geldt ook voor het proces in gemeenschappen van tertiariissen, die in toenemende mate besloten werden, maar waarbij geen nieuwe regel werd aangenomen.²⁶² Al deze ontwikkelingen illustreren een tendens tot verkloosterling of monasticering en observantie.

Op het oog lijkt het misschien tegenstrijdig dat de *Spiegel*, in eerste instantie geadresseerd aan een weduwe in de wereld, juist in deze gemeenschappen gereciperend werd. De idee van de monastieke observantie berust echter op het ideaal van een innerlijke hervorming van de kerk en maatschappij, naar analogie van de kloosterhervorming. De monastieke *reformatio*, de observantie, werd bijvoorbeeld door Dionysius van Rijkel gezien als het model voor vernieuwing van de kerk en samenleving.²⁶³ Literatuur in de volkstaal moest hierbij een belangrijk rol spelen, wat ook al door Johannes Gerson werd bepleit.²⁶⁴ Door de toenemende productie en uitwisseling van geestelijke letterkunde in de volkstaal binnen de vijftiende-eeuwse observatiebewegingen kwam voor leken steeds meer literatuur beschikbaar en raakten zij actiever betrokken bij de vijftiende-eeuwse hervorming(en). Zo werd hun belangstelling voor een intensief religieus leven vergroot. De observatiebeweging werd breed gedragen, was succesvol, zorgde voor een 'verkloosterling' van de wereld en bracht een ongekennde tekstverspreiding tot stand.

Zoals Williams-Krapp signaleerde waren maar weinig werken die in het kader van een hervormingsbeweging geschreven of verspreid werden, specifiek monastiek van aard en daardoor irrelevant voor leken.²⁶⁵ Leken in de wereld wilden hun leven aan het monastieke leven organiseren, wat juist voor een toenadering tussen de striktere monastieke levensvormen en het leven in de wereld zorgde. De observatiebeweging laat zien hoe belangrijke religieuze ontwikkelingen en religieuze teksten voor de samenleving waren. Herps *Spiegel* was een van de werken waarvoor de vijftiende-eeuwse observantie als distributiekring functioneerde.

Binnen het geheel aan religieuze hervormingen in de Nederlanden was de franciscaanse observantie een nieuwe dynamische beweging die in de tweede helft van de vijf-

262 Vgl. Van Engen 2006, p. 244–273.

263 Zie hoofdstuk II. Nissen 2009, p. 164.

264 Williams-Krapp 1995, p. 12–13.

265 Williams-Krapp 1995, p. 15.

tiende eeuw een belangrijke impuls gaf aan de productie en verspreiding van geestelijke literatuur. De toenemende invloed van de minderbroeders-observanten op het geestelijk leven in de Lage Landen komt bijvoorbeeld tot uiting in het Limburgse exemplaar over de observant die op sterven lag, of in een verhaal uit Diepenveen over een regularis die na haar dood aan een minderbroeder-observant te Gouda verscheen.²⁶⁶ Rond de tijd dat Herps *Spiegel* in het Middelnederlands in druk verscheen (1501), waren de minderbroeders-observanten binnen het kader van de vijftiende-eeuwse observantiebewegingen uitgegroeid tot een factor van belang in de geestelijke verzorging van zowel leken als religieuzen.

266 Dlabáčová 2008b, p. 162. Over de openbaring van Katharina van Naaldwijk zie ook Axters 1956, p. 165; Scheepsma 1997, p. 140; Mertens 2002, p. 90 e.v.

V De *Spiegel* in druk

I Antwerpen, observanten en de drukpers

De eerste Nederlandstalige druk van Herps *Spiegel der volcomenheit* verscheen in 1501 te Antwerpen, bij de weduwe van Roland van den Dorpe.¹ Gezien het gegeven dat Antwerpen op dat moment de drukkersstad van de Lage Landen was, is dit niet erg opvallend.² Toch is de eerste *Spiegel*-druk bijzonder. Herps *Spiegel* is de eerste tekst die in de Nederlanden door een vrouw gedrukt werd.³ Hoe de weduwe van de drukker Roland van den Dorpe aan een legger voor haar editie kwam, is niet precies te achterhalen. Antwerpen bood hiertoe genoeg mogelijkheden: de regularissen van het klooster Facons bezaten in ieder geval een gedeeltelijk afschrift (*Ne*) en de observante clarissen komen eveneens in aanmerking als bezitters van Herps tekst. Hun eerdere activiteiten in ogenschouw nemend, zijn de Antwerpse minderbroeders-observanten de meest waarschijnlijke kandidaat voor de bemiddeling van de tekst van de *Spiegel* aan een drukker.⁴

In het Antwerpse observantenklooster nam Herp niet alleen begin jaren zestig van de vijftiende eeuw de gardiaansfunctie waar, ook hadden de observanten (indirecte) contacten met de toen nog te Gouda gevestigde drukker Gerard Leeu. In een exemplaar van zijn druk van de *Vier utersten* uit 1477 is een aanwijzing te vinden voor mobiliteit van teksten – nu in druk – tussen Holland en Antwerpen. Onder de proloog lezen we de volgende handgeschreven aantekening: *Wie aldusdanige boeken hebben wil, die come tAntwerpen bi die minrebroeder poort.*⁵ Dit zou erop kunnen duiden dat meer exemplaren van de gedrukte tekst door handelslieden of andere reizigers van Gouda naar Antwer-

1 NK 1062; Verschueren 1931b, dl. 1, p. 97-98.

2 Over de positie van Antwerpen zie bijvoorbeeld Cuijpers 1998, p. 80.

3 In de loop van de zestiende eeuw zou het overnemen van het drukkersbedrijf door de weduwe van de drukker een algemene praktijk worden. Als eerste vrouwelijke drukker vervulde de weduwe van Roland van den Dorpe een pioniersrol. Zie Hoftijzer 2001 over de rol van vrouwen in het Nederlandse boekbedrijf in de vroegmoderne tijd.

4 Het Antwerpse observantenklooster werd als een van de eerste observantenkloosters in de Nederlanden gesticht. Ook kwam in de stad het eerste observante clarissenklooster tot stand, tussen 1455 en 1461. Zie hoofdstuk I.

5 Washington, LoC : L.J. Rosenwald Collection, Nr. 462. Digitaal beschikbaar via <http://lcweb2.loc.gov/service/rbc/rbc0001/2008/2008roseno462/2008roseno462.pdf>. Het blad waar de proloog op staat is niet gesigneerd. Met dank aan Eugène Lambert (Münster). Op de versozijde van het schutblad voor in het boek is de volgende aantekening te lezen: *Desen boeck heeft toe ghehoert der edele vrouwen my vrou van Bloys saligher ghedachten ons alder eerwerdichste ende liefste moeder ende sy heeffen ons – sinte claren tot Loeven – beset in haren testament dat wien niet wech gheven en moeghen noch vercoppen.* Dit zou wederom op contact tussen adellijke vrouwen en de minderbroeders-observanten kunnen wijzen.

pen waren meegenomen en bij de minderbroeders-observanten te koop werden aangeboden.⁶ De formulering van de aantekening wijst erop dat een dergelijk transport vaker plaatsvond. Onder *aldusdanige boeken* kunnen wellicht soortgelijke boeken – gedrukte geestelijke literatuur – worden verstaan.

Dat de contacten tussen de Antwerpse observanten en Gerard Leeu zich intensiveerden toen de drukker naar de Scheldestad verhuisde, blijkt uit het colofon van *Der sondaren troest*, geschreven door de minderbroeder-observant Jan van Reymerswael. Nadat Jan in maart van het jaar 1492 de laatste letter op papier had gezet, bracht hij de volgeschreven katernen meteen naar Gerard Leeu om de tekst nog die week in druk te laten verspreiden:⁷

Gheschreven ende gheeyndet is dit boecxken ghenoeemt Der sondaren troest of die Spieghel der conscientien in onse convent van Antwerpen te minrebroeders op Sinte Benedictus avont [20 maart], bi my broeder Jan van Remerzwael, int jaer Ons Heeren MCCCC ende XCII, ende is gheprent int selfde iae, in dieselve weke, bi my Geraerd Leeu.⁸

De contacten tussen Leeu en het Antwerpse observantenklooster staan niet op zichzelf. Van een aantal leden van Herps orde is bekend dat zij zich veelvuldig inzetten voor de totstandkoming en publicatie van volkstalige teksten in gedrukte edities. Hiertoe onderhielden zij contacten met drukkers. Door toedoen van de Antwerpse minderbroeders-observanten werd het werk van Anna Bijns uitgegeven, dat uitstekend in hun contrareformatorisch streven paste.⁹ De uit Dordrecht afkomstige observant Matthias Weynsen bezat een handschrift met Herps *Spieghel* dat hij de kartuizer Dirk Loer liet gebruiken voor zijn uitgave van de *Theologia mystica* (1538) – een concreet voorbeeld van de verspreiding van de *Spieghel* door de observanten en het functioneren van de observantie als distributiekring.¹⁰ Weynsen trad ook op als tekstbezorger van het veelvuldig herdrukte *Fasciculus mirre*, waarbij hij intensief contact onderhield met de Leidse, en later te Delft gevestigde, drukker Hugo Janszoon van Woerden.¹¹ Deze tekst was, evenals *Der sondaren troest*, specifiek voor de drukpers geschreven.

Maar ook teksten van minderbroeders-observanten die al in handschrift waren ‘gepubliceerd’ kwamen op de drukpers terecht. Van *Vander kersten ewe*, dat in handschrift samen met Herps *Spieghel* was overgeleverd (L1), verschenen meer drukken.¹² De populaire *Kerstenspiegel* van Dirk Coelde van Münster, die zich pas op latere leeftijd en na een studie aan de Keulse universiteit bij de minderbroeders-observanten aansloot, verscheen vóór 1500 al in minstens tien edities.¹³ Al deze gegevens wijzen in de richting van een actieve inzet van de commerciële drukpers door de minderbroeders-observanten in de verspreiding van literatuur.

6 De vaarwegen vanuit Gouda richting Vlaanderen waren immers belangrijke handelsroutes, onder andere voor het verhandelen van het Goudse kuitbier. Goudriaan 2001a, p. 13–15.

7 Resoort 2004, p. 187. Pleij 2011, p. 202–203. Zie ook Schmitz 1936, p. 33–34.

8 Den Haag, KB : 150 F 23, f. 112r. ILC 1355 en CA 1685–2.

9 Pleij 2011, p. 194–212.

10 De Troeyer 1969, p. 37.

11 Pleij 2000, p. 203–204 en Pleij 2011, p. 201–202. Mogelijk bezorgde hij ook de eerste bundel refreinen van Anna Bijns in 1528.

12 De Troeyer 1974, p. 105.

13 De Troeyer 1974, p. 199–200. Stracke 2013, p. 127. Net als Herp was Dirk Coelde eerst nog lid van een andere orde, en wel van de augustijnse eremieten.

In het dagboek van de Gentenaar Marcus van Vaernewijck uit de jaren 1566–1567 is een anekdote te vinden met betrekking tot *Den wijngaert van St. Franciscus* – samen-gesteld door een anonieme observant – die het eveneens aannemelijk maakt dat de minderbroeders-observanten voor de verspreiding van hun teksten samenwerkten met commercieel werkende drukkers. Van Vaernewijck beschrijft de vernielingen die tijdens de Beeldenstorm in 1566 te Gent werden aangericht. Bij de dominicanen werden schilderijen vernield. Voor één van de schilderijen – met een allegorische afbeelding van drie schepen *vul schoone joncvrauwen, welcke schepen over de riviere schenen ghetrocken te zijne van predicheeren met haren abijten anne* – hadden de dominicanen een grafzerk geplaatst. Ooit was het schilderij tot eer van hun orde gemaakt, nu dachten ze dat hetzelfde schilderij hen schade zou kunnen berokkenen. Gezien de spot die er mee gedreven werd en de uiteindelijke vernieling van het stuk was hun vermoeden juist.¹⁴

De minderbroeders hadden volgens Van Vaernewijck eenzelfde probleem met de drukken van de *Wijngaert*. Zij dachten hun orde een grote eer te bewijzen door de tekst te laten drukken, maar toen zij erachter kwamen dat het boek bespot werd, kochten zij bijna alle exemplaren die van de tekst gedrukt waren op. De Troeyer doet dit verhaal – vanwege het grote aantal exemplaren dat juist van de *Wijngaert* bewaard is – af als een gerucht dat in Gent de ronde deed, ‘maar dan ook niets meer’.¹⁵ Interessanter dan de bewering dat de minderbroeders de boeken opkochten, is het gegeven dat de minderbroeders de tekst hadden *laten drukken ende uutgaen*.¹⁶ Deze opmerking bevestigt de bewuste inzet van de drukpers door de minderbroeders-observanten in de distributie en verspreiding van geestelijke literatuur.

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe de vijftiende-eeuwse observantiebeweging voor een verdieping van het geestelijk leven in religieuze gemeenschappen zorgde. Haar invloed reikte echter verder dan de muren van kloosters en conventen, waardoor een toenadering tussen leken en religieuzen ontstond. Dat de twee ‘groepen’ in het laatmiddeleeuwse religieuze literatuurbedrijf naar elkaar toe groeiden, is te zien in het werk van vijftiende- en vroegzestiende-eeuwse drukkers. In veel gevallen ging het om commerciële bedrijven, maar een groot deel van het fonds van de drukkers bestond uit religieuze teksten voor leken en geestelijken.¹⁷

De patronen van actieve literatuurvoorziening en -verspreiding die zich in de handschriftelijke overlevering manifesteren – in de distributiekringen van de (franciscaanse) observantie verspreidde men de *Spieghel* makkelijk – zijn nog sterker aanwezig in de drukgeschiedenis van de *Spieghel*. De drukken van de Middelnederlandse *Spieghel* passen binnen een groter literair ‘offensief’ van de minderbroeders-observanten waarbij zij het medium van de drukpers inzetten. De minderbroeders-observanten onderkenden de kracht en impact van de drukpers bij de verspreiding van geestelijke literatuur – de boekdrukkunst zorgde immers voor een enorme schaalvergroting – en poogden het medium naar hun hand te zetten.¹⁸

14 De Troeyer 1969, p. 45–46. Van Vaernewijck 1872–1881, dl. 1, p. 164–166.

15 De Troeyer 1969, p. 46.

16 Van Vaernewijck 1872–1881, dl. 1, p. 165.

17 Zie bijvoorbeeld Cuijpers 1998, p. 106–107 en Müller 1994, p. 35.

18 Over de schaalvergroting bijvoorbeeld Müller 1994, p. 35.

De contacten van de observanten met drukkers doen vragen rijzen met betrekking tot de relatie tussen drukkers en auteurs. Interessant is bijvoorbeeld de functie van tussenpersonen. Een aantal minderbroeders-observanten ging als een soort scout op zoek naar getalenteerde auteurs en teksten die zij geschikt achtten voor verspreiding via de drukpers. Hoe verliepen dit soort contacten tussen auteurs, drukkers en tekstbezorgers precies? Werden er afspraken gemaakt over de kosten of de afzet van exemplaren? Uitzonderingen daargelaten, werden bij de productie en distributie van Latijnse kerkboeken de kosten en het risico gedragen door commerciële drukkers. Ook de distributie kwam voor hun rekening. Alleen religieus propagandadrukwerk – drukwerk dat een specifiek kerkelijk belang of een door een broederschap gepropageerde devotie ondersteunde – werd door kerkelijke instanties bekostigd en via kerkelijke kanalen verspreid.¹⁹ Het is dus niet waarschijnlijk dat volkstalig religieus drukwerk in opdracht werd gedrukt, maar andersoortige, meer losse contacten zijn natuurlijk wel mogelijk. De gedrukte literatuur van minderbroeders-observanten – waaronder Herps *Spiegel* – vormt voor dit soort vragen een interessant studieobject.

Net als in de vijftiende-eeuwse observantiebeweging en het drukbedrijf waar commerciële drukkers religieuze teksten drukten, komen in Herps tekst wereldlijke en religieuze sferen samen. Het potentieel zeer ruime bereik van de *Spiegel* was vanaf het begin in de tekst voorzien en bewust door Herp ingebouwd: oorspronkelijk geschreven voor een vrome weduwe, kon zijn tekst vrijwel alle lezers bedienen die de verscheidenheid in de laatmiddeleeuwse vroomheid voortbracht.

Met de eerste Middelnederlandse druk werd de geschiktheid van de inhoud voor een algemeen lezerspubliek in een oogopslag zichtbaar. Op het titelblad van de druk uit 1501 prijkt een titel die het boek aanprijst als uiterst vrome leesstof, nuttig voor zowel religieuzen als lieden in de wereld. Commerciële overwegingen van de drukker zullen bij de formulering van de tekst voor het titelblad zeker een rol hebben gespeeld. De gegevens rond Herp en zijn religieuze loopbaan die de titel samenbrengt vormden aan het begin van deze studie het uitgangspunt:

¶ Dits die groote ende nieuwe Spiegel der volcomenheit. Ende heeft ghemaect een zeer devoet minderbroeder gheheyten broeder Heynric Herp, gardiaen tot Mechelen. Ende is een zeer devoet ende profitelike materie beide voer gheestelijc ende weerlic personen om te comen tot rechter kennisse Gods ende ons selfs.²⁰

De *Spiegel* wordt als ‘groot’ en ‘nieuw’ aangemerkt, waarschijnlijk om een onderscheid te maken tussen het werk van Herp en de eerder bij Gerard Leeu in druk verschenen *Spiegel der volcomenheit*.²¹ Iets wat in de handschriften van de *Spiegel* niet vaak gebeurt, is het vermelden van de auteur. Slechts in één handschrift, geschreven door de Maastrichtse priester Jan de Test, wordt Herp als auteur van de *Spiegel* geïdentificeerd (*W1*).²² Dat Herp nu uitgebreid als minderbroeder wordt gepresenteerd, vertelt ons iets

19 Goudriaan 2001c, p. 46–56.

20 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a1r.

21 De eerste druk van dit traktaat over de mis dateert van 11 maart 1488. ILC 2024. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 98 (Verschuieren noemt abusievelijk het jaartal 1482 i.p.v. 1488). Helbig 1839, p. 211. Zie verder CA 1089a en hoofdstuk III, paragraaf 3.

22 Daarnaast wordt Herp als auteur vermeld in de bezittersaantekeningen in hs. *Wu*.

over de ontstaanscontext van de druk: het boek kwam tot stand in een milieu waarin de observanten een belangrijke positie innamen.

Dit hoofdstuk richt zich op de ontstaanscontext van de drukken van de *Spiegel*, de relaties tussen observanten en drukkers, en op de receptie van de tekst door de kopers van de exemplaren. In de paragrafen 2 tot en met 4 wordt de drukgeschiedenis van de *Spiegel* besproken in de context van de actieve opstelling van de minderbroeders-observanten inzake het gebruik van de drukpers. In de vijfde en laatste paragraaf komen aspecten van de individuele exemplaren en hun betekenis voor de receptie van Herps *Spiegel* aan bod.

2 De weduwe aan zet

Nadat ze rond 1500 haar echtgenoot had verloren, zette de weduwe van Roland van den Dorpe het drukkersbedrijf van haar man voort. Roland had de drukkerij in 1496 opgezet in de Antwerpse Huidevettersstraat, *bi onser vrouwenbroeders*, pal naast het in aanbouw zijnde karmelietenklooster.²³ Al na twee jaar kwam het imposante en rijk geïllustreerde werk *Die alder excellenste cronyke van Brabant* van de persen, waarvan zelfs keizer Maximiliaan I van Oostenrijk een exemplaar in zijn bezit had.²⁴ De kroniek werd samengesteld door een fervent voorstander van een strenge observantie van de kloosterregel en de hervorming van kloosters. Literatuurhistoricus Jaap Tigelaar vermoedt dat de zogenoemde *compositoer* een Antwerpse kartuizer was.²⁵ Omdat het werk voor zover bekend geen verspreiding voor de eerste druk kent, ligt het voor de hand dat Roland van den Dorpe connecties had met Antwerpse groeperingen waarbinnen de regelobservantie als speerpunt gold.

Niet lang na de uitgave van de kroniek verhuisde Roland zijn persen naar de IJzerenwaag, ongeveer vijfhonderd meter verderop.²⁶ Lang kon Roland niet van zijn nieuwe werkplaats profiteren: hij overleed vermoedelijk in de laatste maanden van de vijftiende eeuw.²⁷ In de vier jaar die hem gegund waren het drukkersbedrijf te leiden, bouwde Roland een bescheiden, maar gevarieerd fonds op. Na op 16 april 1496 *Thoofskijn van devotien* in druk bezorgd te hebben, verzorgde hij de editie van *Die alder excellenste cronyke van Brabant* en een druk van *Die distructie van Troyen*.²⁸ Ook een woordenlijst *om te leerne Walsch ende Vlaensch* en teksten met betrekking tot de berekening van de waarde

23 Tigelaar 2006, p. 159. Drukkers waren lid van het Sint-Lucasgilde in de stad. In de *liggeren* van het gilde (Rombouts en Van Lerius 1864-1876) is geen Roland van den Dorpe terug te vinden. Vgl. Tigelaar 2006, p. 13, n. 3.

24 ILC 558 (*Cronike van Brabant*). Jaap Tigelaar (2006) heeft een studie aan deze druk gewijd. Over de drukker m.n. p. 13, n. 3; over de uitzonderingspositie die dit omvangrijke en rijk overgeleverde werk binnen Rolands fond inneemt p. 15 e.v. Voor het exemplaar in het bezit van Maximiliaan zie p. 18.

25 Tigelaar 2006, p. 157-162.

26 Olthoff 1891, p. 26. Rouzet 1975, p. 58.

27 Rouzet 1975, p. 57-58.

28 *Thoofskijn van devotien*: ILC 218. Het gaat om een herdruk van de tekst met gebruik van houtsneden uit een eerdere editie van Gerard Leeu. Het zou gaan om een 'vingeroefening', die er mogelijk op zou wijzen dat Roland van den Dorpe een gezin in het drukkersbedrijf van Leeu was geweest. Kok 2013, dl. 1, p. 604-606. Rouzet 1975, p. 58. Tigelaar 2006, p. 13, n. 4. *Die distructie van Troyen*: ILC 1197.

van munten – muntordonnanties – kwamen van zijn persen.²⁹ De meer devote lijn die hij met zijn eersteling had uitgezet, zette Roland voort met drie vrome oefeningen, steeds gebaseerd op een andere episode uit het leven van Christus: *Een geestelijke oefening hoe men dat kindeken Jesus zal bezoeken, Seer minnelijke woorden die Jesus had met zijn gebenedijde moeder* en de *Ganck die Jesus ghinck metten cruce*.³⁰ Afgezien van het Frans in zijn *Vocabulaer* is het Middelnederlands de taal van Rolands fonds.

Na het overlijden van haar man liet Rolands vrouw, ondanks het recente verlies, de drukpers in het atelier aan de IJzerenwaag niet lang werkloos staan. Waarschijnlijk was ze toen haar man nog leefde al bij het bedrijf betrokken en wist ze wel van wanten. Al snel bracht ze een nieuwe uitgave op de markt, waarvoor ze een nieuwe houtsnede liet vervaardigen met hetzelfde drukkersmerk als haar man – ridder Roeland blazend op zijn hoorn – maar nu in spiegelbeeld (zie afb. 47).³¹ De eerste tekst die ze in mei van het jaar 1501 met de nieuwe houtsnede drukte, was de *Spiegel der volcomenheit* van Herp.³²

Zoals in de inleiding is aangestipt, had de weduwe in haar woonplaats Antwerpen verschillende mogelijkheden om met de *Spiegel* in aanraking te komen. Hoewel we niet meer over precieze gegevens beschikken, maken de contacten tussen het Antwerpse observantenklooster en andere drukkers de lokale minderbroeders-observanten tot geschikte gegadigden voor de verstrekking van een legger aan de weduwe. In haar druk vinden we daartoe eveneens aanwijzingen. Op de titelpagina wordt vermeld dat Herp een uiterst devote minderbroeder was – een geestelijk inspirator – en dat hij gardiaan was van het observantenklooster in Mechelen. Dit is niet alleen opvallend omdat Herps identiteit niet vaak in de handschriftelijke overlevering wordt genoemd, maar ook omdat auteurs in (post)incunabelen meestal niet vermeld werden. Was dit wel het geval, dan gebeurde dit vaak pas ergens in het voorwerk of helemaal achterin, bijvoorbeeld in een colofon.³³

Alleen al de vermelding van de gegevens rond Herps persoon wijst in de richting van connecties tussen de weduwe en de minderbroeders-observanten.³⁴ Bij hen was

29 ILC 2172 (*Vocabulair pour apprendre Romain et Flameng. Vocabulaer om te leerne Walsch ende Vlaemsch*), ILC 2134 (*Vormen ende gelijkenissen van den penningen van goud ende zilver*) en ILC 1761 (*Muntplacaat*, 25 Dec. 1499, Philips de Schone). Over het Vlaams-Waalse vocabulaire zie ook Claes 1974, p. 40 en Gessler 1932.

30 ILC 1658; ILC 2216 en ILC 1016. Deze drie drukken doen vermoeden dat Roland ook een tekst over het leven van Jezus drukte: Tigelaar 2006, p. 13, n. 7. Van de tekst *Van Nyeuwont, Loosheit ende Practike, hoe sij Vrouw Lortse verheffen* (ILC 1654), is niet zeker of deze door Roland zelf of zijn weduwe werd gedrukt. Zie over dit werkje Campbell 1862. Vgl. Tigelaar 2006, p. 13, n. 6. Roland zou ook het *Roelantslied* en de *Droefliken strijt opten berch van Roncevaal* gedrukt hebben: Van Dijk 1981, dl. 1, p. 63–76. Tigelaar 2006, p. 13–14.

31 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. dd8v. Olthoff 1891, p. 26. Over het drukkersmerk zie ook Reiffenberg 1845, Rouzet 1975, p. 58 en Tigelaar 2006, p. 14.

32 NK 1062. Verschueren 1931b, dl. 1, p. 97–98 (nr. 2). De Troeyer 1970, p. 129–130 (nr. 212). Het colofon aan het einde van de druk luidt: ¶ *Gheprent Tantwerpen aen dijsen waghe bi die weduwe Roelants vanden Dorpe. Int iaer ons heren duzent vijfhondert ende een inden mey* (f. dd8r).

33 Resoort 2004, p. 180–181.

34 Vgl. Resoort 2004, p. 202. Bij andere teksten is vaak een omgekeerde gang van zaken te zien: in de vroege handschriftelijke overlevering vermeldt men nog wel de auteur, maar in de loop van de tijd laat men de auteursnaam steeds vaker achterwege, zeker wanneer de tekst in handen van een drukker komt. Bovendien kon de drukker geen auteursnaam geven wanneer hij deze niet in de handschriftelijke kopij aantrof. Zie Van Oostrom 1987a, p. 63–64. Opmerkelijk is ook dat Herp in de eerste Duitstalige druk van 1475 niet als auteur vermeld wordt, terwijl hij zelf toen nog in leven was. Zie: Verschueren 1931b, dl. 1, p. 97. Het zou erop kunnen wijzen dat de observanten niet direct bij deze druk betrokken waren, maar juist wel bij de druk van de weduwe.

Herps auteurschap, achtergrond en loopbaan bekend. Bovendien was de informatie die nadrukkelijk op het titelblad vermeld wordt voor hen van belang; ze versterkte hun positie. Tussen de weduwe van Roland van den Dorpe als drukker van de eerste *Spiegel*-editie en Herps opdrachtgeefster bestaat een prachtige parallel: beiden hadden hun man verloren, beiden waren financieel onafhankelijk en beiden hadden een band met de observanten. Zou de weduwe bij het zoeken naar een geschikte tekst om uit te geven bij de observanten, die als actieve zielzorgers goed zicht hadden op de wensen en behoeftes van gelovigen, te rade zijn gegaan? Zouden de observanten haar ervan verzekerd hebben dat zij met de *Spiegel* een tekst drukte die voldoende afname zou vinden – zowel bij leken als in gemeenschappen van religieuzen?

In een advies van de observanten kan meegespeeld hebben dat rond dezelfde tijd door de kartuizer Blomevenna in Keulen aan een Latijnse vertaling van de *Spiegel* werd gewerkt. Bovendien was al tijdens Herps leven, rond 1474, de druk van de *Spiegel* in het Rijnfrankisch dialect te Mainz verschenen.³⁵ Het werd dus tijd voor een Nederlandstalige editie van Herps handboek. Dat Roland *Die alder excellenste cronyke* in druk uitbracht, deed al vermoeden dat haar man connecties had met religieuzen die een strenge observantie van de kloosterregel voorstonden.³⁶ In het gegeven dat de *Cronike*, mogelijk geschreven door een kartuizer, en de *Spiegel* – een tekst uit de franciscaanse observantie – in hetzelfde atelier gedrukt werden, komt het ordeoverschrijdende belang van de observantie besproken in het vorige hoofdstuk, mooi naar voren. De weduwe zette zo de connecties en de lijn in het fonds van haar man in zekere zin voort.

De *Spiegel* die de weduwe in het licht bracht (in octavoformaat) werd voorzien van een titelblad met onder de hierboven besproken tekst een houtsnede verbeeldende de wederopstanding van Jezus uit het graf, omringd door enkele lijdenswerktuigen van Christus. De afbeelding lijkt in een eerder stadium deel te hebben uitgemaakt van een grotere houtsnede.³⁷ Op de versozijde van het titelblad is een houtsnede met Christus aan het kruis afgedrukt, met daaronder in een rechthoekig, liggend vak de vijf wonden van Christus met daaromheen enkele van de *Arma Christi*.³⁸ Afgezien van de gehistorieerde initiaal die de Delftse zuster Lijsbet aan het begin van haar afschrift van Herps tekst maakte en die Maria met het kindje Jezus in haar armen voorstelt, zijn dit de eerste afbeeldingen bij de *Spiegel*. Thans zijn nog acht exemplaren van de druk bekend. Voor de drukken uit het corpus van Roland van den Dorpe en zijn weduwe is dit uitzonderlijk – behalve van *Die alder excellenste cronyke* zijn alle drukken uit hun fonds in maar één exemplaar tot ons gekomen.³⁹

35 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 97, nr. 1. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 119–122. In hetzelfde jaar drukte Schoeffer Herps preken over de Tien Geboden (*Speculum aureum de praeceptis divinae legis*): Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 97 en 18. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 15. Dlabáčová en Prochowski 2013, nr. 3.1.

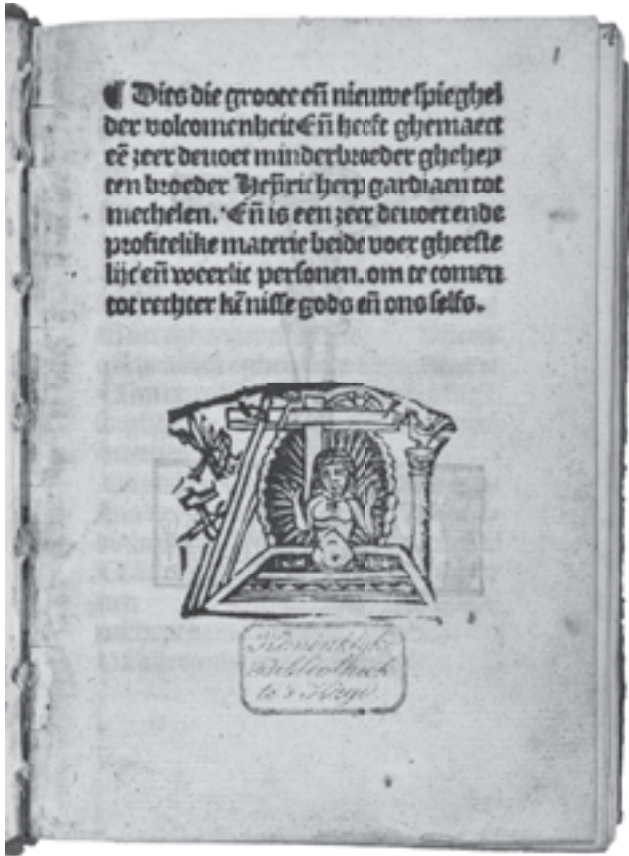
36 Zie hierboven. Vgl. Tigelaar 2006, p. 157–162.

37 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a1r.

38 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a1v. Vgl. Tigelaar 2006, p. 13–14, n. 7 over een mogelijke serie houtsneden over het leven van Jezus, waaruit Roland van den Dorpe houtsneden gebruikte voor zijn drukken bevattende episodes uit het leven van Jezus (ILC 1016; 1658; 2216). Kok 2013, dl. 1, p. 606–607; dl. 4, p. 916 (nr. 305.1–3).

39 Tigelaar 2006, p. 13.

Afb. 34 Titelpagina van de eerste Spieghel-druk bezorgd de weduwe van Roland van den Dorpe. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 228 G 54, f. a1r.

In de gedrukte tekst komen net als in de handschriften kleine varianten tegenover het editie-handschrift voor, bijvoorbeeld een iets andere woordvolgorde of woordkeuze en enkele ontbrekende of juist ingevoegde woorden. Een aantal varianten valt op. Zo luidt de afsluitende zin aan het einde van het *werkende* leven *Ende dit is dierste boec des anderen deels van een geestelic voertganc*, terwijl in de meeste handschriften *Ende dat is dierste deel van een gheestelic voert[ganc]* staat. Alleen in het handschrift dat de weduwe Van Steenberghen aan de Diepenveense monialen schonk en in een thans in Brussel bewaard handschrift waarin de *Spiegel* aan de *Brulocht* van Ruusbroec voorafgaat, staat dezelfde zin als in de druk.⁴⁰ Een voorbeeld van een variant die alleen in de druk voorkomt, is te vinden in de opsomming van de *XII Stervinghen* in de proloog. Hier wordt het vierde hoofdstuk van de *XII Stervinghen* aangekondigd als het derde hoofdstuk, waarop direct het vijfde hoofdstuk volgt. De aankondiging van het daadwerkelijk derde hoofdstuk valt weg.⁴¹ Waarschijnlijk is een regel overgeslagen door een *Augensprung* van

40 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. m2v. Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 53v en Brussel, KB : IV 37, f. 41r. *Spiegel*, p. 163, r. 22-23 (hfst. 26).

41 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a6v. Het stuk dat ontbreekt is *allen begheerten der eyghenre sinlicheit. Tēn vierden* (*Spiegel*, p. 19, r. 26-27 (*Prologus*)).

de zetter.⁴² Om onduidelijke redenen wordt aan het begin van het achtste hoofdstuk van de *XII Stervinghen* niet het achtste punt (*Dat achtende principael punt is [...]*), maar het eerste punt (*Dat yerste principael punct is [...]*) aan de lezer beloofd.⁴³

Na Herps *Spieghel* in mei 1501 op de markt gebracht te hebben, drukte Rolands weduwe tegen het einde van de zomer van hetzelfde jaar het *Neunfelsenbuch*.⁴⁴ Begin september was het zetten en drukken voltooid. Aangenomen wordt dat de Straatsburgse bankier en handelaar Rulman Merswin, die zich op zijn veertigste verjaardag in 1347 tot een zuiver en mystiek georiënteerd christelijk leven bekeerde, de auteur van de tekst is.⁴⁵ De druk van de weduwe bevat een ingekorte bewerking van een Middelnederlandse vertaling van de tekst. Het boekje omvat niet meer dan vierentwintig bladen en wordt op het titelblad als volgt bij de lezer geïntroduceerd:

Een seer salich orbaerlijc boecxken geheten Vanden ix velden, dat is van ix manieren oft staten van duegdelijken menschen int corte geset, daer bi die siele gheleert wort om te comen tot haren rechten oorspronghe sonder vele vagheviers te liden. Ende vanden netten ende vanden haken des duvels dair tegen uut geworpen. Bi welcker materien bewesen wort hoe dat vele kersten ende ooc gheestelike menschen verdooft sijn ende in perikel haerder zielen levende seker ende vast wanen te stane.⁴⁶

Uit de beschrijving van de werking die van de tekst uit zou moeten gaan, spreekt een zekere hervormingszin. Niet alleen de terugkeer van de ziel tot haar oorsprong wordt genoemd, maar ook de verderfelijke staat waarin veel mensen – zowel geestelijk als wereldlijk – hun leven doorbrengen. De keuze van Rolands weduwe voor *Vanden ix velden* is opmerkelijk in het licht van haar eerdere druk van de *Spieghel*. Het *Neunfelsenbuch* was een belangrijke bron voor Herp. Hij verwerkte de tekst vrijelijk in zijn Latijnse *Eden*, dat weer ten grondslag ligt aan het zestigste hoofdstuk van de *Spieghel* over de negen graden van *ghelatenheit* van de wil.⁴⁷ In het bedrijf van de weduwe werd gekozen voor een tekst met een nauwe relatie tot het werk van Herp dat zij eerder gedrukt had. Dit lijkt een indicatie dat de weduwe haar leggers verkreeg uit een bepaald milieu van lezers, kopiïsten en geestelijke literatoren waarin deze teksten circuleerden. Haar druk van *Vanden ix velden* is des te opmerkelijker omdat de tekst in de Lage Landen nooit eerder in druk was verschenen en de eerstkomende decennia ook niet herdrukt zou worden.⁴⁸

Na twee nieuwe geestelijke teksten op de drukpers te hebben geïntroduceerd, liep

42 In de legger van de druk begonnen vermoedelijk twee regels met *allen begheerten*: *Ten derden van allen begheerten der eyghenre sinlicheit. Ten vierden van allen begheerten der waerliker, natuerliker ende vercreghenre minnen* (*Spieghel*, p. 19, r. 26–28 (Prologus)). Door eenzelfde afschrijffout ontbreekt in het hs. L3 (f. 83v) het eerste hoofdstuk in de proloog en wordt het tweede hoofdstuk als het eerste hoofdstuk aangekondigd: *Ten eersten van allen begeerten der eygen soekelicheit in allen diechdelicken werken te doen ende alle quaet te laten. Ten derden [...]* (*Spieghel*, p. 17–19, r. 23–26 (Prologus)).

43 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. d7r. *Spieghel*, p. 59, r. 2 (hfst. 8).

44 *Vanden ix velden*: NK 1516. Het enige thans bekende exemplaar is Gent, UB : BHSL.RES.1475.

45 Steer 1987. Recent is de discussie over het auteurschap van het *Neunfelsenbuch* samengevat en met nader onderzoek aangevuld door Claudia Lingscheid: Lingscheid 2013.

46 NK 1516, f. 1r.

47 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 139–141. Ruh 1999, p. 225–226. De Troeyer 1974, p. 114. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 34–35.

48 Er is geen incunabel en geen andere post-incunabel van *Vanden ix velden* bekend dan die van de weduwe.

de uitgevers- en drukkersactiviteit van de weduwe alweer ten einde. Het colofon aan het einde van *Vanden ix velden* doet vermoeden dat de weduwe tijdens het vervaardigen van de druk overleed: *Gheprent aen dijserenwage bi di weduwe Rolants vanden Dorpe saliger gedachten anno M. vijfhondert ende een quarta Septembris*.⁴⁹ Met twee werken kan niet echt van een fonds gesproken worden. Toch tonen de drukken van de weduwe – ondanks de overeenkomst in contacten met de observanten – een wezenlijk andere richting dan het fonds van Roland zelf. Hij bracht wel devote teksten uit, maar geen geestelijke en mystieke literatuur van het niveau dat zijn echtgenote de wereld in zou sturen. Als eerste vrouwelijke drukker wist zij met twee primeurs een stempel te drukken op het Antwerpse drukkersbedrijf en de intellectuele en literaire cultuur van de Nederlanden – Herps *Spiegel* werd nog eeuwenlang herdrukt en gelezen.

Het bedrijf van de weduwe werd overgenomen door Jan van Doesborch. Hij nam zijn intrek in de bedrijfswoning aan de IJzerenwaag. Met het overgenomen materiaal verzorgde Van Doesborch een aantal herdrukken van *Die alder excellenste cronyke van Brabant* en maakte de tekst zo tot een echt succes.⁵⁰ Ook zou hij de dichteres Anna Bijns leren kennen, wier werken door toedoen van de observanten gedrukt werden. Zij kwam rond 1520 in het atelier waar de eerste druk van Herps *Spiegel* ontstond over de vloer.⁵¹ Een aantal van de houtsneden die Roland gebruikte voor de eerste druk van *Die alder excellenste cronyke* werd later ook gebruikt door Henrick Eckert van Homberch, die in 1502 de tweede druk van Herps *Spiegel* verzorgde.⁵² Zo trok Jan van Doesborch weliswaar in het drukkersatelier aan de IJzerenwaag, maar nam ook Henrick Eckert materiaal en inspiratie uit het atelier van de eerste vrouwelijke drukker over.

3 Herdrukken door Henrick Eckert van Homberch

Minder dan een jaar nadat de weduwe van Roland van den Dorpe Herps *Spiegel* op de drukpers had gelegd, kwam Henrick Eckert van Homberch met een tweede druk van de tekst: op 26 maart 1502.⁵³ Iets meer dan tien jaar later, op 7 oktober 1512, bracht hij de *Spiegel* nogmaals uit.⁵⁴ Wellicht verzorgde hij de druk in samenspraak met Van Doesborch, die het bedrijf van de weduwe overgenomen had en andere teksten uit het fonds van Van den Dorpe opnieuw in het licht bracht. Dit hoeft echter zeker niet op zo'n beschaafde manier te zijn gegaan, want de drukker die de tweede en derde editie van de *Spiegel* verzorgde kon als een doorgewinterde zakenman handelen.⁵⁵

Ongeveer anderhalf jaar voordat Henrick Eckert de *Spiegel* voor de tweede maal op zijn drukpers legde, was hij betrokken bij een incident waarbij het zo snel mogelijk uitbrengen van een tekst voorop stond. Uit het voorval blijkt Henrick Eckerts sterke handelsgeest, maar de geschiedenis getuigt tegelijkertijd van een weinig collegiale hou-

49 NK 1516, f. 24r. Aan het colofon gaat nog een spreuk vooraf: *gaet, blijft // Nota Wie hoont God loont // sterft leeft*. Vgl. Olthoff 1891, p. 26.

50 Rouzet 1975, p. 56–57 en Franssen 1990, m.n. p. 13–15. Tigelaar 2006, p. 18. NK 652, 653, 654–656.

51 Pleij 2011, p. 183–187.

52 Rouzet 1975, p. 58. Kok 2013, dl. 1, p. 615.

53 NK 1063. Verschueren 1931b, dl. 1, p. 98 (nr. 3) en De Troeyer 1970, p. 130 (nr. 213).

54 NK 1064.

55 Vgl. Verheyden 1938–1939, p. 103–111. Zie ook Rouzet 1975, p. 60.

ding.⁵⁶ Het bevestigt dat commerciële belangen bij de keuze voor een tekst prevaleerden – drukkers waren eerst en vooral ondernemers. Voor de jaarwisseling van 1510–1511 zou Henrick Eckert volgens zijn Antwerpse collega-drukker Claes de Grave op een niet nader gespecificeerde doch listige wijze aan de tekst van een almanak voor het nieuwe jaar zijn gekomen. De Grave was al, in samenspraak met de auteur Meester Jasper Laet van Borchloon, bezig de tekst in druk te verzorgen. Henrick Eckert zou echter alles op alles hebben gezet om zijn collega voor te zijn. Rond de kerstdagen liet hij vijftien of zestien van zijn medewerkers aan vier of vijf van zijn persen dag en nacht doorwerken, ondanks het werkverbod dat in deze tijd van het jaar gold. Het aantal persen dat genoemd wordt, impliceert dat Henrick Eckert een uitzonderlijk groot bedrijf gehad moet hebben. Het lukte Henrick Eckert om als eerste met de tekst op de markt te komen en de klanten die al naar de almanak uitkeken op hun wenken te bedienen. Om zijn bedrijf voortaan voor dit soort oplichterij te beschermen, beklagde Claes de Grave zich bij de Antwerpse schepenen. Op grond van zijn beschuldigingen aan het adres van Henrick Eckert verkreeg hij als eerste Antwerpse drukker een privilege om gedurende de komende zes jaar nog niet eerder gedrukte boeken te drukken zonder dat anderen deze mochten nadrukken. Dit soort maatregelen moest zorgen dat tekstpiraten als Henrick Eckert geen kans meer zouden krijgen.⁵⁷

Henrick Eckert was afkomstig uit Butzbach, niet ver van Frankfurt am Main, waar de jaarlijkse *Buchmesse* werd gehouden. Hier sloot Henrick al in 1496 een contract voor het drukken van een zeshonderdtal missalen en van 1497/1498 tot 1500 werkte hij als drukker te Delft.⁵⁸ In deze Hollandse stad trouwde hij met de Antwerpse Paesschyne Spillemans, met wie hij drie dochters kreeg, en wier afkomst het Henrick Eckert gemakkelijker zal hebben gemaakt Delft te verlaten voor de grootste drukkersstad van de Lage Landen.⁵⁹ In Delft volgde hij de drukker Christiaan Snellaert op en verzorgde tussen de vijftien en twintig drukken, in het Middelnederlands en het Latijn.⁶⁰ Onder de Nederlandstalige werken bevond zich mogelijk ook *Vander kersten ewe*, ofwel de *Spieghel ofte reghel der kersten ghelove*, de tekst van een minderbroeder-observant die samen met Herps mystieke handboek in het vroegst gedateerde *Spieghel*-handschrift is overgeleverd.⁶¹ Henrick Eckert kan al in Delft kennis hebben gemaakt met Herps *Spieghel*. De minderbroeders-observanten waren sinds 1449 in Delft gevestigd en in de stad circuleerden meer handschriften met (delen van) Herps tekst.⁶²

Met de observanten en hun literaire activiteit kreeg Henrick Eckert bedrijfsmatig nog vaak te maken in Antwerpen. In deze stad besloot Henrick Eckert rond de eeuwwisseling zijn drukkersloopbaan voort te zetten. In oktober 1499 kocht hij een huis

56 Het volgende is gebaseerd op Verheyden 1938–1939, p. 103–111. Zie ook Rouzet 1975, p. 60.

57 Vgl. Hoftijzer 1997 over het nadrukken van teksten, voornamelijk in de zeventiende en achttiende eeuw.

58 Goudriaan 2003, p. 46.

59 Rouzet 1975, p. 60. Verheyden 1938–1939, p. 115–116.

60 Kruitwagen 1923, Rouzet 1975, p. 60. Apers 1934, p. 3–4. Voor een overzicht zie ILC 466 e.v.

61 Bange 2000, p. 56–57 en De Troeyer 1974, p. 105. Eerdere edities verschenen te Antwerpen (Matthias van der Goes, 1482, ILC 2019) en Delft (Christiaan Snellaert, 1488–1491, ILC 2020 en 2021). Van de laatste incunabel (Delft, 1497, ILC 2022) is niet zeker of Christiaan Snellaert of Henrick Eckert de drukker was. Rond 1521 verscheen de tekst nogmaals, nu in Antwerpen bij Willem Vorsterman (NK 4432). Ander devotioneel en geestelijk werk dat Henrick Eckert te Delft uitbracht, is onder andere *Van de seven droefheden ofte weeden* O.L.V. (ILC 891), *Vier uitersten* (ILC 638) en *Dat leven ons Heeren* (ILC 1437).

62 Over de *Spieghel* in Delft zie hoofdstuk IV.

van de weduwe van een zekere Jan Pierets, *Den Haen* in de Antwerpse *Corte Cammerstraat*, en in de loop van het daaropvolgende jaar vestigde hij zich in de Scheldestad.⁶³ De naam van het huis veranderde Henrick Eckert in het *Huys van Delft*, het adres dat hij ook in het colofon aan het einde van zijn beide edities van de *Spiegel* vermeldt: *Gheprent tAntwerpen. Binnen die Camerpoorte int huys van Delft*.⁶⁴ Naast de drukkerij zou Henrick Eckert ook een boekhandel hebben gehad, waar ook kopers kwamen uit steden als Gent.⁶⁵

Als drukker te Antwerpen had Henrick Eckert het verschijnen van de eerste editie van de *Spiegel* meegemaakt. Het moet hem het potentieel van dit mystieke handboek hebben doen inzien en hij besloot de tekst die door de weduwe was gedrukt voor een herdruk naar zijn atelier te brengen. Op het titelblad is dezelfde tekst als in de eerste druk te lezen, die een breed publiek uitnodigt de tekst tot zich te nemen.⁶⁶ Onder de titel is de enige houtsnede in de druk geplaatst: het Christuskind met koningsappel en aan zijn linkerzijde een arend. Henrick Eckert nam niet de moeite de tekst te (laten) corrigeren. Ontbrekende zinnen en zinsdelen, zoals in de proloog waar in de opsomming van de *XII Stervinghen* het vierde punt als het derde wordt aangekondigd en het derde punt ontbreekt, zijn niet verbeterd.⁶⁷ Ook staat aan het begin van hoofdstuk 8 (*Van ydel glorie ende lof der menschen te versmiden*) nog steeds *Dat yerste principael punt is [...]* in plaats van *Dat achtende principael punt is [...]*.⁶⁸

De *Spiegel* moet – in ieder geval in bepaalde kringen – een constante interesse van lezers hebben gekend, want tien jaar na de tweede druk, op 7 oktober 1512, bracht Henrick Eckert de *Spiegel* opnieuw op de markt.⁶⁹ Voor een mystieke tekst is het drietal drukken tussen 1501 en 1512 uitzonderlijk, maar in vergelijking met andere meer algemene, devotionele teksten is het aantal drukken zeker niet buitengewoon hoog. Werken als de *IV oefeninghen* en verschillende Levens van Jezus werden in eenzelfde tijdspanne wel meer dan vijftien keer op de pers gelegd.⁷⁰ Op de titelpagina van de herdruk kwam weer dezelfde, een algemeen publiek aansprekende, titel te staan.⁷¹ De houtsnede met het Christuskind werd vervangen door een houtsnede waarop God als koning der hemelen te zien is, omringd door de vier aartsengelen.

De tekst werd gezet naar een overgebleven exemplaar uit de oplage van zijn eigen druk van 26 maart 1502, en niet opnieuw aan de hand van een exemplaar van de eerste druk door de weduwe. Dit is te zien aan het feit dat in de nieuwe druk een aantal weglatingen en spelfouten uit de druk van 1502 is overgenomen, die nog niet in de druk

63 Rouzet 1975, p. 60. Apers 1934, p. 3. Olthoff 1891, p. 28–30.

64 Druk 1502, ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. dd8r. Druk 1512, ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. dd8v.

65 Aan Joris van Gavere, boekbinder te Gent, verkocht Henrick Eckert *diversche boucken ende ghescrijfen van prenten*. Apers 1934, p. 5 e.v.

66 *Dits die grote ende nieuwe spiegel der volcomenheyt. Ende heeft gemaect een seer devoet minderbroeder gheheyten broeder Heynric Herp gardiaen tot Mechelen. Ende is een seer devoet ende profitelike materie beide voer geestelijc ende weerlike personen om te comen tot rechte kennisse Gods ende ons selfs* (druk 1502, ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. a11r).

67 Druk 1502, ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. a6v.

68 Druk 1502, ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. d7r.

69 NK 1064. Verschueren 1931b, dl. 1, p. 100 (nr. 5). De Troeyer 1970, p. 130–131 (nr. 214).

70 Goudriaan 2007. Zie ook: Dlabáčová 2008a.

71 Druk 1512, ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. a11r.

van de weduwe uit 1501 voorkwamen.⁷² Over het algemeen lijkt deze druk iets minder nauwkeurig te zijn gezet dan de vorige drukken; wellicht is snel gewerkt en zijn er minder correctierondes geweest om de tekst snel op de markt te brengen.

In hetzelfde jaar dat Henrick Eckert een tweede druk van de *Spieghel* bezorgde, drukte hij ook de *Kerstenspiegel* van Dirk Coelde van Münster. Dit was al weer de achttiende druk van de tekst.⁷³ Eerder al, rond 1500, verzorgde Henrick Eckert twee edities van *Die Collacien van den eerwaerdighen vader broeder Henricus van Sancten, gardiaen van Meche-len*. De collaties zijn samengesteld door de minderbroeder-observant die in de jaren tachtig en negentig van de vijftiende eeuw gardiaan van het Mechelse observantenklooster was.⁷⁴ In deze functie was hij een opvolger van Herp. De teksten van de twee auteurs werden in de handschriftelijke overlevering met elkaar in verband gebracht.⁷⁵ Een eerdere druk van Van Santens *Collacien* werd waarschijnlijk verzorgd door Jan Severszoon te Leiden.⁷⁶ Hij verzorgde ook de eerste druk van *Stimulus amoris*, bezorgd en van een uitgebreide inleiding voorzien door de minderbroeder-observant Lucas van der Heij. Deze tekst zou Henrick Eckert later eveneens in zijn fonds opnemen.⁷⁷ Een andere Leidse drukker, Hugo Janszoon van Woerden, bracht als eerste de in 1510 en 1517 door Henrick Eckert herdrukte *Vertroestinghe der ghelatenre menschen* op de markt, een compilatietekst met passages uit onder andere Herps *Spieghel*.⁷⁸ De *Spieghel* was dus zeker niet het enige werk uit franciscaanse observante kring dat Henrick Eckert drukte, en bij lange niet het enige dat hij van een andere drukker overnam.

Henrick Eckert bleef zoeken naar manieren om zijn handel uit te breiden en zijn koopmansgeest tevreden te stellen. Niet lang nadat hij in Antwerpen betrokken was geweest bij het incident rond de uitgave van de almanak, runde hij naast zijn Antwerpse drukkerij een boekhandel in Leuven, gevestigd bij de Sint-Pieterskerk en onder bescherming van de Leuvense universiteit.⁷⁹ In deze winkel zal hij zeker nog een aantal exemplaren van zijn *Spieghel*-druk uit 1512 aan de man hebben gebracht. Misschien verkocht hij in de winkel ook andere werken van minderbroeders-observanten die hij

72 Druk 1512, ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. f5r; *doehdelicste* net als in 1502, ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. g4v. In de druk van 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. g4v stond nog *thoich doehdelicste* (*Spieghel*, p. 91, r. 165 (hfst. 12)). Op f. l4v (1502: f. m2r) staat *redelike duechden* in plaats van het correcte *zedelike*, zoals in 1501 (f. m2r; *Spieghel*, p. 163, r. 15). Op f. o4r staat *om te lopen met bekennen in die verborghen weder der geesteliker contemplacien* (1502: f. p6r, afkorting), in plaats van het correcte *weghen der geesteliker contemplacien* (zoals in 1501: f. p6r; *Spieghel*, p. 207, r. 66-67).

73 Voor een overzicht van de drukgeschiedenis zie De Troeyer 1974, p. 199-202. De druk van Henrick Eckert: NK 2784.

74 De Troeyer 1974, p. 141-142. Daniëlle Prochowski (Universiteit Antwerpen) werkt aan een proefschrift over het werk van Hendrik van Santen.

75 Brussel, SA : 2915 (zie hoofdstuk VI) en Brussel, KB : 1268-69 (zie hoofdstuk IV).

76 De Troeyer 1974, p. 141. Alle drie de edities zijn zonder jaartal. Over Jan Severszoon zie Bouwman e.a. 2008, p. 125-138.

77 De Troeyer 1969, p. 25-26. Henrick Eckert drukte de tekst in 1519. Zie ook Ampe 1988.

78 NK 2149 en 2150. Tussen de edities van Hugo Janszoon en Henrick Eckert bevindt zich nog een druk uit 1504 van de Antwerpse drukker Adriaan van Berghen. Later nam Henrick Eckert van deze drukker, nu te Delft gevestigd, de tekst *Fasciculus mirre* over, zie hieronder. Zie ook Brinkman 1997, p. 106-107. Zie hoofdstuk IV over de excerpten uit de *Spieghel* in de *Vertroestinghe*.

79 Rouzet 1975, p. 60. Vgl. Verheyden 1938-1939, p. 114-115. De boekwinkel bestond nog ten minste tot februari 1516; in 1518 is de winkel in ieder geval opgeheven. In 1515 is zijn buurman de Parijse uitgever Gilles de Gourmont.

in dezelfde periode uitbracht. Van de reeds ter sprake gekomen Gerrit vander Goude drukte Henrick Eckert tussen 1508 en 1520 maar liefst zesmaal het succesvolle *Boeken vander missen*, in eerste instantie geschreven voor de Goudse Collatiebroeders. Gerrit was observant te Gouda en in de jaren 1500-1510 waarschijnlijk onderoverste in het klooster Boetendaal, dat door Herp was gesticht.⁸⁰

Later, in 1516, bracht Henrick Eckert als eerste drukker in de Nederlanden Blomevenna's Latijnse vertaling van Herps *Spiegel* op de markt.⁸¹ Hij kan hiervoor benaderd zijn door de minderbroeders-observanten. Dat Henrick Eckert connecties onderhield met de observanten blijkt uit zijn druk van *Den wijngaert van St. Franciscus*, die hij in 1518 als eerste op de markt bracht. De samensteller van deze tekst, waarin veel van de toen bekende franciscaanse literatuur verwerkt is, is een anoniem gebleven minderbroeder-observant die de in 1514 overleden Dirk Coelde van Münster persoonlijk had gekend. Dirk Coelde schreef zelfs een stukje *om in alle duechden toe te nemen* voor zijn bloemlezing.⁸²

In het geval van *Fasciculus mirre* – hierboven al ter sprake gekomen – wordt de bemoeienis van de minderbroeders-observanten expliciet genoemd op het titelblad (*Ende is in die prente ghecomen bi toedoen van eenen gheleerden broeder genaemt broeder Mathijs van Dordrecht* [Matthias Weynsen]). Als eerste Antwerpse drukker verzorgde Henrick Eckert in januari van het jaar 1518 een editie van deze tekst.⁸³ Op het moment van de eerste druk – in 1517 door Weynsen bepleit bij Hugo Janszoon van Woerden – was Weynsen gardiaan van het observantenklooster te Leiden en in januari 1518 vervulde hij dezelfde functie in Antwerpen.⁸⁴ Het is dus goed mogelijk dat Henrick Eckert – net als zijn collega Hugo Janszoon – door Matthias Weynsen benaderd werd om de tekst te drukken.

Pas toen Henrick Eckert al bijna twee decennia het vak van boekdrukker te Antwerpen uitoefende, werd hij als *vrymeester* ingeschreven in het Antwerpse Sint-Lucasgilde, overigens zonder vermelding van zijn beroep.⁸⁵ Eerder al was zijn vrouw Paesschyne overleden, waarna hij was hertrouwd met Margriete Dregge. Henrick Eckert zelf stierf tussen 13 november 1523 en 27 mei 1524.⁸⁶ Zijn weduwe raakte in de jaren dertig in de ban van de ideeën van de wederdopers, wat haar uiteindelijk het leven kostte. Ze werd

80 NK 984 (28 maart 1508); NK 3071 (9 april 1510); NK 3072 (26 april 1511); NK 3073 (25 maart 1512); NK 4437 (12 mei 1515); NK 985 (8 juni 1520). De Troeyer 1969, p. 7-11. Goudriaan 2013, p. 93-96. De eerste druk werd door de Collatiebroeders uitgebracht in 1506 (NK 982).

81 NK 1065. Verschueren 1931b, dl. 1, p. 101-102 (nr. 7); vgl. p. 105, nr. 14 en NK 0602 over een mogelijke Antwerpse druk uit 1536.

82 NK 2208. De Troeyer 1969, p. 43-46 (over Dirk Coelde p. 45) en Kruitwagen 1914. Schmitz 1936, p. 61-63.

83 NK 923. De Troeyer 1969, p. 31-35 en 37. De tekst van *Fasciculus mirre* wordt daarna nog door vele Antwerpse drukkers herdrukt; zie voor een overzicht p. 32-33. In hetzelfde jaar drukte Henrick Eckert *Der gemeynder bicht* van de minderbroeder Johan Elen: De Troeyer 1969, p. 27-30.

84 De Troeyer 1969, p. 36.

85 Rombouts en Van Lerijs 1864-1876, p. 94. Verheyden 1938-1939, p. 114. Rouzet 1975, p. 60.

86 Rouzet 1975, p. 60. Kronenberg heeft op basis van een namenlijst gesuggereerd dat Henrick Eckert rond het midden van de jaren twintig van de zestiende eeuw zo ongeveer failliet was en vanwege kettersideeën in het gevang was geraakt, wat de financiële situatie van hem en zijn gezin niet ten goede zou zijn gekomen en zijn vrouw gedwongen had hun huis te verpanden. Na vrijlating zou hij een boekwinkel zijn begonnen: Kronenberg 1952-1954. L. van den Branden vond echter een document, gedateerd 27 mei 1524, waarin gesproken wordt van *Margriete Dregghe weduwe wylen Henrick Eckaerts boeckprinters*: Rouzet 1975, p. 60.

veroordeeld en in 1536 in *eenen sack int Schelt verdroncken*.⁸⁷ In totaal verzorgde Henrick Eckert in Antwerpen meer dan honderdzestig edities. Tegen het einde van zijn succesvolle carrière drukte hij onder meer twee werkjes van Luther, *Een wonderlike nyeuwe leeringhe* en *Een boecxken hoe elck mensche hem bereyden sal totter doot*.⁸⁸ Met deze edities werkte hij mee aan de verspreiding van reformatorische ideeën die een kleine dertig jaar later door een nieuwe uitgave van Herps *Spieghel* bestreden moesten worden. Hij was een van de Antwerpse drukkers tegen wie Anna Bijns fel ageerde: naar haar zin was winstbejag hun voornaamste drijfveer en drukten zij van alles zonder verdere overweging.⁸⁹

4 Mystiek handboek en contrareformatorisch strijdschrift

Dat de *Spieghel* juist in Leuven als strijdboek in de contrareformatie werd ingezet, zal niet verbazen: de Leuvense universiteit – waar Herp waarschijnlijk een van de eerste studenten was – vormde in de zestiende eeuw het centrum van de contrareformatie in de Nederlanden.⁹⁰

Jan Waen was degene die Herps *Spieghel*, bijna veertig jaar na Henrick Eckerts druk uit 1512, opnieuw in het Nederlands uitbracht.⁹¹ Geboren in Schotland, vestigde Jan Waen zich rond 1545 als boekhandelaar te Leuven. Zijn bedrijf was gevestigd in de Enghelenborch, zoals ook onderaan het titelblad van zijn *Spieghel*-editie is te lezen: *Tot Loven bij Jan Waen librier in Inghelborch*.⁹² Tussen 1549 en 1562 gaf hij, naast zijn activiteiten als boekhandelaar, zo'n twintig werken uit – bijbels, theologische en devotie-nele traktaten, medische geschriften van de Leuvense arts Pierre Hassard en Latijnse poëzieteksten van de dominicaan Joannes Leo Placentius. Zijn fonds bestond uit teksten zowel in het Latijn als in het Nederlands en Frans. Hij onderhield connecties met verschillende drukkers en werkte veelvuldig met hen samen. Met Anthoni Marie Bergaigne en Bartholomeus van Grave gaf hij bijbels in de volkstaal uit.⁹³ Onder zijn contacten bevond zich ook de drukker Reynier van Velpen, die in de Leuvense *Leegestrate* een huis van de abdij van Park (Heverlee) huurde. Met hem werkte Jan aan de nieuwe uitgave van de *Spieghel*. De contacten tussen de twee mannen waren niet alleen van zakelijke aard. Jans dochter, Catherine, trouwde met de jongste zoon van Reynier, Rutger van Velpen (beter bekend als Velpius), die in de tweede helft van de zestiende eeuw een succesvol drukkersbedrijf zou leiden.⁹⁴

Jan Waen moet actief op zoek zijn geweest naar werken die hij kon uitgeven en die zijn boekhandel met geïnteresseerde kopers zouden vullen. Daarom zocht hij contact

87 Verheyden 1938–1939, p. 118–121. Rouzet 1975, p. 60.

88 Beide stammen vermoedelijk uit 1521: NK 1424 en NK 1420.

89 Vgl. Pleij 2011, p. 186–187.

90 Van der Lof 1986, p. 20–22.

91 Verschuere 1931b, dl. 1, p. 112 (nr. 21) en De Troeyer 1970, p. 131 (nr. 215 en 216).

92 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A1r.

93 Rouzet 1975, p. 242.

94 Druk [1552?], ex. Amsterdam, UB : OTM: OK 63–5626, f. dd7v. Rouzet 1975, p. 229–232. Reynier van Velpen of Velpius († 1573) ging ook een samenwerkingsverband aan met Aert Peeters en Jan Mijnsheeren, beiden boekhandelaar te Mechelen.

Afb. 35 De brief geschreven door de minderbroeder-observant Adriaan van Mechelen en door Jan Waen voorafgaand aan de Spieghel gedrukt. Leiden, UB : 1498 F 28, f. A1v-A2r.

met een Brusselse minderbroeder-observant, Adriaan van Mechelen. Deze had al twee geestelijke werken over de biecht en de communie geschreven, die recentelijk in Brussel waren uitgebracht.⁹⁵ In de hoop een graantje van een eventueel toekomstig succes mee te kunnen pikken, vroeg Jan Waen hem om een nieuw geestelijk werk, samengesteld uit de Heilige Schrift. Uit zijn vraag kan worden opgemaakt dat de minderbroeders-observanten in het midden van de zestiende eeuw als bekwame auteurs en tekst-bezorgers bekend stonden.

In zijn editie van de *Spieghel* liet Jan Waen Herps tekst voorafgaan door een brief die hij van de te Brussel residerende minderbroeder had ontvangen in antwoord op zijn verzoek. Adriaan sprak zeer lovend over Waens inzet van de drukpers in de strijd tegen de reformatie:

Naer alle behoerlijcke groetnisse, mijn werdighen ende lieve vrindt, sal u believen te weten dat ick u begheerte ende meyninghe verstaen hebbe, inde welcke ic wonderlick ende seer wel inne ghesticht ben, want ghij toont dat ghij hebt die perfecte ende volmaecte broederlicke liefde die God ghebidt allen Christen menschen te hebbene, seggende: Hebt lief uwen naesten als u selven begherende eenen yeghelickens salicheyt. Want ghij van mij begheert – voor ende boven alle dinck – dat ick soude willen colligeren uut der heylicher scrifturen sommighe poenten ende manniere, waer duere alle Christen menschen soudon mogen onderwijs hebben ende leeren, hoe

95 Over Adriaan van Mechelen zie De Troeyer 1969, p. 188–191.

dat si soudē moghen leeven ende Gode behaghen, ende alsulcken conversatie hier hebben dat sy mochten betoēnen hen selven Christen menschen wesende ende also worden kinderen des ewighen levens.⁹⁶

Adriaan had Jans verzoek dan wel begrepen, hij was helemaal niet van plan om een nieuwe tekst te schrijven, naar eigen zeggen omdat hij hier toch niet beter in zou sla-gen dan Hendrik Herp met zijn *Spiegel der volcomenheit*:

Om dan te volbrenghe u goede begheerte, so en weet ick ter weereldt niet bequamer daer toe selve te scrijven oft te colligeren dan den Spiegel der volmaectheit in en hout, wiens autor ghe-weest is die eerweerdighe ende devote pater broeder Henrick van Herp, minderbroedere vander observantiën, provinciael ende gardiaen van Mechelen. Want hij in dat boeck leert allen staten van menschen hoe dat een yghelick mach hem selven leeren sterven, het quaet te laten ende het goet doen, oft in een werckende leeven oft in een beschouwende leeven.⁹⁷

Naast deze inhoudelijke bespiegeling, waarin opnieuw de brede opzet van Herps werk en de ruimte die de tekst aan uiteenlopende lezers biedt ter sprake komt, vertelt Adriaan in de brief over de achtergrond en de ontstaanscontext van het werk: de au-teur schreef het boek in eerste instantie *in onser ghemeynder duytscher spraken* voor een devote weduwe, woonachtig te Mechelen. Zij was een *diensse* van de minderbroe-ders, in het bijzonder van de observanten.⁹⁸ Adriaan schrijft dat de tekst pas later naar het Latijn vertaald werd door de kartuizer Blomevanna die zijn vertaling van een in-leidende brief voorzien had waarin hij Herps tekst aanpreekt – net zoals Adriaan nu zelf deed.

Het gegeven dat Herp de *Spiegel* in de volkstaal geschreven had, mocht volgens Adriaan zeker niet als minpunt worden beschouwd: *want hij heeft dat ghedaen ter liefden van die devote weduwe ende tot een leeringhe van allen menschen*.⁹⁹ Bovendien kan het wel zo zijn dat door de reformatie veel ketterse ideeën in volkstalige teksten onder de mensen zijn gezaaid, dat wil nog niet zeggen dat men niet ook goed (lees: contrareformatorisch) gedachtegoed in de ‘taal van de mensen’ zou kunnen verspreiden om zo de reformatie met eigen middelen te bestrijden: *Waerom en soude men dan oock niet onder die ghemeynte ende simpele goede leeringhen moghen saeyen ende in onse ghemeyne sprake bescriiven?*¹⁰⁰ Adriaans voorstel aan Jan luidde dan ook om, zonder omzien naar de commerciële kant van de zaak, Herps *Spiegel* opnieuw uit te brengen.¹⁰¹

Het is de vraag in hoeverre de brief de werkelijke gang van zaken weerspiegelt, dan wel als inleiding bij een nieuwe editie van de *Spiegel* werd geschreven. Het advies dat Adriaan in de brief had geformuleerd, nam Jan Waen in ieder geval ter harte. Onder

96 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A2r.

97 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A2v.

98 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A3r.

99 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A3v.

100 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A3v: *Wij sien oock dat meeste deel alle de dvalinghe ende ketterij, die als nv in vele landen ende menschen regneert, ghecomen is daer door, dat die kettters haer boecken in duytsche ghescreuen hebben ende also haer errueren ende valsche leeringhen ghebrocht ende gesaeit onder die ghemeyne ende simpel menschen*. Vgl. Pleij 2011, p. 204 en De Troeyer 1969, p. 190.

101 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A4r: *O myn vrint, wilt dan geenē aerbeyt sparen, aensiet ooc geen titelijc goet, daer ghi dewwich me mocht verrighen ende brinct dit te voorschijn opdat een licht ende behulp si allen menschen om te comen tot dat ewighe leven*.

zijn handen begon de bijna honderd jaar oude *Spiegel* aan een nieuw leven: een bestaan waarin de tekst door de inleidende brief van Adriaan expliciet in de strijd tegen de reformatie werd ingezet.

Overigens kon de sterk contrareformatorisch getinte aanbevelingsbrief ook de drukker zelf dienen. In 1550 werden aan de Leuvense universiteit lijsten van verboden boeken opgesteld, de *Indices librorum prohibitorum*, die door Karel V bindend werden verklaard voor de hele Nederlanden. Dat voor Herps *Spiegel* een verbod dreigde is zeker niet onwaarschijnlijk: negen jaar later, in 1559, kwamen een aantal van zijn Latijnse werken op de lijst van de Spaanse Inquisitie te staan. In totaal werden zijn geschriften, waaronder ook de *Spiegel der volcomenheit*, viermaal door een verbod getroffen. Volgens Verschuieren schijnt het overigens niet zozeer zijn leer zelf geweest te zijn die de oorzaak vormde voor de verboden, maar eerder zijn taalgebruik, waardoor de zinnen die uit zijn pen vloeiden dubbelzinnig opgevat konden worden.¹⁰²

De titel van de nieuwe uitgave is beknopter dan de tekstjes op de eerdere titelbladen, maar het auteurschap van Herp blijft het vermelden waard:

Den Spiegel der volmaectheyt. Seer profitelijck allen menschen in wat state si syn, ghemaect bij den eerwerdighen pater broeder Henrick Herp minderbroeder, provinciael ende gardiaen van Mechelen.¹⁰³

Onder de titel plaatste Jan Waen een houtsnede met het *Ecce homo*, dat als zijn drukkersmerk fungeerde.¹⁰⁴ De tekst van de *Spiegel* is, zoals Verschuieren al constateerde, tegenover de eerdere drukken enigszins aangepast, waarschijnlijk door de tekstbezorger, Adriaan van Mechelen.¹⁰⁵ Omdat hij in zijn inleidende brief aan Blomevenna refereert, vermoedde Verschuieren dat hij een uitgave van Blomevenna's vertaling gebruikt had om de Middelnederlandse tekst *up to date* te brengen. Dat de Latijnse vertaling van Blomevenna daadwerkelijk gebruikt is, blijkt al direct uit de inhoudsopgave. De titels die hier zijn opgenomen, zijn vertalingen van de Latijnse hoofdstuktitels van Blomevenna.¹⁰⁶ De Latijnse hoofdstuktitels zijn over het algemeen langer en gedetailleerder; ze verraden meer over de stof die in het desbetreffende kapittel aan bod komt. Mogelijk was dit een van de redenen waarom Adriaan de oorspronkelijke, Middelnederlandse titels verving door de titels uit de Latijnse *Spiegel*.¹⁰⁷ In de tekst zelf zijn niet alle titels door de Latijnse versie vervangen en zijn ook niet alle hoofdstukken die in de Latijn-

102 Van der Lof 1986, p. 20–22. Verschuieren 1931a, p. 385–393. Zie ook: De Bujanda 1986 (Universiteit Leuven) en De Bujanda 1984 (Spaanse inquisitie).

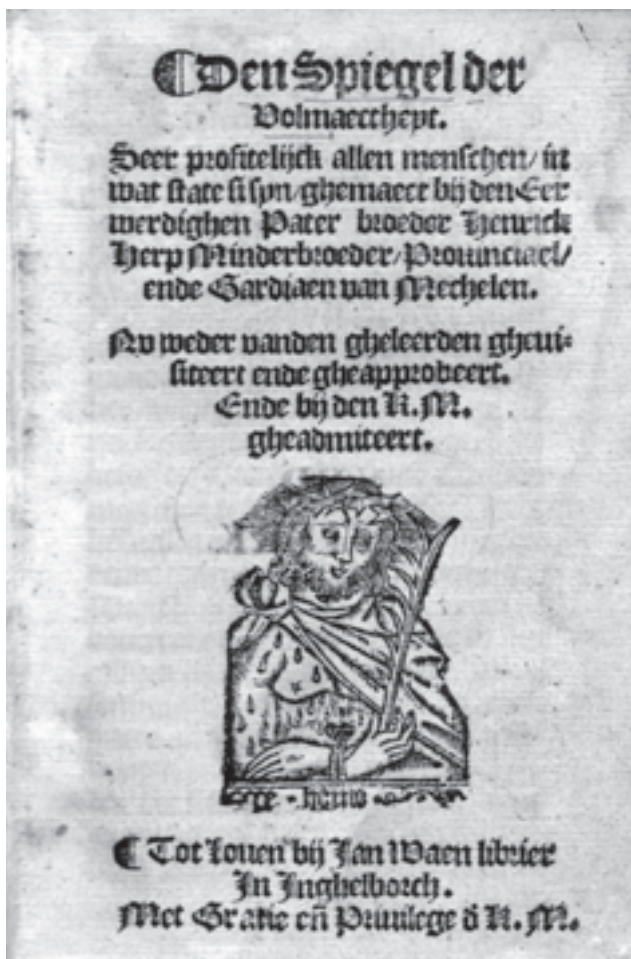
103 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A1r.

104 Rouzet 1975, 242. Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A1r.

105 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 112, nr. 21. Verschuieren stelde dat de tekst uit de druk van 1512 was overgenomen, maar het is ook mogelijk dat de druk uit 1502 is gebruikt. In de druk uit 1512 ontbreekt aan het einde van de negende van de *XII Stervinghen* het zinsdeel *hen oefenen wil, die sal alle sijn* (*Spiegel*, p. 71, r. 119–120 (hfst. 9)). Dit zinsdeel komt wel voor in de drukken van 1501, 1502 (beide f. e6r) en in de uitgave van Jan Waen (f. E4v).

106 De eerste titel van de *XII Stervinghen* draagt in de Middelnederlandse tekst de titel *Van een sterven alre begheerten der tijtliker dinghen*. In de Latijnse vertaling van Blomevenna luidt de titel *De omnium rerum temporalium contemptu et de tribus paupertatis gradibus*, in de druk van Jan Waen vertaald als *Van versmadinghen alder tijtlijcker dinghen en .iiij. graden der aermoden*. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A4v. *Spiegel*, p. 18 en 19 (hfst. 1).

107 Iets soortgelijks probeerde de Delftse zuster Lijsbet in haar handschrift (1487–1488) te bereiken: zie hoofdstuk IV.

Afb. 36 Titelpagina met het drukkers-
 merk van Jan Waen [1552?]. Leiden,
 UB : 1498 F 28, f. A1r.

se vertaling als afzonderlijk kapittel worden onderscheiden, als zodanig aangegeven.¹⁰⁸

In de eigenlijke tekst voerde Adriaan van Mechelen, wederom aan de hand van de Latijnse tekst, een aantal verbeteringen en veranderingen tegenover de eerdere drukken door. Voor het ontbrekende punt in de opsomming van de *XII Stervinghen* in de proloog aan het begin van de *Spiegel*, voegde hij bijvoorbeeld de vertaling van een Latijnse hoofdstuktitel in en aan het begin van het achtste hoofdstuk corrigeerde hij de onjuiste aankondiging van het *yerste* punt in *Dat achste* [...].¹⁰⁹ Aan het begin van elk

¹⁰⁸ In het laatste deel van de *Spiegel* zijn de titels wel consequent vervangen. Maar op f. H1v is bijvoorbeeld de kortere titel uit de derde druk van hoofdstuk 19 opgenomen (*Spiegel*, p. 115), zo ook op f. I4v (*Spiegel*, p. 137). Wat betreft de hoofdstukindeling: hoofdstuk 25. *De amore, deuotioneque sensibili* wordt bijvoorbeeld niet als afzonderlijk hoofdstuk aangegeven (f. K6v), terwijl dit bij hoofdstuk 36. *Intellectus quomodo purificetur* (f. N5v) wel het geval is.

¹⁰⁹ Adriaan voegde toe *Ten vierden van onghoordineerde liefde ende dat liefde seer diuersch is* (f. B1v), wat ongeveer gelijk staat aan de Latijnse titel van het hoofdstuk: *De mortificatione omnis inordinati amoris erga homines et de varijs differentijs*. Hij had echter niet door dat punt vier al als punt drie was aangekondigd. De correctie van *yerste* naar *achste* punt staat op f. D6v.

van de *XII Stervinghen* liet Adriaan steeds de woorden *principael punt* achterwege. Het begin van de eerste zin van hoofdstuk drie luidt bijvoorbeeld *Dat derde is een volcomen sterven* [...], in plaats van *Dat derde principael punt is een volcomen sterven* [...].¹¹⁰ Bij deze verandering baseerde Adriaan zich niet op de Latijnse tekst van Blomevenna, waarin wel telkens *punctus principalis* of *principalis punctus* aan het begin van de hoofdstukken in de *XII Stervinghen* staat.¹¹¹ Adriaan werkte dus gedeeltelijk op basis van de Latijnse vertaling, en gedeeltelijk op basis van zijn eigen literaire intuïtie. Zijn werkwijze licht een tipje van de sluier op wat betreft de manier waarop minderbroeders-observanten als tekstbezorgers te werk gingen.

Geïnteresseerde lezers konden vanaf circa 1552 in de boekhandel in de Enghelenborch terecht voor de nieuwe editie van de *Spiegel*. De brief van Adriaan van Mechelen is van 15 juni 1550 en in het colofon wordt vermeld dat Petrus Curtius in 1552 de kerkelijke goedkeuring verleende:

Door admissie van M.N. [magister noster] Petrus Curtius, pastoor van S. Peeters kerke binnen Loven den xxix Jan. An. M. CCCCC. ende IJ.

Met privilegie der K.M. [Keyserlicke Majesteyt] van twee jaren voor Jan Waen ghesworen librier binnen der stadt van Loven. Onderteeckent bij P. de Lens.¹¹²

In één exemplaar, dat verder volledig identiek is aan alle exemplaren met het bovengenoemde colofon, staat een afwijkend jaartal (1541) en een afwijkende mededeling, waaruit blijkt wie de drukker was die met Jan Waen aan de nieuwe uitgave van de *Spiegel* werkte:

Door admissie van M.N. Peetrus Curtius, pastor van S. Peeters kerke [sic] binnen Loven den xxix Jan. An. vijftienhondert eenenveertich.

Met Privilegie der K.M. van twee jaren voor Jan Waen ghesworen librier binnen der stadt van Loven. Gedruet bi Reynier van Velpen. P. Lens.¹¹³

Waarschijnlijk kwam men er in het atelier van Van Velpen na een aantal exemplaren gedrukt te hebben achter dat het colofon een foutief jaartal bevatte – 1541 ligt ver voor het begin van Jan Waens carrière in Leuven en de datering van de inleidende brief van Adriaan van Mechelen – en besloot men de tekst aan te passen. Waarom bij de aanpassing van het jaartal ook het gegeven dat het werk werd *gedruet bi Reynier van Velpen* verwijderd werd, is niet duidelijk.

¹¹⁰ Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. H 2, p. 27, B5v; H 3, p. 33, C1r; H 4, p. 39, C4r; H 5, p. 43, C6v; H 6, p. 49, D1v; H 7, p. 53, D4r; H 8, p. 58, D6v; H 9, p. 65, E1r; H 10, p. 73, E5r; H 11, p. 75, E6v; H 12, p. 81, F1r.

¹¹¹ Bijvoorbeeld *Spiegel*, p. 32, r. 3 (hfst. 3).

¹¹² Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. dd7v. Vgl. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 112, nr. 21 (hij dateert de druk in 1551) en De Troeyer 1970, nr. 215 (ca. 1552). Vgl. De Troeyer 1969, p. 190.

¹¹³ Amsterdam, UB : OTM: OK 63-5626, f. dd7v. In De Troeyer 1970 wordt het Amsterdamse exemplaar niet genoemd, maar worden wel drie andere exemplaren vermeld. Een zou zich in de Universiteitsbibliotheek te Leuven bevinden (dit exemplaar heb ik niet kunnen traceren) en twee exemplaren zouden in Italië bewaard worden (Alverna OFM, 69/299 en Rome B.Vatic., Barb.V.VIII. 89).

5 Decoratie en devote dames

De exemplaren van elk van de vier drukken zijn niet allemaal hetzelfde. Al tijdens de drukgang konden verschillen tussen de exemplaren ontstaan. Het zetsel kon tijdens het drukken onbedoeld schuiven en in het zetsel konden aanpassingen worden gemaakt. In een exemplaar van de druk van de weduwe is bijvoorbeeld een aantal katernsignatures verschoven.¹¹⁴ Daarnaast is in een van de bewaarde exemplaren van de druk uit 1502 te zien dat in het drukkersatelier van Henrick Eckert de bladen niet altijd helemaal recht op de pers zijn gelegd, wat tot exemplaren met een weinig verzorgd uiterlijk kon leiden.¹¹⁵

De meeste individuele kenmerken werden door de koper en/of lezer aangebracht. Het gedrukte boek – in wezen een massaproduct – werd zo een uniek object. Om de gedrukte katernen bracht men een band aan en het drukwerk zelf kon men voorzien van initialen, decoratie en rubricering. Soms bracht men, meestal voor of achter in het exemplaar, een bezittersnotitie aan.¹¹⁶ Bij het doorbladeren en bestuderen van hun boek lieten lezers verschillende soorten gebruikssporen na: marginalia, nota's, handjes met een wijzende vinger en onderstrepingen.¹¹⁷ Al deze individuele kenmerken kunnen, vooral wanneer zij in samenhang met elkaar gezien worden, veel vertellen over de lezers en de daadwerkelijke receptie van een gedrukte tekst, in dit geval van Herps *Spiegel*.¹¹⁸

Band

Soms voorzag een drukker een of meer exemplaren van een zogenoemde drukkersband, maar meestal werd een exemplaar op initiatief van de koper ingebonden.¹¹⁹ De banden waarvoor de kopers van Herps *Spiegel* kozen, variëren van eenvoudige perkamenten omslagen tot banden met houten platten, overtrokken met leer en afgewerkt met blindstempeling. Deze verscheidenheid bevestigt niet alleen de bemoeienis van de koper met de bindwijze, maar laat ook zien dat de kopers van de *Spiegel* uiteenlopende voorkeuren en budgetten hadden, en vermodelijk uit verschillende milieus en maatschappelijke lagen kwamen.

114 Het gaat om het exemplaar Londen, BL : 3832.aaa.25, f. h1, l1, us1 en dd1. Ik heb het zetsel in deze katernen en op een aantal andere plaatsen met andere exemplaren waarin de signatures niet verschoven zijn vergeleken, maar er lijken geen aanpassingen te zijn gemaakt in de tekst of in de opmaak.

115 Brussel, KB : INC A 1.533, katern m. Er is iets misgelopen bij het registeren, waardoor de bladspiegels op de recto- en verso niet met elkaar overeenkomen. Vgl. Cockx-Indestege 1997, p. 608–610 over exemplaargebonden kenmerken die tijdens de drukgang ontstaan zijn in de drukkerij van de Brusselse broeders van het gemene leven.

116 Over herkomstkenmerken, het belang van herkomstonderzoek en eventuele mogelijkheden tot inventarisatie: Pearson 1994 en, voor de Nederlanden, Van Impe 2008. Vgl. ook het onderzoek van Adam (2003) naar de bezitters van de incunabelen bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

117 Over marginalia in boeken uit de vroegmoderne tijd zie de studie van Jackson 2001 en Sherman 2008. Over het gedrukte boek als individueel en historisch object zie ook Pearson 2008.

118 Johan Oosterman (2008) heeft bijvoorbeeld aan de hand van een exemplaar van de *Elckerlijc* laten zien dat een lezer de tekst aan zijn eigen esthetische normen kon aanpassen, of, in het geval van een gedichtenbundel van Anna Bijns, door het toevoegen van commentaar een tekst opnieuw actueel kon maken.

119 Hellinga 1994, p. 161–162.

Zo heeft een te Cambridge bewaard exemplaar van de eerste *Spiegel*-druk een eenvoudige perkamenten omslag zonder slot of haken.¹²⁰ Langs de rand van de flap die over de voorzijde moest vallen is met bruine inkt de titel van het werk geschreven: *den Spiegel der volcomenheit*. Een exemplaar van de druk van Henrick Eckert uit 1502, thans in de bibliotheek van het Catharijneconvent, heeft eveneens een eenvoudige perkamenten band zonder sluithaak.¹²¹ De katernen van een ander exemplaar van dezelfde druk zijn gebonden in een perkamenten band met aan de voorzijde een slot.¹²² Rond het midden van de zestiende eeuw was een dergelijke band nog steeds populair. Drie exemplaren van de druk van Jan Waen werden van eenzelfde soort band voorzien.¹²³

In tegenstelling tot het exemplaar van de eerste druk in Cambridge, heeft het enige andere exemplaar van deze druk dat nog in een laatmiddeleeuwse band gebonden is, een bruinlederen band met houten platten. Het leer is gedecoreerd met verschillende stempeltjes van bloemen, lelies en het IHS-monogram.¹²⁴ In een soortgelijke band werden de katernen van Henrick Eckerts druk uit 1502 vaker gebonden.¹²⁵ Langs de rand van de band van een thans te Antwerpen bewaard exemplaar zijn stempels met verschillende bijbelse figuren te zien.¹²⁶ Het leer van de band van een ander exemplaar is op de voor- en achterzijde bewerkt met een stempel met een afbeelding van de herrezen Christus, omringd door de *Arma Christi*.¹²⁷ De boekbinder, of de koper die de binder opdroeg dit exemplaar van een band te voorzien, associeerde Herps tekst met dezelfde soort afbeeldingen als de weduwe van Roland van den Dorpe.¹²⁸ Ook twee exemplaren van de druk uit 1512 die nog in hun oorspronkelijke band gebonden zijn, hebben een band met houten platten, overtrokken met bruin leer voorzien van blindstempeling.¹²⁹ Meer kopers van een exemplaar van Jan Waen kozen voor een dergelijke bindwijze: drie exemplaren zijn in eenzelfde soort band gebonden.¹³⁰

Een van de banden van de derde *Spiegel*-druk kan ons mogelijk meer vertellen over de vroegere bezitters van deze *Spiegel*.¹³¹ Op het achterplat is rechts onderaan een ronde, messing haak bevestigd; bovenaan moet eenzelfde haak hebben gezeten, want hier bevinde zich twee gaatjes in het plat. Vermoedelijk dienden de haken om het boek met be-

120 Cambridge, UL : F150.d.6.10.

121 Utrecht, MCC : 40 B 09 (coll. Warmond pi1259A9). Ter versteviging is in het exemplaar maculatuur (met Latijnse tekst) aangebracht.

122 Den Haag, KB : 228 G 56.

123 Amsterdam, BPH : Shelf Mark M. (ICN nr. PH 2729) en Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 1). De band van het laatste exemplaar is modern, maar wel naar het voorbeeld van de oorspronkelijke band gemaakt (schildje bevestigd aan de binnenzijde van het voorplat: *Naar oorspronkelijke band opnieuw ingebonden door Kunstatelier St-Catharinadal 1966*). Leiden, UB : 1498 F 28. De perkamenten band is zwart geverfd met hier en daar slijtageplekken door gebruik.

124 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13. Er zijn resten van twee haken aanwezig.

125 Bijvoorbeeld Brussel, KB : INC A 1.534.

126 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.16.

127 Londen, BL : C.69.ff.14.

128 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a1r-a1v (titelblad en versozijde).

129 Het gaat om Deventer, SAB : 46 E 2 KL en Utrecht, UB : MAG: F OCT 1731 RARIORA.

130 Amsterdam, UBvU : XC.06752.- (twee haken ontbreken; materiaal uit handschrift ter versteviging gebruikt) en Den Haag, KB : 1708 D 20 (twee haken ontbreken; eveneens maculatuur; op het achterplat is in de rechterbovenhoek met zwarte inkt 'P 6' geschreven op het leer, mogelijk gaat het om een signatuur en dus een exemplaar uit een bibliotheek) en Amsterdam, UB : OTM: OK 63-5626 (twee sluitingshaken).

131 Deventer, SAB : 46 E 2 KL.

Afb. 37 en 38 Achterzijde van de band van een exemplaar van de tweede druk van Henrick Eckert van Homberch (1512) en van de band van het *Spiegel*-handschrift uit het bezit van de regularissen van Diepenveen. Op beide banden zijn op dezelfde plaats gaatjes en een haak te zien. Deventer, SAB : 46 E 2 KL en Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL).

hulp van een ketting aan een lessenaar te bevestigen. Eenzelfde haak en gaatjes zijn te zien op de achterzijde van de band waarin het *Spiegel*-handschrift gebonden is dat de weduwe van Johan van Steenberghe aan de Diepenveense regularissen schonk en dat *in die librerie int gemeen* behoorde (*De*). Identieke haken en gaatjes bevinden zich op meer boekbanden uit Diepenveen.¹³² Dit zou kunnen betekenen dat de zusters te Diepenveen in de eerste helft van de zestiende eeuw over twee exemplaren van Herps *Spiegel* beschikten: een met de hand geschreven en een in druk. De haken kunnen evenwel pas later zijn aangebracht, nadat de boeken waren overgebracht naar de Stadsbibliotheek van Deventer.¹³³

Het binden liet ook in de exemplaren zelf sporen na. In (post)incunabelen zijn alleen de eerste bladen van een katern van signaturen voorzien. Voor het correct vouwen van de bedrukte bladen was het echter eenvoudiger als de binder over meer signaturen kon beschikken. In de zestiende eeuw werd het dan ook gebruikelijk om te signeren tot één blad over de helft van het katern. Dat binders zichzelf al eerder van dit systeem bedienden, blijkt uit verschillende exemplaren van de eerste en derde druk van de *Spiegel*, waarin katernsignaturen en custoden of reclamen met de hand zijn aangevuld.¹³⁴

¹³² Wierda 2000, p. 12 (nr. 4). In de catalogus van Lydia Wierda worden er, naast het *Spiegel*-handschrift (nr. 12), acht genoemd: nr. 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11. Opvallend is wel dat de haken en/of gaatjes bij geen van de drie genoemde vroege drukken uit het klooster voorkomen (nr. 14, 15 en 16).

¹³³ Wierda 2000, p. 12 (nr. 4). Zie verder onder het kopje 'bezittersnotities'.

¹³⁴ Vgl. Cockx-Indestege 1997, p. 628: zij is niet zeker of het bij handmatig toegevoegde custoden en ka-

Initialen, penwerk en rubricering

Het enige wat met de komst van de drukpers in de broekproductie veranderde, was het drukken van de eigenlijke tekst – de overige onderdelen bleven nog lang hetzelfde als in de productie van handschriften.¹³⁵ Wel werden miniaturen die in een handschrift met de hand geschilderd moesten worden, vervangen door houtsneden.¹³⁶ Het rubriceren van de tekst, het plaatsen van initialen en verluchting in de vorm van penwerk en geschilderde sierranden, gebeurde net als in het handschriftelijke boekbedrijf met de hand, evenals het inkleuren van houtsneden. Meestal was deze handmatige afwerking van een gedrukt boek de verantwoordelijkheid van de koper, die met zijn exemplaar naar een atelier kon stappen.¹³⁷ Door typografische ontwikkelingen – bijvoorbeeld het gebruik van gedrukte initialen – nam de mogelijkheid en noodzaak tot handmatige afwerking in de loop van de zestiende eeuw af. Deze ontwikkeling zien we terug in de exemplaren van de gedrukte *Spiegel*.

De druk van de weduwe bood de meeste ruimte voor het handmatig aanbrengen van initialen. Vijf exemplaren van deze druk verschillen wat de afwerking betreft allemaal van elkaar. Zo vinden we in een thans in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bewaard exemplaar blauwe initialen met rood penwerk.¹³⁸ In de meeste andere exemplaren zijn alleen de grotere initialen aan het begin van de proloog en de drie levens met blauwe inkt getekend. Deze initialen werden van rood penwerk voorzien, soms opge-licht met de kleuren groen en geel. De overige initialen werden door de rubricator met rode inkt ingetekend.¹³⁹ Een exemplaar kent alleen rode initialen.¹⁴⁰

Ondanks dat er wel ruimte voorzien was voor de handmatige invulling van initialen in de druk van Henrick Eckert uit 1502 – wel in beperkter mate dan in de druk van de weduwe van een klein jaar eerder – gebeurde dit vrijwel nooit.¹⁴¹ De tegenstelling met de exemplaren van de eerste druk is op dit punt groot. Misschien was het aantal initia-

ternsignatures om aantekeningen van de binder of lezer gaat. Veel van de handmatig toegevoegde katernsignatures zijn ook weer weggesneden, waardoor het lastig is vast te stellen tot welk blad (alle of een aantal) katernen werden gesigneerd. In Cambridge, UL : F150.d.6.10 zijn toegevoegde katernsignatures te zien in de volgende katernen: d, k, l, n, o, p, q, x, r, s, t, y, 2z, aa, bb en dd. In Brussel, KB : II 84.526 A zijn custoden aangebracht en in Deventer, SAB : 46 E 2 KL zijn katernsignatures tot en met het vierde blad aangevuld.

¹³⁵ Vgl. Gerritsen-Geywitz 1994, p. 25.

¹³⁶ König 1983, p. 87.

¹³⁷ Een onderzoek naar de incunabelen van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek uit het bezit van een aantal Utrechtse religieuze instellingen, laat zien dat de afwerking van de meeste exemplaren bepaald werd door de eerste bezitter(s): Gerritsen-Geywitz 1994, m.n. p. 30-31 en 38-40. Vgl. Hellinga 1994.

¹³⁸ Amsterdam, UB : Ned. Inc. 53, f. a6r, b3r, b7v, c3r, g6v, g8r, ilv, k4v, m2v, m3v, n3r, q1v, r3r, r5v, 2s6r, y5v en aa3v.

¹³⁹ Den Haag, KB : 228 G 54, f. a6r, m2v en aa3v; Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13, f. a6r, g6v, m2v en aa3v en Brussel, KB : II 84.526 A, f. a6r, m2v en aa3v.

¹⁴⁰ Londen, BL : 3832.aaa.25. Alleen de initiaal aan het begin van de proloog (f. a6r) is van penwerk voorzien, in de kleur paars. Mogelijk werd dit pas later aangebracht.

¹⁴¹ Voor de initialen aan het begin van hoofdstukken is een groter lettertype gebruikt en er is alleen nog ruimte opengelaten voor het handmatig invullen van de grotere initialen aan het begin van de vier delen van de *Spiegel*; f. a6r (proloog); f. g6v (proloog bij het *werkende* leven); f. m2v (proloog bij schouwende leven) en f. aa3v (hfst. 59, proloog bij het *overweselick* schouwende leven). Ook aan het begin van hoofdstuk 2 is (per vergissing?) ruimte voor het handmatig invullen van een initiaal opengelaten (f. b3r).

len dat met de hand kon worden ingevuld dusdanig klein geworden (vijf in totaal), dat men het niet meer de moeite waard achtte hier geld en/of tijd aan te besteden. In twee exemplaren zijn alleen een paar initialen ingevuld: in het ene exemplaar met rode, in het andere met zwarte inkt.¹⁴² Uitzonderingen zijn twee exemplaren die volledig voorzien zijn van penwerkinitialen.¹⁴³

Door de aanwezigheid van gedrukte initialen in de exemplaren van Henrick Eckerts druk uit 1512 verdween de mogelijkheid om handmatig initialen in te voegen en het exemplaar op die manier een individuele uitstraling te geven. Ook de exemplaren van de nieuwe uitgave van Jan Waen boden wat betreft de initialen geen ruimte voor individuele afwerking. Soms werden in de exemplaren van deze drukken de gedrukte initialen met rode inkt geaccentueerd.¹⁴⁴

Hetzelfde gebeurde ook met houtsneden, bijvoorbeeld in een exemplaar van de druk uit 1512 dat thans te Antwerpen wordt bewaard.¹⁴⁵ Soms werden houtsneden volledig ingekleurd. In het Amsterdamse exemplaar van de eerste druk zijn verschillende kleuren gebruikt (blauw, groen, geel, donker- en lichtrood) en is om de houtsnede op het titelblad een sierrand aangebracht.¹⁴⁶ Vaak werd het lijden van Christus geaccentueerd door toevoeging van bloeddruppels aan houtsneden. In het Amsterdamse exemplaar van de eerste *Spiegel*-druk stroomt bij Christus, hangend aan het kruis, bloed uit zijn beide handen en wellen uit de andere wonden bloeddruppels op.¹⁴⁷ Stromend bloed uit Christus' lichaam is in nog een exemplaar van de druk van de weduwe aangebracht en in het exemplaar van de druk van Jan Waen met het afwijkende colofon zijn de bloeddruppels in de *Ecce homo*-houtsnede op het titelblad rood gekleurd.¹⁴⁸

Het aanbrengen van rode accenten in houtsneden en op gedrukte initialen hangt samen met de rubricering van de gedrukte *Spiegel*. Niet toevallig is het zojuist genoemde exemplaar van de Leuvens druk met roodgekleurde bloeddruppels het enige exemplaar van deze druk dat gerubriceerd is.¹⁴⁹ Vier van de vijf hierboven besproken exemplaren van de druk van de weduwe zijn volledig gerubriceerd, maar de nauwkeurigheid van de rubricering verschilt per exemplaar.¹⁵⁰ In het Amsterdamse exemplaar is de rubricering bijvoorbeeld zeer uitgebreid in de kleuren rood en blauw en met ingekleurde paragraaftekens en opvulling van lege gedeelten van regels.¹⁵¹

¹⁴² Amsterdam, UB : Ned. Inc. 277. De initiaal is ingevuld op f. g6v. Brussel, KB : INC A 1.534, f. a6r, f. g6v en f. aa3v. Mogelijk werden de initialen pas later aangebracht.

¹⁴³ Een eerste exemplaar werd in februari 2012 te koop aangeboden door antiquariaat Wim De Goeij te Antwerpen, cat. nr. 14951. Het tweede exemplaar wordt bewaard in Utrecht, MCC : 40 B 09 (coll. Warmond pi1259A9).

¹⁴⁴ Dit gebeurde bijvoorbeeld in de volgende exemplaren van de druk uit 1512: Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : R 48.12, Leuven, MSB : P248.539 HERP SPIG 1512 en Londen, BL : 1372.a.25.

¹⁴⁵ In het exemplaar Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : R 48.12, is de houtsnede van rode accenten voorzien.

¹⁴⁶ Amsterdam, UB : Ned. Inc. 53, f. a1r. Iets soortgelijks gebeurde in een exemplaar van de druk van 1512: Leuven, MSB : P248.539 HERP SPIG 1512, f. a1r.

¹⁴⁷ Amsterdam, UB : Ned. Inc. 53, f. a1v.

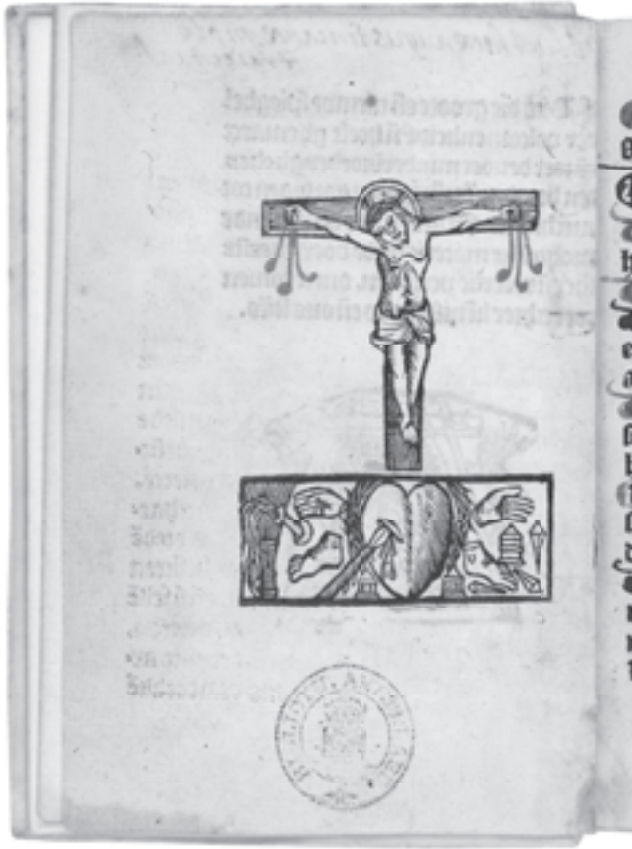
¹⁴⁸ Den Haag, KB : 228 G 54 en Amsterdam, UB : OTM: OK 63-5626, f. A1r.

¹⁴⁹ Amsterdam, UB : OTM: OK 63-5626. Het exemplaar is volledig van rubricering voorzien.

¹⁵⁰ Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13; Brussel, KB : II 84.526 A; Den Haag, KB : 228 G 54; Londen, BL : 3832.aaa.25. De rubricering is alleen aangebracht op de bladen waar ook een initiaal is ingevoegd en op het blad ernaast (dus per opening).

¹⁵¹ Amsterdam, UB : Ned. Inc. 53.

Afb. 39 Bloed stroomt uit Christus' wonden. Een toevoeging van de rubricator van een van de exemplaren van de eerste Spieghel-druk uit 1501. Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, Ned. Inc. 53, f. a1v.

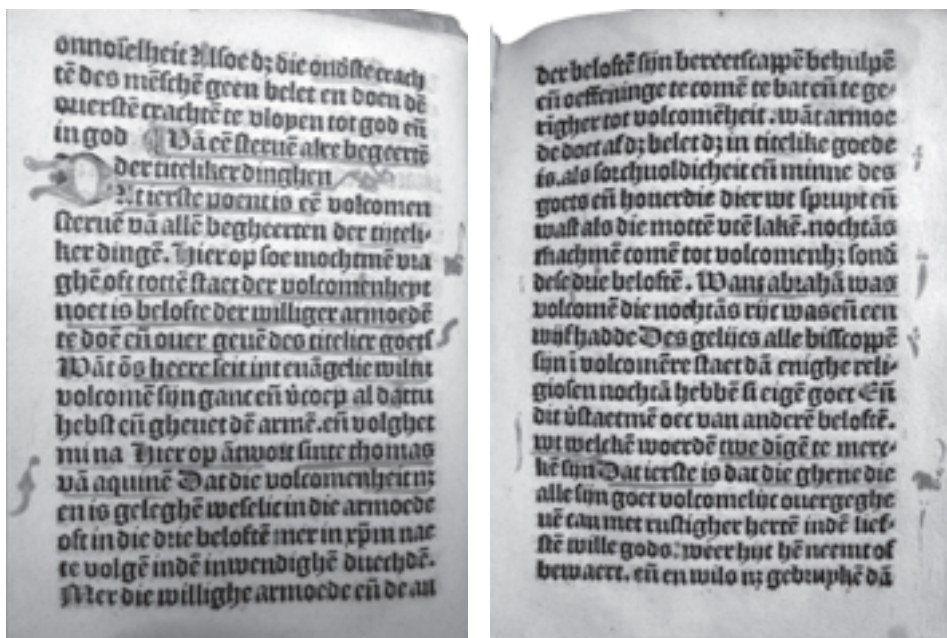

In de exemplaren van de druk uit 1502 is rubricering schaars. De exemplaren waarin slechts een klein aantal initialen is ingevuld, kent eveneens een klein aantal gerubriceerde bladen.¹⁵² Van de twee exemplaren met penwerkinitialen is er één voor een groot deel gerubriceerd met rode en blauwe inkt, en één volledig met rode inkt.¹⁵³ Een klein aantal lezers van Henrick Eckerts druk uit 1512 bleef behoefte houden aan wat rode kleur om de lezing van de *Spieghel* gestructureerd te laten verlopen. Drie van de acht gecollationeerde exemplaren (in totaal zijn er tien bekend) zijn volledig gerubriceerd; in twee exemplaren is in een klein deel van het werk rubricering aangebracht.¹⁵⁴

¹⁵² Amsterdam, UB : Ned. Inc. 277. De bladen g6v-h3r zijn voorzien van rubricering. Brussel, KB : INC A 1.534, f. a6r, g6v en aa3v. Rubricering op f. g4v-g6r.

¹⁵³ Antwerpen, Antiquariaat Wim De Goeij : cat. nr. 14951. Utrecht, MCC : 40 B 09 (coll. Warmond pi1259A9). De rubricering gebeurde hier zeer nauwkeurig; lege regels zijn opgevuld met rode decoratie en de houtsnede met het Christuskind op het titelblad is met een aantal rode accenten opgelicht.

¹⁵⁴ Volledig gerubriceerde exemplaren: Antwerpen, Museum Plantin-Moretus: R. 48.12; Leuven, MSB : P248.539 HERP SPIG 1512 en Londen, BL : 1372.a.25. Het laatste exemplaar is met veel aandacht gerubriceerd, waarbij ook lege regels met decoratieve motieven zijn opgevuld. Gedeeltelijk gerubriceerde exemplaren: Den Haag, KB : 229 G 2 (eerste katern, tot en met f. a7r); Gent, UB : Th 3397 (alleen de opening c6v-c7r).

Afb. 40 Rubricering als instrument bij de bestudering van de Spiegel. Antwerpen, Antiquariaat Wim De Goeij: cat. nr. 14951, f. a7v-a8r.

Vermoedelijk was het de bezitster van een van deze boeken, Machtelt Moons Jans, die begon met de rubricering van haar exemplaar. Tegen het einde van het eerste katern hield ze het alweer voor gezien.¹⁵⁵

Uit het geval van Machtelt spreekt een zeker verband tussen de studie van een lezer – haar aandacht voor de tekst – en haar motivatie om de gedrukte *Spiegel* te rubriceren. In diverse exemplaren zijn hiervan voorbeelden te vinden. Degene die in een van de exemplaren van de druk uit 1502 de gedeeltelijke rubricering in rood en blauw aanbracht, deed dit in ieder geval aan het begin van ieder hoofdstuk.¹⁵⁶ Het rubriceren van de tekst was voor deze specifieke lezer zeker geen mechanische handeling. Op hetzelfde moment dat de lezer de rubricering aanbracht, (her)las hij of zij Herps tekst en gebruikte hij de rode inkt om delen van de tekst te onderstrepen en om nota's aan te brengen bij passages die naar zijn mening bijzondere aandacht verdienden. Afgaand op de notities van de lezer-rubricator, concentreerde de studie zich voornamelijk op een van de hoofdstukken uit het schouwende leven, waarin Herp bespreekt hoe de ontrouwe vrienden Gods herkend kunnen worden. Daarnaast ging relatief veel van zijn aandacht uit naar de *XII Stervinghen*.¹⁵⁷ Een thans in de Gentse Universiteitsbibliotheek bewaard exemplaar uit 1512 kwam in handen van meer geïnteresseerde lezers. Degene die de bladopening c6v-c7r rubriceerde, plaatste bovenaan het eerste blad een aanteke-

155 Den Haag, KB : 229 G 2. Rubricering loopt tot en met f. a7r.

156 Antwerpen, Antiquariaat Wim De Goeij : cat. nr. 14951, f. a6r, g6v, m2v, aa3r.

157 Antwerpen, Antiquariaat Wim De Goeij : cat. nr. 14951, f. a7r-v, a8r, b1r-v, c5r, d8v, f3r, h3v, h5r, h7r, p6v-p7r, 2s7r, x2r en x3r-v, x4r, x4v-x5r, z5r.

ning in het Latijn die hij met rood onderstreepte en van een paragraafteken voorzag.¹⁵⁸

Rubricering is een vorm van interpunctie en daarmee een interpretatie van de tekst. In de exemplaren van de drukken is te zien dat de functie van rubricering in de loop van de tijd tenminste voor een deel veranderde. Doordat lezers tijdens het lezen van de tekst de rubricering zelf aanbrachten, diende de rubricering niet meer alleen als interpunctie en ter structurering van de tekst. De rubricering wordt steeds meer een persoonlijk instrument voor de lezer dat bij het herlezen de aandacht van de lezer stuurt. Het wordt een individueel hulpmiddel bij de studie.

Standaardisering en decoratie op grotere schaal

Het handmatig aanbrengen van initialen, decoratie en rubricering was niet noodzakelijkerwijs de verantwoordelijkheid van de individuele koper. Na de beëindiging van de drukgang en voordat het exemplaar in handen van de klant kwam, bestond een mogelijkheid tot handmatige afwerking. Twee exemplaren van de druk van Rolands weduwe laten deze praktijk zien. De exemplaren, thans bewaard in Londen en Cambridge, hebben initialen in dezelfde stijl.¹⁵⁹ Het penwerk dat rond de initialen en in de marge is aangebracht, is in beide exemplaren vrijwel identiek. Dit is vooral goed te zien aan het begin van de tekst, waar het penwerk met roodbruine inkt rondom de tekstspiegel is aangebracht en vervolgens is opgelicht met de kleuren groen, blauw, rood en goud.¹⁶⁰

Op basis van de sterke overeenkomsten in de verluchting kan vastgesteld worden dat de decoratie in de beide *Spiegel*-exemplaren door dezelfde persoon is aangebracht. Hij of zij was goed geoefend in het aanbrengen van (volledig gestandaardiseerd) penwerk. De boekdrukkunst zorgde ervoor dat de boekdecoratie – in lijn met de standaard layout van elk exemplaar van een druk – gedeeltelijk gestandaardiseerd raakte. Het aanbrengen van decoratie werd voor veel illuminatoren een herhalingsoefening in opdracht van een drukker of boekhandelaar.¹⁶¹ Ondanks de grote mate van uniformiteit was er ruimte om de afwerking op verschillende niveaus uit te voeren. Op deze manier kon rekening worden houden met de toekomstige bezitters en kon men een zo breed mogelijke markt aanspreken.¹⁶² Zo is het exemplaar dat thans in Cambridge wordt bewaard iets luxueuzer afgewerkt doordat ook de kleinere initialen van penwerk voorzien zijn en bij de rubricering rode en blauwe inkt werd gebruikt.¹⁶³

Via een handschrift uit het bezit van het kapittel van de Sint-Sulpitiuskerk te Diest is te achterhalen waar het penwerk en de verluchter van de *Spieghele* gelokaliseerd moe-

158 Gent, UB : Th 3397, f. c6v (*Spiegel*, p. 47-49, r. 79 e.v. (hfst. 5)). De aantekening is verdeeld in drie punten: *infirmittatis, sepulchri* en *eterne* [quittius?].

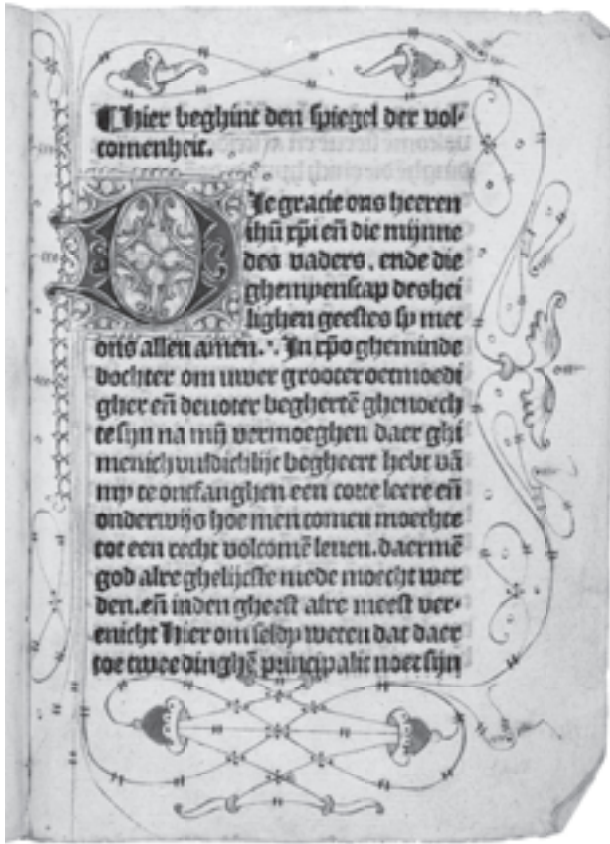
159 Londen, BL : 1372.a.27 en Cambridge, UL : F150.d.6.10, f. a6r (begin proloog *Spiegel*), g6v (begin proloog bij de drie levens), m2v (begin schouwende leven) en aa3v (begin *overweselick* schouwende leven).

160 Londen, BL : 1372.a.27, f. a6r en Cambridge, UL : F150.d.6.10, f. a6r.

161 König 1983, p. 86-90.

162 Vgl. Hellinga 1994, m.n. p. 157.

163 Kleinere initialen met minder uitgebreid penwerk zijn te vinden op f. m3v, q1v, r3r, y5v (Cambridge, UL : F150.d.6.10). In het Londense exemplaar zijn verder alleen rode initialen aangebracht. Vgl. Gerritsen-Geywitz 1994, p. 28-30 over het gebruik van rode en blauwe inkt bij de handmatige afwerking van exemplaren

Afb. 41 en 42 Twee exemplaren van de eerste Spiegel-druk met vrijwel identieke decoratie in de marge. Cambridge, UL : F150.d.6.10, f. a6r en © The British Library Board, Londen, BL : 1372.a.27, f. a6r.

ten worden.¹⁶⁴ In het handschrift is penwerk aangebracht door dezelfde persoon die ook de twee exemplaren van de eerste *Spiegel*-druk decoreerde. Het lijnenpatroon in de ondermarge is zo goed als identiek aan dat in de exemplaren van de *Spiegel*.¹⁶⁵

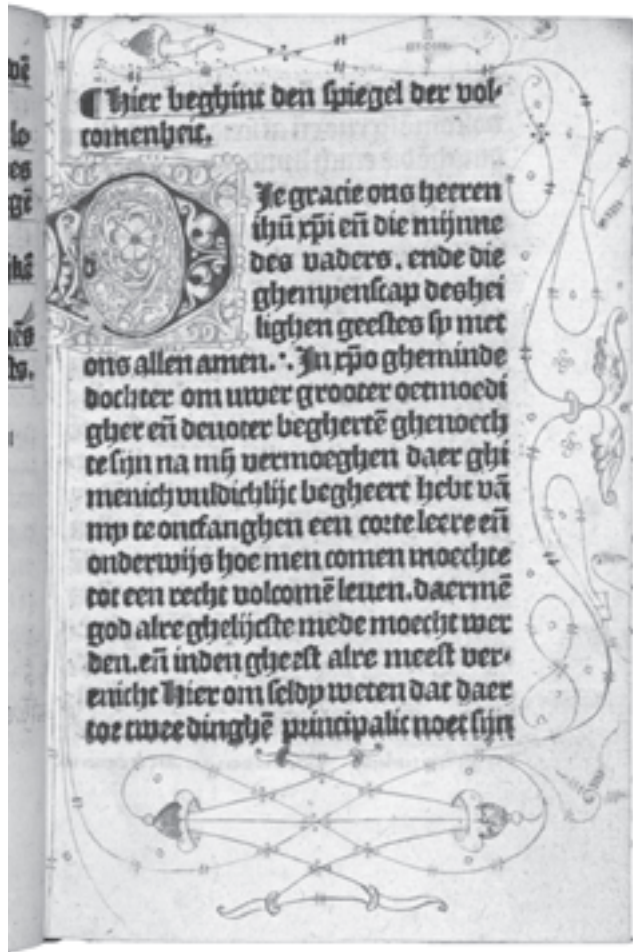
Het handschrift werd in de Diestse kapittelkerk gebruikt voor de eedaflegging van de dekens van het kapittel en bevat een aantal hoofdstukken uit de evangeliën. In Diest werden handschriften gekopieerd en verlucht in het Windesheimse vrouwenklooster Mariëndaal. De zusters schreven verschillende handschriften voor de Sint-Sulpitiuskerk.¹⁶⁶ Het eedboek is echter het enige handschrift dat de kanunniken buiten de eigen stad lieten vervaardigen. Uit de rekeningen van het kapittel blijkt dat de codex in 1493–1494 vervaardigd werd bij de reguliere kanunnikessen van Sint-Agnetendal in Tienen.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Algemeen over het belang van het penwerk voor het vaststellen van de regio waar het penwerk werd aangebracht (wat lang niet altijd met de plaats van uitgave samenviel), zie Gerritsen-Geywitz 1994, p. 33 e.v.

¹⁶⁵ Diest, CSD : s.o. (Sint-Sulpitiuskerk : cat. nr. 4). Cardon en Van de Ven 1983, p. 130.

¹⁶⁶ Van de Ven 1983, p. 14–15.

¹⁶⁷ Cardon en Van de Ven 1983, p. 129–131 en Van de Ven 1983, p. 27. De auteur van de catalogusbeschrijving noemt een aantal handschriften waarvan het penwerk op de decoratie in het Eedboek zou lijken, maar deze gelijkenissen zijn te verwaarlozen (zie Masai en Wittek 1982, cat. nr. 577 en Pl. 929; Lour-

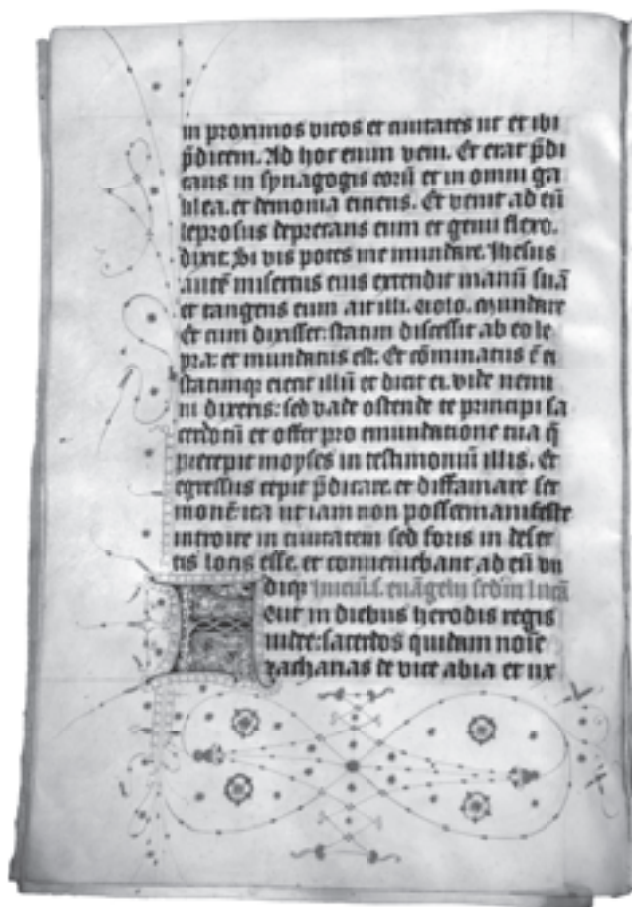

De exemplaren van de *Spiegel* laten zien dat de regularissen naast het schrijven en verluchten van handschriften ook exemplaren van drukken van penwerk voorzagen. In een van de twee exemplaren is goed te zien dat eerst het penwerk werd aangebracht, en de vellen daarna pas gevouwen en gesneden werden. Uitlopers van het penwerk dat rond de grotere initialen is aangebracht zijn namelijk afgesneden en op een ander blad in het boek te zien – bovenaan de bladen die oorspronkelijk vastzaten aan de bladzijden waarop de penwerkinitialen te vinden zijn (zie afb. 44).¹⁶⁸

De Tienense regularis kan de exemplaren van Herps *Spiegel* voor de eigen biblio-

daux en Haverals 1982, XIX, XXVIII, XXXIV en XXXVIII). Geen enkel handschrift heeft een soortgelijke lijnencompositie in de marge.

¹⁶⁸ Dit is alleen te zien in het exemplaar Cambridge, UL : F150.d.6.10. In het exemplaar Londen, BL : 1372.a.27 is (vermoedelijk tijdens het opnieuw binden van het exemplaar), meer van de marge afgesneden, waardoor eventuele uitlopers op andere bladzijden niet te zien zijn. In de rechterbovenhoek van f. 67r is een uitloper van het penwerk bij de initiaal op f. 60v te zien; in de rechterbovenhoek van f. 111r is een uitloper van het penwerk bij de initiaal op f. 120v te zien en in de rechterbovenhoek van f. 122r is een uitloper van het penwerk bij de initiaal op f. 123v te zien.

Afb. 43 Een handschrift uit het bezit van de Sint-Sulpitiuskerk te Diest. Het penwerk werd aangebracht door de regularissen van Sint-Agnetendal in Tienen. Diest, CSD : s.o. (Sint-Sulpitiuskerk : cat. nr. 4), foto Peter Claes.

theek gedecoreerd hebben. Gezien het feit dat het enig bewaard gebleven handschrift uit Sint-Agnetendal voor een opdrachtgever van buiten – de Sint-Sulpitiuskerk – is gemaakt, is het denkbaar dat ook de twee (of misschien nog meer) *Spiegel*-exemplaren voor een opdrachtgever buiten de gemeenschap werden verlucht. Hierbij valt te denken aan verwante religieuze gemeenschappen.¹⁶⁹ Het is ook mogelijk dat een boekhandelaar de exemplaren in het atelier van de zusters liet verluchten. In Diest waren boekhandelaren actief die als tussenpersonen optraden bij het vervaardigen van handschriften, de aankoop van bestaande handschriften en de verkoop van nieuwe en tweedehandse exemplaren van drukken. Zij kochten gedrukte werken aan in steden als Parijs en stonden soms in voor bepaalde onderdelen van de boekproductie, zoals het binden en verluchten. Een van hen, Jan van Borne, werkte tussen 1502/1503 en 1517/18 voor de Sint-Sulpitiuskerk.¹⁷⁰ Mogelijk besteedde zo iemand de verluchting van de exemplaren van de *Spiegel* uit aan Sint-Agnetendal.

169 De Hemptinne 2004, p. 56, n. 56. Religieuzen lieten hun boeken wel vaker buiten de eigen gemeenschap verluchten.

170 Van de Ven 1983, p. 21–22.

Het verluchten van exemplaren vóórdat boeken werden verkocht, in opdracht van boekhandelaren of door drukkers zelf, was een praktijk die vaker voorkwam. Uit de rekeningen van de Brusselse regularissen van Jericho blijkt bijvoorbeeld dat gedrukte boeken vaker in een religieuze gemeenschap verlucht werden. Naast handschriften verluchtten zij ook drukwerk in opdracht.¹⁷¹ Dat de opvolger van de weduwe Van den Dorpe, Jan van Doesborch, als *verlichtere* te boek stond in het register van het Sint-Lucasgilde, doet vermoeden dat drukkers zelf zich ook met de afwerking bezighielden.¹⁷²

Van buiten de Nederlanden is een drukker bekend die de exemplaren van zijn edities liet corrigeren en vaak ook zeer fraai liet verluchten en afwerken: Peter Schoeffer in Mainz. Hij drukte Herps *Spiegel* rond 1474 en besteedde veel aandacht aan de afwerking van de exemplaren van zijn drukken.¹⁷³ Een aantal exemplaren verkocht hij steevast blanco, maar een flink deel werd, in samenwerking met de drukkerij en dus lokaal, met de hand afgewerkt. Deze afwerking kende verschillende gradaties per druk en zelfs per exemplaar: een deel van de exemplaren werd alleen doorlopend van kleine initialen voorzien, een ander deel ook van gedecoreerde initialen. De organisatie van de handmatige afwerking gebeurde op verschillende niveaus (rubricering en eenvoudige initialen, penwerk en geschilderde initialen, randen en miniaturen). Schoeffer gaf hiertoe opdracht nadat eerst een eventuele handmatige correctie van de exemplaren in de drukkerij had plaatsgevonden.¹⁷⁴

De voormalige zakenpartner van Gutenberg bood zo een flexibel, doch kant-en-klaar product, met een veel grotere uiterlijke variatie dan alleen met de drukpers mogelijk was. Ook het aanbrengen van een band behoorde tot de mogelijkheden.¹⁷⁵ Op deze manier konden boeken in verschillende prijsklassen worden aangeboden en geleverd.¹⁷⁶ Schoeffer lijkt zich zelfs op dit onderdeel van de boekhandel gespecialiseerd te hebben: naast het eigen drukbedrijf importeerde hij drukken van collega's die hij vervolgens liet binden en/of verluchten om ze daarna door te verkopen.¹⁷⁷ Op deze manier lukte het Schoeffer een tijdlang om het juiste evenwicht te vinden in de overgang van de handschriftenproductie naar het meer mechanische drukbedrijf. Het hoogtepunt van het succes met deze praktijk bereikte hij tussen circa 1470 en 1475, waarna door typografische ontwikkelingen de handmatige afwerking van boeken steeds verder werd teruggedrongen.¹⁷⁸

171 Stoop 2009, p. 146. Vgl. Stoop 2013, p. 160–161 over het verluchten in opdracht.

172 Rombouts en Van Lierus 1864–1876, p. 69. Franssen 1990, p. 12. Over de praktijk van het afzetten (inkleuren) van kaarten vanaf ongeveer de tweede helft van de zestiende eeuw is meer bekend en kan illustratief zijn voor het proces van het met de hand afwerken van drukwerk. Vanaf de jaren veertig van de zestiende eeuw werden personen in de Lucasgilden met als hoofdberoep kaartafzetter geregistreerd. Voor hen werden verschillende handleidingen uitgegeven over het vervaardigen van pigmenten en met aanwijzingen over de manier waarop de kleuren aangebracht moesten worden. Zie hierover Goedings 1989, p. 99–113. Ook voor (post-)incunabelen bestonden in een aantal gevallen modellen voor decoratie: Mittler en Füssel 2000 (het zogenoemde Göttinger Musterbuch voor de Gutenbergbijbel) en Van Anrooij 2006, p. 61 (over de mogelijkheid van een voorbeeldexemplaar voor de inkleuring van de exemplaren van het *Fasciculus temporum*).

173 Hellinga 1994. Vgl. Hermans en Van der Hoek 1994, p. 10–11. Over de correcties: Hellinga 1990, m.n. p. 134–137 en 145–148.

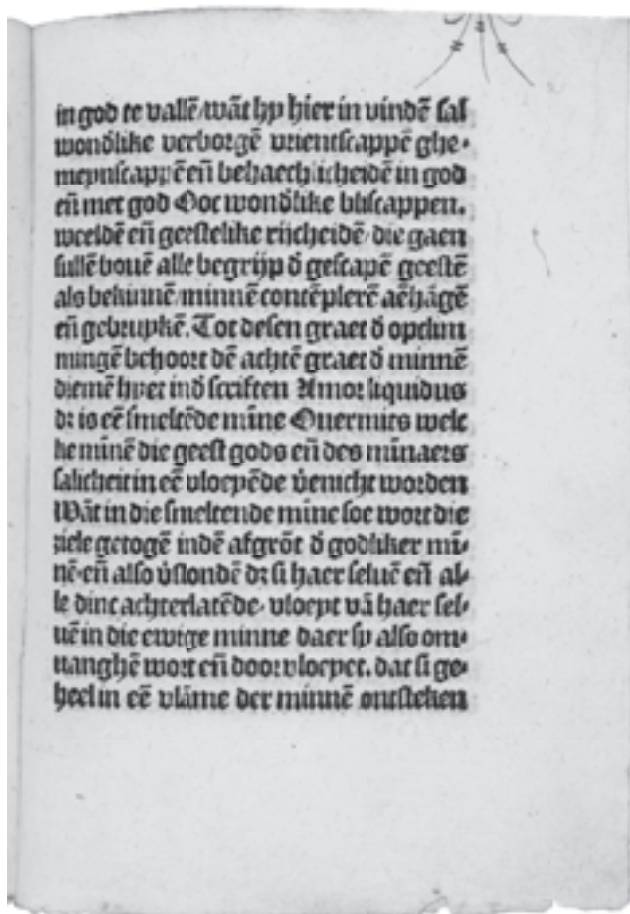
174 Hellinga 1994, m.n. p. 132 en 157. König 2000, p. 575.

175 Hellinga 1994, p. 161–162.

176 Vgl. Goedings 1989, p. 112–114.

177 Hellinga 1994, p. 164.

178 Hellinga 1994, p. 162.

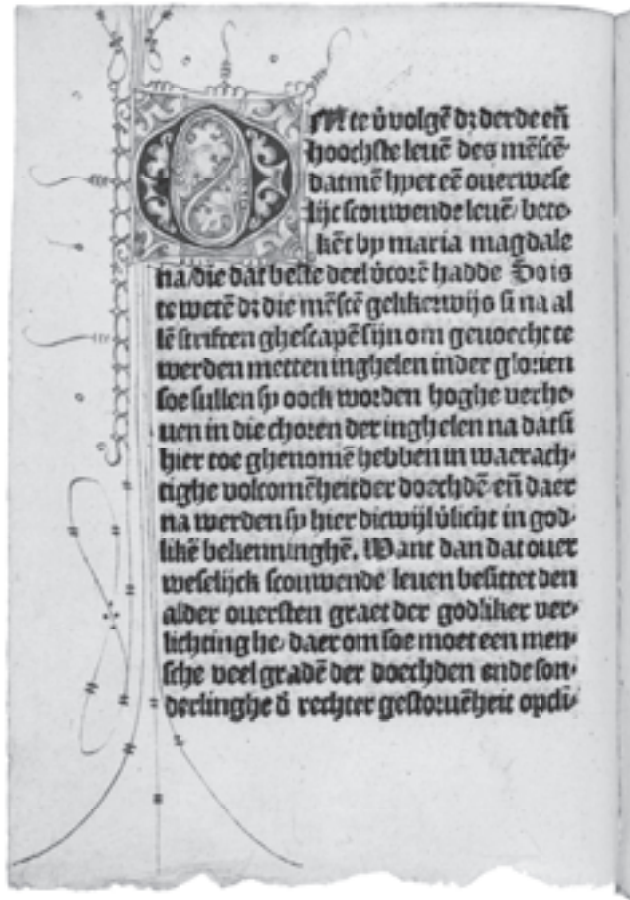

Afb. 44 Een uitloper van het penwerk dat werd aangebracht rond een van de grotere initialen in een exemplaar van de eerste Spieghel-druk is nu te zien bovenaan een ander blad in hetzelfde katern. Dit wijst erop dat de decoratie op nog ongevouwen bladen werd aangebracht. Cambridge, UL : F150.d.6.10, f. aa2r en aa3v.

Uit de Nederlanden komen in de literatuur slechts sporadisch voorbeelden voor van handmatige afwerking voor de verkoop. Elly Cockx-Indestege ontdekte dat drie exemplaren van een druk uit 1495 van de Antwerpse drukker Govaert Bac door één hand met rode inkt werden gerubriceerd. Net als in het geval van de twee *Spieghel*-exemplaren gebeurde het rubriceren en het aanbrengen van initialen voordat de bedrukte bladen tot katernen werden gevouwen. Cockx-Indestege sluit niet uit dat de volledige oplage routinematig gerubriceerd werd.¹⁷⁹ Gisela Gerritsen-Geywitz ontdekte dat een klein deel van de exemplaren van de drukken van het Utrechtse drukkersduo Ketelaer en De Leempt reeds afgewerkt aan de koper werd aangeboden. Ook hier kende de afwerking verschillende gradaties: van enkel eenvoudige rubricering tot uitgebreide (penwerk) decoratie. Dit gaf de koper de mogelijkheid om een keuze te maken die bij zijn budget en (beoogde) gebruik paste. Hierbij is het niet duidelijk of steeds een aantal afgewerkte exemplaren klaarlag, of dat de afwerking pas na aankoop gebeurde.¹⁸⁰

179 Cockx-Indestege 1973, p. 470-472. Gerritsen-Geywitz 1997, p. 40, n. 17. Vgl. Gerritsen-Geywitz 2004, p. 291.

180 De drie soorten afwerking die in de exemplaren te vinden zijn (penwerk, rubricering en titels), zijn

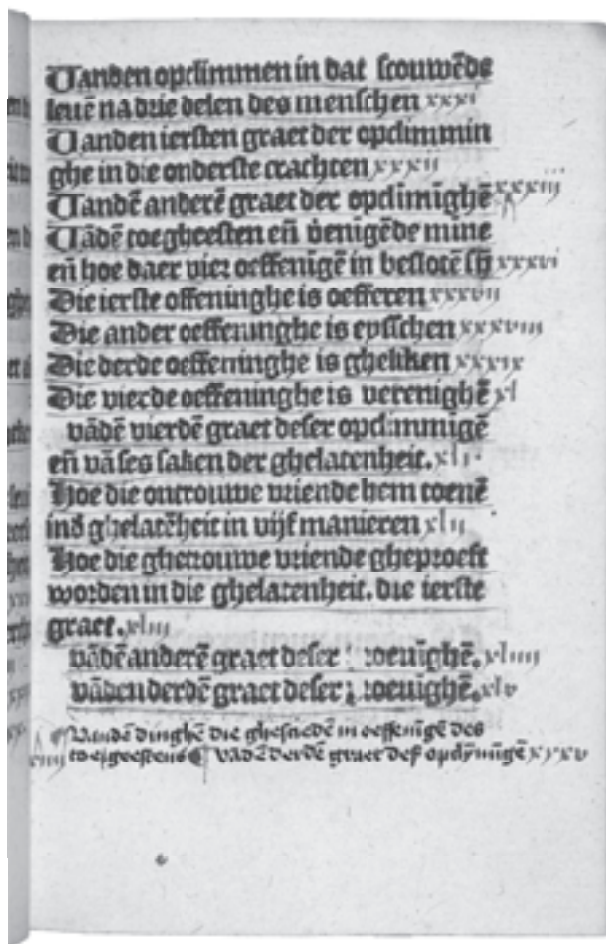
Het is niet zeker of de rubricering van de twee *Spiegel*-exemplaren door dezelfde persoon als het penwerk aangebracht is. De rubricering in een van de twee exemplaren (Londen) is opmerkelijk, omdat de rubricator in de inhoudsopgave met zijn rode inkt de hoofdstuktitels nummerde (steeds achter de titel) en de nummers vervolgens in de tekst zelf achter de hoofdstuktitels schreef.¹⁸¹ De eigenaar van dit exemplaar wilde deze informatie kennelijk in zijn exemplaar hebben om zijn studie van de *Spiegel* te vergemakkelijken.¹⁸²

Dit exemplaar is om nog een andere reden bijzonder. In de tekst zijn doorlopend verbeteringen aangebracht, meestal in de vorm van toevoegingen van weggelaten

wel steeds in dezelfde werkplaats tot stand gekomen. Gerritsen-Geywitz 2004, p. 293–302. Vgl. Gerritsen-Geywitz 1994, p. 39.

181 Het laatste gebeurde alleen tot en met het zevende hoofdstuk.

182 Londen, BL : 1372.a.27, f. a2r–a5v. Het was in vroege drukken gebruikelijk om in de inhoudsopgave geen nummering of folio's aan te geven, de optie om dit te doen werd voor de bezitter opengelaten: Saenger 1997, p. 498. Het exemplaar Den Haag, KB : 228 G 54 is door een latere hand volledige gefolieerd. Op de versozijde van de bladen gaf hij/zij met Romeinse cijfers steeds aan om welk deel van het boek het ging (I, II, III, IIII).

Afb. 45 Correcties en hoofdstuknummering in de inhoudsopgave van een exemplaar van de eerste Spiegheldruk. © The British Library Board, Londen, BL : 1372.a.27, f. a4r.

woorden of delen van zinnen.¹⁸³ De correcties werden waarschijnlijk als eerste in het exemplaar geschreven, nog voor het rubriceren en verluchten. Dit is te zien in de inhoudsopgave, waar onderaan een blad de twee hoofdstuktitels die in de inhoudsopgave ontbraken zijn bijgeschreven.¹⁸⁴ De toegevoegde hoofdstukken heeft de rubricator ook genummerd en hij heeft met een verwijsteken aangegeven waar de titels hadden moeten staan. Ook plaatste hij voor de titels paragraaftekens. De tweede titel werd al door een eenvoudig paragraafteken van de hand van de corrector in zwarte inkt voorafgegaan; de rubricator is hier met rode inkt overheen gegaan. Het lijkt erop dat de corrector en de rubricator met elkaar samenwerkten, of zelfs een en dezelfde persoon waren. Het gebeurde vaker dat exemplaren na de drukgang handmatig werden verbeterd in de drukkerij zelf, vaak ook met het oog op het uitbrengen van een verbeterde editie. Soms

183 Londen, BL : 1372.a.27, f. a4r, a6v, a7r, b6v, b7v, b8r, c3r, e8v, fir, giv, h5v, iir, l3r, miv, p3v, r2r, s4v, t5r, x2v, x3r, cc5v, cc6r, dd3r.

184 Londen, BL : 1372.a.27, f. a4r. Het gaat om twee hoofdstukken uit het schouwende leven, *Vanden dinghen die gheschiede in oeffeningen des toegeestens* en *Vanden derden graet deser opclymmingen* (hfst. 42 en 44).

werd de hele oplage gecorrigeerd.¹⁸⁵ Omdat de correcties niet door Henrick Eckert van Homberch zijn overgenomen, waren de verbeteringen in het geval van de *Spiegel* vermoedelijk op instigatie van een koper aangebracht omdat hij of zij een zo volledige en correct mogelijke tekst wilde hebben.

Individueel en collectief bezit

Van sommige *Spiegel*-exemplaren is de bezitter te achterhalen doordat kopers en lezers hun naam in het boek noteerden. Soms hebben we alleen een naam, zoals in een exemplaar van de druk uit 1502: *Dyeuer Pieters*.¹⁸⁶ In een ander exemplaar van deze druk staat op het schutblad tegenover de titelpagina eveneens een aantekening van een vrouw: *Dit boeck hoert toe Jannetgen Dircks*.¹⁸⁷ Een derde exemplaar van de tweede druk kwam op een gegeven moment in het bezit van Anna Trerichts.¹⁸⁸

De aantekening onderaan het titelblad van een exemplaar van de druk uit 1512 doet vermoeden dat dit boek aangeschaft werd door een vrouw die in de stad woonde:

Dit boeck hort toe Machtelt Moons Jans
dochter [wonende?] in die [hintte? ...]
by die preken port.¹⁸⁹

Een exemplaar van de druk van Jan Waen was eveneens in het bezit van een vrouw. Dankzij haar notitie weten we dat zij Clara Claes heette.¹⁹⁰ Uit een zestiende-eeuwse boedelinventaris blijkt verder dat een Leidse molenaarsweduwe ook een exemplaar van een van de edities van de *Spiegel* in haar bezit had.¹⁹¹

Sommige gedrukte *Spiegels* kwamen terecht in gemeenschappelijk bezit en dienden voor gezamenlijk gebruik. In het Antwerpse exemplaar van de druk van de weduwe is op de binnenzijde van het voorplat de volgende aantekening te lezen:

Dit boecxken behoort [toe]
het clooster van onser [liever]
vrouwen te galijleen ende [es]
om de lessen in te leesen in
onser weerckcamer ten [...]
eersten teeken ter heer[en]
Gods moet altoes weesen.¹⁹²

185 Hellinga 1990, m.n. p. 134–137 en 145–148.

186 Utrecht, MCC : 40 B 09 (coll. Warmond pi1259A9), f. dd8v.

187 Den Haag, KB : 228 G 56.

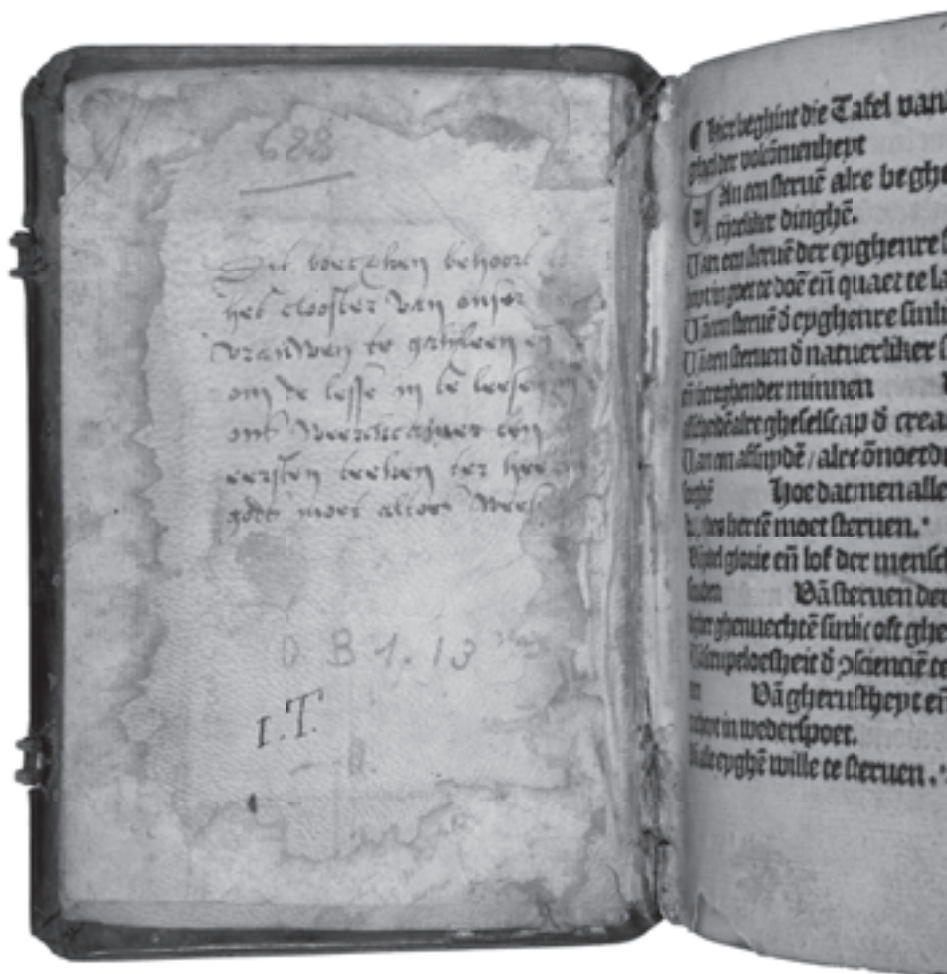
188 Antwerpen, Antiquariaat Wim De Goeij: cat. nr. 14951, f. a1r (*Dit boeck(sic) hort Anna Trericht docter*), a5r en a5v: *Dit boeck hoert toe Anna Trerichts, dochter Maria*.

189 Den Haag, KB : 229 G 2, f. a1r.

190 Leiden, UB : 1498 F 28, aantekening op de rectozijde van het voorste schutblad.

191 Caron 1986, p. 70–72.

192 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13. Waarschijnlijk is deze aantekening bewaard gebleven doordat er een papieren blad overheen was geplakt (aan de randen zijn nog resten van dit papier te zien). Hierdoor is de rechterzijde van de aantekening enigszins beschadigd geraakt (zie afb. 46). Een verkorte versie van de bezittersaantekening is achterin, op de binnenzijde van het achterplat, te vinden.

Afh. 46 Bezittersaantekening in een exemplaar van de druk uit 1501. Volgens de aantekening werd dit exemplaar gelezen in de werkkamer van een convent van Onze Lieve Vrouwe in Galilea. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13 (binnenzijde voorste plat).

Herps *Spiegel* bevond zich in de werkruimte van een convent dat de Heilige Maria in Galilea als patroonheilige had. Om welk convent het precies gaat, is lastig vast te stellen.¹⁹³ Gezien de overeenkomsten met andere bezittersaantekeningen lijkt het Windesheimse regularissenklooster van Sint-Maria/Galilea te Gent, gesticht door Jan Eggaert, de meest waarschijnlijke kandidaat.¹⁹⁴ Dit zou betekenen dat Herps *Spiegel* naast Die-

193 Meer religieuze gemeenschappen komen in aanmerking: het Haagse tertiariissenconvent van Sint-Maria/Galileën en het regularissenklooster van Sint-Maria/Galilea te Gent. De bezittersaantekeningen in de handschriften van de Haagse tertiariissen spreken niet van *onse lieve vrouwe*, maar van *Maria*. Ook wordt het woord *clooster* niet gebruikt, maar *convent* of *besloten susteren*. Bijvoorbeeld in Den Haag, HGA : 279: *Dit boec hoort tot sinte Marien in galileen in den Hage totten besloten susteren Marigen Claesdochter*. Over dit handschrift zie Desplenter 2008, p. 188–189.

194 In bezittersaantekeningen uit het klooster in Gent wordt wel *clooster* en *onse lieve vrouwe* gebruikt, maar

penveen en Facons te Antwerpen, in nog een Windesheims vrouwenklooster gelezen werd. De Gentse monialen konden tijdens de dagelijkse textielarbeid aan elkaar voorlezen uit dit exemplaar van de *Spiegel*. De zusters werden in principe geacht om tijdens het spinnen en weven het stilzwijgen in acht te houden, maar het is niet uitgesloten dat – net als in de reffer – een zuster voorlas terwijl de anderen de verplichte handenarbeid verrichtten.¹⁹⁵

Een ander exemplaar kwam eveneens in collectief bezit, maar kon door individuele lezers voor privéstudie geleend worden. Aan de binnenzijde van het voorplat van de boekband waarin dit blanco exemplaar van de druk uit 1512 gebonden is, lezen we de volgende notitie:

Een ghemene kijsten bock.
Lesedet ende brenghet weder int
ghemene.¹⁹⁶

Het ligt voor de hand dat de boekenkist waarin dit exemplaar bewaard werd in een religieuze gemeenschap stond, waarschijnlijk in een vertrek dat als bibliotheek diende. Een zuster of broeder mocht het boek meenemen om te lezen, maar moest het vervolgens ook weer terugbezorgen en in de kist terugleggen. De hierboven besproken kenmerken van de band van dit exemplaar brengen het boek in verband met het *Spiegel*-handschrift uit het bezit van het Diepenveense regularissenklooster. Zoals gezegd bestaat de mogelijkheid dat de haken op beide banden pas op een later tijdstip op de banden zijn bevestigd en de bezittersaantekening in het gedrukte boek vormt hier een argument voor: het boek zat immers in een kist toen het zich nog in de religieuze gemeenschap bevond.¹⁹⁷

Een aantal exemplaren van de gedrukte *Spiegel* kwam wel in een convent terecht, maar diende niet voor collectief gebruik en werd ook niet in de gemeenschappelijke bibliotheek bewaard. Met toestemming van de overste was de *Spiegel* in individueel bezit van een van de zusters. Zo lezen we in een van de twee volledig gerubriceerde exemplaren van de derde *Spiegel*-druk de volgende aantekening onder het colofon:

Suster Birgitta Santvoort
hoort dit boock toe met
oorlof van mijn oversten.¹⁹⁸

wordt meestal ook vermeld dat het om Gent gaat (bijvoorbeeld: *int cloester tot onser vrouwen van Galleen te Ghent*; Brussel, KB : 3045-49, f. 41v). Een aanwijzing dat het exemplaar in bezit van de Gentse regularissen was, is verder de Vlaamse spelling van *vrouwen*.

¹⁹⁵ Vgl. Scheepsma 1997, p. 60-62 en 65-69 over het stilzwijgen, het handwerk dat in de Windesheimse kloosters werd verricht en de refferlezing. Zie p. 227 over het Gentse Galilea. Overigens is bekend dat in huizen van zusters van het gemene leven volkstalige getijden hardop gelezen werden op de locatie waar men werkte, bijvoorbeeld in het spinhuis: Desplenter 2008, p. 179-180 en 182. De hier besproken aantekening vormt een aanwijzing dat regularissen tijdens de gezamenlijke arbeid eveneens volkstalige teksten voorlezen, maar wel teksten van een ander soort (vgl. Desplenter 2008, p. 193). Zie hierover ook Lingier 2000, p. 131. Zij stelt dat voorlezen tijdens het gezamenlijk werk in vrouwen gemeenschappen behorend tot de Moderne Devotie hoogstwaarschijnlijk niet gebeurde; de getijden bad men uit het hoofd. Vgl. Mertens 2013, p. 139-140 en Goudriaan 2008, p. 184-185 over deze praktijk bij de zusters van Hiëronymus Roma in Leiden.

¹⁹⁶ Deventer, SAB : 46 E 2 KL.

¹⁹⁷ Vgl. Wierda 2000, p. 12 (nr. 4).

¹⁹⁸ Antwerpen, Museum Plantin-Moretus: R. 48.12, f. dd8r.

Birgitta kan het boek bij haar intreden hebben meegenomen. Het kan ook zijn dat haar belangstelling voor de tekst gewekt was door een biechtvader of door haar overste, die Birgitta uiteindelijk ook toestemming gaf om het boekje bij zich te houden.

In eenzelfde soort omgeving functioneerde het andere volledig gerubriceerde exemplaar van de druk uit 1512. Het boek werd binnen een religieuze gemeenschap van zuster op zuster doorgegeven, en ook hier gebeurde dat met toestemming van de overste. Toen het boek in het bezit van zuster Lyseebeth Adriaens Geritsdochter van Gestel kwam, kraste zij de naam van haar voorgangster door. Het laatste deel van de aantekening is door de onbeholpen schrijfstijl moeilijk te lezen:

Dit boecxken is in bewaringe van
zuster [...]
Dit boeken is in die bewaringe van suster
Lyseebeth Adriaens Gerits dochter van
Gestel, so lanc als haer oversten belieft mi.
Die dit vynt die gevet mij weder om Gods
wil, die dit niet en doet die lest so Marien
roesen hoet als hier in [leset] staet [...]
bock¹⁹⁹

In een vrij groot aantal exemplaren van de gedrukte *Spiegel* staan twee of meer bezittersaantekeningen onder elkaar. Herps mystieke handboek ging (binnen een religieuze gemeenschap) over van lezer op lezer – het was een tekst die lang populair bleef en waar generaties lezers zich in verdiepten. Helaas zet het overgaan van een boek naar een volgende lezer er ook toe aan de oude bezittersnotitie te verwijderen of onleesbaar te maken, zoals ook Lyseebeth Adriaens Geritsdochter met de naam van haar voorgangster deed. Veel van de bezittersaantekeningen in vroege drukken zijn om deze reden doorgekrast.²⁰⁰

Een tweetal verminkte aantekeningen is bijvoorbeeld te vinden in een exemplaar van de eerste druk. De aantekeningen staan op de versozijde van het laatste blad, onder en boven het drukkersmerk van Rolands weduwe. Van de aantekening bovenaan het blad is weliswaar alleen het eerste gedeelte zodanig doorgehaald dat de tekst niet meer te lezen is, maar dit is wel het deel waarin de naam van de bezitster moet hebben gestaan. Wat nog leesbaar is van de aantekeningen, verraaft dat we ook hier met een vrouw te maken hebben: *Dit boeck hoert toe suster [Ien...] diet cricht die bidt om gads wil voer hoer, uut mynnen*.²⁰¹ Waarschijnlijk leefde zij in een religieuze gemeenschap, waar het exemplaar van zuster op zuster werd doorgegeven.

Op de recto- en versozijde van het laatste blad van een exemplaar van de druk uit

199 Londen, BL : 1372.a.25, f. dd8v. In de tweede regel is het woord ‘zuster’ en de naam van de zuster doorgekrast. Op de versozijde van het blad, staat onder het colofon nog een aantekening die onleesbaar is gemaakt. Het enige wat te herkennen is, is dat de aantekening begint met *Diet boeck [...]*. Bovenaan het titelblad (ar) heeft nog een bezitster haar naam genoteerd: Agnes Hijkens.

200 In een van de twee exemplaren van de eerste *Spiegel*-druk waarin penwerk uit het Tienense Agnētendal te vinden is, staat een tweetal bezittersaantekeningen op de schutbladen. De aantekeningen zijn door een wolk bruine inkt zo goed als volledig onleesbaar gemaakt. Cambridge, UL : F150.d.6.10, versozijde van het eerste schutblad en versozijde van het tweede schutblad: *Dit boeck hoert toe [...]/ geeft [weder ...]*.

201 Brussel, KB : II 84.526 A, f. dd8v.

Afb. 47 Doorgekraste bezittersaantekeningen boven en onder het drukkersmerk van de weduwe van Roland van den Dorpe achter in een exemplaar van de druk uit 1501. Brussel, KB : II 84.526 A, f. dd8v.

1502 staat onderaan een bezittersaantekening in twee delen. Beide zijn echter groten-deels onleesbaar gemaakt en de nog te ontcijferen stukjes leveren geen belangwekkende informatie.²⁰² Hetzelfde exemplaar kwam nadien in het bezit van ene Guerte Gerrits, die mogelijk verantwoordelijk kan worden gehouden voor het verminken van de oudere notities.²⁰³ Een te Brussel bewaard exemplaar van dezelfde druk heeft op de versozijde van het laatste blad twee bezittersnotities. Wederom zijn beide aantekeningen doorgehaald, zodat we alleen te weten komen dat het boek aan iemand (vermoedelijk een vrouw) toebehoorde, die in, of in de buurt van een begijnhof woonde:

Desen boeck behoert bye [...]
 Item desen boeck behoert [toe]
 Lysken S[...] woenende
 t[Antwerpen? ...] baeghijnhoef²⁰⁴

202 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B. 1.16, f. dd8r-v. Van de aantekening onderaan f. dd8r is nog het volgende te herkennen: *die dit boeke [vinde?] die bren[ct] [weder] om Gods [willen]*. Van de daadwerkelijke bezittersnotitie op de versozijde is vrijwel niets meer te lezen. Ook onderaan dd7v is nog een aantekening met een inktvlek bedekt.

203 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B. 1.16, binnenzijde achterplat, bovenaan: *Dit boeck hoort Guerte Gerrits [...]*.

204 Brussel, KB : INC A 1.534, f. dd8v.

De gegevens over de bezitters en lezers van de exemplaren van de eerste drie drukken van Herps *Spiegel* wijzen overwegend in de richting van (religieuze) vrouwen. Soms bevat een bezittersaantekening een concrete aanwijzing met betrekking tot het gebruik. Uit het waarschijnlijk uit Gent afkomstige exemplaar werd door de zusters voorgelezen tijdens de gezamenlijke arbeid in de *weerckcamer*. Het boek dat in een kist bewaard werd, kon door de leden van de gemeenschap geleend worden. De meeste exemplaren bevonden zich in individueel bezit van een dame, al dan niet in de kaders van een religieuze gemeenschap: Dyeuer Pieters, Jannetgen Dircks, Machtelt Moons Jans, Anna Trerichts, Birgitta Santvoort, Lyseebeth Adriaens Geritsdochter en Guerte Gerrits – zeven vrouwen wier namen nog te ontwaren zijn en die een druk van de *Spiegel* in hun bezit hadden. Wat de precieze achtergrond van deze dames betreft tasten we in het duister. De vrouwen die exemplaren van de druk van Jan Waen in hun bezit hadden zijn beter te plaatsen.

Begijnen van Diest

In een van de exemplaren van de contrareformatorische *Spiegel* is op de maculatuur voorin, die dienst doet als schutblad, een bezittersnotitie geplaatst door Mariken Bueckenberch. Uit de aantekening is op te maken dat zij een begijn was in het begijnhof van Sint-Catherina te Diest: *Dit boeck hoert toe [den?] Mariken Bueckenberch beghyn tot Diest*.²⁰⁵ Onder deze aantekening is nog een notitie geschreven: *Desen boeck hoert toe Maria van Zoos*. Beide aantekeningen zijn doorgekrast, waarschijnlijk door de twee vrouwen die zich bovenaan het tweede schutblad kenbaar maakten: *Desen boeck hoert toe Maria ende Elisabeth Delien*.²⁰⁶ Maria van Zoos en Maria en Elisabeth Delien hadden naast de druk van Herps *Spiegel* een zestiende-eeuws handschrift in hun bezit. In de codex is een anoniem geestelijk traktaat afgeschreven onder de titel *Die volmaetheijt der sielen*.²⁰⁷

In een tweede exemplaar is op de rectozijde van het eerste oorspronkelijke schutblad een hele reeks bezittersaantekeningen genoteerd, waarvan het merendeel is doorgehaald. Ook hier is de eerste aantekening van ene Mariken.²⁰⁸ In de tweede aantekening maakt de vrouw van wie de naam niet meer te ontcijferen is zich bekend als begijn in Diest.²⁰⁹ Zij schreef onder de bezittersaantekening nog een paar regels gericht tot Christus, met een aantal witregels ertussen.²¹⁰ In deze opengelaten ruimte noteerde Catharina van Haut haar naam.²¹¹

205 Amsterdam, BPH : Shelf Mark M. (ICN nr. PH 2729), schutblad voorin, rectozijde.

206 Amsterdam, BPH : Shelf Mark M. (ICN nr. PH 2729), tweede schutblad voorin, rectozijde. Overigens lijkt aan de binnenzijde van het voorste 'plat' nog een aantekening te zijn geschreven; deze is echter dusdanig vervaagd dat er vrijwel niets meer van te lezen is.

207 Cardon en Van de Ven 1983, p. 152. Brussel, KB : II 4425 (circa 1560).

208 Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 1), vijfde schutblad voorin, rectozijde: *Dit boeckken hoert toe Mariken van [...] diet vindt die gheeft haer weder om Gods wil*.

209 Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 1), vijfde schutblad voorin, rectozijde: *Desen bocken hoert toe [...] s[...] begijne tot dyest dyt [...] het weder om Gods wil*.

210 Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 1), vijfde schutblad voorin, rectozijde: *In u heer aellen lijdt ick aellen mijn betrouwen. En mijn bemijnde heerre dat aellen mijn verlanghen die voor mij aenden boom [...] heeft ghehanghen*.

211 Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 1), vijfde schutblad voorin, rectozijde: *Catharina van*

De beide exemplaren moeten in de zestiende eeuw in het begijnhof te Diest gelokaliseerd worden. Misschien werden de exemplaren in (opdracht van) het begijnhof ingebonden.²¹² Er is zelfs nog een derde exemplaar, evenals het vorige bewaard in de Leuvense Maurits Sabbebibliotheek, dat mogelijk door het begijnhof werd aangekocht. Tegen het einde van de zestiende eeuw was dit exemplaar in het bezit van ene Peter Bollen, maar daarvoor behoorde het aan een vrouw te Diest:

Desen boeck behoert toe
Peter Bollen gecoomen
van Marieken Wouters
van Diest 1588
den 15 augustus²¹³

Of ook deze Marieken Wouters een begijn was, is niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk is zij te identificeren met de kopiïste van een zestiende-eeuws handschrift met het commentaar op het Hooglied van de minderbroeder-observant Frans Vervoort. De kopiïste – in het handschrift genoemd als Mariken Wouters van Breda – was een begijn in het Groot Begijnhof van Mechelen.²¹⁴ Hoe dit ook zij, zeker is dat in het begijnhof van Diest meer exemplaren van de door Jan Waen uitgegeven *Spiegel* circuleerden.

Dit soort bezittersaantekeningen is van groot belang voor onze kennis van de receptie van teksten die begijnen in de Zuidelijke Nederlanden lazen. Begijnen hadden geen collectieve bibliotheken. Bibliotheekcatalogi aan de hand waarvan het boekenbezit van begijnen gereconstrueerd zou kunnen worden, zijn dan ook niet overgeleverd. Boeken werden, precies zoals in het geval van Herps *Spiegel*, geschonken aan of overgeleverd via individuele begijnen, die ze gebruikten en in sommige gevallen uitleenden zodat informele leesgroepjes gevormd konden worden.²¹⁵ Mogelijk werd Herps *Spiegel* binnen zo'n leesgroepje besproken. Daarnaast valt aan nog een andere gebruikswijze te denken. Begijnen verzorgden dikwijls onderwijs voor meisjes, zo ook in het begijnhof van Diest. Bij de begijnen woonden in 1526 vierendertig meisjes die door de vrouwen geïnstrueerd werden in lezen, schrijven en in goede zeden, deugdzaam leven en 'devote manieren'.²¹⁶ Herps *Spiegel* kon als helder gestructureerd handboek een functie in dit onderwijs vervullen.

Haut hoert desen boeck toe. Onder de aantekeningen van de vrouwen heeft een zeventiende-eeuwse bezitter zijn naam genoteerd: *Emanuel Ferdinand Delion, 1675.*

212 De banden van deze exemplaren lijken eveneens op de band waarin het exemplaar van *Jannetgen Dircks* van de druk van 1512 gebonden is (Den Haag, KB : 228 G 56).

213 Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 2), f. dd8v. De aantekening is niet goed leesbaar doordat er bij het opnieuw binden van het boek een schutblad tegen f. dd8v is geplakt. Overigens kwam ook een van de twee exemplaren die met zekerheid in het begijnhof gelezen werden, tegen het einde van de zestiende eeuw in handen van een leek terecht. Zagarias Hendricks plaatste op het laatste, blanco blad van de druk een bladvullende bezittersaantekening waarin hij ook Maria en Elisabeth Hendricks noemde: Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 1), f. dd8r. Op de versozijde is een aantekening van Willem Kroon, gedateerd 1762, te lezen.

214 Met dank aan Geert Warnar, die mij attent maakte op de overeenkomst in de namen. Hs. Leiden, UB : BPL 48 E. Het exemplaar was in ieder geval aan het begin van de achttiende eeuw in het bezit van een begijn. Onder de aantekening van Peter Bollen is het volgende te lezen: *Anna Catharina van Hilst / boejintje 1705.*

215 Simons 2001, p. 83.

216 Simons 2001, p. 81. Zie verder p. 82–85 over het onderwijs van de begijnen.

De aanwezigheid van meer exemplaren van Herps *Spiegel* in het begijnhof te Diest rond het midden van de zestiende eeuw past goed in het toenmalige spirituele klimaat in de gemeenschap. In 1540 werd Nicolaas van Esch († 1578) tot pastoor van het begijnhof benoemd. Hij trof het begijnhof aan in een religieuze crisis: oude gebruiken en regels werden nauwelijks nageleefd en de spiritualiteit in de gemeenschap was op sterven na dood. Van Esch ontpopte zich al snel tot hervormer van de gemeenschap. Hij schreef nieuwe regels, vulde de oude regels en statuten aan en maakte een einde aan materiële wantoestanden.²¹⁷ Het begijnhof van Diest werd zo een voorbeeld voor andere begijnhoven in de Nederlanden.

Geestelijke literatuur, waaronder Herps *Spiegel*, moest ook hier de innerlijke pendant van de hervorming bewerkstelligen. De hervorming in Diest had een mystieke inslag. Naast de *Spiegel* bezaten de Diestse begijnen een handschrift met de Middelnederlandse vertaling van de *Explicatio in Cantica canticorum* (pseudo-Richard van Sint-Victor).²¹⁸ Nicolaas van Esch schreef zelf ook geestelijke traktaten. In zijn werk *Excercitia* gebruikte hij de *Spiegel* in de Latijnse vertaling van Blomevenna.²¹⁹ In 1545 vertaalde hij de *Evangelische peerle* naar het Latijn en in 1542 trad hij op als uitgever van de *Tempel onser sielen*.²²⁰ Daarnaast was hij betrokken bij de stichting van het begijnhof te Oisterwijk, waar de mystieke auteur Maria van Hout verbleef. Zij schreef brieven en traktaten die door de Keulse kartuizer Gerard Kalckbrenner werden uitgegeven.²²¹

De anonieme auteur van de *Profytelecke pelgrimage*, die delen uit de *Spiegel* in zijn geestelijke pelgrimsreis verwerkte, schreef vermoedelijk eveneens in dit milieu van gelijkgestemde mannen en vrouwen, die elkaar rond het midden van de zestiende eeuw ondersteunden in hun interesse voor mystiek.²²² De Keulse kartuizers voerden in deze kringen de boventoon met hun publicatieoffensief gericht tegen de opkomst van het lutheranisme.²²³ Het Arnhemse Sint-Agnesklooster, waar rond deze tijd veel aandacht voor mystiek was en ook Herps *Scala amoris* in het Middelnederlands werd afgeschreven, behoorde eveneens tot deze kring.²²⁴ De ruime receptie van Herps *Spiegel* in Diest moet gezien worden in de context van dit spirituele klimaat, waarbinnen Herps vijftiende-eeuwse mystiek en de literaire activiteit van de minderbroeders-observanten in bredere zin een belangrijke inspiratiebron vormden.²²⁵ Ook de nieuwe uitgave van de *Spiegel*, met de contrareformatorische inleiding van Adriaan van Mechelen, past binnen deze strijdvaardige, mystiek gekleurde, zestiende-eeuwse kring. De contrareformatie betekende wederom een hervorming van de Katholieke Kerk en zo bleef de *Spiegel* in een hervormingscontext functioneren.

217 Cardon en Van de Ven 1983, p. 143, 147-148, 151.

218 Cardon en Van de Ven 1983, p. 154. Brussel, KB : II 2949 (1563). Het handschrift bevat naast het Hoogliedcommentaar een preek van Jan Bosmans, kapelaan in het begijnhof te Diest.

219 Vennebusch 1991, p. 61.

220 Ampe 1968, p. 30-47 en Ruh 1999, p. 293. Vgl. Schepers 2008, p. 302 en Dlabáčová 2011, p. 22-23.

221 Ruh 1999, p. 279-289. Zie ook Axters 1956, p. 386-387.

222 Dlabáčová 2011, p. 27-32.

223 Dlabáčová 2011, p. 29.

224 Vgl. Schepers 2008. Zie hoofdstuk IV over het handschrift met Herps *Scala amoris*.

225 De receptie van de *Spiegel* in Diest is tevens interessant in het licht van de literaire productie van de plaatselijke rederijderskamer De Lelie. Jeroen Vandommele ziet inhoudelijke verbanden tussen de spelen van De Lelie en Herps volkstalige werk: Vandommele 2011, p. 189-191.

Lezersnotities en -toevoegingen

De lezers van Herps gedrukte *Spiegel*, waarvan we er hierboven een aantal bij naam hebben leren kennen, maakten tijdens het lezen soms aantekeningen met zwarte of bruine inkt. We zagen al dat het aanbrengen van rubricering in de loop van de tijd een soortgelijke rol ging vervullen: het werd een teken van individuele studie van de tekst. Aantekeningen kunnen het gebruik en de leeswijze van de gedrukte *Spiegel* specificeren. Zij kunnen laten zien op welke manier lezers met het boek omgingen en welke passages in Herps tekst zij belangrijk en interessant achtten. De begijnen in Diest bijvoorbeeld lazen Herps *Spiegel*, maar hun studie was kennelijk niet van dien aard dat zij ook aantekeningen bij de tekst plaatsten. Andere lezers bedienden zich tijdens het lezen wel van pen en inkt. Sporen die deze lezers nalieten variëren van eenvoudige onderstrepingen, nummeringen, kruisjes en wijzende handjes tot uitgebreide inhoudelijke toevoegingen. Deze leesnotities komen vaak in combinatie met elkaar voor. Marginalia – zeker die van de eenvoudigste soort – zijn niet eenvoudig te dateren en het is dan ook vaak niet duidelijk wanneer de aantekeningen precies bij Herps tekst geplaatst zijn.

Sommige lezers begonnen al in de inhoudsopgave met het maken van kleine toevoegingen. In het exemplaar uit 1512 dat Machtelt Moons Jans toebehoorde, is naast de hoofdstuktitels van de *XII Stervinghen* een nummering in Arabische cijfers aangebracht.²²⁶ In de inhoudsopgave van een exemplaar van de derde druk is achter iedere titel het bladnummer genoteerd waarop het desbetreffende hoofdstuk begint en dezelfde hand heeft vanaf het begin van de proloog de bladen in de rechterbovenhoek gefolieerd.²²⁷ De lezer zorgde er zelf voor dat de inhoudsopgave als zoekstelsel operationeel werd.

Een exemplaar van de druk van de weduwe waarvan de huidige bewaarplaats onbekend is, zou gezien de aantekeningen aan de minderbroeder-observant Frans Vervoort, evenals Herp auteur en gardiaan te Mechelen, behoord kunnen hebben. De historicus Prosper Verheyden identificeerde hem als mogelijke bezitter, omdat in het hele exemplaar alleen de reeks schietgebedjes beginnend met *O here wanneer* in Herps hoofdstuk over de techniek van het *toegeesten* is onderstreept.²²⁸ De woorden *O here wanneer* zouden Vervoorts devies worden en een teken waaraan werk van zijn hand herkend kon worden. Daarnaast werd de *Spiegel* in dit exemplaar, net als in het eerder besproken Londense exemplaar, naar een handschrift gecorrigeerd. Kleine correcties komen overigens vaker voor. Misschien was het Birgitta Santvoort zelf die in haar exemplaar van de druk uit 1512 een correctie aanbracht door een zinsdeel door te strepen.²²⁹ De lezer van het handmatig gefolieerde exemplaar van deze druk heeft eveneens een kleine verbetering in de tekst aangebracht.²³⁰

226 Den Haag, KB : 229 G 2, f. a2r. Vgl. het exemplaar Londen, BL : 1372.a.27 van de eerste druk uit 1501. Mogelijk schreef dezelfde hand '1512' onder het colofon op f. dd8r. Verder zijn er stippellijntjes en een krabbel in de tekst op f. q1v (hfst. 39). *Van den opclimmen in dat scouwende leven na drie deylen des menschen, Spiegel*, p. 233, r. 14-21).

227 Utrecht, UB : MAG: F OCT 1731 RARIORA, f. a2r-a4v. De foliëring begint op f. a5.

228 Verheyden 1924, p. 50, n. 1. De onderstreping stond op f. 04 (*Spiegel*, p. 187, r. 24-30 (hfst. 32)). Het exemplaar bevond zich in 1924 in privébezit te Antwerpen.

229 Op f. aa8r staat *si niet*, *off* dubbel in de tekst; de eerste is doorgehaald (*Spiegel*, p. 387, r. 248 (hfst. 60)).

230 Utrecht, UB : MAG: F OCT 1731 RARIORA, f. g7r. Het gaat om een zin uit hoofdstuk 17, *Van prac-*

In het exemplaar waaruit zusters elkaar tijdens de handenarbeid in de werkkamer voorlazen, zijn afgezien van een kruisje bovenaan een pagina uit het hoofdstuk over de zedelijke deugden, geen marginalia te vinden.²³¹ Een kruisje was voldoende om een belangwekkende passage aan te geven en dit eenvoudige, doch functionele teken werd dan ook vaker gebruikt. In een exemplaar van de druk van Jan Waen staat een kruisje in de brief van Adriaan van Mechelen bij de passage over Herps gebruik van de volkstaal en naast de aankondiging van het schouwende leven in de inhoudsopgave.²³² Een groot aantal kruisjes in een exemplaar uit 1512 toont een brede interesse van een lezer in de hogere aspecten van het schouwende en het *overweselick* schouwende leven.²³³

Lezers bedienden zich naast eenvoudige onderstrepingen en kruisjes ook van wijzen- de handjes en nota's om aan te geven wat zij in de *Spiegel* belangrijk achtten en eventueel snel wilden terugvinden. In een exemplaar van de druk van de weduwe is een studieaantekening van een lezer te vinden die de *Spiegel* doorlas en een passage uit het schouwende leven over het juiste gebruik van de *werkelike* of *bevoelike* genade en liefde belangrijk vond. Hij (of zij) plaatste naast de passage de afkorting *No* voor *nota* en trok een lijn met krinkelletjes langs de tekstkolom.²³⁴ In het exemplaar uit 1512 waarin verschillende kruisjes zijn aangebracht, zijn regels in het hoofdstuk over de zedelijke deugden onderstreept en is in de marge *nota* of *nota bene* geschreven.²³⁵ In hetzelfde exemplaar tekende een andere lezer een viertal aanwijshandjes.

Maar liefst drie van deze handjes staan bij passages waarin Herp de fascinerende gebeurtenissen uit het leven van de Heilige Clara beschrijft. Een aanwijshandje wijst de lezer het begin van de passage waarin hij vertelt dat zij met alle vermogens van haar ziel in God rustte en gevoed werd door het invloeden van God. Hierdoor raakte haar ziel zodanig in God verheven dat ze eens dertig dagen lang in een soort extase leefde. Na deze ervaring viel het haar zwaar om zich – als abdis van een klooster – om wereldse zaken te bekommeren.²³⁶ In een ander hoofdstuk verhaalt Herp over de dag waarop Clara maar even door het genoeg van de wereld werd aangeraakt, maar waarop het goddelijke invloeden haar maar liefst elf jaar lang onthouden werd.²³⁷ Kennelijk zag de lezer dit als een belangwekkende passage, want zowel in de buiten- als in de binnenmarge tekende hij/zij een handje met een wijzende vinger in de richting van dit stukje tekst.²³⁸ De bijzondere interesse in de Heilige Clara zou verklaard

tijk der gheesteliker oefeninghen, die in de druk nogal verwarrend is. In de editie van Verschueren staat: *Ende dit weet voerwaer, dat die daghelische sonden veel crachteliker ende volcomeliker affghedaen werden mit een minlike, crachtighe toekeer in God dan mit een toekeer des rouwes totten sonden* (*Spiegel*, p. 111, r. 38–41 (hfst. 17)). In de druk staat: *ende dat weet voerwaer dat die daghelijse sonden veel crachtelicker ende volcomeliker affghedaen worden met eenen minlijcken crachtighen toekeer des rouwes totten sonden*. Ook in een exemplaar van de druk van 1501 (Cambridge, UL : F150.d.6.10, f. h5v) is een verbetering bij deze (in de druk verwarrende) zin geplaatst.

231 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13, f. 15r. *Spiegel*, p. 125 (hfst. 21).

232 Leiden, UB : 1498 F 28, f. A3r en A6r.

233 Gent, UB : Th 3397. De kruisjes beginnen op f. m8r en zijn verder op de volgende bladen te vinden: f. m8v, y1r, z8v, 221v, 225v, 226r, 226v, 227v, 228r, us3r, us3v, us4v, us6r, bb3r.

234 Londen, BL : 3832.aaa.25, f. o2r. *Spiegel*, p. 183, r. 68–82 (hfst. 31).

235 Gent, UB : Th 3397, f. i4r en i4v (*Spiegel*, p. 133, r. 202–204 en 133, r. 216–218 (hfst. 21)). Hetzelfde gebeurde op f. m4r (*Spiegel*, p. 177, r. 30 e.v. (hfst. 30)).

236 Gent, UB : Th 3397, f. o6v (*Spiegel*, p. 211–213, r. 66–88 (hfst. 37)).

237 *Spiegel*, p. 235, r. 32–37 (hfst. 39).

238 Gent, UB : Th 3397, f. q2r.

kunnen worden vanuit de achtergrond van de lezer(es): zou zij(?) bijvoorbeeld tot een clarissengemeenschap hebben behoord, of is hier sprake van een meer persoonlijke devotie?

Verschillende lezers gingen een stap verder dan het plaatsen van kruisjes, nota's en handjes met wijzende vingers. Zij schreven korte notities bij Herps tekst. In het te Cambridge bewaarde exemplaar van de eerste druk zijn in de voorbereiding in het *werkende* leven de woorden *dan met bichten* in de buitenmarge geschreven en door middel van een verwijsteken aan het einde van de volgende zin toegevoegd: *Ende dit weet voerwaer, dat die daghelicische sonden veel crachteliker ende volcomeliker affghedaen werden mit een minlike, crachtighe toekeer in God dan mit een toekeer des rouwes totten sonden.*²³⁹ Deze toevoeging is een echte studieaantekening. Eerder in het hoofdstuk schrijft Herp namelijk dat men niet te veel aandacht moet besteden aan het overdenken en het biechten van begane zonden.²⁴⁰ De lezer las de tekst goed en wilde dit gegeven hier volledigheidshalve toevoegen. In het exemplaar van de tweede druk uit het bezit van Jannetgen Dircks, is een keur aan korte notities bij de tekst te vinden. Degene die de aantekeningen opschreef, concentreerde zich op de *XII Stervinghen* en het *werkende* leven.²⁴¹

Opvallend is dat een deel van de lezers die aantekeningen bij Herps tekst plaatste in het Latijn schreef. In de handschriftelijke overlevering zijn we dit fenomeen al tegengekomen: het *Spiegel*-handschrift uit het bezit van de Roermondse kartuizers (*Wē*) kent vele marginale aantekeningen in het Latijn. In dit verband is een exemplaar van de tweede druk interessant. In dit exemplaar zijn door een lezer veel inhoudelijke aantekeningen in het Latijn gemaakt (zie afb. 48). De lezer onderstreepte daarnaast bepaalde regels en onderscheidde de punten die Herp in de tekst noemt door in de marge cijfers te plaatsen. Deze intensieve aandacht voor de studie van de *Spiegel* verzwakte echter al na de vierde van de *XII Stervinghen*.²⁴²

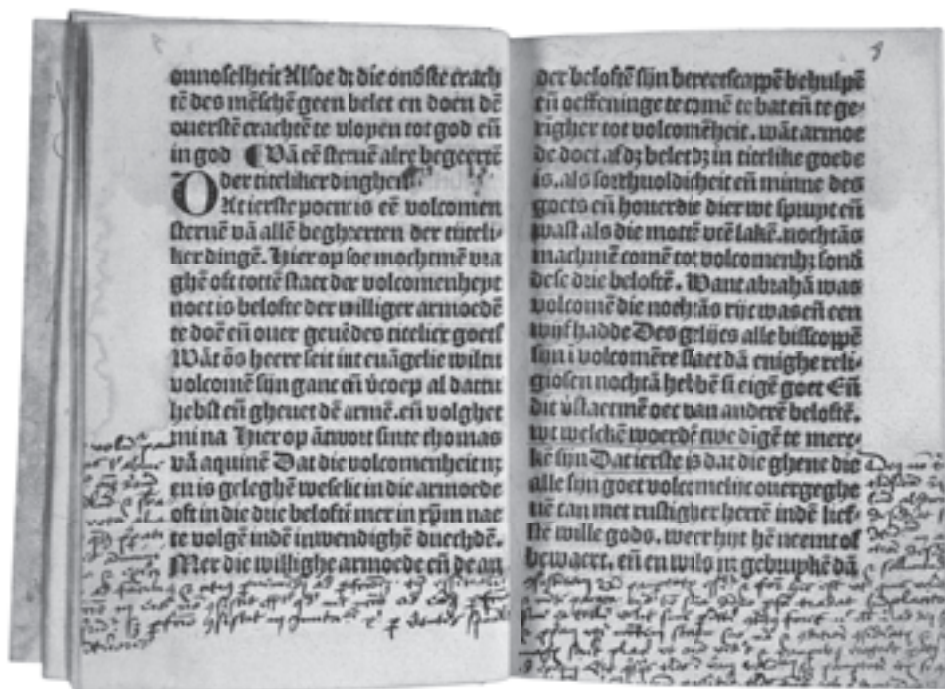
Lezers combineerden de twee talen – het Nederlands en het Latijn – ook wel eens. Een van de exemplaren van de druk van 1512 kwam in handen van verschillende lezers met uiteenlopende interesses. Hierboven is al vermeld dat een van hen een bladopenning rubriceerde en van een aantekening in het Latijn voorzag. In het hoofdstuk over de zedelijke deugden zijn de namen van de 'dochters' die verzaking van de eigen wil

239 Cambridge, UL : F150.d.6.10, f. h5v. *Spiegel*, p. 111, r. 38–42 (hfst. 17).

240 *Spiegel*, p. 109, r. 8–12 (*Dat ierste is, dat hi hem niet te seer en becommen, noch en verslae in cleyngoedicheit, noch oec en verstoer sijn olde sonden over te dencken, noch oec sijn daghelicische ghebreken te ondersoeken, te be- weenen ende te biechten*) (hfst. 17).

241 Den Haag, KB : 228 G 56. Vaak gaat het om een *nota* (f. d4v, p1r, p4r, p7v, u3v) of *nota bene* (f. c4r), soms met een toevoeging (f. l2r: *nota vander mein* [...]; f. l8r: *noteert so* [...]; f. n5v: *noteert wel dit dinx*). Ook het Nederlandse *merckt* komt voor (f. u1v). Soms gaat het om meer inhoudelijke aantekening, die niet altijd even goed leesbaar zijn (f. d1v: *getrouwe knechten ofte heijmelicke vrienden Goots*; f. g3v: *in gelatenheit Christum te volgen*; f. k3v: *ge ruste der nochtan te staen*; f. k6v: *geestelijck overspel* enf. k7r: *geestelijck blijchap in tegenspoed*. Andere aantekeningen zijn te vinden op f. d3r, g2r, h4v en k5r–v.

242 Brussel, KB : INC A 1.534. Na f. c7v houden de aantekeningen en onderstrepingsen op (*Spiegel*, p. 45, r. 51 (hfst. 5)). Omdat telkens een deel van de aantekeningen weggesneden is, moeten de aantekeningen al voordat de druk gebonden (of herbonden) werd in de marge zijn geplaatst. Het exemplaar kwam in de bibliotheek van de minderbroeders-observanten recollecten te Leuven terecht. Het exlibris is van 1791, maar er is ook een handgeschreven aantekening op het titelblad: *Bibliotheca fr Minorum reg[ul]ar[um] obs[ervantia]e conuentus SS. trinitatis*.

Afb. 48 Uitgebreide en gedeeltelijk afgesneden notities in het Latijn rond de tekst van de eerste van de XII Stervinghen in een exemplaar van de druk uit 1502. Brussel, KB : INC A 1.534, f. a7v-a8r.

en lijdzaamheid voortbrengen, in het Latijn in de marge geschreven.²⁴³ Zo staat naast *milttheyt oft liberaelheyt* het woord *largitas* en is bij *renicheit des lichaems ende der sielen* het Latijnse *castitas* geschreven.²⁴⁴ Nog in dezelfde paragraaf noteerde dezelfde lezer aan het begin van de passage waarin de verschillende soorten reinheid behandeld worden, *3der- ande reinicheit*.²⁴⁵ Een lezer van een exemplaar van de druk van Jan Waen kwam op hetzelfde idee en voorzag de namen van de zedelijke deugden eveneens van een Latijnse equivalent.²⁴⁶ Deze exemplaren werden waarschijnlijk gebruikt door biechtvaders en kloosteronderwijzers.

Voor een van de lezers van de druk van Jan Waen waren zelfs langere notities niet afdoende om zijn persoonlijk stempel op het boek te drukken. Aan zijn exemplaar voegde hij een handgeschreven katern van vier bladen toe.²⁴⁷ Het katern bevat gebeden die specifiek zijn toegesneden op Herps *Spieghel* en de lezer bij studie van de tekst van nut kunnen zijn:

243 Gent, UB : Th 3397, f. h8v, i1v, i2v-i3v (*Spieghel*, p. 127, r. 100-131, r. 189-190 (hfst. 21)).

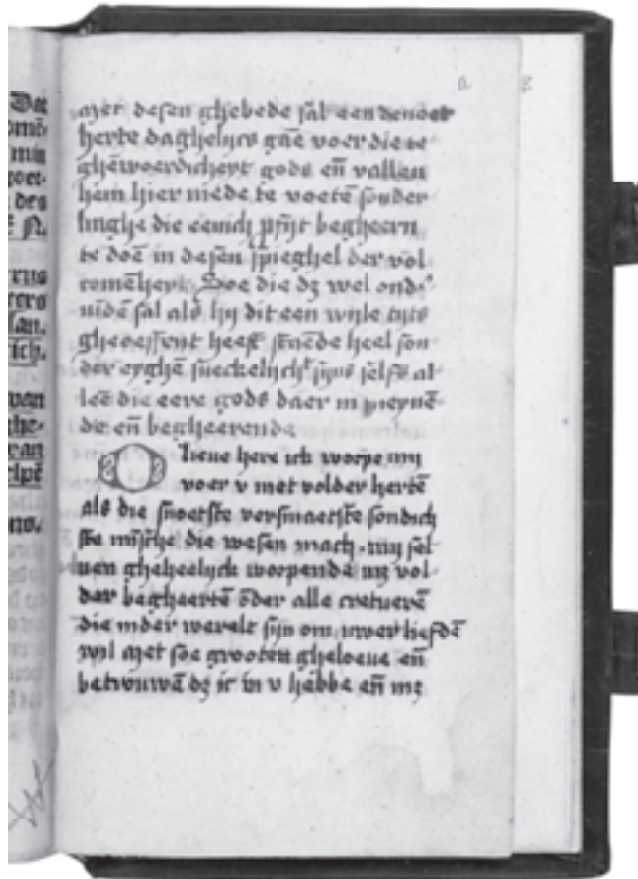
244 Gent, UB : Th 3397, f. i1v en i3v (*Spieghel*, p. 127-129, r. 124-125 en i31, r. 189-190 (hfst. 21)).

245 Gent, UB : Th 3397, f. i4r (*Spieghel*, p. 131, r. 192 (hfst. 21)).

246 Brussel, KB : II 25871 A, f. H5r, H6r-v, H7r, H8r, I1r-v, I2e, M2v. Vgl. Gent, UB : Th 3397.

247 Amsterdam, UB : OTM: OK 63-5626. Het katern achter in het boek heeft een moderne potloodfoliering van A-D.

Afb. 49 Handgeschreven katern met gebeden speciaal opgesteld voor bij Herps Spieghel en toegevoegd aan het einde van een van de exemplaren van de Leuvense druk van Jan Waen. Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, OTM: OK 63-5626, f. Ar.

Met desen ghebede sal een devoet herte daghelijcs gaen voer die teghenwoerdicheyt Gods ende vallen hem hier mede te voeten, sonderlinghe die eenich profijt begheern te doen in desen Spieghel der volcomenheyt. Soe die dat wel ondervinden sal, als hij dit een wijle tijts gheoeffent heeft, staende heel sonder eyghen sueckelijchheit sijns selfs alleen die eere Gods daer in meynende ende begheerende.²⁴⁸

De gebeden zijn geïnspireerd op de gebedstechniek van het bidden van schietgebeden, het zogenoemde *toegeesten*, die Herp in de *Spieghel* introduceerde. De korte gebeden beginnen steeds met *O lieve here* en na drie bladen wordt de reeks afgesloten met *Amen*.²⁴⁹ Op een nieuw blad volgt een reeks schietgebeden die uit Herps hoofdstuk over het *toegeesten* zijn overgenomen. Wel is de volgorde iets gewijzigd en is een schietgebed aan de reeks toegevoegd. De schietgebedjes worden voorafgegaan door een aantal zinnen waarin de essentie van de *Spieghel* – *sterven* en *verenigen* – naar voren komt:

²⁴⁸ Amsterdam, UB : OTM: OK 63-5626, f. A.

²⁴⁹ Amsterdam, UB : OTM: OK 63-5626, f. Cv.

Extra katern druk 1552

[f. Dr] Ende salmen crachtelijc oeffenen
met gheheelder versmaetheyt ons selfs ende
alder werelt uut gronde ons herten tot-
ter tijt toe dat in ons ghevest is, ende wij
in ons selven ghevoelen eenen afkeer van
ons selven ende van alle ghescapenen din-
ghen, ende dan salmen oprijzen met ber-
nender begheerten tot God om met hem
vereenicht te worden inder minnen ende
inden wille

in deser manieren:

O here, wanneer sal ic u volcomelijc min-
nen?

O here, wanneer sal ic mij selven ende al
die werelt om uwer minnen versmaet heb-
ben?

O here, wanneer sal ic u bloet inden armen
mijnder zielen ontfanghen moeghen?

O here, wanneer sal mijn ziele heel in u
versoncken ende verslonden sijn?

O here, wanneer sal ic u bloet met al haren
crachten met u vereenicht sijn?

O here ic begheer u gheheel te be [sic]
[Dv] besitten ende mijn selven u gheheel
te offeren en een in een onverscheyde-
lijck te rusten van nu tot inder ewichheit.
Amen.²⁵¹

Spiegel

[...] in deser manieren:

O Heer, wanneer sal ic u volcomelic
minnen?

O Heer, wanneer sal ic u bloet ontfanghen
inden armen mijnre zielen?

O Heer, wanneer sal ic mi selven ende alle
der werlt versmaet hebben om uwer min-
nen wille?

O Heer, wanneer sal mijn ziel heel in u ver-
soncken ende verslonden werden?

O Heer, ic begheer u
heel te besitten ende mi
heel te offeren ende één in een
ewelic ende onversceidelic te rusten.²⁵⁰

De eigenaar van dit boek had affiniteit met Herps werk en wilde zijn lezing en studie van de *Spiegel* graag met een aantal passende gebedsoefeningen aanvullen. Deze lezer kocht het boek, schreef het extra katern (of gaf iemand opdracht dit te doen) en bracht het exemplaar vervolgens, inclusief het met de hand gekopieerde katern, naar de binder. Op deze manier beschikte hij over een *Spiegel* die aan zijn persoonlijke wensen en gebruik was aangepast.

★ ★ ★

In de drukgeschiedenis van de *Spiegel* herhalen en versterken zich eerdere patronen uit de handschriftelijke overlevering. De observanten slaagden erin drukkers onderdeel te maken van hun distributiekringen. Daardoor werd de *Spiegel* nu op veel grotere schaal verspreid. Evenals in de ontstaanscontext van Herps mystieke handboek speelde in de totstandkoming van de gedrukte *Spiegel* een weduwe een belangrijke rol. De drukgeschiedenis van de *Spiegel* begon op de persen van de weduwe van Roland van

250 *Spiegel*, p. 187, r. 23–30 (hfst. 32).

251 Amsterdam, UB : OTM: OK 63–5626, f. Dr–v.

den Dorpe, de eerste vrouwelijke drukker in de Lage Landen. In de drukken van de weduwe is haar (commerciële) interesse voor mystieke literatuur te herkennen. Het is waarschijnlijk dat zij, vermoedelijk net als haar man, contacten onderhield met geestelijken die een strenge observantie van de kloosterregel voorstonden. Dat de *Spiegel* in druk verscheen hangt samen met het engagement van de minderbroeders-observanten en andere voorstanders van de observantie om volkstalige teksten te verspreiden. De drukpers vormde hierbij een ideaal medium. De actieve literatuurvoorziening van de observanten die al in de handschriftelijke overlevering te herkennen was, kwam door het contact met de drukkers tot volle bloei.

De tweede drukker van Herps *Spiegel*, Henrick Eckert van Homberch, onderhield contacten met verschillende observanten. Nogal wat van de werken uit zijn fonds stammen uit het milieu van de minderbroeders-observanten. Soms trad Henrick Eckert als eerste drukker van hun werk op. Hij moet dus zeker contacten met de Antwerpse observanten onderhouden hebben. De tekst *Fasciculus mirre*, eerder gedrukt door Hugo Janszoon van Woerden, kreeg hij mogelijk via Matthias Weynsen zelf in handen.²⁵² Kennelijk nam de vraag naar Herps mystieke handboek aan het begin van de zestiende eeuw niet sterk af, want na de eerste twee drukken van de tekst, die snel na elkaar verschenen, vond Henrick Eckert het in 1512 de moeite waard om een derde druk op de markt te brengen. Op aanraden van de minderbroeder-observant Adriaan van Mechelen bracht Jan Waen rond 1552 een nieuwe druk van de *Spiegel* uit. Gezien de inleidende brief moest de tekst als wapen in de strijd tegen de reformatie dienen, wat uitstekend in het contrareformatorische offensief van de observanten paste.

Veel exemplaren van de gedrukte *Spiegel* kwamen in bezit van vrouwen en zo bevinden zich onder de lezers – net als bij de handschriften – veel vrome en religieuze dames. Het is goed mogelijk dat de observanten drukkers van een relatief constante afzetmarkt voor de tekst konden verzekeren. In het begijnhof van Diest circuleerden meer exemplaren. Ook in gedrukte vorm kwam de tekst zo in een gemeenschap terecht waar de (regel)observantie hernieuwde aandacht kreeg: een duidelijke voortzetting van het verspreidingspatroon dat in de handschriftelijke overlevering te zien is.

In een aantal boeken dat in collectief bezit van geestelijke dames was, keert dit patroon terug. De gedrukte *Spiegel* werd vermoedelijk gelezen in de regularissenkloosters in Gent en Diepenveen, beide behorend tot de congregatie van Windesheim. Opvallend zijn de Latijnse aantekeningen in een aantal van de exemplaren. Waarschijnlijk werd de gedrukte *Spiegel* ook gebruikt door geestelijken die als biechtvader optraden of religieus onderwijs verzorgden. Veel aandacht ging uit naar het eerste deel van de tekst, de *XII Stervinghen*, en de tekst van het hoofdstuk over de zedelijke deugden wordt opvallend vaak van aantekeningen voorzien. Het *toegeesten* is iets waar lezers zelf mee aan de slag konden gaan.

De handmatige afwerking van de exemplaren, die in de loop van de tijd minder belangrijk werd door typografische ontwikkelingen, werd in de meeste gevallen aan de kopers overgelaten. Een vorm van georganiseerde handmatige afwerking van meer exemplaren is in een tweetal exemplaren van de eerste druk van de weduwe van Roland van den Dorpe uit 1501 te herkennen. Gezien de herkomst van het penwerk

– Sint-Agnetendal te Tienen – zijn de twee exemplaren interessant met betrekking tot de nog weinig onderzochte rol van kloosters en religieuze gemeenschappen in dit proces. Na de eerste druk werd beduidend minder aandacht aan de uiterlijke aspecten van de exemplaren besteed, maar lijken de bezitters zich des te vaker intensief met de inhoud beziggehouden te hebben, getuige de aantekeningen in de bewaard gebleven exemplaren. Het rubriceren van de tekst houdt in de loop van de tijd steeds sterker verband met de studie van de tekst en de belangstelling voor bepaalde passages. Hoe de uiterlijke vorm van de tekst de leeservaring beïnvloedde – zowel in druk als in handschrift – wordt besproken in het laatste hoofdstuk.

VI De *Spiegel* in veelvoud

I Materiële tekst en *Mitüberlieferung* – leeswijze en tekstervaring

In de voorgaande hoofdstukken is de handschriftelijke overlevering en de drukgeschiedenis van de *Spiegel* in verband gebracht met vijftiende-eeuwse religieuze ontwikkelingen, waarbij de observatiebeweging een sleutelrol speelde. John Van Engen beschrijft in zijn artikel ‘Multiple Options: The World of the Fifteenth-Century Church’ de vijftiende eeuw als een dynamische, innovatieve periode van religieuze veelvormigheid.¹ De scheiding tussen wereldlijk en geestelijk vervaagt – seculiere en religieuze sferen overlappen elkaar – en op regionaal niveau ontstaat een sterk religieus bewustzijn, resulterend in verschillende groeperingen en bewegingen. Individuele gelovigen krijgen te maken met uiteenlopende mogelijkheden om zich de christelijke religie eigen te maken en aan het religieuze leven deel te nemen. De devotie tot de passie van Christus bijvoorbeeld, centraal in de vijftiende eeuw, laat door creatieve toe-eigening een gedifferentieerd beeld zien van veelsoortige uitingsvormen die steeds op een andere manier toegang tot Christus bieden.² Naast een toename in de predicatie – onder andere door ‘regionale figuren’ als Brugman – wordt de vijftiende eeuw gekenmerkt door een niet eerder geziene toename van geestelijke literatuur in de volkstaal, meer nog in de aantallen kopieën en drukken dan in teksten.³

In dit verband is het onderzoek naar de materiële tekst en tekstcollecties in handschriften van groot belang. Zij weerspiegelen de keuzevrijheid van lezers en kunnen de vijftiende-eeuwse veelzijdigheid op literair gebied – of zelfs binnen de overlevering van één literair werk – onthullen. Herp zorgde met de *Spiegel* voor een toe-eigening en omvorming van mystiek uit de voorgaande eeuwen voor de vijftiende-eeuwse omstandigheden van massale religieuze deelname en toenadering tussen wereld en klooster. In de gemeenschappen waar de *Spiegel* gerecipeerd werd gaf men steeds op een andere manier vorm aan de strikte observantie. Door de regel die men volgde en het

¹ Van Engen 2008b.

² Van Engen 2008b, p. 278–280.

³ Van Engen 2008b, p. 275–279. Elm 1980, p. 232 e.v. Williams-Krapp 1995, p. 4–6. Williams-Krapp 1993, p. 301–302. Voor de situatie in de Nederlanden zie Gumbert 1990 en Mertens 1993. De variatie in het vijftiende-eeuwse religieuze en gebedsleven is bijvoorbeeld ook terug te zien in handschriften met Middelnederlandse vertalingen van Latijnse hymnen: de aard van de gemeenschap, de stad, streek en de periode waarin een codex vervaardigd werd bepaalden mede de specifieke samenstelling van het boek: Desplenter 2008, p. 231. Ook in de handschriften met het Getijdenboek van Geert Grote is steeds variatie in de samenstelling te zien: zie bijvoorbeeld Mertens 2013, p. 137–138.

kapittel of andere religieuze institutie waartoe men behoorde, ontstonden regionale vormen van de overkoepelende observatiebeweging.⁴

Op literair vlak kon men de eigen identiteit verder vormgeven. Door de *Spiegel* op een bepaalde manier te kopiëren, te presenteren en met andere teksten te combineren, maakte men telkens een tekst die was toegesneden op de eigen situatie. In Leiden werden bijvoorbeeld delen van de *Spiegel* gecombineerd met teksten gericht op een publiek van vrouwen en in Delft kopieerde zuster Lijsbet de volledige *Spiegel* met afwijkende titels. Om de variatie in de overlevering van de *Spiegel* te onderkennen, worden dit soort gegevens in dit hoofdstuk op een metaniveau besproken. De vraag naar de invloed van de materiële vorm van de tekst en de combinatie met andere werken op de manier waarop de *Spiegel* gelezen en gebruikt werd, vraagt eerst om een nadere kennisgeving met de achtergrond van het onderzoek naar de *Mitüberlieferung* en een verklaring van de term materiële tekst.

Toen Verschuieren in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw aan zijn inleiding op een editie van Herps *Spiegel* werkte, koos hij er voor geen ingewikkelde stemma's te construeren die de tekstgeschiedenis zouden weergeven en zouden leiden naar de 'oorspronkelijke' tekst van de *Spiegel*. Verschuierens pragmatische werkwijze had een bruikbaar, in onze ogen modern, resultaat tot gevolg: een tekst uitgegeven naar één handschrift, in de noten aangevuld met varianten uit een handschrift dat 'korte uitweidingen en toevoegingen' bevat ten opzichte van het handschrift dat aan de editie ten grondslag ligt.⁵ Een chronologische volgorde of tekstgeschiedenis liet Verschuieren achterwege, hoewel ook hij niet gevrijwaard was van een zeker verlangen naar de auteurs-tekst. Na een vergelijking van handschriften en drukken stelt Verschuieren niet alleen vast dat de *Spiegel* 'vrijwel onbedorven tot ons [is] gekomen', maar ook dat de zogenoemde C-tekst de 'minst oorspronkelijke' is.⁶ Ofschoon Verschuierens tekstfamilies een wat al te eenvoudig beeld van de werkelijkheid geven, was zijn algemene indruk van de tekstoverlevering zeker niet verkeerd: de tekstuele varianten in de overgeleverde handschriften beperken zich in de meeste gevallen tot woordkeuze en -volgorde.

Over het uitgebreide overzicht van *Spiegel*-handschriften en -drukken in zijn *Inleiding* schrijft Verschuieren bijna verontschuldigend dat 'zonder twijfel [...] voor de vaststelling van de tekst de beschrijvingen van al de handschriften en drukken [...] niet nodig [waren]'.⁷ De uitgebreide gegevens die Verschuieren verzamelde schenen hem nog

4 Vgl. Stracke 2013, p. 143–144.

5 Zijn editie vervaardigde Verschuieren naar *W1*, waarschijnlijk gekozen op grond van ouderdom (1466), en misschien ook niet in de laatste plaats vanwege de geringe geografische en 'sociale' afstand tot de codex: Verschuieren was minderbroeder te Venray en een van de oudste handschriften bevond zich in het bezit van zijn collega's te Weert. *W1* lag dus binnen handbereik. Verschuieren zelf expliciteert zijn keuze niet als zodanig, hoewel hij natuurlijk wel enige verantwoording geeft bij het vaststellen van zijn tekstfamilies. *W1* vertegenwoordigt de belangrijkste tekstfamilie (A) en hs. *W6* (B-tekst) is in het notenapparaat opgenomen als variant bij het hs. *W1*. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 129–130 en dl. 2 onder 'Wijze van uitgave' (ongenummerde pagina voor het begin van de editie). Over de tekstfamilies zie de Inleiding. Zie ter vergelijking van Verschuierens werkwijze bijvoorbeeld de tekstkritiek die rond dezelfde tijd werd toegepast door Muller: Bouwman 2003, m.n. p. 141–145.

6 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 129.

7 Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 7. Verschuierens overzicht is grotendeels gebaseerd op lijsten van handschriften die hij van De Vreese en De Vooy's ontving.

slechts een interessante bijkomstigheid, die weliswaar de Europese verspreiding van de *Spiegel* onder de aandacht bracht, maar voor zijn onderzoek eigenlijk niet nodig was geweest. In het licht van de huidige ontwikkelingen rond de *New* en *Material Philology*, is Verschuerens handschriftenoverzicht juist van grote waarde. Binnen de *Material Philology* wordt gepleit voor bestudering van middeleeuwse literatuur in haar directe historische context door de handschriften die deze literatuur dragen voorrang te geven in het onderzoek.⁸

De *manuscript culture* wordt in deze benadering een grote rol toegekend, terwijl vroege drukken, die vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw deel uit gaan maken van de heersende *textual culture*, niet of nauwelijks in de methodologie en theorie worden opgenomen. Laatmiddeleeuwse teksten zijn juist vaak zowel in handschrift als in druk overgeleverd. Het is daarom van belang om ook naar de presentatie van de gedrukte tekst te kijken. Bovendien hield met het verschijnen van een druk de handschriftelijke productie van een tekst vaak niet op: de twee bleven naast elkaar bestaan en beïnvloedden elkaar vermoedelijk tot ver in de zestiende eeuw.⁹ Wanneer de *Spiegel* vanuit de bewaard gebleven handschriften en drukken wordt benaderd, komt de wijze waarop de kopiïsten, verluchters, drukkers en uitgevers in hun product de tekst presenteerden op de voorgrond te staan. De tekstuele veranderingen in de overlevering mogen dan wel miniem lijken, de presentatie van de tekst in handschrift en druk is wel steeds verschillend. De materiële tekst beïnvloedt de leeshouding en de manier waarop een lezer Herps *Spiegel* ervaart en kan gebruiken.

Zoals met betrekking tot vrijwel ieder middeleeuws werk gesteld kan worden: dé tekst van de *Spiegel* bestaat niet, of eigenlijk alleen in abstracte zin. Over de tekst kan uiteraard wel gesproken en geschreven worden; er kan bijvoorbeeld in tekstkritische zin aan gerefereerd worden. De tekst werd geschreven door een auteur, in het geval van de *Spiegel* door Hendrik Herp. Het bestaan van de tekst impliceerde een materiële neerslag. De tekst die Herp schreef was voor zijn bestaan dus (afgezien van de auteur) afhankelijk van een of meer producenten die de taak op zich namen om een boek, een handschrift of later een druk, van de *Spiegel* te maken. Indien Herp eerst zelf een handschrift van de *Spiegel* vervaardigde, vielen auteur en producent in eerste instantie met elkaar samen. Een autograaf van de *Spiegel* is voor zo ver bekend niet bewaard gebleven.¹⁰

De uiterlijke vorm van de tekst, ofwel: de materiële tekst, werd bepaald door een samenspel van de (f)actoren producent (kopiïst, drukker en/of drukker-uitgever), auteur

8 Zie over *New Philology* de speciale uitgaven van de periodieken *Speculum* (1990) en *Zeitschrift für deutsche Philologie* (1997). In de laatste met name de inleidende bijdrage van Stephen Nichols. De Vreese pleitte al voor een benadering van het handschrift als geheel: Warnar 2006.

9 De eerste druk van de *Spiegel* verscheen in 1501. *Spiegel*-handschriften die rond 1500 of later tot stand kwamen, zijn de volgende: A1, G, Ne, Bs, H1, R. Naar de exacte verhoudingen tussen de tekst in handschriften en drukken zou meer systematisch onderzoek moeten worden gedaan.

10 Harold Love onderscheidt drie categorieën handschriften: de autograaf (kopiïst en auteur vallen samen); de apograaf: tekst afgeschreven door een professionele kopiïst (duidelijk onderscheid tussen de auteur en de producent van de 'materiële tekst'); lezer en producent vallen met elkaar samen (wanneer het afschrift gemaakt wordt door een lezer die de tekst graag in zijn of haar bezit wil hebben). Love 1993, p. 46–47. Vgl. Daniels 2009, p. 15. Overigens is het niet ondenkbaar dat Herp de tekst van de *Spiegel* (gedeeltelijk) dicteerde of door een medewerker liet opstellen (vgl. Ruh 1999, 220). In dat geval zou een autograaf in strikte zin nooit bestaan hebben.

(bijvoorbeeld zijn status of aanzien), taal (volkstaal of Latijn), tekst (lang of kort, proza of rijm, genre) en de (beoogde) lezer (arm of rijk, religieus of wereldlijk, mate van scholing). Daarnaast werd de presentatie mede bepaald door de algemene tendensen in de heersende boek- en tekstcultuur. De vorm die de producent aan de *Spiegel* meegaf had niet enkel betrekking op de fysieke vorm van het boek – in handschrift of druk, op papier of (gedeeltelijk op) perkament en het formaat (in folio, quarto of octavo). Ook het aantal tekstkolommen (*mise-en-page*), de schriftsoort of het lettertype, het gebruik van initialen en verluchting, de aanwezigheid van een titelblad, een inhoudsopgave, het gebruik van rubrieken en hoofdstuktitels en het weergeven van de gehele tekst of slechts een gedeelte werden bepaald door interactie tussen bovengenoemde factoren. Hierbij moet men bedenken dat de producent niet altijd over de gehele tekst beschikte. Ook wat betreft de andere aspecten van presentatie werden hem of haar altijd bepaalde randvoorwaarden opgelegd door de (werk)omstandigheden. Om alle facetten van de verschijningsvorm van een tekst (verschillende per handschrift en exemplaar) in één begrip te vatten, stel ik voor de term ‘materiële tekst’ te gebruiken.¹¹ Het begrip doet dus niet zozeer op codicologische aspecten, maar op de presentatie en organisatie van de tekst in handschrift en druk.

Veel van de elementen die hieronder in het kader van de materiële tekst besproken worden en die de functie van de tekst beïnvloeden – de inhoudsopgave, onderverdeling van de tekst aangegeven door rubrieken, initialen, paragraaftekens, titels, koptitels – zijn in de loop van de dertiende eeuw ontstaan.¹² In de twaalfde eeuw vond een verandering in het leesgedrag van mensen plaats. In plaats van hardop, meditatief en lineair te lezen ging men lezen in stilte. Deze verandering had te maken met de opkomst van scholen en universiteiten, de daarmee gepaard gaande behoefte aan het ordenen en toegankelijk maken van kennis door middel van de *compilatio* en *ordinatio*. Een heldere indeling werd met het oog op kennisvergaring steeds belangrijker. Dit had een weerslag op de manier waarop een tekst, en daarmee kennis, werd georganiseerd en gepresenteerd. De nieuwe, studerende manier van lezen ging veel meer uit van een visuele perceptie van de tekst. Ontsluiting van teksten werd essentieel. Om kennis beter en eenvoudiger toegankelijk te maken, ontwikkelde men rubrieken, koptitels, de inhoudsopgave en de alfabetische index.¹³ Herp was vanuit zijn universitaire opleiding bekend met de scholastieke manier van ordenen en het is zijn verdienste dat de informatie in de *Spiegel* helder in delen en hoofdstukken is ingedeeld. Zo werd de inhoud toegankelijk en doorzoekbaar gemaakt. Iedere producent kon op zijn of haar beurt de toegankelijkheid aanpassen.

Deze had niet alleen invloed op bovengenoemde aspecten binnen de *Spiegel* zelf. Ook de plaats van de tekst in een handschrift en de combinatie met andere teksten waren zaken die grotendeels door de opdrachtgever en de producent bepaald werden. De producent kon andere teksten bij de *Spiegel* in hetzelfde handschrift kopiëren, of de *Spiegel* toevoegen aan andere teksten. De teksten die in dezelfde handschriften als

11 Vgl. Daniels 2009. Zij stelt in haar studie naar de receptie van Boccaccio in zowel handschrift als druk een soortgelijk methodologisch model voor, waarin zij de term ‘text-object’ gebruikt voor de tekst zoals deze zich manifesteert in het boek, in zijn materiële drager. Daniels 2009, p. 14–15.

12 Parkes 1976.

13 Gerritsen 2003, p. 17–25. Parkes 1976. Illich 1993, m.n. p. 93–114.

de *Spiegel* werden gekopieerd – de *Mitüberlieferung* – vormen samen met Herps werk binnen het handschrift een al dan niet van te voren uitgedachte tekst(collectie).¹⁴ De handschriftelijke inbedding, het arrangeren van teksten binnen een handschrift, stelde de kopiist in staat om teksten die in elkaars verlengde lagen naast elkaar te zetten of juist tegenovergestelde meningen met elkaar te confronteren. Verder kon hij of zij bijvoorbeeld nieuwe literatuur met oudere werken combineren, waardoor een andersoortige (nieuwe) interpretatie van een tekst mogelijk werd.¹⁵ Bij het onderzoek naar de *Mitüberlieferung* en tekstcollecties is het uiteraard belangrijk om vast te stellen of het gaat om één handschrift en één kopiist, verschillende kopiïsten of zelfs om een convoluut bestaande uit meer productie-eenheden.¹⁶

De twee eerstvolgende paragrafen bespreken de materiële tekst van de *Spiegel* in handschrift en druk. Vervolgens wordt de blik verbreed naar het handschrift als geheel. Om een algemeen overzicht te kunnen bieden, wordt eerst kort ingegaan op algemene aspecten van de *Mitüberlieferung* (paragraaf 3). In de daaropvolgende paragrafen wordt een aantal tendensen in de *Mitüberlieferung* nader bestudeerd. De volgende thema's komen aan bod: veertiende-eeuwse mystiek (paragraaf 4), contemporaine teksten voor kloosteronderwijs (paragraaf 5) en de combinatie van oudere of juist eigentijdse werken met Herps *Spiegel* (paragraaf 6).

2 De materiële tekst in handschriften

Een eerste onderverdeling in de *Spiegel*-handschriften is te maken in handschriften die de volledige *Spiegel* bevatten en handschriften waarin slechts een deel van de tekst is overgeleverd. De materiële tekst van de volledige *Spiegel* vormt een mooi uitgangspunt voor een analyse van de manier waarop de *Spiegel* in de handschriftelijke overlevering gepresenteerd en georganiseerd wordt. In totaal zijn twaalf codices bekend met een afschrift van de complete tekst.¹⁷ In tabel 1 zijn de gegevens met betrekking tot de handschriften opgenomen. De getoonde gegevens gelden voor het gedeelte van het handschrift waarin de *Spiegel* en de direct aan de tekst gerelateerde parateksten, zoals de inhoudsopgave, zijn afgeschreven.¹⁸ De schriftsoort is vanwege de uniformiteit niet in de tabel opgenomen: voor alle afschriften koos men de veelgebruikte litera hybrida.¹⁹

Het overgrote deel van de handschriften werd nog voor de eeuwwisseling vervaardigd. Mogelijk zorgde het feit dat de volledige tekst van de *Spiegel* vanaf 1501 in druk

14 In het handschriftelijke onderzoek binnen de Germanistiek is het belang van het handschrift als een individuele tekstcollectie al vroeg naar voren gebracht. Voor een overzicht van dit onderzoek en relevante studies zie bijvoorbeeld Weck 1982, p. 257–265. De hier gebezigde term, *Mitüberlieferung*, is eveneens uit deze onderzoekstraditie afkomstig.

15 Nichols 1997, p. 20–21. Vgl. Schnell 1992, p. 41–44.

16 Over deze problematiek en de invloed van deze aspecten op de (on)mogelijkheden tot interpretatie van de *Mitüberlieferung* zie Weck 1982, p. 260–261.

17 Het gaat om de volgende hss.: B1, B5, Be, De, H1, Ko, L1, U1, W1, W2, We en Wu.

18 De term paratekst is geïntroduceerd door Gérard Genette. In zijn werk beschrijft hij de invloed van parateksten op de interpretatie en receptie van teksten: Genette 1997.

19 Over de opkomst van deze schriftsoort in de Nederlanden in de vijftiende eeuw zie Gumbert 1989, p. 29 en Obbema 1996a, p. 69–76.

beschikbaar was voor minder behoefte om de gehele tekst met de hand af te schrijven. Verreweg de meeste kopiïsten maakten hun afschrift op papier. Alleen het vroegst gedateerde handschrift (*Li*) en het handschrift uit het bezit van de Hoornse tertiariissen (*Ui*) werden op perkament geschreven. In nog twee handschriften (*B5* en *H1*) besloot men perkament te gebruiken voor het eerste blad, wellicht om de penwerkinitiaal aan het begin van de *Spiegel* mooier uit te doen komen. Een perkamenten folio aan het begin van een handschrift bood tevens bescherming aan het meest kwetsbare gedeelte van het boekblok. In het handschrift bewaard te Kopenhagen (*Ko*) dienen de perkamenten bladen ter versteviging van de papieren katernen. Het gebruik van papier was in de tweede helft van de vijftiende eeuw zo wijdverspreid in de Nederlanden dat dit

TABEL 1 HANDSCHRIFTEN MET DE VOLLEDIGE *SPIEGHEL*

Hs.	Datering	Materiaal	Afmetingen (mm)	Bladen	Tekstkolommen	Regels	Handen
Li	1462(?)	Perkament	142 x 117 (100-103 x 65-69)	156	1	26-27	1
Wi	1466	Papier	215 x 145 (143 x 92)	134	1	25-30	1
Wu	ca. 1470	Papier	142 x 100 (103 x 70)	121	1	28-30	1
Bi	1460-1480	Papier	211 x 145 (147 x 97)	155	1	26	1
De	ca. 1465-1485	Papier	216 x 144 (146 x 92)	134	1	29	2
Ko	1450-1500; na 1470	Papier en (enkele ff.) perkament	140 x 100 (100 x 67)	128	1	ca. 29	2
Ui	1475-1500	Perkament	136 x 94 (109 x 72)	171	1	26	1
We	1475-1500	Papier	213 x 147 (145 x 95)	112	1	32-35	2
W2	1487-1488	Papier	200 x 137 (140 x 87)	196	2	24-25	1
Be	1450-1500	Papier	205 x 140 (140 x 110)	117	2 (f. 1-2: 1 kol.)	30-31	2
H1	1490-1510	Papier (1 ^e f. perka- ment)	139 x 102 (97 x 69)	244	1	21-22	1
B5	ca. 1500	Papier (1 ^e f. perka- ment)	200 x 135 (135-145 x 90-92)	110	2	32-33	1

De gegevens hebben enkel betrekking op het gedeelte van het handschrift waarin de *Spiegel* is afgeschreven. Alle handschriften zijn geschreven in een littera hybrida.

gegeven nauwelijks meer iets zegt over de status en het aanzien dat de tekst genoot bij de producent, lezer of opdrachtgever.²⁰

In het formaat van de handschriften met de *Spiegel* is een tweedeling te zien. Vijf handschriften (*H1*, *Ko*, *L1*, *U1* en *Wu*) zijn nauwelijks groter of zelfs iets kleiner dan veertien bij tien centimeter. Deze handschriften op octavoformaat konden eenvoudig worden vervoerd en waren uitermate geschikt voor individuele studie. Ze pasten bij een individueel gebruik. Een tweede groep van zeven codices (*B1*, *B5*, *Be*, *De*, *W1*, *W2* en *W6*) heeft ruimere afmetingen, van rond de eenentwintig bij veertien centimeter (kwartoformaat). In drie van deze handschriften is gekozen voor een lay-out in twee kolommen. In de tabel is te zien dat tussen de twee formaatsoorten geen grote verschillen bestaan in het aantal bladen dat de *Spiegel* beslaat of het aantal regels dat per folio is afgeschreven. De grotere handschriften boden de lezer dus een grotere letter. Opvallend is dat in een derde van de handschriften twee verschillende kopiïsten aan het afschrift van de *Spiegel* hebben gewerkt.

De inhoudsopgave

Een kleine meerderheid van de handschriften waarin de volledige tekst van de *Spiegel* is overgeleverd – zeven van de twaalf – laat Herps tekst voorafgaan door een inhoudsopgave (*Be*, *De*, *Ko*, *L1*, *U1*, *W1*, *Wu*).²¹ Het feit dat de inhoudsopgave al in de vroegste handschriften aanwezig is, en in die handschriften in hetzelfde katern als het begin van de *Spiegel* is afgeschreven (zie afb. 10 en 14), doet vermoeden dat Herp zelf de inhoudsopgave bij zijn tekst heeft samengesteld. De inhoudsopgave werd door de kopiïsten als deel van het boek beschouwd, iets wat voor teksten in het Latijn al in de veertiende eeuw gangbaar werd.²² Verschueren heeft de inhoudsopgave niet in zijn editie opgenomen, waardoor eigenlijk een deel van de tekst ontbreekt en de functionaliteit van de *Spiegel* in de editie niet volledig tot haar recht komt. De aanwezigheid van een inhoudsopgave beïnvloedde namelijk de manier waarop een tekst gelezen en gebruikt werd. Het laat ook zien dat Herp zijn tekst toegankelijk wilde maken en een bepaald gebruik voorzag: de tekst hoefde niet van begin tot eind gelezen te worden. Bovendien konden lezers bij de bestudering van de tekst hun eigen interesses en niveau laten gelden. Lezers met weinig ervaring in het geestelijk leven konden een hoofdstuk uit de *XII Stervinghen* bestuderen, gevorderden konden Herps leidraad voor het *overveselick* schouwende leven volgen of zich op een bepaald onderwerp richten.

Hoewel de meerderheid van de handschriften met een inhoudsopgave geen bladverwijzingen kent, hoeft dit geenszins te betekenen dat de inhoudsopgave niet als navigatiesysteem gebruikt kon worden. De inhoudsopgave bood de lezers een overzicht

20 Vgl. Kwakkel 2010 over de opkomst van het papieren handschrift in de Lage Landen.

21 Ook de zgn. traktaat-redactie van de Middelhoogduitse vertaling is overgeleverd met een inhoudsopgave die tevens in een aantal handschriften met de eerste redactie wordt overgenomen. Deze inhoudsopgave is, net als het inleidende traktaat dat erop volgt, niet door Herp samengesteld. De inhoudsopgave bevat een inleidende paragraaf en de titels zijn langer en didactischer geformuleerd dan in de Middel-nederlandse overlevering. Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 73 en 96–98.

22 Parkes 1976, p. 123. Daarvóór werd de inhoudsopgave in een afzonderlijke katern bijgevoegd.

F	Wand' oefenighe die mē hier toegheeste	liij
S	Wand' vernighede minne die oſe ſiel mit god vernicht	liij
H	Wand' pſtelicheit der vernigheder minnen	lv
I	Wand' andere gheſtelike voet als der vſtadelich	lv
K	Wand' drie grade der godliker bekēninge	lvij
V	Dan die vāerighe des ſrouwēde leuē Ten eerſte mit	
m	ter grāue der godliker viefen	liij
m	Wand' grāue der goddienſticheit	liij
n	Wand' grāue der wetenheit	liij
s	Wand' grāue der gheſteliker ſtercheit	liij
p	Wand' grāue des vāedes	liij
e	Wand' grāue des verſtandes	liij
k	Wand' grāue der wiſſheit	liij
v	Wand' opelſinghe i dat ſrouwēde leuē nae drie dele des mēſche. grāue	
e	Wand' eerſte grāue d' opelſinghe i die onderſte andere	liij
v	Wand' andere grāue deſer opelſinghe	liij
x	Wand' dinghe die gheſchiet mē oefenighe des toegheſted	liij
y	Wand' derden grāue deſer opelſinghe	liij
A	Wand' toegheeste en vernighede minne En hoe dair mē. grāue	
	oefenighen in beſloten ſijn	liij
S	Die eerſte oefenighe is offeren	liij
e	Die ander oefenighe is eſſen	liij
d	Die derde oefenighe is te gheliken	liij
e	Die vierde oefenighe is te vernighen	liij
F	Wand' vierde grāue deſer opelſinghe. En vā ſes ſake	
	der ghelatenheit	liij
S	Hoe die onghetrouwe vriende hē toene inder ghela	
	tenheit in viſf manieren	liij
H	Hoe die ghetrouwe vriende gheproeft werde inder ghela	
	tenheit die een eerſte grāue	liij
V	Wand' anderen grāue deſer proeuighe	liij

Afl. 50 Inhoudsopgave met zoekletters en folionummers in het handschrift uit Geldern. Biblioteka Jagiellońska, Kraków, Germ. Qu. 1088 (former Prussian State Library Berlin), f. 1v-2r.

K	Wanden derde graed deser proeuighe	lxviii
V	Wande opelinnen nae den middelse mēsche. dat w. nae.	lxviii
	den drie nachten. en vande scheyde des gheests vande siele	
M	Wan die opelninghe der memorie	xx
R	Wan die opelninghe des verstants	xxi
S	Wan die opelninghe des willes. of der ouerster minnender.	xxi
	nachten	
P	Wanden opelinnen des ouersten deels der siele. en vande	xxi
	tucht of brech	xxii
Q	Wanden namen der godliker minnen	xxii
R	Wande twerchten des tuches	xxiii
S	Wande twerchten des tuches	xxiii
T	Wan dierehande openbaringhe des lichtes i dese mēschē	xi
	des tuches	
V	Wander beradninghe des ouerweseliken leuens ghelege. xiii	
	in ghelatenheit des willes	
V	Wan die verneringhe des ouerweseliken leuens in ses	
	pūcten gheleghe	xi
V	Wande opelinnen des ouerweseliken leuens	xi
T	Wande twerchten des heilige gheests totten ouerwe	xi
	seliken leuen	
S	Wanden twerchte des soens	xi
T	Wanden twerchte des vaders	xi

en indruk van de inhoud en opbouw van de *Spiegel*. We moeten ook bedenken dat de inhoudsopgave niet op zichzelf functioneerde, maar in samenspel met rubrieken en initialen voor een overzichtelijke en doorzoekbare tekst zorgde. Daarnaast kon de inhoudstabel als geheugensteuntje dienen. Dat de manier waarop een tekst in handschrift gepresenteerd wordt in verband staat met mnemotechniek werd geconstateerd door Mary Carruthers.²³ Verschillende aspecten van de materiële tekst – zoals de lay-out van de inhoudsopgave – stimuleerden het zich eigen maken van een tekst.

De inhoudsopgave is dus waarschijnlijk van Herp, maar af en toe zien we aanpassingen. Zo wordt de structuur van de *Spiegel* niet in alle inhoudsopgaves even duidelijk naar voren gebracht. Opvallend is dat de inhoudsopgaves in de vroegste handschriften de structuur van de tekst het meest voor de lezer expliciteren (*L1*, *De* en *W1*). Door aankondigende zinnen te gebruiken, maken zij de lezer duidelijk dat de *Spiegel* uit twee delen bestaat en dat het tweede deel op zijn beurt in drie levens is opgedeeld. De titels van de *XII Stervinghen* worden voorafgegaan door de zin *Hier beghint die tafel van dat eerste deel als van dat Spiegel der volcomenheit*. De titels van deel twee komen na de aankondiging *Die tafel van dat ander deel ghedeelt in drien leven[s] [...]*.²⁴ In andere handschriften (*Ko*, *Wu*, *Be*) moeten lezers het doen met een witregel tussen de titels van de *XII Stervinghen*, het *werkende*, *gheestelick* schouwende en *overveselick* schouwende leven en/of met een initiaal aan het begin van de eerste titel van elk van de levens. In deze handschriften blijft het gissen naar de wijze waarop de delen van de *Spiegel* zijn opgezet en hoe ze zich tot elkaar verhouden. De inhoudsopgave van het handschrift van de Hoornse tertiariissen (*U1*) citeert aan het begin van het tweede deel uit Herps proloog bij de drie levens: *Dat ander principael punt is een onderwijs hoe datmen verrighen moghen een bi blivende minlike vereninghe tusschen God ende die crachten onser sielen*.²⁵ Waarschijnlijk had de legger van *U1* evenals de handschriften *Ko*, *Wu* en *Be* geen aankondiging van de drie levens, maar werd onder de beoogde lezers toch een behoefte voorzien aan explicatie van de cesuur tussen de *XII Stervinghen* en de drie levens.

De functie van de inhoudsopgave als navigatiesysteem lijkt in bepaalde codices doelmatiger dan in andere. Hoewel we hierboven al constateerden dat de inhoudsopgave niet alleen op zichzelf functioneerde, maar in samenhang met andere aspecten van de materiële tekst, komt de navigatiefunctie toch het best tot haar recht in handschriften waarin een vorm van verwijzing naar het begin van de hoofdstukken aanwezig is. Het aanbrengen van foliëring en het vermelden van de bladnummers in de inhoudsopgave lijkt het meest voor de hand te liggen. De luxe van een dergelijk zoekstelsel ervoeren alleen de lezers van de *Spiegel* in het handschrift uit het Amsterdamse kartuizerklooster (*Wu*) en in het hieraan gerelateerde handschrift van de regularissen te Geldern (*Be*).

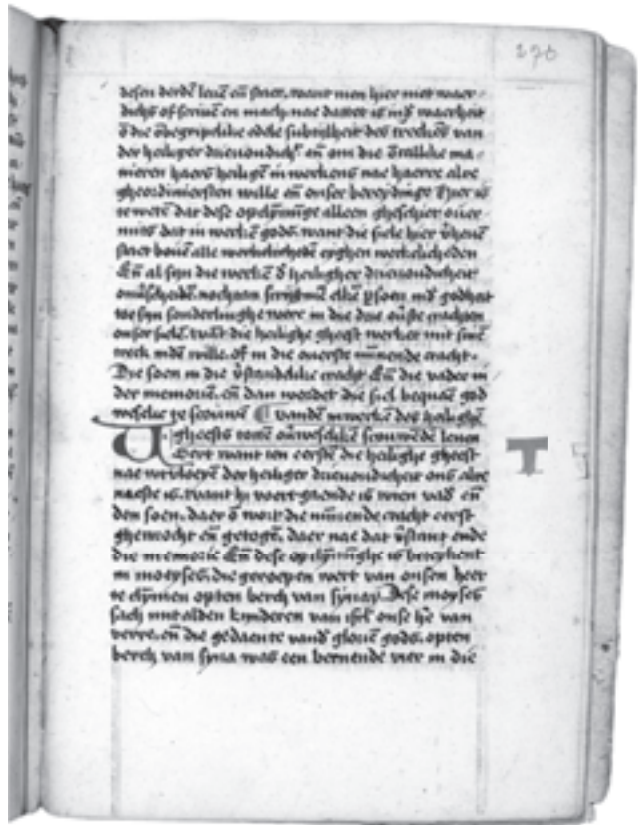
Daarnaast zijn ook andere systemen mogelijk en men lijkt hier zelfs de voorkeur aan te geven. In het laatstgenoemde handschrift werd naast het folionummer – in de in-

23 Carruthers 2009, p. 7–9. Carruthers 1990, p. 224–226 en 242–257.

24 Deze aankondiging wordt soms nog aangevuld: Jan de Test voegt bij *Ende dit is die tafel van dat werkelijke leven* (Weert, GM : CMW 39, f. 4r.) en het handschrift uit Deventer geeft nog exacter aan wat de lezer van het tweede deel van Herps *Spiegel* kan verwachten: *Die taefel van dat ander deel dat gedeilt is in drie levens, in dat werkende leven, geestelike scouwende leven ende overscouwende leven. Ende tiertse capittel van dat werkelijke leven is [...]* (Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 4r.).

25 Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 1r–v. *Spiegel*, p. 93, r. 6–9 (en p. 17, r. 17–20) (hfst. 13 en *Prologus*).

Afb. 51 Verwijstekken, corresponderend met eenzelfde teken in de inhoudsopgave, aan het begin van het hoofdstuk over de werking van de Heilige Geest in de wil van de mens. Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 276r.

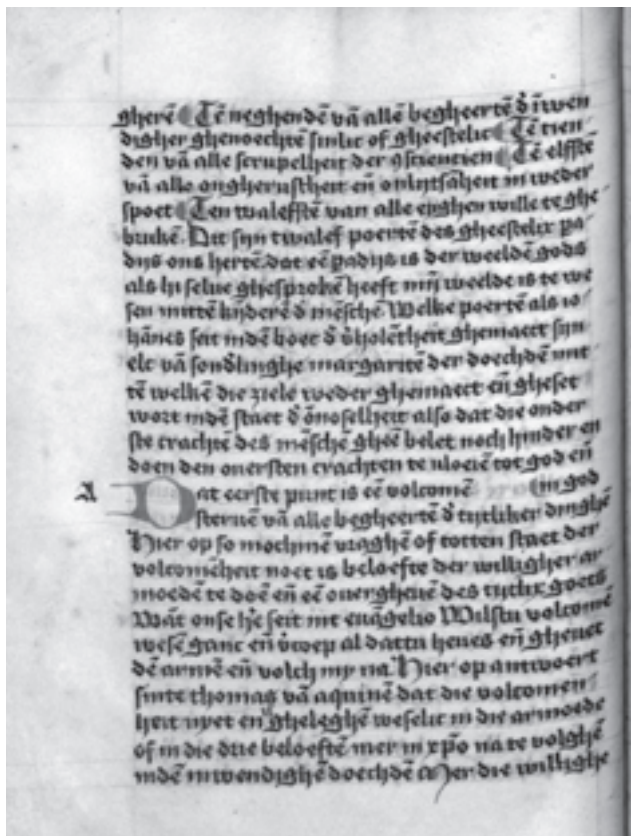

houdsopgave telkens achter de hoofdstuktitel genoteerd – ook nog eens vóór iedere titel een hoofdletter geplaatst (eenmaal een reeks van A tot Z en twee maal van A tot Y) en voor de drie laatste titels een teken (respectievelijk *T*, *♀* (omgekeerd) en *†*).²⁶ De hoofdletters en tekens corresponderen met letters en tekens die bij het begin van ieder hoofdstuk in de marge zijn geschreven. Zo'n zoekstelsel kon in principe in ieder handschrift functioneren en was minder bewerkelijk dan het gebruik van folionummers omdat het niet per codex aangepast hoefde te worden.²⁷ De inhoudsopgave in de codex uit het bezit van de Hoornse tertiariissen gebruikt hetzelfde systeem van in de marge terugkerende 'zoekletters' (*Ut*).²⁸ Wel zijn de letterreeksen hier iets anders opgebouwd (drie reeksen van A-Z; in de tweede reeks wordt de Z nog gevolgd door het *et*-teken). Hoewel ook dit handschrift van een foliëring is voorzien, koos men er toch voor om deze niet in de inhoudsopgave te gebruiken. In het niet gefolieerde hand-

26 Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 1r-2r; Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 2r-3v. Vgl. Palmer 1989, p. 69. Opvallend is dat niet de drie conventionele tekens gebruikt zijn die in Middelnederlandse alfabetten na de z voorkomen – de afkortingstekens voor *et*, *con* en *est*: Mulder 2010, p. 94-129.

27 De unieke foliëring van ieder handschrift vereiste aanpassingen in de inhoudsopgave. Vgl. Parkes 1976, p. 132.

28 Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 1r-3r.

Afb. 52 Reliek van een navigatiesysteem met zoekletters? De letter A in de marge bij het begin van het eerste hoofdstuk van de XII Stervinghen in het vroegst gedateerde Spieghelhandschrift. Leiden, UB : LTK 1129, f. 4v.

schrift *Ko* is het verwijssysteem van zoekletters en tekens geminimaliseerd tot de laatste drie kapittels van de *Spiegel* – deze zijn in de inhoudsopgave en in de tekst voorzien van eenzelfde soort tekens als in *Be*.²⁹

In het vroegst gedateerde *Spieghel*-handschrift (*L1*) werden de folionummers in de inhoudsopgave waarschijnlijk meegenokopieerd uit de legger. De hoofdstuktitels op het eerste blad worden namelijk telkens gevolgd door een Romeins cijfer, dat het blad zou moeten aangeven waarop het desbetreffende hoofdstuk begint. Een poging tot de daadwerkelijke foliëring van een klein deel van het handschrift liep echter al snel op een mislukking uit.³⁰ In hetzelfde handschrift staat bij het begin van het eerste hoofdstuk van de *XII Stervinghen* een *A* in de marge. Zou men overwogen hebben het systeem van zoekletters toe te passen? Of is ook deze enkele verwijssletter uit de legger meegenokopieerd?³¹

29 Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 154v, 278r, 279r en 281r. Over het *et*-teken zie Mulder 2010, p. 97–108.

30 Leiden, UB : LTK 1129, f. 2r. De bladen 4–21 zijn voorzien van een contemporaine foliëring met Romeinse cijfers, maar al binnen deze onderneming van beperkte omvang is een aantal fouten geslopen die men heeft getracht te verbeteren: f. 11 is bijvoorbeeld gefolieerd als xv, folio vijftien als xx en folio negentien als x (eerst xvii). Op het vijfde blad is de foutieve foliëring (iii) verwijderd.

31 Leiden, UB : LTK 1129, f. 4v.

Rubrieken

Zeker wanneer geen inhoudsopgave aan de tekst voorafging, was het voor een lezer van een lijvige tekst als de *Spiegel* belangrijk om steun te vinden bij oriëntatiepunten in de tekst. Om de opbouw van de *Spiegel* duidelijk te maken, hadden kopiïsten verschillende middelen tot hun beschikking. In de eerste plaats konden zij gebruik maken van rubrieken: opschriften en titels die met rode inkt boven een bepaald deel van de tekst werden aangebracht. In de meeste gevallen gaat deze onderverdeling terug op de auteur.³² Het is aannemelijk dat Herp zelf al de opschriften in zijn pennenvrucht plaatste.³³

Volgens Frank Willaert zijn de titels in de werken van Ruusbroec juist afkomstig van kopiïsten en/of lezers – zeker niet van de auteur.³⁴ Ze verschillen ook steeds, wat in Herps handboek niet het geval is. Samen met het feit dat de inhoudstabel al in de vroegste overlevering van de *Spiegel* als deel van de tekst wordt beschouwd, vormt dit een aanwijzing dat Herp zelf verantwoordelijk was voor de titels. Een vergelijking met de Latijnse werken van Herp zou nog nauwkeuriger kunnen laten zien in hoeverre Herp zelf de hand had in het opstellen van dit soort (para)teksten. Overigens lopen de rubrieken die de verschillende delen van de *Spiegel* aankondigen niet parallel met de aankondigingen in de inhoudsopgave. Bij de hoofdstuktitels is dit wel het geval.

Rubrieken aan het begin van de verschillende delen van de *Spiegel* boden de lezer informatie over de structuur van de *Spiegel* en vereenvoudigden de plaatsbepaling binnen Herps tekst. Soms maken zij de lezer ook duidelijk wat de samenhang tussen de verschillende delen is en hoe zij op elkaar terugrijpen. Aan het begin van de *Spiegel* wordt de tekst geïdentificeerd en aan de lezer voorgesteld. Het vaakst komt de eenvoudige aankondiging *Hier beghint dat Spiegel der volcomenheit* voor.³⁵ In B5 is deze aangevuld met *Dat eerste deel* en in H1 met *Dat een devoet minre broeder screef tot eenre maget*. De ‘identificerende’ rubriek kon dus uitgebreid worden, bijvoorbeeld met gegevens over de auteur die niet (meer) bekend werden verondersteld of een aanbeveling voor de tekst vormden.

Zuster Lijsbet uit het Delftse Sint-Annaklooster gebruikte in haar afschrift steeds afwijkende rubrieken en hoofdstuktitels. De manier waarop de titels zijn geformuleerd laat het functionele en didactische karakter van literatuur in geestelijke (her)vorming zien.³⁶ Zo ook de rubriek helemaal aan het begin van de tekst: *Hier beghint dat prologus opten Spiegel der volcomenheit in welken spiegel die mensche bekennen mach de staet sijns levens ende op welken grade hi ghecomen is*.³⁷ De algemene, identificerende rubriek kon ook worden overgeslagen. Men kondigde dan direct het eerste deel van Herps mystieke handboek aan: *Dit syn xii punten hoemen leiden sel een stervende leven*.³⁸ Normaliter werden de *XII Stervinghen* juist niet expliciet aangekondigd. Lijsbet was een van de weinige kopiïsten die

32 Vgl. Palmer 1989, p. 48. De onderverdeling van de tekst wordt vaak ook door Herp zelf in de tekst besproken en beschreven. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de proloog, waarin hij de *Spiegel* opdeelt in twee delen of ‘punten’. *Spiegel*, p. 17, r. 12–20 (*Prologus*).

33 Vgl. Ruh 1999, p. 220 en hoofdstuk I.

34 Willaert 1995.

35 Leiden, UB : LTK 1129, f. 4v; Weert, GM : CMW 39, f. 5v; Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 5v; Brussel, KB : 2136, f. 1r; Brussel, KB : IV 37, f. 1r; Den Haag, KB : 128 G 18, f. 1r.

36 Zie hoofdstuk IV.

37 Weert, GM : CMW 30, f. 1r.

38 Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 155r.

wel een rubriek voor het eerste deel plaatste: *Hier beghint dat eerste stuc vanden Spieghel der volcomenheit van dervinghe der eyghenscap ende van drien graden der armoeden dat eerste capitel*.³⁹

De proloog die aan het tweede deel van de *Spieghel* (de drie levens) voorafgaat, wordt in tien van de twaalf handschriften voorafgegaan door een rubriek.⁴⁰ In vier handschriften wordt teruggegrepen op de aankondiging in de proloog aan het begin van de *Spieghel*: *Hier beghint dat prologus van dat ander punt, daer ic int beginsel des boecks afgheuert heb ende meynt te vervolghen* (*W1, B1, B5, De*).⁴¹ De terugverwijzing door de *ic* – de auteur – naar het begin van zijn boek, suggereert dat deze rubriek door Herp zelf is opgesteld, of eerst geen rubriek was. De terugverwijzing ontbreekt in drie handschriften, waaronder het vroegst gedateerde handschrift (*L1, Be, Ko*): *Hier beghint dat prologus van dat ander deel*.⁴² De kopiïst(e) van *H1* gaf eerst het einde van de *XII Stervinghen* aan (*Hier eindet dat eerste boeke*) en op een nieuw blad volgt een mengeling van de twee zojuist genoemde rubrieken: *Hier beghint dat prologus van tander deel te vervolghen*.⁴³ De kopiïsten van de codex uit het bezit van het Roermondse kartuizerklooster gebruikten voor de rubriek een variant van een zin uit de proloog aan het begin van de *Spieghel*, waaruit blijkt dat de tekst zich nu op het verenigen zal richten: *Dat ander principael punte ys hoe dat wy vercrighen eynde mynlike byblyvende verenynghen tusschen Goede ende der crachten van onser zielen*.⁴⁴

De rubriek bij het *werkende* leven is door de kopiïsten ‘slaafs’ afgeschreven en de boodschap die aan de gebruiker wordt overgebracht blijft dezelfde: nu begint het daadwerkelijke tweede deel van de *Spieghel*, waarvan het *werkende* leven het eerste is en nu volgt.⁴⁵ Drie handschriften laten het *werkende* leven onaangekondigd (*U1, W2, W6*).⁴⁶

Het *gheestelick* schouwende leven wordt weer in één handschrift minder met een rubriek aangegeven. In zeven van de twaalf handschriften vinden we de rubriek *Van dat ander leven datmen hietet een gheestelick scouwende leven* (*B1, Be, De, H1, L1, W1, Wu*).⁴⁷ Al-

39 Weert, GM : CMW 30, f. 2v.

40 Alleen in de handschriften *U1* en *Wu* begint de proloog zonder een rubriek: Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 36r; Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 28v. In *U1* zijn voor het begin van de proloog vier witregels ingevoegd, mogelijk als signaal aan de lezer. Dit is de enige keer in het handschrift dat de tekst wordt onderbroken.

41 Weert, GM : CMW 39, f. 30v; Brussel, KB : 2136, f. 30r; Brussel, KB : IV 37, f. 22r; Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 30v.

42 Leiden, UB : LTK 1129, f. 32v. Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 24v en Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 180r. In *Be* is ook *Hier beghint* weggelaten waardoor de rubriek luidt: *Prologus vant ander deel*.

43 Den Haag, KB : 128 G 18, f. 47v-48r.

44 Wenen, ÖNB : 15228, f. 124r. Vgl. *Spieghel*, p. 17, r. 17-20 (*Prologus*).

45 Vijf handschriften, waaronder de twee vroegste (*B5, De, L1, Ko*, en *W1*), beginnen de rubriek met *Hier eyndet prologus*. Drie van deze handschriften gaan vervolgens verder met *Ende dat ander deel beghint hier, dat ghedeylt wort in drien levenen van welken dat werkelike leven dat eerste is dat wi nu vervolgen willen* (*B5, De, L1*): Brussel, KB : IV 37, f. 23v; Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 31v; Leiden, UB : LTK 1129, f. 33v-34r. Twee handschriften vervolgen met *Ende hier beghint dat ander deel in drien leven ghedeelt, daer dat werkelike leven teerste is* (*Ko, W1*): Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 181r; Weert, GM : CMW 39, f. 31v. In *Ko* nog wel aangevuld met *dat wi nu vervolgen willen*. Vier handschriften (*B1, Be, H1* en *Wu*) beginnen de rubriek direct met de aankondiging van het *werkende* leven: *Hier beghint dat ander deel dat ghedeylt wort in drie levenen, van welken dat werkelijc leven dat eerste is dat wi vervolgen willen*: Brussel, KB : 2136, f. 31v; Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 28r; Den Haag, KB : 128 G 18, f. 50v; Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 29v. In *Be* ontbreekt *dat wi vervolgen willen*. *H1* geeft een toevoeging over het eerste hoofdstuk (*vanden bereyden des werkenden levens in oeffeninghe der waerheit ende bermherticheit*).

46 Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 36r en 37v; Weert, GM : CMW 30, f. 42r; Wenen, ÖNB : 15228, f. 125r.

47 Brussel, KB : 2136, f. 56v; Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 45r; Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 53v; Den Haag, KB : 128 G 18, f. 90v; Leiden, UB : LTK 1129, f. 59r; Weert, GM : CMW 39, f. 54r; Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 48v.

leen de kopiist(e) van *H1* laat met het aan het einde van de rubriek toegevoegd woordje *Prolooch* weten dat eerst de inleiding bij dit leven volgt. Het handschrift dat de Delftse zuster Lijsbet vervaardigde, heeft uiteraard een afwijkende rubriek: *Hier eyndet dat eerste stuck van desen boec dat welke werc vanden werckenden leven, ende hier beghint dat anderde stuc daer in bewijst wort dat scouwende leven [...]*.⁴⁸ Lijsbet lijkt de *Spiegel* niet in te delen als een werk bestaande uit twee delen of ‘punten’, waarbij het laatste deel drie levens omvat, maar als een boek dat bestaat uit drie stukken (*pars*): de *XII Stervinghen* en het *werkende* leven vormen het eerste stuk, het *gheestelick* schouwende en *overweselick* schouwende leven het tweede en derde. Ook de hoofdstuknummering loopt – voor zover aanwezig – door in de *XII Stervinghen* en het *werkende* leven, en begint opnieuw bij het *gheestelick* schouwende en het *overweselick* schouwende leven.⁴⁹

Vijf handschriften laten de lezer aan het begin van het *gheestelick* schouwende leven weten dat hij bij het derde leven is aanbeland: *Van dat derde leven datmen hietet een overweselic scouwende leven* (*Be, H1, Ko, L1, Wu*).⁵⁰ Vier codices kondigen het laatste leven aan met een rubriek waarin eerst uitdrukkelijk het *gheestelick* schouwende leven wordt afgesloten om vervolgens pas naar het *overweselick* schouwende leven over te gaan: *Hier eyndet dat ander leven, dat men hiet een geistelic scouwende leven. Ende hier beghint dat derde leven, datmen hietet een overweselijc scouwende leven* (*B1, B5, De, W1*).⁵¹

In de meeste handschriften eindigt de *Spiegel* zonder rubriek of alleen met een formule als *Deo gracias*, *Deo laus* of *Laus deo*.⁵² Soms wordt de titel van Herps handboek voor het eerst genoemd en staat de identificerende rubriek dus aan het einde. Dit gebeurt bijvoorbeeld in het handschrift uit het Amsterdamse kartuizerklooster (*Wu*) en het handschrift uit Geldern (*Be*): *Explicit speculum perfectionis. Dats hier eyndet dat spiegel der volcomenheit*.⁵³ Jan de Test beëindigde zijn kopie van de *Spiegel* in 1466 met een herhaling van de titel en – als enige kopiist in de handschriftelijke overlevering van de *Spiegel* – de naam van de auteur: *Hier eyndet dat spiegel der volcomenheit. Opusculum fratris Henrici Erp*.⁵⁴

De intrigerende en niet uit de tekst afgeleide titel die Herp vermoedelijk zelf aan zijn *opus* meegaf – *Spiegel der volcomenheit* – wordt daarentegen vaker door de kopiïsten genoemd: in vijf handschriften in de rubriek aan het begin van de tekst (*B1, B5, De, L1, W2*), in drie in de afsluitende rubriek (*Be, Ko, Wu*) en in twee handschriften zelfs zowel aan het begin als aan het eind (*H1* en *W1*). Bovendien wordt in een drietal handschriften de titel ook nog in de inhoudsopgave vermeld (*De, L1* en *W1*). Alleen in de handschriften van de Roermondse kartuizers en de Hoornse tertiariissen ontbreekt een vermelding van zowel auteur als titel.

⁴⁸ Weert, GM : CMW 30, f. 72v.

⁴⁹ Weert, GM : CMW 30, f. 41r, 72v en 170r.

⁵⁰ Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 103v; Den Haag, KB : 128 G 18, f. 214r; Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 264v; Leiden, UB : LTK 1129, f. 135r; Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 107v.

⁵¹ Brussel, KB : 2136, f. 136r; Brussel, KB : IV 37, f. 97r; Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 118v; Weert, GM : CMW 39, f. 122r.

⁵² Zo'n formule staat in de hss. Brussel, KB : 2136, f. 155r; Brussel, KB : IV 37, f. 110r; Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 173v en Wenen, ÖNB : 15228, f. 220v. Geen rubriek aan het einde: Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 134v; Leiden, UB : LTK 1129, f. 157v en Weert, GM : CMW 30, f. 196v.

⁵³ Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 117v; Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 122v.

⁵⁴ Weert, GM : CMW 39, f. 137v. Het eerste deel van deze rubriek komt terug in *H1* en *Ko*: Den Haag, KB : 128 G 18, f. 244r; Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 281r. In *Wu* staat Herps naam wel vermeld in de later toegevoegde bezittersaantekeningen van de bibliotheek van de Amsterdamse kartuizers: Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 1v. Zie hoofdstuk II.

In aanvulling op de rubrieken die de structuur van de *Spiegel* op macroniveau aangeven, zorgden op een lager niveau rubrieken met hoofdstuktitels voor een nadere tekstgeleding en voor verdere oriëntatie en informatie. Acht van de twaalf handschriften laten het begin van een hoofdstuk steeds voorafgaan door een rubriek met de hoofdstuktitel. Opvallend is dat in drie van deze handschriften geen hoofdstuktitels in de *XII Stervinghen* zijn aangebracht (*Be*, *Ko* en *Wu*).⁵⁵ Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat Herp in zijn proloog aan het begin van de *Spiegel* alle twaalf hoofdstukken opsomt.⁵⁶ In *Ko* is het begin van de hoofdstukken in de *XII Stervinghen* wel aangegeven door middel van korte rubrieken met een nummering: *dat ander punt, iii punt* of alleen *v*. Een aantal handschriften vult op soortgelijke wijze de hoofdstuktitels aan.⁵⁷ Interessant is verder dat het vroegst gedateerde *Spiegel*-handschrift in het geheel geen hoofdstuktitels heeft in de tekst (*L1*), evenmin als de handschriften van de tertiariissen uit Hoorn (*U1*) en de kartuizers van Roermond (*We*). In de eerste twee handschriften is wel een inhoudsopgave afgeschreven.

TABEL 2 (PARA) TEKSTUELE ASPECTEN VAN DE MATERIËLE TEKST IN HANDSCHRIFTEN MET DE VOLLEDIGE *SPIEGHEL*

Hs.	Inhoudstabel	Rubr. Proloog	Rubr. Dl. I	Rubr. Proloog Dl. II	Rubr. leven I	Rubr. leven II	Rubr. leven III	Rubr. einde	Hoofdstuktitels
B1	–	+	–	+	+	+	+	–	I, II, III, IV
B5	–	+	–	+	+	–	+	–	I, II, III, IV
Be	+	–	–	+	+	+	+	+	II, III, IV
De	+	+	–	+	+	+	+	–	I, II, III, IV
H1	–	+	–	+	+	+	+	+	I, II, III, IV
Ko	+	+	–	+	+	–	+	+	II, III, IV
L1	+	+	–	+	+	+	+	–	–
U1	+	–	–	–	–	–	–	–	–
W1	+	+	–	+	+	+	+	+	I, II, III, IV
W2	–	+	+	+	–	+	+	–	I, II, III, IV (afwijkende titels)
We	–	–	–	+	–	–	–	–	–
Wu	+	–	–	–	+	+	+	+	II, III, IV

⁵⁵ Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 3r–24v; Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 155r–179r; Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 6r–28r.

⁵⁶ *Spiegel*, p. 17–19, r. 23–38 (*Prologus*).

⁵⁷ Brussel, KB : IV 37 voegt binnen de *XII Stervinghen* achter iedere titel *dat* [...] *capittel* toe (f. 3r–22r). In *H1* gebeurt hetzelfde in de volledige *Spiegel*. Per deel begint de nummering opnieuw.

TABEL 3 INITIALEN IN HANDSCHRIFTEN MET DE VOLLEDIGE SPIEGHEL

Hs.	Proloog	DI. I	Proloog DI. II	Leven I	Leven II	Leven III	Ieder kap.	Enkele kap.
B1	6r, pw	2r	3r	4r	4r	4r	+ (2 en 3r)	–
B5	6r, pw	3r	3r	4r, pw	4r, pw	4r, pw	+ (2r)	–
Be	4r, pw	2r	3r	3r	3r	2r	+ (2r)	–
De	4r, pw	2r	2r	2r	2r	3r	+ (2r)	–
H1	5r, pw	3r	3r	3r	3r	3r	+ (2r)	–
Ko	5r, pw	2r	2r, pw	2r	–	3r, pw	+ (2r)	–
L1	6r, pw	2r	6r, pw	4r, pw	5r, pw	3r, pw	–	+ (2r)
U1	5r	2r	3r	3r	2r	1r	–	+ (1 en 2r)
W1	4r, pw	2r	5r	3r	5r	3r	+ (2 en 3r)	–
W2	6r, hist	5r, pw	2r	2r	3r, pw	3r, pw	+ (2r)	–
We	3r	2r	2r	2r	2r	3r	–	+ (2 en 3r)
Wu	4r	2r	4r	2r	4r	4r	+ (2r)	–

(r= hoogte in regels; pw= penwerk; hist= gehistorieerd)

Initialen

Een ander middel dat kopiïsten tot hun beschikking hadden om de geleiding in de tekst aan te geven en daarmee de lezer beter door de tekst te laten navigeren, waren initialen. Weliswaar vertellen zij niets over de inhoud, verbanden en relaties tussen de delen van de *Spiegel* – zoals in de rubrieken gebeurde – maar ze kunnen toch ordening en hiërarchie aanbrengen in de tekst. Gedecoreerde initialen helpen de lezer om het begin van een deel van de tekst te lokaliseren.⁵⁸ Hoewel penwerk vooral stilistisch wordt onderzocht en hierdoor behulpzaam is bij het lokaliseren van handschriften, valt aan te nemen dat penwerkinitialen ook een praktische functie gehad hebben, en niet alleen op het niveau van tekstgeleiding. Door de aanwezigheid van penwerk rond de initiaal en in de marge nam de lezer de tekst op een bepaalde manier tot zich. Carruthers stelt met betrekking tot de verluchting in het *Book of Kells* dat de decoratie een reactie bij de lezer veroorzaakt en het zien van de decoratie de leeshouding vormt die nodig is om de tekst die volgt tot zich te nemen.⁵⁹ Van het regelmatig aangebrachte, bijna geometrische penwerk kon eveneens een stimulerende werking uitgaan en de lezer van de *Spiegel* helpen om een devote, meditatieve leeshouding aan te nemen (zie bijvoorbeeld afb. 55).

⁵⁸ Parkes 1976, p. 124.

⁵⁹ Carruthers 1990, p. 255–257. Vgl. Carruthers 1998, p. 161–165 over laatmiddeleeuwse margedecoratie en haar invloed op de leeshouding. Zie ook meer recent Carruthers 2009 over meditatieve afbeeldingen en hun functie met betrekking tot de organisatie van kennis en de *ars memorativa*.

In tabel 3 is te zien dat de grootste initialen helemaal aan het begin van de tekst zijn geplaatst. In de meeste gevallen zijn deze initialen voorzien van penwerk. Alleen de Delftse zuster Lijsbet liet haar kopie met een gehistorieerde initiaal beginnen (afb. 26).⁶⁰ Met vijf penwerkinitialen is het vroegst gedateerde *Spiegel*-handschrift het rijkst gedecoreerd.

Een interessante vraag is of de afwezigheid van een rubriek als het ware gecompenseerd werd door het plaatsen van een initiaal, of dat de initialen eerder rubrieken ondersteunden. In het laatste geval zou in plaats van compensatie eerder sprake zijn van een cumulatief proces, waarbij tekstgeledingsmiddelen zich opstapelden, terwijl de lezers van handschriften met een minder uitgebreide tekstgeleding zowel minder rubrieken als initialen tot hun beschikking hadden om door de tekst te kunnen navigeren. Aan het begin van de *Spiegel* lijkt het inderdaad zo te zijn dat als een rubriek werd aangebracht, de initiaal ook groter en de decoratie uitgebreider is (*Be*, *U1*, *We* en *Wu*; tabel 2 en 3). In het handschrift van Lijsbet (*W2*) betekent het feit dat zij de *XII Stervinghen* met een rubriek begon waarschijnlijk ook dat zij meteen ruimte openliet voor een vrij grote initiaal.

Verder valt op dat de drie kopiïsten die geen rubrieken met hoofdstuktitels opnamen (*L1*, *U1* en *We*) ook geen kapitaal plaatsten aan het begin van ieder kapittel. De hoofdstukken van de *XII Stervinghen* beginnen wel altijd allemaal met een initiaal. Kennelijk werd het aanbrengen van oriëntatiepunten in de *XII Stervinghen* van belang geacht, mogelijk omdat de lezer(s) hier vaker maar één hoofdstuk ter bestudering selecteerden. In het tweede deel van de *Spiegel* is in een aantal handschriften alleen aan het begin van een beperkt aantal hoofdstukken een initiaal geplaatst. In deze handschriften wordt meer belang gehecht aan de diepere structuur in het handboek dan aan het onderscheiden van alle afzonderlijke hoofdstukken. Waarschijnlijk had men ook meer inhoudelijke kennis nodig om het onderliggende proces in de mystieke opgang te onderkennen en in de tekst te markeren. Zouden deze handschriften primair op een meer gevorderd publiek gericht zijn geweest?

Het vroegst gedateerde *Spiegel*-handschrift kan hier als voorbeeld dienen. Aan het begin van elk hoofdstuk in de *XII Stervinghen* staat steeds een tweeregelige initiaal, afwisselend in de kleuren rood en blauw. In het tweede deel van de *Spiegel* beginnen alleen de hoofdstukken die het begin van een nieuw aspect (*bereitsel*, *vercieringhe* en *voertganc*) in elk van de drie levens inluiden met een tweeregelige initiaal. In het *gheestelick* schouwende leven zijn meer initialen geplaatst, bijvoorbeeld aan het begin van het hoofdstuk waarin Herp door middel van verschillende vergelijkingen het probleem van de (on)mogelijkheid van de vereniging tussen de ziel en God inzichtelijk probeert te maken. Ook het hoofdstuk waarin hij de scheiding van de geest in de ziel uitlegt en het hoofdstuk waarin de aanraking (*tuck*) of trek (*treck*) in het binnenste van de geest wordt geïntroduceerd, beginnen met een initiaal.⁶¹ Deze hoofdstukken kunnen gezien worden als 'sleutelhoofdstukken'.⁶²

Een dergelijke verdeling van initialen kennen ook de handschriften van de Roer-

60 Weert, GM : CMW 30, f. 1r. Zie hoofdstuk IV.

61 Leiden, UB : LTK 1129, in het *bereitsel* gaat het om hfst. 33 (f. 68r) en 35 (f. 72v) en in de *voertganc* om hfst. 50 (f. 113v) en 54 (f. 123v).

62 De hoofdstukken bieden de lezer informatie die essentieel is voor een correct begrip van de mystieke opgang.

mondse kartuizers en de tertiarissen in Hoorn.⁶³ In handschriften waarin met initialen van twee groottes werd gewerkt voor het aangeven van de hoofdstukken, zijn de drie aspecten in ieder leven eveneens leidend bij de verdeling van de formaten.⁶⁴ Zo gaf Elisabeth van Poyle in het Brusselse Jericho-klooster de diepere structuur binnen de drie levens aan door de eerste hoofdstukken van de voorbereiding, de ontplooiing en de groei met een drieregelige initiaal te beginnen en alle andere hoofdstukken met een initiaal van twee regels hoog.⁶⁵

Nu we de gegevens over de initialen bij de data over de inhoudsopgave kunnen voegen, blijkt het nog minder verwonderlijk dat in de inhoudsopgaves vaak niet verwezen werd naar het blad waarop een bepaald hoofdstuk begint, maar dat het systeem van in de marge terugkerende zoekletters werd gebruikt. Zonder initiaal was het begin van een hoofdstuk namelijk niet eenvoudig te vinden. Een zoekletter kon precies bij de regel geplaatst worden waar het desbetreffende hoofdstuk begon en kon zo evenals een initiaal fungeren als tekstgeledingsteken. Zo kon de lezer direct beginnen aan het hoofdstuk dat hij of zij had geselecteerd.

Handschriften met een deel van de Spieghel

Veertien handschriften bevatten alleen een gedeelte van Herps mystieke handboek.⁶⁶ In tabel 4 zijn de gegevens met betrekking tot deze handschriften opgenomen. Ook hier gelden de gegevens in principe alleen voor het deel waarin de *Spieghel* is afgeschreven. In maar liefst elf van de veertien handschriften gaat het om een afschrift van de *XII Stervinghen*.

In de meeste van deze handschriften, acht van de elf, is het eerste deel van de *Spieghel* aangevuld met andere hoofdstukken uit de *Spieghel*. In drie handschriften (*A2*, *Aa1* en *L2*) bestond deze aanvulling uit het directe vervolg: een deel van de proloog bij de drie levens.⁶⁷ In alle drie de handschriften breekt de tekst op exact hetzelfde punt af, ongeveer halverwege de proloog.⁶⁸ Het handschrift van de Leidse tertiarissen (*L2*) bevat daarnaast een tweeluik uit het schouwende leven, van de *XII Stervinghen* gescheiden door andere werken.⁶⁹ Iets dergelijks gebeurt ook in *A1*, waar een tweeluik is opgenomen over de uitkerende en inkerende *tuck* – de aanraking van God in het binnenste van de geest waardoor de vereniging tussen God en het hoogste deel van de ziel wordt opgewekt.⁷⁰

63 *We*: na de *XII Stervinghen* waarin alle hoofdstukken met een tweeregelige initiaal beginnen, is in het *werkende* leven het *bereitsel* en *vercieringhe* aangegeven met een initiaal, in het *gheestelick* schouwende leven beginnen tien hoofdstukken met een initiaal en in het derde, *overveselick* schouwende leven twee. Ook in *U1* zijn de aspecten binnen de levens leidend bij het plaatsen van initialen in deel II; zo openden de *vercieringhe* en *voertganc* in het *werkende* leven met een tweeregelige initiaal.

64 *B1* en *W1*.

65 Brussel, KB : 2136, f. 33r, 38v, 46r, 57r, 57v, 77r, 83v, 125r, 136r, 137r, 145r en 149r. Alleen in het schouwende leven begint nog een extra hoofdstuk met een grotere initiaal (*Spieghel*, p. 341-347 (hfst. 54)).

66 *A1*, *A2*, *Br*, *Bs*, *Aa*, *Aa1*, *G*, *He*, *L2*, *L3*, *M1*, *Ne*, *R* en *Wā*.

67 Amsterdam, UB : I G 40, f. 76v-77r; Den Haag, KB : KA 37, f. 222v-223r; Leiden, UB : LTK 340, f. 27r-v.

68 De tekst stopt op het volgende punt: *Spieghel*, p. 95, r. 31-32 (hfst. 13): [...] *mit een volcomen versmaetheit ons selves*. Ook in *W2*, dat verder de volledige *Spieghel* bevat, breekt de proloog op dit punt af.

69 Leiden, UB : LTK 340, f. 83v-90r. *Spieghel*, p. 285-301.

70 Amsterdam, UB : I G 24, f. 41r-46v. *Spieghel*, p. 353, r. 32 (vanaf *die intreack is*)–361, r. 104 (hfst. 56 en 57).

In drie handschriften is de meest voor de hand liggende combinatie gemaakt, namelijk die met het *werkende* leven. Een handschrift dat thans in het Brusselse stadsarchief bewaard wordt (*Bs*), bevat een selectie van hoofdstukken uit dit deel.⁷¹ De handschriften uit het bezit van de Amersfoortse regularissen van Sint-Agatha (*Wa*) en de tertiariissen van Sint-Catharina in Alkmaar (*R*) bieden de volledige tekst van het *werkende* leven.⁷² De tertiariissen in Alkmaar konden zelfs doorlezen tot en met het tweede aspect (*vercieringhe*) van het *gheestelick* schouwende leven. Minder logisch lijkt het vervolg op de *XII Stervinghen* in het vermoedelijk uit Delft afkomstige handschrift *L3*. Hier is direct na de *XII Stervinghen* het laatste deel van de *Spieghel* afgeschreven, waarin het hoogste aspect van de mystieke opgang aan bod komt.⁷³ Van de drie kopiïsten die de *XII Stervinghen* niet in hun handschrift opnamen, schreven twee een (deel van een) hoofdstuk uit het schouwende leven af (*He* en *M1*) en één hoofdstuk 60 uit het *overveselick* schouwende leven (*G*).⁷⁴

De meeste handschriften waarin een deel van de *Spieghel* tot ons is gekomen, zijn niet precies te dateren. Tien handschriften zijn in de tweede helft van de vijftiende eeuw gedateerd, waarvan vier gespecificeerd (ergens tussen 1470 en 1500). Nog eens twee moeten rond 1500 ontstaan zijn. Drie handschriften zijn vermoedelijk in de zestiende eeuw geschreven. Over het geheel genomen zijn deze codices dus wel iets later tot stand gekomen dan de handschriften met de volledige *Spieghel*, maar ook in het handmatig kopiëren van een deel van Herps tekst lijkt na de eeuwwisseling – en het verschijnen van de drukken – de klad te komen.

Waar er binnen de groep van twaalf handschriften met de volledige *Spieghel* nog twee op perkament waren geschreven, zijn alle veertien handschriften met een deel van Herps tekst op papier gekopieerd. Wat de grootte van het boekblok betreft, komen dezelfde twee maten voor als in de codices met een afschrift van de volledige *Spieghel*, maar hier zal de relatie tussen de *Spieghel* en de keuze voor het formaat minder sterk zijn geweest. De verhoudingen tussen de twee formaten zijn hier dan ook omgekeerd: negen producenten kozen voor het kleine octavoformaat, vijf voor het grotere kwartoformaat (tegenover respectievelijk vijf en zeven bij de handschriften met de volledige tekst). Een klein aantal producenten koos voor een lay-out in twee kolommen. Hoewel ook hier de meeste kopiïsten hun tekst in een littera hybrida op papier zetten, is in ieder geval één handschrift in cursiva (*Bs*) en één handschriften in textualis (*A1*) geschreven.

71 Brussel, SA : 2915, f. 257v–261v. *Spieghel*, hfst. 14–17, 19–21 en 23.

72 Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 259v–297r; Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10, f. 250v–310r.

73 Leiden, UB : LTK 222, f. 109v–129r. Het hs. is online raadpleegbaar: https://socrates.leidenuniv.nl/R/?func=dbin-jump-full&object_id=2941442.

74 Heverlee, NP : 8, f. 140v–143v; München, BSB : Cgm 5205, f. 21r–23r; Gent, UB : 1351, f. 192r–199v. Over het laatste handschrift zie Dlabáčová 2013.

TABEL 4 HANDSCHRIFTEN MET EEN GEDEELTE VAN DE *SPIEGHEL*

Hs.	Gedeelte <i>Spiegel</i>	Datering	Materiaal	Afmetingen (mm)	Bladen	Kolommen	Regels	Schrift
A1	1-11, 12(o) 56(o), 57	1450-1500 (ca. 1485?)	Papier	136 x 99 (102-104 x 70-78)	46 (144)	1	23-25	Textualis
A2	1-12, 13(o)	ca. 1550	Papier	196 x 138 (135 x 100)	23 (332)	1	29-33	Hybrida
Br	1-12(?)	1450-1500	Papier	137 x 107 (ca. 105 x 75)	22 (275)	1	—	Cursi- va(?)
Bs	1-12, 14- 17, 19-21, 23	ca. 1500	Papier	200 x 140 (145 x 133; 143- 147 x 100)	26 (282)	1	32-35	Cursiva
Aa	1-12(o)	ca. 1480- 1500	Papier	140 x 100	54 (280)	1	ca. 23	Hybri- da?
Aa1	1-12, 13(o)	1450-1500	Papier	135 x 100 (95-100 x 65-70)	23 (339)	2	27-35	Hybrida
G	60(o)	1575-1600	Papier	141 x 102 (ca. 110 x 80 en ca. 85 x 58)	7 (252)	1	16-27	Hybrida
He	49	1450-1500	Papier	194 x 134	3 (172)	2	38	Hybrida
L2	1-12, 13(o); 47-48	ca. 1470-80	Papier	200 x ca. 136 (145-150 x ca. 92)	34 (279)	1	25-29	Hybrida
L3	1-12, 59- 65	1450-1500 (ca. 1475(?))	Papier	145 x 105 (94 x 64)	46 (256)	1	29-30	Hybrida
M1	27, § 2(o)	ca. 1490	Papier	140 x 100 (90-105 x 65-73)	2 (51)	1	17-24	Hybrida
N	1-12(o)	ca. 1490- 1550	Papier	135 x 105	42 (166)	1	26	Hybrida
R	1-37	ca. 1500	Papier	202 x 140	59 (348)	2	31-36	Hybrida
Wa	1-26	1475-1500	Papier	140 x 105 (105-110 x 75-80)	121 (310)	1	17-19	Hybrida

Onder ‘Gedeelte *Spiegel*’ worden de kapittelnummers uit de editie van Verschuereen gegeven. Een tussen haakjes geplaatste ‘o’ geeft aan dat de tekst van het desbetreffende hoofdstuk of van de desbetreffende hoofdstukken onvolledig is. In de kolom ‘Bladen’ wordt tussen haakjes het aantal bladen van het gehele handschrift vermeld.

Inhoudsopgave, rubrieken en initialen

Eén van de handschriften met een deel van de *Spiegel* beschikt, net zoals zeven van de twaalf handschriften met de volledige tekst, over een inhoudsopgave. In het handschrift uit het bezit van het Amersfoortse Agathaconvent (*Wa*) is voor de delen uit de *Spiegel*

een inhoudsopgave voorhanden, thans op een los blad helemaal voorin het boek.⁷⁵ Uit de inhoudsopgave blijkt op geen enkele manier de indeling van de tekst; de hoofdstuktitels zijn zonder aankondiging onder elkaar gezet. Wel is de inhoudstabel van eenzelfde soort verwijssysteem voorzien als in de handschriften van de tertiariissen van Sint-Clara in Hoorn (*U1*) en van de regularissen te Geldern (*Be*). Dit systeem van verwijssletters bewijst de lezer een goede dienst, want de hoofdstukken worden niet aangeduid door middel van rubrieken en in het *werkende* leven beginnen de hoofdstukken ook niet met een initiaal. Door de verwijssletter in de marge weet de lezer toch snel het begin van het desbetreffende hoofdstuk te vinden.

Anders dan in de handschriften met de volledige *Spieghel* dienen de rubrieken in de handschriften met een selectie niet zo zeer ter navigatie binnen Herps handboek, maar veeleer als oriëntatiepunten in het handschrift als geheel. De manier waarop het deel of de delen uit de *Spieghel* worden aangekondigd, hangt dan ook af van de inhoud van de codex en de manier waarop de *Spieghel* met de andere werken wordt verbonden, de plaats waar het gedeelte uit de *Spieghel* is afgeschreven (helemaal aan het begin of juist tegen het einde; na een ander mystiek werk of een werk van geheel andere aard) en de lengte van het opgenomen stuk. Hoewel in geen enkel handschrift met een deel van de *Spieghel* Herp als auteur wordt aangewezen, hebben zeven handschriften een rubriek met de titel van het werk (*A1, A2, Aa, Aa1, Br, L2, Wa*). In al deze handschriften zijn de volledige *XII Stervinghen* afgeschreven. Dit is de reden waarom de titel van het volledige werk werd gebruikt. Het eerste deel van de *Spieghel* werd zo in feite – eventueel samen met andere teksten – de *Spieghel der volcomenheit*. We zagen het gebruik van de *XII Stervinghen* als passe-partouttekst al in het handschrift uit het Leidse Claraconvent.⁷⁶

In een deel van de handschriften spreekt uit de rubriek juist een grondig bewustzijn van de opbouw van de *Spieghel* en van het feit dat in het betreffende handschrift slechts een deel van de tekst te vinden is. Dit geldt bijvoorbeeld voor de kopiist van *A1*. In de rubriek voorafgaand aan de *XII Stervinghen* beschrijft hij helder welk deel van de *Spieghel* komen gaat: *Hier beghint dat yerste boeck vanden Spiegel der volcomenheit, van xij manyeren der geesteliker stervynge*.⁷⁷ Voor het begin van de twee hoofdstukken uit het *gheestelick* schouwende leven geeft hij wederom aan uit welk deel van de *Spieghel* een gedeelte volgt: *Uten dorden stuck vanden Spieghel der volcomenheit genomen*.⁷⁸

Andere handschriften benadrukken niet de herkomst van het tekstgedeelte uit de *Spieghel der volcomenheit*, maar concentreren zich in de rubriek op het feit dat deze tekst de mensen tot een volmaakt leven zal leiden. In het handschrift uit het bezit van de tertiariissen te Alkmaar (*R*), is voor de rubriek een zin uit het begin van Herps proloog gebruikt: *Een corte leer ende onderwys hoemen comen mach tot een recht volcomen leven*.⁷⁹ Het vermoedelijk uit Delft afkomstige handschrift *L3* stelt: *Hier beghinnen zeer merkelic capitelen van een volcomen leven*, om na de *XII Stervinghen* en voor het begin van het laatste deel van de *Spieghel* met nog een rubriek te komen: *Dit is van enen overweselicke scouwen-*

75 Het is onduidelijk of dit altijd zo geweest is. Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10, f. 2r-v.

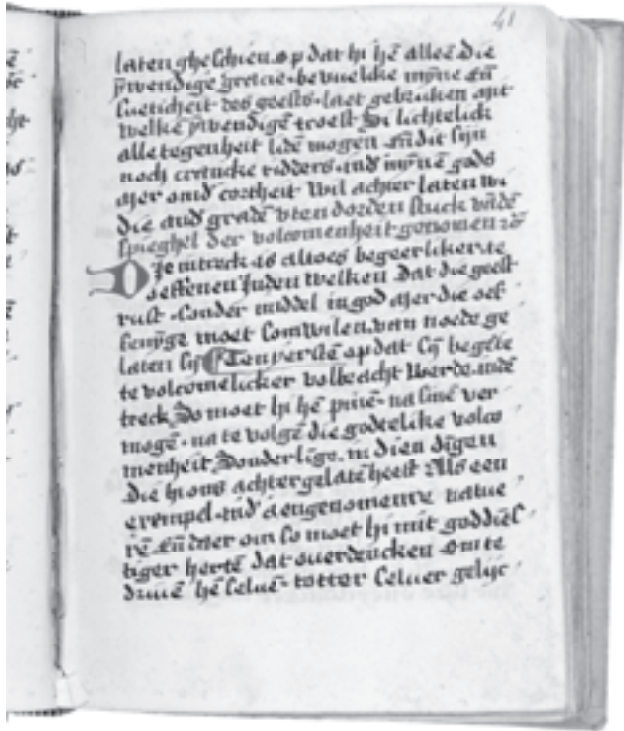
76 Leiden, UB : LTK 340, f. 1r (hoofdstuk III). Vgl. Den Haag, KB : KA 30, f. 226r.

77 Amsterdam, UB : I G 24, f. 1r.

78 Amsterdam, UB : I G 24, f. 41r.

79 Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 236r. Vgl. *Spieghel*, p. 17, r. 9-10 (*Prologus*).

Afb. 53 Rubriek in een handschrift met delen uit de *Spiegel*. De rubriek toont een duidelijk bewustzijn met betrekking tot de structuur van de *Spiegel* en de plaats waar het hier te lezen stuk in Herps handboek te vinden is. *Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, I G 24, f. 41r.*

de *leven*.⁸⁰ De tweede rubriek benadrukt het aspect van de mystieke opgang waarvoor het tekstgedeelte relevant is, en ook dit gebeurt vaker. In het handschrift uit Maaseik, dat maar een deel van één hoofdstuk uit de *Spiegel* bevat, is voor de rubriek niet de hoofdstuktitel gebruikt, zoals in *He* gebeurde.⁸¹ De rubriek geeft alleen aan over welk aspect van het religieus leven het excerpt gaat: *Dit is van scouwenden leven*.⁸²

In *Bs* wordt het stuk uit Herps *Spiegel* niet door een rubriek voorafgegaan. De kopiist plaatste wel rubrieken in de tekst en gaf zo een eigen indeling aan de tekst mee. De indeling is gericht op de verschillende aspecten binnen het proces beschreven in het *werkende* leven. Hoofdstuk 14 wordt geschaard onder de rubriek *Hoe men voortgaen sal in een gheestelike leven*, de (gedeeltelijke) hoofdstukken 15–17, 19 en 21 volgen na de rubriek *Van bereetsel des werkende leven* en na de rubriek *Vanden voertgaende leven* volgen delen uit hoofdstuk 23.⁸³

In maar drie handschriften die meer dan één hoofdstuk uit de *Spiegel* bevatten, worden de hoofdstukken gemarkeerd door rubrieken met hoofdstuktitels (*A1*, *Aa* en *L3*). Het gaat om drie handschriften met in ieder geval de *XII Stervinghen*. In *Aa* heeft de kopiist(e) achter de titel ook steeds het hoofdstuk genummerd (*Dat ... capittel*). In *A1* wor-

⁸⁰ Leiden, UB : LTK 222, f. 83v en 109v.

⁸¹ Heverlee, NP : 8, f. 140v.

⁸² München, BSB : Cgm 5205, f. 21r.

⁸³ Brussel, SA : 2915, f. 257r, 258v en 261r. Overigens komen de rubrieken alleen voor in het deel met de hoofdstukken uit het *werkende* leven.

den ook de titels van de hoofdstukken uit het *gheestelick* schouwende leven in rubrieken opgenomen, terwijl in *L3* de rubrieken na de *XII Stervinghen* juist stoppen. Het *overveselick* schouwende leven krijgt alleen structuur door een aantal initialen en door de tekens *T* en *f* aangebracht in de marge.⁸⁴ In de meeste andere handschriften zijn tweeregelige initialen de enige indicatie van het begin van een hoofdstuk (*A2*, *Bs*, *Aa1*, *L2*). Af en toe wordt de initialen kracht bijgezet door een korte rubriek waarin de hoofdstukken genummerd worden of de eerste woorden van het hoofdstuk worden weergegeven (*A2*).⁸⁵

3 De materiële tekst in druk

Hoewel de drukken hier omwille van de duidelijkheid gescheiden van en na de handschriften worden behandeld, is het belangrijk om te beseffen dat binnen de praktijk van tekstproductie en geletterdheid in de late middeleeuwen beide naast elkaar functioneerden en elkaar beïnvloedden.⁸⁶

De tekst van de *Spieghel* werd door alle drukkers in een gotische letter gezet en gedrukt op papier. Het kleine, eveneens door alle drukkers gekozen, octavoformaat was gebruikelijk voor drukken van volkstalige devotionele teksten. Het formaat verschilt dus niet wezenlijk van de handschriften, ofschoon daar vaker voor een groter formaat werd gekozen: de meerderheid van de handschriften met de volledige *Spieghel* heeft een

TABEL 5 DE DRUKKEN VAN DE SPIEGHEL

Druk	Datering colofon	Drukker en plaats van uitgave	Formaat	Bladen	Tekst- kolommen	Regels en tekstspiegel	Bewaarde exemplaren
1501	mei 1501	Weduwe Roland van den Dorpe; Antwerpen	8°	228 bladen	I	20 regels; 100 x 68 mm.	8
1502	26 maart 1502	Henrick Eckert van Homberch; Antwerpen	8°	228 bladen	I	20 regels; 100 x 72 mm.	11
1512	7 oktober 1512	Henrick Eckert van Homberch; Antwerpen	8°	228 bladen	I	21 regels; 105 x 72 mm.	10
[1552?]	—	Jan Waen; Leuven	8°	216 bladen	I	25 regels (zonder koptitel); 117 x 67 mm.	9

84 Vgl. de hss. *Be* en *Ko* waarin soortgelijke tekens gebruikt zijn om de laatste hoofdstukken in de tekst te onderscheiden en aan te geven.

85 Amsterdam, UB : I G 40, bijvoorbeeld f. 54r en 66v; Den Haag, KB : KA 37, f. 202v, 204v (*Aa1*: *Hier beghynt dat anderde punt; Dat derde principael punt* etc.).

86 Zie bijvoorbeeld Love 1993.

kwartoformaat en in de groep handschriften met een deel van de tekst meer dan een derde. Op octavoformaat was het vrijwel ondoenlijk om een tekst in twee kolommen te zetten; de *Spiegel* heeft dan ook in elke druk een lay-out van één kolom per pagina. In de eerste drie drukken bestaat deze uit twintig tot eenentwintig tekstregels, de druk uit 1552(?) is hoger dan de andere en biedt per kolom ruimte aan vijftientig regels.

Uitspraken over de grootte van de oplage van vroege drukken zijn precair.⁸⁷ Indien het aantal bewaarde exemplaren als indicatie kan gelden, kan verondersteld worden dat het aantal geproduceerde exemplaren per oplage niet ver uiteen liep.

Het titelblad

Alle drukken beginnen direct met een in het oog springende toevoeging tegenover de handschriften: het titelblad.⁸⁸ De tekst op het titelblad blijft de eerste drie drukken, afgezien van enkele spellingsvarianten, gelijk:

Dits die groote ende nieuwe Spiegel der volcomenheit ende heeft ghemaect een zeer devoet minderbroeder gheheyten broeder Heynric Herp, gardiaen tot Mechelen. Ende is een zeer devoet ende profitelike materie, beide voer gheestelijc ende weerlic personen om te comen tot rechter kennisse Gods ende ons selfs.⁸⁹

Wat opvalt aan de keuze van de gegevens die men in de titel opnam, is dat deze heel specifiek zijn en informatie bevatten die ontbreekt in de handschriftelijke overlevering. Zo wordt de orde van de auteur vermeld, de functie die Herp vervulde en waar hij zijn ambt uitoefende. Zoals betoogd in hoofdstuk V lijkt dit te duiden op contact tussen de drukker, de weduwe van Roland van den Dorpe, en het plaatselijke observantenklooster.

Eerst Jan Waen voelde de behoefte om de titel die de weduwe aan het werk meegaf aan te passen:

Den Spiegel der volmaectheyt. Seer profitelijck allen menschen in wat state si syn. Ghemaect bij den eerwerdighen pater broeder Henrick Herp, minderbroeder, provinciael ende gardiaen van Mechelen.⁹⁰

De aanprijzing dat de tekst zeer profijtelijk was voor lezers van allerhande huize werd ingekort en naar voren gehaald, zodat het nu voor de gegevens over de auteur kwam te staan. Daarnaast plaatste Jan Waen onder de titel nog de volgende aantekening, die de (nieuwe) lezer ervan moest verzekeren dat de tekst *up to date* was gebracht en aan de katholieke standaard voldeed: *Nu weder vanden gheleerden ghevisiteert ende gheaprobeert. Ende bij den K.M. [Keyserlicke Majesteit] gheadmiteert.*

87 Over de grootte van oplagen in de vijftiende eeuw zijn alleen globale gegevens bekend. Zie bijvoorbeeld Heijting 2007 en Neddermeyer 1996 over de (on)mogelijkheden van bibliometrische methoden (Neddermeyer gaat op p. 26–27 in op oplagen en het percentuele aantal exemplaren dat verloren is gegaan).

88 Over het gebruik van het titelblad als instrument ter verkoopbevordering van gedrukte boeken zie bijvoorbeeld Pleij en Reynaert 2004, p. 9; Vermeulen 1986, p. 35–36 en Cuijpers 1998, p. 214–216.

89 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a1r. Zie Vermeulen 1986, p. 46–52 over motiveringen in (post)incunabelen.

90 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A1r.

De titel – en de aantrekkelijkheid van het werk – werd op elk van de titelpagina's visueel ondersteund door een houtsnede. De weduwe koos een afbeelding van de heren Christus en voorzag de versozijde van afbeeldingen met betrekking tot het lijden van Christus (afb. 34 en 39).⁹¹ In de tweede druk van de *Spiegel* is de connotatie met de lijdensdevotie verdwenen. Henrick Eckert gebruikte voor het titelblad een afbeelding van het Christuskind en tien jaar later koos hij een andere, vrij neutrale afbeelding van God als koning der hemelen omringd door de vier aartsengelen.⁹² De titel boven de laatste afbeelding begon voor het eerst met een gedrukte initiaal van vier regels hoog in plaats van met een paragraafteken. Hierdoor begon het blad met de titel steeds meer op een titelblad zoals wij dat kennen te lijken dan op een rubriek die de tekst identificeert. Deze ontwikkeling zet door in de druk van Jan Waen: voor de eerste regels van de titel gebruikte hij een groter lettertype, waardoor deze nog meer de aandacht trekt.⁹³ Ter verluchting van het titelblad gebruikt hij zijn drukkersmerk met een afbeelding van *Ecce homo* (afb. 36). Met deze houtsnede kwam Jan Waen weer – onbewust – dicht bij de eerste afbeeldingen die vijftig jaar eerder bij Herps *Spiegel* geplaatst waren.

De inhoudsopgave

Waar de lezers van de *Spiegel*-handschriften het soms zonder een inhoudstabel moesten stellen, was hier in alle drukken in voorzien. Het feit dat de inhoudsopgave van de *Spiegel* niet op een apart katern gedrukt werd, zoals vaak het geval was met inhoudstabellen die als voorwerk werden gezien, wijst erop dat de inhoudstabel in het oog van de drukkers echt bij de tekst van de *Spiegel* hoorde. Bij de handschriften zagen we dit ook al gebeuren. Gedurende de hele tekstgeschiedenis blijft de inhoudsopgave een integraal gedeelte van de tekst vormen en de lezer bij het bestuderen van de tekst sturen. Zoals hierboven besproken, kon de inhoudsopgave verschillende functies vervullen: hij kon dienen als inleiding, samenvatting, geheugensteuntje en ter navigatie. In de gedrukte inhoudsopgave komen standaard geen (pagina)verwijzingen voor. Dit konden lezers desgewenst zelf aanvullen.⁹⁴

Evenals de tekst op het titelblad blijft de inhoudstabel tussen 1501 en 1512 vrijwel gelijk. De inhoudsopgave in de drukken begint steeds met ¶ *Hier beghint die tafel vanden Spiegel der volcommenheit*. Ook de verdere verdeling in twee delen en onderverdeling van deel twee in drie levens is gelijk aan die in de meeste handschriften, compleet met de tussentijdse aankondigingen van de verschillende delen die al in de (vroegste) handschriften (*L1*, *W1* en *De*) voorkwamen.⁹⁵ In de opsomming van de hoofdstuktitels zijn een aantal toevoegingen tegenover de handschriften te constateren. Zo zijn de prolo-

91 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a1r. Zie hoofdstuk V.

92 Druk 1502, ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. a1r–a1v. Druk 1512, ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. a1r.

93 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A1r.

94 Dat dit gebeurde laat bijvoorbeeld het exemplaar Londen, BL : 1372.a.27 zien. Zie hoofdstuk V.

95 Het gaat om de volgende aankondigingen: *Die tafel van dat ander deel dat ghedeilt in drie levenen. Als dat werkelijke leven, dat gheestelic scouwende leven ende dat overveselike leven.* ¶ *Hier beghint die tafel van dat werkelijke leven;* ¶ *Die tafel van dat gheestelic scouwende leven* en *Die tafel van dat overveselic scouwende leven*. Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a2r, a2v, a3r en a5v. Druk 1502, ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. a2r, a2v, a3r en a5r. Druk 1512, ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. a2r, a2r–v, a3r en a4v.

gen, die aan de drie levens en vervolgens aan ieder leven afzonderlijk voorafgaan, ook in de inhoudstabel opgenomen.⁹⁶ Tevens wordt expliciet aangegeven waar de opsomming van de hoofdstukken van het *gheestelick* schouwende leven eindigt (*Hier yndet die tafel van dat gheestelick scouwende leven*) en de inhoudsopgave als zodanig (*Hier yndet die tafel des theghenwoerdighen boeckes*).⁹⁷ De inhoudstabel werd beschouwd als een uiterst nuttig instrument bij de bestudering van de *Spiegel* en het is denkbaar dat de drukkers hun beoogde lezers van dienst wilden zijn door hun tegenover de handschriften een zekere toegevoegde waarde te bieden in de vorm van een meer volledige inhoudsopgave.⁹⁸

In de lay-out van de inhoudsopgave treden in de loop van de drukgeschiedenis kleine veranderingen op waardoor de tekst compacter wordt. Henrick Eckert wist uiteindelijk een heel blad te besparen. Hij deed dit in de eerste plaats door titels niet door een witregel te scheiden en niet van een paragraafteken te voorzien. Ook ging hij efficiënter te werk door gebruik te maken van gedrukte initialen: het eerste hoofdstuk van ieder deel begint steeds met een gedrukte initiaal van twee regels hoog. In de eerste druk werd nog een representant geplaatst en ruimte opengelaten voor het handmatig invullen van een initiaal.

De inhoudsopgave in de druk van Jan Waen was anders. Niet alleen werd deze voorafgegaan door de inleidende brief van Adriaan van Mechelen, waardoor de lezer zich al een beeld van de tekst kon vormen. Aan het begin van de inhoudstabel kon hij bovendien een korte uiteenzetting lezen over de opbouw van het uitgegeven werk:

¶ Dit boeck is gedeylt in drij deelen. In dat yerste deel tracteert ende leert die autor, hoe dat een mensche hem moet leeren sterven in xij dinghen. In tweede deel leert hij van dat werckelick leven. In derde deel leert hij van dat schouwelyck leven ende van dat overschouwelyck leven.⁹⁹

De indeling is dus teruggebracht tot één niveau en met drie delen: de *XII Stervinghen*, het actieve, *werkende* leven en het schouwende leven, onderverdeeld in het *gheestelick* schouwende en *overschouwelyck* schouwende leven.¹⁰⁰ Daarnaast zijn alle hoofdstuktitels in de inhoudsopgave nu voor het eerst genummerd. Achter de titel is telkens een Romeins cijfer gegeven met erachter *Capittel*. De nummering begint bij elk deel opnieuw, ook bij het *overveselick* schouwende leven.¹⁰¹ Misschien wel het grootste verschil met de voorgaande inhoudsopgaven zit in de hoofdstuktitels zelf. De titels die hier zijn opgenomen, zijn vertalingen van de Latijnse hoofdstuktitels van Blomevenna, die over het algemeen langer en gedetailleerder zijn.¹⁰²

Jan Waen ondervindt daarnaast het gemis van een foliëring door koptitels te gebruiken. Bovenaan de bladen met Herps proloog is telkens *Prologe* te lezen. Vervolgens geven de

96 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a2v: *Vander prologhen in die drie levenen*, f. a2v: *Vanden werckeliken leven*, f. a3r: *Van dat ander gheestelijck scouwende leven* en *Vanden overveselike scouwende leven* (f. a5v).

97 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a5r en a5v. Druk 1502, ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. a4v en a5r. Druk 1512, ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. a4v. In de drukken van Henrick Eckert (1502 en 1512) is *Hier yndet die tafel des theghenwoerdighen boeckes* ingekort tot *Hier yndet die tafel*.

98 Het ontbreken van twee titels in de inhoudsopgave vormt verder een opvallend overeenkomst met het vroegst gedateerde hs. L1. Het gaat om de hoofdstukken 42 en 44 (*Vanden dinghen die gheschieden in die oefeninghen des toegeestens* en *Vanden derden graet deser opclimminghe*).

99 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A4v.

100 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A4v, A5v, A6r, A8r.

101 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A8r-v.

102 Zie hoofdstuk V.

koptitels op de versozijde van de bladen steeds het nummer van het deel aan. Op de bladen met de *XII Stervinghen* staat *Dat yerste deel*, boven de bladen met het *werkende* leven leest men *Dat tweede deel* en de pagina's waarop de lezer zich in het *gheestelick* schouwen- de en *overweselick* schouwende leven kan bekwamen, dragen de koptitel *Dat tderde deel*. Op de rectozijde geeft de koptitel de inhoud van het desbetreffende deel weer *Der xij stervingen, Van dat werclijc leven, Van dat scouwelijc leven* en *Van dat overscouwelijc leven*.¹⁰³ De koptitels weerspiegelen dus trouw de aan het begin van de inhoudsopgave aangekondigde indeling en maken dat de lezer steeds kan zien waar in het boek hij aan het lezen is.

Opschriften en initialen

Evenals in de handschriften werd de indeling in de tekst aangegeven met opschriften. In de handschriften zijn de opschriften in rood aangebracht en spreken we van rubrieken, bij de drukken is deze term van toepassing voor de aankondigingen die met zwarte inkt zijn gedrukt. In hoofdstuk V zagen we dat exemplaren tijdens de handmatige afwerking vaak (gedeeltelijk) gerubriceerd werden, waarbij opschriften met rode inkt werden onderstreept.¹⁰⁴

Zoals in een zestal handschriften (*B1*, *B5*, *H1*, *De*, *L1* en *W1*) staat in de eerste drie drukken boven de proloog het eenvoudige opschrift ¶ *Hier begint de spiegel der volcomenheit*. Henrick Eckert van Homberch laat dit en alle volgende opschriften voorafgaan door een paragraafteken, waardoor de opschriften eerder in het oog springen. De weduwe is minder consequent in het gebruik van paragraaftekens. Jan Waen en/of Adriaan van Mechelen achtten het eerste opschrift overbodig.

De aankondiging van de proloog bij de drie levens is in de drukken van de weduwe en Henrick Eckert gelijk aan die in een viertal handschriften. In deze codices werd de proloog aangekondigd met een rubriek waarin Herp zelf terugverwijst naar het tweede punt dat hij in de proloog aan het begin van de *Spieghel* genoemd had (*B1*, *B5*, *De* en *W1*). In de drukken zijn evenwel de eerste woorden (*Hier beghint dat ...*) weggelaten en luidt de aankondiging meer als een titel: *Prologus van dat ander punct daer ic int beginsel af geroert heb om te achtervolgen*. Jan Waen houdt zich aan de indeling die aan het begin van de inhoudsopgave is aangekondigd en drukt als opschrift ¶ *Prologe van die ander twee deelen int ghemeyne*. De eerste drie drukken kondigen het daaropvolgende *werkende* leven weer op een soortgelijke wijze als de handschriften aan, doch ook hier weer iets ingekort: *Dit ander deel wort gedeelt in drie leven[s], waer af twereltlike leven achtervolget*.¹⁰⁵ Jan Waen laat een aankondiging achterwege.

Om de twee laatste levens aan te kondigen, hanteren de drukken unieke opschriften die we in geen enkel handschrift tegenkomen. De tekstjes in de drukken zijn ontleend aan de *Spieghel* en geïnspireerd op drie bijbelse vrouwen die symbool staan voor

103 Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, vanaf f. B1r. In de katernen M, N, en O zijn de posities van de koptitels een aantal keer verwisseld (koptitel van rectozijde staat op verso en omgekeerd).

104 Dit is bijvoorbeeld het geval in Amsterdam, UB : Ned. Inc. 53; Cambridge, UL : F150.d.6.10; Den Haag, KB : 228 G 54.

105 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. g6r. (1502: ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. g6r; 1512: ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. f7v).

de drie levens in de mystieke opgang. Herp licht de lezer aan het begin van ieder leven in over de symboolfunctie van Lea, Rachel en Maria Magdalena. De eerste twee vrouwen kregen een belangrijke plaats in het opschrift aan het einde van het *werkende* en het begin van het *gheestelick* schouwende leven: ¶ *Hier eyndet dat werckende leven betekent met Lya.* ¶ *Vanden anderen leven datmen heit een geestelijc scouwende leven ende es betekent Rachel.*¹⁰⁶ Maria Magdalena werd genoemd aan het begin van het *overweselick* schouwende leven: *Hier eyndet dat tweede leven.* ¶ *Hier beghint dat derde leven des menscen ende dat hoechste datmen hyet een overweselijc scouwende leven, dat betekent is bi Marien Magdalenen.*¹⁰⁷ De opschriften in de drukken zijn zo sprekender. Bovendien reikte de bekendheid van de symboolfunctie van deze drie namen binnen de mystiek verder dan Herps *Spiegelhel*. Niet alleen werd de mnemotechnische functie verbeterd, ook de navigerende functie van de opschriften werd op een andere, meer beeldende wijze vervuld.

De heldere indeling van de *Spiegelhel* op macroniveau werd op een lager niveau voortgezet met het gebruik van hoofdstuktitels, al dan niet voorafgegaan door een paragraafteken. Alleen Jan Waen verkoos een nummering van de hoofdstukken boven het gebruik van hoofdstuktitels.¹⁰⁸

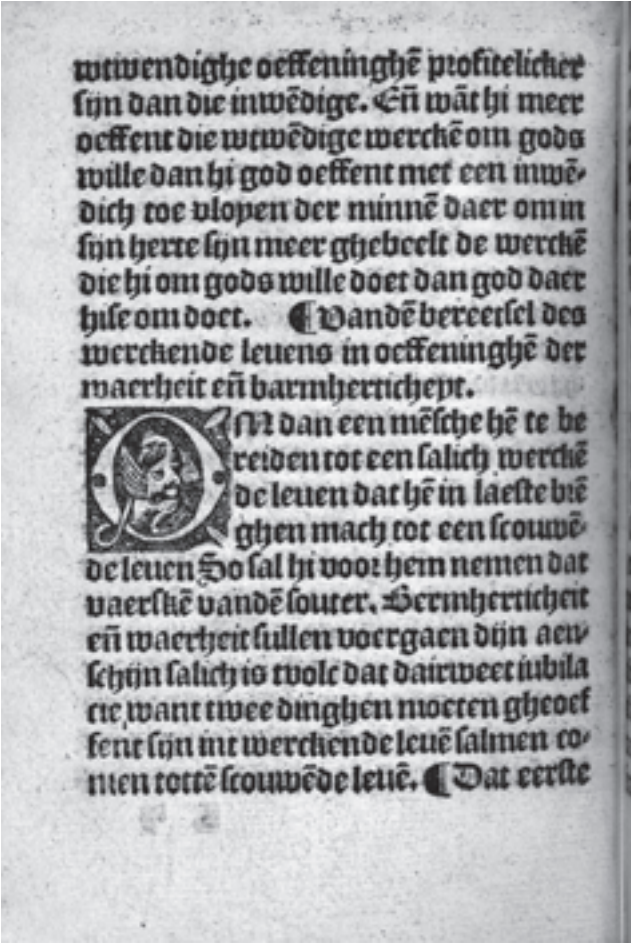
Op alle niveaus werd de indeling van de tekst ondersteund door initialen (zie tabel 6). De weduwe liet ruimte open voor het handmatig invoegen van alle initialen. Een paar maanden later deed Henrick Eckert dit alleen nog voor de grote initialen en drukte de kleinere. Tien jaar nadien verdwenen de open ruimtes helemaal. Vanaf dat moment werden versierde initialen hergebruikt uit zetsel dat oorspronkelijk voor andere teksten was bedoeld. Henrick Eckert gebruikte initialen met neutrale blad- en bloemmotieven, maar ook met afbeeldingen van dieren, fabelachtige wezens en mensen. Zo wordt de lezer vanuit de 'O' aan het begin van het eerste hoofdstuk van het *werkende* leven aangestaard door een soort griffioen en aan het begin van de *voertganc* in het *gheestelick* schouwende leven opgevrolijkt door twee narren die de 'T' omringen.¹⁰⁹ Kennelijk was de *Spiegelhel* niet het soort tekst waarvoor een drukker overwoog nieuwe houtsneden en/of initialen te (laten) vervaardigen. Doordat de gedrukte initialen allemaal even groot waren, werd de geleding en hiërarchie in de tekst niet meer aangebracht door verschillende formaten initialen. Van een dergelijke uniformiteit was in de eerste twee drukken nog geen sprake. De grootte van de open ruimte wisselde per deel. Net als in de handschriften werden de grootste initialen helemaal aan het begin van de *Spiegelhel* geplaatst, maar tegelijkertijd is aan het begin van het *gheestelick* schouwende en *overweselick* schouwende leven eveneens een ruimte voor een initiaal van dezelfde afmetingen opengelaten.

106 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. m2v. (1502: ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. m2v, 1512: ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. 15r; [1552?]: ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. L1v).

107 Druk 1501, ex. Den Haag, KB : 228 G 54, f. aa3r. (1502: ex. Den Haag, KB : 228 G 56, f. aa3r, 1512: ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. ¶6r; [1552?]: ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. aa3r).

108 Van slechts een klein aantal hoofdstukken wordt naast het opschrift *Dat [...]* *Capittel* ook de titel vermeld: Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, hfst. 14 (titel van hfst. 15), f. F8v; hfst. 17, f. G5v; hfst. 19, f. H1v; hfst. 23, f. I4v; hfst. 59, f. aa3v; hfst. 62, f. cc5v.

109 Druk 1512, ex. Den Haag, KB : 229 G 2, f. g1v en q1r. Niet alleen waren de (her)gebruikte initialen wat de afbeelding betreft niet altijd even geschikt, ook was er niet van alle letters een afdoend aantal voorhanden. Voor de 'D' gebruikte Henrick Eckert veelal een omgekeerde 'Q'. Kostenbesparing lijkt het belangrijkste motief voor deze werkwijze. Ook Jan Waen hergebruikte initialen die oorspronkelijk voor een ander werk gemaakt zijn. Druk [1552?], ex. Den Haag, KB : 1708 D 20, f. A2r, B1r, F6v, F8v, L1v en aa3v.

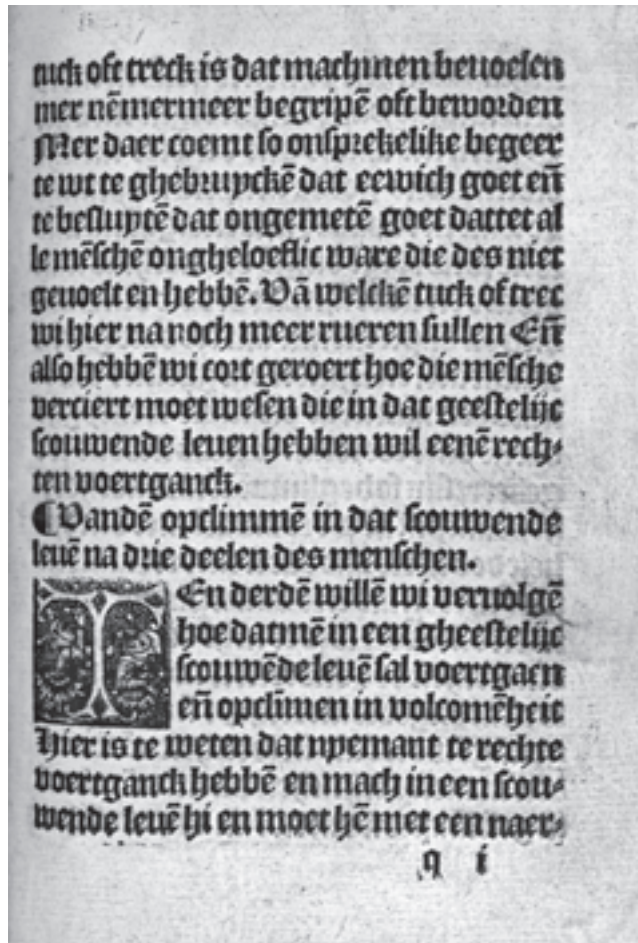

Afb. 54 Het begin van het bereitsel in het werkende leven en de voertganc in het gheestelick schouwende leven in de druk van Henrick Eckert van Homberch uit 1512. De initialen waren oorspronkelijk voor een ander soort werk bedoeld. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 229 G 2, f. 81v en q1r.

TABEL 6 INITIALEN IN DE VIER SPIEGHEL-EDITIES

Druk	Proloog	DI. I	H. 13	DI. II	DI. III	DI. IV	Ieder kap.	Enkele kap.
1501	5r (open ruimte)	2r (or)	2r (or)	4r (or)	5r (or)	5r (or)	+ (2r, soms 3r, or)	–
1502	5r (open ruimte)	2r (gi)	1r (gi)	4r (or)	3r (or)	5r (or)	+ (2r, gi)	–
1512	4r (gedrukte initiaal)	2r (gi)	4r (gi)	4r (gi)	4r (gi)	4r (gi)	+ (2 en 4r, gi)	–
[1552?]	5r (gedrukte initiaal)	3r (gi)	5r (gi)	5r (gi)	5r (gi)	5r (gi)	+ (1-3r, gi)	–

(or= open ruimte; gi= gedrukte initiaal)

Zowel in handschriften als in drukken bepaalde de materiële tekst mede het gebruik van de *Spiegel*: de mate waarin een lezer zich kon oriënteren in het boek en de manier waarop de tekst aan hem of haar gepresenteerd werd, leidde tot een bepaalde leeswijze en -houding. De drukken boden in de loop van de tijd steeds minder ruimte voor een persoonlijke inbreng en voor toe-eigening en individualisering van de tekst. In de handschriftelijke cultuur was dit juist volop mogelijk, en niet alleen door aanpassingen in de materiële tekst.

4 Algemene aspecten van de Mitüberlieferung

Hoewel de *Spiegel* een volumineuze tekst is, bevatten bijna alle *Spiegel*-handschriften nog andere teksten naast Herps mystieke handboek. Hierbij moet een onderscheid gemaakt worden tussen handschriften die de volledige *Spiegel* bevatten en handschriften met alleen een deel van de tekst. De eerste zijn al voor een groot deel 'vol'. Toch be-

TABEL 7 TEKSTEN DIE MEER DAN EENS IN HETZELFDE HANDSCHRIFT ALS (EEN DEEL VAN) DE SPIEGHEL VOORKOMEN

	A1	A2	B5	Be	Bs	De	H1	Aa
<i>Boexcken vander edelre doecht der verduldicheit</i>								
Dirck van Delft: <i>Tafel van den kersten ghelove</i>	x							
Eckhart: <i>Erfurter Reden</i>						x		
<i>Een spiegelkijn van bekeering</i>							x	
<i>Fili accedens</i>					x			
Guyard van Laon: <i>Sermo de duodecim fructibus sacramenti</i> (Mnl.)								
Marquard van Lindau: <i>De anima Christi</i> (Mnl.)								
<i>Over het nut van inwendig lijden</i>				x				
Ruusbroec: <i>Die geestelike brulocht</i>			x		x			
Ruusbroec: <i>Spieghel der eeuwigher salicheit</i>				x			x	
Suso: Preek over <i>Lectulus noster floridus</i> (Mnl.)				x				
Thomas a Kempis: <i>De imitatione Christi</i> (Mnl.)	x				x			x
Traktaat in briefvorm		x			x			

vatten ook deze handschriften vaak nog allerlei korte teksten naast de *Spieghel*, en soms ook volledige, lange werken als Ruusbroecs *Brulocht*. Voor zover bekend zijn er maar drie handschriften overgeleverd waarin de lezer(es) alleen de tekst van de *Spieghel* kon raadplegen.¹¹⁰ Tellen we alle teksten die in de zevenentwintig *Spieghel*-handschriften zijn overgeleverd bij elkaar op, dan komen we op een totale *Mitüberlieferung* van meer dan tweehonderd verschillende teksten, variërend van dicta en gebeden, tot lange encyclopedische traktaten en mystieke werken. Op deze manier wordt de *Mitüberlieferung* gezien als een geheel, als een corpus van teksten met één verbindende factor: overlevering samen met (een deel van) de *Spieghel* in een of meer handschriften.

Het eerste dat opvalt, is dat de Middelnederlandse *Spieghel* in twee handschriften werd gecombineerd met diverse traktaten en preken in de taal van de *literati*: het Latijn.¹¹¹ Opmerkelijk is tevens dat veel teksten slechts één maal in combinatie met (delen van) de *Spieghel* zijn afgeschreven. Slechts dertien teksten komen vaker in hetzelfde handschrift als de *Spieghel* voor. Dit houdt verband met de variatie in het geestelijk leven van de late middeleeuwen, de ruime beschikbaarheid van geestelijke literatuur in de volkstaal en de grote toepasbaarheid van de *Spieghel* zelf. Van de dertien werken komen zes teksten vaker dan tweemaal voor (zie tabel 7).¹¹² Het gaat om geschriften van

110 Het gaat om de hss. *B1*, *U1* en *W2*.
111 De combinatie met Latijnse werken treffen we aan in *We* en *Br*. In het laatste handschrift, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan, waren na de *Spieghel* nog twee korte Middelnederlandse teksten te lezen op f. 212r-221v.
112 De Middelnederlandse vertaling van pseudo-Augustinus' *Liber soliloquiorum animae ad Deum* komt waarschijnlijk voor in de hss. *Ko* en *R*. Incipit en explicit komen echter niet overeen.

	Aa1	L3	M1	Ne	R	W1	Wa	Wu
<i>Boexcken vander edelre doecht der verduldicheit</i>	x	x			x			
Dirc van Delft: <i>Tafel van den kersten ghelove</i>		x	x					
Eckhart: <i>Erfurter Reden</i>		x						
<i>Een spiegelkijn van bekeering</i>					x			
<i>Fili accedens</i>	x	x			x			
Guyard van Laon: <i>Sermo de duodecim fructibus sacramenti</i> (Mnl.)		x				x		
Marquard van Lindau: <i>De anima Christi</i> (Mnl.)	x			x				
<i>Over het nut van inwendig lijden</i>								x
Ruusbroec: <i>Die geestelike brulocht</i>		x					x	
Ruusbroec: <i>Spiegel der eeuwighe salicheit</i>								
Suso: Preek over <i>Lectulus noster floridus</i> (Mnl.)					x			x
Thomas a Kempis: <i>De imitatione Christi</i> (Mnl.)				x				
Traktaat in briefvorm								

Jan van Ruusbroec, Meister Eckhart, Henricus Suso, Dirc van Delft, Thomas a Kempis en een aantal anonieme teksten, waaronder het *Boexcken vander edelre doecht der verduldicheit*, *Fili accedens* en een anoniem traktaat in briefvorm.¹¹³ Uit de tabel blijkt tevens dat de teksten die vaker samen met de *Spiegel* voorkomen, te vinden zijn in zestien van de vierentwintig handschriften. Een kleine meerderheid van deze handschriften (negen van de zestien) herbergt meer dan één van de teksten (*A1*, *Be*, *Bs*, *H1*, *Aa1*, *L3*, *Ne*, *R* en *Wu*). De meest voorkomende teksten concentreren zich dus in een beperkt aantal handschriften.

De telling is niet helemaal zuiver, omdat vaak alleen een gedeelte van een tekst is afgeschreven; om welk deel het gaat verschilt per codex. Een treffend voorbeeld is de *Tafel van den kersten ghelove* van de dominicaan en Hollandse hofkapelaan Dirc van Delft. Zijn omvangrijke werk, gesplitst in een *Winterstuc* en een *Somerstuc*, behandelt vrijwel alle onderwerpen uit het middeleeuwse (geloofs)leven.¹¹⁴ In *A1* is een excerpt uit het *Somerstuc* opgenomen, in *L3* een omvangrijke collectie excerpten uit het *Winter-* en *Somerstuc* en in *M1* is een hoofdstuk uit het *Winterstuc* gecombineerd met een hoofdstuk uit het *Somerstuc*.¹¹⁵ Iets dergelijks is aan de hand met de Middelnederlandse vertaling van *De imitatione Christi* van Thomas a Kempis.¹¹⁶ Ook uit Suso's preek over *Lec-*

¹¹³ Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 130.

¹¹⁴ De *Tafel van den kersten ghelove* is uitgegeven in Daniëls 1937-1939.

¹¹⁵ Amsterdam, UB : I G 24, f. 95r-96v; Leiden, UB : LTK 222, f. 151v-252v; München, BSB : Cgm 5205, f. 11r-7v en 12v-20v (het gaat om de hoofdstukken 31 en 47).

¹¹⁶ In *Aa* is het tweede boek van deze tekst te vinden, in *Bs* hoofdstuk 12 uit het tweede boek en in *A1* verschillende excerpten uit Boek III. Welk deel precies in *Ne* overgeleverd is, is nog niet onderzocht.

tulus noster floridus is in twee van de drie handschriften alleen een excerpt te vinden.¹¹⁷ Ruusbroecs *Brulocht* daarentegen is in de meeste *Spiegel*-handschriften volledig overgeleverd, vaak samen met de volledige *Spiegel* of een groot deel daarvan.¹¹⁸ De omvang van Ruusbroecs tekst maakt dit gegeven des te opvallender. Van de kortere, anonieme traktaten zoals *Een spiegelkijn van bekeering* en het brieftraktaat gericht tot leden van een religieuze gemeenschap, is in de meeste *Spiegel*-handschriften eveneens de complete tekst te vinden.¹¹⁹ Het *Boecxcken vander edelre doecht der verduldicheit* is ook meer dan eens volledig gekopieerd in hetzelfde handschrift als de *Spiegel*.¹²⁰

Tussen de teksten die vaker in de *Mitüberlieferung* opduiken en teksten die tot de bronnen van Herps *Spiegel* gerekend kunnen worden, bestaat een zekere correlatie. De werken van Ruusbroec komen bijvoorbeeld relatief vaak voor in combinatie met de *Spiegel*. Deze teksten hebben niet alleen iets gemeen met Herps tekst, ze zijn inhoudelijk aan de *Spiegel* verwant.

Deze analyse en interpretatie van de *Mitüberlieferung* op macroniveau concentreert zich voornamelijk op kwantitatieve aspecten. Hierbij hoeft niet altijd gekeken te worden naar individuele (geïdentificeerde) teksten. Het is ook mogelijk om clusters te vormen op basis van genres of bepaalde teksttypen, zoals brieftraktaten of werken die met een bepaalde beweging in verband zijn te brengen, bijvoorbeeld met de franciscaanse observantie. Zo hebben we gezien dat in het vroegst gedateerde handschrift een tekst van een andere minderbroeder-observant is gekopieerd, *Van der kersten ewe*. In het hierna te bespreken handschrift bewaard in het Brusselse stadsarchief (*Bs*), zijn teksten van de minderbroeders-observanten Dirk Coelde van Münster en Hendrik van Santen bij elkaar gezet.¹²¹ Verder werden werken van de veertiende-eeuwse mystici Eckhart, Suso en Ruusbroec in totaal meer dan vijftien keer afgeschreven in combinatie met Herps tekst. Tauler heeft in de *Spiegel-Mitüberlieferung* een kleiner aandeel.¹²²

De vraag of er in de loop van de tijd verandering optrad in de *Mitüberlieferung*, en zo ja, welk effect dit had op de functie van de *Spiegel*, is eveneens interessant.¹²³ Omdat de meeste *Spiegel*-handschriften niet precies te dateren zijn, is het lastig om uitspraken te doen over eventuele ontwikkelingen in de *Mitüberlieferung*. Wel is vast te stellen dat de *Spiegel* (of een deel ervan) in steeds grotere tekstcollecties wordt opgenomen, wat vermoedelijk komt door de toenemende bekendheid van de tekst. Vooral de *XII Stervinghen* kregen vaak een plaats in een verzamelhandschrift en gingen meer en meer als zelfstandige tekst functioneren.

117 Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 118r-123r; Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 228r-235r en Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 123r-128v.

118 Brussel, KB : IV 37, f. 127r-203r; Brussel, SA : 2915, f. 129r-206v en Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10, f. 3r-188v. Alleen in een thans te Leiden bewaard handschrift zijn excerpten in een alfabetisch geordende dictaverzameling opgenomen: Leiden, UB : LTK 222, f. 47r-51r (op f. 73r-73v nog enkele korte excerpten op naam van Ruusbroec).

119 *Spiegelkijn van bekeering*: Den Haag, KB : 128 G 18, f. 248v-256r en Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 332v-338r. Brieftraktaat: Amsterdam, UB : I G 40, f. 3r-48v en Brussel, SA : 2915, f. 5r-46r.

120 *Boecxcken vander edelre doecht der verduldicheit*: Den Haag, KB : KA 37, f. 164v-176v; Leiden, UB : LTK 222, f. 133r-141v (excerpten); Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 127v-148v.

121 *L1* (zie hoofdstuk II) en *Bs*.

122 Preken van Tauler komen voor in *He* en *G*. Omdat in deze twee hss. verschillende preken zijn gekopieerd, zijn deze hss. niet in tabel 7 opgenomen. Zie Dlabáčová 2013.

123 Weck staat ook stil bij deze kwestie: Weck 1982, p. 259-260.

De *Mitüberlieferung* kan ook vanuit een ander perspectief gezien worden, en wel vanuit een meer kwalitatieve optiek. In deze benaderingswijze op microniveau wordt gekeken naar de intrinsieke waarde van de manier waarop de tekst(en) in een handschrift met andere teksten verbonden zijn – vooral met de *Spiegel*. De individuele codex vormt het vertrekpunt.¹²⁴ Begint een handschrift bijvoorbeeld met (een deel van) de *Spiegel*, of staat de tekst pas ergens halverwege of helemaal aan het einde? En hoe is de positie van een tekst te interpreteren? Hoe vindt de overgang tussen teksten plaats? Gebeurt dit stilzwijgend of juist expliciet? Hoe verhouden de teksten zich tot elkaar? Zijn er bijvoorbeeld inhoudelijke connecties? Waarom is juist een bepaald deel van de *Spiegel* opgenomen? Hierboven is al geconstateerd dat de keuze om een bepaald stuk uit de *Spiegel* af te schrijven samenhangt met de inbedding van de tekst in het handschrift en daarmee met de *Mitüberlieferung*. Het onderzoek van de *Mitüberlieferung* op microniveau levert naar mijn mening de meest interessante, precieze en werkbare gegevens op in relatie tot de vraag: hoe beïnvloedt de tekstcollectie in een handschrift de receptie van de *Spiegel* en omgekeerd?

Uit de analyse op macroniveau is gebleken dat een relatief groot aantal handschriften de combinatie Herp/Ruusbroec bevat en dat ook werken van de veertiende-eeuwse dominicaanse mystici Eckhart en Suso nogal eens in hetzelfde handschrift als Herps *Spiegel* voorkomen.¹²⁵ De handschriften *B5* en *Bs* springen hierbij in het oog, omdat zij beide twee complete werken van Ruusbroec bevatten. Deze overlevering van veertiende-eeuws werk naast Herps mystieke handboek vormt een eerste casus die in het vervolg besproken wordt (paragraaf 5). Een tweede, minder uitgebreide casus, bestudeert de receptie van de *Spiegel* in de context van vijftiende-eeuwse literatuur gericht op de (regel)observantie, in het bijzonder instructieve teksten (paragraaf 6). Wederom valt hier de keuze op het grote verzamelhandschrift *Bs*, aangevuld met het handschrift afkomstig van de cellebroeders te Kampen (42). Beide handschriften bevatten brieftraktaten en andere teksten die expliciet gericht zijn op (klooster)onderricht. Tot slot komt in paragraaf 7 een aantal handschriften en een exemplaar van een druk aan bod waarin de *Mitüberlieferung* niet direct op een noemer is te brengen.

5 Veertiende-eeuwse mystiek in vijftiende-eeuwse *Spiegel*-handschriften

Ruusbroec

De bekende veertiende-eeuwse mysticus Jan van Ruusbroec werd in 1293 geboren. Lange tijd woonde en werkte hij in Brussel, als kapelaan in de Sint-Goedelekerk, tot hij in 1343 besloot om samen met zijn oom Jan Hinckaert, bij wie hij inwoonde, en een groep vrienden de stad de rug toe te keren en een kluis in het nabijgelegen Zonienvoud te betrekken. Al snel nam de groep de regel van Augustinus aan, waarschijnlijk door toedoen van Vranke vanden Coudenberg. Via hem was de groep in eerste instan-

¹²⁴ Vgl. Weck 1982, p. 257.

¹²⁵ Herp-Ruusbroec: *Bs*, *B5*, *H1*, *Wa*; korte excerpten in *L3* en *Be*; Eckhart en Suso: *De*, *L3*, *A1*, *Aa*, *Be*, *Wu*.

tie ook in Groenendaal terechtgekomen en hij was degene die de zakelijke kant van het project op zich nam. De afzondering vanaf 1345 was geen voorwaarde voor Ruusbroec om mystieke werken te kunnen schrijven. Aan zijn oeuvre werkte hij al in Brussel. Zijn bekendste werk, *Die geestelike brulocht*, schreef hij vermoedelijk rond 1340 in de stad.¹²⁶ Al tijdens zijn leven genoot Ruusbroec bekendheid als auteur. In kringen rond de Straatsburgse godsvrienden werd zijn werk naar het Middelhoogduits omgezet.¹²⁷ Willem Jordaens en Geert Grote, voorman van de Moderne Devotie, vertaalden zijn geschriften naar het Latijn.¹²⁸

In een bijna honderd pagina's tellend overzichtsartikel heeft Willeumier-Schalij overtuigend laten zien dat de werken van deze veertiende-eeuwse mysticus in de vijftiende eeuw verre van vergeten waren. Zij vormden juist een vitaal onderdeel van de vijftiende-eeuwse geestelijke literatuur en werden veelvuldig gekopieerd.¹²⁹ Herp zelf vond ook de nodige inspiratie in de (Latijnse vertalingen van de) geschriften van Ruusbroec. Des te interessanter is het daarom om te constateren dat de tekst van de auteur die in het onderzoek meermaals als de 'heraut van Ruusbroec' is voorgesteld, in de handschriftelijke overlevering niet minder dan vijfmaal door werken van de meester zelf vergezeld wordt.¹³⁰

Herps *Spiegel* wordt op verschillende manieren met de werken van de veertiende-eeuwse mysticus gecombineerd. Twee handschriften, beide rond 1500 vervaardigd, bevatten twee volledige werken van Ruusbroec en de *Spiegel* of een deel ervan.¹³¹ Het eerste handschrift (B5) opent met de volledige *Spiegel*.¹³² Daarna zijn in twee katernen door een andere hand twee teksten gekopieerd: de Middelnederlandse vertaling van Herps *Collatio prima* (*Een tractaetken van contemplacien dat ghemaect heef[t] broeder H. van Herpe*) en een ongeïdentificeerd traktaat over 'indiscrete' devotie (*Om God met devoter herten altijd te diennen, cappittel*).¹³³ Gezien de rubriek lijkt de laatste tekst deel uit te maken van een omvangrijker werk. Waarschijnlijk is ook deze tekst uit het Latijn vertaald.¹³⁴ Vervolgens keert met het begin van een nieuwe katern de eerste hand terug.

126 Zie over het leven van Ruusbroec de biografie van Geert Warnar (2003a). Een overzicht van wetenschappelijke studies vanuit verschillende perspectieven naar Jan van Ruusbroec is te vinden in Swart 2006, p. 11-39.

127 Warnar 2003b, p. 57 en Mertens 1997a, p. 109-130.

128 Warnar 2007, p. 228-229.

129 Willeumier-Schalij 1981. Voor Herp en Ruusbroec vgl. Dlabáčová 2008b, p. 158.

130 Het gaat om de volgende hss.: B5, Be, B5, H1, L3. Drie hss. (Be, H1, L3) bevatten enkel (collecties) van excerpten uit de werken van Ruusbroec. Vgl. Dlabáčová 2008, p. 144. Lievens maakt de volgende kanttekening bij de bijnaam 'heraut van Ruusbroec', die voor het eerst werd gebezigd door Reypens in 1930 ('Herp is geen epigoon, maar de heraut van Ruusbroec', Verschueren 1931a, p. 384): 'Ik vind dit een wel zeer ongelukkige beeldspraak: de epigoon droeg op zijn wapenschild allesbehalve zichtbaar de kleuren van zijn heer', Lievens 1973, p. 7.

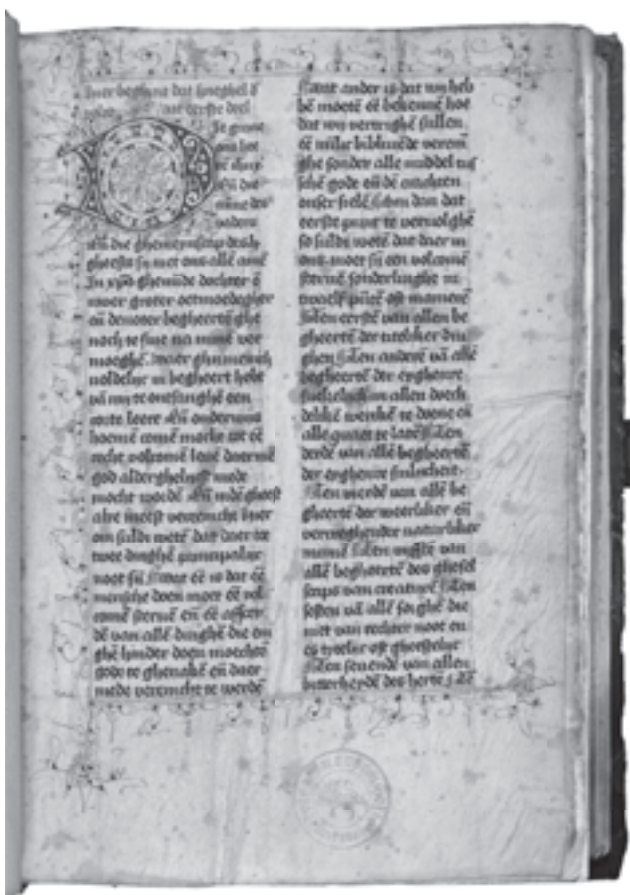
131 B5 en Bs. Over de handschriften zie Ampe e.a. 1981, cat. nr. 71 en 70.

132 Brussel, KB : IV 37, f. 1r-110r. F. 110v is blanco.

133 Brussel, KB : IV 37, f. 111r-115r en 115r-122r. Voor de identificatie van de *Collatio* en de mogelijke legger voor de vertaling: Alaerts 1975, p. 21-22. De Middelnederlandse vertaling komt in nog een handschrift voor dat tegenwoordig in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel berust: II 1278 (1493; Mechelen, regularissen/Thabor) en mogelijk in Cambridge, HUL : Riant 91 (1522; afwijkend incipit) en Brussel, KB : 4944-47 (zestiende eeuw; incipit gelijk aan Riant 91). Het hier besproken handschrift is het enige waarin de Middelnederlandse *Collatio prima* naast de *Spiegel* voorkomt.

134 Alaerts 1975, p. 23 – hij noemt de aanwezigheid van onvertaalde Latijnse woorden en 'enige slechte, soms onbegrijpelijke zinsconstructies'.

Afb. 55 De Spieghel als openings-tekst met een gedecoreerde initiaal en penwerk in de marge. Op Herps tekst volgt onder andere de volledige tekst van Ruusbroecs Brulocht, Brussel, KB : IV 37, f. 1r.

Deze hand gaat nu verder met het meesterstuk van Ruusbroec, *Die geestelike brulocht*, dat de mystieke ontwikkeling – net als de *Spieghel* – in drie aspecten bespreekt: het *werken-de*, *innighe* en *scouwende* of *godscouwende* leven.¹³⁵ Op de versozijde van het blad waarop de kopiist de *Brulocht* beëindigde, vervolgde hij zijn arbeid meteen met nog een tekst van Ruusbroec, ditmaal het kortere *Vanden blinkenden steen*.¹³⁶

Hoewel het handschrift uit meer (productie)eenheden bestaat, kan op basis van de contemporaine band vastgesteld worden dat de delen al snel na het ontstaan bijeen zijn gebracht. De (meeste) lezers zullen het handschrift in deze vorm in handen hebben gekregen. Interessant is de volgorde en rangorde van de teksten die binnen het handschrift werd aangebracht. Herps *Spieghel* wordt gepresenteerd als de hoofdtekst: de codex opent met de tekst en het eerste blad heeft de rijkste verluchting – een

¹³⁵ Brussel, KB : IV 37, f. 127r–203r.

¹³⁶ Brussel, KB : IV 37, f. 203v–222r. Zie De Baere e.a. 1991, p. 75–82. Na *Vanden blinkenden steen* zijn in de zeventiende eeuw nog twee teksten bijgeschreven: een anekdote uit het leven van de H. Ignatius van Loyola en een traktaatje over de liefde tot God. Mogelijk duidt dit erop dat het handschrift in het bezit is geweest van een Jezuïetenbibliotheek. Alaerts geeft van beide teksten een afschrift: Alaerts 1975, p. 25–26. Vgl. Ampe e.a. 1981, nr. 71.

penwerkiniaal van zes regels hoog en penwerk in zowel de linker- als de onder- en bovenmarge. De *Brulocht* komt zowel wat betreft de plaats in het handschrift, als de verlichting – een penwerkiniaal van vijf regels hoog en alleen penwerk in de linkermarge – op de tweede positie en vormt een eenheid met *Vanden blinkenden steen*. Deze laatste tekst kon worden gelezen als commentaar en toelichting op de *Brulocht*.¹³⁷

In dit handschrift leest de gebruiker de *Spiegel* als een belangrijk mystiek werk, dat wat inhoud en opbouw betreft een zekere band heeft met *Die geestelike brulocht*. De *Spiegel* kan hier gelezen worden als een inleidende en verduidelijkende tekst – als een omvangrijke, systematische gids tot de oudere, rijke mystiek van Ruusbroec. In tegenstelling tot Herps handleiding, die een allesomvattende leer bevat waarin op een heldere wijze de gehele opgang in het mystieke leven beschreven wordt, concentreert de oudere mystiek zich eerder op een aantal punten die, of op een aantal ervaringen dat minder gestructureerd en georganiseerd, maar wel uitgebreider en gestileerder wordt uitgewerkt.¹³⁸ Herp wijst vooral de ingang tot het *overweselick* schouwende leven, Ruusbroec gaat verder en wijdt ook woorden aan de godservaring.

Bovendien bestaat in de opbouw van het handschrift een zekere symmetrie. Zowel de *Spiegel* als de *Brulocht* zijn aangevuld met een kortere tekst. De *Brulocht* met *Steen*, door Ruusbroec geschreven na een gesprek met een kluizenaar, over de vraag hoe men tot het godschouwende leven kon geraken. Na de *Spiegel* kon de lezer een samenvatting van Herps handboek lezen in de vertaling van zijn *Collatio prima*, aangevuld met het traktaat over de gevaren die men in de mystieke opgang tegen kan komen. De laatste tekst past goed bij Herps betoog rond deze problematiek.¹³⁹

In het handschrift uit het bezit van het Amersfoortse Agathaconvent (*Wa*) lijken de rollen omgedraaid.¹⁴⁰ Het handschrift begint met de volledige tekst van Ruusbroecs *Brulocht*. Het bijbelmotief waarmee de tekst begint en waar Ruusbroec zijn gehele tekst omheen componeerde, is met rode inkt onderstreept.¹⁴¹ Vervolgens wordt het tweede en het derde deel van de *Brulocht* met een vrij lange rubriek aangekondigd en begint de tekst telkens met een initiaal op een nieuw blad.¹⁴² Na het derde deel begint ook de *Spiegel* op een nieuw blad en wordt aangekondigd met een rubriek – *Hier begint een spiegel der volcomenheit*. De tekst opent wederom met een rode initiaal van twee regels hoog.

137 Alaerts 1975, p. 28. In de vijftiende eeuw vormen *Brulocht* en *Steen* de enige combinatie van Ruusbroec teksten die vaker voorkomt (vier handschriften). Kienhorst en Kors 1998, p. 50: 'Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de *Steen* op kort bestek een synthese geeft van en een aanvulling op Ruusbroecs mystieke leer: een ideaal pendant bij de *Brulocht*.'

138 Willeumier-Schalijs 1981, p. 320: 'Moest men om Ruusbroec's denken geheel te verstaan bijna alle werken naast elkaar bestuderen [...] in Herp's *Spiegel* vindt men Ruusbroec's gehele ontwikkelingsgang systematisch geordend, met stukken uit andere in de 15^e eeuw geliefde auteurs en met Herp's eigen gebiedsmethode, geliefd bij Devoten en Karthuizers tesamen.' Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 23–26 over de moeilijkheidsgraad van Herps tekst en Hamm 1999 over *Frömmigkeitstheologie* (m.n. p. 21–25).

139 Vgl. *Spiegel*, p. 293–301, r. 3–83 en r. 101–150 (hfst. 48). Zie ook hoofdstuk I en vgl. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 16 en Dlabáčová 2011, p. 26–27.

140 Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10, f. 189r–310r.

141 Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10, f. 3r (*Ecce sponsus venit exite obviam ei. Siet die brudegom coemt, gaet hem te ontmoete*).

142 Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10, f. 53r (*Dit is die ander expositio off wtlegginghe op dese woerde [...]. Ende is gheten dat ynnige leven*) en 177r (*Dit is die derde expositio of wtlegginghe van enen scouwenden leven op dese woerde [...]. Ende is gheheten een scouwen leven*), f. 176v is geheel blanco gelaten om op een nieuw blad te kunnen beginnen.

Tussen Ruusbroecs *Brulocht* en Herps *Spiegel* is zo, hoewel het wel duidelijk is dat er een nieuwe tekst begint, geen duidelijke cesuur aangebracht; er is veeleer sprake van een continuüm. Dit duidt op een innige relatie tussen de teksten. Ze kunnen als een eenheid gelezen worden. In tegenstelling tot *B5* leest men hier eerst Ruusbroecs, en daarna pas Herps tekst die als een bijsluiter – als een verhelderende tekst – bij de oudere mystiek gelezen kan worden.

De volgorde van de teksten is niet toevallig. Over de volgorde waarin teksten gekopieerd en gelezen moesten worden, dacht men vaak goed na. Dit blijkt onder andere uit het feit dat men ook wel de moeite nam om de gewenste leesvolgorde op papier te zetten. De volgorde waarin de werken van Ruusbroec gekopieerd zouden moeten worden, werd beschreven door de Nakomeling.¹⁴³ Meer diepzinnige werken zoals de *Steen* kon men beter pas lezen wanneer men reeds via de andere werken vertrouwd was geraakt met Ruusbroecs leer. Jan de Wael gaf in zijn leeslijsten voor de tertiariissen van het Agnesconvent aan in welke fase van innerlijke groei welke teksten gelezen konden worden.¹⁴⁴ Of de volgorde in de lijsten strikt gevolgd moest worden, is niet duidelijk. Toeval of niet, het handschrift dat de regularissen in Amersfoort lazen, volgt precies de lijst waarin Jan de Wael de werken voor de gevorderde zusters opnoemde.

Of lezers zich bewust waren van het gegeven dat zij met een tekst van Herp dan wel Ruusbroec te maken hadden, is een intrigerend vraagstuk. Zeker wanneer de auteur niet genoemd wordt en informatie over de historische context ontbreekt, is het vrijwel ondoenlijk om uitspraken te doen over bij de lezers aanwezige kennis van de auteurs.¹⁴⁵ Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor het besef van de ouderdom van teksten. In hoeverre drong het omstreeks het jaar 1500 tot een lezer door dat hij eerst Herps redelijk recente mystiek handboek las, en vervolgens twee werken uit het midden van de veertiende eeuw? Hadden de regularissen in Amersfoort in de gaten dat zij eerst de grote Ruusbroec lazen en vervolgens nog een stuk van het werk van Herp uit hun eigen tijd? Was men zich hiervan bewust, dan kon men in beide handschriften Herps *Spiegel* lezen als een eigentijdse tekst met wortels in de veertiende-eeuwse mystieke literatuur. De verwantschap tussen de werken van Herp en Ruusbroec, in het bijzonder tussen *Spiegel* en *Brulocht*, kon men ook zonder auteurs- en ouderdomsbewustzijn herkennen en onderkennen.

Het tweede *Spiegel*-handschrift dat twee complete werken van Ruusbroec herbergt, wordt thans in het Brusselse stadsarchief bewaard.¹⁴⁶ Dit handschrift bevat niet de volledige *Spiegel*, maar alleen de *XII Stervinghen* en een aantal stukken uit het *werkende* leven.¹⁴⁷ Het handschrift is door één hand geschreven (littera cursiva) en bestaat uit drie productie-eenheden. Het eerste deel bevat enkel een brief van een geestelijk leid(st)er

¹⁴³ Warnar 2003a, p. 292.

¹⁴⁴ Corbellini 2005. Zie hoofdstuk IV.

¹⁴⁵ Vgl. Mertens 1995b. Toch lijkt men van Ruusbroec een vrij goed beeld te hebben gehad: Mertens probeert een antwoord te geven op de vraag welk beeld van Ruusbroec een middeleeuwse lezer van een handschrift met zijn werken had en komt tot de conclusie dat men zich vrij sterk bewust was van zijn auteurschap en dat men hem als geïnspireerd, begenadigd schrijver zag.

¹⁴⁶ Bs. Ampe e.a. 1981, nr. 70, p. 187.

¹⁴⁷ Uit het *werkende* leven komen (delen van) de kapitels 14–17, 19–21 en 23 voor, plus hierin een ongeïdentificeerde passage op f. 258v. Voor identificatie van de verschillende stukken zie de uitgebreide beschrijvingen van het handschrift door Guido de Baere: De Baere 1976, p. 59–75.

over het kloosterleven.¹⁴⁸ Het tweede deel is het langst, begint met het traktaat *Fili accedens* en bevat verder een verzameling preken, collaties (onder anderen van Dirk Coelde van Münster), dicta, brieven en exempla, *De vier kruiswegen* van Alijt Bake en tot slot *Die geestelike brulocht* van Ruusbroec.¹⁴⁹ Het derde en laatste deel begint met Ruusbroecs *Vanden seven sloten*. Vervolgens gaat het handschrift verder met de delen uit Herps *Spiegel*, een brief over het schouwende leven (een fragment uit *Die collacien* van de minderbroeder-observant Hendrik van Santen), een hoofdstuk uit *De imitatione Christi* en dicta over lijden en maagdelijkheid.¹⁵⁰

Een belangrijk contrast met het hierboven besproken handschrift (B5) vormt het gegeven dat Herps *Spiegel* in dit handschrift niet de openingstekst is. De delen uit Herps werk maken veeleer integraal deel uit van de tekstcollectie in het handschrift als geheel, waarin naast de franciscaanse observantie ook invloed van Windesheim merkbaar is.¹⁵¹ Herps *Spiegel* is in het derde deel van het handschrift innig verbonden met *Vanden seven sloten*, terwijl de relatie tussen de *Spiegel* en de *Brulocht* veel losser is. Herp kende *Vanden seven sloten* goed. Zijn preken over de mystieke opgang in *De processu humani profectus* baseerde hij op deze tekst.¹⁵²

Het derde deel van het handschrift kan gelezen worden als een reeks episteltraktaaten. In *Vanden seven sloten* richt Ruusbroec zich tot een claris, die hij aanspreekt met *lieve suster* en eenmaal zelfs als *mier suster*.¹⁵³ In tegenstelling tot de *Brulocht* en de toelichting in *Vanden blinkenden steen*, kent dit traktaat een schat aan concrete raadgevingen en praktische suggesties voor het alledaagse leven in een clarissenconvent. Ruusbroecs aanwijzingen zijn streng en gericht op de observantie van de oorspronkelijke kloosterregel.¹⁵⁴ De aanspreekvormen, bestemming en inhoud van het brieftraktaat creëren een persoonlijke sfeer, een één-op-één leessituatie.¹⁵⁵ De gerichtheid op de regel maakt het persoonlijk epistel tegelijkertijd tot een verhandeling van algemeen belang.¹⁵⁶ Herp schreef zijn mystieke handboek in eerste instantie voor een geestelijk dochter, waarschijnlijk een biechtelinge, die hij direct aan het begin van zijn tekst toespreekt met *In Cristo gheminde dochter*.¹⁵⁷ Herps *Spiegel* was tegelijkertijd bedoeld voor een breder publiek. Tot slot wordt ook de selectie uit de collaties van Hendrik van Santen – de Mechelse gardiaan die het observantenklooster ongeveer een decennium na Herps overlijden leidde – als brief gepresenteerd. De brief spreekt het (lezers)publiek aan met *herten* of *lieve herten* en vertelt over het schou-

148 Brussel, SA : 2915, f. 51r-46r (f. 1-4 en 47-52 zijn blanco).

149 Brussel, SA : 2915, f. 531r-212v (f. 207-212 zijn blanco).

150 Brussel, SA : 2915, f. 213r-282v (ook hier zijn op het einde een aantal blanco bladen: 281-282).

151 De Baere 1976, p. 73-74. Naast het werk van Alijt Bake is er een verwantschap tussen het afschrift van *Vanden seven sloten* in Bs en het afschrift in hs. w (Paris, Bibliothèque Mazarin, 920; tweede kwart en tweede helft 14e eeuw, Rookklooster), dat sinds 1412 eveneens tot het bezit van de Windesheimse Congregatie behoorde (Jonker 2010, p. 100-102).

152 Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 10-11 en Épiney-Burgard 1982.

153 Brussel, SA : 2915, f. 213r-234v. De Baere 1981, p. 43-45, 49. De inhoud en structuur van het werk worden beschreven op p. 46-59 (m.n. 52, 53 en 57). Warnar 2003a, p. 19-20 en 233-236.

154 De Baere 1981, p. 50 en 57. Vgl. Warnar 2003a, p. 234.

155 Warnar 2003a, p. 233-234.

156 Warnar 2003a, p. 236, vgl. p. 240-241 e.v. over de verhouding van Ruusbroec en zijn geschriften tot zijn vrouwelijk publiek. Vgl. Kors 1993, p. 62-63.

157 *Spiegel*, p. 17, r. 6 (*Prologus*).

wende leven.¹⁵⁸ De combinatie met Van Santen plaatst Herps werk in een context van minderbroeders-observanten. In het handschrift vormde Van Santens tekst over het schouwende leven de ideale aanvulling op de delen uit Herps werk; Van Santen noemt het *werkende* leven wel kort als belangrijke eerste stap, maar gaat hier niet op in.

Ofschoon de *Spiegel* in het onderzoek niet als brieftraktaat wordt gepositioneerd, is het plausibel dat de *Spiegel* wel op deze manier gezien kan worden (zeker het eerste deel), en in het Brusselse handschrift zelfs als zodanig gelezen moet worden. Dit kan ook mede verklaren waarom de *Brulocht*, hoewel inhoudelijk sterk verwant aan de *Spiegel*, in deze codex verder van de *Spiegel* staat. Ruusbroecs *Brulocht* heeft elementen van een preek, maar is over het algemeen eerder een theoretische verhandeling.¹⁵⁹ In de proloog lijkt Herp zijn mystieke handboek in te richten volgens het geestelijk epistel. Dit aspect werd in het Brusselse handschrift veel sterker onderkend en geaccentueerd dan in andere handschriften. Men voorzag daarnaast voor de delen van de *Spiegel* wellicht een andere wijze van gebruik.

Bij het schrijven van *Vanden seven sloten* had Ruusbroec – tenminste voor een deel – een ander doel en een ander publiek voor ogen dan toen hij aan de *Brulocht* werkte: het belang van de naleving van de kloosterregel overbrengen aan een publiek van vrouwen.¹⁶⁰ Door de meest praktische delen van Herps volkstalige werk (de *XII Stervinghen* en delen van het *werkende* leven) met Ruusbroecs *Seven sloten* te verbinden, werd de *Spiegel* op dit niveau functioneel.¹⁶¹ Maar zoals eerder betoogd is, kon de *Spiegel* ook op een ander, ‘hoger’ niveau functioneren. Zeker wanneer de *Spiegel* volledig werd afgeschreven, kon Herps vijftiende-eeuwse tekst op hetzelfde niveau functioneren als het veertiende-eeuwse meesterwerk van Ruusbroec. De *Spiegel* kon zelfs als toegang tot Ruusbroec dienen. De *Mitüberlieferung* kan zo inzicht geven in het intellectuele niveau waarop een tekst gelezen en gebruikt werd.

De opbouw van een tekstcollectie kon de receptie van de *Spiegel* en de relatie tot Ruusbroec steeds op een andere manier vormgeven. Een *Spiegel*-handschrift dat circa 1490-1510 werd geschreven door één hand, bevat van Ruusbroec alleen een verzameling excerpten uit zijn *Spiegel der eeuwigher salicheit*. Vervolgens is *Een spiegelkijn van bekeering* gekopieerd.¹⁶² In de codex wordt Herps *Spiegel* als hoofdttekst gepresenteerd: de tekst staat aan het begin, opent met een penwerkinitiaal en beslaat het overgrote deel van het handschrift.¹⁶³ Een rubriek identificeert Herps tekst: *Hier beghint dat Spyeghel der volcomenheit, dat een devoet minre broeder screef tot eenre maget*.¹⁶⁴ Meteen na Herps *Spiegel* volgt nog op dezelfde regel de rubriek *Hier beghint uutten Spiegel der salicheit Ruusbroec*.¹⁶⁵ Na de reeks excerpten uit Ruusbroec wordt een derde tekst aangekondigd: *Dit*

158 Brussel, SA : 2915, f. 262r-276r. De Baere 1976, p. 68. Vgl. Ampe 1975, p. 366-380 en Ampe 1976. De Troeyer 1974, p. 141-156.

159 Vgl. Willaert 1995, p. 55-57. Frank Willaert betoogt dat de *Brulocht* ook (vooral) voorgelezen diende te worden.

160 Warnar 2003a, p. 241.

161 Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 23.

162 Warnar 2003a, p. 238-239. *Een spiegel der eeuwigher salicheit* schreef Ruusbroec ook voor een claris, maar deze keer ging het om een vrouw die nog niet geprotest was.

163 Den Haag, KB : 128 G 18, f. 1r-244r.

164 Den Haag, KB : 128 G 18, f. 1r.

165 Den Haag, KB : 128 G 18, f. 244r. Aan het einde van de reeks excerpten worden titel en auteur nogmaals genoemd (*Al dit is uutten spyeghel der salicheit ende bescrijft Johannes Ruusbruuck*, f. 248r).

is dat *Spyeghel der gheestelicheit*.¹⁶⁶ Het gaat om *Een spiegelkijn van bekeering*. Deze anonieme tekst is, evenals kapittel 60 van de *Spiegelhel*, gemodelleerd naar de negen graden van versterving uit het *Neunfelsenbuch*.¹⁶⁷ Het *Spiegelkijn* wordt, zoals wel vaker gebeurde, gecombineerd met de twee traktaten *Van drie punten die toebehooren een volmactt leven* en *Van drij punten die behooren tot een beschouwende leven*.¹⁶⁸ Herps *Spiegelhel* is de belangrijkste tekst, selecties uit *Een spiegelhel der eeuwigher salicheit* van Ruusbroec zorgen voor aanvullingen en het inhoudelijk aan Herp verwante *Spiegelkijn van bekeering* biedt als derde en laatste 'spiegel' een verdere verdieping en samenvatting van een belangrijk onderwerp in alle drie de teksten: het loslaten van de eigen wil.

Duitse dominicanen

De Middelnederlandse mystiek van Ruusbroec maakte in haar veertiende-eeuwse overlevering en receptie deel uit van een bredere tekstuele en intellectuele cultuur, waartoe ook Duitse mystici uit dominicaanse kringen behoorden (Meester Eckhart, Johannes Tauler en Henricus Suso).¹⁶⁹ Herp was bekend met de preken van Johannes Tauler en liet zich inspireren door zijn werk. In twee handschriften wordt een gedeelte van de *Spiegelhel* met Tauler-preken gecombineerd. Het vroegste handschrift van de twee plaatst Herps tekst volledig in de context van Tauler en literatuur uit Straatsburgse kringen, waardoor het stukje *Spiegelhel* als het ware een pseudo-Tauler tekst wordt. Het latere handschrift plaatst Tauler juist binnen de literatuur van Herps orde, de literatuur van de minderbroeders-observanten.¹⁷⁰ In deze handschriften is in de loop van de tijd een duidelijke verandering te zien in de *Mitüberlieferung* en haar invloed op de (functie van de) *Spiegelhel*.

Van Eckhart – de eerste, meest spraakmakende en controversiële dominicaanse prediker en auteur – is in het *Spiegelhel*-handschrift uit het bezit van de Diepenveense regulissen (*De*) na de volledige *Spiegelhel* zijn vroegste en breedst verspreide werk te lezen: de

166 Den Haag, KB : 128 G 18, f. 248v.

167 Moll constateerde al dat een deel van het *Spiegelkijn* overeenkomsten met de *Spiegelhel der volcomenheit* (hfst. 60) vertoonde: Moll 1854, dl. 1, p. 27–28. Volgens Verschuieren werd de stof uit het *Neunfelsenbuch* in beide teksten onafhankelijk van elkaar verwerkt. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 150: 'Het traktaat van Rulman Merswin (*De novem rupibus*) heeft ook als model gediend voor het *Spiegelkijn van bekeering*. Er zijn meer parallelplaatsen. Er bestaat echter geen overeenkomst tussen het *Spiegelkijn* en Herp, zodat beide niet van elkaar rechtstreeks afhankelijk zijn.' Een editie van het *Spiegelkijn* is te vinden bij Moll: Moll 1854, dl. 1, p. 242–249. In de *Spiegelhel*-handschriften komt de tekst ook voor in Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 332v–338r.

168 Den Haag, KB : 128 G 18, f. 256r–258v en 258v–259v. De twee 'driepuntstraktaten' vormen samen met het *Spiegelkijn* een overleveringscluster. Zie Scheepsma 1992 (editie) en Scheepsma 1994, p. 106, n. 3. De twee traktaten komen ook voor in London, BL : Egerton 676, f. 300r–302r, waar ze toegeschreven worden aan Heinric van Haerlem (*Item dese ses voerscreven puenten screef brueder Heinric van Haerlem tot suster matken*). In hetzelfde handschrift staat een dictum op naam van Herp onder de rubriek *Brueder Heinric Herp* (f. 298v–300r). Vgl. Weck 1982, p. 263 over min of meer vaste clusters binnen de *Mitüberlieferung*.

169 Warnar 2007, p. 227 en 242. Binnen de Germanistiek worden de veertiende-eeuwse dominicanen gezien als een goed af te bakenen groep geestelijke auteurs. Zie bijvoorbeeld Kuhn 1969, p. 272 en Ruh 1996, p. 213 e.v.

170 Heverlee, NP : 8 en Gent, UB : 1351. Voor en uitgebreide analyse, zie Dlabačová 2013.

Erfurter Reden.¹⁷¹ Het handschrift bestaat uit twee codicologische eenheden, die gezien de contemporaine band al wel snel – mogelijk in Diepenveen – bijeen werden gebracht.¹⁷²

Eckhart schreef de *Erfurter Reden* aan het einde van de dertiende eeuw, tussen 1294 en 1298. Door Ruh worden ze omschreven als een soort hulpboek bij de beoefening van geestelijk leven in het klooster én in de wereld, doch zonder echt concrete aanwijzingen van Eckhart.¹⁷³ Hij noemt het opmerkelijk dat de *Reden* niet in verband met Eckharts preken zijn overgeleverd, en in ieder geval niet met andere mystieke geschriften. Wel is de tekst overgeleverd in lekenkringen. Ruh meent dat dit samenhangt met de gebruiksfunctie van de tekst: het traktaat is voornamelijk gericht op onderricht en instructie.¹⁷⁴ In het handschrift uit Diepenveens bezit staan de *Reden* wel naast een groot mystiek werk (de *Spiegel*), maar de combinatie met Eckharts tekst lijkt juist de instructieve kant van Herps *Spiegel* te accentueren en daarmee de functie als tekst voor geestelijk onderricht, bijvoorbeeld tijdens collaties. Iets dergelijks gebeurt in het handschrift van de Kampense celebroeders (*A2*), waar de *XII Stervinghen* gevolgd worden door *Vanden twaelf dogheden*, dat gebaseerd is op de *Reden*.

Van Suso († 1366) komen we maar liefst vier verschillende werken tegen in zeven *Spiegel*-handschriften.¹⁷⁵ De verbinding met Herp is het innigst in het handschrift dat zich thans in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bevindt (*A1*).¹⁷⁶ Het in een litera textualis geschreven handschrift opent met stukken uit de *Spiegel* (*XII Stervinghen* en twee stukken uit het schouwende leven).¹⁷⁷ Direct hierna is een selectie uit *Das große Briefbuch* van Suso afgeschreven.¹⁷⁸ De rubriek aan het begin van Suso's tekst zorgt ervoor dat de lezer zich bewust is van het feit dat hier een andere tekst begint (*Van somighen capittelen genomen uten Zarten kynde*) en ook de verdere rubrieken in de tekst houden de lezer steeds bij de les (*noch uten selven boeck; noch uut desen selven boeck*).¹⁷⁹ In het handschrift is een zevental brieven uit Suso's verzameling te lezen. Ze hebben een overwegend pastoraal karakter en zijn ontstaan in het kader van Suso's zielzorg.¹⁸⁰ Nog op dezelfde regel waarop de laatste brief eindigt, volgt de rubriek: *Van enen ynni-*

171 Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 4r-134v (*Spiegel der volcomenheit*) en 135r-159v (*Erfurter Reden*). Zie Scheepsma 1997, p. 294, n. 28 en Scheepsma 2012.

172 Zie hoofdstuk IV.

173 Ruh 1996, p. 259. De oorspronkelijke titel van het werk schept verheldering omtrent de ontstaanssituatie van de tekst: 'Das sind die Reden, die der Vikar von Thüringen, der Prior von Erfurt, Bruder Eckhart vom Predigerorden, mit solchen <Kindern> geführt hat, die ihn zu diesen Reden nach vielen Dingen fragten, als sie zu Lehrgesprächen (*in collationibus*) beieinander saßen' (p. 258).

174 Ruh 1996, p. 59: 'Er diente offensichtlich nicht der Erbauung, der Andacht, der Meditation, sondern der Belehrung.'

175 Amsterdam, UB : I G 24, f. 46v-62r en 62r-71v; Den Haag, KB : KA 30, f. 139v-140v; Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 133v-148v; Krakau, BJ : Berlin, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 118r-123r; Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 228r-235r en Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 123r-128v. *Büchlein der ewigen Weisheit* (*A1*, Ko), *Das große Briefbuch* (*A1*), *Horologium sapientiae* (*Aa*), preek over *Lectulus noster floridus* (*Be*, R, *Wu*).

176 In de andere handschriften is de afstand tot Herps tekst groter, gaat het om korte delen van een tekst (*Be* en *Wu*) en om handschriften geschreven door meer handen (*Aa* en Ko). In R staat de *Lectulus*-preek wel direct voor de *Spiegel*, maar is er eerst een bladzijde blanco gelaten. Hierdoor lijkt de relatie minder coherent dan in *A1*.

177 Amsterdam, UB : I G 24, f. 41r-46v. *Spiegel*, p. 353, r. 32 (vanaf: *die intrecek* [...])–361 (hfst. 56 en 57).

178 Lievens 1958, p. 165. Axters 1970, p. 199.

179 Amsterdam, UB : I G 24: de eerste rubriek staat op f. 46v, daarna 49r, 51r, 52r, 52v, 54r, 57r en 59v.

180 Ruh 1996, p. 469-471.

gen leven nader hoechster naester waerheit.¹⁸¹ Onder deze titel schuilt een hoofdstuk uit het *Büchlein der ewigen Weisheit*, een werk waarin Suso een leer ontvouwt die in een goed begrip voorziet van het aardse leven van Christus, de navolging ervan en het leven naar de christelijke leer.¹⁸² Evenals Suso's brieven wortelt zijn *Büchlein der ewigen Weisheit* in zijn activiteiten als zielzorger.¹⁸³ Het hoofdstuk dat in het Amsterdamse handschrift gekopieerd is, handelt over gevaren op de weg naar een volmaakt leven.

In dit handschrift ontstaat een bijzondere connectie tussen Herps *Spiegel* en de geschriften uit de zielzorgpraktijk van Suso. Door hun plaats in de codex raken de teksten aan elkaar gelieerd en leest men de *Spiegel* voornamelijk als een instructieve, binnen het pastoraat functionerende tekst. Tegelijkertijd verdwijnt de mystieke opgang door het tweeluik uit het schouwende leven niet volledig uit zicht. Het is Herps tekst die de toon zet: de kopiist besloot om met deze tekst te beginnen en de lezer eerst te onderwijzen in de *xij manieren der geesteliker stervynge*.¹⁸⁴ In hetzelfde handschrift staat, op wat meer afstand van Herps *Spiegel*, *Dat claer spiegel ende liefelike beelde ons heeren* (volgens Lievens 'een stukje uit de school van Eckhart') en een aantal preken van nog een bekende prediker, de Duitse augustijn Jordanus van Quedlinburg († 1380).¹⁸⁵ Het handschrift bevat eveneens een excerpt uit het *magnum opus* van de Hollandse dominicaan Dirc van Delft.¹⁸⁶

Het instructieve, onderrichtende, karakter van Herps *Spiegel* kwam in een aantal handschriften in combinatie met werken van dominicaanse mystici, goed tot zijn recht. Opvallend is dat zowel van Eckhart als van Suso werken met een meer pastorale, praktische toonzetting in de *Spiegel*-handschriften afgeschreven werden. De combinatie met Ruusbroecs *Vanden seven sloten* in het handschrift bewaard in het Brusselse stadsarchief, bewerkstelligde een soortgelijk effect op de leeswijze van de *Spiegel*.

6 Herps handboek en contemporaine teksten voor kloosteronderricht

In de hoofdstukken over de handschriftelijke overlevering kwam naar voren dat de *Spiegel* voornamelijk overgeleverd is in kloosters en andere religieuze gemeenschappen waar sprake was van een hervorming en een strengere regelobservantie.¹⁸⁷ In de externe *Mitüberlieferung* kwam de gerichtheid op de regelobservantie soms expliciet naar voren, bijvoorbeeld in de preken die de zusters in Jericho op schrift stelden. In hoeverre kan de *Spiegel* vanuit de *Mitüberlieferung* in verband worden gebracht met de vijftiende-eeuwse (klooster)hervorming en observantie?

Het handschrift waarin Herps *Spiegel* gecombineerd werd met *Vanden seven sloten*

181 Amsterdam, UB : I G 24, f. 62r-v.

182 Lievens 1958, p. 165. Axters 1970, p. 199. Ruh 1996, p. 434-441.

183 Ruh 1996, p. 435.

184 Amsterdam, UB : I G 24, f. 1r.

185 Amsterdam, UB : I G 24, f. 90v-92r en 95r-96v. Lievens 1958, p. 166-168. Zie Quint 1960, p. 376-377. Overigens plaats Lievens ook de gedeeltelijke preek op f. 73v-80r binnen Eckharts invloedssfeer.

186 Amsterdam, UB : I G 24, f. 95r-96v. L3 bevat het omvangrijkste stuk uit de *Tafel*. Samen met een excerpt uit de *Rede* van Eckhart geeft dit het handschrift een dominicaans accent.

187 Vgl. Freienhagen-Baumgardt 1998, p. 137-139 over de historische context van de Duitse *Spiegel*-hss. Ook in het Duitstalige gebied waren hervormde gemeenschappen de hoofdafnemers.

(Bs) bevat een breed scala aan vijftiende-eeuwse briefraktaten en andere teksten die expliciet gericht zijn op religieus onderricht. Het handschrift bevat onder andere een brief die geschreven zou zijn aan een groepje zusters uit het klooster Jeruzalem bij Utrecht, die naar Diepenveen kwamen om de Windesheimse observantie te leren.¹⁸⁸ Ook de tekst waarmee het handschrift opent is een epistel-traktaat over het kloosterleven, geschreven door een geestelijk leider of leidster aan de *gheminde susteren*.¹⁸⁹ De manier waarop over Augustinus gesproken wordt, *uw heilige vader*, doet vermoeden dat het om regularissen gaat. In de rubriek wordt de tekst aangekondigd als *merckelijcke leerin ghen, die seer wel dienen tot enen gheestelycken leven in der heiligher religien*.¹⁹⁰ De tekst bevat een uitvoerige beschrijving van hoe de zusters in hun gemeenschap dienen te leven, met veel aandacht voor de geestelijke ontwikkeling door bidden, devotie, lezen en de gelezen materie te overdenken.

Hetzelfde briefraktaat, maar nu gericht tot de *gheminde brueders*, gaat direct aan de *Spiegel* (XII *Stervinghen*) vooraf in het handschrift dat door de Kampense cellebroeders werd vervaardigd.¹⁹¹ Wederom lijken hier de briefvorm en het instructieve karakter van de *Spiegel* geaccentueerd te worden. Hierboven is reeds kort gewezen op het effect van de briefformule op de leessituatie. De brief die hier aan de *Spiegel* voorafgaat, is gericht aan een gemeenschap en heeft daardoor aspecten van een preek in zich. Dit moet ook in verband worden gezien met de functie van dit soort hervormingsliteratuur. De tekst diende de gehele gemeenschap te bereiken, zoals al uit de aanspreekformule aan het begin van het traktaat blijkt. Het belang dat aan de aanspreekformule werd toegekend, blijkt hier eens te meer: de aanspreekformule wordt niet weggelaten, maar juist aan de situatie aangepast.¹⁹²

Een soortgelijk procedé werd ook op de *Eerste brief* van de modern devoot Gerlach Peters († 1411) toegepast. In eerste instantie schreef Gerlach aan zijn zuster Lubbe. Door aanpassingen in de aanspreking werd de brief geschikt voor een breder (leken)publiek.¹⁹³ Ook Gerlachs brief, overigens met de oorspronkelijke aanspreekvorm, treffen we aan in een *Spiegel*-handschrift met de XII *Stervinghen*.¹⁹⁴ Het *Spiegel*-handschrift dat aan het begin van de zestiende eeuw in het bezit was van de Alkmaarse tertiariissen van het Oude Hof, bevat eveneens een leer over vertroosting gegoten in de vorm van een onderrichtende brief en beginnend met het neutrale *Gheminde in Cristo*.¹⁹⁵ In het te Kampen vervaardigde handschrift vormen de XII *Stervinghen* een tweeluik met *Vanden twaelf dogheden* van de Groenendaler Godfried Wevel.¹⁹⁶

Deze teksten ondersteunen het brede vijftiende-eeuwse ideaal van observantie en

188 Brussel, SA : 2915, f. 103r-109v. Scheepsma 1997, p. 108-113.

189 Zie Kors 1993, p. 61-62.

190 Brussel, SA : 2915, f. 5r.

191 Zie over dit handschrift hoofdstuk IV. Amsterdam, UB : I G 40, f. 3r-48v. Ook de uitweidingen van de auteur waarin hij/zij zich verontschuldigt over de uit de hand gelopen lengte van de brief (*brevitas-ideaal*) zijn in het Amsterdamse handschrift weggelaten.

192 Vgl. Kors 1993, p. 58-59. Dat ook in preken soortgelijke aanspreekvormen te vinden zijn, is niet verwonderlijk: '[...] de brief [werd] in de middeleeuwen gezien als een *sermo absentium*, een gesprek tussen mensen die niet bij elkaar zijn.'

193 Van Engen 1993, p. 156-157.

194 Den Haag, KB : KA 37, f. 162v-164v. Kors 1991, p. 27-28.

195 Olim Rijsenburg, GS : 105/54, f. 323r-332v. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 68-69.

196 Amsterdam, UB : I G 40, f. 77r-127v.

kunnen een praktische rol gespeeld hebben bij een kloosterhervorming. Ondanks het gegeven dat Herp het leven in een religieuze gemeenschap niet als een garantie voor goddelijke genade en een volmaakt leven ziet, haalt hij het kloosterleven toch vaak aan in voorbeelden en wijst de *Mitüberlieferung* in deze handschriften ook daadwerkelijk in de richting van een monastieke omgeving als receptiemilieu, waarin de lezers gericht waren op een strikt naleven van een bepaalde regel. Zo kon de *Spiegel* (vooral de *XII Stervinghen*) – naast de mogelijkheid voor geestelijke verdieping die eveneens met de invoering van de observantie gepaard ging – tevens een meer praktische rol vervullen bij de hervorming van een convent en de moraal in een hervormde gemeenschap ondersteunen.

7 Oud en nieuw werk

Een tweetal handschriften en een exemplaar van een druk waarvan de *Mitüberlieferung* zich niet direct op één bepaalde noemer laat brengen, verbreden ons inzicht in de invloed van de *Mitüberlieferung* op de wijze waarop de *Spiegel* werd gereciperd. Het handschrift dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw aan de Leidse tertiariissen van Sint-Clara behoorde (*L2*), incorporeert delen uit Herps *Spiegel* in een weloverwogen samengestelde syllabus met geestelijke literatuur. De laatste tekst in het handschrift is de mystiek getinte *Vitis mystica* van Bonaventura.¹⁹⁷

Herp wordt in dit handschrift gecombineerd met Bonaventura, een van de grootste auteurs uit de franciscaanse intellectuele traditie uit de eeuw voor Ruusbroec en de Duitse dominicanen. Bonaventura's invloed op deze veertiende-eeuwse mystici was aanzienlijk.¹⁹⁸ In de opzet van het handschrift staat Herp aan het begin, maar dit betekent in dit geval niet dat zijn tekst de belangrijkste is in het handschrift. Veeleer lijken de delen uit de *Spiegel* deel uit te maken van de teksten waarmee de samensteller van het handschrift zijn lezers naar het slotstuk van de codex leidt. De belangrijkste tekst in het handschrift is het werk van Bonaventura, dat in de handschriftelijke overlevering overigens toegeschreven wordt aan een van de grondleggers van de christelijke mystiek, Bernardus van Clairvaux.

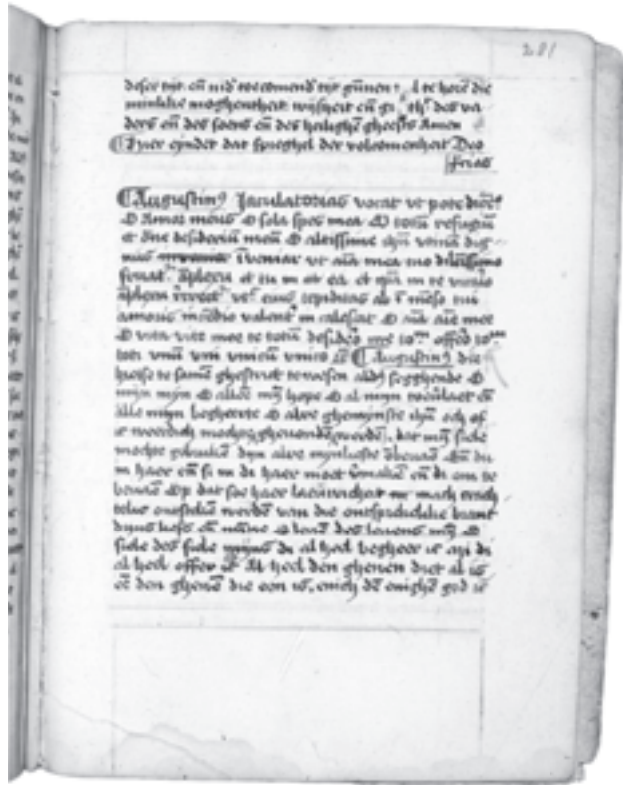
Samen met werken toegeschreven aan de nog oudere, en misschien wel belangrijkste auteur voor het (middeleeuwse) christendom, de kerkvader Augustinus, komt Herps *Spiegel* voor in een handschrift dat zich thans in Kopenhagen bevindt (*Ko*). Het handschrift neemt een bijzondere positie in binnen de *Spiegel*-overlevering, omdat hier meer werken van (pseudo-)Augustinus zijn afgeschreven. Het handschrift is geschreven door drie handen en verlucht met penwerkinitialen.¹⁹⁹ Achtereenvolgens bevat de codex een Middelnederlandse vertaling van het *Liber soliloquiorum animae ad Deum* (pseudo-Augustinus), een ongeïdentificeerde tekst toegeschreven aan Augustinus (*Item dit capittelkyn is genomen uut Sint Augustinus*), een tekst op naam van Augustinus over het schouwende leven (*Dat boec der ynnigher bedinge*), een contemplatie over de passie (eveneens toegeschreven aan Augustinus), een kleine collectie gebeden (de meeste gericht

197 Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, nr. 743.

198 Ruh 1956, p. 64 e.v.

199 Biemans 1985, nr. 219.

Afb. 56 Tweetalig dictum over schietgebeden op naam van Augustinus, genoteerd na het einde van de *Spiegel*. Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 281r.

tot Augustinus, één gebed op naam van Eckhart), de Openbaring (vertaling van Johan Scutken) gevolgd door een gebed tot Johannes, een Middelnederlandse vertaling van een bewerking van Suso's *Hundert Betrachtungen und Begehrungen*, communiegebeden en dicta op naam van Socrates, Hubertinus en Bernardus.²⁰⁰

Na deze dicta zijn Herps *XII Stervinghen* afgeschreven. Na het einde van het eerste deel van de *Spiegel* volgt op hetzelfde blad nog een korte tekst over liefde, waarin weer aan Augustinus wordt gerefereerd.²⁰¹ De *Spiegel* gaat vervolgens verder op een nieuw blad. Op het blad waarop Herps tekst eindigt, is onder de *Spiegel* een dictum op naam van Augustinus te lezen, eerst in het Latijn en daarna in het Middelnederlands. Het onderwerp van het dictum zijn de korte, vurige gebeden, die als liefdespijlen het hart van God binnendringen. Augustinus noemde deze vorm van schietgebeden *iaculatorias*; op zijn beurt baseerde Herp hierop, via Hugo de Balma's *aspirationes*, zijn techniek van het *toegeesten*.²⁰²

De prominente rol van Augustinus kan dienen als indicatie voor het ontstaan in of bestemming van het handschrift voor een klooster van reguliere kanunniken of kanun-

200 Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 1r-152v.

201 Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 179r-v: *Inden boec vanden loven der minnen prijst sinte Augustinus die minne ende seit: In minnen is die arme mensche rijc, sonder minne is die rike mensche arm [...]*.

202 Janssen 1956 en Mertens 1984b. Zie hoofdstuk I.

nikessen van Augustinus.²⁰³ Maar er lijkt meer aan de hand. In de Augustiniana komt gedachtegoed ter sprake dat overeenstemt met de *Spiegel*: in het *Liber soliloquiorum animae ad Deum* komt bijvoorbeeld de gradatie knechten en vrienden Gods voor.²⁰⁴ Aan het einde van het *Boec der ynnigher bedinge* komen de schietgebeden ter sprake.²⁰⁵ Bijzonder is echter dat de aandacht voor Augustinus hiermee niet ophoudt – in het midden en aan het einde van de *Spiegel* duikt hij weer op. Zou Herps *Spiegel* in dit handschrift gezien kunnen worden als een tekst die – tenminste gedeeltelijk, bijvoorbeeld wat betreft het *toegeesten* – voortbouwt op de traditie van Augustinus, en daardoor aansluit bij de regel die gebruikers van dit handschrift naleefden? Door de samenstelling van het handschrift wordt teruggegrepen op een van de vroegste autoriteiten van de christelijke traditie. Ook de plaats van Herps tekst, aan het einde van de codex, en het gegeven dat de *Spiegel* als enige tekst naast het *Liber soliloquiorum animae ad Deum* en het *Boec der ynnigher bedinge*, met een penwerkinitiaal van vijf regels hoog begint, geeft aan dat de *Spiegel*, na de werken op naam van Augustinus, als belangrijke tekst gezien wordt. De tekstjes die tussen en na de *Spiegel* geplaatst zijn, borduren voort op de punten uit de *Spiegel* die men van belang achtte en die men met Augustinus in verband kon of wilde brengen.

Waar in de laatste twee handschriften teruggegrepen werd op de oudste wortels van de christelijke en mystieke traditie, kent een exemplaar van de Leuvense *Spiegel*-druk (1552?) een bijzondere vorm van *Mitüberlieferung*. Zoals besproken in het vorige hoofdstuk is achter de *Spiegel* een handgeschreven katern toegevoegd met gebeden die specifiek als aanvulling op Herps tekst werden opgesteld.²⁰⁶ De gebedsteksten zijn gebaseerd op Herps praktijk van het *toegeesten*. Zo komt evenals in het Kopenhaagse handschrift (*Ko*), maar nu om andere redenen en op een volledig andere manier, de nadruk te liggen op de door Herp geïntroduceerde wijze van het bidden van schietgebeden. De *Mitüberlieferung* in de druk uit het midden van de zestiende eeuw legt door de zelfgeschreven gebedsteksten de nadruk op de *Spiegel* als een devotioneel ‘zelfhulpboek’. Het toegevoegde katern laat zien hoe de lezer het *toegeesten* in de praktijk kon brengen om zo zijn of haar gebedspraktijk te inspireren, en hoe lezers door de *Spiegel* geïnspireerd raakten om zelf teksten op te stellen, die vervolgens weer de receptie van de ‘oorspronkelijke’ tekst beïnvloedden.²⁰⁷

De wijze waarop de materiële tekst werd vormgegeven hing samen met de beoogde receptie, de opzet en organisatie van de *Spiegel*. Anderzijds beïnvloedde de materiële tekst de manier waarop de *Spiegel* gereciperd werd. In de handschriften werd de

203 Biemans 1985, nr. 219. Vgl. Stooker en Verbeij 1997, dl. 1, p. 231–234, m.n. 233.

204 Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 34v–36r, 41v, 47v. Vgl. bijvoorbeeld *Spiegel*, p. 99, r. 22–32 (hfst. 14) en p. 303–317 (hfst. 49).

205 Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 96v: *Veste heer mijn hert mitten scutte dijnre over groter minnen op dat mijn siel tot di segghen mach. Ic bin gewont [...]*. Vgl. *Spiegel*, p. 185–187, r. 12 e.v. (hfst. 32).

206 Druk [1552?], ex. Amsterdam, UB : OTM: OK 63–5626. Zie hoofdstuk V.

207 Vgl. Dlabáčová (in voorbereiding).

lezer(es) door een steeds wisselende combinatie van inhoudsopgave, rubrieken en initialen door de tekst geleid en vertrouwd gemaakt met de opbouw ervan. Deze was, behalve in het handschrift dat zuster Lijsbet schreef (*W2*), in alle handschriften vrijwel gelijk. Dit wijst op een standaard(auteurs)indeling.

De mate waarin een lezer(es) aan de hand werd genomen op weg naar een volmaakt leven verschilde wel degelijk van codex tot codex, waardoor ook de gebruiksmogelijkheden en leeswijzen per handschrift verschilden. Soms bood de materiële tekst de mogelijkheid om vooraf, door middel van een inhoudsopgave, een indruk van de inhoud van de tekst te krijgen. In een aantal gevallen bestond de mogelijkheid een gedeelte hieruit te selecteren, door te bladeren en direct aan het deel of hoofdstuk te beginnen dat op dat moment goed werd bevonden om (voor) te lezen. In andere, over het algemeen latere, handschriften werd de lezer vaker teruggeworpen op het eigen vermogen tot het leggen van verbanden tussen de verschillende delen. Wel kon men eerst al bladerend een indruk opdoen van de opbouw en inhoud door te letten op rubrieken en/of initialen. Rubrieken werden soms aangepast om een andere leeshouding te bewerkstelligen. Het handschrift uit het Delftse Sint-Annaconvent stimuleert de lezer om de *Spiegel* actief op zichzelf te betrekken.

De structuur van de *Spiegel* in druk blijft grotendeels ongewijzigd, maar de inhoudsopgave en de opschriften krijgen meer aandacht; zij worden uitgebreid. Ook komt een aantal veranderingen tot stand dat voor een groot deel te maken had met de algemene ontwikkelingen in de heersende boekcultuur en boekproductie. De materiële tekst in de drukgeschiedenis van de *Spiegel* laat zien hoe de drukpers zich steeds meer losmaakte van de principes en processen die gangbaar waren binnen de handschriftelijke boekproductie. Door middel van het titelblad werd de lezer geïnformeerd over de tekst en de auteur. Pas vanaf het moment dat de tekst op de drukpers kwam, kon de lezer uit de materiële tekst zelf te weten komen dat de *Spiegel* door Hendrik Herp was geschreven, en dat hij tot de franciscaanse observantie behoorde. De steevaste aanwezigheid van de inhoudsopgave en duidelijk aangegeven delen en hoofdstukken gaf de lezer de mogelijkheid zelf te selecteren wat hij wilde lezen. Voor degene die een 'eigen' tekstcollectie wilde samenstellen en de *Spiegel* daarin een eigen plaats wilde geven, boden de drukken veel minder flexibiliteit.

Hoe een lezer de *Spiegel* ervaart, leest en bestudeert, wordt in de handschriftelijke overlevering voor een groot deel bepaald door de *Mitüberlieferung*. De *Mitüberlieferung* kan bepaalde (inhoudelijke) aspecten van de tekst sterker naar voren halen of juist meer op de achtergrond plaatsen. In de teksten die in hetzelfde handschrift als de *Spiegel* werden gekopieerd ontstonden bepaalde tendensen of patronen die de receptiewijze van de *Spiegel* steeds op een gelijksoortige wijze beïnvloedden. De *Spiegel* kon zo gelezen worden als een openbaar, voor de hele gemeenschap relevant episteltraktaat, dat de leden van een religieuze gemeenschap hielp bij het volgen van een strenge(re) leefwijze.

Het eerste deel gericht op het *sterven*, was nieuw voor een mystiek werk en vormde in de vijftiende eeuw waarschijnlijk een welkome aanvulling op bestaande teksten. De concentratie op dit eerste, meest praktische deel van Herps tekst in de handschriftelijke overlevering is dan ook niet vreemd. Dit was oefenstof waarmee het *sterven* – al dan niet gezamenlijk – getraind kon worden. Een opvallende tendens binnen de *Mitüberlieferung* is de combinatie van de *Spiegel* met de meer praktische, op zielzorg gerichte

werken uit de veertiende-eeuwse mystiek en daarmee samengaan de selectie van de *XII Stervinghen*. De nadruk lijkt zo vaak op Herps aanwijzingen met betrekking tot de juiste leefwijze te liggen – die men goed binnen een religieuze gemeenschap kon beoefenen – en minder op de beschrijving van de mystieke opgang.

Maar het omgekeerde was ook het geval. Werd de *Spiegel* in een handschrift gecombineerd met de veertiende-eeuwse mystiek van Ruusbroec, dan werd het mystieke aspect van Herps handboek geaccentueerd. De oude mystiek werd als passende literatuur bij Herps tekst geplaatst en op zijn beurt werd de *Spiegel* geplaatst in de mystieke traditie uit het veertiende-eeuwse Brabant en het Rijnland. In deze context kon de *Spiegel* gelezen worden als bijsluiter bij het werk van Ruusbroec, of juist als sleuteltekst tot de oudere mystieke literatuur. In zekere zin was Herp een bemiddelaar tussen de oudere mystieke traditie en het vijftiende-eeuwse milieu van religieuze gemeenschappen, waarin hervorming en observantie aan de orde van de dag waren.

De analyse van de materiële tekst en de *Mitüberlieferung* laat zien hoe de overlevering van een tekst binnen de laatmiddeleeuwse tekstcultuur de diversiteit, veelsoortigheid en keuzevrijheid van mensen met betrekking tot hun religiositeit weerspiegelt. De uiteenlopende mogelijkheden om deel te nemen aan religie konden ondersteund worden met een nooit eerder vertoonde keuze aan geestelijke literatuur in de volkstaal. Door aanpassingen in de materiële tekst en door een combinatie met andere teksten te maken, kon men een tekst lezen op een manier die het beste aansloot bij de eigen, individuele situatie – met een accent op de aspecten van de tekst die het best toepasbaar waren op de eigen religiositeit en devotie. Zo toont de overlevering van de *Spiegel* de veelvoud aan opties waarover het laatmiddeleeuwse lezerspubliek beschikte.

Slotbeschouwing

Hendrik Herps *Spiegel der volcomenheit* is een mystiek handboek ontstaan vanuit de franciscaanse observantie en de verspreiding van de tekst in handschrift en druk moet vanuit de observantie gezien worden. De centrale these van deze studie opent niet alleen een nieuw perspectief op Herps tekst, maar ook op de laatmiddeleeuwse geestelijke literatuur uit de Nederlanden als geheel. De *Spiegel* vormt een toegang tot de lang onbelicht gebleven literatuur van de franciscaanse observantie. Aan de hand van de *Spiegel* en de handschriften en drukken die van de tekst bewaard zijn, is in deze studie de impact verkend van de hervormingsbeweging van de minderbroeders – en de vijftiende-eeuwse observantie in brede zin – op het religieuze, culturele en literaire leven in de laatmiddeleeuwse Lage Landen.

De minderbroeders-observanten gaven een enorme impuls aan de religieuze cultuur van de vijftiende-eeuwse Nederlanden. Vanaf de jaren veertig zetten zij zich actief in voor de hervorming van bestaande kloosters en nieuwe kloosterstichtingen. Door te preken, met mensen in gesprek te gaan en de biecht af te nemen, wisten de observanten gelovigen voor hun spiritualiteit te interesseren: de strikte navolging van de regel van Franciscus, het armoede-ideaal en een hervorming van de maatschappij door leken bewust te maken van hun mogelijkheden om actief deel te nemen aan het religieuze leven. In een stad waar de observanten zich vestigden, was hun klooster een plaats van religieuze zuiverheid en geestelijke puurheid. Hun aanwezigheid had een positieve uitwerking op de spiritualiteit van de hele stedelijke samenleving.

Het succes van de franciscaanse observantie en de steun van leken aan de hervormingsbeweging uitte zich niet alleen in een groeiend aantal observantenkloosters en materiële steun aan de broeders. Belangrijker nog was de invloed van de franciscaanse observantie op de religieuze cultuur en literatuur van de late middeleeuwen. Naast de kracht van de predicatie onderkenden de minderbroeders-observanten in de Nederlanden de invloed die uitgaat van het geschreven woord. Na de introductie van de drukpers omarmden zij ook dit nieuwe medium, dat het mogelijk maakte een tekst in veelvoud te verspreiden. Dit laat ook meteen het grote maatschappelijke belang van dit soort – lees: geestelijke – literatuur zien: de observanten stonden midden in de samenleving, waren op de hoogte van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en schreven literatuur die aansloot bij de leefwereld van mensen met uiteenlopende maatschappelijke posities.

Tot nu toe zijn de minderbroeders-observanten als literatoren van de late middeleeuwen als zodanig niet het onderwerp van een uitgebreide studie geweest en is hun

werk in de literatuurgeschiedenis van de Nederlanden onderbelicht gebleven.¹ De franciscaanse observantie is als religieuze en literaire beweging ondergesneeuwd door de aandacht die uitging naar de invloed van de Moderne Devotie op de religieuze literatuur en leescultuur van die tijd. In deze studie heb ik aan de hand van Herps *Spiegel* – gepositioneerd als ‘pionierstekst’ ontstaan in de franciscaanse observantie – laten zien hoe rijk, veelzijdig en innovatief de literatuur was die uit de franciscaanse observantie voortkwam en hoe actief en inventief de tekstverspreiding verliep die de *Spiegel* tot een succes maakte.

Vanuit de benadering van een chronologische receptiegeschiedenis is de ontstaanssituatie van de *Spiegel* parallel aan Herps biografie en zijn loopbaan binnen de franciscaanse observantie gepresenteerd. Op aandringen van een geestelijk dochter – uit latere bronnen weten we dat zij een voorname en vooral bemiddelde weduwe en weldoenster was van het observantenklooster in Mechelen – schreef Herp in de jaren 1455–1460 een handleiding waarin hij in de volkstaal uitlegt en instrueert hoe men zijn innerlijke leven moet inrichten, wil men tot een volmaakt geestelijk leven in eenheid met God komen. De bemoeienis van de weduwe met de totstandkoming van de *Spiegel* demonstreert de verwevenheid en samenwerking tussen leken en religieuzen. De manier waarop Herp de vraag van de weldoenster van zijn orde uitwerkte, laat zien dat hij al direct een breder publiek en gebruik voor ogen had: hij richtte zich met zijn tekst op leken en religieuzen en achtte daarbij voorbeelden ontleend aan de kloosterlijke praktijk ook relevant voor een wereldlijk lezerspubliek. Door in de volkstaal te schrijven doorbrak hij bovendien de grens tussen de Latijnse geleerdencultuur en niet academisch geschoolde leken.

De verspreiding van de tekst bevestigt de gerichtheid van de tekst op een breder publiek dan alleen Herps adressante. Al snel na voltooiing dook de tekst op verschillende plaatsen in de Nederlanden op. Handschriften werden gekopieerd en kwamen in het bezit van allerlei kloosters en religieuze gemeenschappen. De tekst zal hoogstwaarschijnlijk ook aan leken verstrekt zijn, maar boeken uit het bezit van leken zijn niet bewaard, evenmin als een bezoek van een stadsbewoner aan zijn biechtvader in het plaatselijke observantenklooster geen sporen nalaat in de bronnen.² De bouwstenen – handschriften en drukken – die nu tot onze beschikking staan om het verhaal van Herps tekst te vertellen, stammen vooral uit het bezit van religieuze instellingen.

De dynamiek van de tekstverspreiding heb ik onderzocht in het licht van Hobbins’ distributiekringen. Een distributiekring maakte de verspreiding van een tekst buiten zijn ontstaansmilieu en het direct beoogde publiek mogelijk. In combinatie met de benadering waarbij steeds zo veel mogelijk gegevens die de receptie van een handgeschreven of gedrukte tekst beïnvloeden – de herkomst, *Mitüberlieferung* en materiële tekst – bijeen worden gebracht, vormt Hobbins’ benadering een vruchtbare invalshoek om naar de verspreiding van Herps mystieke gids te kijken.

Een eerste distributiekring voor de *Spiegel* vormde de beweging vanwaaruit de tekst ontstond en waarbinnen Herp zelf carrière maakte en die hij op provinciaal niveau leidde van 1470 tot 1473: de franciscaanse observantie. De minderbroeders-observanten

1 In zijn literatuurgeschiedenis van de vijftiende eeuw besteedt Herman Pleij geen specifieke aandacht aan de franciscaanse observantie als literaire beweging; Pleij 2007.

2 Vgl. Stracke 2013, p. 246.

hadden voor de verspreiding van teksten een groeiend netwerk van kloosters tot hun beschikking. Tussen de kloosters werd veel gereisd en binnen het netwerk bestonden efficiënte communicatiekanalen die het mogelijk maakten om regelmatig afgevaardigden van alle observantenkloosters in de Keulse provincie bijeen te roepen voor een kapittelvergadering. De vergadering zelf vormde een uitgelezen kans voor de uitwisseling en verspreiding van teksten. Met een in omvang toenemende zielzorgtaak groeide onder de observanten ook de behoefte aan teksten in de volkstaal die zij bij dit werk konden inzetten.

Uit de bewaard gebleven handschriften blijkt dat de *Spieghel* door de minderbroeders-observanten gebruikt werd in de zielzorg die zij vanaf de jaren vijftig en zestig van de vijftiende eeuw in vrouwenconventen verzorgden. Door de verantwoordelijkheid voor het spirituele welzijn van clarissen en tertiarissen op zich te nemen, verbreedden zij het draagvlak voor de franciscaanse observantie. In de zielzorg speelde geestelijke literatuur een belangrijke rol: literatuur die de broeders aan de vrouwen verstrekten – al dan niet in samenspraak met de zusters of op hun aandringen – kon de materie die tijdens een preek of in gesprekken met de dames ter sprake was gekomen verder uitdiepen en de geestelijke ontwikkeling van de zusters bevorderen. Literatuur zette als het ware de taak van de biechtvader voort tijdens zijn afwezigheid, en maakte tegelijkertijd een meer zelfstandige ontwikkeling van de individuele gelovige mogelijk.

Als biechtvaders van religieuze vrouwen konden de observanten de *Spieghel* uitstekend inzetten. De flexibiliteit die in de tekst is ingebouwd, vooral door Herps strategische scheiding tussen het onthechttingsproces (het *sterven*) en de eigenlijke mystieke opgang, kwam hierbij goed van pas. Men kon de volledige tekst aan de vrouwen geven, zoals in Hoorn of in het Brusselse Jericho gebeurde, maar de *XII Stervinghen* konden ook goed afzonderlijk en in combinatie met andere geestelijke literatuur functioneren. Zo kregen de Leidse tertiarissen van Sint-Clara een zorgvuldig samengestelde bundel met geestelijke literatuur, waarbij de *XII Stervinghen* als raamtekst dienden. Mocht men in een klooster het open karakter van de *Spieghel* in verband met de observantie te vrijblijvend achten, dan kon men met een vrij eenvoudige ingreep in de tekst een duidelijke voorkeur aan het leven in een klooster kenbaar maken. Een andere eenvoudige wijziging maakte de *Spieghel* van een tekst geadresseerd aan een vrouw tot een tekst geschreven voor een man: men hoefde in de aanspreekvorm enkel *dochter* in *broeder* te veranderen. De interactie tussen de persoonlijke, mondelinge zielzorg en de verstrekking van literatuur die de leden van de gemeenschap zelf konden lezen, is essentieel om de verspreiding van religieuze teksten te begrijpen.

De plooibaarheid van de *Spieghel*, waardoor de tekst op verschillende manieren kon worden aangewend, maakte het handboek ook buiten de directe kringen van de minderbroeders-observanten en de institutioneel aan hen gelieerde gemeenschappen tot een veelgelezen tekst. Net zoals de franciscaanse observantie geënsoliseerd van de samenleving bestond, zo was zij ook in de religieuze ontwikkelingen van de vijftiende eeuw geen op zichzelf staand fenomeen. De vijftiende eeuw was een eeuw van hervorming: binnen vrijwel iedere orde ontstond een beweging die de terugkeer naar de oorspronkelijke regel bepleitte. De observantie werd zo breed gedragen, en hoewel de observantie in iedere orde en beweging weer net iets andere connotaties had, vonden alle observanten zich in het ordeoverstijgende streven van de strikte inachtneming van

de regel en aanvullende constituties. Deze gemeenschappelijke basis maakte samenwerking mogelijk bij de doorvoering van een hervorming van een klooster. De institutionele hervorming moest vervolgens door de bewoners verinnerlijkt worden. Deze verinnerlijking werd teweeggebracht door een intensivering van de zielzorg, waarbij geestelijke literatuur als een verlengstuk van het persoonlijke contact werd gebruikt.

De innerlijke, geestelijke pendant van de hervorming ging dan ook gepaard met een groeiende belangstelling voor literatuur. Zo zien we dat leden van verschillende observante ordes in het Brusselse Jericho komen preken om de zusters in het houden van hun observantie te sterken en tegelijk teksten aan de vrouwen te verstrekken – de minderbroeders-observanten hebben vrijwel zeker de *Spiegel* aan de zusters doorgespeeld. In meer gemeenschappen die naar de derde regel van Franciscus of de regel van Augustinus overstapten, of zich op de regel heroriënteerden om een betere observantie van de grond te krijgen, groeiden de bibliotheekbestanden. De *Spiegel* of een deel daarvan maakte deel uit van het boekenbestand.

De aard van Herps werk paste dan ook goed bij het leven in een gemeenschap waar een hervorming was doorgevoerd, of waar een streven naar een intensief geestelijk leven ontstond. Religieuze bezinning en een observantiestreven hoefden immers niet noodzakelijkerwijs met een institutionele verandering gepaard te gaan. De *Spiegel* bood een handleiding voor de mystieke opgang toegesneden op de ‘hervormde religieuze cultuur’ van de tweede helft van de vijftiende eeuw: (individuele) excessen worden vermeden en de lezer wordt op vertrouwenwekkende wijze de weg tot aan de mystieke eenwording gewezen. Zo werd enerzijds door de aard van de tekst het gevaar van ontregeling van het gemeenschapsleven geminimaliseerd en anderzijds maakte de invoering van de observantie het mogelijk om een meer mystieke interesse toe te laten, en daarmee ook mystieke literatuur. Het onderhouden van de observantie en/of de aanname van een strenge(re) regel maakte de eigen leefwijze legitiem, ook voor de buitenwereld. Een observante gemeenschap had dan ook voordelen voor de samenleving als geheel. Het ideaal was een innerlijke hervorming en vernieuwing van kerk en samenleving naar het model van de monastieke observantie. Bij dit streven speelden teksten als Herps *Spiegel* – geschikt voor leken en religieuzen – een voorname rol.

De vroege Duitse vertaling ontstond in de context van de ordeoverschrijdende observantie en hetzelfde geldt voor de latere vertaling naar het Latijn, die immers door de Keulse kartuizer Blomevenna werd vervaardigd. Toen de *Spiegel* de drukpers van de weduwe van Roland van den Dorpe bereikte, kende de tekst al een ruime verspreiding in de Nederlanden, langs de Rijn en in het zuiden van Duitsland. De drukken van de Nederlandstalige *Spiegel* passen in een groter literair offensief van de minderbroeders-observanten. De minderbroeders bemoeiden zich niet alleen actief met de verspreiding van de *Spiegel* in handschriften. Met de komst van de drukpers kon een tekst op veel grotere schaal verspreid worden en er zijn voorbeelden bekend van minderbroeders, zoals Matthias Weynsen, die actief op zoek gingen naar teksten om in druk te worden verspreid. Door actief in contact te treden met commerciële drukkers konden de minderbroeders-observanten aanzetten die al in de handschriftelijke overlevering aanwezig zijn – hun bemoeienis met literatuurvoorziening aan leken en religieuzen – nu op grote schaal verwezenlijken: met een druk verscheen immers in een keer een oplage in plaats van een enkel exemplaar.

Ik heb geprobeerd aannemelijk te maken dat de weduwe van de Antwerpse drukker Roland van den Dorpe in contact stond met het lokale observantenklooster en de tekst via de minderbroeders verkreeg, die haar ervan verzekerd zullen hebben dat ze veilig haar kapitaal in een editie van de tekst kon investeren. De observanten hadden eerder al goede contacten met de drukker Gerard Leeu en zouden zich later nog inzetten voor de uitgave van de werken van Anna Bijns. Toch blijkt pas in de laatste besproken *Spiegel*-druk expliciet de tussenkomst van de observanten in de uitgave van de Nederlandstalige tekst: in 1550 werd de *Spiegel* door de minderbroeder-observant Adriaan van Mechelen geëditeerd voor de uitgave van Jan Waen. De brief die Adriaan aan Jan schreef en die als inleiding bij Herps tekst uitgegeven is, plaatst de *Spiegel* in de context van de contrareformatie. De druk gaf Herps tekst een 'nieuw leven' in de context van wederom een hervorming van de Katholieke Kerk, maar in dezelfde periode betekende de reformatie voor veel observantenkloosters in de Lage Landen een gewelddadig einde van hun bestaan.³ Zo bleef Herps literaire erfenis voortbestaan en de Europese cultuur beïnvloeden, terwijl veel van zijn praktische, bestuurlijke werk binnen de franciscaanse observantie teniet werd gedaan.

In de 'eeuw van de franciscaanse observantie' van ongeveer 1450 tot 1550 kreeg de *Spiegel* telkens op een andere manier vorm, net zoals de overkoepelende gedachte van de (regel)observantie in verschillende ordes en bewegingen steeds anders werd uitgewerkt. Enerzijds gebeurde dit door de vormgeving van de tekst (materiële tekst), anderzijds door de combinatie met andere teksten (*Mitüberlieferung*). Door de keuze voor een bepaalde *Mitüberlieferung* kon men de nadruk leggen op de aspecten van de *Spiegel* die het beoogde publiek het meest aanspraken. De bestudering van deze aspecten op een meta-niveau belicht de vijftiende-eeuwse veelzijdigheid op literair gebied en de keuzevrijheid van lezers binnen de overlevering van één literair werk. Herp maakte met zijn *Spiegel* een toe-eigening en omvorming mogelijk van mystiek uit de veertiende eeuw voor de vijftiende-eeuwse omstandigheden van massale religieuze deelname en toenadering tussen wereld en klooster. Door de *Spiegel* vervolgens op een bepaalde manier te presenteren en met andere teksten te combineren, maakte men telkens een tekst die was toegesneden op de eigen situatie. Tekstcollecties in handschriften kunnen zo laten zien welke (observante) invloedssferen in een gemeenschap samenkwamen.

Een volgende stap in de toe-eigening van de *Spiegel* was het gebruik van de tekst door andere auteurs in hun eigen werk. Doordat de productie van de *Spiegel* niet ophield in de zestiende eeuw had Herp een grote invloed op de literatuur en mystiek van de vroegmoderne tijd. In de Zuidelijke Nederlanden was Herps tekst een belangrijke inspiratiebron voor Lucas van Mechelen († 1652) en andere kapucijnen die mystieke werken schreven.⁴ Jan Luyken gebruikte passages uit de *Spiegel* in zijn religieuze embleemboek *Jezus en de ziel* (1678).⁵ Al in de zestiende eeuw werd de *Spiegel* gereciperd in nieuwe geestelijke literatuur. In teksten als de *Profytelycke pelgrimage*, vermoed-

3 Zie bijvoorbeeld Bouwman e.a. 2008, p. 143 over de vernieling van het Leidse observantenklooster.

4 Porteman en Smits 2008, p. 479–483 over de 'herleving van de mystieke literatuur in het Zuiden'. Porteman 1977, p. 165–168 over verschillende werken van kapucijnen en hun relatie tot de *Spiegel*. Zie m.n. p. 299–315, 378–387, 397–404 en 440–441 over de manier waarop Lucas van Mechelen zich in zijn liederen door Herp liet inspireren.

5 Dietz en Müller 2011.

delijk uit kringen rond de Keulse kartuizers waarin ook teksten als de *Evangelische peerle* ontstonden, komen delen uit de *Spiegel* terug.⁶ Een doorgaande lijn van productie van mystiek getinte literatuur is te zien in Herps klooster in Mechelen, waar auteurs als Hendrik van Santen en, in de zestiende eeuw, Frans Vervoort, werkzaam waren. Ook het verschijnen van exempelen waarin de minderbroeders-observanten een rol toebe-deeld kregen en de vertaling en toenemende verspreiding van teksten van bijvoorbeeld Bernardinus van Siena in de Nederlanden, zijn met de stijgende invloed van de minderbroeders-observanten op het religieuze leven in verband te brengen.

Met de franciscaanse observantie als wezenlijk onderdeel van de laatmiddeleeuwse cultuur en religie, wordt ons beeld van de literatuur en leescultuur van die tijd fundamenteel bijgesteld. De invloed van de Moderne Devotie krijgt een belangrijke tegenhanger, waardoor een evenwichtiger waardering van de ontwikkelingen op het gebied van geestelijke literatuur mogelijk wordt. Bovendien verscherpt de invloed van de bredere, vijftiende-eeuwse observantie op literatuur en tekstverspreiding het beeld van de (tekst)cultuur en spiritualiteit in de Moderne Devotie, die in toenemende mate geïnstitutionaliseerde raakte. Door deze studie krijgen we een meer gedifferentieerd beeld van de vijftiende eeuw. Zo krijgt de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw meer reliëf. In de zestiende eeuw waren de minderbroeders-observanten niet meer weg te denken uit het culturele leven. Ze waren actief bezig met literatuurvoorziening, schreven nieuwe werken gericht op een publiek van mensen met uiteenlopende religieuze leefwijzen en maatschappelijke posities en bemoeiden zich actief met de verspreiding van de teksten. Als auteur van internationale allure stond Herp met zijn *Spiegel* aan het begin van deze ontwikkeling. Met dit boek krijgt de franciscaanse observantie als literaire beweging voor het eerst de volle aandacht en Herp de plaats in de literatuurgeschiedenis die hij verdient.

6 Dlabáčová 2011.

Afkortingen

AB	Abdijbibliotheek Berne	LoC	Library of Congress
ABM	Aartsbisshoppelijk Museum	MCC	Museum Catharijneconvent
BJ	Biblioteka Jagiellońska	MMDC	Medieval Manuscripts in Dutch Col- lections
BL	British Library	MNW	Middelnederlands Woordenboek
BM	Bibliothèque municipale	MSB	Maurits Sabbebibliotheek
BnF	Bibliothèque nationale de France	NA	Nationaal Archief/Norbertijnerabdij
BNM	Bibliotheca Neerlandica Manuscripta	NK	Nijhoff-Kronenberg (<i>Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540</i>)
BPH	Bibliotheca Philosophica Hermetica	NP	Norbertijnerabdij Park
BS	Bible Society of New Zealand	ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek
BSB	Bayerische Staatsbibliothek	OGE	Ons Geestelijk Erf
CA	Campbell (<i>Annales de la typographie néer- landaise au XVe siècle</i>)	PML	Pierpont Morgan Library
CSD	Collegiale kerk Sint-Sulpitius en Sint- Dionysius	RAL	Regionaal Archief Leiden
GM	Gemeentemuseum	RHCL	Regionaal Historisch Centrum Lim- burg
GS	Grootseminarie	RT	Rijksmuseum Twenthe
HA	Historisches Archiv	SA	Stadsarchief
HGA	Haags Gemeentearchief	SAB	Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek
HUL	Harvard University Library	SAHM	Streekarchief Hollands Midden
ILC	<i>Incunabula printed in the Low Countries</i>	SB	Stadsbibliotheek
ISTC	Incunabula Short Title Catalogue	SBB-PK	Staatsbibliothek zu Berlin Preußi- scher Kulturbesitz
IU	Indiana University	UB	Universiteitsbibliotheek
JTSA	Jewish Theological Seminary of Ame- rica	UBVU	Universiteitsbibliotheek Vrije Univer- siteit
KADOC	Katholiek Documentatie- en Onder- zoekscentrum	UL	University Library
KB	Koninklijke Bibliotheek		

Lijst van tabellen en afbeeldingen

Lijst van tabellen

Tabel 1	Handschriften met de volledige <i>Spiegel</i>
Tabel 2	(Para)tekstuele aspecten van de materiële tekst in handschriften met de volledige <i>Spiegel</i>
Tabel 3	Initialen in handschriften met de volledige <i>Spiegel</i>
Tabel 4	Handschriften met een gedeelte van de <i>Spiegel</i>
Tabel 5	De drukken van de <i>Spiegel</i>
Tabel 6	Initialen in de vier <i>Spiegel</i> -edities
Tabel 7	Teksten die meer dan eens in hetzelfde handschrift als (een deel van) de <i>Spiegel</i> voorkomen

Lijst van afbeeldingen

Omslag	Brussel, KB : 213, f. 2r. Bartholomeus Anglicus, <i>De proprietatibus rerum</i> . Oudergem bij Brussel, regulieren Sint-Paulus/Rooklooster. Vijftiende eeuw (voor 1490). De afbeelding stelt de auteur van de tekst voor, de minderbroeder Bartholomeus Anglicus († 1272), en andere, lezende en met elkaar converserende minderbroeders. Dit in tegenstelling tot de eerder naar voren gebrachte visie dat de in een initiaal genestelde miniatuur een portret van de kopiist van het handschrift (Paulus Petri) zou zijn, en daarmee een afbeelding van een cel in het Rooklooster.*
Afb. 1	Post in de Mechelse stadsrekeningen. Mechelen, SA : Stadsrekeningen 1458-1459, f. 139r (detail)
Afb. 2	Akte van overdracht van het Goudse Collatiehuis. Gouda, Streekarchief Midden-Holland, toegangsnummer 0090, inv.nr. 81
Afb. 3	Handschrift van Dirk Florisz. Leiden, UB : BPL 166, f. 4v-5r
Afb. 4	Plattegrond Gouda. Den Haag, NA : Binnenlandse Kaarten Hingman, inv. nr. 4.VTH_3282
Afb. 5	Potret van een adellijke dame, waarschijnlijk Isabella van Portugal. Nederlanden, midden vijftiende eeuw. New York: The Metropolitan Museum of Art
Afb. 6	Brief van Herp uit 1474. Leuven, KADOC : Archief van de Vlaamse Minderbroedersprovincie Sint-Jozef, BE/942855/1649, dossier nr. 340
Afb. 7	Omslag editie Verschuieren (1931)
Afb. 8	De inhoud van de <i>Spiegel</i> schematisch weergegeven
Afb. 9	Colofon Leiden, UB : LTK 1129, f. 185v
Afb. 10	Leiden, UB : LTK 1129, f. 3v
Afb. 11	Leiden, UB : LTK 1129, f. 6r
Afb. 12	Leiden, UB : LTK 1129, f. 162v
Afb. 13	Bernardinus van Siena. Assisi: Museo Diocesano

* Lyna 1954. Vgl. Kwakkel 2002, p. 35, afb. 5.

- Afb. 14 Weert, GM : CMW 39, f. 5v
 Afb. 15 Würzburg, UB : M.ch.o. 32, f. 1v
 Afb. 16 Wenen, ÖNB : 15228, f. 160v-161r
 Afb. 17 Brussel, KB : 2136, f. 1r
 Afb. 18 Kruisdraging en portret van een minderbroeder, 1522, Sint-Janshospitaal, Brugge.
 Afb. 19 Brussel, KB : 2136, f. 151r
 Afb. 20 Gent, UB : 902, f. 228r
 Afb. 21 Brussel, KB : 4367-68, f. 306v
 Afb. 22 Leiden, UB : LTK 340, f. 1r
 Afb. 23 Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 3v-4r
 Afb. 24 Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022), f. 173v
 Afb. 25 Haarlem, SB : 187 D 11, f. 61v-62r
 Afb. 26 Weert, GM : CMW 30, f. 1r
 Afb. 27 Amsterdam, UB : I G 40, f. 76v-77r
 Afb. 28 Amsterdam, UB : I G 40, binnenzijde achterste plat
 Afb. 29 Den Haag, KB : 73 F 27, f. 214v
 Afb. 30 München, BSB : Cgm 836, f. 86r
 Afb. 31 Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 5v-6r
 Afb. 32 Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL), f. 134v-135r
 Afb. 33 Professiebriefje. New York, JTSA : NH 108, f. 166r
 Afb. 34 Titelpagina *Spiegel*-druk 1501. Den Haag, KB : 228 G 54, f. a1r
 Afb. 35 Inleidende brief Adriaan van Mechelen. Leiden, UB : 1498 F 28, f. A1v-A2r
 Afb. 36 Titelpagina druk Jan Waen [1552?]. Leiden, UB : 1498 F 28, f. A1r
 Afb. 37 Band Deventer, SAB : 46 E 2 KL
 Afb. 38 Band Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL)
 Afb. 39 Amsterdam, UB : Ned. Inc. 53, f. a1v
 Afb. 40 Antwerpen, Antiquariaat Wim De Goeij: cat. nr. 14951, f. a7v-a8r
 Afb. 41 Cambridge, UL : F150.d.6.10, f. a6r
 Afb. 42 Londen, BL : 1372.a.27, f. a6r
 Afb. 43 Diest, CSD : s.o. (Sint-Sulpitiuskerk : cat. nr. 4)
 Afb. 44 Cambridge, UL : F150.d.6.10, f. aa2r en aa3v
 Afb. 45 Londen, BL : 1372.a.27, f. a4r
 Afb. 46 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13 (binnenzijde voorste plat)
 Afb. 47 Brussel, KB : II 84.526 A, f. dd8v
 Afb. 48 Brussel, KB : INC A 1.534, f. a7v-a8r
 Afb. 49 Amsterdam, UB : OTM: OK 63-5626, f. Ar
 Afb. 50 Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088, f. 1v-2r
 Afb. 51 Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 276r
 Afb. 52 Leiden, UB : LTK 1129, f. 4v
 Afb. 53 Amsterdam, UB : I G 24, f. 41r
 Afb. 54 Den Haag, KB : 229 G 2, f. g1v en q1r
 Afb. 55 Brussel, KB : IV 37, f. 1r
 Afb. 56 Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96, f. 281r

Bronnen en literatuur

Handschriften en archivalia²

Amsterdam, UB : I G 24*
Amsterdam, UB : I G 40*
Berlijn, SBB-PK : Germ. Qu. 1261*
Breslau, Domarchiv : 312 (Olim)
Brussel, KB : 2136*
Brussel, KB : 4367-68*
Brussel, KB : IV 37*
Brussel, KB : IV 402
Brussel, SA : 2915*
Den Haag, KB : 73 F 27*
Den Haag, KB : 128 G 18*
Den Haag, KB : 131 H 29*
Den Haag, KB : KA 30*
Den Haag, KB : KA 37*
Den Haag, NA : Delfse Statenkloosters St. Anna, 1369-1573, nummer toegang 3.18.10, inventaris-nummer 2
Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL)*
Gent, UB : 902*
Gent, UB : 1351*
Haarlem, SB : 187 D 11
Heeswijk, AB : B 7*
Heverlee, NP : 8*
Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96
Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088
Leiden, UB : BPL 48 E*
Leiden, UB : BPL 166*
Leiden, UB : LTK 222*
Leiden, UB : LTK 340*
Leiden, UB : LTK 1129*
Leiden, UB : LTK 1341*
Mechelen, SA : Stadsrekeningen 1458-1459, 1463-1464*
München, BSB : Cgm 836
München, BSB : Cgm 5205*
New York, JTSA : NH 108

1 Handschriften en archivalia gemarkeerd met een asterisk heb ik in autopsie geraadpleegd. In andere gevallen heb ik gebruik gemaakt van reproducties.

Rijnsburg, GS : 105/54 (Olim)
 Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10*
 Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022)*
 Utrecht, UB : 8.L.9 (cat. 1030)
 Weert, GM : CMW 30*
 Weert, GM : CMW 39
 Wenen, ÖNB : 15228
 Würzburg, UB : M.ch.o. 32

(Post)incunabelen

[Hendrik Herp], *Spiegel der volnkommenheyt*. [Mainz: Peter Schoeffer, vóór 10 september 1474].

Gecollationeerde exemplaren: München, BSB : 4° Inc. s.a. 1691 (12-bsb00034347-3).

Hendrik Herp, *Groote ende nieuwe spiegel der volcomenheit*. Antwerpen: Weduwe Roelants van den Dorpe, mei 1501. NK 1062.

Gecollationeerde exemplaren: Amsterdam, UB : Ned. Inc. 53; Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13; Brussel, KB : II 84.526 A; Cambridge, UL : F150.d.6.10; Den Haag, KB : 228 G 54; Londen, BL : 3832.aaa.25. (imperfect; 1e fo. verloren gegaan; vervangen door editie 1499, Leiden); Londen, BL : 1372.a.27.

Niet-gecollationeerde/teruggevonden exemplaren: Antwerpen : Privébezit, vermeld in Verheyden 1924; Parijs, BnF : D- 37400 (FRBNF30592690).

Hendrik Herp, *Grote ende nieuwe spiegel der volcomenheit*. Antwerpen: Henrick Eckert van Homberch, 26 maart 1502. NK 1063.

Gecollationeerde exemplaren: Amsterdam, UB : Ned. Inc. 277; Antwerpen, Antiquariaat Wim de Goeij : cat. nr. 14951; Antwerpen, Museum Plantijn-Moretus : O.B 1.16; Brussel, KB : INC A 1.533; Brussel, KB : INC A 1.534; Den Haag, KB : 228 G 56; Gent, UB : R 541; Londen, BL : C.69.ff.14.; Utrecht, MCC : 40 B 09.

Niet-gecollationeerde/teruggevonden exemplaren: Berlijn, SB : 8" Cs 4625 (verloren gegaan in WO II); Bornem, SBA (zoek).

Hendrik Herp, *Groote ende nieuwe spiegel der volcomenheit*. Antwerpen: Henrick Eckert van Homberch, 7 oktober 1512. NK 1064.

Gecollationeerde exemplaren: Antwerpen, Museum Plantijn-Moretus: R 48.12; Cambridge, UL : F151.e.6.2; Den Haag, KB : 229 G 2; Deventer, SAB : 46 E 2 KL; Gent, UB : Th 3397; Leuven, MSB : P248.593 HERP SPIG 1512; Londen, BL : 1372.a.25.; Utrecht, UB : MAG: F OCT 1731 RARI-ORA.

Niet-gecollationeerde/teruggevonden exemplaren: Brussel, KB (vermeld in NK); Osnabrück, Gymnasium Carolinum; Washington, LoC : BX2350.5.H42 1512 Rosenwald Coll (=Nordkirchen Bibliothek Arenberg).

Hendrik Herp, *Den Spiegel der Volmaetheyt*. Leuven: Jan Waen, [1552?].

Gecollationeerde exemplaren: Amsterdam, BPH : Shelf Mark M. (ICN nr. PH 2729); Amsterdam, UB : OTM: OK 63-5626 (1541!); Amsterdam, UBvU : XC.06752.-; Brussel, KB : II 25871 A; Den Haag, KB : 1708 D 20; Den Haag, KB : 1703 D 21; Leiden, UB : 1498 F 28; Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 1); Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 2); Straatsburg, BNU : RF.100.351.

Niet-gecollationeerde/teruggevonden exemplaren: Velp, Klooster Mariëndaal.

Vertrouwinghe der ghelatenre menschen ende vander verclaringhe der consciencien. Leiden: Hugo Janszoon van Woerden, 1502. NK 2147.

Gecollationeerde exemplaren: Leiden, UB : 1497 G 32.

Literatuur

- Abram, Marieke L. en Anna Dlabáčová, 'Reading, writing and mediating contents. A vernacular commentary on the *Spiegel der volcomenheit*', in: Marieke L. Abram, Anna Dlabáčová, Ingrid Falque en Giacomo Signore (red.), *Mobility of ideas and transmission of texts*. Rome: Edizioni di Storia e Letteratura (in voorbereiding). Manuscripts ideas culture.
- Adam, Renaud, 'Les marques de provenance des incunables conservés à la bibliothèque royale de Belgique. Essai de synthèse (1)', in: *Archives et bibliothèques de Belgique* = *Archief- en bibliotheekwezen in België* 74 (2003), 219-275.
- Aelst, José van, *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's «Honderd artikelen»*. Hilversum: Verloren, 2011. Middeleeuwse studies en bronnen 129.
- Alaerts, J., 'Een Middelnederlands handschrift met werken van Herp en Ruusbroec (Brussel, K.B., IV 37)', in: *OGE* 49 (1975), 18-28.
- Alaerts (ed.), J., *Opera omnia Jan van Ruusbroec III, Die Geestelike Brulocht*. Tiel: Lannoo en Turnhout: Brepols, 1988. Studiën en tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf 20: 3.
- Ampe, A., 'Marquard van Lindau en de Nederlanden', in: *OGE* 34 (1960), 374-402.
- Ampe, A., 'Een kritisch onderzoek van de "Institutiones Taulerianae"', in: *OGE* 40 (1966), 167-240.
- Ampe, A., *Den Tempel onser sielen door de schrijfster der Evangelische Peerle*. Antwerpen: Ruusbroecgenootschap, 1968. Studiën en tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf 18.
- Ampe, A., 'Naar aanleiding van Hendrik van Santen's *Collacien*', in: *OGE* 49 (1975), 365-380.
- Ampe, A., 'Nog eens Hendrik van Santen's *Collacien*', in: *OGE* 50 (1976), 207-212.
- Ampe, A., 'Matthias Weynsen's "Verweckinghe der godlijcker liefden", 1535. New edition or re-issue?', in: *Quaerendo. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books* 18 (1988), 191-199.
- Ampe, Albert en Claudine Lemaire, *Jan van Ruusbroec, 1293-1381. Tentoonstelling 17 oktober-28 november 1981. Beknopte gids*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1981.
- Andriessen, Jos, 'De plaats van het *Boexken* in de liturgie- en vroomheidsgeschiedenis', in: Simon van Venlo, *Boexken van der officien ofte dienst der missen*. Uitgegeven door Ludo Simons, met inleiding door Jos Andriessen e.a. II, *Commentaar*. Antwerpen: De Schutter, 1982, 32-42.
- Anrooij, Wim van, 'Werner Rolevinck's *Fasciculus temporum*. Variatie in handschrift en druk', in: Paul Hoftijzer e.a. (red.), *Bronnen van kennis. Wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek*. Leiden: Primavera Pers, 2006, 56-63.
- Apers, R.E., 'De betrekkingen tusschen een Antwerpsch drukker, H. Eckert van Homberch en een Gentsch boekbinder, Joris van Gavere', in: *De gulden passer* 12 (1934), 1-13.
- Averkorn, Raphaela, 'Landesherren und Mendikanten in den burgundischen Territorien vom 13. bis zum 15. Jahrhundert', in: Dieter Berg (red.), *Könige, Landesherren und Bettelorden. Konflikt und Kooperation in West- und Mitteleuropa bis zur Frühen Neuzeit*. Werl: Dietrich-Coelde-Verlag, 1998, 207-276. Saxonia Franciscana 10.
- Axters, Stephanus, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, III *De Moderne Devotie 1380-1550*. Antwerpen: Uitgeverij De Sikkel, 1956.
- Axters, Stephanus G., 'De zalige Heinrich Seuse in Nederlandse handschriften', in: Ephrem M. Filthaut (ed.), *Heinrich Seuse. Studien zum 600. Todestag, 1366-1966*. Keulen: Albertus Magnus Verlag, 1966.
- Axters, Stephanus G., *Bibliotheca dominicana neerlandica manuscripta, 1224-1500*. Leuven: Bureaux de la R.H.E., Bibliothèque de l'Université [etc.], 1970. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 49.
- Axters, Stephanus G., 'Bibliotheca dominicana neerlandica manuscripta II', in: *OGE* 50 (1976), 309-336.
- Baere, Guido De, *Jan van Ruusbroec, «Vanden seven sloten». Overlevering, kritische uitgave, inhoud*. 3 dln. Leuven: Katholieke Universiteit, Faculteit van de Wijsbegeerte en de Letteren, 1976.
- Baere, Guido De, 'De Middelnederlandse mystieke literatuur en de Moderne Devotie', in: *Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden* 6 (1997), 3-18.

- Baere e.a. (ed.), G. De, *Opera omnia Jan van Ruusbroec II, Vanden seven sloten*. Tiel: Lannoo en Leiden: E.J. Brill, 1981. Studiën en tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf 20: 2.
- Baere e.a. (ed.), Guido De, *Opera omnia Jan van Ruusbroec X, Vanden blinkenden steen; Vanden vier beco-ringhen; Vanden kerstenen ghelove; Brieven = Letters*. Tiel: Lannoo en Turnhout: Brepols, 1991. Studiën en tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf 20: 10.
- Baetens, Jozef, 'Minderbroederkloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon: 47. Meche-len', in: *Franciscana* 44 (1989), 3-62.
- Bange, P., 'De Spieghel ofte reghel der kersten ghelove ofte der kertsen eewe: een leefregel voor een vijftiende-eeuwse christen', in: *OGE* 56 (1982), 144-174.
- Bange, Petty, *Een handvol wijsheden. Eenvoudig geloof in de vijftiende eeuw: de Spieghel ofte reghel der kersten ghelove*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2000.
- Bange, Petty, *Moraliteyt saelt wesen. Het laatmiddeleeuwse moralistisch discours in de Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2007. Middeleeuwse studies en bronnen 99.
- Bartelink (ed.), G.J.M., *Caesarius van Heisterbach: Boek der mirakelen*. 2 dln. 's-Hertogenbosch: Voltaire, 2004.
- Beek, Lydeke van, 'Ten love Gods ende tot salicheit der susteren. Kopiist Peter Zwaninc († 1493) en de boekcultuur bij de tertiariissen van Weesp in de tweede helft van de vijftiende eeuw', in: *OGE* 79 (2008), 51-81.
- Beek, Lydeke van, *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek*. Hilversum: Verloren, 2009a. Middeleeuwse studies en bronnen 120.
- Beek, Lydeke van, 'Tussen de doornen pluk ik de rozen. Devote opvattingen over huwelijk en kuisheid in het Eerste Collatieboek van Dirc van Herxen (1381-1457)', in: *OGE* 80 (2009b), 281-312.
- Berkenbusch, Irene, *Speculum Virginum. Mittelniederländischer Text. Edition, Untersuchungen zum Prolog und einleitende Interpretation*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995. Europäische Hochschulschriften, Reihe 1, Deutsche Sprache und Literatur 1511.
- Bessem, R., *Oorkondenboek van het Karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam 1352, 1392-1579, 1583*. Amsterdam: Gemeentelijke Archiefdienst en Hilversum: Verloren, 1997. Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam 25.
- Biemans, J.A.A.M., *Middelnederlandse bijbelhandschriften = Codices manuscripti sacrae scripturae Neerlandicae*. Leiden: E.J. Brill, 1985. Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten = Corpus sacrae scripturae Neerlandicae Medii Aevi, catalogus.
- Biesheuvel, Ingrid, Jeffrey Hamburger en Wybren Scheepma, 'Peter Damian's sermon 63 on John the Evangelist in Middle Dutch. With an edition of ms. Sint-Truiden, Instituut voor franciscaanse geschiedenis, a21, f. 53vb-63rb', in: *OGE* 79 (2008), 225-251.
- Black, Anthony J., 'The realist ecclesiology of Heimerich van de Velde', in: Edmond J.M. Van Eijl (red.), *Facultas S. Theologiae Lovaniensis 1432-1797*. Leuven: Leuven University Press, 1977, 273-291. Bibliotheca ephemeridum theologicarum lovaniensium 45.
- Boeren, P.C., 'Sint Bernardinus in de Nederlanden (15e eeuw)', in: A. Ampe (red.), *Dr. L. Reypens-album. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens S.J. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964*. Antwerpen: Ruusbroec-Genootschap, 1964, 93-104. Studiën en tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf 16.
- Bollmann e.a., Anne, *Vernieuwde innigheid. Over de Moderne Devotie, Geert Grote en Deventer*. Nieuwegein: Arko Uitgeverij, 2008. Deventer reeks.
- Borne, Fidentius van, 'De observantie-beweging en het ontstaan der provincie Germania Inferior (1529)', in: Raphael Ligtenberg (red.), *Collectanea franciscana neerlandica II, Uitgegeven bij het eeuwfeest van de komst der minderbroeders in Nederland en van de stichting eener eigen Provincia Germaniae Inferioris 1228-1529-1929*. 's-Hertogenbosch: Teulings, 1931, 133-236. Collectanea Franciscana Neerlandica 2.
- Bosch, P. van den, *Studiën over de observantie der kruisbroeders in de 15e eeuw*. Diest: Lichtland, 1968.
- Bouritius, Marjan T., 'Een overeenkomst tussen de minderbroeders en de geestelijkheid te Meche-len (28/29 september 1448)', in: *Franciscana* 40 (1985), 187-211.
- Bouwman, André, 'Zestig jaar filologie. Jacob Wijbrand Muller (1858-1945)', in: Wim van Anrooij,

- Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.), *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. Amsterdam: Amsterdam University Press/Salomé, 2003, 137–149.
- Bouwman e.a., André, *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260–2000*. Leiden: Primavera Pers en Uitgeverij Ginkgo, 2008.
- Brinkman, Herman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, 1997. Middeleeuwse studies en bronnen 53.
- Brown, Andrew en Graeme Small, *Court and civic society in the Burgundian Low Countries, c. 1420–1530*. Manchester [etc.]: Manchester University Press, 2007. Manchester medieval sources series.
- Bruin, C.C. de, *De Middelnederlandse vertaling van 'De imitatione Christi' (Qui sequitur) van Thomas à Kempis*. In *hs. Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 339. Leiden: E.J. Brill, 1954.
- Bruinvis, C.W., 'Het Middel-Begijnhof te Alkmaar', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 30 (1906), 411–418.
- Bujanda (ed.), J.M. de, *Index des livres interdits*. 11 dln. Sherbrooke: Centre d'Études de la Renaissance en Genève: Droz, 1984–2002.
- Campbell, M.F.A.G., 'Een raar boekje', in: *De Nederlandsche spectator* 1862, 354–356, 367.
- Campbell, M.F.A.G., *Annales de la typographie néerlandaise au XVIe siècle*. La Haye: Martinus Nijhoff, 1874–1890.
- Carasso-Kok, Marijke, 'Ter ere van God en tot het aanzien van de stad', in: Idem (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Een stad uit het niets: tot 1578*. Amsterdam: SUN, 2004, 393–449.
- Cardon, Bert en R. Van de Ven, *Handschriften uit Diestse kerken en kloosters*. Diest, Stedelijk Museum, 25 juni–25 september 1983. Diest: Vrienden van het Stedelijk Museum en Archief Diest, 1983. Dietsche cronycke 6.
- Caron, M.L., 'Boeken en taferelen in bezit van de molenaarsweduwe, de geestelijke cultuur van Leidse burgers in de 16de eeuw', in: J.R. ter Molen, A.P.E. Ruempol en A.G.A. van Dongen (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986, 68–78.
- Carruthers, Mary, *The craft of thought. Meditation, rhetoric, and the making of images, 400–1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Cambridge studies in medieval literature 34.
- Carruthers, Mary, 'Mechanisms for the transmission of culture: the role of "place" in the arts of memory', in: L.H. Hollengreen (red.), *Translatio or the transmission of culture in the Middle Ages and the Renaissance. Modes and messages*. Turnhout: Brepols, 2009, 1–26. Arizona studies in the Middle Ages and the Renaissance 13.
- Carruthers, Mary J., *The book of memory. A study of memory in medieval culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Ceyssens, Lucien, 'Les Ducs de Bourgogne et l'introduction de l'observance à Malines (1447–1469)', in: *Archivum Franciscanum Historicum* 30 (1937), 391–419.
- Chaix, Gérard, *Réforme et contre-réforme catholiques. Recherches sur la Chartreuse de Cologne au XVIe siècle*. 3 dln. Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik Universität Salzburg, 1981. *Analecta carthusiana* 80.
- Claes, F., *Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600*. Nieuwkoop: De Graaf, 1974. *Bibliotheca bibliographica Neerlandica* 4.
- Clemens, Theo, 'Met dank aan de censor. De informatieve waarde van precensuursporen in katholiek drukwerk uit de Nederlanden', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 13 (2006), 7–31.
- Cockx-Indestege, Elly, 'Govaert Bac', in: Claudine Lemaire e.a., *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden. Catalogus*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1973.
- Cockx-Indestege, Elly, 'Marks in books printed by the Brothers of the Common Life in Brussels: production and reception', in: *The papers of the Bibliographical Society of America* 91 (1997), 607–633.
- Corbellini, S., 'Sint-Catharina, Maria in Nazareth en Sint-Salvator. De vroegste geschiedenis van de Derde Orde in Alkmaar', in: *Oud Alkmaar. Periodiek van de Historische Vereniging Oud Alkmaar* 26 (2002), 19–29.

- Corbellini, S., 'Mannenregels voor een vrouwenwereld. De spirituele opvoeding van zusters in derde-orde-gemeenschappen', in: *Tiajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden* 14 (2005), 177-192.
- Corbellini, Sabrina, *Italiaanse deugden en ondeugden. Dirc Potters 'Blome der doechden' en de Italiaanse 'Fiore di virtù'*. Amsterdam: Prometheus, 2000. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 22.
- Corbellini, Sabrina, 'Een oude spiegel voor nieuwe maagden. Het gebruik van het *Speculum virginum* in gemeenschappen van tertiariessen', in: *OGE* 80 (2009), 171-198.
- Corbellini, Sabrina, 'The *Manual for the young ones* by Jan de Wael (1510): pastoral care for religious women in the Low Countries', in: Ronald J. Stansbury (red.), *A companion to pastoral care in the late Middle Ages*. Leiden en Boston: Brill, 2010, 389-411. Brill's companions to the Christian tradition 22.
- Corbellini, Sabrina en Gerrit Verhoeven, 'Een Delftse boekencatalogus uit 1573', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004), 29-49.
- Costard, Monika, 'Predigthandschriften der Schwestern vom gemeinsamen Leben. Spätmittelalterliche Predigtüberlieferung in der Bibliothek der Klosters Nazareth in Geldern', in: Volker Mertens en Hans-Jochen Schiewer (red.), *Die deutsche Predigt im Mittelalter. Internationales Symposium am Fachbereich Germanistik der Freien Universität Berlin vom 3.-6. Oktober 1989*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992, 194-222.
- Costard, Monika, *Spätmittelalterliche Frauenfrömmigkeit am Niederrhein. Geschichte, Spiritualität und Handschriften der Schwesternhäuser in Geldern und Sonsbeck*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011. Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 62.
- Courtenay, William J., 'Education and learning in the Upper Rhine region in the fourteenth century', in: L. Cesalli, Nadja Germann en Maarten J.F.M. Hoenen (red.), *University, council, city. Intellectual culture on the Rhine (1300-1550). Acts of the XIIIth International colloquium of the Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, Freiburg im Breisgau, 27-29 October 2004*. Turnhout: Brepols, 2007, 47-62. *Rencontres de philosophie médiévale* 13.
- Cuijpers, P.M.H., *Teksten als koopwaar: vroege drukkers verkennen de markt. Een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de 'lezershulp' in de seculiere prozateksten*. Nieuwkoop: De Graaf, 1998. *Bibliotheca bibliographica Neerlandica* 35.
- Dam, Petra J.E.M. van, 'Feestvissen en vastenvissen. Culturele, ecologische en economische aspecten van de visconsumptie in de Nederlanden in de Late Middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 29 (2003), 467-496.
- Daniëls, L.M., *Dirc van Delf: Tafel van den Kersten ghelove*. 4 dln. Antwerpen: Neerlandia, 1937-1939. Tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf 4-7.
- Daniëls, L.M., "'Die bedienisse van der missen' in de Middeleeuwen', in: *Studia Catholica. Nieuwe reeks van 'De katholieke'* 18 (1942), 257-291.
- Daniels, Rhiannon, *Boccaccio and the book. Production and reading in Italy 1340-1520*. London: Modern Humanities Association and Maney Publishing, 2009. *Legenda - Italian perspectives* 19.
- Deblaere, A., 'Gerlach Peters (1378-1411). Mysticus van de «onderscheiding der geesten»', in: N. De Paepe, L. Roose e.a. (red.), *Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts*. Leuven: Universiteitsbibliotheek, 1968, 95-109. Universiteit te Leuven, werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, 5.
- Defloor, Guido, *Vijf onuitgegeven sermoenen van Dionijs van Hollant, OFM uit het manuscript U.B. Gent, nr. 902. Een tekstuutgave met inleiding, aantekening en glossarium*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1960.
- Deschamps, J., *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburen. Catalogus*. Hasselt: Provinciale Bibliotheek Limburg, 1954.
- Deschamps, J., 'De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke', in: *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 12 (1958), 53-77.
- Deschamps, J., 'Handschriften uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik', in: *Album Dr. M. Bussels*. Hasselt: Federatie der Geschied- en Oudheidkundige Kringen van Limburg, 1967, 167-194.
- Deschamps, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Tentoonstelling ter*

- gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. *Catalogus*. Leiden: E.J. Brill, 1972.
- Deschamps, J., 'Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van werken van de kartuizer Jacobus van Gruitrode', in: Theon Coun e.a. (red.), *Hulde-album Dr. F. Van Vinckenroye*. Hasselt: Provinciaal Hoger Handelsinstituut, 1985, 67-81.
- Deschamps, Jan en Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België (voorlopige uitgave)* III. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2000.
- Deschamps, Jan en Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België (voorlopige uitgave)* IV. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2001.
- Deschamps, Jan en Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België (voorlopige uitgave)* V. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2002.
- Deschamps, Jan en Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België (voorlopige uitgave)* X. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2008.
- Desplenter, Youri, *Al aertrijc segt lofsanc. Middelnederlandse vertalingen van Latijnse hymnen en sequensen I, Studie*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2008.
- Desplenter, Youri, 'Die verbotene Zukunftsvision eines mystischen Kochs. Fünf „verdeutschte“ Schriften und Jans van Leeuwen († 1378)', in: Bernd Bastert, Helmut Tervooren en Frank Willaert (red.), *Dialog mit den Nachbarn. Mittelniederländische Literatur zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert. Zeitschrift für Deutsche Philologie, Sonderheft 130* (2011), 285-299.
- Dietz, Feike en Johannes Müller, 'De Spieghel in beeld. Hendrik Herps *Spieghel der volcomenheit* in Jezus en de ziel van Jan Luyken', in: *OGE* 82 (2011), 59-84.
- Dijk, H. van, *Het Roelantslied. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het 'Chanson de Roland', gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten I, Studie*. Utrecht: HES Publishers, 1981.
- Dijk, R.Th.M. van, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559. Bijdrage tot de institutionele geschiedenis van het Kapittel van Windesheim*. 2 dln. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, Centrum voor Middeleeuwse studies, 1986. *Middeleeuwse studies* 3: 1-2.
- Dijk, Rudolf van, en Mariska Vonk, *Moderne Devoten in Monnikspij. Klooster en colligatie van Sibculo, 1406-1580*. Kampen: IJsselacademie, 2007. *Publicaties van de IJsselacademie* 203.
- Dijk, Willemien van, *Handschriften bij de Hepperpoort. Omvang en doel van de schrijffactiviteiten van de eerste kopiste van het Sint-Agnesklooster te Maaseik*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Universiteit Leiden, Opleiding Nederlandse taal en cultuur, 2004. Te raadplegen bij de opleidingsbibliotheek Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden.
- Dinzelbacher, Peter en K. Ruh, 'Magdalena von Freiburg', in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon V, Der Koch – Marienberg*. Berlin [etc.]: De Gruyter, 1985, 1117-1121.
- Dlabačová, Anna, 'Drukken en publieksgroepen. Productie en receptie van gedrukte Middelnederlandse meditatieve Levens van Jezus (ca. 1479-1540)', in: *OGE* 79 (2008a), 321-368.
- Dlabačová, Anna, 'Hendrik Herp: observant en mysticus. De «Spieghel der volcomenheit» (ca. 1455/1460) in nieuw perspectief', in: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 15-2 (2008b), 142-167.
- Dlabačová, Anna, 'Herp in de herberg. Een zestiende-eeuwse pelgrimsreis met elementen uit de *Spieghel der volcomenheit*', in: *OGE* 82 (2011), 3-58.
- Dlabačová, Anna, 'Tauler, Herp and the changing layers of mobility and reception in the Low Countries (c. 1460-1560)', in: *OGE* 84 (2013), 120-152.
- Dlabačová, Anna, 'Reaching readers, influencing ideas. From manuscript to bestseller in the Late Middle Ages', in: Carrie Griffin en Emer Purcell (red.), *Migration and manipulation: texts, transmission and translation in the European Middle Ages, 1000-1500* (in voorbereiding).
- Dlabačová, Anna en Daniëlle Prochowski, *Praten als Brugman, schrijven als Herp. Minderbroeders-observanten en het culturele leven in de laatmiddeleeuwse Lage Landen*. Webtentoonstelling Universiteitsbibliotheek Leiden, 2013. Digitaal via: https://socrates.leidenuniv.nl/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=2944898.
- Dolder-de Wit, Henny van, 'Goudse kloosters in de middeleeuwen (8). De Clarissen of "grauwe Sus-

- teren' aan de Nieuwehaven', in: *Tidinge van die Goude. Mededelingenblad Oudheidkundige kring 'Die Goude'* 17 (1999), 1-5.
- Doppler, P., 'Jaargetijdenboek van het klooster der begaarden te Maastricht', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maestricht* 63 (1927), 1-55.
- Doren, P.J. van, en V. Hermans, *Inventaire des archives de la ville de Malines I-II, Chartes; octrois; III, Lettres missives; VI, Affaires civiles et ecclésiastiques; VIII, Régistres et rouleaux*. Malines: Van Velsen, 1859-1894.
- Drossaers, S.W.A., *De archieven van de Delftsche Statenkloosters*. 's-Gravenhage: W.P. van Stockum & zoon, 1916.
- Dückers, R., 'Laatmiddeleeuwse handschriften uit Roermond en omgeving: een eerste verkenning', in: *Spiegel van Roermond* 2007, 78-99.
- Dückers, Rob, 'De middeleeuwse handschriften van de Roermondse kartuis', in: K. Pansters (red.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers. Verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling in het voormalige kartuizerklooster 'O.L. Vrouw van Bethlehem' te Roermond, maart-juni 2009*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2009, 140-157.
- Duffy, Eamon, *The stripping of the altars. Traditional religion in England, c. 1400-c. 1580*. New Haven [etc.]: Yale University Press, 1992.
- Eck, A. van, E.M. Mijnlief, J.W.E. Klein, K. Goudriaan en B. van den Berg, 'Meer dan glazen alleen', in: P.H.A.M. Abels e.a., *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2002, 215-272. Bijdragen/Historische Vereniging Die Goude 30.
- Elm, K., 'Verfall und Erneuerung des Ordenswesens im Spätmittelalter. Forschungen und Forschungsaufgaben', in: Peter Moraw e.a., *Untersuchungen zu Kloster und Stift*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 68; Studien zur Germania sacra 14.
- Elm (red.), Kaspar, *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*. Berlin: Duncker & Humboldt, 1989. Berliner historische Studien 14.
- Emery, Kent, 'Denys of Ryckel and traditions of meditation: *Contra detestabilem cordis inordinationem*', in: *Spiritualität Heute und Gestern. Internationaler Kongress vom 4. bis 7. August 1982. Analecta Cartusiana* 35 (1983), 69-89.
- Engen, Hildo van, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie*. Hilversum: Verloren, 2006. Middeleeuwse studies en bronnen 95.
- Engen, Hildo van, en Gerrit Verhoeven, 'Monastiek observantisme en de Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden', in: Idem (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2008, 9-15. Middeleeuwse studies en bronnen 110.
- Engen, John Van, 'The work of Gerlach Peters (d. 1411), spiritual diarist and letter-writer, a mystic among the devout', in: *OGE* 73 (1993), 150-177.
- Engen, John Van, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the world of the Later Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008a.
- Engen, John Van, 'Multiple options: the world of the fifteenth-century church', in: *Church history* 77 (2008b), 257-284.
- Épiney-Burgard (ed.), Georgette, Henri Herp, *De processu humani profectus. Sermones de diversis materiis vitae contemplativae*. Wiesbaden: Steiner, 1982. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz 106.
- Épiney-Burgard, Georgette, 'Henri Herp. De la dévotion moderne à l'observance franciscaine', in: Jean-Marie Cauchies (red.), *Rencontres de Colmar-Strasbourg (29 septembre au 2 octobre 1988). La dévotion moderne dans les pays bourguignons et rhénans des origines à la fin du XVIe siècle*. Neuchâtel: Centre Européen d'Études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.), 1989, 89-96. Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.) 29.
- Ermens, Daniël en Willemien van Dijk, *Repertorium van Middelnederlandse preken in handschriften tot en met 1550 IV, Aardenhout-Darmstadt; V, Den Bosch-Leenwarden*. Leuven: Peeters, 2008. Miscellanea Neerlandica 29: 4-5.

- Fleischer, Wolfgang, 'Ascendam in palmam. Ein Beitrag zur Überlieferung der Palmbaumallegorie im Mittelalter', in: *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch* 10 (1969), 1-52.
- Fleischer, Wolfgang, *Untersuchungen zur Palmbaumallegorie im Mittelalter*. München: Fink, 1976. Münchner germanistische Beiträge 20.
- Florus, P., 'Het klooster der Observanten te Delft', in: *Franciscaansch leven* 29 (1946), 15-27, 158-165; 30 (1947), 117-125.
- Folkerts, Suzan, 'The cloister or the city? The appropriation of the New Testament by lay readers in an urban setting', in: Sabrina Corbellini (red.), *Cultures of religious reading in the Late Middle Ages. Instructing the soul, feeding the spirit, and awakening the passion*. Turnhout: Brepols, 2013, 175-199. Utrecht studies in medieval literacy 25.
- Foncke, Robert, 'Boeken in het voormalig minderbroederklooster te Mechelen', in: *Het boek. Tweede reeks van het tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 5 (1916), 291-292.
- Franssen, P.J.A., *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam [etc.]: Rodopi, 1990.
- Fredericq, Paul, *Rekeningen en andere stukken van den pauselijken afaathandel te Mechelen in 't midden der 15de eeuw (1443-1472)*. Bruxelles: Hayez, 1909. Mémoires/Académie royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques et Classe des Beaux-Arts, Collection in-8°, 2e série, 5 [fasc. 2].
- Freienhagen-Baumgardt, Kristina, Hendrik Herps «*Spiegel der volcomenheit*» in oberdeutscher Überlieferung. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte niederländischer Mystik im oberdeutschen Raum. Leuven: Peeters, 1998. Miscellanea Neerlandica 17.
- Gaens, Tom, 'Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma', in: Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en de Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2008, 69-106. Middeleeuwse studies en bronnen 110.
- Geldner, Ferdinand, *Die Deutschen Inkunabeldrucker. Ein Handbuch der Deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten I, Das Deutsche Sprachgebiet*. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1968.
- Genette, Gérard, *Paratexts. Thresholds of interpretation*. Translated by Jane. E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Gerritsen, W.P., *Het alfabet als zoekinstrument*. Leiden: Primavera Pers, 2003. Scaliger-lezingen 2.
- Gerritsen-Geywitz, Gisela, 'Vollendung mit Feder und Pinsel: handschriftliche Zusätze in Utrechter Inkunabeln aus kirchlichem Besitz', in: J.M.M. Hermans en K. van der Hoek (red.), *Boeken in de late middeleeuwen. Verslag van de Groningse Codicologendagen 1992*. Groningen: Egbert Forsten, 1994, 25-40.
- Gerritsen-Geywitz, Gisela, 'Die Utrechter Drucker Ketelaer und De Leempt als Buchverkäufer?', in: Chris Coppens e.a., *E codicibus impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege I, Bio-bibliografie, handschriften, incunabelen, kalligrafie*. Leuven: Peeters, 2004, 291-308.
- Gerwing, Manfred, *Malogranatum oder der dreifache Weg zur Vollkommenheit. Ein Beitrag zur Spiritualität des Spätmittelalters*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1986. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 57.
- Gerwing, Manfred, '>... state in fide vera, viriliter agite, omnia vestra in caritate fiant.< Zum dreifachen Weg im >Malogranatum<', in: Marek Derwich en Martial Staub (red.), *Die >Neue Frömmigkeit< im Spätmittelalter*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 85-110. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 205.
- Gessler, Jan, 'Over Roland van den Dorpe en het *Vocabulaer* door hem gedrukt', in: *De gulden passer* 10 (1932), 41-50.
- Gheyn, J. Van den, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique III, Théologie*. Bruxelles [etc.]: Lamertin, 1903.
- Glassberger, Nicolaus, *Chronica fratris Nicolai Glassberger, edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae*. Ad Claras Aquas: Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1887. Analecta Franciscana 2.
- Goedings, T., 'Kaartkleurders en de technische aspecten van het kleuren in de zestiende en zeventiende eeuw', in: J.F. Heijbroek en Marijn Schapelhouman (red.), *Kunst in kaart. Decoratieve aspecten van de cartografie*. Utrecht: HES Uitgevers, 1989, 95-129.

- Goudriaan, K., '1460-1585 - Handel met het buitenland', in: Marieke van Delft en Clemens de Wolf (red.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*. Zwolle: Waanders Uitgevers en Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 2003. Digitaal via: <http://www.bibliopolis.nl>.
- Goudriaan, K., 'Nederlandstalige meditatieve Levens van Jezus op de vroege drukpers. Een terreinverkenning', in: *Spiegel der Letteren* 49 (2007), 143-164.
- Goudriaan, Koen, 'Gouda en de Moderne Devotie', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 27 (1995), 119-141.
- Goudriaan, Koen, 'De vroegste kloosterstichtingen in Gouda', in: *Tidings van die Goude. Mededelingenblad Oudheidkundige kring 'Die Goude'* 14 (1996), 10-18.
- Goudriaan, Koen, 'De derde orde van Sint-Franciscus in het bisdom Utrecht. Een voorstudie', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998), 205-260.
- Goudriaan, Koen, 'Kroniekjes van Amersfoortse kloosters en conventen', in: *FleHITE. Historisch jaarboek voor Amersfoort en Omstreken*, 2000, 54-68.
- Goudriaan, Koen, 'Gouda in de middeleeuwen', in: Wim Denslagen (red.), *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2001a, 13-27.
- Goudriaan, Koen, 'De verdwenen kloosters', in: Wim Denslagen (red.), *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2001b, 171-211.
- Goudriaan, Koen, 'Boekdistributie langs kerkelijke kanalen in de late middeleeuwen', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001c), 43-57.
- Goudriaan, Koen, 'De observantie der conversinnen van Sint-Augustinus', in: Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2008, 166-211. Middeleeuwse studies en bronnen 110.
- Goudriaan, Koen, 'Empowerment through reading, writing and example: the *Devotio moderna*', in: Miri Rubin en Walter Simons (red.), *The Cambridge history of Christianity IV, Christianity in Western Europe c. 1100-c. 1500*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 407-419.
- Goudriaan, Koen, 'Het Sint-Agnesklooster en de Moderne Devotie', in: *OGE* 81 (2010a), 17-37.
- Goudriaan, Koen, 'Apostolate and printing. The *Collaciebroeders* of Gouda and their press', in: Ulrike Hascher-Burger, August den Hollander en Wim Janse, *Between lay piety and academic theology. Studies presented to Christoph Burger on the occasion of his 65th birthday*. Leiden: Brill, 2010b, 433-452. Brill's series in church history 46.
- Goudriaan, Koen, 'The church and the market: vernacular religious works and the early printing press in the Low Countries, 1477-1540', in: Sabrina Corbellini (red.), *Cultures of religious reading in the Late Middle Ages. Instructing the soul, feeding the spirit, and awakening the passion*. Turnhout: Brepols, 2013, 93-116. Utrecht studies in medieval literacy 25.
- Goudriaan, K., M. Hulshof, A.L. Tervoort, m.m.v. B.J. Ibelings, 'Rijk liefdewerk in een arme stad', in: P.H.A.M. Abels e.a., *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2002, 135-173. Bijdragen/Historische Vereniging Die Goude 30.
- Gouverneur, Ed., *De minderbroeders te Mechelen, 1231-1981*. Brussel: Licap, 1981.
- Goyens, H., 'Speculum Imperfectionis Fratrum Minorum compactum per P. Fr. Iohannem Brugman, O. F. M.', in: *Archivum franciscanum historicum* 2 (1909), 613-625.
- Grisé, C. Annette, 'Womens's devotional reading in late-medieval England and the gendered reader', in: *Medium Aevum* 71 (2002), 209-225.
- Grotefend, H. en Th. Ulrich, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1960 (Tiende herziene uitgave).
- Grujts e.a., A., 'Kartuizen in de Nederlanden (1314-1796). Klein monasticon en literatuuroverzicht van de geschiedenis der Zuid- en Noordnederlandse kartuizen. Een leidraad voor verdere studie samengesteld door leden van de Werkgroep Cartusiana Neerlandica', in: R. Rothfusz en A.J.H. Rozemond (red.), *De kartuizers en hun Delfse klooster. Een bundel studiën, verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum*. Delft: Elmar, 1975.
- Gumbert, J.P., 'Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden', in: *Archives et bibliothèques de Belgique = Archief- en bibliotheekwezen in België, Contributions à l'histoire des bibliothèques et de la lecture aux Pays-*

- Bas avant 1600 = Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600*, Extranummer 11 (1974), 159–186.
- Gumbert, J.P., *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date II, Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe-XVe siècles) et supplément au tome premier*. Leiden [etc.]: E.J. Brill, 1988.
- Gumbert, J.P., *The Dutch and their books in the manuscript age*. London: The British Library, 1990. The Panizzi lectures 1989.
- Habets, Jos., 'Drie chronijkjes van Ste.-Agnetenklooster der Orde van den H. Augustinus te Maeseyck, 1430–1589', in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg* 6 (1869), 383–440.
- Hamm, Berndt, 'Was ist Frömmigkeitstheologie? Überlegungen zum 14. bis 16. Jahrhundert', in: Hans-Jörg Nieden en Marcel Nieden (red.), *Praxis Pietatis. Beiträge zu Theologie und Frömmigkeit in der Frühen Neuzeit. Wolfgang Sommer zum 60. Geburtstag*. Stuttgart [etc.]: W. Kohlhammer, 1999, 47–45.
- Hamm, Berndt, *The reformation of faith in the context of late medieval theology and piety. Essays*. Leiden [etc.]: Brill, 2004, Studies in the history of Christian thought 110.
- Haverals, M., *Het Sint-Hiëronymus Veld en de congregatie van Zepperen (1425–1560). Een bijdrage tot de kennis van de verhouding Begarden-Tertianen in het bisdom Luik*. Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit wijsbegeerte en letteren. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Moderne Geschiedenis, 1969.
- Heel, D. van, 'De tertiariissen van het Utrechts Kapittel', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 63 (1939), i–ii, 1–383.
- Heel, D. van, 'Eenige archivalia betreffende de minderbroeders te Delft tusschen de jaren 1560–1574', in: *Haarlemsche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 58 (1940), 438–447.
- Heel, D. van, 'Het Kapittel van de tertiariissen van Zepperen', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der minderbroeders in de Nederlanden*, 12 (1952–1953), 349–371; 13 (1953), 93–122; 14 (1953), 187–208.
- Heel, Dalmatius van, *De minderbroeders te Gouda I, 1418–1572*. Gouda: [s.n.], 1947a.
- Heel, Dalmatius van, 'De statie der minderbroeders te Hoorn', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der minderbroeders in de Nederlanden* 1 (1947b), 15–95.
- Heene, Katrien, 'Bedachtzame vroomheid? De mystieke en paramystieke begenadiging in de biografieën van de moderne devoten', in: *OGE* 83 (2012), 324–354.
- Heere, L., 'De Agneten van Maaseik', in: *De Maasgouw* 81 (1962), 101–103.
- Heijting, Willem, 'Succes becijferd. Een bibliometrische analyse van het fonds van Gheraert Leeu', in: Willem Heijting (red.), *Profijtelijke boekskens. Boekcultuur, geloof en gewin*. Hilversum: Verloren, 2007, 17–36.
- Helbig, H., 'Notice sur quelques livres rares et curieux du XVIe et XVIIe siècle', in: *Le bibliologue de la Belgique et du nord de la France* 1 (1839), 209–213.
- Hellinga, Lotte, 'Editing texts in the first fifteen years of printing', in: Dave Oliphant en Robin Bradford (red.), *New directions in textual studies*. [Austin, Tex.]: Harry Ransom Humanities Research Center, The University of Texas at Austin, 1990, 127–149.
- Hellinga, Lotte, 'Peter Schöffer and the book-trade in Mainz: evidence for the organization', in: Dennis E. Rhodes (red.), *Bookbindings and other bibliophily. Essays in honour of Anthony Hobson*. Verona: Edizioni Valdonega, 1994, 131–183.
- Hemptinne, Thérèse De, 'Scrijversen en hun colofons. Op zoek naar de motivatie en werkomstandigheden van vrouwelijke kopiïstes in de laatmiddeleeuwse Nederlanden', in: Herman Pleij, Joris Reynaert e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent: Academia Press, 2004, 47–61.
- Hensen (ed.), A.H.L., 'Henric van Arnhem's Kronyk van het Fraterhuis te Gouda', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* 20 (1899), 1–46.
- Hermans, Jos. M.M., 'Elf kisten boeken uit het gouvernementsgebouw te Maastricht. Lotgevallen van de Limburgse handschriften en drukken, gevonden in 1839', in: Elly Cockx-Indestege en Frans

- Hendrickx (red.), *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag I, Bio-bibliografie, handschriftenkunde, miniatuurkunst*. Leuven: Peeters, 1987, 105-143. *Miscellanea Neerlandica* 1.
- Hermans, Jos. M.M. en Klaas van der Hoek, 'Woord vooraf', in: J.M.M. Hermans en K. van der Hoek (red.), *Boeken in de late middeleeuwen. Verslag van de Groningse Codicologendagen 1992*. Groningen: Egbert Forsten, 1994, 7-12. Boekhistorische reeks 1.
- Hobbins, Daniel, *Authorship and publicity before print. Jean Gerson and the transformation of late medieval learning*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009. The Middle Ages series.
- Hoenen, Maarten J.F.M., *Eenheid in de tegendelen/Heymeric van de Velde*. Baarn: Ambo, 1990. Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland 4.
- Hoenen, Maarten J.F.M., 'Johannes Tauler († 1361) in den Nederlanden. Grundzüge eines philosophie- und rezeptionsgeschichtlichen Forschungsprogramms', in: *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 41 (1994), 389-444.
- Hoenen, Maarten J.F.M., 'Heymeric van de Velde († 1460) und die Geschichte des Albertismus. Auf der Suche nach den Quellen der albertistischen Intellektlehre des Tractatus problematicus', in: Idem en Alain de Libera (red.), *Albertus Magnus und der Albertismus. Deutsche philosophische Kultur des Mittelalters*. Leiden [etc.]: E.J. Brill, 1995, 303-331. Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 48.
- Hoenen, Maarten J.F.M., 'Nominalism in Cologne. The student notebook of the Dominican Servatius Fanckel. With an edition of a "Disputatio Vacantialis" held on July 14, 1480, Utrum in deo uno simplicissimo sit trium personarum realis distinctio', in: Spencer E. Young (red.), *Crossing boundaries at medieval universities*. Leiden [etc.]: Brill, 2011, 85-144. Education and society in the Middle Ages and Renaissance 36.
- Hoeve, J.A. van der, Th. van Mierlo en M. Smit, 'Het Cellebroedersklooster te Kampen. Een historisch, archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van een kloostercomplex', in: *Rotterdam Papers. A contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building* 10 (1999), 91-102.
- Hoffman, Werner J., 'Die volkssprachliche Rezeption des Horologium sapientiae in der Devotio moderna', in: Rüdiger Blumrich en Philipp Kaiser (red.), *Heinrich Seuses »Philosophia spiritualis«. Quellen, Konzept, Formen und Rezeption. Tägung Eichstätt vom 2. bis 4. Oktober 1991*. Wiesbaden: Reichert, 1994. Wissensliteratur im Mittelalter 17.
- Hoftijzer, Paul, '"A sickle unto thy neighbor's corn". Book piracy in the Dutch Republic', in: *Quaerendo. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books* 27 (1997), 3-18.
- Hoftijzer, Paul, 'Women in the early modern Dutch book trade', in: Suzan van Dijk, Lia van Gemert en Sheila Ottway (red.), *Writing the history of women's writing. Toward an international approach*. Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 2001, 211-222. Verhandelungen/Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks 182.
- Hombergh, F.A.H. van den, *Leven en werk van Jan Brugman O.F.M. (ca. 1400-1473), met een uitgave van twee van zijn tractaten*. Groningen: Wolters, 1967. Teksten en documenten 6.
- Hombergh, F.A.H. van den, 'Brugman en de broeders', in: *OGE* 49 (1985), 357-370.
- Hombergh, F.A.H. van den, 'Brugman en de brede weg. De invoering der Observantie te Gouda nader bekeken', in: *Franciscana* 41 (1986), 99-120.
- Hombergh, F.A.H. van den, 'Brugman en het broedersklooster. De invoering van de Observantie te Kampen opnieuw bekeken', in: *Kamper Almanak* (1991), 117-202.
- Houbaert, Archangelus, 'Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon 3. Antwerpen', in: *Franciscana* 28 (1973), 44-62.
- Houbaert, Archangelus, 'Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon 9. Boetendaal', in: *Franciscana* 30 (1975), 82-95.
- Houbaert, Archangelus, 'Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon 33. Herentals', in: *Franciscana* 40 (1985), 91-99.
- Huijben, J., 'De verspreiding der Nederlandsche spiritualiteit in het buitenland in de XIVe en XVe eeuw', in: *OGE* 4 (1930), 168-182.

- Huisman, Gerda C., *Catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen*. Leuven: Peeters, 1997. *Miscellanea Neerlandica* 14.
- Huizinga, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. Haarlem: H.D.Tjeenk Willink, 1919.
- Illich, Ivan, *In the vineyard of the text. A commentary to Hugh's Didascalicon*. Chicago [etc.]: The University of Chicago Press, 1993.
- Imberechts, Hendrik, 'Hendrik Herp (Harpus), 'Preken over verscheidene aspecten van het contemplatieve leven', preek IV (Tweede collatie)', in: R.Th.M. van Dijk, P. Nijs en K. Meyers (red.), *Dit mateloze verlangen. Pareltjes van Nederlandse en Rijnlandse Mystiek*. Leuven: Peeters, 2005, 127-132.
- Impe, Steven Van, 'Pronto: een ontologie voor het onderzoek van herkomstkenmerken', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 15 (2008), 179-193.
- Jackson, H.J., *Marginalia. Readers writing in books*. New Haven en London: Yale University Press, 2001.
- Janssen, Canisius, 'L'oraison chez Herp et ses prédécesseurs', in: *Carmelus. Commentarii ab Instituto Carmelitano editi* 3 (1956), 19-48.
- Jonker, Esther, *Het Amsterdams Perikopenboek. Volkstalige vroomheid in veertiende-eeuw Vlaanderen*. Leiden: Leiden University Press, 2010. LUP dissertations.
- Joosen, H., *Inventaris van de stadsrekeningen van Mechelen (tot 1570)*. Mechelen: Koninklijke kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, 1988. *Studia et documenta Mechliniensia* 3.
- Jostes, Franz, 'Beiträge zur Kenntnis der niederdeutschen Mystik', in: *Germania* 31 (1886), 1-41 en 164-204.
- Kemperink, J.H.P., 'Johan van Ingen: Geschiedenissen', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 74 (1956), 1-155.
- Kessen, A.H.M.C., *Het Cancellierboek*. Leiden: Sijthoff, 1931.
- Kienhorst, Hans, 'Mystiek op schrift in vrouwenkloosters uit de traditie van de Moderne Devotie. Een oriënterende vergelijking van drie collecties: Arnhem, Geldern en Maaseik', in: *OGE* 81 (2010), 38-63.
- Kienhorst, Hans en Mikel Kors, 'Oude fragmenten van Jacob van Maerlants Rijmbijbel in handschriften uit het Agnietenklooster te Arnhem', in: *Leuvense Bijdragen* 94 (2005), 163-188.
- Kienhorst, Hans en Mikel M. Kors, 'Corpusvorming van Ruusbroecs werken', in: *OGE* 72 (1998), 3-53.
- Knaap, J.P.H. van der, en L.M.W. Veerkamp, *Uit de schemer van Hoorns verleden. De jaren 1300-1536*. Hoorn: Vereniging Oud Hoorn, 1996. *Hoornse historische reeks* 2.
- Knuttel, *Het geestelijk lied in de Nederlanden voor de kerkhervorming*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1906.
- Kock, Thomas, *Die Buchkultur der Devotio moderna. Handschriftenproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaußbau im Zeitalter des Medienwechsels*. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang, 1999. *Tradition, Reform, Innovation* 2.
- Kohl, Wilhelm, Ernest Persoons en Anton G. Weiler, *Monasticon Windeshemense I, Belgien*, in: *Archives et bibliothèques de Belgique = Archief- en bibliotheekwezen in België*, Extranummer 16 (1976).
- Kohl, Wilhelm, Ernest Persoons en Anton G. Weiler, *Monasticon Windeshemense II, Deutsches Sprachgebiet*, in: *Archives et bibliothèques de Belgique = Archief- en bibliotheekwezen in België*, Extranummer 16 (1977).
- Kohl, Wilhelm, Ernest Persoons en Anton G. Weiler, *Monasticon Windeshemense III, Niederlande*, in: *Archives et bibliothèques de Belgique = Archief- en bibliotheekwezen in België*, Extranummer 16 (1980).
- Kok, Ina, *Woodcuts in incunabula printed in the Low Countries I, Text; IV, Illustrations, woodcut numbers 80-323*. [S.l.]: HES en De Graaf Publishers, 2013.
- König, Eberhard, 'The influence of the invention of printing on the development of German illumination', in: J.B. Trapp (red.), *Manuscripts in the fifty years after the invention of printing. Some papers read at a colloquium at the Warburg Institute on 12-13 March 1982*. London: The Warburg Institute, University of London, 1983, 85-94.
- König, Eberhard, 'Buchmalerei in Mainz zur Zeit von Gutenberg, Fust und Schöffer', in: Wolfgang Dobras (red.), *Gutenberg, Aventure und Kunst. Vom Geheimunternehmen zur ersten Medienrevolution*. Mainz: Hermann Schmidt, 2000, 572-577.

- Koorn, F.W.J., 'Hollandse nuchterheid? De houding van de Moderne Devoten tegenover vrouwen-mystiek en -ascese', in: *OGE* 66 (1992), 97-114.
- Koorn, F.W.J., 'Het Kapittel van Utrecht', in: A.J. Hendrikman, P. Bange, R. Th.M. van Dijk e.a., *Windsheim 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden*. Nijmegen: Centrum voor Middeleeuwse Studies, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1996, 131-142. *Middeleeuwse studies* 12.
- Kors, M.M., 'Het traktaat "Fili accedens", toegeschreven aan de prior van Groenendaal: studie en kritische uitgave', in: *OGE* 62 (1988), 176-256.
- Kors (ed.), M.M., *Opera omnia Jan van Ruusbroec VII, A: Vanden XII Beghinen*. Turnhout: Brepols, 2000. *Corpus Christianorum Continuatio mediaevalis* 107A.
- Kors, Mikel M., *De Middelnederlandse brieven van Gerlach Peters († 1411). Studie en tekstuutgaven*. Nijmegen: 1991. *Middeleeuwse studies* 7.
- Kors, Mikel M., 'Epistolaire aspecten van de geestelijke brief (ca. 1350-1550)', in: Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 52-388. *Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen* 8.
- Korteweg (red.), Anne S., *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*. Zutphen: Walburg Pers, 1992.
- Kronenberg, M.E., 'Enkele nieuwe gegevens over Henrick Eckert van Homberch', in: *Het boek* 31 (1952/1954), 291-298.
- Kruitwagen, B., 'Het schrijven op feestdagen in de middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 5 (1907), 97-120.
- Kruitwagen, B., 'Den Wijngaert van Sinte Franciscus', in: *Neerlandia franciscana* 1 (1914), 43-72 en 135-155.
- Kruitwagen, B., 'De incunabeldrukker en lettersteker H. Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdam', in: *De gulden passer* 1 (1923), 5-43.
- Kruitwagen, Bonaventura, 'De Middelnederlandsche handschriften over het leven van Sint-Franciscus en zijn eerste gezellen', in: *De katholieke. Godsdiensig, geschied- en letterkundig maandschrift* 128 (1905), 151-191.
- Kuhn, Hugo, 'Versuch einer Literaturtypologie des deutschen 14. Jahrhunderts', in: Stefan Sonderegger, Alois M. Haas en Harald Burger, *Typologia Litterarum. Festschrift für Max Wehrli*. Zürich: Atlantis, 1969.
- Kühler, Johannes Wilhelmus, *Johannes Brinkerinck en zijn klooster te Diepenveen*. Leiden: van Leeuwen, 1914 (tweede druk).
- Kwakkel, Erik, 'Die Dietsche Boeke die ons toebehoeren.' *De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven: Peeters, 2002. *Miscellanea neerlandica* 27.
- Kwakkel, Erik, 'A new type of book for a new type of reader: the emergence of paper in vernacular book production', in: Jane Roberts en Pamela Robinson (red.), *The history of the book in the West: a library of critical essays* 1, 400 AD-1455. London: Ashgate, 2010, 409-438.
- Ladner, Gerhart B., *The idea of reform. Its impact on Christian thought and action in the age of the Fathers*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1959.
- Lauwerier, Roel C.G.M. en Frits J. Laarman, 'Hollandse Nieuwe en de mythe van Willem Beukelszoon', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift. Hollandse vis* (Maarten Hell e.a. (red.)), Themanummer 38 (2006), 150-160.
- Lehmann, Paul, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz* II, *Bistum Mainz, Erfurt*. München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1928.
- Lem, C.A.M., 'De consuetudines van het Collatiehuis in Gouda', in: *OGE* 65 (1991), 125-143.
- Lemaire, Claudine, Michèle Henry en Anne Rouzet, *Isabella van Portugal. Hertogin van Bourgondië, 1397-1471*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1991. *Catalogi van tentoonstellingen georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek Albert I* 231.
- Lettinck, Nico, *Praten als Brugman. De wereld van een Nederlandse volksprediker aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, 1999. *Verloren Verleden* 5.

- Lieftinck, G.I., 'Bouwstenen voor de oudste geschiedenis van de Collatie-broeders te Gouda', in: *Het boek. Derde reeks van het tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 33 (1958-1959), 155-170.
- Lievens, R., *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden. Een onderzoek van de handschriften*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1958. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks VI, 82.
- Lievens, R., 'Hendrik Herps «Eden» in het Middelnederlands', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 83 (1973), 1-11.
- Lingier, Carine, "'Hongerich na den worden Godes.' Reading to the Community in Women's Convents of the Modern Devotion', in: Gabriela Signori (red.), *Lesen, Schreiben, Sticken und Erinnern. Beiträge zur Kultur- und Sozialgeschichte mittelalterlicher Frauenklöster*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 2000, 123-147. Religion in der Geschichte 7.
- Lingscheid, Claudia, 'Das Buch von den Neun Felsen: ein Wegweiser für Taulers *via mystica*?', in: *OGE* 84 (2013), 74-95.
- Lof, N.J.P. van der, 'Boekdruckers en hun werk', in: P. van Boheemen, N.P.J. van der Lof en E. van Meurs (red.), *Het boek in Nederland in de 16de eeuw*. Den Haag: Rijksmuseum Meermano-Westreenianum/Museum van het Boek, 1986, 10-27.
- Lourdaux, Willem en Marcel Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini in Lovanio. Bijdrage tot de studie van het geestesleven in de Nederlanden (15de-18de eeuw) = a contribution to the study of intellectual life in the Netherlands (15th-18th C) II, De geschiedenis van de bibliotheek en de evolutie van haar inhoud = The history of the library and its contents*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1982. Symbolae Facultatis litterarum et philosophiae lovaniensis, Series A, 8.
- Love, Harold, *Scribal publication in seventeenth-century England*. Oxford: Clarendon, 1993.
- Luijk, Madelon van, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle 1380-1580*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 2003.
- Lyna, Frederik, 'Een weinig bekend 15^e eeuwse verlucht handschrift uit Rooklooster', in: *Nederlandsch kunsthistorisch jaarboek* 5 (1954), 299-303.
- Mahieu (ed.), J., *Gerard Zerbol van Zutphen, Van geestelijke opklimmingen*. Brugge: Firma K. Beyaert, 1941.
- Marks, Richard Bruce, *The medieval manuscript library of the Charterhouse of St. Barbara in Cologne*. 2 dln. Salzburg: Institut für englische Sprache und Literatur, Universität Salzburg, 1974. *Analecta cartusiana* 21-22.
- Masai, François en Martin Wittek, *Manuscripts datés conservés en Belgique IV, 1461-1480. Manuscrits conservés à la Bibliothèque Royale Albert Ier Bruxelles*. Bruxelles-Gand: Éditions Scientifique E. Story-Scientia, 1982.
- Maximilianus, P., 'Middelnederlandse franciscaanse godsdienstige geschriften', in: *Franciscaansch leven* 31 (1948), 167-176.
- Mayer, Johannes G., 'Tauler in der Bibliothek der Laienbrüder von Rebdorf', in: Konrad Kunze, Johannes G. Mayer en Bernhard Schnell (red.), *Überlieferungsgeschichtliche Editionen und Studien zur deutschen Literatur des Mittelalters*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1989, 365-390. Texte und Textgeschichte 31.
- Mees, Léonide, Archange Houbaert en Benjamin De Troeyer, 'Herp (Henri de; Harpius)', in: *Dictionary de spiritualité* VII/1. Paris: Beauchesne, 1969, 346-351.
- Meinsma, K.O., *Middelleeuwsche bibliotheken*. Zutphen: Meinsma, 1903.
- Melker, Bas de, 'Burgers en devotie 1340-1520', in: Marijke Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam I, Een stad uit het niets: tot 1578*. Amsterdam: SUN, 2004, 251-311.
- Melker, Bastiaan Robert de, *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2002. Digitaal via: <http://dare.uva.nl/record/106138>.
- Menhardt, Hermann, *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. 3 dln. Berlin: Akademie-Verlag, 1960-1961. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin 13.

- Mertens, Th., 'Hendrik Mande en de middelnederlandse overlevering van *De Septem Itineribus* van Rudolf van Biberach', in: *OGE* (1984a), 5-29.
- Mertens, Th., 'Het aspiratieve gebed bij Hendrik Mande: invloed van Hugo de Balma?', in: *OGE* 58 (1984b), 300-321.
- Mertens, Th., 'De invloed van de werken van Hendrik Mande', in: A.J. Geurts (red.), *Moderne Devotie. Figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote, 1384-1984. Catalogus*. Nijmegen: Katholieke Universiteit, 1984c, 194-196.
- Mertens, Th., *Hendrik Mande (?-1431). Teksthistorische en literairhistorische studies*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, 1986.
- Mertens, Th., 'Lezen met de pen: ontwikkelingen in het laatmiddeleeuws geestelijk proza', in: F.P. van Oostrom en Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988*. Hilversum: Verloren, 1989a, 187-200. Middeleeuwse studies en bronnen 14.
- Mertens, Th., 'Geestelijke testamenten in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Een verkenning van het genre', in: G.R.W. Dibbets en P.W.M. Wackers (red.), *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*. Wijhe: Uitgeverij Quarto, 1989b, 75-89.
- Mertens, Th., 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlandse geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 8-35. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 8.
- Mertens, Thom, 'Mystieke cultuur en literatuur in de Late Middeleeuwen', in: F.P. van Oostrom e.a., *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1995a, 117-135. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 11.
- Mertens, Thom, 'Het beeld van Ruusbroec in de Middelnederlandse handschriften', in: Thom Mertens (ed.), *Siet, de brudegom comt. Facetten van »Die geestelike brulocht« van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Kampen: Kok, 1995b, 65-81.
- Mertens, Thom, 'Collatio und Codex im Bereich der Devotio moderna', in: Christel Meier, Dagmar Hüpper en Hagen Keller (red.), *Der Codex im Gebrauch*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1996, 163-182. Münstersche Mittelalter-Schriften 70.
- Mertens, Thom, 'Ruusbroec onder de godsvrienden', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 47 (1997a), 109-130.
- Mertens, Thom, 'Consolation in late medieval Dutch literature', in: Maarten J.F.M. Hoenen en Lodi Nauta (red.), *Boethius in the Middle Ages. Latin and vernacular traditions of the consolatio philosophiae*. Leiden [etc.]: Brill, 1997b, 107-120. Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 58.
- Mertens, Thom, 'Een mystieke summa uit de vijftiende eeuw: de prologon op de 'Spiegel der volcomenheit' van Hendrik Herp', in: Piet Nijs en Kathleen Meyers (red.), *De onbereikbaarheid van de geliefde. Pareltjes van Nederlandse en Rijnlandse mystiek*. Leuven: Peeters, 2000, 47-65.
- Mertens, Thom, 'Het Diepenveense zusterboek als exponent van gemeenschapstichtende kloosterliteratuur', in: Wybren Scheepsma (red.), *Het ootmoedig fundament van Diepenveen. Zeshonderd jaar Maria en Sint-Agnesklooster 1400-2000*. Deventer: IJsselacademie, 2002, 77-94. Publicaties van de IJsselacademie 152.
- Mertens, Thom, 'Ghostwriting sisters. The preservation of Dutch sermons of father confessors in the fifteenth and the early sixteenth century', in: Anneke B. Mulder-Bakker (red.), *Seeing and knowing. Women and learning in medieval Europe, 1200-1550*. Turnhout: Brepols, 2004, 121-141. Medieval women: texts & contexts 11.
- Mertens, Thom, 'The sermons of Johannes Brugman, OFM († 1473): preservation and form', in: Roger Andersson (red.), *Constructing the medieval sermon*. Turnhout: Brepols, 2007, 253-274. Sermo: studies on patristic, medieval, and reformation sermons and preaching 6.
- Mertens, Thom, 'De Middelnederlandse preek. Een voorbarige synthese', in: Thom Mertens, Patricia Stoop en Christoph Burger (red.), *De Middelnederlandse preek*. Hilversum: Verloren, 2009, 9-66. Middeleeuwse studies en bronnen 116.
- Mertens, Thom, 'The Middle Dutch Mystical Whitsun sermons from 1492 mediating Johannes Ger-

- son', in: Ulrike Hascher-Burger, August den Hollander en Wim Janse, *Between lay piety and academic theology. Studies presented to Christoph Burger on the occasion of his 65th birthday*. Leiden: Brill, 2010, 79-98. Brill's series in church history 46.
- Mertens, Thom, 'Praying in the vernacular: Middle Dutch imitative forms of the divine office from the 1370s to 1520s', in: Virginia Blanton, Veronica M. O'Mara en Patricia Stoop (red.), *Nuns' literacies in medieval Europe: the Hull dialogue*. Turnhout: Brepols, 2013, 133-146. Medieval women: texts and contexts 26.
- Mieris, Frans van, *Beschryving der stad Leyden I, Bevattende de geestelyke gebouwen*. Leyden: by de weduwe Abraham Honkoop, Cornelis van Hooegeveen, junior, 1762. Geraadpleegd exemplaar: Leiden, UB : 1140 A 8-10.
- Mierlo, J. van, *Vander dochtere van Syon. Fac-simile-druk*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1941. Uitgave/Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen 44.
- Mittler, Elmar en Stephan Füssel, *Gutenberg digital. Göttinger Gutenberg-Bibel, Musterbuch und Helmaspergersches Notariatsinstrument = the Göttingen Gutenberg bible, model book and Helmasperger's notarial instrument*. München: Saur, 2000.
- Moereels, L., 'Jordaens en Herp. Een belangrijke ontdekking', in: OGE 48 (1974a), 129-142.
- Moereels, L., 'Herp en Jordaens over de hoogste schouwing op aarde', in: OGE 48 (1974b), 225-252.
- Moll, W., *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaders in de vijftiende eeuw, grootendeels volgens handschriften geschetst*. 2 dln. Amsterdam: G. Portielje, 1854.
- Moll, W., 'De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft, in de tweede helft der vijftiende eeuw', in: N.C. Kist en W. Moll, *Kerkhistorisch archief IV*. Amsterdam: P.N. van Kampen, 1866, 209-285.
- Mommaers, P., 'Internationale uitstraling van de Nederlandse mystieke literatuur', in: Th.A.J.M. Janssen, P.G.M. de Kleijn en A.M. Musschoot (red.), *Nederlands in culturele context*. Woubrugge: Internationale Vereniging voor Neerlandistiek en Münster: Nodus, 1995, 133-151. Handelingen twaalfde Colloquium Neerlandicum.
- Monasticon belge*: Brouette, Émile e.a., *Monasticon belge IV, Province de Brabant; VI, Province de Limbourg*. Liège: Centre National de Recherches d'Histoire Religieuse, 1970-1976.
- Monasticon Trajectense*. Digitaal via: www2.let.vu.nl/oz/monasticon.
- Moor, Geertruida de, *Twee vrouwen van de Devotio Moderna. De geschriften en de invloed van Jacomijne Costers en Mechtild van Rievren*. Proefschrift The Catholic University of America, Washington D.C., 2011. Digitaal via: http://aladinrc.wrlc.org/bitstream/handle/1961/9720/deMoor_cua_0043A_10232display.pdf?sequence=1 http://aladinrc.wrlc.org/bitstream/1961/9720/1/deMoor_cua_0043A_10232display.pdf.
- Mossman, Stephen, *Marquard von Lindau and the challenges of religious life in late medieval Germany. The Passion, the Eucharist, the Virgin Mary*. Oxford [etc.]: Oxford University Press, 2010. Oxford modern languages and literature monographs.
- Mulder, Herman, 'Titel in hu desen .a.b.c. De tekens na de z in Middel nederlandse abc-gedichten', in: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 17-2 (2010), 89-158.
- Müller, Jan-Dirk, 'The body of the book: the media transition from manuscript to print', in: Hans Ulrich Gumbrecht en K. Ludwig Pfeiffer, *Materialities of communication*. Stanford, California: Stanford University Press, 1994, 32-44.
- Neddermeyer, Uwe, 'Möglichkeiten und Grenzen einer quantitativen Bestimmung der Buchproduktion im Spätmittelalter', in: *Gazette du livre médiéval* 28 (1996), 23-32.
- Nelissen, Marc, met medewerking van Jan Roegiers en Erik Van Mingroot, *De stichtingsbul van de Leuvense universiteit, 1425-1914*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2000.
- Nichols, Stephen, 'Why material philology? Some thoughts', in: *Zeitschrift für deutsche Philologie. Philologie als Textwissenschaft. Alte und neue Horizonte*, Beiheft 116 (1997), 10-30.
- Nieuwenhuizen, A., 'Het gewezen klooster der minderbroeder-observanten te Alkmaar', in: *De Godsdienstvriend* 82 (1859a), 303-306.
- Nieuwenhuizen, A., 'Het gewezen minderbroeder-klooster te Amersfoort', in: *De Godsdienstvriend* 82 (1859b), 506-511.

- Nieuwenhuizen, A.F., 'Vier Nederlandsche minderbroeders uit de vijftiende en zestiende eeuw. Henricus Herphius, Bonaventura van Oldenzaal, Antonius Broickwy, Joannes van Deventer', in: *De katholiek. Godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift* 78 (1880), 185-191.
- Nieuwstraten, Rineke, "'Floray en illuminacy" in Haarlem. Een eerste verkenning rond de penwerkversiering en margedecoratie van handschriften met een Haarlemse herkomst', in: Jos M.M. Hermans (red.), *Middeleeuwse handschriftenkunde in de Nederlanden 1988. Verslag van de Groningse Codicologendagen, 28-29 april 1988*. Grave: Uitgeverij Alfa, 1989, 59-95. Nijmeegse codicologische cahiers 10-12.
- Nijhoff, W. en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*. 2 dln. met supplementen. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1923-1961.
- Nimmo, Duncan, *Reform and division in the medieval Franciscan order. From Saint Francis to the foundation of the Capuchins*. Rome: Capuchin Historical Institute, 1987. Bibliotheca Seraphico-Capuccina 33.
- Nimmo, Duncan B., 'The Franciscan regular observance. The culmination of medieval Franciscan reform', in: Kaspar Elm (red.), *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*. Berlin: Duncker & Humblot, 1989, 189-205. Ordensstudien 6; Berliner historische Studien 14.
- Nissen, Peter, 'Dionysius de Kartuiser (1402/3-1471): de roem van de Roermondse kartuis', in: K. Pansters (red.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers. Verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling in het voormalige kartuizerklooster 'O.L. Vrouw van Bethlehem' te Roermond, maart-juni 2009*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2009, 158-165.
- Obbema, Pieter, *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, 1996a.
- Obbema, Pieter F.J., 'Een Amsterdamse dwarsligger', in: Ton Croiset van Uchelen en Hannie van Goinga (red.), *Van pen tot laser. 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam in oktober van het jaar 1995*. Amsterdam: De Buitenkant, 1996b, 212-219.
- Olthoff, Frans, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot op onze dagen. Alfabetisch gerangschikt en van geschiedkundige aantekeningen voorzien, opgelisterd door een aantal portretten en drukkersmerken*. Antwerpen: J.E. Buschmann [etc.], 1891.
- Ooms, H., 'Boek en boekenbezit bij de minderbroeders in de Nederlanden tijdens de middeleeuwen', in: *Archives et bibliothèques de Belgique = Archief- en bibliotheekwezen in België, Contributions à l'histoire des bibliothèques et de la lecture aux Pays-Bas avant 1600 = Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600*, Extranummer 11 (1974), 367-385.
- Ooms, H., 'Een vijftiende-eeuwse boekenlijst uit het voormalig minderbroederklooster te Mechelen', in: *Franciscana* 45 (1990), 77-86.
- Oosterman, J., 'De lezer heeft gelijk. Over de bijna primaire receptie van twee vroege drukken (Elckerlijc en Anna Bijns)', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 15 (2008), 23-34.
- Oostrom, F.P. van, 'Dirc van Delft en zijn lezers', in: W. van den Berg en J. Souten (red.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987a, 49-71.
- Oostrom, F.P. van, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam: Meulenhoff, 1987b.
- Oostrom, F.P. van, 'Dirc van Delft en zijn lezers', in: Idem en W. van Anrooij (red.), *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam: Prometheus, 1992, 152-170. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 6.
- Orcibal, J., 'Les traductions du "Spiegel" de Henri Herp en italien, portugais et espagnol', in: A. Ampe (red.), *Dr. L. Reypens-album. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens S.J. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964*. Antwerpen: Ruusbroec-genootschap, 1964, 257-268. Studiën en tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf 16.
- Orlors, J.J., *Beschrijvinge der stadt Leyden*. Leiden: voor Andries Jansz. Cloeting tot Delft ende Abraham Commelijn tot Leyden, 1641. Geraadpleegd exemplaar: Leiden, UB : 35 B 1.
- Oudemans, A.C., *Die bedienisse van der missen / met ophelderende aantekeningen voorzien en van wege de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde uitgegeven door A. C. Oudemans*. Leiden: E.J. Brill, 1852. Nieuwe reeks van werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 7.

- Overvoorde, J.C., *Archieven van de kloosters*. 2 dln. Leiden: Théonville, 1917.
- Overvoorde, J.C. en J.W. Verburgt, *Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575. Inventaris en regesten*. Leiden: J.J. Groen en Zoon, 1937.
- Palmer, Nigel F., 'Kapitel und Buch. Zu den Gliederungsprinzipien mittelalterlicher Bücher', in: *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster* 23 (1989), 43-88.
- Pansters, Krijn, *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500*. Hilversum: Verloren, 2007. Middeleeuwse studies en bronnen 108.
- Paquay, V., 'De laatste Vrouwe van Breda op Huize Valkenberg: Maria van Loon-Heinsberg († 1502)', in: *Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'de Oranjeboom'* 43 (1990), 135-206.
- Parkes, M.B., 'The influence of the concepts of Ordinatio and Compilatio on the development of the book', in: J.J.G. Alexander en M.T. Gibson (red.), *Medieval learning and literature. Essays presented to Richard William Hunt*. Oxford: Clarendon Press, 1976, 115-141.
- Pavert, J.H. van de, 'De minderbroeders-observanten in Amersfoort', in: C.G.M. Bak (red.), *750 jaar minderbroeders in Nederland I, 1228-1529*. Utrecht: Werkgroep K. 750, 1978, 103-114. Binnenpandreeks.
- Pearson, David, *Provenance research in book history. A handbook*. London: The British Library, 1994. The British Library studies in the history of the book.
- Pearson, David, *Books as history. The importance of books beyond their texts*. London: The British Library, 2008.
- Pesch (red.), Pierre N.G., *Bibliotheken van het aartsbisdom en van de franciscanen. De collectie Thomaasse in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*. Utrecht: Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1992. Utrechtse bibliografische reeks 3
- Pleij, H., 'Dirck van Delft in Göttingen', in: *Literatuur* 7 (1990), 325-326.
- Pleij, Herman, 'Anna Bijns als pamfletiste? Het refrein over de Beide Maartens', in: *Spiegel der Letteren* 42 (2000), 187-225.
- Pleij, Herman, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur [2].
- Pleij, Herman, *Anna Bijns, van Antwerpen*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011.
- Pleij, Herman en Joris Reynaert, 'Boekproductie in de overgang van het geschreven naar het gedrukte boek', in: Idem e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent: Academia Press, 2004, 1-17.
- Pohl, Michael Josephus (ed.), *Thomae Hemerken a Kempis. Opera omnia VII, Tractatum historicorum partem alteram complectens*. Freiburg im Breisgau: Herder, 1922.
- Pol, Frank van der, *De Reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1990.
- Polman, P., 'P. Lucidius Verschueren, O.F.M. (Venlo, 25 Juli 1895 - Maastricht, 10 December 1950)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1950-1951*, 204-207.
- Porteman, K., *De mystieke lyriek van Lucas van Mechelen (1595/96-1652)*. 2 dln. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1977.
- Porteman, Karel en Mieke B. Smits, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1560-1700*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur [3].
- Poulsen, Bo, *Dutch herring: an environmental history, c. 1600-1860*. Amsterdam: Aksant, 2008. Close encounters with the Dutch 2.
- Prims, Floris, *Een Limburgsch gebedenboek uit de XV^{de} eeuw*. Dendermonde: Bracke-Van Geert, 1926. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks VIII, Uitgave van het Salsmans-Fonds 2.
- Puymbrouck, Adolphus Van, *De franciscanen te Mechelen 1231-1893*. Gent: Hemelsoet, 1893.
- Quint, J., 'Neue Funde zur Handschriftlichen Überlieferung Meister Eckharts', in: *Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur* 82 (1960), 352-384.
- Quint, J., *Meister Eckharts Traktate*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1963.

- Reiffenberg, F.A.F.T. de, 'Marque de Rolant Van den Dorpe, imprimeur d'Anvers, au XVe siècle', in: *Le bibliophile belge* 1 (1845), 419-420.
- Reifferscheid, Al., 'Beschreibung der Handschriftensammlung des Freiherrn August von Arnswaldt in Hannover. II. Handschriften in gross 8°', in: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 10 (1884), 5-43.
- Resoort, R., 'De presentatie van drukwerk in de volkstaal in de Nederlanden tot 1501: waar zijn de auteurs, vertalers en opdrachtgevers? Een verkenning', in: Herman Pleij, Joris Reynaert e.a., *Gescreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent: Academia Press, 2004, 177-206.
- Reusens, E., *Matricule de l'Université de Louvain I, 1426 (origine)-30 août 1453*. Bruxelles: Librairie Kiessling [etc.], 1903.
- Reynaert, J., *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de Universiteit te Gent II/1, De handschriften verworven na 1852*. Gent: Universiteit Gent, 1996.
- Reypens, L., 'Ruusbroec's mystiek als bekroning der inkeeringstheorie', in: *OGE* 6 (1932), 257-281.
- Robijn, Vincent, *Het recht van een vrije Friese stad. De stadboeken van Bolsward (1455-1479)*. Met een editie van de stadboeken door Hildo van Engen. Hilversum: Verloren en Leeuwarden: Fryske Akademy, 2005. Middeleeuwse studies en bronnen 87.
- Roest, Bert, *Franciscan literature of religious instruction before the Council of Trent*. Leiden: Brill, 2004. Studies in the history of Christian traditions 117.
- Roest, Bert, 'Franciscans between Observance and Reformation. The Low Countries (ca. 1400-1600)', in: *Franciscan Studies* 63 (2005), 409-442.
- Roest, Bert, 'De clarissen in de Noordelijke Nederlanden', in: Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2008, 43-68. Middeleeuwse studies en bronnen 110.
- Roest, Bert, 'Observant reform in religious orders', in: Miri Rubin en Walter Simons (red.), *The Cambridge history of Christianity IV, Christianity in Western Europe c. 1100-c. 1500*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 446-457.
- Rombouts, Ph. en Th. van Lierus, *De Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucas-gilde onder de zinspreuk: Wt ionsten versaemt = Les liggeren et autres archives historiques de la gilde anversoise de Saint Luc, sous la de vise: Wt ionsten versaemt*. 2 dln. Antwerpen: Baggerman en 's Gravenhage: Nijhoff, 1864-1876.
- Rouzet, Anne, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop: De Graaf, 1975. Publications/Collection du Centre National de l'Archéologie et de l'Histoire du Livre = Publikaties/Nationaal Centrum voor de Archeologie en de Geschiedenis van het Boek 3.
- Ruh, Kurt, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und -Scholastik*. Bern: Francke Verlag, 1956. Bibliotheca Germanica 7.
- Ruh, Kurt, 'Altniederländische Mystik in deutschsprachiger Überlieferung', in: A. Ampe (red.), *Dr. L. Reypens-album. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens S.J. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964*. Antwerpen: Ruusbroec-Genootschap, 1964. Studien en tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf 16.
- Ruh, Kurt, 'Vorbemerkungen zu einer neuen Geschichte der abendländischen Mystik im Mittelalter', in: *Sitzungsberichte/Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 7 (1982), 3-32.
- Ruh, Kurt, 'Von den Kräften der Seele und den geistlichen Lebensformen', in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon V, Der Koch - Marienberg*. Berlin [etc.]: De Gruyter, 1985, 334-336.
- Ruh, Kurt, *Geschichte der abendländischen Mystik III, Die Mystik des deutschen Predigerordens und ihre Grundlegung durch die Hochscholastik*. München: C.H. Beck, 1996.
- Ruh, Kurt, *Geschichte der abendländischen Mystik IV, Die niederländische Mystik des 14. bis 16. Jahrhundert*. München: C.H. Beck, 1999.
- Ruijsendaal, E., *Alkmaar binnen de veste. Straatnamen in historisch perspectief*. Amsterdam: Ruijs & Daal, 1998.

- Rüthing, Heinrich, 'Die Kartäuser und die spätmittelalterlichen Ordensreformen', in: Kaspar Elm (red.), *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*. Berlin: Duncker & Humblot, 1989. Ordensstudien 6; Berliner historische Studien 14.
- Rutten, Pepijn, 'Duae opiniones probabiles: der Kölner Wegestreit und seine Verbreitung an den Universitäten des 15. Jahrhunderts', in: L. Cesalli, Nadja Germann en Maarten J.F.M. Hoenen (red.), *University, council, city. Intellectual culture on the Rhine (1300-1550). Acts of the XIIth International colloquium of the Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, Freiburg im Breisgau, 27-29 October 2004*. Turnhout: Brepols, 2007, 113-134. *Rencontres de philosophie médiévale* 13.
- Saenger, Paul, 'The implications of incunable description for the history of reading revisited', in: *The papers of the Bibliographical Society of America* 91 (1997), 495-504.
- Sage ten Broek, J.G. Le, 'Het voormalige klooster der minderbroeders-observanten bij Leiden', in: *De Godsdienstvriend* 82 (1859), 134-140.
- Schaap, Mirjam, 'Een gevecht met twee zwaarden? Machtsvertoon en geweldpleging bij de hervorming van franciscaanse kloosters rond het midden van de vijftiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005), 448-463.
- Schaap, Mirjam, 'Over "qwaclappers" en ander schadelijk volk. De laatmiddeleeuwse hervorming van Noord-Nederlandse minderbroederkloosters gezien vanuit de interne machtsstrijd binnen de orde', in: Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2008, 17-40. *Middeleeuwse studies en bronnen* 110.
- Scheepsma, Wybren, 'Twee onuitgegeven traktaatjes van Alijt Bake', in: *OGE* 66 (1992), 145-167.
- Scheepsma, Wybren, 'Van die memorie der passien ons Heren van Alijt Bake', in: *OGE* 68 (1994), 106-128.
- Scheepsma, Wybren, *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Amsterdam: Prometheus, 1997. *Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen* 17.
- Scheepsma, Wybren, 'Het oudste Middelnederlandse palmboomtraktaat en de *Limburgse sermoenen*', in: *OGE* 75 (2001), 153-181.
- Scheepsma, Wybren, 'Het Boeckken vander passien. Van handschrit naar druk in geestelijke kringen', in: *Spiegel der Letteren* 49 (2007), 213-230.
- Scheepsma, Wybren, 'Meister Eckhart in den Niederlanden. Rezeption und Überlieferung im vierzehnten Jahrhundert', in: Rüdiger Brandt en Dieter Lau (red.), *Exemplar. Festschrift für Kurt Otto Seidel*. Frankfurt am Main [etc.]: Lang, 2008, 9-54. *Texte und Studien zu Antike, Mittelalter und früher Neuzeit* 5.
- Scheepsma, Wybren, 'Das mittelniederländische Nachleben der Erfurter >Reden< Meister Eckharts', in: Dagmar Gottschall en Dietmar Mieth (red.), *Meister Eckharts >Reden< in ihrem Kontext*. Stuttgart: Kohlhammer, 2012, 131-151. *Meister-Eckhart-Jahrbuch* 6.
- Scheltema, P., 'Het Kathuizer-klooster van Sint-Andries ter Zaliger Havene bij Amsterdam', in: Idem, *Aemstel's oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam II*. Amsterdam: J.H. Scheltema, 1856, 13-53.
- Schepers, Kees, 'De Sermoenen op Cantica en ander nieuw werk van Frans Vervoort OFM', in: *OGE* 71 (1997), 250-273.
- Schepers, Kees, *Bedudinghe op Cantica Cantorum: vertaling en bewerking van 'Glossa Tripartita super Cantica'. Teksthistorische studies en kritische editie*. 2 dln. Leuven: Peeters, 2006.
- Schepers, Kees, 'Het verborgen leven van de zusters Agnieten. Mystieke cultuur te Arnhem in de zestiende eeuw', in: *OGE* 79 (2008), 285-316.
- Schiewer, Hans-Jochen, 'Uslesen. Das Weiterwirken mystischen Gedankenguts im Kontext dominikanischer Frauengemeinschaften', in: Walter Haug en Wolfram Schneider-Lastin (red.), *Deutsche Mystik im abendländischen Zusammenhang. Neu erschlossene Texte, neue methodische Ansätze, neue theoretische Konzepte*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2000, 581-603.
- Schlotheuber, Eva, 'Ebstorf und seine Schülerinnen in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts', in: Falk Eisermann, Eva Schlotheuber en Volker Honemann (red.), *Studien und Texte zur literarischen und materiellen Kultur der Frauenklöster im späten Mittelalter*. Leiden [etc.]: Brill, 2004, 169-221. *Studies in medieval and Reformation thought* 99.

- Schlotheuber, Eva, 'Bücher und Bildung in den Frauengemeinschaften der Bettelorden', in: Eva Schlotheuber, Helmut Flachnecker en Ingrid Gardill (red.), *Nonnen, Kanonissen und Mystikerinnen. Religiöse Frauengemeinschaften in Süddeutschland*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008, 241-262. Studien zur Germania Sacra 31.
- Schlusemann, Rita en Paul Wackers, 'Einleitung', in: Idem (red.), *Die spätmittelalterliche Rezeption niederländischer Literatur im deutschen Sprachgebiet*. Amsterdam: Rodopi, 1997, 1-7. Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik 47.
- Schmidt, Margot, 'Rudolf von Biberach OFM', in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon VIII, Revaler Rechtsbuch - Sittich, Erhard*. Berlin [etc.]: De Gruyter, 1992, 312-321.
- Schmidt, Wieland, 'Zur deutschen Erbauungsliteratur des späten Mittelalters', in: Kurt Ruh (red.), *Altdeutsche und altniederländische Mystik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1964, 437-461. Wege der Forschung 23.
- Schmitz, Wolfgang, *Het aandeel der minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur. Inleiding tot een bibliografie der Nederlandse franciscanen*. Nijmegen [etc.]: Dekker & Van de Vegt [etc.], 1936.
- Schneider, Karin, *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Die mittelalterlichen Handschriften aus Cgm 4001-5247. - Editio altera. - Wiesbaden: Harrassowitz, 1996. Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis* 5: 7.
- Schnell, Bernhard, 'Zur Bedeutung der Bibliotheksgeschichte für eine Überlieferungs- und Wirkungsgeschichte', in: Kurt Ruh en Hans-Jürgen Stahl (red.), *Überlieferungsgeschichtliche Prosaforschung. Beiträge der Würzburger Forschergruppe zur Methode und Auswertung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1985. Texte und Textgeschichte 19.
- Schnell, Bernhard, 'Zur Gebrauchsfunktion spätmittelalterlicher Texte. Methoden ihrer Erschließung am Beispiel von Vokabularen', in: *Niederdeutsches Wort. Beiträge zur niederdeutschen Philologie* 32 (1992), 29-44.
- Schoengen, Michael, *Monasticon Batavum I, De franciscaansche orden; II, De Augustijnsche orde, benevens de broeders en zusters van het gemene leven*. Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche uitgevers maatschappij, 1941. Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 45.
- Scholtens, H.J.J., 'Het voormalige kartuizerklooster bij Amsterdam', in: *Haarlemsche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 54 (1937), 1-87.
- Schoutens, Stephanus, *Geschiedenis van het voormalig minderbroederklooster van Antwerpen (1446-1797)*. Antwerpen: Van Os-De Wolf, 1908.
- Seyfarth, Jutta, *Speculum virginum*. Turnhout: Brepols, 1990. Corpus Christianorum, Continuatio mediaevalis 5.
- Sherman, W.H., *Used books. Marking readers in Renaissance England*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. Material texts.
- Silver, Larry, *The paintings of Quinten Massys. With catalogue raisonné*. Oxford: Phaidon, 1984.
- Simons, Walter, *Cities of ladies. Beguine communities in the medieval Low Countries, 1200-1565*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001. The Middle Ages series.
- Sloots O.F.M., Cunibertus, *De minderbroeders te Leiden. Ter dankbare herdenking van hun 500 jarig verblijf in deze stad*. Rotterdam: 'De Forel', 1947.
- Smet, Marjan De, en Paul Trio, *The involvement of the late medieval urban authorities in the Low Countries with regard to the introduction of the Franciscan Observance*. Kortrijk: Facultaire Groep Letteren kulak, 2004. Preprint/Facultaire Groep Letteren, Katholieke Universiteit Leuven, Campus Kortrijk 103.
- Smits van Waesberghe, M., *Het verschijnsel van de opheffing des geestes bij Jan van Ruusbroec en Hendrik Herp*. Nijmegen [etc.]: Dekker & Van de Vegt, 1945.
- Sommé, Monique, 'Le testament d'Isabelle de Portugal et la Dévotion Moderne', in: Jean-Marie Cauchies (red.), *Rencontres de Colmar-Strasbourg (29 septembre au 2 octobre 1988). La dévotion moderne dans les pays bourguignons et rhénans des origines à la fin du XVIe siècle*. Neuchâtel: Centre Européen d'Études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.), 1989, 27-45. Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.) 29.

- Sommé, Monique, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*. Ville-neuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion Villeneuve d'Ascq, 1998. Histoire et civilisations.
- Speculum. A journal of medieval studies* 65-1 (1990), 1-108 (*The new philology*).
- Spitzen, O., 'Hendrik Mande's «Spiegel der volcomenheit» teruggevonden', in: *De katholiek* 91 (1887), 289-315.
- Staubach, Nikolas en Francis Joseph Legrand (ed.), *Gerard Zerbolt van Zutphen, La montée du coeur = De spiritualibus ascensionibus*. Turnhout: Brepols, 2006. Sous la Règle de Saint Augustin 11.
- Steer, G., 'Merswin, Rulman', in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* VI, Marienberger Osterspiel - Oberdeutsche Bibeldrucke. Berlin [etc.]: De Gruyter, 1987, 420-442.
- Steinke, Barbara, "'Den Bräutigam nehmt euch und habt ihn und verlasst ihn nicht, denn er verlässt euch nicht.'" Zur Moral der Mystik im Nürnberger Katharinenkloster während des 15. Jahrhunderts', in: Berndt Hamm, Volker Leppin en Heidrun Munzert (red.), *Gottes Nähe unmittelbar erfahren. Mystik im Mittelalter und bei Martin Luther*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2007, 139-164. Spätmittelalter und Reformation, neue Reihe 36.
- Stooker, K. en T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. 2 dln. Leuven: Peeters, 1997. Miscellanea neerlandica 15-16.
- Stoop, Petronella, *Schrijven in commissie. Middelnederlandse biechtvaderpreken uit het Brusselse regularissenklooster Jericho in hun literaire context*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen, 2009.
- Stoop, Patricia, *Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)*. Hilversum: Verloren, 2013. Middeleeuwse studies en bronnen 127.
- Stracke, Daniel, *Monastische Reform und spätmittelalterliche Stadt. Die Bewegung der Franziskaner-Observanten in Nordwestdeutschland*. Münster: Aschendorff Verlag, 2013. Westfalen in der Vormoderne. Studien zur mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Landesgeschichte 14.
- Stracke (ed.), D.A., *Korte handleiding tot de theologia mystica of het beschouwende leven naar een handschrift uit het jaar 1492*. Antwerpen: Neerlandia, 1932.
- Strange, Josephus, *Caesarii Heisterbacensis Monachi, ordinis cisterciensis, Dialogus Miralucorum* II. Coloniae [etc.]: J.M. Heberle (H. Lempertz & comp.), 1851.
- Studer, Monika, *Exempla im Kontext. Studien zu deutschen Prosaexempla des Spätmittelalters und zu einer Handschrift der Straßburger Reuerinnen*. Berlin/Boston: De Gruyter, 2013. Kulthertopographie des alemanischen Raums 6.
- Swart, Loet, *De articulatie van de mystieke omvorming in 'Die geestelike Brulocht' van Jan van Ruusbroec*. Nijmegen: Vantilt, 2006.
- Taal, J., *De archieven van de Goudse kloosters*. 's-Gravenhage: Ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen, 1957.
- Taal, J., *De Goudse kloosters in de Middeleeuwen*. Gouda: Oudheidkundige kring "Die Goude", 1960. Elfde verzameling bijdragen.
- Tabulae codicum manu scriptorum, praeter Graecos et Orientales*, in *Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum* VIII, Cod. 14001-15500. Vindobonae: fil. Caroli Geroldi [etc.], 1893.
- Taylor, Andrew, 'Displaying privacy: Margaret of York as devotional reader', in: Sabrina Corbellini (red.), *Cultures of religious reading in the Late Middle Ages. Instructing the soul, feeding the spirit, and awakening the passion*. Turnhout: Brepols, 2013, 275-295. Utrecht studies in medieval literacy 25.
- Tervooren, Helmut, met medewerking van Carola Kirschner en Johannes Spicker, *Van der Masen tot den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2006.
- Thienen, G. van, en J. Goldfinch, *Incunabula printed in the Low Countries. A census*. Nieuwkoop: De Graaf, 1999. Bibliotheca bibliographica Neerlandica 36.
- Thurn, Hans en W. Williams-Krapp, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Würzburg* IV, *Die Handschriften der kleinen Provenienzen und Fragmente*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990.
- Tigelaar, Jaap, *Brabants historie ontvouwd. 'Die alder excellenste cronyke van Brabant' en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500*. Hilversum: Verloren, 2006. Middeleeuwse studies en bronnen 98.

- Treusch, Ulrike, *Bernhard von Waging († 1472), ein Theologe der Melker Reformbewegung. Monastische Theologie im 15. Jahrhundert?* Tübingen: Mohr Siebeck, 2011. Beiträge zur historischen Theologie 158.
- Troeyer, Benjamin De, 'Bio-bibliografie van de minderbroeders in de Nederlanden 16de eeuw, voorstudies', in: *Franciscana* 18 (1963), 1-34.
- Troeyer, Benjamin De, 'De actieradius der minderbroeders van Boetendaal omstreeks 1510', in: *Franciscana* 20 (1965), 95-103.
- Troeyer, Benjamin De, *Bio-bibliographia franciscana neerlandica saeculi XVI I, Pars biographica. De auteurs van de uitgegeven werken*. Nieuwkoop: De Graaf, 1969.
- Troeyer, Benjamin De, *Bio-bibliographia franciscana neerlandica saeculi XVI II, Pars bibliographica. De edities*. Nieuwkoop: De Graaf, 1970.
- Troeyer, Benjamin De, 'Hendrik Herp en het excommunicatiegeval te Herentals (1471-1474)', in: *Franciscana* 28 (1973), 3-43.
- Troeyer, Benjamin De, *Bio-Bibliographia franciscana neerlandica ante saeculum XVII, Pars biographica. Auctores editionum qui scripserunt ante saeculum XVI*. Nieuwkoop: De Graaf, 1974.
- Troeyer, Benjamin De, 'Herp, Hendrik', in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* III, Gert van der Schüren – Hildegard von Bingen. Berlin [etc.]: De Gruyter, 1981, 1127-1135.
- Troeyer, Benjamin De, 'Vier minderbroeders-auteurs van Gouda', in: P.H.A.M. Abels, N.D.B. Habermehl en A.P.F. Wouters (red.), *In en om de Sint-Jan. Bijdragen tot de Goudse kerkgeschiedenis*. Delft: Eburon, 1989. Verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis 1.
- Ubbink, R.A., *De receptie van Meister Eckhart in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen. Een studie op basis van Middelnederlandse handschriften*. Amsterdam: Rodopi 1978.
- Vaernewijck, Marcus Van, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568*. ed. Ferdinand Vanderhaeghen. 5 dln. Gent: C. Annoot-Braeckman, 1872-1881. Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen, 4e reeks, 1.
- Vandommele, Jeroen, *Als in een spiegel. Vrede, kennis en gemeenschap op het Antwerpse Landjuweel van 1561*. Hilversum: Verloren, 2011. Middeleeuwse studies en bronnen 132.
- Vekeman, H.W.J., 'Het visioen als middeleeuws genre', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Visioenen*. Utrecht: HES Uitgevers, 1986, 205-225. Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek 6.
- Velde (ed.), J.F. van de, *Catalogus omnium primorum in generali et solenni philosophiae et artium, promotione ab origine celeberrima Universitatis Lovaniensis*. Mechliniae: Hanicq, 1824.
- Ven, R. Van de, 'Het boekbedrijf te Diest gedurende de 15de en 16de eeuw', in: Bert Cardon en R. Van de Ven (red.), *Handschriften uit Diestse kerken en kloosters. Diest, Stedelijk Museum, 25 juni-25 september 1983*. Diest: Vrienden van het Stedelijk Museum en Archief Diest, 1983, 13-29. Diestsche cronnycke 6.
- Vennebusch, J., 'Unbekannte Schriften des Nicolaus Eschius in einer Handschrift der Kölner Kartause', in: *OGE* 65 (1991), 52-76.
- Vennebusch, Joachim, 'Die Bücher der Kölner Kartäuser. Zur Geschichte der Klosterbibliothek (1451-1749)', in: Rainer Sommer (red.), *Die Kartause in Köln. Festschrift der evangelischen Gemeinde Köln zum 50. Jahrestag der Einweihung der Kartäuserkirche in Köln zur evangelischen Kirche am 16. September 1978*. Köln: s.e., 1978, 77-104.
- Venner, J.G.C., 'In vier Hollandse codices op zoek naar criteria voor lokalisering en datering van laatmiddeleeuwse handschriften', in: Chr. de Backer en A.J. Geurts (red.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*. Nijmegen [etc.]: Alfa, 1985, 319-341. Nijmeegse codicologische cahiers 4-6.
- Verheyden, Prosper, *Passietooneelen uit Frans Vervoort's Die woestijne des Heeren, met eene inl. door Prosper Verheyden*. Antwerpen: 'De Sikkel' en Santpoort: C.A. Mees, 1924. De Seven Sinjoren [5].
- Verheyden, Prosper, 'De Antwerpsche boekdrukker Henrick Eckert van Homberch alias Butzbach, "Bosbas", en zijn "herdoopte" weduwe', in: *De gulden passer* 16-17 (1938-1939), 103-121.
- Verjans, M., 'Jacobus van Gruitrode. Karthuizer († 1475)', in: *OGE* 5 (1931), 435-470.
- Verjans, M., 'Preken van minderbroeders uit vroeger tijd', in: *Neerlandia Seraphica* 10 (1936), 46-47 en 90-96.

- Verjans, Mattheus, 'P. Dirk van Munster O.F.M. († 1515) en het traktaat «De proprietate monastica»', in: *OGE* 7 (1933), 348-352.
- Vermeulen, Yves G., 'Tot profijt en genoeg'. *Motiveringen voor de produktie van Nederlandstalige gedrukte teksten, 1477-1540*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1986.
- Verschuieren, L., 'Herp-uitgaven in Frankrijk', in: *OGE* 4 (1930), 183-195.
- Verschuieren, Lucidius, 'Leven en werk van Hendrik Herp', in: Raphael Ligtenberg (red.), *Collectanea franciscana neerlandica* II, *Uitgegeven bij het eeuwfeest van de komst der minderbroeders in Nederland en van de stichting eener eigen Provincia Germaniae Inferioris 1228-1529-1929*. 's-Hertogenbosch: Teulings, 1931a, 345-393. *Collectanea Franciscana Neerlandica* 2.
- Verschuieren (ed.), Lucidius, *Hendrik Herp O.F.M. Spieghel der volcomenheit*. 2 dln. Antwerpen: Neerlandia, 1931b. Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf 1-2.
- Verschuieren, Lucidius, 'De bibliotheek-catalogoog der kartuize S. Sophia te Vught', in: *Historisch Tijdschrift* 14 (1935), 372-402.
- Verschuieren, Lucidius, 'Iets over de bibliotheek der kartuizers te Amsterdam', in: *Haarlemsche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 54 (1937), 444-453.
- Vijf jaar aanwinsten 1969-1973. Tentoonstelling georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek Albert I van 18 januari tot 1 maart 1975*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1975. Catalogi van tentoonstellingen georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek Albert I 136.
- Viller, M., 'Harphius ou Bourcelli? La Prima Collatio de la Theologia Mystica (Lib. II, Part. V)', in: *Revue d'ascétique et de mystique* 3 (1922), 155-162.
- Vloten, J. van, *Verzameling van Nederlandsche prozastukken, van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt*. Leiden [etc.]: Gebhard, 1851. Nederlandsch proza van de dertiende tot de achttiende eeuw 1 [verder niet verschenen].
- Vreese, Willem de, *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*. 2 dln. Gent: Siffer, 1900-1902. Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- & Letterkunde, 6e reeks, Bekroonde werken 23.
- Vries, Dirk J. de, 'Boetepredikers en de IHS-rage op gebouwen', in: *Bulletin/KNOB. Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museumvereniging* 103 (2004), 91-105.
- Walvis, I., *Beschryving der stad Gouda*. Gouda: Johannes en Andries Endenburg, 1714. Geraadpleegd exemplaar: Leiden, UB : 398 B 23.
- Warnar, Geert, *Het Ridderboec. Over Middelnederlandse literatuur en lekenvroomheid*. Amsterdam: Prometheus, 1995. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 10.
- Warnar, Geert, '[Recensie van] Kristina Freienhagen-Baumgardt, Hendrik Herps "Spieghel der volcomenheit" in oberdeutscher Überlieferung. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte niederländischer Mystik im oberdeutschen Raum', in: *OGE* 75 (2001), 302-304.
- Warnar, Geert, *Ruusbroec. Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2003a.
- Warnar, Geert, 'Tauler in Groenendaal. Mystik und Gelehrtheit in der niederländischen Literatur des 14. Jahrhunderts', in: Angelike Lehmann-Benz, Ulrike Zellmann en Urban Küsters (red.), *Schnittpunkte. Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Waxmann: Münster [etc.], 2003b, 55-66. Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 5.
- Warnar, Geert, 'Tleven ons heren Jhesu Christi: Female readers and Dutch devotional literature in the fifteenth century', in: M. van Dijk en R. Nip (red.), *Saints, scholars, and politicians. Gender as a tool in medieval studies. Festschrift in honour of Anneke Mulder-Bakker on the occasion of her sixty-fifth birthday*. Turnhout: Brepols, 2005, 25-41. Medieval church studies 15.
- Warnar, Geert, 'Het boek als bundel. Willem de Vreese en de studie van de Nederlandse letterkunde in de handschriftencultuur van de late Middeleeuwen', in: P. Hoftijzer e.a. (red.), *Bronnen van kennis. Wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek*. Leiden: Primavera Pers, 2006, 221-229.
- Warnar, Geert, 'Men of letters. Medieval Dutch literature and learning', in: L. Cesalli, Nadjia Germann

- en Maarten J.F.M. Hoenen (red.), *University, council, city. Intellectual culture on the Rhine (1300-1550). Acts of the XIIth International colloquium of the Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, Freiburg im Breisgau, 27-29 October 2004*. Turnhout: Brepols, 2007, 221-246. Rencontres de philosophie médiévale 13.
- Watson, N., 'Censorship and cultural change in Late-Medieval England: vernacular theology, the Oxford translation debate, and Arundel's constitutions of 1409', in: *Speculum. A journal of medieval studies* 70 (1995), 822-864.
- Watson, N., 'Visions of inclusion: universal salvation and vernacular theology in Pre-Reformation England', in: *The journal of medieval and early modern studies* 27 (1997), 145-1488.
- Weck, Helmut, *Die >Rechtssumme< Bruder Bertholds. Eine deutsche abecedarische Bearbeitung der »Summa Confessorum« des Johannes von Freiburg. Die handschriftliche Überlieferung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1982. Texte und Textgeschichte.
- Weiler, A.G., *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het Gemene leven in Nederland*. Nijmegen: Centrum voor Middeleeuwse Studies, Katholieke Universiteit, 1997. Middeleeuwse studies 13.
- Weiler, A.G., 'The Dutch Brethren of the Common Life, critical theology, Northern Humanism and Reformation', in: F. Akkerman, A.J. Vanderjagt en A.H. Van der Laan (red.), *Northern Humanism in European context, 1469-1625. From the 'Advert Academy' to Ubbo Emmius*. Leiden [etc.]: Brill, 1999, 307-332. Brill's studies in intellectual history 94.
- Weiler, Anton G., met medewerking van Chr. De Backer, *Monasticon fratrum Vitae communis III, Niederlande*, in: *Archives et bibliothèques de Belgique = Archief- en bibliotheekwezen in België*, Extranummer 20 (2004).
- Weinhold (ed.), Karl, *Lamprecht von Regensburg. Sanct Franciscen Leben und Tochter Syon*. Paderborn: Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, 1880.
- Wierda, Lydia, in samenwerking met Ina Kok, *Middeleeuwse handschriften uit het klooster Diepenveen. Catalogus bij de tentoonstelling van 15 mei t/m 1 september 2000 in het Stadsarchief Deventer van boeken afkomstig van het klooster Diepenveen, nu in de Athenaeumbibliotheek*. Deventer: Athenaeum Bibliotheek, 2000.
- Wiest, Donald H., *The precensorship of books (canons 1348-1386, 1392-1394, 2318, § 2). A history and commentary*. Washington D.C.: The Catholic University of America, 1953. The Catholic University of America Canon Law Studies 329.
- Willaert, Frank, 'Is Ruusbroecs »Brulocht« literatuur?', in: Thom Mertens (red.), *Siet, de brudegom comt. Facetten van »Die geestelike brulocht« van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Kampen: Kok, 1995, 49-64.
- Willard, C.C., 'Isabel of Portugal and the French Translation of the »Triunfo de las Doñas«', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 43 (1965), 961-969.
- Willard, C.C., 'The patronage of Isabel of Portugal', in: June Hall McCash (red.), *The cultural patronage of medieval women*. Athens, Georgia [etc.]: The University of Georgia Press, 1996, 306-320.
- Willeumier-Schalij, J.M., 'Vander dochtere van Syon', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 67 (1949), 1-23.
- Willeumier-Schalij, J.M., 'Ruusbroec's werk in het middeleeuwse tijdsbeeld. Een perceptie-onderzoek', in: *OGE* 55 (1981), 298-393.
- Willeumier-Schalij, J.M., 'Profetie en verlossing in Jan van Meerhouts passie-mozaïek. Bekende en onbekende citaten o.a. uit Ruusbroec', in: *OGE* 57 (1983), 323-340.
- Willeumier-Schalij, J.M., 'Hendrik Herp als predikant', in: *OGE* 60 (1986), 23-37.
- Willeumier-Schalij, J.M., 'Middel nederlandse mystiek rond 1500. Troost in gelatenheid', in: *OGE* 64 (1990), 227-253.
- Williams, Ulla, *Die >Alemannischen Vitaspatrum< Untersuchungen und Edition*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996.
- Williams-Krapp, Werner, 'Ordensreform und Literatur im 15. Jahrhundert', in: *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft* 4 (1986-1987), 41-51.
- Williams-Krapp, Werner, "'Dise ding sint dennoch nit ware zeichen der heiligkeit". Zur Bewertung

- mystischer Erfahrungen im 15. Jahrhundert', in: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 20 (1990), 61-71.
- Williams-Krapp, Werner, 'Frauenmystik und Ordensreform im 15. Jahrhundert', in: Joachim Heinze (red.), *Literarische Interessenbildung im Mittelalter: DFG-Symposion 1991*. Stuttgart Weimar: Metzler, 1993, 301-313. Germanistische Symposien, Berichtsbände 14.
- Williams-Krapp, Werner, 'Observanzbewegungen, monastische Spiritualität und geistliche Literatur im 15. Jahrhundert', in: *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 20 (1995), 1-15.
- Williams-Krapp, Werner, 'Ein puch verschriben ze deutsch in brabantzer zunge. Zur Rezeption von mystischem Schrifttum aus dem *niderlant* im *oberlant*', in: Angelika Lehmann-Benz, Ulrike Zellmann en Urban Küsters (red.), *Schnittpunkte. Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Münster [etc.]: Waxmann, 2003, 41-53. Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 5.
- Williams-Krapp, Werner, 'Die Bedeutung der reformierten Klöster des Predigerordens für das literarische Leben in Nürnberg im 15. Jahrhundert', in: Falk Eisermann, Eva Schlotheuber en Volker Honemann (red.), *Studien und Texte zur literarischen und materiellen Kultur der Frauenklöster im späten Mittelalter: Ergebnisse eines Arbeitsgesprächs in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 24.-26. Febr. 1999*. Leiden: Brill, 2004, 311-329. Studies in medieval and Reformation thought 99.
- Winston-Allen, Anne, *Convent chronicles. Women writing about women and reform in the Late Middle Ages*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2004.
- Withof, J., 'De hervorming der minderbroeders te Mechelen rond 1450', in: *Bulletin du cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines* 35 (1930), 37-55.
- Wolfs, S.P., *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon*. Assen: Van Gorcum, 1984. Van Gorcum's historische bibliotheek 101.
- Wolfs, S.P., *Middeleeuwse dominicanessenkloosters in Nederland*. Assen: Van Gorcum, 1988. Van Gorcum's historische bibliotheek 102.
- Wolfs, Servatius Petrus, 'Dominikanische Observanzbestrebungen: die Congregatio Hollandiae (1464-1517)', in: Kaspar Elm (red.), *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*. Berlin: Duncker & Humblot, 1989, 273-292. Ordensstudien 6; Berliner historische Studien 14.
- Zeitschrift für deutsche Philologie. Philologie als Textwissenschaft. Alte und neue Horizonte*, Beiheft 116 (1997).
- Zuidema, Liesbeth, *Verbeelding en ontbeelding. Een onderzoek naar de functie van kunst in Nederlandse kartuizerkloosters 1450-1550*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Leiden, 2010.

Elektronische bronnen

BNM: <http://bnm.leidenuniv.nl>

Cd-rom Middelnederlands. Woordenboek en teksten. Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Den Haag/ Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, 1998.

Digital Scriptorium: <http://bancroft.berkeley.edu/digitalscriptorium>

ISTC: <http://www.bl.uk/catalogues/istc>

MMDC: <http://www.mmhc.nl>

Summary

In this study, Hendrik Herp's *Spiegel der volcomenheit* ('Mirror of Perfection', 1455–1460) and its transmission in manuscript and print are considered from the perspective of the late-mediaeval Franciscan Observance reform movement. The Franciscan Observance has never previously been studied as a literary movement in the Low Countries. In this respect, Herp's *Spiegel* is a gateway to understanding the influence of the Franciscan Observants – within the context of the broad fifteenth-century observance movement – on the late-mediaeval cultural and religious landscape of the Low Countries.

The *Spiegel* is the product of Herp's intellectual background and the religious developments of the time; the surviving manuscripts and printed versions of the text are what remains of its relatively rapid and wide dissemination. In order to discover more about the dynamics underlying the creation and distribution of the text, an innovative method has been used that combines two existing methods with a third, new method.

The chronology of the reception of a late-mediaeval work, described by Frits van Oostrom for Dirc van Delft's *Tafel van den kersten ghelove*, provides a foundation for interpreting the history and initial reception on the basis of Herp's biography and for approaching the distribution of the text in manuscript and print as a second reception phase. The notion of 'distribution circles', introduced by Daniel Hobbins in his study of the publication and dissemination of the work of Johannes Gerson, can be applied to this second phase – the dissemination of the *Spiegel*. The monasteries and convents, and the networks of the Franciscan Observants active in the Netherlands from the 1440s on, constituted one of the first distribution circles for Herp's *Spiegel*. The 15th-century Observance movement, of which the Franciscan Observance was a part, formed an international distribution circle of unprecedented size.

In order to be able to interpret the transmission of the *Spiegel* in terms of distribution circles, we first need to gather the relevant information. This involves looking at three determining aspects for the reception of a text in manuscript or print, namely the origin of the codex and the intellectual networks associated with it, the book as an entity in which the collected texts influence each other's functionality (*Mitüberlieferung*) and, finally, the material text. The term 'material text' refers not so much to the codicological aspects as to the presentation of the text written in ink (and its form in the material carrier). All this information makes it possible to analyse the distribution and reception of a late-mediaeval text, in this case Herp's *Spiegel*.

I Author and text

In Chapter 1, Herp's biography and the history of the *Spiegel* are presented in parallel. Herp's biography positions him as a Franciscan Observant. Initially, as rector of the Brethren of the Common Life, he was part of the Devotio Moderna movement, but in 1450 he joined the Franciscan Observance movement. A few years later, when he was guardian of the Observants' monastery in Mechelen, Herp wrote the *Spiegel* at the repeated request of a devout lady. From later sources we know that she was a benefactress of Herp's monastery. Herp certainly did not sit still after completing the text. He was involved in administrative matters and founding new monasteries, and in 1470 was eventually made provincial vicar of the Cologne observant province. Herp's life history is the backdrop to the study of the transmission of the *Spiegel*.

The way in which Herp fulfilled his spiritual daughter's request for a 'brief doctrine and instruction' (*corte leere ende onderwijs*) on how to lead a perfect life tells us that he did not write it only for her, but that he had a wider audience in mind from the outset: the *Spiegel* became a substantial text that Herp expressly made accessible to the laity as well as to members of religious orders. The well-structured manual guides the reader along the path that leads from the renunciation of all material things that bind the soul to this world to actual mystical ascension and access to union with God. For the sake of clarity, Herp wrote about the renunciation process (*sterven*, spiritual dying) separately from actual mystical ascension (union). He describes the renunciation process in the first part of the *Spiegel* (*XII Stervinghen*). Union with God is dealt with in the three ways of life that form the second part, namely *werkende*, *gheestelick schouwende* and *overweselick schouwende*, the active, contemplative and super-essential contemplative life. This separation meant that the text was flexible in use: the first part could easily be used separately or combined with other spiritual literature, as a 'passe-partout' text. Herp uses examples from monastic life; he sees them as relevant for laypersons too. He warns against the dangers of bodily asceticism and against Satan's attempts to deceive through visions. Preparation for mystical union is central in the *Spiegel*, and practices such as *toegeesten* (a form of ejaculatory prayer) play an important role.

II The earliest distribution

The broader reception envisaged by Herp is directly confirmed by the dissemination of the earliest surviving *Spiegel* manuscripts. These vestiges of the earliest transmission of the *Spiegel* show that, shortly after its completion, the text was being read in various places by readers from a variety of backgrounds. This chapter sets out two lines of study that are explored further in Chapters III and IV: first, the link between the dissemination of the *Spiegel* and Franciscan Observance and, second, the dissemination of the text in communities where observance played a role and in which the striving for strict observance of the Rule was supported by spiritual literature.

The first line is evident in the earliest dated codex containing the *Spiegel*. In this manuscript, Herp's mystic handbook was transmitted together with another text produced within the Franciscan Observance movement: *Vander kersten ewe*. This text, writ-

ten by a Franciscan Observant who has remained anonymous, is a practical guide to leading a good life. The combination of *Vander kersten ewe* with the *Spiegel* shows that Herp's work was immediately transmitted in the context of Franciscan Observance.

The second line is formulated on the basis of a *Spiegel* manuscript belonging to the Maastricht Tertiaries of Saint Michael and Saint Bartholomew, and a manuscript owned by the Carthusian monastery in Amsterdam. With their interest in religious literature and their silent way of life, the Carthusians played an important role in the fifteenth-century Observance movement. The Maastricht Tertiaries joined the reformist Chapter of Zepperen. Jan de Test, their priest and confrere, copied the *Spiegel* as part of the library he was building. The Tertiaries were thus subject to various Observant spheres of influence: their own Chapter, influenced via the statutes by the Chapter of Utrecht, founded within the Devotio Moderna movement, and the Franciscan Observance. The role that literature played in the pursuit of strict observance that transcended the religious orders is explored in more detail in Chapter IV.

III The *Spiegel* and the Franciscan Observants

This chapter explores the relationship between the transmission of the *Spiegel* and the Franciscan Observance in terms of distribution circles. The growing network of monasteries and convents reformed or founded by the Franciscan Observants formed an infrastructure through which texts could be brought into circulation. The members of the religious orders often visited other monasteries and convents, and the regular Chapter meetings were an ideal opportunity for introducing new texts. As an important and active leader in the Franciscan Observance, Herp would have had a hand in the distribution of his mystical handbook.

The *Spiegel* manuscript from the Jericho monastery of the Canonesses Regular in Brussels is an accurate reflection of Herp's travels and administrative activities. In 1467, Herp founded a new Observants' convent, Boetendaal, in the Sonian Forest. From this year on there was contact between the Franciscan Observants and Jericho, and in the 1470s various Observants travelled from Boetendaal to Jericho to preach to the nuns. It is almost certain that the Franciscan Observants gave the *Spiegel* to the Canonesses Regular as an extension of their pastoral care. The sermons of the Observants, written down by the nuns, often contain themes that are also found in the *Spiegel*. This common discourse confirms that Herp's *Spiegel* is an Observance text. The interaction between the personal, verbal pastoral care and the literature that the nuns could read themselves (in the absence of their spiritual caretakers), is essential to the understanding of the transmission of religious texts.

In Tertiary communities where the Franciscan Observants were responsible for the spiritual welfare of the nuns, the *Spiegel* was read more frequently. At the St. Clara/ Nazareth convent in Leiden and the Clara Convent at Hoorn, the Observants handed out the *Spiegel* to the women in their pastoral care. It is likely that Herp already had the increasing pastoral duties of the Franciscan Observants in mind when he wrote the *Spiegel*. They could use the text in various ways: in Leiden, the *XII Stervinghen* served as a framework text in a carefully compiled anthology of texts that was mainly intended for a female readership. In Hoorn, as in Jericho, the full text was conveyed to the women.

Once the Observants has distributed the *Spiegel* in a community, it soon reached other readers. The availability of a text in a convent or monastery enabled further dissemination to other nearby communities and laypersons. This is probably how a copy of the *Spiegel* came to be in the possession of the Tertiaries of St. Catharine at the Oude Hof in Alkmaar. This was the only community of Tertiaries belonging to the Utrecht Chapter from which a manuscript of the *Spiegel* has survived. The convent was located next to the Middelhof, where the Franciscan Observants were the pastors, and the Jonge Hof, which, as part of the brotherhood of Franciscan Observants, also maintained close contacts with the nearby Observants' monastery.

IV Literature and observance

The Franciscan Observance movement was not an isolated, separate phenomenon. In almost every religious order at the end of the fourteenth century and the beginning of the fifteenth century, a movement evolved advocating a return to the original Rule. The Carthusian Order, the members of which already led an exemplary life, had no need of reform and underwent the strongest growth in the fifteenth century. Other reform movements also evolved. These included the Devotio Moderna movement, which became increasingly institutionalised and monasticised as time went on. Communities adopted a stricter Rule and joined together in congregations to ensure effective supervision of their compliance with the stricter Rule. Observance had a slightly different meaning for the members of each order, but the pursuit of strict observance of the Rule was a strong common foundation that made cooperation possible between individual orders and congregations. Thus the Franciscan Observants were 'supervised' in this respect by other observants, and they assisted in the reform of communities outside their own order.

The intensification of pastoral care in these communities in order to support and internalise this new way of life was accompanied by a growing interest in spiritual literature. For pastoral caretakers, the distribution of literature was a means of supporting their pastoral duties. For the members of a community, literature led to a deepening of their inner life. The use of literature, like the Observance movement itself, transcended the various religious orders. Moreover, the presence of an Observant community also meant that local townspeople had greater access to literature. The unprecedented growth of spiritual literature in the vernacular lends the fifteenth-century Observance movement a dimension that is unique in comparison to other reform movements.

Herp's *Spiegel* and its distribution can be understood in this context. The fifteenth-century Observance movement functioned as an extensive international distribution circle for the text. The Middle High German translation was produced within the Dominican Observance movement, and the translation was disseminated in communities where reforms had been introduced. A similar pattern can be seen in the Low Countries, where the text was read and copied in communities that had moved from the Third Rule of St. Francis to the stricter Rule under the name of St. Augustine, in convents where the nuns found new inspiration to live according to the Rule that was already in place, in some cases inspired by becoming part of a Chapter.

The mysticism that Herp describes in his *Spiegel* aligned perfectly with the aims of the fifteenth-century Observance movement: the text familiarised readers with mysticism in a way that inspired confidence. It advocated caution with respect to visions and bodily ascesis, and focussed on the preparation for and practice of mystical ascension. The nature of the text minimised the risk of disruption to community life, and the introduction of observance made it possible to explore mystical aspects, and therefore mystical literature. Observance and/or the adoption of a strict(er) Rule was a legitimisation of a particular way of life. The importance that authorities, and also individual townspeople, attached to strict observance reflects the level of awareness in society with regard to observance. An Observant community thus benefited society as a whole. The aim of observance was inner reform and the renewal of the Church according to the model of monastic observance. Texts such as Herp's *Spiegel* – suitable for the laity as well as members of religious orders – played a prominent role in this.

V The *Spiegel* in print

Certain aspects of the dissemination pattern of the *Spiegel* are even more evident with regard to the printed version. The *Spiegel* in print must be seen in the context of a much broader literature 'offensive' by the Franciscan Observants, for which they made use of the printing press. By seeking active contact with commercial printers, the Observants could now continue, on a large scale, the work they had begun with the transmission of the manuscript (i.e. their involvement in providing literature to laypersons and the members of religious orders); a single print run produced many copies instead of just one.

The first printed edition of the *Spiegel* appeared in 1501 in Antwerp. It was printed by the widow of Roland van den Dorpe. She was the first female printer in the Netherlands. Given the biographical information on Herp that she provides on the title page, and the contact between the Antwerp Franciscan Observants and other printers such as Gerard Leeu, it is likely that the widow had contacts with the local Observant monastery. Henrick Eckert van Homberch, the printer who reprinted the *Spiegel* in 1502 and 1512, also printed various other texts for the Franciscan Observants. The direct involvement of the Franciscan Observants in the publication of the *Spiegel* is not apparent until the edition of the Leuven printer Jan Waen in 1552. He included an introductory letter by the Franciscan Observant Adriaan van Mechelen of Brussels, who explicitly used the text in the fight against the Reformation. The Counter Reformation also sought the reformation of the Catholic Church, so the *Spiegel* continued to function in a context of reform.

The function of the *Spiegel* as a text that could support the personal equivalent of institutional reform is also evident from the surviving individual copies of the above editions. A number of copies are from the Beguine Convent in Diest, where Nicolaas van Esch introduced reforms in the sixteenth century. Other copies were in the possession of (religious) women, who read it individually or together. A number of copies are annotated in Latin, which shows that the printed *Spiegel* was also used by male readers, probably priests who heard confessions and monastic teachers. This confirms their role in the dissemination of texts.

VI The *Spiegel* reproduced

The fifteenth century was a period of great religious dynamism. There were many ways in which individual believers could adopt the Christian religion and participate in religious life. This diversity and pluriformity are also reflected in fifteenth-century observance: the overarching tenet could be put into practice in different ways. In addition, the intensification of pastoral care brought an unprecedented growth in spiritual literature in the vernacular, and these texts could themselves be used in an almost infinite variety of ways. On the one hand this was done through the format of the texts (material text), and on the other hand by combining them with other texts.

By studying these aspects at meta-level, the final chapter reveals the fifteenth-century diversity in the field of literature and the choice available to readers within the transmission of a single literary work. Herp's *Spiegel* signified an appropriation and adaptation of fourteenth-century mysticism to the fifteenth-century circumstances of mass religious participation, and a rapprochement between the monastic orders and the outside world. By subsequently presenting the *Spiegel* in a certain way and combining it with other texts, the text produced each time was adapted to a particular situation. A table of contents made it possible to select a chapter first, and initials and rubrics determined the extent to which the reader could navigate through the text and the way in which the structure of the *Spiegel* was interpreted. In Leiden, for example, parts of the *Spiegel* were combined with texts for female readers, and in Delft Sister Lijsbet copied the entire *Spiegel* with different titles, which highlight the functional character of the text in a (spiritual) reformation. A combination with texts designed for practical instruction emphasised the more practical, instructive aspects of the *Spiegel*; a combination with Ruusbroec's *Brulocht* emphasised the mystic dimension of the text and its relationship to older mystical texts.

Final remarks

Franciscan Observance, and 15th-century observance in the broad sense, was of fundamental importance in the development of late-mediaeval culture and literature in the Low Countries. The present study pays full attention for the first time to this neglected movement, according Herp's *Spiegel* the place it deserves in the history of literature. Considering the (Franciscan) Observance movement as a central element of fifteenth-century culture fundamentally alters our perception of the literature and reading culture of the time, and provides an important counterpart to the influence of the *Devotio Moderna*, enabling a more balanced evaluation of the developments in spiritual literature. We can take a more differentiated view of the period. The Franciscan Observants were actively involved in the provision of literature, wrote many new works aimed at readers from different levels of society who were engaged in different religious ways of life, and they were actively involved in the transmission of the texts. Within this context, Herp's *Spiegel der volcomeheit* fulfilled a pioneering role.

Signaturenregister

- Aerdenhout, Jaspers : z.s. 187 nt. 151
Amsterdam, BPH : Shelf Mark M. (ICN nr. PH 2729) 231 nt. 123, 250
Amsterdam, Six van Hillegom : Cat. 1928 nr. 190 (Olim) 152 nt. 200, 153 nt. 206
– Six van Hillegom : Cat. 1928 nr. 197 (Olim) 173 nt. 84
Amsterdam, UB : I D 21 153 nt. 209
– I G 24 9, 61, 183 nt. 124 en 125, 201 nt. 223, 263 nt. 9, 279, 280–281, 282–284, 292–293, 295 nt. 125, 303–304
– I G 40 9, 18, 61, 137 nt. 106, 173 nt. 88, 177–180, 279, 281, 282, 284, 292, 294 nt. 119, 295, 303, 305
– I G 44 153 nt. 206
– Ned. Inc. 53 233–235, 288 nt. 104
– Ned. Inc. 277 234 nt. 142, 235 nt. 152
– OTM: OK 63–5626 224 nt. 94, 229, 231 nt. 130, 234, 256–258, 308
Amsterdam, UBvU : XC.06752.– 231 nt. 130
Antwerpen, Antiquariaat Wim de Goeij : cat. nr. 14951 234 nt. 143, 235 nt. 153, 236, 245
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus : O.B 1.13 102–103, 231 nt. 124, 233 nt. 139, 234 nt. 150, 245–246, 254
– O.B 1.16 231 nt. 126, 248–249
– R 48.12 234, 235 nt. 154, 247–248
Antwerpen, SB : B 141155 185 nt. 144, 186
Averbode, NA : 313 125 nt. 45

Berlijn, SBB-PK : Germ. Oct. 353 190 nt. 176
– Germ. Qu. 1082 189 nt. 167
– Germ. Qu. 1083 146 nt. 164, 189 nt. 167
– Germ. Qu. 1096 190 nt. 176
– Germ. Qu. 1097 190 nt. 176
– Germ. Qu. 1100 190 nt. 173
– Germ. Qu. 1109 100
– Germ. Qu. 1261 16 nt. 25
Bloomington, IU : Poole 264 168–169 nt. 60
Breslau, Domarchiv : 312 (Olim) 9, 61, 110 nt. 166, 279 nt. 66, 281–282, 292 nt. 111
Brussel, KB : 1268–69 184, 222 nt. 75
– 2136 9, 118–119, 127–128, 265 nt. 17, 266–267, 273 nt. 35, 274–277, 279, 288, 292 nt. 110
– 3045–49 246–247 nt. 194
– 3646–48 197–198 nt. 205
– 4367–68 133–134
– 4944–47 296 nt. 133
– 15003–48 89 nt. 32
– 15136 131, 175
– 15156 131
– 19407 170
– 19408–09 170
– 19549 36
– 19820–21 100 nt. 100
– II 112 94 nt. 58, 105, 109, 183 nt. 128
– II 1039 109 nt. 159
– II 1278 143 nt. 148, 296 nt. 133
– II 2779 183 nt. 128
– II 2949 252
– II 4425 250
– II 25871 A 256
– II 84.526 A 232–233 nt. 134, 233 nt. 139, 234 nt. 150, 248–249
– IV 31 185–186
– IV 37 9, 46 nt. 111, 188 nt. 161, 196 nt. 201, 217 nt. 40, 265 nt. 17, 266–267, 273–277, 288, 292, 294 nt. 118, 295–300
– IV 94 185 nt. 144, 186 nt. 146
– IV 402 133 nt. 85, 134 nt. 92
– IV 432 197–198 nt. 205
– IV 848 104, 139 nt. 120
– IV 1228 187
– INC A 1.533 230
– INC A 1.534 231 nt. 125, 234 nt. 142, 235 nt. 152, 249, 255–256
Brussel, SA : 2915 9, 150 nt. 185, 177, 187, 200 nt. 219, 201 nt. 223, 222 nt. 75, 263 nt. 9, 279 nt. 66, 280–281, 283–284, 292–295, 296 nt. 130, 299–301, 304–305
Cambridge, HUL : Lat. 268 98 nt. 81, 102 nt. 111
– Riant 91 296 nt. 133
Cambridge, UL : F150.d.6.10 231, 232–233 nt. 134, 237–240, 242–243, 248 nt. 200, 253–254 nt. 230, 255, 288 nt. 104

Canterbury, Cathedral : HH O.9.2 143

Den Haag, HGA : 279 246 nt. 193

Den Haag, KB : 70 E 14 182 nt. 122

– 70 H 30 175-176 nt. 92

– 73 F 27 157 nt. 9, 182 nt. 123, 185-186

– 73 F 28 187

– 73 H 3 104, 139 nt. 120

– 73 H 12 98

– 73 H 15 102 nt. 111 en 113

– 73 H 16 184

– 73 H 17 102

– 73 H 20 105 nt. 128

– 74 H 41 152 nt. 200, 153 nt. 206

– 75 A 2 (6) 170 nt. 73

– 75 H 18 168-169 nt. 60

– 128 G 18 9, 151 nt. 194, 263 nt. 9, 265 nt. 17, 266-267, 273-277, 288, 292-293, 294 nt. 119, 295 nt. 125, 296 nt. 130, 301-302

– 131 H 13 176 nt. 94

– 131 H 19 147

– 131 H 29 147-148

– 133 E 5 101

– 135 G 21 170 nt. 73

– 150 F 23 211

– 228 G 54 217, 233 nt. 139, 234 nt. 148 en 150, 243 nt. 182, 288 nt. 104

– 228 G 56 231, 245, 251 nt. 212, 255

– 229 G 2 235 nt. 154, 236, 245, 253, 290-291

– 1708 D 20 231 nt. 130

– KA 30 9, 61, 140 nt. 123, 200, 201 nt. 223, 279 nt. 66, 281-283, 292, 293 nt. 116, 295 nt. 125, 303 nt. 175 en 176

– KA 37 9, 18, 61, 137 nt. 106, 150, nt. 181 en 185, 173 nt. 88, 177, 279, 281-282, 284, 293, 294 nt. 120, 305

Deventer, SAB : 46 E 2 KL 231-232, 247

– Hs. I, 53 (101 F 6 KL) 143 nt. 147

– Hs. I, 57 (10 W 7 KL) 9, 24, 177, 195-198, 217, 232, 265 nt. 17, 267, 270, 273 nt. 35, 274-275, 286, 288, 302-303

– Hs. I, 72 (101 D 14 KL) 196 nt. 202

– Hs. I, 73 (101 F 16 KL) 196 nt. 202

Diest, CSD : s.o. (Sint-Sulpitiuskerk : cat. nr. 4) 237-238, 240

Doorn, Ph.J. van Alfen : 21 (Olim) 170 nt. 73

Enschede, RT : Inv. 381 168-169 nt. 60

Gent, UB : 902 124-130

– 1301 184

– 1351 9, 263 nt. 9, 279 nt. 66, 280-281, 294 nt. 122, 302

– BHSL.RES.1475 218 nt. 44

– Th 3397 235 nt. 154, 236-237, 254-256

Groningen, UB : 9 102 nt. 108

– PEIP 9 147

Gouda, SAHM : Librije 103a-b 35 nt. 39

Haarlem, SB : 187 D 11 165-168

Heeswijk, AB : B 7 184

Heverlee, NP : 8 9, 132 nt. 83, 184, 279 nt. 66, 280-281, 283, 294 nt. 122, 302

Keulen, HA : GB Oct. 89 16 nt. 25

– HA : GB Qu. 120 16 nt. 25

– HA : GB Oct. 130 16 nt. 25

Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96 10, 24, 150, 265 nt. 17, 266-267, 270-272, 273 nt. 38, 274-277, 284 nt. 84, 292 nt. 112, 303 nt. 175 en 176, 306-308

Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1085 190 nt. 176

– Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088 9, 18, 24, 108-109, 150 nt. 185, 181, 188-189, 196 nt. 201, 265 nt. 17, 266-267, 270-272, 274-278, 282, 284 nt. 84, 292-293, 294 nt. 117, 295 nt. 125, 296 nt. 130, 303 nt. 175 en 176, 306, 308

Leeuwarden, Tresoar : 685 Hs 138 nt. 109

Leiden, UB : 1497 G 32 184 nt. 131

– 1498 F 28 225, 228, 231 nt. 123, 245, 254 nt. 232

– BPL 48 E 138 nt. 108, 251

– BPL 166 35

– BPL 2231 36 nt. 41

– BPL 2473 131

– BPL 2706 168-169 nt. 60

– LTK 222 10, 18, 42 nt. 79, 61, 140 nt. 123, 150 nt. 181 en 185, 151 nt. 190, 173 nt. 88, 177, 183 nt. 124 en 125, 184, 198 nt. 207, 218 nt. 42, 279 nt. 66, 280-284, 293, 294 nt. 118 en 120, 295 nt. 125, 296 nt. 130, 304 nt. 186

– LTK 340 10, 18, 61, 105, 122, 132, 136-139, 143, 163, 168, 183, 193, 279, 281-282, 284, 306

– LTK 1129 10, 12, 24, 45, 80, 82-90, 92-95, 97, 105, 108-109, 118, 153, 211, 265 nt. 17, 266-267, 270, 272, 273 nt. 35, 274-278, 286, 287 nt. 98, 288, 294

– LTK 1341 143

Leuven, MSB : P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 1) 231 nt. 123, 250-251

– P248.593 HERP Spie 1551 (ex. 2) 251

Linden, Mulder : Hs. I 168-169 nt. 60

Londen, BL : 1372.a.25. 234 nt. 144, 235 nt. 154, 248

– 1372.a.27. 237-239, 243-244, 253 nt. 226, 286 nt. 94

– 3832.aaa.25. 230, 233 nt. 140, 234 nt. 150, 254

– Add. 15310-1 100 nt. 99

– Arundel 71 38 nt. 54

- C.69.ff.14. 231 nt. 127
- Egerton 676 74, 302 nt. 168
- Maastricht, RHCL : 22.001 hss. GAM 479 102 nt. 111, 183 nt. 128
- Metz, BM : 560 16 nt. 22
- München, BSB : 4° Inc. s.a. 1691 192–193
- Cgm 836 16 nt. 24, 184, 193–194
- Cgm 4715 193 nt. 194
- Cgm 5140 139 nt. 117
- Cgm 5205 10, 104, 181, 183–184, 279 nt. 66, 280–281, 283, 293
- Münster, UB : 698 (Olim) 46 nt. 110, 190
- New York, JTSa : NH 108 10, 146 nt. 165, 199–203, 210, 263 nt. 9, 279 nt. 66, 293
- New York, PML : M. 349 173 t. 84
- Nijmegen, UB : 205 186
- Reeckheim, Minderbroeders : A 31 (Olim) 102 nt. 111 en 113
- Rijnsburg, GS : 105/54 (Olim) 10, 18, 122, 146, 149–154, 263 nt. 9, 279 nt. 66, 280–282, 292 nt. 112, 293, 294 nt. 117, 119 en 120, 302 nt. 167, 303 nt. 175 en 176, 305
- Utrecht, ABM : 46 (Olim) 31 nt. 19
- 47 (Olim) 146 nt. 162
- Utrecht, MCC : 40 B 09 231, 234 nt. 143, 235 nt. 153, 245
- BMH 94 184 nt. 131
- BMH 120 109 nt. 159
- BMH 125 168–169 nt. 60
- Warmond 92 A 10 10, 164, 168–169, 279 nt. 66, 280–282, 293, 294 nt. 118, 295 nt. 125, 298–299
- Utrecht, UB : 3.L.6 170 nt. 67
- 4.J.17 (cat. 350) 31 nt. 19
- 5.E.14 (cat. 291) 98 nt. 81
- 5.F.4 (cat. 368) 102 nt. 108
- 5.L.7 (cat. 1022) 10, 18, 24, 82 nt. 9, 122, 144–149, 150 nt. 187, 265 nt. 17, 266–267, 270–271, 274, 275 nt. 52, 276–279, 282, 292 nt. 110
- 8.L.9 (cat. 1030) 184–185
- MAG: F OCT 1731 RARIORA 231 nt. 129, 253 nt. 227 en 230
- Valenciennes, BM : 240 105 nt. 129
- Washington, LoC : L.J. Rosenwald Collection, Nr. 462 210–211
- Weert, GM : CMW 30 10, 18, 137 nt. 106, 140 nt. 123, 172–177, 265 nt. 17, 266, 267, 273–278, 279 nt. 68, 292 nt. 110, 308
- CMW 37 100 nt. 100
- CMW 39 9–10, 18, 24, 81, 94–98, 101–104, 108, 140, 181, 184, 187, 213, 262 nt. 5, 265 nt. 17, 266–267, 270, 273 nt. 35, 274–277, 279 nt. 64, 286, 288, 293
- CMW 41 102 nt. 108
- Wellington, BS : 137 170 nt. 73
- Wenen, ÖNB : 15228 9–10, 18, 105–106, 110, 112–113, 150, 181–182 nt. 117, 187, 255, 262 nt. 5, 265 nt. 17, 266–267, 274–279, 292 nt. 111
- Wrocław, BU : IV D 5 183 nt. 128
- Würzburg, UB : M.ch.o. 32 10, 18, 24, 81, 106–111, 116, 150 nt. 185, 189, 213 nt. 22, 265 nt. 17, 266–267, 270, 271 nt. 26, 274–278, 293, 294 nt. 117, 295 nt. 125, 303 nt. 175 en 176
- M.ch.q. 144 94 nt. 58, 106–107, 109, 116, 146 nt. 164
- M.ch.q. 145 106–107, 109

Register

In dit register zijn opgenomen persoonsnamen, geografische namen, religieuze instellingen (geordend op geografische naam), titels van werken en een aantal zaken en begrippen. Alle persoonsnamen zijn geordend op achternaam, met uitzondering van pausen en leden van vorstenfamilies. Namen van moderne auteurs zijn alleen opgenomen indien ze in de hoofdtekst voorkomen. Teksten waarvan de auteur bekend is, zijn te vinden onder de auteursnaam. Signaturen van handschriften en (post)incunabelen zijn te vinden in het signaturenregister.

- Aarschot 99
regularissen Sint-Nicolaasberg 131
Adriaensdochter Scryc, Anna 142 nt. 136
Adriaens Geritsdochter van Gestel, Lyseebeth 248
Aken 99
Albrecht van Beieren 20, 111
Alkmaar 18, 54, 122
clarissen 53-54 nt. 149, 154
Gasthuisstraat 153
minderbroeders-observanten 38, 118, 141, 146, 153-154, 159 nt. 20
Paardenmarkt 153
Paternosterstraat 153
tertiarissen Sint-Catharina/Oude Hof 32 nt. 27, 146, 149-155, 280, 282, 305
tertiarissen Sint-Maria/Jonge Hof 152 nt. 205, 153
tertiarissen Sint-Salvator/Middelhof 135 nt. 94, 154, 152 nt. 205, 153-154
Allertszoon, Syvert 147-148
Alphen, Jacop van 142
Ambrosius 151, 168
Amersfoort 164
minderbroeders-observanten 53, 170-172, 180
regularissen Sint-Agatha 32 nt. 27, 164, 169-172, 181, 202-203, 205, 280-281, 298-299
Sint-Janshuis (broeders van het gemene leven) 169-170
Sint-Pietersgasthuis 171
tertiarissen Sint-Agnes 164-169, 172, 202-203
Amsterdam 18
clarissen 53-54 nt. 149
Haarlemmerpoort 114
kartuizers Sint-Andreas/Haven der Zaligheid 81-82, 94, 106-111, 114-117, 146 nt. 164, 189, 270, 275
Liber benefactorum 110 nt. 165, 114-115
minderbroeders-observanten 116, 119
Nieuwmarkt 116
Oudezijds Achterburgwal 116
regulieren 111 nt. 176
Amsterdam, Franciscus van 114 nt. 184
Antwerpen 12, 17-18, 43, 50, 57, 87, 92-93, 164, 210, 215, 219-224, 249, 284
Blindestraat 50
Brilstraat 50
clarissen 53-54, 136, 210
dominicanen 132
Huidevettersstraat 214
IJzerenwaag 214-215, 219
Kammenstraat 221
karmelieten 214
kartuizers 114, 214
minderbroeders-observanten 38, 49-51, 87, 92 nt. 48, 93, 118, 126, 141, 176, 210-211, 215, 223, 259, 315
Onze Lieve Vrouwe-kapittel 50-51, 126
Raamveld 50
regularissen Facons/Mariëndaal 192, 199-203, 205, 210, 247
schepenen 220
Sint-Lucasgilde 214 nt. 23, 223, 241
Aquino, Thomas van 35, 151, 168
De perfectione spiritualis vitae 35
Arnhem, kartuizers, zie Monnikenhuisen bij Arnhem
regularissen Sint-Agnes 160 nt. 25, 181 nt. 113, 191, 252
Arnhem, Hendrik van 28, 30-31, 33 nt. 34, 34, 45

- Arnhem, Thomas van 33-34
ars memorativa 277 nt. 59
aspirationes, zie schietgebeden
 Assendorff, Aleidis de 136
 Assisi, Clara van 54, 136
 Assisi, Franciscus van 44, 72, 80 nt. 1, 98, 151, 200 nt. 216
 Augsburg, David van 57, 102, 147, 165 nt. 54, 168, 179
 Profectus religiosorum 102, 147, 165 nt. 54, 179
 Augustinus (pseudo-) 139, 150, 165, 168, 292 nt. 112, 305-308
 Dat boec der ynnigher bedinge 306, 308
 De civitate Dei 143 nt. 145
 Liber soliloquiorum animae ad Deum 150, 292 nt. 112, 306, 308
 regel van 30, 157, 158-159, 162, 169, 172-173, 180-182, 189, 191, 202-203, 208, 295, 314
 augustijner eremieten 211 nt. 13
Ave Maria 80, 88-89, 147 nt. 172, 188 nt. 159
- Bac, Govaert 242
 Bake, Alijt 205, 300
 De vier kruiswegen 300
 Balma, Hugo de 56, 67, 307
 Mystica Theologia 67
 barvoeters 146 (*zie ook* minderbroeders)
 Basel, Concilie van (1432-1443) 21, 122
 Beckbeeck, Hendrik 114
Bedudinghe op cantica canticorum 165, 179
 Beeck, Adam de 102
 Beeldenstorm 111 nt. 172, 212
 begijnen 132, 152, 181, 249, 251 (*zie ook* Brussel; Diest; Mechelen; Oisterwijk)
 benedictijnen 17 nt. 29, 157 (*zie ook* Bursfeld, Congregatie van; Melk, Congregatie van; Egmond, abdij van)
 benedictinessen, *zie* Rijsburg, Abdij van; Vorst; Thorn, Abdij van
 Bercha, Henricus de 54
 Bergaigne, Anthoni Marie 224
 Bergen op Zoom 54
 minderbroeders-observanten 119
 regularissen van Sint-Margaretha 131, 202
 Berninck, Hendrik 39, 128-131, 141
 Biberach, Rudolf van 57, 69-70
 De septem itineribus aeternitatis 69-70
 Bielefeld, minderbroeders-observanten 171 nt. 80
 bijbel 35 nt. 39, 39 nt. 61, 97, 114 nt. 183, 224, 231, 298
 bijbelboeken
 Exodus 96-97
 Psalmen 97
 Prediker 126
- Hooglied* 46, 179, 251, 252 nt. 218
Openbaring 307
Mattheus 298
- bijbelse personages
 Boöz 183
 Lea 66, 288-289
 Maria Magdalena 66, 80, 288-289
 Martha 80
 Rachel 66, 288-289
 Ruth 183
- Bijns, Anna 211, 219, 224, 230 nt. 118, 315
 Blomevenna, Petrus 16-18, 47, 55, 110, 196, 216, 223, 226-227, 229, 252, 287, 314
 Boccaccio 264 nt. 11
Boecken van den inwendighen gheestelike oefeninghe ende uutwendeghen lichameliken oefeninghen 200
 Boelen (Amsterdamse familie) 114 nt. 179
 Boetendaal
 eremitorium 52-53
 minderbroeders-observanten 22, 48, 49 nt. 125, 53, 118, 123-129, 132-135, 140-141, 154, 223
- Boëtius
 De Consolatione Philosophiae 35
Boexcken vander edelre doecht der verduldicheit 149-150, 292-294
 Bollen, Peter 251
 Bolsward
 minderbroeders 53, 180
- Bonaventura 36, 57, 97, 104-105, 139, 143, 168, 306
 De triplici via 143-144, 168
 Soliloquium de quatuor mentalibus exercitiis 36
 Regula novitiorum 97
 Vitis mystica 36, 104, 105, 139, 143, 306
Book of Kells 277
- Borne, Jan van 240
 Boskoop, Wermbold van 153
 Bosmans, Jan 252 nt. 218
 Brabant 29, 82 nt. 10, 131, 180, 310
 Briefraktaat gericht tot leden van een religieuze gemeenschap 179, 292-293, 294, 305
 Brinckerinck, Johannes 91 nt. 44
 Broeck, Henrick van den 171 nt. 77
 broeder Gerard 110
 broeder Leo (gezel van Franciscus van Assisi) 44
 broeders van het gemene leven 27, 28, 33, 78, 158-159, 206 (*zie ook* Amersfoort; Brussel; Delft; Deventer; Gouda; Herford; Münster; Zwolle; Zwols Colloquium)
- broeders van het Heilige Kruis, *zie* kruisbroeders
 Brugge 14 n. 12, 120
 Brugman, Jan 11, 12, 13, 14, 39-41, 43, 44, 50, 51, 53 nt. 148, 79, 80 nt. 1, 92, 98, 105, 115, 116, 122, 159, 184, 187, 190, 261
 Devote oefeninge 190

- Och ewelick is so lanc* 105
preken 14, 79, 184, 187, 190
Speculum imperfectionis (*Spiegel der onvolkomenheid*) 44, 50, 159
- Brussel 123, 225, 295-296
begijnhof Molenbeek 109 nt. 159
broeders van het gemene leven 230 nt. 115
dominicanen 129 nt. 69, 132, 134-135
Oude Graanmarkt 123
regularissen Onze Lieve Vrouw/Notre-Dame ter Rosen geplant in Jericho 22, 118-119, 123-135, 140, 142, 149, 154-155, 159-160, 162, 172, 175, 181, 241, 241, 279, 304, 313-314
Sint-Goedelekerk 295
witte zusters van Sint-Victor Sint-Catharina 123-124
- Bueckenberch, Mariken 250
Bursfeld, Congregatie van 157-159
Butzbach 220
- Campo, Heymericus de 29, 132
Cancellierboeck 96, 104 nt. 119, 181 nt. 116, 184
Cantimpré, Thomas van
Bonum universale de apibus (*Biënboec*) 36, 97, 170
Carruthers, Mary 270, 277
Casale, Hubertinus de 200 nt. 216, 307
Cassianus, Johannes
Collationes patrum 100, 103
Cassiodorus 97
celebroeders 179-180 (*zie ook* Kampen)
Chrysostomus, Johannes 35, 96
Ad Amanticum lapsus de reparatione lapsi 35
De compunctione cordis ad Demetrium 35
cisterciënzers, *zie* Sibculo, Colligatie van
Claes (prior regulieren in Den Hem bij Schoonhoven) 32
Claes, Clara 245
Claesdochter, Maritgen 246 nt. 193
Claesen, Jan (prior regulieren Stein bij Gouda) 32
Claeszoon, Gerrit 109
Clairvaux, Bernardus van 67 nt. 215, 92 nt. 47, 104, 110, 139, 151, 165, 200, 306-307
clarissen 53-54, 136, 154-155, 162-163 nt. 38, 183 nt. 128, 208, 255, 300, 313 (*zie ook* Alkmaar; Amsterdam; Antwerpen; Delft; Freiburg; Gouda; Haarlem; Neurenberg)
Cockx-Indestege, Elly 242
Coelde van Münster, Dirk 89, 116, 165, 187, 190, 211, 222-223, 294, 300
Kerstenspiegel 165, 187, 211, 222
Coernelis, Giertgen 152
Colijns, Janne 131-132
collaties 31-37, 39, 42, 45, 78, 100, 142, 149, 152, 205, 222, 300, 303
- Colmar, dominicanessen Unterlinden 190
compilatio 264
Concede mihi, misericors Deus 143 nt. 148
conventuelen, *zie* minderbroeders
Cornelia (tertiaris Oude Hof Alkmaar) 152
Corneliuszoon, Cornelius 33
Costard, Monika 188, 190-191, 206
Costers, Jacomijne 201-203
Van de drij beloften der religieusen 203
Van de perfectie 202, 203 nt. 236
Visioen en exempel 202
Coudenberg, Vranke vanden 53, 295
Couweren, Elisabeth van 201
cura animarum, *zie* zielzorg
cura monialium 176 (*zie ook* minderbroeders-ob-servanten; zielzorg)
Curtius, Petrus 229
Cusa, Nicolaas van 29, 42, 69, 99, 101, 104, 106, 176 nt. 97, 192
Custodis, Jacoba, *zie* Costers, Jacomijne
Cuyermans, Barbara 125, 132
- Daesdonck, Elisabeth van 201-202
Damianus, Petrus 36
Dat boeck vanden weerdigen sacrament 96
Dat leven ons Heeren 220 nt. 61
David van Bourgondië 171 nt. 78
Deelen, Adriana 195
De interiori domo 104 nt. 121
Delft 18, 30, 32, 33, 42, 87, 92-93, 164, 172, 176-177, 184, 203, 211, 220, 262, 280, 282
clarissen 53-54 nt. 149, 176-177
minderbroeders-observanten 38, 87, 93, 118, 141 nt. 131, 176-177, 220
Nieuwe Kerk 176
Nieuwstraat 30
Oude Delft 30
regularissen Sint-Anna 172-177, 181, 203, 216, 262, 273, 275, 278, 309
regularissen Sint-Maria in Nazareth 176
Sint-Hiëronymusdal (broeders van het gemene leven) 28, 30, 32-34, 176
Delft, Dirc van 20, 30, 40, 48, 183, 293, 304
Tafel van den kersten ghelove 20-21, 30, 109, 165 nt. 54, 175-176 nt. 92, 183, 292-293, 304
Delien, Maria en Elisabeth 250
Den Bosch 99
Den Haag
tertiarissen Sint-Elisabeth 184
tertiarissen Sint-Maria/Galileën 246 nt. 193
Den wijngaert van St. Franciscus 212, 223
derde orde van Sint-Franciscus 98-99, 106, 135, 152, 155, 158, 169, 173, 179-180, 191, 311, 314 (*zie ook* Alkmaar; Amersfoort; Den Haag; Enkhuizen;

- Harderwijk; Hasselt; Hoorn; Keulen; Leiden; Maastricht; Schiedam; 'tweede overgangsbeweging'; Utrecht, Kapittel van; Vlaardingen; Weesp; Zepperen; Zepperen, Kapittel van)
- Der vader boec* 101, 103
- Deschamps, Jan 103, 182
- Des coninx summe* 36
- De ses clagen* 98
- Desplenter, Youri 162, 173
- Deventer 28, 30, 92 nt. 45, 157,
Lebuinuskerk 92 nt. 45
Meester Geertshuis (broeders van het gemene leven) 206 nt. 259
Stadsbibliotheek 232
- Devoet buesken van inwendighen ende uutwendighen oefeninghen seer leerlic ende nutte voir jonghe beghinende menschen* 200
- Die alder excellenste cronyke van Brabant* 214, 216, 219
- Die bedienisse van der missen* 139
- Die distructie van Troyen* 214
- Die gheestelike tien gheboeden* 146
- Die schole der hemelscher offeninge* 183
- Die volmaectheijt der sielen* 250
- Die weerdighe bereijdinge om salichlijc dat heijlighe sacrament te ontfanghen* 147 nt. 168
- Diepenveen, regularissen Sint-Maria en Sint-Agnes 164, 192, 195-199, 203, 205, 209, 217, 232, 247, 259, 302-303, 305
- Diepholt, Rudolf van 153 nt. 211
- Diest 132 nt. 78, 240,
begijnen 250-252, 253, 259
kartuizers, *zie* Zeelhem bij Diest
Lelie, De (rederijderskamer) 252 nt. 225
regularissen Sint-Mariëndaal 238
Sint-Sulpitiuskerk (kapittel) 237-238, 240
- Dircks, Jannetgen 245, 250, 251 nt. 212, 255
- discretio* 73, 204
- distributiekring(en) 21, 22, 24-25, 118, 121, 132, 135-136, 143, 147, 149, 153, 155, 161, 208, 211-212, 258, 312
- Dixmuiden, Zeger van 53
- Doesborch, Jan van 219, 241
- dominicanen 40, 129 nt. 69, 161, 190, 203, 206, 302-304, 306 (*zie ook* Antwerpen; Brussel; Gent; Keulen; Mainz; Neurenberg; Marseille)
- dominicanessen 208 (*zie ook* Colmar; Neurenberg; Schönensteinbach; Wijk bij Duurstede)
- Dordrecht 211, 223
- Dorpe, Roland van den 214, 216, 219
- Dorpe, weduwe van Roland van den 12, 18, 87, 210, 214, 216-217, 219, 231, 241, 249, 259, 284-285, 314-315
- Dregge, Margriete 223
- Droefliken strijt opten berch van Roncevale* 215 nt. 30
drukkers (inzet door de minderbroeders-observanten) 187-188, 211-215, 222-223, 225, 229, 259, 314-315
- Düren 53
- Eckhart, Meester 102, 131, 188, 196, 198, 204, 206, 293-295, 302-304, 307
Erfurter Reden 177, 193, 196-199, 292-293, 303
Reden der Unterscheidung, *zie Erfurter Reden*
- Edam, termijnhuis 146
- Een geestelijke oefening hoe men dat kindeken Jesus zal bezoeken* 215
- Een prekel der sondaren* 139
- Een profytelycke ende scoen pelgrimagie* 184, 252, 315-316
- Een spiegelkijn van bekeering* 109, 151, 292-294, 301-302
- Eggaert, Jan 246
- Egmond, abdij van 157
- Eichstätt, regularissen Mariastein 192, 195
- Eigenbrakel, regularissen Onze Lieve Vrouwe ter Cluysen 123-124, 160
- Elen, Johan
Der gemeynder bicht 223 nt. 83
- Elisabeth van Hessen 49
- Elm, Kasper 160
- Engen, John Van 261
- Enkhuizen, tertiariissen Sint-Clara 135 nt. 94
- Épiney-Burgard, Georgette 12
- Erfurt, kartuizers Salvatorberg 16, 115, 192 nt. 189, 303 nt. 173
- Erp (Noord-Brabant) 29
- Erpe (Vlaanderen) 29
- Erppe, Heinricus 29
- Esch, Nicolaas van 252
Exercitia 252
- Eugenius IV 180
- Evangelische peerle* 197-198 nt. 205, 252, 316
Schrijfster van de 197-198 nt. 205
Tempel onser sielen 197-198 nt. 205, 252
- Evert (cellebroeder te Kampen) 179
- Evertsen, Cornelis 171 nt. 76
- exempelen 36, 92-93, 97, 115, 138, 185, 300, 316
(*zie ook Exempel van enen broeder die in zijn uutterste lach*; Heisterbach, Caesarius van; *Vitae patrum*)
- Exempel van enen broeder die in zijn uutterste lach* 185-187
- Eyn samenspreken Ihesu ende des sondaers* 105
- Fasciculus mirre* 211, 222 nt. 78, 223, 259
- Fili accedens* 149 nt. 178, 150, 292-293, 300
- Filips de Goede 38-39, 43-45, 51, 105, 114, 116, 123, 134, 141

- Florisz, Dirk 32, 35, 78
 franciscanen, *zie* minderbroeders
 Franciscus, regel van 37, 311
 Franciscus, derde regel van, *zie* derde orde van Sint-Franciscus
 Frankfurt am Main 220
 Freiburg, clarissen 190
 Freiburg, Magdalena van 190, 205
 Gulden litanie 190
 Freienhagen-Baumgardt, Kristina 15, 19, 46, 58, 111, 193, 195
Frömmigkeitstheologie 58, 105 nt. 132, 204 nt. 244, 298 nt. 138
 Fysonis, Fredericus en Matheus 45
- Gaesdonck bij Goch, regulieren Sint-Maria 189, 191
 Gallicus, Johannes, *zie* Wael, Jan de
Ganck die Jesus ghinck metten cruce 215
 Gavere, Joris van 221 nt. 65
 Geertruidenberg, kartuizers 114 nt. 183
 Geldern 164, 275
 regularissen Sint-Maria/Nazareth 23, 146 nt. 164, 163 nt. 42, 181, 188-191, 192 nt. 187, 203, 207, 268-269, 270, 275, 282
gender 140
 Gent 212, 221
 dominicanen 212
 kapucijnen 56-58 nt. 158
 kartuizers 114
 regularissen Sint-Maria/Galilea 246-247, 250, 259
 Gerrits, Guerte 249-250
 Gerritsen-Geywitz, Gisela 242
 Gerritsz., Jan 143
 Gerson, Johannes 17, 21, 111, 114, 118, 132, 165, 168, 208,
 La montagne de contemplation (Berch der contemplacion) 14 nt. 12, 165, 169 nt. 61
 Le Miroir de l'Âme 17 nt. 31, 165 nt. 54
 Tractatus de consolatione theologiae 35
 Ghiseghem, Catharina van 131, 175
 Goblijns, Katheline 44
 Goes, Agatha 136
 Goes, Jan van der 39, 41, 43, 120
 Goes, Matthias van der 220
 Gorinchem, minderbroeders-observanten 118
 Gosen Woutzoon, Egbert 171 nt. 76
 Gouda 11, 31-33, 35, 36-37, 39, 41-42, 54, 78, 92-93, 136 nt. 103, 147, 209-211
 clarissen 52-54 nt. 149, 154
 Collatiehuis (broeders van het gemene leven) 28, 31-37, 39, 40-42, 45, 78, 123, 139 nt. 119, 223
 Heilige Geestmeesters 31-33
 minderbroeders 37-43, 54, 93, 118, 120, 123, 141, 176, 209
 regularissen Sint-Margaretha 33
 Sint-Janskerk 11, 36
 Spieringstraat 11, 32-34, 36
 Gouda, Gerardus de 123
 Gouda, Willem van 39 nt. 61, 140
 Goude, Gerrit vander 39 nt. 61, 42, 123, 223
 Boeckken vander missen 42, 223
 Goude, Jan Adriaens vander 39 nt. 61
 Goude, Martijn vander 39 nt. 61
 Goudsmit, Hugo 152-153
 Grave, Claes de 220
 Grave, Bartholomeus van 224
 Gregorius de Grote 151, 168
 Grieks 108
 Gris , Annette 140
 Grobbendonck bij Herentals, regulieren Onze Lieve Vrouwe ten Troon 124 nt. 30
 Groenendaal, *zie* Hoeilaart bij Brussel
 Groenendaal, Kapittel van 124, 200
 Grote, Geert 14, 28, 157, 161, 177, 296
 Getijdenboek 168-169 nt. 60, 176, 261 nt. 3
 Gruitrode, Jacobus van 104-105, 139
 Die roesenghaert Jhesu ende Marie 105 nt. 128
 Een devote te samen spreken Ihesu Christi ende des sondaers 139
 Guldemont, Johan, *zie* Chrysostomus, Johannes
 Gutenberg 241
- Haarlem 152
 clarissen 53 nt. 145 en 149, 54, 136
 minderbroeders-observanten 38 nt. 57, 118, 124 nt. 33
 Hadewijch 131
 Haerlem, Heinric van 302 nt. 168
 Hamm 51
 Hamm, Berndt 58
 Hanneken Valken, Anna 170-171
 Harderwijk, tertiariissen Clarendal 135 nt. 94
 Ha , Heinrich 15, 156
 Hassard, Pierre 224
 Hasselt, tertiariissen Sint-Catharina 100
 Haut, Catharina van 250-251
 Heel, Dalmatius van 103
 Heij, Lucas van der 222
 Stimulus amoris 222
 Heinsberg, Jan van 99
 Heisterbach, Caesarius van 31, 36, 57, 138
 Dialogus miraculorum 138
 Herden, Johannes 192
 Herentals, minderbroeders-observanten 48-49, 53-54
 Herford, broeders van het gemene leven 171 nt. 80

- Herne, kartuizers 110, 114-115
- Herp, Hendrik
 biografie van H. 11-13, 27-54, 105, 154, 170, 312
Collatio prima (Middel nederlandse vertaling)
 296, 298
De processu humani profectus 45-46, 300
 Dictum op naam van H. (Middel nederlandse)
 74, 90 nt. 38, 302 nt. 168
Eden 41 nt. 73, 46, 57, 62, 190 nt. 179, 218
 preken van H. 11, 45-46, 67 nt. 216, 132, 134,
 193, 216 nt. 35
Scala amoris novem distincta scalaribus 46, 62, 69,
 181 nt. 113, 190-191, 252
Sermones de diversis materiis vitae contemplativae, zie
De processu humani profectus
Sermones de tempore, de sanctis, de tribus partibus
poenitentiae, de Adventu 45
Soliloquia super Cantica 46
Speculum aureum de praeceptis divinae legis 45-46,
 67 nt. 216, 193, 216 nt. 35
Spiegel der volcomenheit passim
XII Stervinghen 16-17, 59, 61-65, 67, 70, 85,
 96, 137, 140, 150, 164, 172, 173 nt. 88, 174-175,
 177-179, 183 nt. 124, 184, 188, 193, 197 nt. 205,
 199-203, 217-218, 221, 227 nt. 105 en 106,
 228-229, 236, 253, 255-256, 259, 267, 270, 272-
 276, 278-280, 282-284, 287-288, 294, 299, 301,
 303, 305-307, 310, 313
 bronnen van de *Spiegel* 31, 36, 46, 55-58, 62,
 64, 67 nt. 215, 68-69, 138, 218, 294, 302
Editio purgata 55-56
 Latijnse werken van H. en de *Spiegel* 46-48,
 57, 62, 69, 218, 227, 273
 mecenaat van de *Spiegel* 47-49, 160, 192,
 196, 213, 216, 226, 312
 vertaling naar het Duits 15-16, 19, 139 nt.
 117, 156-157, 160-161, 163, 184, 193-194,
 208, 267 nt. 21, 304 nt. 187, 314 (zie ook Haß,
 Heinrich; *Von den Kräften der Seele und den*
geistlichen Lebensformen)
 vertalingen naar het Latijn (zie ook Blome-
 venna, Petrus) 16-18, 47, 55, 110, 115, 177,
 196, 216, 223, 226-229, 252, 287, 314
 vertalingen naar andere talen 15, 17, 48
Theologia mystica (zie ook Loer, Dirk) 17, 41 nt.
 73, 211
Tres collationes (zie ook *Collatio prima*) 46
- Herxen, Dirc van 32-33, 36, 170
Eerste Collatieboek 36, 170
- Heussen, Gisberta van 54
- Heverlee, Abdij van Park 132, 224
- Hieronymus 168
- Hijkens, Agnes 248 nt. 199
- Hilst, Anna Catharina van 251 nt. 214
- Hinckaert, Filips 52
- Hinckaert, Henricus 53
- Hinckaert, Jan 53, 295
- Hobbins, Daniel 20-22, 24, 118, 122, 312
- Hoeilaart bij Brussel, reguleren Sint-Maria/Groe-
 nendaal 53, 102, 124, 131-132, 177, 188, 192, 296
- Holland, Dionysius van 124-125
- Holland, Kapittel van, zie Sion, Kapittel van
- Hombeek bij Mechelen, norbertinessen Leliëndaal
 104 nt. 119, 132
- Homberch, Henrick Eckert van 17, 18, 87, 219-
 224, 230-235, 245, 259, 284, 286-290
- Hombergh, Frederik van den 41
- Hoorn 18, 144-149, 153
 Kleine Noord 144
 kruisbroeders Sint-Petrus/Sint-Pietersdal 148
 nt. 174
 Mariakerk 144
 tertiariessen Sint-Clara 23, 122, 135 nt. 94, 144-
 149, 153, 155, 204, 266, 270-271, 275-276, 279,
 282, 313
- Hout, Jan van 142 nt. 136
- Hout, Maria van 252
- Indices librorum prohibitorum* 227
- Innocentius VIII 180
- Inquisitie, Spaanse 227,
- Isabella van Portugal 38, 48-49, 51-54, 105, 123,
 134-135
- Jan III van Brabant 53
- Jan V van Nassau-Dillenburg 49
- Jan Gerritsdr, Belye 169
- Jans, Diemer 152
- Janszoon Ketelaer, Jan 115
- Janszoon van Woerden, Hugo 147, 211, 222-223,
 259
- Jezus, leven/passie van (zie ook *Dat leven ons Heeren*;
Meerhout, Jan van; *Pseudo-Bonaventura-Ludolphi-*
aanse Leven van Jezus; Saksen, Ludolphus van;
Tleven ons heren Jhesu Christi)
 42, 90, 131, 143, 165, 184-185, 187, 215 nt. 30, 216
 nt. 38, 261, 306
- Jezus, verering van de naam van 90-92
- Jordaens, Willem 57, 296
De oris osculo (*Mystieke mondкус*) 57
- Kabeljauwen 116
- Kalckbrenner, Gerard 252
- Kamerijk, bisdom 29, 54
- Kampen 28, 164, 177-180, 305
 cellebroeders Sint-Augustinus en Sint-Alexius
 177-180, 295, 305
 minderbroeders 180

- kapucijnen 56-57 nt. 158, 315
 Karel V 227
 Karel de Stoute 38, 51, 53-54
 Kartuizer, Dionysius de, *zie* Rijkkel, Dionysius van
 kartuizers 21, 91, 106-107, 111, 114-117, 155, 157,
 159-160, 189 nt. 163 (*zie ook* Amsterdam; Erfurt;
 Geertruidenberg; Gent; Herne; Keulen; Leuven;
 Luik; Monnikenhuisen bij Arnhem; Roermond;
 Straatsburg; Tüchelhausen bij Würzburg; Vught;
 Zeelhem bij Diest)
 Kempis, Thomas a 48, 78 nt. 286, 102, 105, 165 nt.
 54, 189 nt. 166, 200-201, 292-293,
De imitatione Christi 48, 102, 189 nt. 166, 200-
 201, 292-293, 300
 Kerssloot, Johannes 143 nt. 144
 Ketelaer en De Leempt (drukkersduo te
 Utrecht) 242
 Keulen 16-17, 19, 76 nt. 278, 115, 171, 216
 dominicanen 156
 Kapittel van 158
 kartuizers Sint-Barbara 16-17, 19 nt. 42, 115,
 252, 316 (*zie ook* Blomevenna, Petrus; Loer, Dirk;
 Kalckbrenner, Gerard)
 kerkprovincie 12, 19, 27, 37-39, 41, 45, 51, 54,
 119-120, 125, 136, 313
 regularissen Sankt-Maximin 171 nt. 79
 stadsarchief 19
 tertiariissen 171 nt. 79
 universiteit 16, 19 nt. 42, 29, 42, 211
 Kienhorst, Hans 191
 Kirchsclag, Peter 156
 Kivet, Albert 115
Referendarium exemplorum 115
 Knuttel, Jan 13
 Königssaal, Gallus van 131 nt. 73
Malogranatum 131
 Konstanx, Concilie van 21, 37, 122
 Kors, Mikel 191
 Korsendonck, regulieren Sint-Maria 131, 202
 kruisbroeders 157, 159 (*zie ook* Hoorn)
 kruisheren *zie* kruisbroeders
 Kwakkel, Erik 110, 115

 Laet van Borchloon, Meester Jasper 220
 Landen, Jan 17
 Lannoy, Jan van 141 nt. 127, 176 nt. 97
 Lanschot, Jan van 100
 Laon, Guyard van 96, 292-293
Sermo de duodecim fructibus sacramenti 96, 292-
 293
 Laurenszoon van Alphen, Bartholomeus 143
 Leeu, Claes 104-105 nt. 127
 Leeu, Gerard 104-105 nt. 127, 138 nt. 107, 147,
 210-211, 213, 214 nt. 28, 315
 Leeuwarden, minderbroeders-observanten 118-
 119
 Leeuwen, Jan van 132, 180, 192, 202
 Leiden 16, 18, 136-144, 146-147, 153, 184, 211,
 222, 245, 262
 Achtergracht 142
 Bouwen Louwenssteeg 142
 Duizendraadsteeg 142
 Haarlemmerstraat 141 nt. 127
 Mareldorp 142
 minderbroeders-observanten 38, 41, 118, 120-
 122, 140-143, 146, 176, 185, 223, 315 nt. 3
 Oude Vest 142
 regularissen Sint-Hiëronymus Roma 143, 247
 nt. 195
 Sint-Catharinaconvent 135 nt. 94
 Sint-Pancras-kapittel 142
 Sint-Pancrasparochie 142
 Sint-Pieterskerk 136 nt. 103
 tertiariissen Roomburg 175 nt. 92
 tertiariissen Sint-Barbara/Bethanië 147
 tertiariissen Sint-Clara/Nazareth 23, 105, 122,
 132, 135 nt. 94, 136-144, 146, 153, 155, 163, 168,
 170, 175, 183, 193, 262, 279, 282, 306, 313
 Waard aan de Nieuwe Rijn 141
 lekenbrevier 162, 173, 177 nt. 100
 Lenssen, Henricus 103
 Leo (gardiaan Boetendaal) 125-128
 Leuven 18, 99, 132, 222, 224, 229, 284, 308
 broederschap van de Heilige Anna 92 nt. 46
 Enghelenborch 224, 229
 kartuizers 114 nt. 184
 minderbroeders-observanten (recollecten) 38
 nt. 54, 255 nt. 242
 Sint-Pieterskerk 222, 229
 universiteit 11, 29, 42, 53 nt. 145, 115, 132 nt. 79,
 222, 224, 227
Liber benefactorum, *zie* Amsterdam, kartuizers Sint-
 Andreas/Haven der Zaligheid
 Lichtenberg, minderbroeders-observanten 94, 118
 liederen over de minderbroeders-observanten 44
 Lindau, Marquard van 102, 143, 146, 149, 155, 193,
 200, 292-293
De anima Christi 146, 200, 292-293
Wechruiser naer den hemelschen Jherusalem 143,
 146-147, 149, 155
 Lochem, Bernardus van 33
 Loer, Dirk 17, 211
 Loon, Maria van 49 nt. 125, 158 nt. 18
 Loon Heinsberg, Jacoba van 191-192
 Loyola, Ignatius van 297 nt. 136
 Lubbe (zuster van Gerlach Peters) 305
 Luik 180
 bisdom 29, 99, 181

- kartuizers Alle Apostelen 104, 114-115 (*zie ook* Gruitrode, Jacobus van)
- Luther 224
Een boecxken hoe elck mensche hem bereyden sal totter doot 224
Een wonderlike nyeuwe leeringhe 224
- lutheranisme 252
- Luyken, Jan 315
Jezus en de ziel 315
- Lyra, Michael de 50-51, 125-129
- Lyra, Nicolaas van 39 nt. 61
- Maasbracht 99
- Maaseik 164, 181-188, 283
 regularissen Sint-Agnes 104-105, 139 nt. 120, 154, 157 nt. 9, 181-188, 190-191, 193 nt. 192, 195, 203, 283
 'vierde kopiiste van Maaseik' 104, 182-186
 'vijfde kopiiste' van Maaseik 187
- Maastricht 99, 116, 187
 tertiariissen van Sint-Andreas en Sint-Barbara/Maagedendriesch 185 nt. 144
 tertianen Sint-Michael en Sint-Bartholomeus 18, 81-82, 94-106, 109, 117, 140, 158, 181, 183-184, 187, 207
- Mainz 16, 156, 192, 194, 216, 241
 dominicanen 156
- Mande, Hendrik 56-57 nt. 158, 93 nt. 52, 185
Van drie staten 93 nt. 52
- Mant, Adriaen 196 nt. 202
- Margaretha van York 38
- Mariken (begijn in Diest) 250
- Marseille, dominicanen 115
- Marten, meester (schilder te Zwolle) 92
- Massys, Quinten 92 nt. 46
- Material Philology* 263
- materiële tekst 22-26, 82, 164, 168, 261-265, 265-291, 308-310, 312, 315
- Maxentius, keizer 31
- Maximiliaan I van Oostenrijk 214
- Mechelen 29-30, 42-45, 47, 50, 143 nt. 148, 191, 224 nt. 94, 226, 312
 begijnen 50
Dmoleneyser (herberg) 121
 Groot Begijnhof 138 nt. 108, 197-198 nt. 205, 251
Inde drie Coppe (herberg) 29
Inden Drake (herberg) 29
 minderbroeders 12, 27-29, 37-38, 41-46, 49 nt. 125, 50-51, 54, 57, 64, 78, 118, 120-121, 141 nt. 131, 158, 160, 185, 213, 215, 221 nt. 66, 222, 226-227, 253, 285, 312, 316
 regularissen Sint-Maria/Bethanië 191-192
 regularissen Thabor 296 nt. 133
- Mechelen, Adriaan van 47 nt. 115, 225-229, 252, 254, 259, 287-288, 315
- Mechelen, Lucas van 315
- Meerhout, Jan van 131-132, 163, 202
Dboec der passien ons liefs heeren Ihesu Cristi 132
- Meinsma, K.O. 114
- Melk, Congregatie van 157
- Merswin, Rulman 57, 76, 218, 302 nt. 167
Neunfelsenbuch 57, 76, 109, 218-219, 302
- Mertens, Thom 14, 59, 124, 205
- Meyer, Johannes 190
Buch der Reformacio Predigerorden 190
- Meyster Jansdochter, Lijsbet 172-177, 216, 227 nt. 107, 262, 273-275, 278, 309
- Mijnsheeren, Jan 224 nt. 94
- minderbroeders 40, 52 nt. 135, 53, 98, 122, 153 nt. 211, 158, 212
 conventuelen 38-39, 43-45, 158, 161 (*zie ook* Gouda; Kampen; Mechelen; Neurenberg; Rome)
 minderbroeders-observanten 11-14, 22-23, 25-27, 29, 33, 37-43, 46-48, 78, 81, 87, 91 nt. 44, 92-93, 105, 116-117, 118-123, 125, 135-136, 140, 144, 146, 148-149, 154-155, 158-161, 170, 171, 183 nt. 128, 185, 187-188, 191, 197-198 nt. 205, 203, 206 nt. 257, 207, 209, 210 nt. 5, 210-215, 222-223, 225-226, 229, 252, 259, 294, 301-302, 311-316 (*zie ook* Alkmaar; Amersfoort; Amsterdam; Antwerpen; Bergen op Zoom; Bielefeld; Boetendaal; Bolsward; Delft; Gorinchem; Gouda; Haarlem; Herentals; Kampen; Leeuwarden; Leiden; Leuven; Lichtenberg; Mechelen; Nijmegen; Rome; Siegen; Weert; Zutphen)
 kapittelvergaderingen van minderbroeders-observanten 119-122, 206 nt. 257, 313
 in Alkmaar 54, 154
 in Amsterdam 116
 in Bergen op Zoom 54
 in Düren 53
 in Gouda 39, 54, 120
 in Hamm 51
 in Haarlem 38 nt. 57
 in Leiden 41, 120-121
 in Mechelen 51-51, 64, 78, 120-121, 206 nt. 257
 zielzorg door minderbroeders-observanten 42, 50, 53-54, 78, 117, 121-123, 128-129, 132, 135-136, 140-141, 146, 148-149, 153-155, 159 nt. 20, 163, 171, 175-177, 203-204, 216, 313 (*zie ook* Alkmaar, clarissen; Amsterdam, clarissen; Antwerpen, clarissen; Brussel, regularissen Onze Lieve Vrouw/Notre-Dame ter Rosen geplant in Jericho; Boetendaal; Delft, clarissen; Gouda, clarissen; Haarlem, clarissen; Hoorn, tertiariissen Sint-Clara; Leiden, tertiariissen Sint-Clara/Nazareth)

- Minghelen, Dirk 114
- Mispelteren, Katherina van 201, 203
- Mitüberlieferung* 23–26, 82, 97–98, 105, 108, 150, 164, 192–193 nt. 189, 261–262, 265, 291–295, 301–302, 304, 306, 308–310, 312, 315
codexübergreifende of *externe Mitüberlieferung* 23, 82, 109, 304
- mnemotechniek (*zie ook ars memorativa*) 270, 289
- Moderne Devotie 11–12, 14, 28, 31, 32, 42, 52, 57–58, 78, 91 nt. 44, 99, 106, 111 nt. 176, 143, 152, 157–158, 161, 169, 180, 188, 191, 195, 199, 205–208, 296, 312, 316
 geïnstitutionaliseerde Moderne Devotie 158, 207–208
- Moll, Willem 13
- Monnikenhuizen bij Arnhem, kartuizers 114
- Montefalco, Clara van 72, 254–255
- Montmorency, Anne de 17
- Moonincx, Thomas 131–132
- Moons Jans, Machtelt 236, 245, 250, 253
- Motte-au-Bois, La 48
- Münster, bisdom 159
 broeders van het gemene leven 171
- mystieke cultuur 205–206
- Mystieke Pinksterpreken van 1492* 14 nt. 12
- Naaldwijk, Katharina van 209 nt. 266
- Nakomeling 299
- Neurenberg
 clarissen 161
 dominicanen 161–162, 203
 dominicanessen Sint-Katharina 15, 156–157, 161–162, 195, 203
 minderbroeders 161
- New Philology* 263
- Nider, Johannes 190
Formicarius 190
- Nijmegen, minderbroeders-observanten 118
- Nissen, Peter 105
- norbertijnen, *zie* Heverlee, Abdij van Park
- norbertinessen, *zie* Hombeek bij Mechelen, norbertinessen Leliëndaal
- Obbema, Pieter 108–109, 111, 136
- observantie
 algemeen in de vijftiende eeuw 14, 19, 22, 25, 58, 81, 94, 99–100, 105–106, 109, 117, 126, 134–135, 138, 153–155, 156–164, 172, 175, 177, 180, 191, 195, 199, 202–204, 206–209, 211–214, 216, 259, 261–262, 295, 300, 304–306, 310, 311, 313–316
 dominicaanse 109, 129 nt. 69, 132, 134–135, 138, 153, 156–157, 160–162, 190, 195
 franciscaanse 11–15, 17–20, 22, 25, 27, 36–43, 45, 47–48, 50–51, 53–55, 58, 78–79, 81, 87, 91–94, 98, 104, 106, 116–117, 118–123, 128, 132, 135–136, 141, 143–144, 147–149, 153–155, 156–157, 176, 185, 187, 191, 207–208, 212, 216, 226, 294, 300, 309, 311–313, 315–316
- Oetenszoon, Hendrik Jan 114 nt. 181
- Oisterwijk, begijnen 252
- Onzevader 89
 traktaat over het 179
- Ooms, Herwig 122
- Oostrom, Frits van 20–22
- ordinatio* 264
- Oudergem bij Brussel, regulieren Sint-Paulus/Rooklooster 104 nt. 119, 124, 132, 300 nt. 151
- Over het nut van invendig lijden* 189, 292–293
- Padua, Sint-Antonius van 53, 151
- palmboomtraktaat 179
- Pee, Maria van 129, 131 nt. 76, 133–134
- Peeters, Aert 224 nt. 94
- Peters, Gerlach 204 nt. 245, 305
- Pierets, Jan 221
- Pieters, Dyeuer 245, 250
- Pius II 53 nt. 146, 179
- Placentius, Joannes Leo 224
- Potter, Dirc 102
Blome der doechden 102
Mellibeus 102
- Poyl, Elisabeth van 118–119, 123, 125, 127–129, 131–132, 135, 175, 279
- predicatie 125, 128–129, 134, 261, 311
- procurator 33, 152, 170
- pro pretio*, schrijfbedrijf 132, 238–240
- provinciaal vicaris 12, 38–39, 41, 50–51, 53–54, 119, 121–122, 125, 136, 170
- Pseudo-Bonaventura-Ludolphiaanse Leven van Jezus* 153, 200
- Pupper van Goch, Johannes 42
- Quedlinburg, Jordanus van 176, 187, 193, 304
- receptiegeschiedenis 28, 54
 chronologische receptiegeschiedenis 21, 24, 312
- Rebdorf 115 nt. 188, 164
 regulieren 184, 192–195, 203, 207
- Regensburg, Lamprecht van 138
- reguliere kanunniken 111 nt. 176, 159, 191–192, 307 (*zie ook* Amsterdam; Gaesdonck bij Goch; Grobbendonk bij Herentals; Hoeilaart bij Brussel; Keulen, Kapittel van; Korsendonck; Oudergem bij Brussel; Rebdorf; Schoonhoven; Sion, Kapittel van; Stein bij Gouda; Windesheim, Kapittel van; Zevenborren)
- reguliere kanunnikessen 18, 162 nt. 33, 181, 191,

- 247 nt. 195, 259, 305 (*zie ook* Aarschot; Amersfoort; Antwerpen; Arnhem; Bergen op Zoom; Brussel; Delft; Diepenveen; Diest; Eichstätt; Eindhoven; Geldern; Gent; Gouda; Keulen; Leiden; Maaseik; Mechelen; Tienen; Venlo, Kapittel van; Venlo)
- Reinszoon, Gerrit 171 nt. 76
- Reymerswael, Jan van 211
Der sondaren troest 211
- Rieviren, Mechtild van 202 nt. 229, 203
- Rijkkel, Dionysius van 104-106, 110-111, 115-117, 187, 189 nt. 168, 208
De fructuosa temporis deductione 104 nt. 126
De natura veri et aeterni Dei 104 nt. 126
De vita et fine solitarii 104 nt. 126
Translatio Cassiani 104 nt. 126
Translatio Climaci 104 nt. 126
- Rijnland 19, 156, 180, 310
- Rijnsburg, Abdij van 157
- Rijswijk 30
- Ripuarisch 16, 19
- Roeland, ridder 215
- Roelantslied* 215 nt. 30
- Roelants, Nikolaas 43, 44 nt. 88
- Roelofsdr, Marie 170
- Roermond 99
 kartuizers 18, 105, 110, 112-113, 115, 150, 181-182 nt. 117, 187, 189 nt. 168, 255, 274-276
 tertianen 100
- Rolevinck, Werner
Fasciculus temporum 241 nt. 172
- Romans, Humbertus van 150
Epistola de tribus votis substantialibus religionis (Die epistele van dien drie gheloeffen) 150
- Rome 41, 78, 151
 Alvernaberg 41 nt. 73, 72 nt. 246
 minderbroeders *Ara Coeli* 41
- Ruusbroec, Jan van 46, 53, 57, 58 nt. 168, 62 nt. 180, 67 nt. 215, 68, 71 nt. 242, 72, 72-72 nt. 251, 75, 77, 102-103, 105, 109 nt. 154, 110, 127, 131, 164, 166, 168-169, 171-172, 175, 177, 184, 188-189, 191, 202, 204, 217, 273, 292-302, 304, 306, 310,
XII Beghinen 77, 127
Die geestelike brulocht 57, 62 nt. 180, 68, 72-72 nt. 251, 75, 164, 166, 168-172, 177, 217, 292-294, 296-301
Spiegel der eenwigher salicheit 109 nt. 154, 189, 292-293, 301-302
Vanden blinkenden steen 67 nt. 215, 297-300
Vanden geesteliken tabernakel 102-103, 131, 175
Vanden seven sloten 46, 300-301, 304
Vanden vier becoringhen 184
- Saksen, Ludolphus van 143
Vita Ihesu 143
- Salvatorberg, *zie* Erfurt
- Sambrincq, Wendelmoet 169
- Santen, Hendrik van 184, 187, 222, 294, 300-301, 316,
Die Collacien 187, 222, 300
- Santvoort, Birgitta 247, 250, 253
- Savoie, Madeleine de 17
- Schaap, Mirjam 14
- Scheepsma, Wybren 203
- Schenk, Hubertus 161
- Schiedam, Gerrit van 115
- Schiedam, tertiariissen Sint-Liduina 135 nt. 94
 schietgebeden 56, 67, 80, 89, 111, 139, 253, 257, 307-308 (*zie ook* toegeesten)
- Schoeffer, Peter 16, 115, 192, 216 nt. 35, 241
- Schönensteinbach, dominicanessen 161
- Schoonhoven, Catherina van 50
- Schoonhoven, Jan van 165 nt. 54
- Schoonhoven, reguleren Sint-Michael in Den Hem 30, 32, 147 nt. 168
- Scutken, Johan 307
- Seer minnelijke woorden die Jesus had met zijn gebenedijde moeder* 215
- Servaeskopiist 96 nt. 67, 101-102, 105, 109
- Severszoon, Jan 222
- Sibculo, Colligatie van 157
- Siegen, mindebroueders-observanten 49
- Siena, Bernardinus van 13, 41, 91-92, 132, 144, 316
De sanctissima passione et mysteriis cruces 92
- Siena, Catharina van 108, 189
- Sinte Bernaerts testament* 200
- Sint-Omaars 39, 41 nt. 72
- Sint-Thierry, Willem van 139
- Sint-Truiden 99
- Sint-Victor, Hugo van 35, 57, 168
De claustrum animae 35
- Sint-Victor, (pseudo-) Richard van 57, 252
Explicatio in Cantica canticorum 252
- Sion, Kapittel van 30, 32-33, 158, 162 nt. 33, 173
- Sixtus IV 170, 180
- Slupick, Peeter van 176-177 nt. 98
- Snellaert, Christiaen 87, 220
- socius* (assistent-biechtvader) 131, 136, 146, 148, 163
- Socrates 307
- Someren, Paul van 131
- Sorbon, Robert de 96
De conscientia 96
De tribus deitis 96
- Speculum perfectionis*, *zie* *Spiegel der volcomenheit daer die minrebroueders staet in begonnen is*
- Speculum virginum (Maechdenspiegel)* 151, 165 nt. 54, 168 nt. 58

- Spiegel der volcomenheit* 27 nt. 3, 147, 213
Spiegel der kersten gheloofs of der kersten eeuw, zie
Vander kersten ewe
Spiegel der volcomenheit daer die minrebrueders staet in
begonnen is 44, 98
Spiegel ofte reghel der kersten ghelove, zie *Vander ker-*
sten ewe
 Spillemans, Paesschyne 220
 Steenberg, jonkvrouw van 195-197, 232
 Steenberg, Mergriete van 124
 Stein bij Gouda, regulieren Sint-Gregorius/Em-
 maus 30, 32, 35 nt. 39
 Stoop, Patricia 124
 Storm, Jan 124, 131, 133-134
Cronice 124
 Straatsburg 69, 76, 218, 296, 302
 kartuizers 114
 Supina 33
 Suso, Henricus 98 nt. 81, 102, 108, 109, 150, 189,
 204, 292-295, 302-304, 307
Büchlein der ewigen Weisheit 303 nt. 175, 304
Das große Briefbuch 303
Hundert Betrachtungen und Begehrungen 307
Lectulus noster floridus 108-109, 150, 189, 292-
 293, 303 nt. 175 en 176
 Symonsdr. van Loon, Maritgen 152
 Tauler, Johannes 46, 57, 63-64, 70, 76 nt. 278, 90,
 97 nt. 77, 102, 132 nt. 83, 184, 192 nt. 186, 193,
 204, 294, 302
 termijnhuizen 146
 tertiariissen, *zie* derde orde van Sint-Franciscus
 Test van Emmerick, Jan de 94-98, 102-105, 117,
 140, 213, 270 nt. 24, 275
Thoofteijn van devotien 214
 Thorn, Abdij van 191
 Tienen
 regularissen Sint-Agnetendal 238-240, 248 nt.
 200, 260
 regularissen Barberendal 131, 163
 Tien geboden 89, 97, 146, 149, 216 nt. 35
 Tigelaar, Jaap 214
Tleven ons heren Jhesu Christi 161
toegeesten 56, 67, 70, 73-74, 89, 111, 139, 183 nt. 126,
 184, 244 nt. 184, 253, 257, 259, 287 nt. 98, 307-308
 Toffelsz., Cornelis 146 nt. 158
 Trajecti, Jacobus 33, 41
 Trerichts, Anna 245, 250
 Trevirgis, Catharina 136
 Tüchelhausen bij Würzburg, kartuizers 111, 114-
 115
 'tweede overgangsbeweging' (van tertiariissencon-
 venten naar een strengere regel) 169
Twintig vruchten van de eucharistie 96
 universiteiten, *zie* Leuven; Keulen
 Utrecht, Hendrik van 50
 Utrecht, Kapittel van 98 nt. 82, 99, 101 nt. 102,
 117, 135, 142, 149, 151-154, 158, 162, 169, 173, 207
 Vaernewijck, Marcus van 212
Van VII calumpnen der wijsheit 104
Vanden ix velden, zie Merswin, Rulman, *Neunfel-*
senbuch
Vanden geesteliken staet 102
Vanden hertoghe van Burgoendien een merkelyc visioen
 134
Vander broederliker berespinghe 151
Vander dochtere van Syon 137-138
Vander kersten ewe 80-84, 86-94, 117-118, 211, 220
Van de seven droefheden ofte weeden O.L.V. 220 nt.
 61
Van drie dinghen die die enen menschen dair toe helpen
dat syn ghebet woert ghehoert 150
Van drie pointen die toebehooren een volmactt le-
ven 151, 302
Van drij pointen die behooren tot een beschouwende le-
ven 151, 302
Van nutticheit des swigens 139
Van Nyewont, Loosheit ende Practike, hoe sij Vrouw
Lortse verheffen 215 nt. 30
Van tien scaden die van woerden comen 97
 Veer, Peter van der 33-34
 Velde, Heymericus van de, *zie* Campo, Heymeri-
 cus de
 Veldeke, Hendrik van 103
Servaeslegende 102-103
 Velpen, Reynier van 224, 229
 Velpen, Rutger van, *zie* Velpius, Rutger
 Velpius, Rutger 224
 Vene, Hartwich van den 180
 Venetië 17
 Venner, Jos 176
 Venlo, Kapittel van 182, 187, 195
 Venlo, regularissen Mariaweide/Sint-Ursula
 179-180, 186
 Venlo, Simon van 147
Boexken vander officien ofte dienst der missen
 147
 Verheyden, Prosper 253
vernacular theology 47-48
 Versaren, Jan 115
 Verschueren, Lucidius 9, 17-19, 46, 55-57, 149-
 150, 189, 196, 227, 262-263, 267
Vertroestinghe der ghelatenre menschen 184, 222
 Vervoort, Frans 138, 187, 197-198 nt. 205, 251,
 253, 316
Berch van myrren 197-198 nt. 205
De woestijne des Heeren 187

- Een leeringhe van der afghescheidenheijt ende innicheijt des herten* 197-198 nt. 205
vicarius provincialis, zie provinciaal vicaris
Vijf poente die zeere scadelec zijn onder gheesteleke menschen 94, 105, 109, 153
 visioenen 51-52, 63-64, 73, 76, 134, 185, 202, 204, 206, 209
 visitor 124, 131, 136, 142, 159 nt. 20, 202
vita activa 46, 50
Vitae patrum 36, 109, 138
 Vlaardingen, tertiariissen Sint-Cecilia 135 nt. 94
 Vliederhoven, Gerard van 36, 165 nt. 54
Cordiale de quator novissimis (Vier utersten) 36, 165 nt. 54, 210, 220 nt. 61
 Vlug, Geert 171 nt. 76
Vocabulaer om te leerne Walsch ende Vlaensch 215
 Vollenhove, Johannes van 21 nt. 46
Von den Kräften der Seele und den geistlichen Lebensformen 15
 Vorst, benedictinessen 132
 Vreese, Willem de 131, 179
Vroukijn van xxi jaren 183
 Vught, kartuizers 114-115
- Wael, Jan de 164-170, 172, 299
Informieringheboek der jongen 165-169, 172
 Waen, Jan 18, 224-229, 231, 234, 245, 250-251, 254, 256-257, 259, 284-289, 315
 Waging, Bernhard von 157 nt. 7
 Warnar, Geert 47
 wederdopers 223
 Weert
 minderbroeders 119, 147 nt. 166, 262 nt. 5
 Weesp
 tertiariissen Oude Hof 148
 Westrenen, Meeus van 171 nt. 76
 Wevel, Godfried 102-103, 105, 177, 179, 197 nt. 205, 305
Vanden twaelf dogheden 102, 103, 177-179, 197 nt. 205, 303, 305
 Weynsen, Matthias 211, 223, 259, 314
 Wierda, Lydia 196
 Wijk bij Duurstede
 dominicanessen 109, 138, 153, 161
 Willaert, Frank 273
 Willem VI van Holland 114
 Willem van Gulick 31, 36
 Willeumier-Schalij, J.M. 132, 296
 Williams-Krapp, Werner 19, 160, 162-163, 180, 204, 206, 208
 Windesheim, Kapittel van 52, 101 nt. 102, 111 nt. 176, 124, 158-160, 169, 182, 184, 191-193, 195, 199, 200-202, 206 nt. 157, 238, 246-247, 259, 300, 305
 Wouters, Marieken 251
 Würzburg
 kartuizers, zie Tüchelhausen bij Würzburg
- Zeelhem bij Diest, kartuizers 114
 Zepperen
 Kapittel van 98-101, 103, 106, 115, 117, 155, 158
 tertianen Sint-Hiëronymusveld 99-101, 102 nt. 114
 Zerbolt van Zutphen, Gerard 57, 109, 143, 168, 206 nt. 259
De libris teutonicalibus 206 nt. 259
De spiritualibus ascensionibus 109, 143, 168
Zes punten die Jezus zijn discipelen leerde 97
 Zevenborren, regulieren Sint-Maria 132
 zielzorg 128, 132, 140, 148, 156, 163, 171, 173, 175, 180, 182, 189, 190, 192, 202-204, 206-207, 303-304, 309, 313-314 (zie ook *cura monialium*; minderbroeders-observanten)
 Ziericx, Jacomijne, zie Costers, Jacomijne
 Zoniënwood 52, 123, 129, 132-133, 295
 Zoos, Maria van 250
 Zoutleeuw 99
 Zwolle 21 nt. 46, 28, 30, 32-33, 92, 191
 Gregoriushuis (broeders van het gemene leven) 32
 Zwols Colloquium 33
 Zutphen
 minderbroeders-observanten 118, 180
 Zutphen, Petrus van 192
 Zwaninc, Peter 148

Curriculum vitae

Anna Dlabáčová werd op 17 januari 1983 geboren in Praag. In 2001 behaalde zij het vwo-diploma aan de r.k. scholengemeenschap Alkwin Kollege te Uithoorn. Van 2001 tot 2007 studeerde zij geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Tijdens het zomersemester van 2005 woonde zij in Berlijn en volgde zij als Erasmusstudent vakken over middeleeuwse geschiedenis aan de Freie Universität. Op 31 augustus 2007 voltooide zij *cum laude* de Onderzoeksmaster Geschiedenis na 1400 (MPhil) met een scriptie over laatmiddeleeuwse meditatieve *Levens van Jezus*, die zij omwerkte tot een artikel dat verscheen in *Ons Geestelijk Erf* en bekroond werd met de Rijklof Michaël van Goens-prijs van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Van 2008 tot 2009 was zij werkzaam als onderzoeksassistent bij het NWO Vidi-project *Men of letters. Medieval Dutch literature and learning*, onder leiding van dr. Geert Warner, aan de Universiteit Leiden. In september 2009 ging zij als promovenda aan de slag bij LUCAS (Leiden University Centre for the Arts in Society) met een NWO Mozaïek-project, getiteld *Mysticism for a new age. Hendrik Herp's Spieghel der volcomenheit in manuscript and print (c. 1455/60-1552) and the Franciscan Observance in the Low Countries*. In het voorjaar van 2011 verbleef zij als gastonderzoeker aan het Ruusbroecgenootschap in Antwerpen. Als 'associate member' nam zij deel aan het initial training network *Mobility of Ideas and Transmission of Texts* (Zevende kaderprogramma EU, Marie Curie Actions, 2010–2013). Daarnaast verzorgde zij in 2008–2009 en 2012 colleges op het gebied van middeleeuwse geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en is zij hoofdredacteur van het *Journal of the LUCAS Graduate Conference*.

Rond het midden van de vijftiende eeuw schreef de minderbroeder Hendrik Herp een mystiek meesterwerk: de *Spieghel der volcomenheit*. Het was het enige werk dat deze bestuurlijke en spirituele leider van de franciscaanse observantiebeweging in de volkstaal zou schrijven. De taal stond een snelle verspreiding van de tekst niet in de weg. Herps *Spieghel* werd een ongekend internationaal succes.

In *Literatuur en observantie* beschrijft Anna Dlabáčová dit succes, dat zich afspeelt tegen de achtergrond van een brede religieuze vernieuwing in middeleeuws Europa. De lezer maakt kennis met een wereld waarin het strenge observantie-ideaal hand in hand ging met de verspreiding van nieuwe teksten onder religieuzen en leken. Persoonlijke contacten en netwerken van kloosters, drukkers en leken zorgden ervoor dat de verspreiding van literatuur een nieuwe impuls kreeg. Het verhaal van Herps *Spieghel* weerspiegelt deze nieuwe dynamiek.

